

Vi ville ikke ha dem

Lars Borgersrud er dr.philos i historie og statsstipendiat. Han har skrevet flere militærhistoriske arbeider.

Lars Borgersrud

Vi ville ikke ha dem

Statens behandling
av de norske krigsbarna

sap SCANDINAVIAN
ACADEMIC
PRESS

Vi ville ikke ha dem

Statens behandling av de norske krigsbarna

© Scandinavian Academic Press / Spartacus forlag 2005, 2017

Omslag: Lukas Lehner / Punktum forlagstjenester

Sats: Punktum forlagstjenester

Satt med Adobe Garamond 11/13

Papir: Munken print 80 g

Trykk: Lasertrykk

Printed in Norway

ISBN 978-82-304-0210-8

Omslagsbilder: Barn i lekegrind fra barnehjemmet Hurdal Verk, Riksarkivet.

Bilde av barnevogner er fra mødre- og barnehjemmet på Hurdal Verk, Riksarkivet.

Utgitt med støtte fra Fritt Ord

Scandinavian Academic Press
C/O SPARTACUS FORLAG AS
Pb. 6673 St. Olavs plass, 0129 Oslo
scandinavianacademicpress.no

Innhold

Forord til ny utgave	i
Forord	7
Innledning	9
KAPITTEL 1. Deportasjon som virkemiddel	16
KAPITTEL 2. Eksilmyndighetenes behandling av krigsbarnsaken	38
KAPITTEL 3. Krigsbarnutvalget	53
KAPITTEL 4. Barna fra Hohehorst	73
KAPITTEL 5. Ny start i Sverige	93
KAPITTEL 6. En mislykket registrering	124
KAPITTEL 7. Deportasjon til Tyskland skrinlegges	139
KAPITTEL 8. Avklaring	160
KAPITTEL 9. Særlover for krigsbarn	180
KAPITTEL 10. Hjemhenting blir nødvendig	202
KAPITTEL 11. Hjem hvis mor betaler	220
KAPITTEL 12. Gjennomgangshjemmet 1947–49	242
KAPITTEL 13. Veien til Emma Hjorths Hjem	260
KAPITTEL 14. På Emma Hjorths Hjem	281
KAPITTEL 15. Uten barnebidrag	301
KAPITTEL 16. Myndighetsovergrep	342
KAPITTEL 17. Sammendrag	354
Noter	369
Kilder	409
Litteratur	417
Register	423

Forord til ny utgave

Dette er en nyutgivelse av boka om oppvekstvilkårene for barn av norske mødre og tyske fedre etter andre verdenskrig, de som her i landet har fått betegnelsen «krigsbarn». Boka er basert på en av flere publikasjoner fra et forskningsprosjekt som pågikk 2001–2004, finansiert av Sosialdepartementet. Den ble utsolgt kort tid etter utgivelsen i 2005. I årene siden har det kommet flere forespørsler om et nytt opplag. Jeg er derfor glad for at det endelig har blitt mulig.

Informasjon om krigsbarna og deres skjebne under og etter andre verdenskrig er en viktig del av norsk samtidshistorie. Den viser bedre enn mange andre mer feststemte temaer hvilke begrensninger som gjaldt for det norske demokratiet og velferdssystemet som ble utviklet i de første etterkrigsårene. Slett ikke alt var rosenrødt. Mange falt utenfor. Deler av befolkningen hørte ikke til det fellesskapet som ble hyllet i 17. mai-talene. Krigsbarna omfattet 10 000–12 000 barn født i tiden 1941–1946.

Minst sju krigsbarn reiste private erstatningssøksmål mot staten med krav om oppreisning for overgrep, trakassering og stigmatisering fra private og det offentlige, ennå mens krigsbarnprosjektet pågikk. Staten hevdet i retten at kravene var foreldet. Krigsbarna hevdet at staten selv var ansvarlig for foreldelsen med sine regler for saksbehandling og taushetsbelagte dokumenter, som først ble endret med offentlighetsloven fra 1971 da prinsippet om partsinnsyn ble innført, og med adopsjonsloven i 1986, da adoptivbarn fikk rett til å finne sine biologiske foreldre.

Tidligere hadde det vært ytterst problematisk, i praksis nesten umulig, for krigsbarna å dokumentere sine livsskjebner. Det gjorde ikke inntrykk på retten. Ingen av dem vant fram. Dommerne uttrykte at oppreisning ikke var et juridisk spørsmål, men måtte overlates til politikerne og historikerne.

I 2001 ble Norge innklaget av krigsbarna for Menneskerettsdomstolen i Strasbourg. Saken kom først opp i 2007, med samme svar som de norske domstolene hadde gitt.

Det var lite politisk støtte i Stortinget for å ta inn over seg virkningene av de særordninger og unntaksbestemmelsene for krigsbarn som var innarbeidet i sosiallovgivningen etter krigen, som er dokumentert i rapporten fra krigsbarnprosjektet og i denne boka. At staten systematisk hadde skapt vanskeligere oppvekstvilkår for svært mange krigsbarn i forhold til andre barn, ble for så vidt ikke benektet, men tatt til etterretning. Det var likevel lenge politisk motstand mot å ta ansvaret inn over seg. En grunn kan ha vært at saken hadde et omfang som skremte politikerne. Her forelå mulige krav fra 10 000–12 000 krigsbarn. Til sammen kunne det bli snakk om formidable erstatningssummer. På tross av dette fantes en underliggende sympati for krigsbarna og en erkjennelse av behovet for å foreta seg noe, ikke minst på grunn av sympati og vedvarende press fra opinionen.

Noe måtte skje. I sin nyttårstale 1. januar 2001 unnskyldte daværende statsminister Kjell Magne Bondevik seg for den uretten mange krigsbarn hadde opplevd. Etter at krigsbarnprosjektet ble avsluttet i 2004, vedtok Stortinget 4. april 2005 en særordning av billighetserstatningsordningen tilpasset krigsbarn. Mange synes det var en smålig løsning, med 20 000 kroner som standardisert erstatningsbeløp. I henhold til innstilling til Stortinget nr. 152 (2004–2005) ble det satt en søknadsfrist til 1. juli 2007, som senere ble forlenget til 1. januar 2008. I henhold til årsrapportene fra Statens sivilrettsforvaltning kom det inn 2038 søknader. Pr. 2008 var 1701 avgjort, mens 327 fortsatt var under behandling. Da var 1553 innvilget. Det utgjorde 91 % av sakene. Etter at billighetserstatningsordningen i 2009 ble endret til Stortingets rettfærdsvederlagsordning, ble 147 saker behandlet, i 2010 var det 34, i 2011 7 saker og i 2012 var det fortsatt 1 sak under behandling.

Da sluttstrek var satt, hadde 1890 søknader blitt behandlet av Stortingets utvalg for rettsvederlag. Tallet på innvilgete saker var fortsatt 91 %. Noen saker var avvist av Statens sivilrettsforvaltning, sekretariatet for utvalget, før de kom til behandling. Grunnen var at søkerne ikke oppfylte vilkårene for erstatning, det vil si at de ikke maktet å dokumentere at de var krigsbarn ved å framskaffe dokumentasjon på at deres far var tysk soldat. De fleste sakene dreide seg om det Statens sivilrettsforvaltning betegnet som mobbing, og i slike saker ble erstatningen satt til 20 000 eller 50 000 kroner. Noen alvorligere saker ble erstattet med 80.000. Fordelingen av erstatningsbeløpene ble slik: 1140 søkere fikk 20 000 kroner, 332 fikk 50 000, 180 fikk mellom 51 000 og 100 000 og 93 fikk over 100 000. Av de 140 som utgjør forskjellen mellom de 2038 som ble registrert under prosessen og de 1890 som ble

behandlet, var trolig de fleste krigsbarn som også hadde søkt om erstatning for kritikkverdige forhold på barnehjem. Deres saker har blitt registrert som barnehjemssaker. I følge Statens sivilrettsforvaltning lar det seg ikke gjøre å skille ut krigsbarn fra denne gruppen.

Mange, kanskje de fleste krigsbarna, opplevde søknadsprosessen som vanskelig og stigmatiserende. Å måtte dokumentere overgrep av ulik art, som trakassering, utestenging, fattigdom, for ikke å snakke om seksuelle overgrep, kan være vanskelig nok etter harde, ja i noen tilfeller ødelagte liv. Professor Kjersti Ericsson, som også var med i krigsbarnprosjektet, uttrykte i 2007 noe av den tvetydigheten som hvilte over ordningen:

Det som for myndighetene er et forsøk på å komme krigsbarna i møte, oppleves av mange som en hån og en krenkelse. I et samfunn der opsjoner, gullkantete fallskjerner og lønnstillegg i millionklassen definerer hvem som er betydningsfulle, blir den symbolske betydningen av 20 000 kroner i billighetserstatning til krigsbarn nesten som å spytte på folk.

Siden forrige opplag av denne boken har det gått tolv år og krigsbarna har passert 70 år. Norges krigsbarnforbund ble nedlagt i 2016 etter 30 års virke for krigsbarnas sak. Krigsbarnforbundet Lebensborn eksisterer fortsatt, men med mindre aktivitet enn tidligere. Mens krigsbarna tidligere ble gjenstand for mye oppmerksomhet og selv kom til orde, er de i dag kommet i bakgrunnen i samfunnsdebatten.

Myter om krigsbarn lever imidlertid fortsatt. Nye generasjoner av journalister og mediefolk har fra tid til annen brakt til torvs oppslag som vitner om at de ikke har satt seg inn i publikasjonene som kom gjennom krigsbarnprosjektet og tidligere, som Kåre Olsens bok *Krigens barn* fra 1998. Selv om krigsbarna nå begynner å bli gamle, så betyr ikke det at slike oppslag ikke kan såre og ytterligere øke den belastningen som de allerede har vært utsatt for.

Ett slikt oppslag kom i den populære Skavlan-serien i et program som ble sendt på NRK 15. januar 2016. Da intervjuet programleder Fredrik Skavlan et krigsbarn. I den forbindelse uttalte han at «Hitler satte i gang for å avle fram en arisk befolkning som skulle bringe hans tredje rike videre. Nær 9000 av disse barna var norske». Den 9. april 2015 viste NRK et forelesningsprogram med professor Frank Aarebrot som het *Krig på 200 minutter*, der Aarebrot opplyste sine lyttere at krigsbarna var unnfanget i «avlsfjøs» i Norge.

Det stemmer ikke. Det er ganske sjokkerende at slikt kunne bli formidlet via NRK, en institusjon som mer enn noen annen skulle ha ressurser til å drive historisk research i forbindelse med sine programmer. Norske og tyske forskere har forlenget vist at organisasjonen Lebensborn e.V. ikke drev med «avl». Lebensborn var en eksklusiv, nazistisk velferdsorganisasjon for barn født utenfor ekteskap som SS hadde godkjent som «ariske» og derfor var verdifulle for rasepolitikken. Myten

om at det dreide seg om planmessig «avl» av såkalte «ariske» barn var skapt av den amerikanske krigspropagandaen. På tross av at dette ble påpekt og påklaget til Kringkastingrådet, ble oppslagene aldri beklaget av NRK.

Det kan ikke herske tvil om hvor fryktelig Nazi-Tysklands rasepolitikk var, med de massedrap og utslettelse som hørte med for dem som ble definert som uønskede, enten på grunn av avstamning, etniske, medisinske, politiske eller andre grunner. Lebensborn handlet om det motsatte, om å bevare livet for de de utsatte blant de foretrukne, for at de skulle komme til nytte for den «raserene» nazistaten. Paradoksalt nok var altså krigsbarna først foretrukne, før de ble forvandlet til de uønskede. På tross av de føringene som krigstiden la og som vi ofte bruker som unnskyldning, må vi aldri glemme at det var vårt moderne etterkrigssamfunn som gjorde dem til uønskede. Hvordan denne forvandlingen skjedde er beskrevet i denne boka.

Oslo i januar 2017
Lars Borgersrud

Forord

Denne boka er en bearbejdet utgave av rapporten *Staten og krigsbarna. En historisk undersøkelse av statsmyndighetenes behandling av krigsbarn i de første etterkrigsårene*. Den ble publisert av Institutt for kulturstudier ved Universitetet i Oslo i 2004 og var utarbejdet av undertegnede etter forskingsprosjekt *Oppvekstvilkår for krigsbarna*. Prosjektet var finansiert av Sosialdepartementet. Det inngikk i *Velferdsprogrammet – samfunn, familie, oppvekst* i Norges Forskningsråd og ble gjennomført ved Institutt for kulturstudier ved Universitetet i Oslo.

I tillegg til dette arbeidet har prosjektet publisert følgende arbejder:

Lars Borgersrud: *Overlatt til svenske myndigheter. De norske krigsbarna som ble sendt til Sverige i 1945*. Unipub/Institutt for kulturstudier UiO 2002

Eva Simonsen og Kjersti Ericsson: *Krigsbarn i fredstid. Sosialpolitiske og profesjonelle føringer i synet på tysk-norske krigsbarn 1945–1947*. Institutt for kriminologi og rettsosjologi, UiO 2004

Dag Ellingsen: *Krigsbarns levekår. En registerbasert undersøkelse*. Rapporter 2004/19/Statistisk sentralbyrå 2004

Kjersti Ericsson og Eva Simonsen: *Krigsbarn i fredstid*. Universitetsforlaget 2005

Kjersti Ericsson og Eva Simonsen (red): *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, Berg, Oxford, New York 2005

Jeg vil få takke de som har som har bistått med råd og vink til dette manuset. Særlig vil jeg sende en takk til medlemmer og representanter fra Norges Krigsbarnforbund, Krigsbarnforbundet Lebensborn og Landsforeningen Rettferd for taperne, samt krigsbarn som ikke er medlem i noen av disse organisasjonene.

Oslo i september 2005
Lars Borgersrud

Innledning

I slutten av juli 1945 skrev en kvinne i et innlegg i Morgenbladet sin hjertens mening om krigsbarna: «Vi vil ikke ha dem!»¹ Som vi skal se, var dette en utbredt mening, som også ble delt i departementene. Det var kjernen i deres politikk med krigsbarna som kom til uttrykk i denne treffende formuleringen, som derfor er valgt som tittel på denne boka. Det er en lang vei fra myndighetenes kjølige håndtering av disse skjebnene dengang til den historiske og moralske fasit som politikerne står overfor i dag. Justisminister Odd Einar Dørum mente trolig å uttrykke noe av dette da han sommeren 2003 uttalte at «Krenkelsen har krigsbarna felles med andre grupper».² Likevel forsto han ikke at uttalelsen provoserte. Et krigsbarn skrev inn til Norges Krigsbarnsforbunds medlemsblad *Røtter* at justisministeren demonstrerte «en sjokkvekkende uforstand», hvis han mente at krenkelsen av krigsbarna kunne sammenliknes med den samene og romanifolket ble utsatt for.³ For både samene og romanifolket hadde idet minste hverandre å utveksle erfaringer med og få støtte hos. «Som krigsbarn hadde man ikke noe fellesskap. Ikke engang ens egen familie snakket om dette fryktelige eller erkjente det for noen. Fra ulike hold indoktrineres man til å skjermes ... I min virkelighet som krigsbarn fantes det ganske enkelt ingen å dele det forferdelige med,» skrev han. Han ønsket ikke å delta i forskingen om krigsbarn ved Universitetet i Bergen, og spurte: «Burde ikke det neste forskingsprosjektet innrette seg mot norske myndigheters og samfunnstoppers opinionspåvirkning etter krigen?»

Kanskje var han litt urettferdig. Dørum kan ha ment bare at alle var krenket.

Men likevel satte han fingeren på noe sentralt. Hvilken betydning har det å skrive om elendighet uten å interessere seg for *ansvaret* for at det ble som det ble? Og han har rett. Altfor ofte begrenser forskeren seg til å beskrive at forholdene «bare ble sånn», uten å stille spørsmål om årsak, virkning og interessekonflikter. De ansvarlige myndighetspersonene forsvinner ofte i døde strukturer. I virkeligheten rammer en slik kritikk mer samfunnsforskerne enn historikerne. Men heller ikke historikerne går fri. Å dokumentere upersonlige myndighetsovergrep er forbundet med mange vanskeligheter, som særlig har med de overleverte kildene å gjøre. Staten har med sine ressurser skapt gode arkiver, som ofte er lett tilgjengelige. Men de formidler naturlig nok myndighetenes versjon. Når staten undertrykker vil forskeren derfor først og fremst bli møtt med undertrykkerens virkelighetsforståelse. Det gjelder alle mektige historiske aktører. De skrevne, autoritative kildene de etterlater seg, overleverer en allmenngjort konsensus om samtidshistorien, en autorisert versjon, som preger offisielle overleveringer og «fornuft» om hva som har foregått. Altfor ofte gjelder det også akademikas utlegninger.

Dette er ikke spesielt for den delen av moderne historie som vi gjerne kaller samtidshistorien, men gjelder all historisk forskning om maktforhold. Av de historiske filtre og forståelsesformer som møter forskeren, er reproduksjonen av samtidas maktforhold den som er vanskeligst å trenge gjennom. Derfor vil den etablerte samfunnsforståelse nesten alltid advare mot å rive beskrivelsen ut av sin samtid, og etterlyse en balansert vurdering av fortida. Men kritisk forskning har en annen hensikt. Formålet er nettopp å trenge forbi samtidas tvangstrøye, for å kunne gi et begripelig bilde av fortidas interessekonflikter for vår tids mennesker.

Det er derfor lite trolig at krigsbarna leser historien på samme måte som justisminister Dørum. Betegnelsen «vår tids mennesker» skjuler i virkeligheten helt ulike mennesker med forskjellige samfunnsinteresser. I åndssvakehistorien er det minst like stor forskjell mellom legens forståelse og pasientens, som det i krigshistorien er mellom offiserens og soldatens, eller angriperens og forsvarerens. I vårt tema er det lett å liste opp slike motsetningsforhold. Det kan være vanskelig å finne noen felles forståelse mellom dem. Det vi finner er ulike historieoppfatninger, sett fra motsigelsesfylte ståsted. Det er ikke forskningens oppgave å forsøke å forene slike oppfatninger. Det ville være overflatisk og tilslørende. Når det gjelder krigsbarna, må den kritiske forskningens oppgave være å kaste lys over de ulike fortellingene, for å overlate et breiest mulig materiale til ettertida.

For å ta hensyn til disse forholdene har krigsbarnsprosjektet vært delt i underprosjekter med ulike utgangspunkt: hva statsmaktene foretok seg, krigsbarns levekår og hvordan krigsbarna selv har opplevd oppveksten. I tillegg kom et fjerde, nemlig utenlandske forskeres syn på krigsbarn etter tyske soldater under andre verdenskrig. Denne tilnærmingen er sjelden brukt i norske forskingsprosjekter og er også spesiell fordi den samler historisk, pedagogisk, sosiologisk, kriminologisk og statistisk forskning.

Denne boka tar opp myndighetenes behandling av krigsbarna, med hovedgrunnlag i de skrevne dokumentene som staten selv har etterlatt seg. Det dreier seg om arkivmateriale fra sentrale makt- og forvaltningsorgan som departementer, departementskontorer og direktorater, regionale myndigheter, som fylkesarkiver, samt lokale myndigheter, særlig kommunearkiver og arkiver fra fattigstyrer og vergeråd. Det betyr ikke at muntlige kilder er uten verdi. Arbeidet med muntlige kilder er imidlertid svært arbeidskrevende om de skal ha noen verdi så lenge i ettertid. I arbeidet med denne boka er det derfor valgt å legge hovedvekt på skriftelige kilder.

Den refererte kritikken av Dørum i *Røtter* er kontroversiell fordi den fokuserer på myndighetenes *ansvar*. Krigsbarnsaken har her i landet vært kontroversiell fra første stund og har fått stor oppmerksomhet i media, særlig i 1945 og etter 1995. Slik har det ikke vært i andre land. Hva denne forskjellen kan skyldes er ikke godt å si. I land som Frankrike, Belgia, Nederland og i Øst-Europa hvor det må finnes mange krigsbarn, har det ikke vært tilsvarende oppmerksomhet. Noen har tolket denne forskjellen som et bevis på at overgrep og myndighetssvikt bare skjedde i Norge eller var mer alvorlig i Norge.

En slik oppfatning kan ikke belegges. Sannheten er at våre kunnskaper om hva som har foregått i andre land, er så sparsommelige, at vi ikke engang vet hvor mange krigsbarn de tyske okkupantene etterlot seg andre steder enn i Danmark, i tillegg til Norge. Denne mangelen på kunnskap avspeiler mangel på forskning. Men om det skyldes at problemene har vært små fordi antallet krigsbarn var forholdsmessig færre enn i Norge, at andre, mer dominerende konfliktfelt i etterkrigstida har overskygget dem, eller at problemene har vært så betente at de har vært feid under teppet, vet vi ennå ikke. Vi har bare kjennskap til spredte undersøkelser om krigsbarn i disse landene og har ikke noe bilde av noen offentlig debatt om dem. Danmark er det eneste landet hvor saken har vært oppe, men også der med en langt lavere offentlig interesse enn i Norge. Særlig betegnende er det at interessen har vært liten i Tyskland, på tross av at saken har blitt tatt opp av tyske hjelpeorganisasjoner.⁴ Noe oppmerksomhet har vært knyttet til lidelseshistorier til barn og til organisasjonen Lebensborn e. V. Riktignok har enkelthistorier om overgrep i norske aviser av og til ført til store oppslag i tysk presse. Men liten oppmerksomhet har vært gitt fedrene og deres ansvar.⁵ Vi vet altså ikke om myndighetene i Norge behandlet krigsbarna verre enn andre lands myndigheter. Men oppmerksomheten i Norge har vært sterkere enn i andre land. Vi har kanskje ikke hatt bedre myndigheter her i landet enn i andre land, men vi har hatt et annet debattklima, som må skyldes andre politiske og sosiale tradisjoner.

Starten på oppmerksomheten i Norge kan knyttes til endringene av adopsjonsloven i 1986, som for første gang ga adoptivbarn rett til å få kjennskap til hvem de biologiske foreldrene var, og innføringen av offentlighetsloven i 1971, hvor prinsippet om partsinnsyn ble gjort gjeldende. Motoren bak var mange

henvendelser fra mennesker som aktivt begynte å søke etter sine røtter i offentlige arkiver.

Denne interessen for å finne sine røtter representerte noe nytt. «Roots» ble betegnelsen på en mentalitetsbølge i disse årene, stimulert gjennom mange filmer og bøker, som handlet om å finne tilbake til eget opphav. Det startet i USA med afroamerikanernes krav om anerkjennelse gjennom sine afrikanske røtter; en fortsettelse av borgerrettsbevegelsen fra 1960- og tidlig 70-tall. I Norge fikk vi «grav der du står»-bevegelsen, som satte fokus på vanlige menneskers historie, i motsetning til dyrkingen av samfunnselitenes, som tradisjonelt har dominert historiefremstillingen. Liknende foregikk i andre europeiske land på 1970-tallet. Det var en ny måte å tenke på og forstå verden på, et paradigmeskifte som sprengte etterkrigstidas oppfatninger og kom til å prege kultur- og samfunnsliv med nye krav om solidaritet og rettferdighet. 1970-tallet ga vanlige mennesker retten til å ha sin egen historie. Det ble tid for arbeiderhistorie, kvinnehistorie, minoritetshistorie, lokalhistorie, slektshistorie og sosialhistorie.

I særdeleshet gjaldt dette andre verdenskrig, det uten sammenlikning mest fokuserte tema for historisk interesse i Norge. Fram til 1970-tallet var krigshistorien et felt som sto under stram regi av etterkrigstidas historikerregime, selv om mange felt var lite utforsket. Beretningene var tilpasset etterkrigsoppjøret og den sikkerhetspolitiske orienteringen fra slutten av 1940-tallet. Den framherskende krigshistorien rammet også krigsbarna; deres historie passet ikke inn og ble tabuisert, mødrene ble avkrevd taushet av samfunnet. Den nye måten å tenke på berørte også krigsbarn, som aldersmessig hørte til de generasjonene som ropte høyt på 1970-tallet. Selv om deres historie ikke var spesielt i fokus i 1970-tallets store stridsspørsmål, var det bare et tidsspørsmål før den kritiske holdningen måtte inkludere også dem selv, deres mødre og fedre. Det måtte simpelthen skje på grunn av den skam og taushet som krigsbarn- og «tyskerjente»-spørsmålet var blitt utsatt for inntil da. Et bidrag til denne tabuiseringen kom pressen med i april og mai 1976, ved sensasjonspregede omtaler av boka til de to franske journalistene Marc Hillel og Clarissa Henry *Lebensborn e. V. «Im Nahmen der Rasse»*.⁶ Oppslagene hevdet at krigsbarna var avlet fram på avlsstasjoner i regi av Lebensborn. *Dagbladet* skrev at boken og en TV-film, som bygde på den, dokumenterte at «produksjonen av nordiske barn for nazi-Tyskland, gikk glattere i Norge enn i noe annet vestlig land, med et perfekt maskineri».⁷ Det var selvfølgelig fryktelig for krigsbarna å lese at de skulle være resultat av raseavl og at deres mødre skulle ha vært fødemaskiner. Mange reagerte med bitre innlegg.⁸ Men både boka og oppslagene var sterkt misvisende, noe arkivar Helge Paulsen påviste i en etterfølgende kronikk i *Dagbladet*.⁹ Boka baserte seg ikke på kildestudier.¹⁰ Den inneholdt ikke mer om Lebensborn enn den allierte krigspropagandaen hadde gjort ved avslutningen av andre verdenskrig.¹¹ Paulsen avviste at det hadde eksistert noen «avlsstasjoner» i Norge, selv om han ikke helt avviste at det kunne ha eksistert i Tyskland. Ellers pekte han på SS-boka *Schwert*

und Wiege fra 1943, som med sine «SS-ønskedrømmer» kunne sies å inneholde tanker om slikt. En annen kilde, som Paulsen ikke nevnte, var Felix Kerstens bok *Jeg var Himmlers lege*, hvor Kersten siterte Himmlers framtidsdrømmer om å få til avl av ariske barn.¹² Påstandene om avl ble også for Tysklands del tilbakevist gjennom den tyske historikeren Georg Lilienthals studie *Der 'Lebensborn e. V.' – Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik* i 1985, som dokumenterte at de kildene som til da var kjent, ikke ga grunnlag for avlsteoriene.¹³ Men avlsteoriene levde videre i pressen og etterlot seg usikkerhet og tvil hos leserne og krigsbarna.

Samtidig pågikk en annen prosess. Det var bare et spørsmål om tid før krigsbarna framsto som politisk kraft. Midt på 1980-tallet kom noen av dem sammen og diskuterte om de skulle organisere seg. Her sto NRK-journalisten Veslemøy Kjendslie sentralt i å knytte kontakter mellom krigsbarn. Hun hadde i 1985 laget et radioprogram om «tyskerjenter» som ble internerte i 1945. Hun fulgte i 1986 opp med den oppsiktsvekkende og prisbelønte dokumentarboken *Skammens barn*, som ble fulgt av radio- og TV-programmer. Resultatet ble et gjennomgripende stemningsskifte; i løpet av året 1985–86 sto en rekke krigsbarn fram med sine livshistorier i media og ble møtt med stor sympati. Da ble teoriene om raseavl skjøvet til side i avisspaltene. Fokus ble satt på samfunnets ansvar for hva som hadde foregått med barna etter krigen. I 1986 ble også Norges Krigsbarnforbund stiftet, og arbeidet for rettferdighet og selverkjennelse kom i gang, for de fleste ut fra den individuelle prosessen med å finne tilbake til sine fedre. Den videre framdriften i krigsbarnsaken fram til den offentlige høringen om erstatningsordningen i Stortinget høsten 2004, har vært drevet fram av krigsbarnas egen aktivitet.

I de mellomliggende årene har en mengde avisoppslag, enkelte vitenskapelige arbeider, noen memoarbøker og noen viktige litterære arbeider behandlet krigsbarnproblematikken. Blant de siste kan for eksempel nevnes Herbjørg Wassmos trilogi om «tyskerungen» Tora, *Huset med den blinde glassveranda*, 1981, *Det stumme rommet*, 1983 og *Hudløs himmel*, 1986, som er blitt stående som et hovedverk i moderne romandiktning og ble belønnet med Nordisk Råds litteraturpris i 1986. Nevnes må også Willy Ustads romaner *Frihetens pris* og *Tyskerungen* fra 1992 og 1993. Blant vitenskapelige arbeider må særlig nevnes Kåre Olsens *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre* fra 1998, som også kom i tysk utgave i 2002. Olsen ga en bred historisk beskrivelse av Lebensborn og hva som skjedde med krigsbarn den nærmeste tida etter krigsavslutningen. *Krigens barn* la grunnlag for å ta for seg etterkrigstida fram mot 1960 i større bredde og dybde, og undersøke hva som skjedde med disse barna i lys av den sosiale velferdspolitikken 1946–60 og utenrikspolitikken under den kalde krigen.

Allerede på 1980-tallet kom det fokus på åndssvakeomsorgens delaktighet i krigsbarnas vanskeligheter. Det ble i 1998 belyst av Eva Simonsen i doktoravhandlingen *Vitenskap og profesjonskamp. Opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881-1963*. Hun viser hvordan det var skapt en forventning innen legeprofesjonen

om at mange krigsbarn var åndssvake og hvordan denne forestilling ble ledd i kampen mellom sosialmedisinerne, psykologene og pedagogene i utbyggingen av omsorgen etter krigen. Et annet arbeide av betydning for kritisk forståelse av myndighetenes befatning med feltet er Per Haaves undersøkelse av sterilisering av tatere på oppdrag fra Sosialdepartementet, som var ferdig 2000: *Sterilisering av tatere 1934–1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis*. Haaves arbeide var del av Norges Forskningsråds forskningsprosjekt om romanifolket.¹⁴

Det var altså en breiere oppmerksomhet sammen med aktivitet fra krigsbarna selv, som banet veien for forskningen om krigsbarna. Det første oppdraget kom etter en interpellasjon i Stortinget sommeren 1998.¹⁵ Etter kontakt mellom Forskningsrådet og Sosial- og helsedepartementet i oktober 1998, var det klart at departementet ønsket tre tiltak: Å avklare nærmere bestemte framsatte påstander om hva som hadde skjedd med krigsbarna, å gjøre historiske nøkkeldokumenter tilgjengelige for offentligheten og å utarbeide et faglig grunnlag for hvordan krigsbarns oppvekstvilkår kunne bli forskningsmessig kartlagt. Dette resulterte i rapporten *Fiendens barn? Undersøkelse av noen sider ved norske myndigheters behandling av tysk-norske krigsbarn etter andre verdenskrig og En hvitbok. Utvalgte offentlige dokumenter om krigsbarnssaken*, begge 1999.¹⁶

På grunnlag av forslagene i rapporten, formulerte Sosial- og helsedepartementet og Barne- og familiedepartementet at ny kunnskap måtte komme både krigsbarna og det norske samfunnet til gode.¹⁷ Det ble særlig etterlyst kunnskap om hva som preget barndommen til de som opplevde store vansker og lidelser, og hvilke politiske, samfunnsmessige og andre forhold som gjorde dette mulig. Departementet la vekt på å avdekke generelle mønstre av forskjellsbehandling og trakassering, men også konkrete tilfeller av overgrep og omsorgssvikt i tilknytning til hjemhenting fra Tyskland, overføringen til Sverige, tømningen av Lebensbornhjemmene, adopsjon og omsorgsovertakelse, åndssvakeomsorg, spesialskoler og barnehjem, livet i institusjoner og lokalmiljø, omgjøring av navn, arv etter far, innkreving av barnebidrag og andre ting som skjedde med dem. Dessuten var det ønske om at oppveksten måtte bli belyst ut fra et sammenliknende perspektiv, med fokus på myndighetenes syn og praksis, holdninger til krigsbarn i skole, helse- og sosialvesen og folkelige forestillinger.

Kildemengden i aktuelle arkiver er omfattende og en streng prioritering var nødvendig. Ut fra de kunnskaper som allerede forelå, var det naturlig å legge vekt på å undersøke deportasjonsspørsmålet, på forhold knyttet til statsborgerskap, på beslutninger og tiltak som hadde med forholdet til de allierte å gjøre, på forholdene i åndssvakeomsorg og særlig Emma Hjorths Hjem, samt på økonomiske forhold, særlig knyttet til barnevernslovgivningen fra krigen fram til slutten av 1950-tallet.

Det er viktig å beskytte personvernet til krigsbarna og deres nærmeste. For å unngå identifisering er geografiske navn, navn på institusjoner og enkelte andre

opplysninger fjernet. I noen kapitler er livshistorier redigert og navn anonymisert. Opplysninger om myndighetspersoner er ikke anonymisert, unntatt der slike kan bidra til identifisering av krigsbarn.

KAPITTEL I

Deportasjon som virkemiddel

Da krigen var slutt i 1945, ble det foreslått å sende de norske krigsbarna ut av landet.

Forslaget hadde bred oppslutning, også i Justis- og politidepartementet og i Sosialdepartementet. Men det var ikke så enkelt å gjennomføre. For det første var det ulovlig. For det andre måtte man ha et sted å sende barna. For det tredje visste myndighetene ikke hvor i landet alle oppholdt seg. For det fjerde måtte man ha et stort apparat for å samle dem inn og sende dem ut. For det femte kunne man bare sende ut de som var mentalt friske. For det sjette var det uenighet om man skulle sende ut mødrene og barna sammen, eller om man først skulle ta barna fra mødrene og sende ut barna alene. Og hvis det ikke ble noe av å sende dem ut, hva da med barnebidrag, barnehjem, barnevern og sosiale støtteordninger for slike barn? For å utrede disse spørsmålene satte Sosialdepartementet ned et offentlig utvalg, som fikk navnet Krigsbarnutvalget.

Dermed var det lansert et virkemiddel uten parallell i moderne norsk historie, nemlig at myndighetene kunne ta statsborgerrettene fra flere tusen borgere og landsforvise dem, bare fordi noen ikke likte dem. Med unntak av nazistenes deportasjoner hadde det knapt skjedd før i Norge at man ble straffet for noe man var født som. Tidligere tider hadde nok kjent til deportasjoner, men etter det vi vet bare av enkeltindivider og for noe som ble definert som en forbrytelse.

Vi skal se nærmere på noen historiske forutsetninger for disse forslagene i 1945. Det blir gjerne hevdet gjerne at skjebnen til disse barna ble bestemt gjennom

mødrenes forræderi. «Uskyldige barn!» sier vi i dag. Noen mener at dette er en moderne betraktningssmåte, revet ut av sin samtid.¹⁸ Noe riktig kan det være idet, men på samme måte som en slik henvisning til «samtida» kan dekke over uenigheter i dag, kan den dekke over konflikter og uenigheter i fortida. Kildene viser at det fantes flere som i 1945 advarte og skrev om «uskyldige barn». Det var ofte mennesker med et mer moderne syn på behandling av barn og barns rettsvern, enn det som var vanlig. Det var noen som tok til ordet mot fagfolkenes syn på «verdifulle» deler av befolkningen, og andre igjen som tok opp fordommer om arv og synd, enten slike var begrunnet med religion eller annet.

Uansett er det umulig å forstå hva som skjedde med krigsbarna i etterkrigstida, uten å forstå hva som skjedde med mødrene. Vi kan ikke ignorere den voldsomme fordømmelsen de ble utsatt for. Den var basert på forestillinger om hva de hadde gjort under okkupasjonen. Hadde ikke disse kvinnene som gruppe virkelig tatt parti *for* okkupantene *mot* motstandsbevegelsen? Kunne man ikke fordømme dem for det? Riktignok gjorde mange det i uforstand, men var det lov å ha så lite forstand? Slike spørsmål svirrer ennå i våre dager. De er lette å forstå. Men er de basert på realiteter eller fordommer? For det første trer ikke «tyskertøsene» fram for oss som én gruppe. De så heller ikke på seg slik. De fantes som enkeltindivider over hele landet, uten annet til felles enn at de hadde et intimt forhold med en tysker. Ganske mange av dem forsøkte å holde det hemmelig. Ellers hadde de bare til felles at de hadde fått hjelp av Lebensborn i forbindelse med svangerskap, fødsel og tida etterpå, og hadde mottatt økonomisk støtte.

«Tyskertøs» var ikke noe nytt begrep i 1945. Mange hadde selvfølgelig vært opptatt av dem under krigen. Men det var hendingene i 1945 som virkelig satte fokus på «tyskertøsen». Det skjedde samtidig med den tyske kapitulasjonen, da noen ble arrestert av politi og hjemmestyrker, klippet og vist fram i offentlighet. Deretter ble så mange som det var plass til, internerte i leire, hvor de kunne bli sittende i over et år. I denne tida ble de analysert som åndssvake og beskrevet som prostituerte i pressen. Ingenting av dette var vitenskapelig holdbart. Men oppfatningen ble sementert.

Realiteten er at vi ikke vet mye om hvem de var. Selvfølgelig var det prostituerte blant dem. Feltilivet skaper slike kvinneskjebner når det er behov for det. Det var også lett for politiet å internere prostituerte, fordi de fikk tilgang til tyske registre. Det store antallet tyske militære må ha ført til at prostitusjonen økte. På den andre siden vet vi at Wehrmacht importerte prostituerte fra andre land, trolig fordi det var få her. Vi kjenner ikke til at norske prostituerte skjelnet mellom norske og tyske kunder. I og for seg betyr det at mange av dem kan betegnes «tyskertøser». Men det er også et argument mot å se på dem som det. Andelen prostituerte blant hele befolkningen var nok noe mindre enn andelen blant «tyskertøsene». Men likevel ser det ut til at langt de fleste «tyskertøsene» var vanlige kvinner som bare hadde hatt et eneste kjæresteforhold.

Ut fra kildene er det lett å forestille seg at den mest typiske «tyskertøsen» var ei ung jente på et lite sted, hvor folketallet høsten 1940 ble mangedoblet med unge, tyske menn. Soldatene ble kanskje innkvartert i hjemmet. Det var vanskelig å unngå å bli kjent med dem. Storpolitikk og motstandskamp var fjernt. Det *hun* visste om krigen, uten radio, legale og illegale aviser, kom fra folkesnakk og bekymrede foreldre. Et slikt bilde av en «tyskertøs» er selvfølgelig ikke det eneste. Men det tar utgangspunkt i en normal endring av hverdagslivet som gjaldt mange under okkupasjonen.¹⁹

At antallet «tyskerjenter» var stort, er det enighet om, selv om anslagene varierer noe. Det har vært vanlig å operere med 40–50 000.²⁰ En dansk beregning som tar utgangspunkt i et forhold mellom fødsler og antall parforhold, anslår antallet der til om lag 50 000.²¹ En tilsvarende kalkyle overført på Norge gir så mange som mellom 80 og 90 000.²² Det var om lag 400 000 kvinner i aldersgruppen 15–30 år i 1940, hvilket ville bety at hver femte av dem var «tyskerjente». Tallet må være altfor høyt. Et anslag på 30–50 000, som innebærer at om lag hver åttende norske kvinne hadde et forhold til en tysker, er mer rimelig.²³ Men også det er et svært høyt tall.

At så mange opptrådte på denne måten, må forklares ut fra endringer i livsbetingelser som var vanlige, ikke ut fra tilfældigheter eller forhold som var svært spesielle. I motsetning til i mange andre tyskokkuperte land, hvor troppene var samlet i få, store feltenheter i stadig bevegelse, var tyske militære i Norge knyttet til hundrevis av små forsvarsanlegg fra Svinesund til Pasvik. Bortsett fra de siste krigsmånedene, da restene av Lapplandsarmeen trakk seg sørover gjennom landet, var de stasjonert slik under nesten hele krigen. Okkupasjonen hadde altså en utpreget desentralisert og lokal karakter, og soldatene var oftest innkvartert i privathus, fordi det ikke fantes andre muligheter. Slik var normalrammen for samkvem mellom nordmenn og tyskere.

En forklaring som tar utgangspunkt i endringer som var vanlige for mange mennesker, kan være fruktbar også for å forstå bakgrunnen for fordømmelsen av «tyskertøser» under krigen. Den mest alvorlige beskyldningen mot dem var ikke at de hadde vært tankeløse eller dumme, men at de samarbeidet med fienden som kjønnspersoner, hvilket kunne gjøre dem særlig farlige som spioner og tystere. Fordømmelsen var fiksert på det kjønnslige. Kjønnnet var deres våpen mot hjemmefronten, et særlig effektivt våpen fordi det ikke lot seg kontrollere. Mens andre former for samarbeid lot seg skjule, ble avkommet det ugiendrivelige beviset på deres svik. Vi står altså tilbake med at et kjønnsrelatert samarbeide med fienden var kjernen i fordømmelsen.

Men hvilket resultat får vi hvis vi ser *alt* samarbeid med fienden i et kjønnsperspektiv? Samarbeidet kvinner mer enn menn? Da må vi spørre hva slags samarbeid som var mest verdifullt for tyskerne. Var det private kjæresteforhold, var det kontrakter og leveranser fra næringsliv, eller var det samarbeid med offentlige og private instanser som utførte sitt arbeid som de hadde gjort før krigen?

Hvis vi ser på helheten, kan det være liten tvil om at det var storkrigens behov som spilte størst rolle for tyskerne, også i Norge. Vi kan se på et eksempel. I motsetning til det som er vanlig å tro, var bare et fåtall tyske politifolk stasjonert i Norge. De trengtes mer andre steder, særlig i Øst-Europa, hvor nye erobringer og hardnakket motstand krevde sitt. For å kunne lykkes, var det nødvendig med et stort antall samarbeidspartnere innen politi, justis og lensmannsetatene. Langt de fleste i disse etatene, særlig jurister og militære, var menn. Det var også forretningsdrivende og næringslivsledere og, nederst på stigen, en høy andel av de ordinære tyskerarbeiderne ute på anlegg. Det var stort sett norske menn som satt i leder- og mellomlederposisjoner og administrerte dette offentlige samarbeidet. Hva mente så Wehrmacht om det kvinnelige innslaget av samarbeid som «tyskertøsene» representerte? Bortsett fra prostitusjon, som i en viss utstrekning var ønsket og også ble organisert av Wehrmacht, var private, intime forhold mellom norske kvinner og tyske soldater ikke bare uviktig, men i direkte strid med deres interesser og ble motarbeidet, fordi de førte til uønskede bånd.

Konklusjonen er helt klar. Ser vi på kollaborasjonen som samlet fenomen, kan det neppe være tvil om at kvinnesaken, det vil si «tyskertøsene», var praktisk talt uten betydning, mens mannens var svært viktig. Dette gjør det sexistiske innholdet i fordømmelsen av «tyskertøsene» tydelig.

Det betyr selvfølgelig ikke at det ikke fantes forrædere blant «tyskertøsene», som det fantes blant menn. Men også når det gjelder forholdet til motstand, kan det være nyttig å minne om normaltilstanden i samfunnet. Aktiv motstand var aldri noen majoritetsaktivitet, særlig ikke i mange utkantstrøk. Mest synlig var den i de store byene idet sørlige Norge, men heller ikke der særlig lett å få øye på, før på slutten av krigen. Den berørte dessuten i liten grad tysk militært personell. Hjemmefrontens menn, inklusive kirkens, var opptatt av motstand med ikke-voldelige midler, den såkalte holdningskampen, som først og fremst var rettet mot forsøkene på nazifiseringen av kirken, skolen og andre deler av det sivile samfunnet. Etter felttoget i 1940 hadde de militære avgitt æresord om ikke å fortsette sin motstand. En organisasjon som Milorg hadde forbud mot sabotasje og skulle unngå konfrontasjoner med tyske militære, inntil krigens siste uker. Tusenvis av norske sivile og militære tjenestemenn og embetsmenn omgikk til daglig tyskerne, foruten de mange i næringslivet. Det var et langt på vei dominerende bilde av samarbeid. Er det merkelig at umodne og forelskede ungdommer som levde under slike forhold, ikke forstod at et kjærsteforhold, selv om det var aldri så privat og upolitisk, kom til å bli innledningen til et livslangt landsforræderi?

Noen statistisk undersøkelse av hvem «tyskertøsene» var med tanke på bakgrunn, økonomi, politiske holdninger er, som vi har vært inne på, ikke utført i Norge. Den danske historikeren Anette Warring har imidlertid gjort et forsøk på å gruppere de danske «tyskerpikene» i fem hovedgrupper, som trolig er like aktuelle for norske forhold.²⁴ Det var for det første en gruppe prostituerte «tyskerpiker»,

som neppe var svært stor. For det andre kvinner i kjæresteforhold med én tysker, som i Norge må ha vært den langt største gruppen. For det tredje kvinner som fikk sin vennekrets blant tyske soldater og derfor kunne ha flere kjærester blant dem, slik andre kvinner også kunne ha i en norsk omgangskrets. Den fjerde gruppen var kvinner som gjennom yrke og hele sin aktivitet var del i det tyske miljø. De var ansatt i bedrifter og institusjoner over hele landet og befant seg i alle sosiale klasser, fra kantinekokke til kontoransatt i Reichskommissariat. Den femte gruppen var kvinner som hadde protysk eller pronazistisk tilknytning, gjennom familiebånd, vennekrets eller politiske kontakter.

At disse kvinnene skulle være sosiale tapere fordi de var spesielt stygge, dumme, sexfikserte, kriminelle, nazistiske m.m., finner ikke Warring grunnlag for, tvert imot mener hun at de var som de fleste andre kvinner. Slik må det også ha vært i Norge, med det meste av variasjoner og livsskjebner som ellers blant unge norske kvinner. Nettopp det at de var så forskjellige gjorde det lett for psykiaterne å framskaffe eksempler på kategorier og typologier, da de satte i gang med sine undersøkelser av deres åndelige og fysiske utrustning etter at krigen var slutt.

Mange mente at «tyskertøsene» stort sett var festglade, tankeløse ungdommer som var ute på vift. Andre mente at de fleste av dem var unge jenter som forelsket seg og ville bli mødre, «denne «trangen til å bli mor» spør ikke etter venn eller fiende, når selve livslovene krever at kvinnen skal tape sitt hjerte til mannen», som en «tyskerjentes far» skrev til statsråd Kirsten Hansteen i juli 1945.²⁵ Et ganske moderne syn på hva det hele dreide seg om, kom på trykk i kommunistavisen *Friheten* i slutten av juni 1945 under tittelen «Vær ikke smålige»:

Det ser ut i dag som at det er tyskertøsene som er ansvarlige for at tyskerne inntok Norge, Norge måtte ha mange kjekke jenter hvis tyskerne tok landet bare for deres skyld! Men det er så lett å hevne seg på de små her i samfunnet, og saken er den at det ikke er så meget av politiske grunner at folket skal hevne seg på tyskertøsene, det er mest sjalusi og hevngjerrighet.

Enhver voksen og rettenkende nordmann må jo beklage at tyskerne brøt seg inn i landet og ødela vår beste ungdom. Derfor, det vi nå har å gjøre er å rydde opp blant de ansvarlige.

Er det ikke nok at tyskerne og våre hjemlige nazister har ødelagt den norske ungdom, vi behøver ikke derfor å fortsette.

Vi må se å få gjort opp med de virkelige landssvikere og ikke tenke på smålig hevn over 15–16 års gamle jenter som har begått en feil, det bringer bare uvennskap mellom det norske folk. Nå skal det samarbeides for å gjenreise Norge, og det blir ikke gjort med hat og sjalusi, men med vennskap og samhold.

«Kanskje er det en ulykkelig mor eller far som skrev disse linjene,» sto det i et brev som statsråden fikk i begynnelsen av juli 1945. Utklippet av artikkelen var lagt ved.

Brevskriveren var selv en slik far, hans unge datter var nettopp satt i fengsel av Elverums politikorps etter at hun i fortvilelse hadde forsøkt å finne sin tyske forlovede som var internert på Terningmoen, faren til hennes spedbarn.²⁶ Det er lite trolig at spedbarnet fikk en slik oppvekst som innsenderen i *Friheten* tok til orde for. Det hang mer sammen med andre forhold enn enkeltpersoners intensjoner og gode vilje, eller forutsetninger innenfor velferdspolitik og vitenskapstradisjoner, selv om alt dette var viktig. Forutsetningene må vi søke i dyptliggende forhold i vår historie, knyttet til den norske statsdannelsen og dens kontroll over de ulike nasjonalitetene i landet og ikke minst over kvinner og barn.

Tenkingen om slike forhold hadde vært under sterk forandring fram mot andre verdenskrig. Kjersti Ericsson har drøftet hvilken plass barna hadde som nasjonens eiendom.²⁷ Eva Simonsen har vist hvordan eugenisk tenkning fikk en stadig sterkere posisjon blant helse- og sosialmyndigheter i mellomkrigstida, særlig inspirert av amerikanske, sveitsiske, tyske og danske forbilder.²⁸ Forestillingen om at myndighetene hadde plikt til å gripe inn mot det man med litt ulike begreper beskrev som dårlige befolkingsinnslag, ved å hindre forplantning, bevegelsesmuligheter og rettigheter for øvrig, var blitt sterkere. Det var legene, særlig psykiaterne, som gikk i spissen for denne utviklingen i retning av rasehygienisk tenkning.

Under okkupasjonen tok nazi-myndighetene og deres vitenskapsfolk skrittet fullt ut med en rasepolitikk som særlig rammet jødene. Men eksilmyndighetene i Storbritannia og Sverige foretok ingen grenseoppgang mot eugenisk tenkning. Det samme gjaldt miljøer i Norge som ellers sto langt fra NS-bevegelsen og okkupantene. Det er ikke minst viktig å merke seg at frigjøringen ikke førte til noe prinsipielt oppgjør med eugenisk tenkning. Etter krigen fortsatte slike forestillinger å prege politikere, forvaltning og vitenskapsmiljø i lang tid.²⁹ Vi har lett for å se rasetenking som herreløst vrakgods etter nazismen. Men den var også en arv fra ikke-nazistiske vitenskapsmiljøer før krigen. Etter hvert som andre verdenskrig nærmet seg, ble sosiale ulikheter i samfunnet i stigende grad forklart med henvisning til biologisk uforanderlighet og genetisk arv, under påvirkning fra tysk rasehygiene. Etter krigen var det i flere år forvirring i vitenskapsmiljøene om verdien av eugenikken. At den i seg selv hadde spor fram mot utslettelsesleirene, sto ikke klart for disse miljøene.

Den erkjennelsesprosessen kom til å ta flere årtier. Verken landssvikoppgjøret eller krigsforbryterprosessene tok oppgjør med rasetenking, eugenikk eller biologisme. Landssvikoppgjøret handlet idet hele tatt lite om ideologi og vitenskap. Det som sto i fokus der, var forbrytelser mot motstandsbevegelsen og NS-medlemmenes forhold til de lovlige og de ulovlige statsmyndighetene. NS-medlemskap etter 9. april 1940 var den vanligste grunn for domfellelse, fordi partiet hadde begått statskupp 9. april og senere motarbeidet de lovlige myndighetene. Embets- og tjenestemenn som hadde vært medlem etter 9. april, skulle fjernes fra offentlige stillinger. De NS-politikerne som hadde innehatt den politiske ledelsen i

departementene, forsvant selvfølgelig ut. Mange av de som erstattet dem, som kom tilbake fra utlendighet i New York, London eller Stockholm, eller fra fangenskap i Sachsenhausen eller Grini, var preget av vitenskapsteoretiske forestillinger fra før krigen. Det embetsverket de kom tilbake til, hadde i noen tilfelle, som i Forsvarsdepartementet og Justisdepartementet, gjennomgått store forandringer. Men i tilfeller som Sosialdepartementet var det få forandringer. Riktignok hadde viktige saksfelt vært overført til det nazi-opprettede Innenriksdepartementet, som ledd i iverksettelsen av en praktisk rasepolitikk. Men det var lite aktuelt med oppgjør og utrenskinger i Sosialdepartementet. Det var et paradoks at det var de samme embetsmenn i Sosialdepartementet som hadde sendt ut rundskriv for Quisling, som foreslo å deportere krigsbarn etter at krigen var slutt.

I slike miljøer kan tanker om bruk av deportasjon ha overlevd krigen, slik at de kunne hentes fram igjen hvis behovet ble satt på en politisk agenda. Vi skal undersøke hvilken forhistorie dette virkemiddelet hadde, hva som kan forklare at det ble hentet fram igjen og hvordan det ble lansert i forhold til krigsbarna.

Et tilbakeblikk

Gjennom historien har maktthavere hatt ulike grunner til å fjerne bestemte personer fra samfunnet og den vanligste måten å gjøre det på har vært gjennom *deportasjon*. Begrepet er mangetydig og har vært brukt forskjellig. Rett fram betyr det forvisning fra sitt eget land. Den juridiske konsekvensen er at deportanten fratras statsborgerlige rettigheter. Deportasjon er beslektet med internering, som også har som formål å fjerne personer fra samfunnet. Det er også en juridisk straffereaksjon. Begrepet deportasjon blandes ofte sammen med utvisning, forvisning eller bortvisning. Men slike tiltak er rettet mot *utlendinger* som ikke har statsborgerlige rettigheter, men vanligvis er statsløse eller statsborgere i andre land og ikke gjort noe annet lovstridig enn å komme til landet. Tiltakene innebærer i juridisk forstand ikke straff. Vår nåværende utlendingslov fra 1988 skiller mellom bortvisning fra landet, som politimesteren kan beslutte, og utvisning, som er en sak for Utlendingsdirektoratet. Men historien viser at skillet mellom deportasjon og utvisning i praksis kan være vanskelig å opprettholde. Hvis betingelsene for å oppnå statsborgerskap i et land blir tilstrekkelig vanskelig, forsvinner skillet helt.

I Europa har deportasjon vært i bruk siden antikken. Det er kjent fra greske bystater under begrepet *ostrakisme*, oftest for en bestemt periode. Den romerske stat brukte *deportare* for å sende uønskede til koloniene, hvor de ble holdt i fangenskap, tvangsarbeid eller bare under oppsyn av staten. Det var et vanlig virkemiddel mot politiske opposisjonelle, men ikke mot grupper ut fra nasjonalstatus eller det vi i dag kaller etnisitet. Det er derfor vanskelig å sammenlikne deportasjon i antikken med fenomenet i moderne tid. Rom var ingen nasjonalstat, men et flerkulturelt

rike hvor innbyggerne hadde rettigheter etter økonomisk og sosial status, ikke etter hudfarge, religion eller kultur. Statlig forfølgelse rammet normalt bare de som brøt lovene, særlig de som ikke anerkjente keiserkultusen og forfatningen. Religiøs forfølgelse ble først normalt i Europa med innføringen av kristendommen. I Norge førte det til deportasjoner og landsflukt. Den kristne misjonsiver la under korstogstida og i århundrene etter grunnlaget for masseutslettelse av ulike religiøse og kulturelle retninger, og til slutt det moderne folkemordet. Det ble introdusert i Europa av kongeriket Kastilla etter erobringen av det flernasjonale, mauriske Granada i 1492, med påfølgende deportasjoner og massedrap, først på jøder, deretter maurere.

Ved inngangen til den nye tid ble deportasjon et skattet virkemiddel for makthavere over hele Europa, ikke minst etter at kirken propaganderte Kastillas eksempel som ledd i motreformasjonen. En annen grunn var at adelsmenn fra hele Europa hadde deltatt under Kastillas faner og ga den gamle korstogsideologien et nytt romatisk oppsving. De nye protestantiske statene adopterte etter kort tid de samme metodene under religionsstridighetene på 1500-tallet. På de britiske øyene ble systemet tatt i bruk mot dissenterne, kriminelle og vagabonder, det vil si opposisjonelle, arbeidsløse og husløse, som det var mange av i de nye byene. Nådeløst ble straffanger deportert. Også politiske opposisjonelle ble med hard hånd sendt ut, i første omgang til de nord-amerikanske koloniene inntil opprøret i 1776, deretter til Canada, Australia, Tasmania og New Zealand. Storbritannia deporterte også gatebarn fra tidlig på 1600-tallet. De første ble skipet ut til Virginia i 1618–19, trolig på kongens ordre.³⁰ Barnedeportasjonen var omstridt fra begynnelsen. Etter seieren i borgerkrigen nedla puritanerne forbud i parlamentet i 1645 og beordret at skip som ble mistenkt for å frakte kidnappede barn skulle gjennomføres av politiet. Men trafikken fortsatte i det skjulte, fordi behovet for arbeidskraft i koloniene var stort. Storbritannia avviklet straffangedeportasjoner på midten av 1800-tallet, et par årtier etter avviklingen av slaveriet, men barnedeportasjonene fortsatte helt til 1967. Også Frankrike brukte koloniene som deportasjonssted, særlig fransk Guyana og Ny-Caledonia, mens Russland deporterte til Sibir og Sakhalin, en tradisjon Sovjetunionen fortsatte med i flere årtier etter andre verdenskrig.

Deportasjoner foregikk også i Norden før de skandinaviske statsdannelsene. Opprinnelig fikk frie menn rettigheter og plikter etter tingforfatningen ved kun å bosette seg i det området som loven gjaldt for og ved å delta på tinget. Tinget kunne dømme en fri person fredløs, det vil si utenfor loven for alvorlige forbrytelser. Da kunne han uten straff drepes av hvem som helst og alt hans gods var tapt. En slik dom ble senere begrenset til særlig alvorlige forbrytelser som ikke kunne bøtelegges (*úbótamál*). Senere, da kongemakten fikk avviklet tingene, overtatt domsretten og tvunget innbyggerne til å betale skatt, ble fredløshet avløst av bøter. Hvis ikke slekta trådte til, kunne det ende med konfiskasjon, henrettelse

eller landsforvisning. Men fordi ikke all kriminalitet kunne forvandles til penger, eksisterte fredløshet fortsatt i mange år.

Under dansketidas føydale kongemakt og senere enevelde kom deportasjon i bruk mot de som falt i unåde, særlig gjaldt det adelsmenn og privilegerte borgere. Slike ble fratatt privilegier og godset ble forlenet til andre, kongen tapte derfor ikke på et slikt system. En adelsmann som ble deportert til et annet land, sverget gjerne troskap til kongen der. Det var vanlig å eie gods i flere land. Annerledes var det med borgerne, som hadde fått privilegier i form av embete, eiendom eller rett til handelsvirksomhet i en bestemt by. De var en evig kilde til oppvigleri og kunne rammes hardt ved landsforvisning. Det store flertallet av befolkningen derimot, hadde ingen privilegerte rettigheter, de var enten bønder, husmenn, tjenestefolk, arbeidsfolk, soldater og matroser, fanger eller ufrie av andre grupper eller vagabonder eller slaver i koloniene. Deres troskap til kongemakten var indirekte, gjennom underkastelse under dem som deltok i staten, nemlig adelen og det privilegerte borgerskapet. De kunne bli rammet av massedeportasjoner, men hvis kongen ikke hadde særlige økonomiske fordeler av det, iverksatte han sjelden slik brutalitet, unntatt ved landerobringer, mytteri eller opprør i koloniene, da han like gjerne kunne la iverksette massedrap.³¹

Lovene i det gamle samfunnet avspeiler at brutaliteten var stor og at ufriheten var strengt regulert. I Kristian 5. s lov fra 1687 var landsforvisning mye brukt for alvorlige forbrytelser, særlig for høyforræderi, politiske forbrytelser og utroskap i statens tjeneste. Om fredløshet fortsatt ble idømt er uklart, men fortsatt fantes personer som ble betraktet som fredløse. Så sent som på slutten av 1700-tallet var det mennesker som fristet utrygge liv som fredløse i utilgjengelige skog- og fjellområder.³² De kunne drepes av hvem som helst når de ble påtruffet, uten reaksjoner fra myndighetenes side. Slike drap er beskrevet i litteraturen og forekom nok også.³³ Det var gjerne mordere, desertører fra den danske flåten, bortløpne soldater fra hæren, eller andre som hadde kommet på kant med loven, men hvor mange de var vet vi ikke. Ennå i 1799 førte brudd på trykkebestemmelsene til landsforvisning. Rent juridisk har deportasjon ikke vært et begrep for norsk rett siden kriminalloven av 1842, da en lite brukt bestemmelse om straff ved deportasjon til arbeid ved «fiskerleiene nordpå» ble opphevet, ifølge en kilde.³⁴

Den straffen en deportert ble til del, var altså ikke tap av statsborgerskap i moderne forstand. Noe slikt fantes ikke under det danske eneveldet, som bare krevde troskap til kongemakten. Men i 1776 hadde en adelsreaksjon, etter en kort reformperiode, oppnådd å få lovfestet en «innfødsrett» for embeter, rettet mot utlendinger, i det tilfellet tyskfødte.³⁵ Det er verd å merke seg at denne første definisjon av statsborgerskap hadde karakter av en rettighetsinnskrenking.³⁶ I grunnloven i 1814 ble borgerretten bare indirekte definert, ved de reglene som gjaldt for stemmerett og valgbarhet, som var forbeholdt embetsmenn, byborgere og jordeiere.³⁷ For øvrig ble de som hadde varig opphold i landet, sett på som

norske. Også for å kunne oppnå embete var kravene etter tida liberale: foruten embetseksamen, selvfølgeligheter som luthersk tro, ed til grunnlov og konge, kjennskap til norsk språk, samt opphold eller tilknytning til landet, krav som alle tidligere danske embetsmenn kunne tilfredsstille, hvis de ønsket.³⁸ De kunne fritt velge om de ville sverge selvstendighetseden, eller forlate landet. Men et forslag om å ta en definisjon av borgerskap inn i Grunnloven ble ikke vedtatt.³⁹ Fortsatt fantes derfor ingen andre regler for å være norsk borger enn varig opphold, med unntak for jøder, jesuitter og medlemmer av munkeordener.⁴⁰

Jusprofessor Thorkel H. Aschehoug anførte i forbindelse med forarbeidene til statsborgerloven i 1888 at det var «aldeles eiendommelig (at) ... medens alle andre civiliserede Stater gjennom en Række af mere eller mindre utførlige Retsregler have fastsat, hvorledes Statsborgerret erverves og tabes, mangler saadanne ganske hos os.»⁴¹ Definerte regler knyttet til juridiske borgerrettigheter kom først med statsborgerloven i 1888, som bygde på innfødsrett og at foreldrene var norske borgere. Formålet var å innsnevre borgerretten til personer som hørte til den norske nasjonen, et begrep som nå avløste det gamle begrepet «Statens Medlemmer» i terminologien.⁴² Likevel var det uenighet om borgerretten skulle være allmenn og uten innskrenkninger. Først i 1898 fikk alle menn uavhengig av sosiale og økonomiske forhold stemmerett, i 1913 ble den utvidet til å omfatte kvinnene. Det var altså bare 27 år før 1940 at kvinnene fikk full rett til å delta i staten og da først etter heftig og langvarig strid. Men fortsatt var kvinnes borgerrett knyttet til familiens eller mannens. Som gift kvinne fikk hun samme borgerskap som mannen, ut fra det gamle resonnementet at hun fikk deltakelse i hans rettigheter. Hun var fortsatt ikke et selvstendig rettighetssubjekt.

Selv om deportasjon ble fjernet som juridisk begrep i 1842, var fenomenet likevel ikke ukjent for norske myndigheter før andre verdenskrig. Temaet kom stadig opp i forhold til andre stater. Det gjaldt særlig USA og de nordiske land.

Deportasjonskarusell

Problemet hadde oppstått med emigranter som hadde bodd i USA i årevis uten å ordne sine papirer og som amerikanske myndigheter ønsket å deportere, etter tilstramming i innvandringsreglene på 1920-tallet. I den norske legasjonen i Washington ble det registrert 1074 personer som amerikanske myndigheter forsøkte å deportere i perioden 1925–45, de fleste på 1930-tallet.⁴³ Etter norsk lov ble de betraktet som amerikanske borgere fordi de hadde fast opphold i USA. De kunne imidlertid bare utvises hvis Norge godtok dem som norske borgere, ellers måtte de deporteres.

Liknende problemer var det i forhold til nordiske stater, særlig Sverige. Svenske myndigheter sendte norske innvandrere som trengte offentlig understøttelse, tilbake til Norge.⁴⁴ Hvis de var gift med svenskfødte kvinner, ble disse betraktet som

norske statsborgere og sendt med til Norge. Det samme gjaldt deres barn. Regelen var at statsborgerskapet til hustru og barn fulgte mannens, selv om de fortsatt oppholdt seg i hjemlandet. Hvis hun ble enke, ble hun deportert til Norge sammen med sine barn, på tross av at hun aldri før hadde vært utenfor Sverige. I Norge fantes det i tillegg til statsborgerloven av 1888 en egen innfødesrett i grunnlovens § 92, som gjorde at norske myndigheter ikke sto like fritt til å skyve fattigdom over grensen som de svenske. Det oppfattet norske myndigheter som urettferdig.

En måte å få slutt på skjevheten, var å samordne lovene i Norden. Flere forsøk ble gjort, uten resultat.⁴⁵ I proposisjonen til en ny statsborgerlov i 1924 ble det fortsatt lagt til grunn at kvinnens statsborgerskap skulle følge mannens, hvis han var utlending skulle det gjelde fra det øyeblikk hun ble gift, selv om hun fortsatt var i landet.⁴⁶ Etter protester fra kvinnebevegelsen, som påpekte at bestemmelsen diskriminerte mellom kjønnene og dessuten var i strid med en ny statsborgerlov i USA i 1922, hvor kvinners borgerrett for første gang ble bestemt på et selvstendig grunnlag, ble forslaget trukket. I stedet ble tidspunktet for borgerrettstapet fastsatt til når hun ervervet nytt statsborgerskap ved varig opphold i sin ektemanns land.⁴⁷ For å bøte på uønskede effekter av det opprinnelige forslaget i proposisjonen var det også foreslått en egen § 4, om automatisk gjenerverv av norsk borgerskap ved varig bopel i Norge. Dette kunne skje ved å gi melding til myndighetene etter at det var gått to år. Dermed kunne også hjemvendte gjenvinne sitt norske statsborgerskap uten hindring. Skulle myndighetene ønske å hindre det måtte de enten hindre selve innreisen eller sørge for utvisning innen to år. Dette forslaget om gjenervervsrett ble stående i statsborgerloven av 1924 og var gjeldende da verdenskrigen kom til Norge.

Den nye loven av 1924 ga altså alle norske kvinner som ble værende i landet etter å ha inngått ekteskap med en utenlandsk mann, rett til å beholde sine norske statsborgerskap. De borgerlige Stortingsflertallene ønsket imidlertid ikke å gjøre dette gjeldende også for de kvinner som hadde giftet seg før 1924. Først etter at regjeringen Nygaardsvold kom til makten i 1935, ble det mulig å bøte på den urimeligheten. I 1936 ble det lagt fram en proposisjon for Odelstinget som foreslo at det ble innført en særlig gjenervervsrett for disse kvinnene.⁴⁸ Ordlyden ble at de igjen kunne bli norske statsborgere ved skriftlig å melde sitt ønske om det til fylkesmannen.

Gjenervervsretten fikk stor betydning for mange. I en sak i 1931 vedrørende en kvinne som hadde vendt tilbake fra USA og her ble innlagt på sykehus, ble det et spørsmål om hun skulle sendes til USA. Hun kunne ikke vise at hun hadde mistet sitt amerikanske statsborgerskap, men likevel uttalte Justisdepartementet at hun måtte antas å ha gjenervervet norsk statsborgerskap etter statsborgerlovens § 4 «idet hun ansees å ha tapt sitt amerikanske ...» og «tapet antas å inntre uten hensyn til om norsk statsborgerrett gjenerverves».⁴⁹ I praksis fant Justisdepartementet seg i at USA dikterte slike gjenerverv, selv om lovens frist på to år ikke var oppfylt

og det stred med norsk praksis og departementets syn og heller ikke var fremmet gjennom noteutveksling eller på annen måte.⁵⁰

Vi skal senere se hvordan prinsippet om at man måtte kunne dokumentere at man hadde mistet sitt fremmede statsborgerskap for å kunne gjenerverve det norske, kom til å bli brukt mot mange kvinner og deres barn etter krigen. Men før krigen så Justisdepartementet mer lemfeldig på dette. I en sak i 1938 var det en norskfødt kvinne som var gift i Sverige og dermed var blitt svensk statsborger, men som hadde flyttet tilbake til Norge og ønsket å gjenerverve sitt norske statsborgerskap.⁵¹ I den norske statsborgerlovens § 4 krevdes det i et slikt tilfelle at hun først måtte dokumentere at hun hadde mistet sitt utenlandske. Men i den svenske statsborgerloven krevdes det at hun bare kunne bli løst fra sitt svenske hvis hun allerede hadde ervervet et utenlandsk først. Departementet skar gjennom floken ved å gi henne norsk borgerskap gjennom bevilling.

Den herskende rettsoppfatningen kom til uttrykk overfor en gruppe mennesker på 1930-tallet. Det var Oslo Arbeiderparti som i slutten av 1937 hadde foreslått for Justisdepartementet å naturalisere utlendinger som var født i Norge før 1. januar 1904 og som siden hadde bodd her uavbrutt.⁵² De hadde bodd 22 år i landet og skulle etter loven ha automatisk rett til statsborgerskap. På tross av at dette var en flaggsak for arbeiderbevegelsen, lot Justisdepartementet den ligge i over et år, inntil en ny henvendelse tvang justisminister Trygve Lie til å be Centralpasskontoret om en vurdering. Kontoret opplyste at det gjaldt til sammen 2340 personer, av disse var 1453 norskfødte hustruer. De «egentlige utlendinger» var i alt 887, av dem 688 svensker, 84 finner, 69 dansker, de andre var fra ulike europeiske land og USA. «En meget stor andel» bodde i Østfold, av de øvrige var den største gruppen finner, som bodde i Finnmark. Alt i alt var mange straffede og «sinnsyke», en «ikke uvesentlig del» har vært fattigunderstøttet, opplyste Centralpasskontoret.⁵³

Justisdepartementet ville avslå søknaden fra søkere som hadde vært straffet eller hatt forsorgsunderstøttelse. Centralpasskontoret av slo å uttale seg om det var behov for å lette disse menneskenes adgang til å bli norske borgere. Noe behov for lovendring kunne de ikke se at det var, men kunne gå med på at en bevilling ble gjort gebyrfri og at man så bort fra om de hadde mottatt fattigomsorg.⁵⁴ Det kan altså se ut som at justismyndighetenes manglende vilje til å imøtekomme disse menneskenes behov hadde sammenheng med deres sosiale status.

I enkeltsaker vedrørende personer med høy sosial status kunne departementet være imøtekommende. Det gjaldt for eksempel en innflytelsesrik kvinne, som hadde giftet seg med en tysk diplomat i Norge og flyttet inn i hans diplomatbolig. Hadde hun da mistet sitt norske borgerskap? Ekspertene i lovavdelingen delte seg. Noen mente at hun hadde mistet borgerskapet med henvisning til tysk eksterritorialrett, som definerte ambassaden og diplomatboligen som tysk territorium. Andre mente at hun ikke hadde mistet borgerskapet fordi hennes reelle tilknytning til Norge fortsatt var sterk.⁵⁵ Prinsippene var ikke så fastlåst som

når det gjaldt de «svenske» arbeiderhustruene i Østfold, eller som de kom til å bli for de ganske annerledes underprivilegerte «tyskerjentene» etter krigen.

Den samme sosiale profilen preger de amerikanske sakene, hvor norske myndigheter sjelden satte noe inn mot deportasjonene. De fleste ble ordnet direkte av utenriksstasjonene, som skrev ut nye pass etter anmodning fra det amerikanske Arbeidsdepartementet. De det gjaldt ble vanligvis plassert under bevoktning ombord på en av atlanterhavsdamperne i New York og fraktet til Norge. Hvert år var det mange vanskelige saker, som krevde medvirkning fra myndighetene i Norge, hvor Justisdepartementets 3. sivilkontor forberedte dem for UD, i samarbeid med Centralpasskontoret.

Vi har ikke plass til å se på de mange enkeltsakene som gjaldt USA, i denne boka. En tidligere gjennomgang viser hvilke holdninger til fenomenet deportasjon sakene etterlot seg hos saksbehandlerne og ikke minst hva slags mennesker det var som ble rammet.⁵⁶ Mange var sjømenn som hadde seilt i årevis på amerikanske skip og som ikke lenger hadde gyldig norsk pass. Mange var vanlige emigranter som hadde kommet under fattigforsorg, var i amerikanske syke- eller pleieinstitusjoner eller var endt opp i en sosial tapergruppe på utsiden av samfunnet. En gruppe var akterutseilte sjøfolk. De hadde gjerne levd som amerikanere uten at spørsmålet om statsborgerskap hadde hatt betydning. Så kom de ved en tilfeldighet, ved sykdom eller en bagatellmessig forseelse, i kontakt med myndighetsorgan som undersøkte deres papirer. Ikke så få hadde etter krisen i 1929 mistet arbeid og var blitt til økonomisk byrde for det amerikanske samfunnet.

Justisdepartementet medvirket ikke alltid slik amerikanerne ønsket, særlig gjaldt det syke som de ønsket å kvitte seg med. Departementet mente at de kom til å ligge fattigvesenet til byrde. Mange saker var tragiske, ved at mann, kone og barne ble skilt fra hverandre. Ennå så sent som 1940–41, etter at verdenskrigen hadde startet, var det 19 tilfeller.⁵⁷ En typisk sak dreide seg om en sjømann som gikk i land i USA, etter å ha seilt ute siden 1916.⁵⁸ Justisdepartementet mente at han hadde «rømt fra sitt skip». I 1931 fikk han en fengselsstraff for innbrudd og ble sinnssyk i fengslet. Amerikanske myndigheter ville deportere ham til Norge. Justisdepartementet uttalte at «han er en lite ønskverdig person, som vil falle det offentlige til byrde. Men etter vanlig praksis vil en vel ikke overfor de amerikanske myndigheter kunne opprettholde en vegring ved å ta imot ham. Men naturligvis kunne en i det lengste forsøke på å slippe ham.»

Kriminelle og papirløse ble deportert uten bønn. En som emigrerte i 1906 trodde han var amerikansk borger. Han var gift med en amerikansk kvinne og hadde to barn. Hele resten av hans familie hadde også emigrert. Bare en gang hadde han vært ute av USA, og det var som soldat i den amerikanske hæren under første verdenskrig. Så ble han domfelt – og deportert – papirene var ikke i orden.

En psykiatrisk diagnose eller arbeidsløshet kunne være grunn nok til deportasjon. En emigrant som kom til USA i 1935 og som ble beskrevet i sakspapirene som

en «hard working», men for tida arbeidsløs mann, ønsket amerikanske myndigheter å deportere, på tross av at han var gift i USA med en amerikansk kvinne.⁵⁹ En annen tragisk sak dreide seg om en kvinne som utvandret i 1927, og som ble gift i USA i med en amerikansk statsborger i 1935, uten å søke statsborgerskap. Justisdepartementet skrev:

Man kan ikke godt nekte å ta imot (henne) selv om hun er lite ønskverdig. Derimot er man jo ikke nødt til å ta imot hennes barn. Vilde man bruke press for å unngå deportasjon kunde man muligens erklære at man ikke vilde motta barna her, men det vilde vel neppe ta sig bra ut ... Hun uttaler at hun ikke ønsker å deporteres, men hvis det blir gjort, vil hun ha begge barna med sig ... Hun hevder at det er hennes mann som har sørget for å få henne deportert.⁶⁰

Den amerikanske deportasjonspolitikken berørte mange mennesker. Norske myndigheter holdt seg derfor nøye orientert. Årlig angikk dette i perioden 1930–33 i alt mellom 16 000 og 20 000 personer. Etter 1934 ble antallet mer enn halvert, til mellom 8000 og 9000.⁶¹ I de fire årene 1934–38 ble om lag 44 500 deportert, av dem 850 skandinaver. Immigrasjonen hadde vært kvoteregulert siden 1929, da Norge hadde fått en årlig kvote. Det var imidlertid millioner av mennesker som bodde i USA, som ikke hadde sine papirer i orden, av dem mange tusen norske, og amerikanske myndigheter var misnøydde med manglende medvirkning fra opprinnelseslandene til å deportere dem.

Den norske ambassaden i Washington rapporterte årlig til Utenriksdepartementet om deportasjonspolitikken.⁶² I 1936 ble det foreslått å utvise 20 000 kriminelle, mens 2800 «verdige» ulovlige immigranter skulle få bli, slik at de ikke ble skilt fra sine amerikanske familier.⁶³ Etter protester fra blant annet den amerikanske fagbevegelsen AFL, ble loven utsatt.⁶⁴ Et halvt år senere rapporterte ambassadøren om at et nytt framlegg skjerpet bestemmelsene om deportasjon av kriminelle, men innskrenket dem for utlendinger av «good moral character».⁶⁵ Antallet som kunne få amnesti, ble øket og gjort gjeldende for fire år. En ny naturaliseringsbestemmelse ble foreslått spesielt for immigranter som hadde kommet til landet i 1921–24. De hadde ikke rett til statsborgerskap, men kunne heller ikke deporteres. *New York Times* anslo antallet som skulle deporteres til 23 000 «alien gunmen and racketeers».⁶⁶ Et forslag om å utvise «aliens» som gikk inn for «nazism, fascism, communism, or the overthrow of the government by force», og et annet om utvisning av alle som var dømt til mer enn et års fengsel, ble stemt ned i Representantenes Hus.

I mai 1939 ble det vedtatt i Representantenes Hus at utlendinger som skulle deporteres, kunne anholdes og anbringes i «konsentrasjonsleire».⁶⁷ Det gjaldt personer som ikke oppnådde pass fra sine respektive hjemland.⁶⁸ I alt var det snakk om 460 personer i 1938. I juli 1939 ble forslaget anbefalt av justiskomiteen i Senatet

og fremmet for endelig behandling. Et mindretall skrev at forslaget var i strid med amerikansk rettstradisjon og smakte av «Bourbon-monarkenes vilkårlige bruk av fengsling og forvisning⁶⁹ og totalitære regimers «concentration camps».⁷⁰ Forslaget rakk ikke å bli behandlet av Senatet før utbruddet av storkrigen og ble deretter stillt i bero.⁷¹

De amerikanske myndighetene så den deporterte som åndssvak, kriminell, fysisk eller mentalt syk, mindreverdige på en eller annen måte. Også norske psykiatere interesserte seg for deportasjonen av mentalt syke emigranter. En av dem, Ørnulf Ødegård, som kom til å markere seg med drastiske forslag om hva som burde gjøres med krigsbarna etter krigen, reiste til USA og skrev sin doktoravhandling om mentalt syke emigranter, hvor han kom med anbefalinger til norske myndigheter om psykiatrisk undersøkelser før avreise. Amerikanske myndigheter anbefalte han å deportere klart mentalt syke.⁷²

De norske saksbehandlere så på deportanten som en dobbelt taper. Som utvandrer var han hjembygdas taper, som hjemvendende var han mislykket som det også. Hvis familien idet hele tatt ville ta imot ham, ville han bli isolert og mistrodd, og en byrde for det offentlige. Saksbehandlere kunne være indignert over hvordan hans arbeidskraft hadde vært utnyttet, hvordan amerikanerne ignorerte internasjonale regler om statsborgerskap og hvordan de utsatte ham for maktbruk. I Norge måtte han beskyttes mot følgende av hans valg og mot omgivelsenes reaksjoner mot ham. Det var en dobbelhet som vi også kan se i myndighetenes behandling av de senere krigsbarnsakene.

Deportasjoner fra USA var et stort saksområde for politiet, Justisdepartementet og Sosialdepartementet helt fram til andre verdenskrig. Skillet mellom deportasjon og utvisning var glidende. Det kom an på hvor langt vedkommende var kommet i naturaliseringsprosessen. Deportasjon av barn forekommer, så langt kildene viser, bare sammen med voksne, ikke alene.

Statsborgerloven av 1924 hadde innført en automatisk gjenervervsrett, som gikk ut på at den enkelte kunne sende en melding til myndighetene innen to år etter hjemkomsten. Selv om denne endringen var innført for å forenkle saksbehandlingen, ble den nedfelt i loven som en allmenn utvidelse av borgerrettighetene. Den var derfor gjeldende også for norske kvinner som sommeren 1945 forlot Norge på grunn av sitt forhold til en tysk kjæreste, ektemann, eller fordi de hadde fått et barn i et slikt forhold. Slik loven var utformet, hadde imidlertid myndighetene fortsatt en mulighet for å utelukke uønskede i å ta denne rettigheten i bruk, ved å hindre dem rent fysisk i å komme innenfor landets grenser. Melding om gjenerverv kunne bare sendes fra en hjemstavn i landet. Det er den samme bestemmelse som er gjeldende i dag, som professor Johs. Andenæs beskriver slik: «Vil myndighetene hindre at en uønsket person blir norsk statsborger på ny, må de derfor nekte ham å ta opphold her, eller i alle fall sørge for å få ham utvist før de to år er gått.»⁷³ Som vi skal se, var nettopp dette et av midlene myndighetene forsøkte å anvende

for å hindre disse kvinnene å bruke sin rett til gjenerverv av statsborgerskapet, da de ønsket å vende hjem fra Tyskland.

Denne restriktive holdningen var bare en del av en aktiv utvisningspolitikk i mellomkrigstida. I 1921–23 ble årlig 700–800 personer utvist.⁷⁴ Deretter sank tallene til 60 i 1937, et nivå som holdt seg inntil krigen kom. Sett i forhold til folketallet var utvisningsprosenten høyere i Norge enn i USA. Men det første hele året etter at Nygaardsvold-regjeringen kom til makten i Norge, falt utvisningsprosenten til under halvparten av de som ble deportert fra USA.

Hvem var de man utviste fra Norge? Etter et utvalg av eksempler å dømme var det fattige arbeidsfolk, samme slags folk som ble deportert fra USA. Den største gruppen var svensker, som hadde vært i Norge siden før 1905 og tida etterpå. Ikke så få hadde vært aktive under oppbyggingen av fagbevegelsen. Etter den russiske revolusjonen ble de utvist av politiske grunner. Men mange var igjen, og myndighetene søkte etter andre grunner. Det gjaldt en gruppe som hadde blitt syke eller kommet i sosial ulykke og ikke lenger ble beskyttet av privatpersoner, fagforeninger eller andre organisasjoner. Noen søkte en siste mulighet i kriminalitet og ble derfor lett å ramme. Utover på 1920-tallet betraktet politiet de fleste fortsatt som svenske statsborgere, trolig var dette også oppfatningen på 1930-tallet. Nest etter disse «svenskene», var de andre nordiske nasjonalitetene hyppigst representert blant de utviste. Trolig var det mange barn blant dem.

Materialet viser at det foregikk en utvisnings- eller deportasjonskarusell av fattige mellom Norge og Sverige, mellom USA og Norge og mellom andre land i mellomkrigsårene. Dette må ses i lys av at Norge også førte en meget restriktiv flyktningpolitikk, som gjorde at det i praksis var nesten umulig for flyktninger fra Nazi-Tyskland å komme til landet. Det var også svært få som kom, enten det var jøder eller politiske flyktninger. Det samlede antallet registrerte flyktninger 1933-40 var om lag 2000, av disse om lag halvparten jøder. Pr. 9. april 1940 var det 390 flyktninger i landet. I tillegg kom noen få illegale. Som i USA ble de jaktet på av politiet, som i enkelte tilfeller også etterlyste dem for Gestapo, for brudd på passlovene og andre forseelser.⁷⁵ Norske myndigheter var altså ikke ukjente med deportasjons- og utvisningsproblematikk da spørsmålet om å deportere krigsbarna kom opp i 1945.

Britiske barnedeportasjoner

Vi vet at Storbritannia hadde lang tradisjon i å sende herreløse barn til oversjøiske områder, og at de så på det som noe positivt, ved at man ga fortapte barn nye muligheter. Kan nordmenn med interesse for barnevern ha fått impulser til noe liknende for krigsbarna mens de var i Storbritannia under krigen?

Under eksiltida ble interessen for britisk sosialpolitikk styrket. Landet ble sett på som et foregangsland, og nordmennene fikk anledning til å studere store prosjekter

på nært hold. Den store tvangsutflyttingen av barn fra Londons arbeiderstrøk var et slikt prosjekt. Den ble sett som svært viktig for befolkningens framtid, og ble utført uten hensyn til protester fra de mange tusen familiene som ble rammet. Etter krigsslutt flyttet britiske og amerikanske okkupasjonsmyndigheter store mengder barn ut fra Berlin og andre tyske byer. En av dem som orienterte seg om slike tiltak var statsminister Nygaardsvolds personlige sekretær, Ragna Hagen. Selv om hun ikke var ansatt i Sosialdepartementet, spilte hun, som vi skal se, en sentral rolle i de drøftelsene som fant sted i London om krigsbarna. Hagen kom til å bli utnevnt som medlem av Krigsbarnutvalget sommeren og høsten 1945. Av yrke hadde hun vært journalist i Arbeiderpressen og hadde vært engasjert i barnevernet i Oslo.

Britene hadde erfaringer med store barneforflytninger gjennom de oversjøiske barnedeportasjoner før krigen. Selv om de har vært kjent lenge, har de blitt gjenstand for fornyet oppmerksomhet i de senere år, særlig etter Margaret Humphreys bok *Empty Cradles* fra 1995, som fikk betydelig oppmerksomhet i media.⁷⁶ Boken utløste interesse fra journalister og forskere.⁷⁷ Den typiske barnemigranten var et institusjonsbarn, i alder mellom tre og fjorten år. Et av tre kom til Australia, de fleste øvrige til Canada.⁷⁸ Det kan dreie seg om 150 000 barn i tida mellom 1880 og 1967, et tall som det britiske helsedepartementet har bekreftet.⁷⁹ om lag 100 000 ble sendt til Canada mellom 1880 og 1930 og de øvrige til Australia, New Zealand, Rhodesia (Zimbabwe) og andre kolonier og dominions.⁸⁰ Barna kom fra institusjoner i Nord-Irland, Skottland, England og Wales. Noen kom også fra Malta og det kontinentale Europa, som Polen. Jødiske barn fra tysk-polske leire forekom også.

Tidlig på 1900-tallet foregikk virksomheten i regi av filantropiske selskap med offentlig støtte.⁸¹ Flere kom deretter i gang, oppmuntret av myndighetene. Det var både veldedige og religiøse organisasjoner og hjelpeorganisasjoner.⁸² I Australia ivret myndighetene for barneinnvandring og så avslutningen av krigen i Europa som en gylden anledning:⁸³

Det er spesielle og påtrengende grunner til at en kraftig innsats bør settes inn på området barneinnvandring. Krigsforløpet i Europa har skapt et stort antall foreldreløse, barn på avveier (stray children), «krigsbarn» (war babies) osv. enn noen gang tidligere. Dette gir nå Australia store muligheter for å bygge opp sin befolkning med barneinnvandrere, fordi disse lar seg lett tilpasse til samfunnet, har hele arbeidsinnsatsen sin foran seg og stiller små krav til bolig ... Muligheten må gripes nå og utnyttes i de nærmeste to eller tre år, eller gå tapt for alltid.

Det ble bestemt å sende en delegasjon til Europa for om mulig å oppnå en innvandring av 50 000 barn. Et av landene de ønsket å besøke, var Norge. Vi skal se nærmere på delegasjonens besøk i Oslo i et senere kapittel.

Den australske pressen så de nye planene som en fortsettelse av den tidligere barneinnvandringen av foreldreløse og fattiggutter fra de britiske øyene, som et vern mot det asiatiske nord. Det nye innvandringsprogrammet fikk betegnelsen «Populate or perish!» (Befolk eller forsvinn!). Resultatet ble, som vi skal se senere, en litt annen innvandring enn de hadde tenkt seg. Skjebnene til barna ble forskjellig i Australia, Canada og Rhodesia. I Rhodesia gikk de inn i den lille europeiske eliten. I Australia møtte de et hardt liv i institusjoner som tilhørte de samme organisasjonene som hadde tatt dem fra Storbritannia. I Canada ble guttene ulønnte gårdsarbeidere og jentene hushjelper. De ble ansett for å være annenrangs innbyggere. Deres organisasjoner har tatt i bruk navnet «home children». Som i Australia har de også organisert seg og satt i gang forskning og undersøkelser.⁸⁴ Også til New Zealand ble det sendt et mindre antall britiske barn.

Begrunnelsene for barnedeportasjonene var flere. For det første mente man at barnas framtid i slummen i overbefolkete britiske storbyer kom til å bli fattigdom og elendighet, og at det var bedre at de vokste opp i et land som trengte barn. I de britiske byene ville de vokse opp som gatebarn og kriminelle, fylle opp fengslene og ligge staten til byrde. I koloniene ville de bli disiplinert gjennom hardt arbeid og frisk natur. Det ville gjøre dem til samfunnsnyttige borgere. Dessuten ville de øke den anglo-europeiske befolkningen i koloniene, noe som var nødvendig for å demme opp mot andre folkeslag og styrke båndene til imperiet. Deportasjonene skulle altså være tredobbelt preventive: Barnet skulle beskyttes mot seg selv, samfunnet skulle beskyttes mot barnet og imperiet skulle beskyttes mot fremmede folkeslag.

Utskipingen av barn ble dekket med store presseoppslag, og mottakelsen av dem ble feiret som nasjonale begivenheter da de forgikk. Men på 1970-tallet ble imperiebygging en belastning og deportasjonene en skandale, innhyllert i taushet. På 90-tallet kom oppslagene. I en offentlig utredning av det britiske parlamentet innrømmer myndighetene at «Child migration was a bad and, in human terms, costly mistake».⁸⁵ Enkeltskjebner som er blitt kjent gjennom avisene, minner mye om historiene vi kjenner om krigsbarna: Overgrep i institusjoner, usanne opplysninger om fødested og fødselsdato, foreldre ført bak lyset, hemmlighold og bedrageri. Men disse barna ble også lenket sammen med krigsbarna i den faktiske historien, da den australske immigrasjonsdelegasjon kom til Oslo i november 1945, på søk etter norske krigsbarn.

Vi skal se på noen fellestrekk mellom disse australske barneskjebnene og krigsbarnskjebner. Før de ble deportert, var barna plassert på barnehjem i hjemlandet av foreldre eller barnevern. Mange ble fortalt usannheter om hvorfor, som at foreldrene var døde. Foreldrene kunne tro at de var adoptert. Bestemmelser om at foreldre eller verge måtte gi tillatelse til utsendelse, ble ofte ignorert. Barna ble fratatt sin familie, sin identitet, sitt nasjonale opphav og sine rettigheter. Humphreys karakteriserer dem som «the lost tribe», forsvarsløse og utnyttet

som barn, ensomme og forlatte som voksne. Som mange norske krigsbarn har de utviklet trang til å gjenscape de sanne slektskapsforholdene «upwards and downwards».⁸⁶ Mangel på kunnskap ble kompensert med fantasier. Mange fornektet sitt opphav, nektet å snakke om bitre erfaringer, til og med til ektefeller og barn. Innerst inne kan de tro at de selv har skylden for at de ble deportert.

Flere krigsbarn har fortalt om fysiske og seksuelle overgrep. Slike overgrep har blitt dokumentert i Australia, også i de institusjonene der de ble plassert.⁸⁷ Særlig gjelder dette den katolske Christian Brothers.⁸⁸ Noen misbrukte gutter ble selv overgripere.⁸⁹ Noen barnemigranter ble behandlet som åndssvake. I et tilfelle som er beskrevet i litteraturen, ble en barnehjemspike behandlet som åndssvak og straffet. Fordi hun ikke klarte å holde følge med de andre, ble hun tatt ut av skolen. Som voksen søkte hun etter sine virkelige foreldre. Hun fant ut at hun var fire år yngre enn oppgitt. Det forklarte hennes «åndssvakhet».⁹⁰ I Norge mente flere psykiatere at svært mange krigsbarn av genetiske årsaker måtte være åndssvake.

Ingen kunne si at de britiske barnedeportasjonene skjedde for å skade barna. Bekymring for oppvekst og kriminalitet gikk sammen med visjonen om å spre europeiske folk, kultur og sivilisasjon til koloniene. Det var et budskap som kunne røre norske sosialdemokrater i London-eksil under krigen, selv om det da var slutt på utskippingen til Australia av militære grunner. Men barneevakueringen til Canada og USA fortsatte inntil tre skip ble torpedert, det siste i september 1940.⁹¹

Bare noen ganske få nordmenn interesserte seg for slike spørsmål. En av dem var som nevnt Ragna Hagen. Hun oppsøkte en rekke institusjoner for barn.⁹² Hun deltok på kurs, konferanser og møter og førte en stor korrespondanse.⁹³ Hun interesserte seg for tvangsutflyttingen av barn fra fattigstrøkene i London og andre storbyer, som pågikk i tre bølger. Den første kom før krigsutbruddet i 1939 og omfattet om lag 1,5 millioner barn, den andre kom i 1940 og den siste kom i 1944.⁹⁴ Skolene i byområdene ble stengt og et stort press ble lagt på foreldrene. Hun noterte at de og barna opplevde utflyttingen som mer skremmende enn den bombingene den tok sikte på å redde barna fra.⁹⁵ Resultatet ble i mange tilfelle permanent atskillelse av barn og foreldre. Blant de mange barnehjemsorganisasjoner hun besøkte, var Dr. Barnardos, en av de mest aktive aktørene innen barnedeportasjonene til Australia etter krigen. Senere donerte hun til dem fra Finansdepartementet.⁹⁶ Trolig likte hun ikke alt hun kan ha hørt om deportasjonene til Australia, skal vi dømme ut fra det standpunktet hun tok til liknende planer for krigsbarna. I et foredrag hun holdt for britiske kvinner i 1942, uttalte hun at

... a problem which we and all occupied countries will unfortunately have to face after the war is: What should our attitude be towards those children who

are given birth by our women during this period from German fathers? The feeling in Norway today is, naturally, that both mothers and children should be sent to Germany without further ado. But the problem is not so simple as all that. The children did not ask to be born. Can one send children to such a country when one does not know what fate will await them there?⁹⁷

En ting var hun imidlertid helt sikker på, fortsatte hun, og det var at det etter krigen var nødvendig å sette i gang en opplysningskampanje i skolene og hjemmene om disse barnas rettigheter som var minst like intens som den tyske propagandaen «nå». Forslag om en slik kampanje kom Hagen til å gjenta i 1944 og 1945. Det ble aldri noe av. Som vi skal se, kom det i skyggen av det langt mer drastiske kravet om deportasjon av barna, et krav Hagen motarbeidet.

Om deportasjoner ikke var tillatt i Norge, ble de under krigsårene gjenintrodusert i rikt monn av okkupantmakten. Vel 9000 fanger ble deportert til Tyskland og Polen. Av disse døde 1400, av dem 740 jøder. Et annet eksempel på deportasjon var da 72 menn, alle mellom 16 og 60 år fra Telavåg på Sotra, ble deportert til Tyskland, etter en skyteepisode 26. april 1942, hvor to politifolk ble drept. 31 av dem døde. Kvinnene og barna ble internert. Deportasjon ble også iverksatt mot yrkesgrupper som Reichskommissariat ønsket å disiplinere, som offiserer, lærere, politifolk og studenter. Et annet eksempel var da 40 000–45 000 finnmarkinger ble tvangsrevet sørover av tyskerne etter at den sovjetiske frigjøringen av Finnmark startet i oktober 1944.

Forvaltningsreformer under de deporterende myndighetene

Da tilbakeslagene i storkrigen kom og brutaliserte innenrikspolitikken med deportasjoner og andre overgrep, var det norske forvaltningsapparatet modnet gjennom nazifisering og påvirkning fra tyske myndigheter. Det hadde skjedd på en rekke områder, ikke minst i synet på befolkningspolitikken, med forløpere til mellomkrigstida. Anders Chr. Gogstad hevder at innflytelsen fra medisinske arve- og rasehygieniske programmer under Hitler har blitt undervurdert.⁹⁸ En teori om at samfunnet utviklet seg etter prinsippet om naturlig utvalg, i likhet med de biologiske arter, kalt sosialdarwinisme, fikk voksende innflytelse. Samtidig hadde antropologisk vitenskap etablert et skille mellom høyverdige og mindreverdige «menneskeraser» som fikk bred tilslutning. Psykiatrien ga økende tilslutning til at psykiske og psykososiale fenomener som åndssvakhet, schizofreni, epilepsi, psykopati, alkoholisme og asosialitet, var arvelige. Arvehygiene, arvebiologi og antropologi la grunnlag for at sosiale forskjeller ble forklart som naturgitte og ikke kunne påvirkes gjennom endring av samfunnet. Som vi har vært inne på, lå det her et teoretisk grunnlag for internering, deportering og utslettelse, når krigen gjorde det ønskelig. Slike forestillinger kom til å prege NS-regimet. Hvor sterkt

sto de i det nazifiserte Sosialdepartementet og andre departementer? Gogstad peker på at det også der kom en ny retning på sosial og medisinsk planlegging. Dette berørte særlig helseprofesjonene, hvor skillet mellom okkupant og okkupert ble visket ut.⁹⁹ Disse profesjonene ble underlagt spesielle lover, forordninger og bestemmelser, og knyttet til okkupantmakten.

Nye maktorgan ble opprettet. Reichskommissariat skulle styre. Et av dets tre hovedavdelinger, «Abteilung Verwaltung», opprettet «Abteilung Gesundheitswesen», som ble det viktigste utøvende organ for å ivareta tyske, sosialpolitiske behov, tysk-norske sosiale forhold og sette i gang en rasistisk sosialpolitikk. For å få et effektivt, utøvende, norsk organ som kunne utøve en slik politikk, ble Innenriksdepartementet opprettet. Men Reichskommissariat nektet norske instanser å behandle saker som involverte tyske borgere. Dermed beholdt tyskerne også saksfeltet krigsbarn. Likevel hevdet NS-regimet gjennom hele krigen at slike saker burde ligge under Sosialdepartementet. Reichskommissariat overlot saksfeltet til SS-organisasjonen Lebensborn e. V., som bemannet en egen avdeling; Abteilung Lebensborn under Reichskommissariat.¹⁰⁰

Innenriksdepartementets Helseavdeling, som ble opprettet i 1943, overtok mange av funksjonene til Sosialdepartementet. Både Helsedirektoratet og Medisinaldirektoratet ble etter hvert overført dit. Noen studier av Reichskommissariats planer for Sosialdepartementets videre utvikling foreligger ikke. Men vingeklippingen medførte at sentrale saksområder forsvant. Noen reformer kan ha gitt håp om meningsfullt arbeid i departementet. Lov om arbeidsledighetstrygd fra 1938, som Administrasjonsrådet hadde opphevet i 1940, ble gjeninnført. I 1941 kom en forordning om krigspensjonering og i 1944 en lov om barnetrygd. Men departementetsledelsen ble nazifisert, og den pågående NS-kvinneleder, Øyvor S. Hansson, kom inn som byråsjef.¹⁰¹ Hun tok initiativ til en rekke utrenskninger. En ekspedisjonssjef ble avskjediget i januar 1942 fordi han ikke ville medvirke til nyordningen.¹⁰² Ekspedisjonssjef Alf Birger Frydenberg fikk brått avskjed i desember 1944.¹⁰³

Lenge så det ut til at de gjenværende arbeidsfeltene skulle bli lite påvirket, sammenliknet med andre departementer. Ennå så sent som høsten 1944 rapporterte en byråsjef til regjeringen i London at det ikke fantes andre nazister enn ministeren, ministerens sekretær og byråsjef Hansson.¹⁰⁴ Men NS rekrutterte og plasserte sine folk i flere nøkkelposisjoner.¹⁰⁵

Tre embetsmenn som fikk stor innflytelse på hva som skjedde med krigsbarna etter krigen, ble som ledd i denne prosessen tvunget ut og sluttet seg til eksil-Norge. Det var Frydenberg, som flyktet til Sverige og var ved legasjonen i Stockholm resten av krigen. To andre byråsjefer hadde reist til Storbritannia tidligere, Dagfin Juel og Kalmar Johannes Øksnes. Øksnes reiste til London i 1944 etter innkalling.

Nazifiseringen gjaldt også sosialpolitikken. En viktig omlegging kom da NS-regimet satte igjennom en rasepolitisk steriliseringslov. Mange psykiatere var

misnøyde med loven fra 1934, som de mente tillot for få steriliseringer og ikke reduserte fødselstallene for samfunnets «minusvarianter» slik mange hadde håpet da den ble vedtatt.¹⁰⁶ 1934-loven godtok bare sosiale kriterier og fungerte tungvint, fordi den hadde krav om at verge måtte behandle saken før inngrep. Tyske leger, som utelukkende godtok arvelige defekter og sykdommer som steriliseringsgrunn, mente at sosiale argumenter var i strid med arvelighetslæren.

Under press fra tyskerne var også sinnssykebegrepet under omvurdering. Vi vet i dag hva dette endte med i Tyskland. En komité ble oppnevnt, og ledende psykiatere som professor Gabriel Langfeldt, overlegene Ørnulf Ødegård ved Gaustad, Erling Rian ved Reitgjerdet og Ottar Lingjærde ved Lier asyl, lot seg overtale til å bli med. De var enige om behovet for en ny lov, men ifølge en kilde ønsket ikke de i komiteen som ikke var NS-medlemmer, å sette gjennom lovendringer under okkupasjonsstyret.¹⁰⁷ To av dem, Ødegård og Langfeldt, ble viktige premissleverandører i krigsbarnspørsmålet etter krigen.

KAPITTEL 2

Eksilmyndighetenes behandling av krigsbarnsaken

Det er et paradoks at planen om deportasjon av krigsbarn først ble klekket ut blant flyktningene i Stockholm. På sett og vis var jo også de en av krigens tapergrupper, som krigsbarna skulle bli det senere. I Stockholm gikk det mange historier om «tyskerjenter». De var basert på mer eller mindre edruelige rapporter og rykter hjemmefra om at stadig flere norske jenter gikk med tyske soldater, med barn som resultat.¹⁰⁸ Hvis utemyndighetene hadde visst at det for det meste var kjærlighetshistorier som var uønsket av tyske militærmyndigheter, ville da ryktene fått like stor effekt? Ryktene skapte forestillinger om at jentene hjemme tok parti med fienden. Det skremte sjøfolkene, flyverne, soldatene og motstandsaktivistene, nesten bare menn, som hver dag drømte om å komme hjem. Det var et uforståelig forræderi, ikke bare mot landet, men mot hver enkelt. Mange forsaket jo alt og satset livet. Det var også grunn til bekymring: Tyskland seiret på alle fronter, oppslutningen rundt okkupasjonsmyndighetene hjemme var trolig voksende. Mange ute spurte seg om «tyskerjentene» var et tegn på at befolkningen vendte ryggen til dem.

Det kan se ut som det var sosialpolitikere ute som ble mest skremt. De militære engasjerte seg ikke særlig. De var mest opptatt av militære forhold og det ser ut til å ha smittet over på regjeringen. Skremselen hjemmefra var ikke tilstrekkelig til at de søkte etter informasjon gjennom etterretningsvirksomhet på dette feltet.

Det var tyskerne selv som satte fart i spekulasjonene. Helt uventet kom SS med et helt vell av opplysninger som gjorde at spørsmålet kom på dagsorden i Stockholm og London i 1943. Det skjedde ved at sjefen for SS i Norge, Wilhelm Rediess, utga boken *Schwert und Wiege*, en norsk tittel ville ha vært «Sverd og vogge». ¹⁰⁹ Opprinnelig ser det ut til at boken var ment som et tredje bind i et planlagt flerbinds verk om SS. ¹¹⁰ Den handlet om organisasjonen Lebensborn e. V, dens historie, ideologi og struktur i Norge, samt om planer for framtida. Her offentliggjorde han hvor mange kvinner som hadde barn med tyskere og antall barn det dreide seg om innen utgangen av 1942. ¹¹¹ Boken kom til legasjonen i Stockholm ¹¹² hvor dens talloppgaver ble skrevet av og sendt til London, først i et kort ¹¹³, dernest i et noe fyldigere referat, som ble videresendt til Forsvarsdepartementets E-kontor og tre andre departementer. ¹¹⁴ Det ser ikke ut til at noen av disse reagerte spesielt på meldingene.

En partikomité i Stockholm

Andre reagerte imidlertid hurtig på de nye opplysningene. I kretsen rundt LOs kontor i Stockholm, hvor den handlekraftige AP-politiker og ideolog Martin Tranmæl var ideologisk midtpunkt og Lars Evensen var praktisk leder, ble saken tatt opp med en gang. I et brev til justisminister Terje Wold skrev LO-kontorets kontorsjef Inge Schefflo at han hadde latt LOs «studiesirkel» nedsette en komité som skulle drøfte hva som burde gjøres med NS-barn og krigsbarn etter krigen. Komiteen fikk bare denne oppgaven, den var altså en slags 'krigsbarnkomité'.

Opplysningen om «studiesirkel» og «komité» kan forvirre dagens lesere. Realiteten var enkel nok. «Studiesirkelen» var ikke en tilfeldig studiegruppe. Bak navnet skjulte seg Arbeiderpartiets partiorganisasjon i Stockholm under første del av krigen. ¹¹⁵ Politisk virksomhet var ikke tillatt for flyktningene, men det svenske regjeringspartiets mektige sosialminister Gustav Möller, som også var øverste sjef for svensk politi, så gjennom fingrene med at den foregikk i lett kamuflerte former. Dette var altså en slags dekkorganisasjon, som ikke var ment for offentligheten. ¹¹⁶ I 1944, da svenske myndigheter lempet mer på kontrollen, ble studiesirkelen omdannet til Arbeiderpartiets landsutvalg, under ledelse av Martin Tranmæl, med Rolf Gerhardsen, Einar Gerhardsens bror, som sekretær og Arnfin Vik som nestformann. De hørte alle til den innerste krets i partiet.

Vik ble med i denne «krigsbarnkomiteen». Han hadde vært sekretær i Oslo Ap i 1936 og representert partiet i Oslo bystyre og formannskap. I 1944 ble han sendt hjem for å gå inn i Hjemmefrontens ledelse. ¹¹⁷ Blant de øvrige medlemmene finner vi effektive og autoritative folk. Tor Haugen var formann. Han hadde vært overbetjent i Oslo-politiet, men flyktet til Sverige med sin familie julen 1941. ¹¹⁸ I legasjonen i Stockholm var han ansatt i Rettskontorets overvåkingsavdeling, som hadde ansvaret for hemmelig overvåking av nordmenn i Sverige. ¹¹⁹ Sekretær var

juristen Finn Larsen, som 1939–40 hadde vært statsminister Nygaardsvolds privatsekretær. Han var også ansatt i legasjonen.¹²⁰ Blant de øvrige medlemmene finner vi Marie Luihn, en markert AP-skikkelse, som hadde vært leder av kvinnegruppen i partilaget i Østre Aker. Hun hadde flyktet etter en avisopprulling og var blitt ansatt i legasjonens flyktningekontor, med ansvar for familiesaker. Videre finner vi legen Liss Bang-Hansen, tidligere motdagist, Erling Elverhøi, Steffi Pedersen og Herleif Johnsen, alle AP-medlemmer. Det var altså ikke tilfeldige flyktninger, men en sentral krets av AP-politikere med fine neser for viktige sosialpolitiske spørsmål, som engasjerte seg. For dem var det ikke uvant å bruke LOs legitimitet. Det var et tradisjonelt organisatorisk grep av partiledelsen. Nå ga det en tilleggsfordel. LO var sikret større lydhørhet fra embets- og regjeringsapparatet i London enn et illegalt partiutvalg.

Disse realitetene må man ha for øye når man leser komiteens flertalls- og mindretallsinnstilling, som ble forhandlet fram 3. desember 1943, nedtegnet like høytidelig som om den var en stortingskomité.¹²¹ Den videre partibehandlingen tok lang tid. Først 30. mars 1944, fire måneder senere, ble innstillingen oversendt til justisminister Terje Wold, sosialminister Sverre Støstad og kulturminister Nils Hjelmtveit, i London. Årsaken til den lange utsettelsen var uenigheter som måtte avklares i medlemsmøter. Av ulike praktiske grunner kunne de først finne sted i mars.¹²² Disse førte imidlertid ikke til enighet, og Schefflo måtte skrive i et følgebrev til Wold at selv om man var enig med «komitèflertallets alminnelige synsmåter», var det ikke enighet om hva man burde gjøre videre med saken. Vi skal se på hva komiteen foreslo og hva uenighetene gikk ut på.

Innledningsvis slo innstillingen fast at «Det er våre myndigheters sak å sørge for at det ikke under den første opphisselsens tid etter Norges befrielse blir begått handlinger som er til skam for vårt rettssamfunn». Barn er «samfunnets rikdom», det er et «etisk grunnkrav» at de ikke må belastes eller utsettes for hevn for hva foreldrene kan ha gjort. Etter disse omsorgsbetraktningene kom komiteen til hovedsaken, nemlig at samfunnet hadde «rett og plikt til å dra omsorg for at det ikke vokser opp grupper av mennesker som kan komme til å danne asosiale eller antidemokratiske innslag i vårt folk». For snarest å beskytte disse barna mot overlast i den første tid etter befrielsen var det nødvendig med nye tiltak og lovbestemmelser. Det burde skje umiddelbart ved befrielsen «når foreldrene arresteres eller hjemmet risikerer overlast på grunn av befolkningens holdning». Barnas underhold måtte sikres mot «vanskjøtting» når tyskernes tilskudd falt bort. Svært viktig var det at det ble opprettet et eget barnetilsyn, med adgang «til innen en viss frist, f.eks. to måneder etter frigjøring av vedkommende distrikt, å ta i forvaring barn som på grunn av foreldrenes (morens) unasjonale holdning under okkupasjonstiden er i den situasjon at foreldrene (moren) ikke kan ta betryggende vare på dem». Det kunne også drive opplysningsvirksomhet.

På lengre sikt ønsket komiteen et tillegg i statsborgerloven, slik at det ble mulig

å ta borgerretten fra mødre som hadde giftet seg med tyskere etter 9. april 1940, selv om de ikke hadde forlatt landet. Da kunne de «la henne forlate landet med sitt barn», som de skrev. Ugifte mødre representerte en spesiell problemgruppe, som man ikke kunne «frata borgerretten» og «sende ut av landet». Men man håpet at de reiste frivillig, mente et flertall i komiteen. Mindretallet foreslo at man kunne ta borgerretten også fra disse. Det kunne oppnås med et tillegg til vergerådsloven fra 1896 med regler om å ta barna «fra foreldrene (moren), hvis departementet finner det hensiktsmessig». Et flertall mente at barnet som hovedregel burde følge mora, mens et mindretall mente at hvis det kunne skaffes «brukbare fosterforeldre», burde barna tas fra mora og adopteres bort. Her var det imidlertid problemer med «åndelig og legemlig defekte barn», som var vanskelige å adoptere bort. For dem burde «gode barnehjem» bli alternativet. Barna måtte uansett «testes for arveegenskaper innen de utleveres».

Komiteen hadde også forslag til hva som burde skje med barn av norske foreldre som har vist «unasjonale eller forrædersk, straffbar opptreden under okkupasjons-tiden (NS, angivere, Waffen SS etc.)». Hovedtiltaket burde være å gi adgang til å ta barna «for godt i alle tilfeller» fra foreldre som hadde forbrutt seg mot straffelovens kapittel 8 og 9 og de som hadde vært medlemmer av NS. De som likevel fikk beholde barna, måtte ha «regelmessig tilsyn i hjemmet ... for at barna ikke utsettes for uheldig eller unasjonal påvirkning».

Som sitatene her viser, så brukte ikke komiteen ordet «deportere», men valgte begreper som ga skinn av valg og frivillighet. Under en slik språkbruk var likevel hovedbudskapet i innstillingen at flest mulig mødre og barn burde deporteres, hvis de ikke selv forstod at de burde forlate Norge frivillig. Hvis mødrene hadde vært med i NS eller av andre grunner ble dømt som landssvikere, burde barna kunne tas fra mora, særlig hvis tilsyn med slike hjem viste «uheldig påvirkning av noen art». Lenger var ikke flertallet villig til å gå. De anbefalte imidlertid at innstillingen ble sendt til Justisdepartementet, ikke Sosialdepartementet, og understreket at når så mange av barna trolig ville bli i landet, så var det viktig «å hindre at de på grunn av forholdene under barn- og ungdomstid vil kunne bli et fremmed og farlig element i det norske folk».¹²³

Det var altså ikke noe offentlig myndighetsorgan som var først ute med å lansere forslag om hva man burde gjøre med krigsbarn etter krigen, som å *deportere* dem, men Aps eksilledere i Stockholm. Men det var ingen enighet i partiet om å iverksette så drastiske tiltak. Flertallsforslaget skrev klart at det ikke måtte «komme på tale» å ta statsborgerskapet fra dem som var barn av ugifte mødre og sende dem ut av landet mot deres vilje.

I presseoppslag har det blitt hevdet at London-myndighetene ga sin tilslutning til Stockholmskomiteens innstilling, men det er ikke riktig. Det er tvert imot vanskelig å finne entusiastiske tilhengere av forslagene der. Den nærmeste var kanskje medisinaldirektør Karl Evang, kjent tidligere motdagist, nå APs uten

sammenlikning mest innflytelsesrike helseadministrator og -reformator, men også han hadde innvendinger. Evangs kontor i London hadde allerede i september 1943 fått den første rapporten om *Schwert und Wiege* fra Stockholm og var særlig opp-tatt av hvor stort omfanget av problemet kunne bli. En av Evangs medarbeidere, lege Alf Seweriin, beregnet at antallet krigsbarn ved utgangen av 1943 ville ha vokst fra 2746 til ca. 4000. Av et notat med overskrift «Tyske barn», trolig satt opp av Evang selv, vurderes hvilke alternativer man hadde for «(tvangs)deportering» eller for å ta barnet fra mora om hun ville til Tyskland eller ikke.¹²⁴

Justisminister Terje Wold overlot innstillingen til byråsjef Finn Hjorthøy, som torpederte alt håp om en rask avklaring på topplan. I et notat skrev han at han hadde forstått «innstillingen» slik at det ble foreslått at «halvtyske» barn skulle tas fra foreldrene, hvis «vedkommende departement finner det hensiktsmessig». Et offentlig oppnevnt barnetilsyn skulle dessuten når som helst kunne ta barnet hvis det «blir utsatt for uheldig påvirkning av noen art» i hjemmet. «Quislingbarn» skal «kunne tas for godt», foreldrenes rett til å beholde dem gjøres avhengig av at de ikke utsettes for «uheldig» eller «unasjonal» påvirkning, skrev han. Han konkluderte med at han var prinsipielt sterkt imot forslagene, som «røper ... påvirkning fra nazistiske ideer og metoder og gir et forstemmende inntrykk av ufordøyd demokrati». Han mente at de ordinære institusjonene og bestemmelsene man hadde til rådighet i sosialomsorgen, kunne løse også disse barnas problemer, dessuten var det tid nok til å ta dette opp etter krigen. For øvrig mente han at saken hørte hjemme i Sosialdepartementet.¹²⁵

Ekspedisjonssjef Henrik Lundh kommenterte forslagene om å ta barna fra mora med at «djevelen må til en viss grad bekjempes med Belzebub», men medga at også han var skeptisk. Forslaget om å ta statsborgerretten fra kvinner som hadde giftet seg med tyskere etter 9. april 1940, mente imidlertid Hjorthøy var «mindre omstridt», han opplyste at departementet har tatt opp forslag om å gjøre en endring i fremmedloven for å kunne utvise slike. Terje Wold noterte at han var enig.

I mai 1944 ble saken sendt til Sosialdepartementet, hvor Evang ble bedt om en utredning. To uker senere foreslo han at Justisdepartementet burde innkalle til en konferanse blant «representanter» som hadde arbeidet med saken før.¹²⁶ Trolig var tanken å bringe partikameratene i Stockholm på bane igjen, selv om han som fagperson var mot deres forslag om å opprette et eget barnetilsyn for krigsbarn. Men i spørsmålet om borgerskap, som var utenfor hans fagområde, var han kompromissløs. Det var av stor betydning å sette et skarpt skille mellom de av barna «som blir norske og de av barna som blir tyske», fortsatte han, noen mellomtilstand kunne ikke finnes. De som reiste til Tyskland, måtte avskrives «definitivt» som norske borgere, mens de som ble i landet, måtte gjøres «fullt og helt» til norske borgere. Det var svært viktig å få fatt i Lebensborns kartoteket, for å hindre at barnefaren noen gang senere kunne få tatt kontakt med mora og barnet. I motsetning til

Hjorthøy mente Evang at det var svært viktig at lovbestemmelser og andre tiltak var klare før frigjøringen, slik at «løsningen» kunne være ledd i «det alminnelige og omfattende oppgjør ... umiddelbart etter frigjøringen», som han skrev. Det hadde verken sosial eller medisinsk begrunnelse. Det var AP-politikeren Evang som uttalte seg, mer enn medisinaldirektøren.

Evangs forslag om en konferanse ble diskutert i de neste månedene. I slutten av juli 1944 kom en rapport fra hans medarbeidere i Stockholm, som ga nye argumenter. Rapporten understreket at antallet krigsbarn var betydelig, så mange at «den slags kvinner» opptok mesteparten av plassene ved Oslo Føde- og Mødre hjem, hadde man funnet ut. «Den alminnelige oppfatning i Norge synes å være at etter krigen bør såvel mødrene som barna sendes ut av landet,» var konklusjonen.¹²⁷ Støstad skrev at han selv ikke ville ta standpunkt til et slikt ømtålelig forslag, men ba Wold om å få avholdt en konferanse slik Evang ønsket.¹²⁸

Spørsmålet om å bruke politiet til å samle inn krigsbarna spøkte under forslagene. Det krevde en prinsipiell avklaring. Det skjedde også raskt og ubyråkratisk. Den som gjorde det, var rikspolitistjef Andreas Aulie, som etter å ha fått seg forelagt saken muntlig, noterte på et notat: «Dette kan vel ikke være en politisak.»¹²⁹ Lundh anførte deretter et «nei», og Wold satte sine initialer under. Noen dager senere skrev Lundh at saken i første rekke dreide seg om humanitære og sosiale forhold og ikke hadde noe å gjøre i Justisdepartementet, når «Politiet (som eventuell ordensmakt) ikke skal ha noe med denne mulig fortapte, misligholdte og flytende persongruppe» å gjøre.

På tross av innvendingene sørget Wold likevel for at det ble avholdt en konferanse 27. september 1944, under ledelse av dommer Jørgen J. Havig. Deltakerne ble helt andre enn de Evang hadde ønsket. I stedet for partikameratene i Stockholm ble det bare tunge embetsmenn, i tillegg til Ragna Hagen, statsminister Nygaardsvolds privatsekretær. Mandatet var å foreslå lovendringer. Punkt for punkt diskuterte man seg gjennom innstillingen fra Stockholm.

Forslaget om å ta barna fra NS-foreldre mente man var i strid med demokratiske prinsipper «forsåvidt det dreier seg om forføininger av rent politiske hensyn».¹³⁰ Men samtidig mente man at det stilte seg annerledes med oppdragelse til landsvik, ulovlige midler mot demokratiet eller hyllest til tyskerne og quislingene. For så vidt var faren ikke så aktuell de første årene, siden mange av NS-barna var små. Når det gjaldt de «halvtyske» barna, mente man at det var betenkelig å ta borgerretten fra dem, uansett om mora var gift eller ikke, så lenge hun ikke selv reiste til Tyskland. Å ta borgerretten fra de ugifte mødrene var man mot. Også når det gjaldt disse barna, kunne man se tida an, de var jo svært små alle sammen. Noe barnetilsyn ønsket man ikke, fordi det ville skape skiller mellom krigsbarn og andre barn. Men vergerådene burde få myndighet til å ta krigsbarn for å «beskytte det mot overlast på grunn av foreldres eller oppdrageres opptreden under okkupasjonen, eller på grunn av barnets avstamning». Hvis barna ikke

kunne deporteres, burde man forby tyske for- og etternavn. Konferansen advarte også mot at «forføininger», det vil si å ta barnet fra mora, ville påføre kommunene store utgifter. Disse burde derfor bæres av staten.

Etter konferansen ble det uenighet om hva som hadde blitt sagt om deportasjonsspørsmålet, framgår det av et notat som Hagen sendte til deltakerne.¹³¹ En av deltakerne, ekspedisjonssjef Johan A. Welhaven i Justisdepartementet, var særlig kritisk til forslaget om å sende krigsbarna til Tyskland og til forslagene om hvordan man skulle anbringe dem og NS-barna «om de blir i Norge».¹³² Han mente at man savnet «ethvert pålidelig kjendskap» om hvordan realitetene var i Norge, informasjonen fra Stockholm mente han var upålitelig og sto under trykk hjemmefra. Men det hjalp lite å komme med forslag ut fra en «teoretisk og grei ideologi», poengter han, hvis stemningen hjemme krevde at barna ble sendt til Tyskland. I så fall ville et forslag fra London kunne være til skade og svekke autoriteten, advarte han, dessuten var det fare for at dårlig gjennomtenkte tiltak «kunne ha uanede virkninger og binde fremtiden». Noe lovforslag mente han var «ganske utilrådelig».

Kort tid etter kom en ny henvendelse fra Stockholm, denne gang fra en fagperson med bakgrunn både i legasjonsmiljøet og i APs partiorganisasjon, Liv Kluge.¹³³ Hun hadde utarbeidet en utredning om barnevern, som hun ga en halvoffisiell status ved å opplyse at den var skrevet «i forståelse» med Flyktningekontoret ved legasjonen.¹³⁴ Hun oppnådde dermed å få stor spredning i Sosialdepartementet. I utredningen knyttet hun tanker om svensk skolehjem- og barnevernsplanlegging til behovet for en plan for hva som måtte gjøres med NS-barn og krigsbarn. Hun trakk linjene tilbake til arbeidet med sosialreformer fra før krigen, og hun la særlig vekt på at det var behov for en fornyelse av vergerådsloven og nye institusjoner som «representerer mentalhygienisk sakkunnskap».

Kluges henvendelse ble etterfulgt av nye møter og samtaler i London, som førte fram til et utkast til en provisorisk anordning i midten av november 1944. I denne ble det foreslått å gi vergerådet utvidet fullmakt til å gripe inn uten å avvente fylkesmannens godkjennelse, overfor barn som måtte leve under «slike forhold» at det var «grunn til å frykte» at de ville bli utsatt for «alvorlig påkjønning», hvor foreldrene «ikke kan» eller «ikke vil» beskytte barna.¹³⁵ Fullmakten var «meget omfattende og forholdsvis upresis». Den kunne bli et juridisk redskap i saker som ikke «behøver ... å begrense seg til tilfeller hvor barnas foreldre ... har gjort noe galt». Utkastet ble forsøkt mildnet med en påminning om at alle anordninger var midlertidige inntil de ble behandlet i Stortinget etter krigsslutt. Både Hagen og ekspedisjonssjef Olav M. Devik i Kirke- og undervisningsdepartementet synes forslaget gikk for langt.¹³⁶

Et siste forsøk på å komme til enighet i slutten av november 1944 endte uten avklaring. Da gjorde Justisdepartementet seg ferdig med saken og sendte den tilbake til Sosialdepartementet, med en merknad om at man hadde «latt avholde

møter» og at departementet «eventuelt» ville komme tilbake til lovendringer.¹³⁷ Bak kulissene ser det ut til at det særlig var innsatsen til Hagen som forklarer at saken endte slik. Som motstander av forslagene til partikameratene i Stockholm, arbeidet hun lavmælt fra statsministerens kontor for å overbevise embetsmennene. Trolig hadde hun Nygaardsvolds stilltiende støtte. Med sine radikale sosial- og kvinnepolitiske tanker følte hun seg ensom under London-tida. Det gjaldt også denne saken. Hun betrodde seg noen ganger til likesinnede om slikt, som i et brev hun skrev til tidligere utenriksminister Kohts datter, barnevernspedagogen og psykologen Åsa Gruda Skard, i Washington:¹³⁸

Et spørsmål som du sikkert ... er meget interessert i er hva vi skal gjøre med de såkalt halvtyske barna. Vi har snakket litt om de her. De som er født utenfor ekteskap av norsk mor og med tysk far er jo norske statsborgere. Jeg håper at vi vil behandle dem bare som barn – som alle andre barn – uten å skille dem ut på noen måte, og uten å la våre hevnfølelser gå ut over dem. Det er barna det er begått urett mot – født under så ulykkelige omstendigheter som de er. De er ikke skyld idet som er skjedd. En liten komitee her har foreslått overfor Justisdepartementet at vergerådene og fattigvesenet skal ta seg av de halvtyske og nazibarna – det vil si de under skolepliktig alder ... Du er jo medlem av vergerådet, og det er nettopp slike folk som deg vi i høyeste grad trenger i den tiden som kommer ... Vi er få kvinner her, altfor få som er interessert i disse tingene.

Dette ble bekreftet i de siste krigsmånedene. Selv om rapporter fra Norge fra tid til annen brakte nyheter om «tyskertøser» og deres barn, ofte sensasjonspregede og overdrevne, var det liten interesse for å undersøke sannhetsgehalten bak slike rapporter. Rykter om nazitysk barneavl, historier om nazikoryfeers norske elskerinner og de mange Lebensborn-institusjonene blandet seg sammen i krigspropagandaen. Rapporter fra det frigjorte Finnmark hevdet at et voldsomt stort antall kvinner der hadde vært «tyskertøser» og at befolkningen der var fiendtlig innstilt til de lovlige myndighetene og motstandskampen. Trolig hadde det vært mulig å undersøke slike meldinger nærmere og brakt på det rene hvem krigsbarnas mødre var sosialt og politisk, om de var vanlige jenter eller om de hørte til nazimiljøene. Det kunne ha vært av interesse for å avklare om mange av dem ville bli rammet av et rettsoppgjør eller ikke. Mistanken om at det store flertallet ikke ville bli rammet idet hele tatt, var imidlertid til stede og lå trolig bak at saken aldri fikk høy prioritet. Noen felles oppfatning av om disse kvinnene først og fremst burde betraktes som ofre for krigen, aktører for fienden eller ingen av delene, var det ikke i London.

Det er altså ikke riktig at regjeringen og embetsverk i London sluttet seg til Stockholmskomiteens innstilling. Pådriverne var APs partiapparat i Stockholm,

og oppfølgerne i London var enten politikere som sosialminister Sverre Støstad og Wold, eller embetsmenn med tilknytning til AP, som Evang. Verken Støstad eller Wold var særlig entusiastiske, og ikke engang Evang støttet helt ut. Motstanderne argumenterte ut fra forsiktighet. Bortsett fra i korte perioder fikk saken aldri høy prioritet. Etter årsskiftet 1944/45 skjedde det ikke noe mer før krigen var slutt.

Heller ikke i det okkuperte Norge var det noen som tok ansvar for å undersøke hva slags gruppe krigsbarna og deres mødre virkelig utgjorde, og hvordan deres situasjon kunne bli. Men en krets prester hadde i 1944 drøftet saken i fortrolighet. Det tok lang tid før noen andre fikk vite hva de hadde snakket om. Det skjedde, som vi skal se, først på sensommeren 1945 da en person utenfor deres egen krets overraskende la fram en hel rapport fra dem om hva som burde gjøres med krigsbarn.

Den glemte prestekomiteen

En måte å forstå denne prestekomiteen på er slik den for første gang ble omtalt for offentligheten. Det skjedde i januar 1946, da sorenskriver i Follo, Gerhard Wiesener, presenterte Krigsbarnutvalgets innstilling i en kronikk i *Vårt Land*.¹³⁹ Det var to og en halv måned etter at utvalget var ferdig med sitt arbeid.

Wiesener kjente innstillingen fordi sekretæren i utvalget, Sosialdepartementets jurist Leif Fjogstad, noen dager tidligere hadde skrevet om den i tidsskriftet *Sosialt Arbeid*.¹⁴⁰ Hovedsaken for utvalget hadde vært forslaget om å deportere krigsbarna til Tyskland, skrev Wiesener, men det hadde de heldigvis avvist. Mange hadde vært engstelige for en annen konklusjon, fortsatte han, og hadde spurt seg om vi virkelig i den grad kunne være smittet med nazistiske teorier og metoder at vi ville deportere 7000–8000 barn, norske statsborgere, til Tyskland. Wiesener syntes synd på de ulykkelige krigsbarna. Nå var heldigvis folk «kommet i salen igjen», mente han og «en stråle av kjærlighet og fornuft i en mørk og kald verden» gjorde at ingen ansvarlig myndighet vil komme med slike forslag. Trolig ante han ikke, som vi skal se, at engstelsen var berettiget inntil få dager i forveien, da en rådgiver i Handelsdepartementet en siste gang formidlet en kontakt med svenske myndigheter om å ta imot 1000 barn.

Wiesener skrev at «en stråle av kjærlighet og fornuft» i tillegg kom fra et annet hold, nemlig fra en prestekomité, som i 1944 hadde uttalt seg om hva som burde skje med krigsbarna og deres mødre. Det han ellers skrev om komiteen, var imidlertid ganske vagt, nesten så man kunne få inntrykk av at han gjorde det mer for å markere at kirkens menn – og en kvinne – hadde vært opptatt av krigsbarna, snarere enn hva de faktisk hadde foreslått. Han utelot at det også innen prestekomiteen hadde vært fremmet forslag om deportasjon. Et annet forslag fra Krigsbarnutvalget, som vi skal komme nærmere tilbake til, karakteriserte han som «sørgelige tilbakeskritt for norsk forvaltningsmessig myndighet». Men han utelot at en prest i utvalget hadde

stemt for det samme forslaget. Historien om hva prestene egentlig mente, er altså ikke så enkel som Wiesener skrev. Før vi kommer til dette i slutten av kapittelet, skal vi først se nærmere på prestekomiteens arbeid.

Bakgrunnen for prestekomiteen var at tyskerne hadde latt 53 av landets kirkeledere internere på Lillehammer, den såkalte «prestekolonien på Lillehammer». Denne kolonien hadde utviklet seg til å bli et senter for ulike kirkelige motstandsinitiativ de to siste krigsårene. Et av de initiativene de tok, var å nedsette prestekomiteen, for å komme med forslag til hva man burde gjøre med krigsbarn.¹⁴¹

Krigsbarnutvalget kom til å ta med noen sitater fra forslaget, men opplyste ellers bare at man fikk «oversendt» en «innstilling» fra prestekomiteen i slutten av august 1945. Det var et merkelig tidspunkt ettersom Krigsbarnutvalget da allerede hadde arbeidet i to måneder, mens prestekomiteen var oppløst før årsskiftet 1944/45. Ingen festet seg ved denne tidsforskjellen. I lys av de fem årene som lå bak, var det uviktig. Det vesentlige var at man forsto at kirken da, på sensommeren 1945, ønsket en human behandling av krigsbarna, slik også Krigsbarnutvalget skrev at det ønsket. At Krigsbarnutvalgets innstilling praktisk talt var skrevet ferdig før presteinnstillingen dukket opp, ble ikke opplyst. Hovedinntrykket var at Kirken sto sammen med myndighetene i sine anbefalinger.

Det var ingen av medlemmene av prestekomiteen eller kirkeledelsen som sto bak oversendelsen av innstillingen, men Ingvald B. Carlsen, residerende kapellan og en kjent størrelse i kirken. Han hadde også undertegnet et følgebrev. Selv om han hadde vært internert på Lillehammer, hadde han ikke vært medlem av den komiteen som drøftet krigsbarna, eller hatt noe med den å gjøre. Carlsen var en mann med mange verv, blant annet som leder av Norsk Barnevernråd og medlem av Krigsbarnutvalget. På sett og vis sendte han altså brevet til seg selv. Denne merkelige detaljen reiser spørsmål om Carlsen kan ha hatt mer å gjøre med dokumentet enn hva han selv ga inntrykk av, og om han kan ha hatt spesielle grunner til å framskaffe dokumentet.

Trolig må Carlsen ha kjent til prestekomiteens arbeid langt tidligere enn august 1945, kanskje allerede på Lillehammer i 1944. Carlsen hadde nemlig stått sentralt i kristelig, sosialt arbeid i mange år og hadde vært leder av Norges Barnevernråd helt siden 1923, samt redaktør av organisasjonens tidsskrift og generalsekretær i Misjon blant hjemløse fram til 1935. Han var også en foregangsmann i kirkekampen mot naziregimet ved deltakelse i Kristent samråd, et tverrkirkelige samtaleforum mot nazifisering av Kirken fra høsten 1940. På denne bakgrunnen er det merkelig at han ikke selv satt i komiteen. En årsak kan være at han ikke hadde tid, at han var engasjert med annet, viktigere arbeid. Men han kjente flere av komitémedlemmene. Bare noen måneder senere skrev han at «... det ble nedsatt en rekke utvalg til å arbeide med forskjellige oppgaver. Flere viktige etterkrigsproblemer ble behandlet og her ble nedlagt et meget verdifullt arbeid.»¹⁴² Men innstillingen om krigsbarna nevnte han ikke.

Da tyskerne i slutten av 1944 flyttet prestekolonien fra Lillehammer, fordi de trengte mer plass for sine militære staber, ble noen av prestene plassert på Helgøya i Mjøsa. Det gjaldt Carlsen. Det gjaldt også kallskapellan Hartvig C. Christie, som hadde vært med i komiteen. Der fikk Christie tilsendt komiteens innstilling 22. april 1945, med anmodning om å få det ferdig. Den 23. mai oversendte han en «betenkning i konsept» til Den midlertidige kirkeledelse, med overstrykninger, rettelser, påskrifter, en dissens fra et av medlemmene og forslag til overskrifter.¹⁴³ Det var behov for «sluttredigering» og «renskrivning» som ville kreve «et vidløftig arbeid» som han ikke hadde tid til, skrev han. Så ble dokumentet borte, inntil det kom «til rette» 27. august. Den opplysningen er det Carlsen som er kilde til. Krigsbarnutvalget, som senere skal presenteres i full bredde, skrev at det brakte sitat fra presteinnstillingen med tillatelse fra Den midlertidige kirkeledelse. Det lar seg imidlertid ikke dokumentere. Kirkeledelsen var avvirket på det tidspunktet. Hverken Carlsen eller Christie hørte til kirkeledelsen.

Selv om dokumentet ikke var helt ferdig, må vi undre oss over at Christie la det bort, hvis det var så viktig som Carlsen hevdet. Vi vet at Christie hadde mye å gjøre akkurat da. Han var opptatt av å slutføre en bok om kirkekampen, som skulle leveres til trykking.¹⁴⁴ Carlsen, som også skrev bok, mente at dokumentet var til nytte for arbeidet i Krigsbarnutvalget.¹⁴⁵ Første gang han tok det opp, var på møte i utvalget 12. juli, og da med en upresis opplysning om at landets biskoper hadde avgitt en innstilling om hva som burde gjøres med krigsbarn. Da noterte Fjogstad at han skulle undersøke med Kirkedepartementet.¹⁴⁶ På neste møte, 23. juli, opplyste han at det var ukjent der. Men han hadde fått vite at saken var drøftet på et nylig avholdt bispemøte.¹⁴⁷ Det viste seg også å være feil. Det bispemøtet hadde uttalt seg om i juni 1945, var «tyskerjentene», ikke prestekomiteens innstilling.¹⁴⁸ Carlsen insisterte imidlertid på at biskopene faktisk hadde kommet med en innstilling, og at han selv skulle ta kontakt med «rette vedkommende, slik at innstillingen kunne bli tilgjengelig for utvalget».

Det er i alle fall et faktum at Carlsen kort tid etter framskaffet dokumentet og fikk det oversendt. I mellomtida sørget han for at det ble redigert. Trolig gjorde han det selv. Det kunne ikke godt oversendes med overstrykninger og korreksjoner, hvis det skulle kunne siteres fra. Han opplyste aldri om sin dobbeltrolle til utvalget. Hvorfor medvirket ikke Christie? Kan forklaringen være at han ikke ønsket blest om innstillingen? Han ga en antydning om en kontrovers i sin henvendelse til kirkeledelsen 23. mai 1945. Det forelå nemlig et skriv fra en av medlemmene i komiteen som insisterte på en dissens.¹⁴⁹ Christie hadde innarbeidet dissensen og sendt den nye versjonen ut til alle en gang mellom 22. april og 23. mai. Svar hadde han bare mottatt fra vedkommende, som var fornøyd. Ingen av de øvrige godkjente dokumentet.

Det forelå altså uenigheter, som vi skal se nærmere på. Dette medlemmet var Julie Krohn-Hansen, gift med biskop Wollert Krohn-Hansen. I virkeligheten var

det hun som hadde satt det hele i gang. Den samtidige litteraturen er imidlertid taus om dette. Ingen finner det verd å framheve at kirken hadde prioritert temaet med en komitéutredning eller at biskopens kone hadde spilt en sentral rolle. Det gjelder både Christies og Carlsens bøker, bøkene av Wollert Krohn-Hansen og Valen-Senstad, som alle kom ut dette året. Sporene er visket ut. Det finnes heller ingen referater fra møter, dokumenter eller notater utover ett, nemlig et udatert notat fra Julie Krohn-Hansen til kirkeledelsen.¹⁵⁰ Takket være det kan vi finne ut hva kontroversen dreide seg om. Det var dette notatet som førte til at prestekomiteen ble nedsatt. Vi skal se nærmere på hvorfor hun tok initiativet, hva hun skrev og hva hun ville oppnå.

Nasjonens framtid

I notatet ba Krohn-Hansen om at kirkeledelsen måtte begynne å arbeide med det «problem de såkalte tyske barn er» og at hun visste at jurister arbeidet med saken. «Det er en sorg og en skam for oss som kvinner» å se så mange norske kvinners forhold til tyskere, ganske særlig gjelder det de som har fått barn med dem «fordi barna kommer til å bli en fare for vårt land», fortsatte hun. Hun viste til *Schwert und Wiege*, som også ble lest med uro i Stockholm og London. Dermed kan vi plassere hennes notat til ikke før sent i 1943. De juristene hun viste til, må være Justisdepartementet i London. Det plasserer hennes notat et stykke ut i 1944.

Krohn-Hansen anla et langsiktig perspektiv. Hun så for seg at selv om tyskerne skulle tape krigen, ville de arbeide for en framtidig «revanche» og finne fram til krigsbarna i Norge gjennom «underjordisk» arbeide ut fra sine hemmelige registre, slik ville de bli en femtekolonne i en framtidig krig med Tyskland, som kunne komme om tyve år, «nettopp ... mens de var blitt seg bevisst at de er fremmede her i landet.» Hun var kjent med at det ble arbeidet med planer om å ta disse barna fra sine mødre med tanke på adopsjon, men dette var hun skeptisk til. Det beste ville være å sende dem til Tyskland – «deres virkelige fedreland» – som jo deres mødre «har valgt». «Mødrene ... er jo blitt opplært i naziideologi og vil bli talsmenn for denne ... og har aldri hatt det så godt som under det tyske styret.» Hun mente at dette også var best for barnet, for ved å deportere begge ville man unngå å skille dem. Hun siterte en ekspert i barnepsykologi som hevdet at «det dårligste hjem er bedre enn et barnehjem». Selv om dette aldri tidligere hadde vært gjort, mente hun at denne krigen rettfærdiggjorde et slikt tiltak, fordi den mer enn tidligere «går dypere i folkenes liv». Hun viste også til at den tyske femtekolonne i Belgia nettopp «besto av tyske barn fra forrige krig». Hun innrømmet at «tanken føles forferdelig» og at hun følte trang til å skyve det fra seg og overlate det til juristene. Men her måtte kristne knytte sine håp for fremtida til et kristent Tyskland. «Burde vi ikke heller som kristne spørre oss,» fortsatte hun,

om det føles som mer kristelig og humant å si: la oss glemme og tilgi alt det onde. Det ordner seg nok. Det er ikke så farlig. Men ... slikt resonnement er ikke diktert av kristelig tenkesett, men av tretthet og slapphet ... her trenges en utrensning, her trenges at der statueres et eksempel. Det er de kristnes plikt å gå i brodden fordi vi fremfor andre burde forstå hva kampen gjelder, at den står mellom et kristent synspunkt og hedensk livssyn. Det er meget vi fra kristent synspunkt har måttet beklage i den nåværende krig mot nazismen, f.eks. bombingene av tyske byer. Vi har ikke fordømt det fordi vi har sett at det var nødvendig og det blir sikkert nødvendig igjen å gå strengt fram hvis der igjen skal skapes respekt for kristen moral.

Dessuten, føyde hun til på slutten av notatet, «står vi kanskje overfor en ny besettelse av fremmede tropper», og selv om de er vennligsinnede, eller kanskje nettopp derfor, må den kristne kirke «vise strenghet» for dermed «energisk gå inn for å hjelpe våre unge piker». Hun hadde altså dobbelt agenda. Kvinnekjønnets ærbarhet lå henne så tungt på hjertet at hun også var bekymret for framtidig kontakt med allierte soldater. Hun anbefalte deportasjon av krigsbarna til Tyskland, mens de øvrige i komiteen var mot. Christie følte seg tvunget til å ta inn en dissens med hennes synspunkter fordi hun ba om det, men han føyde for egen regning til at hun nå var enig i at det var unødvendig å ta saken opp igjen. Han ønsket altså å svekke hennes dissens og ville helst ikke se den på trykk.

Det var et annet forslag som den øvrige komiteen hadde lagt hovedvekten på, hvor Krohn-Hansen også utgjorde et mindretall. Flertallet ønsket nemlig å ta krigsbarna fra mødrene med den begrunnelse at

disse mødre har ved sitt forhold gjort seg uverdige til å oppdra fremtidige norske borgere særlig under hensyntagen til det uverdige forhold som ligger til grunn for barnas opprinnelse. Derfor bør barna prinsipielt skilles fra mødrene og søkes oppdratt på andre måter.¹⁵¹

Flertallet mente at man bare unntaksvis kunne avvike fra dette og «det må herunder være et ledende prinsipp, at barna bevisst og systematisk føres bort fra sin fortid. De bør gis norske navn og det bør treffes forholdsregler, siktende til å utslette deres ekstraksjon.» Videre måtte det holdes oppsikt med dem, det måtte føres hemmelige registre og organiseres konfidensielle adopsjoner, på barnehjemmene måtte det holdes så strengt på anonymiteten at brudd på den skulle medføre risiko for oppsigelse eller straff. Håpet var at barnet selv ville forstå at det var for dets egen skyld. «Å oppdra folket til å forstå disse barnas vanskelige skjebne og den forbrytelse det vil være å la barna lide for sin opprinnelse» blir de oppdragende myndigheters ansvar, i første rekke kirken og skolen, avsluttet presteinstillingen.

Prestekomiteens innstilling fikk en merkelig skjebne. Alle i komiteen var

embetsmenn, med unntak av Julie Krohn-Hansen, som var gift med en, og hadde lagt ned et stort arbeid med samme tyngde som i et oppnevnt utvalg i kirken eller av Kirkedepartementet. Men merkelig nok ser de ut til helt å ha mistet interesse for å formidle anbefalingene til myndighetene da krigen gikk mot slutten. Vi skulle tro at innstillingen ble sendt til regjeringen eller Sosialdepartementet i London, idet minste til den norske legasjon i Stockholm. Men ikke noe av dette skjedde. Som vi har sett, ble arbeidet liggende uavsluttet da tyskerne i midten av desember 1944 avviklet prestekolonien. Heller ikke da krigen var slutt, sørget medlemmene for at anbefalingene kom til Sosialdepartementet. Christie hadde en formell grunn til ikke å bringe saken videre. Verken initiativtakeren, Krohn-Hansen, eller noen av de andre hadde bedt om noen henvendelse til myndighetene. Innstillingen kunne derfor betraktes som en klargjøring av kirkens syn, men ikke nødvendigvis mer.

Prestekomiteens innstilling ville neppe blitt sitert i Krigsbarnutvalgets innstilling hvis det ikke var for Carlsens bestrebelser. I dag framstår innstillingen, Krohn-Hansens notat og hennes dissens som brutale etterlevninger fra krigen, snarere enn innspill til kristen nestekjærlighet. Selv om Krohn-Hansens notat var skrevet ennå mens krigsutfallet syntes uklart, er det ikke til å komme fra at hun insisterte på at hennes dissens måtte med i Christies sluttdokument også da krigen var over. Verken hun eller de øvrige i komiteen hadde skaffet seg kjennskap til saken fra krigsbarnmødrene selv eller hvordan de forsøkte å løse de problemene de sto overfor. Krohn-Hansens vidløftige spekulasjoner om krigsbarna som framtidige trusler framstår som intellektualiseringer fra en forskremt iakttaker uten konkret sakkunnskap til de menneskene hun beskrev.

Carlsens motiver for å bringe innstillingen til Krigsbarnutvalget var neppe bare lojalitet overfor kirken. Han hadde et breiere engasjement. For å forstå hans oppreden må vi trekke inn et annet av hans interessefelt. Han var i hele sin karriere opptatt av sammenhengen mellom befolkningsteori, genetik og sosialt arbeid, i tillegg til sin prestegjerning. Han studerte for eksempel dansk og tysk erfaring med sterilisering som et middel i å bekjempe omstreiferne – det vil si sigøynerne eller taterne – mens han satt internert på Helgøya vinteren 1945. I en artikkel om dette begrunnet han behovet for sterilisering med en henvisning til den tyske psykiater Robert Ritter, som spilte en sentral rolle som vitenskapelig premissleverandør for nazistisk sigøynerpolitikk i Tyskland.¹⁵² De utdragene fra presteinnstillingen som Krigsbarnutvalget brakte, styrket argumentasjonen for harde inngrep mot krigsbarna og deres mødre, særlig ved forslaget om å ta barna fra mødrene med tvang, uten mange hensyn eller unntak. Hans bakgrunn fra omstreiferemisjonen hadde gitt ham rik erfaring i hva det kunne bety å ta barn fra mødre.

Det krevde noen intellektuelle krumspring for å kunne beskrive dette som «en stråle av kjærlighet», slik sorenskriver Wiesener gjorde. Når han likevel brukte slike ord, så var det trolig fordi han var glad for at Krigsbarnutvalget ikke fulgte

prestenes anbefaling om å ta barna fra mødrene *én bloc*. Han likte likevel ikke at Krigsbarnutvalget la grunnen til rette for å kunne ta barnet fra mora ut fra en begrunnelse som gikk langt videre enn tidligere lovgivning, nemlig hvis mora ikke kunne gi det en oppfostring i «nasjonal ånd» og «stemningen på bostedet» gjorde det nødvendig. Særlig at man fikk adgang til å ta barnet «når det er grunn til å tro at det på grunn av forholdene på bostedet kan bli til varig skade for barnet at det blir oppdratt sammen med mora» var helt uakseptabelt, mente Wiesener: «Det er et sørgelig tilbakeskritt at norsk forvaltningsmessig myndighet skal måtte gi etter for en ukjærlig og forstøkket opinion», avsluttet han sin kronikk i *Vårt Land*.

Vender vi tilbake til innledningen på dette kapittelet, er det lett å se at Wieseners bilde om en «stråle av kjærlighet» passet lite som beskrivelse av presteinnstillingen. Det passer enda mindre på det bildet Krohn-Hansen etterlot seg. Dermed lar det seg forstå at Christie ikke ønsket å medvirke til noen offentlighet om alle tanker som hadde vært fremmet. Carlsen derimot, hadde en annen målsetting. Det kan se ut som at barnevernsmannens interesse for eugenikk hadde vunnet over prestens nestekjærlighet.

KAPITTEL 3

Krigsbarnutvalget

En rekke praktiske og politiske problemer etter krigsavslutningen gjorde det nødvendig å opprette Krigsbarnutvalget. Saksfeltets symbolkraft var stor. Det var ikke til å unngå at det kom i fokus for alminnelig oppmerksomhet og engasjement. De ansvarlige måtte bevege seg ut i et minefelt. Det var nødvendig med gjennomtenkte løsninger. Men i opinionen så det ut til at løsningen var enkel, tross noen få protester. I ettertid, for eksempel våren 1946, kom saken til å fortone seg annerledes. Da hadde Sosialdepartementet nemlig stilltiende kommet til at mange av forslagene i Krigsbarnutvalgets innstilling burde begraves uten oppmerksomhet. Som vi har sett, var det egentlig også i tida før krigsslutt delte meninger om man burde gjøre noe og eventuelt hva man burde gjøre. Kirkens menn var heller ikke særlig opptatt av å fremme forslag de hadde klekket ut noen måneder tidligere.

Men det endret seg altså. Da krigen og pressesensuren tok slutt, dukket harde krav fra publikum om å deportere krigsbarna og deres mødre til Tyskland opp i avisspaltene. Slike innlegg fortsatte å komme utover hele sommeren. Det ble mange kompromissløse ord. En innsender skrev at

Ikke en jøssing i Norges land vil kunne se på tyskertøsenes unger uten med vemmelse og redsel for hvilke ulykker de kan avstedkomme, disse barn har utvilsomt en brist på karakteren, arvet etter mora ... Det er unorsk å oppfordre en nordmann til etter denne krig, å adoptere barn av tyskere, landets fiender,

som vi forakter ... Send derfor disse tyske barn dit de hører hjemme, til det eneste land hvor de vil bli tålt – til Tyskland!¹⁵³

En annen skrev: «Ett er iallfall sikkert, storparten av det norske folk sier: vi vil ikke ha dem. En hård og kynisk uttalelse? Kanskje det, men vi har lært å bli hårdere i disse årene».¹⁵⁴ Ikke så mange tok til motmæle, men det var noen. En kjent humanist påpekte «det «nasjonale» hysteri som «tyskerbarna» har utløst». Han spurte hvilken tankegang som lå bak, når «et av de siste forslagene går ut på at de kanskje kunne eksporteres til Australia! Deres uheldige arvestoff gjør dem ikke egnet til å bli ... landsmenn ... Har de plutselig fått rett de folkene som drev kultus med blodet?» spurte han videre og ba om et mer positivt innhold i den videre diskusjonen om «tyskerbarna»: «Hvordan kan vi best hjelpe dem, det er spørsmålet,» skrev han.¹⁵⁵

De harde ytringene kunne oppmuntre til handling eller leses som forsvar for selvtækt. Mange steder i landet tok unge menn seg til rette med klipping av «tyskertøser». Slike aksjoner ble beskrevet noen steder som guttestreker, andre steder som overgrep fra mobben, atter andre som Milorg-aksjoner. Øvrigheten så stort sett på klippingen med en viss overbærenhet, gjerningsmennene ble også med noen unntak beskyttet mot straffereaksjoner. Det kan se ut som at alle var klar over at de var ulovlige. Åpenbart hadde de mange elementer av den kollektive hevn som myndighetene så skarpt tok avstand fra. Men de hadde forekommet allerede under okkupasjonen, både i Norge og i andre land, og i forbindelse med andre kriger.¹⁵⁶ Klippeaksjonene har i løpet av historiens gang sakte glidd over til å bli sett på som en skamplett, men på tross av dette er de praktisk talt ikke blitt historisk undersøkt. Vi vet derfor lite om hvem som utførte dem, om de oppsto spontant eller var organisert på noe vis og hvem som sto bak dem.¹⁵⁷ Noen kan også være vandrehistorier. Det er ikke belagt om det som ledd i aksjonene forekom voldtekter eller andre former for seksualiserte overgrep. Men heller ikke dette er undersøkt.

Kravene om å sende barna og deres mødre ut av landet, utfordret klimaet i statsadministrasjonen på et følsomt tidspunkt. Tjenestemennene sto foran sine egne granskingsprosesser og utrenskninger sto på dagsorden. Det saktearbeidende byråkratiet var langt fra preget av handlekraft. Nå ble det imidlertid truet til handling av en oppisket opinion som inviterte til patriotiske markeringer.

Politiets ledelse gjorde ingen hemmelighet av hvordan opinionen virket inn på dets arbeid i saken. På en pressekonferanse 21. juli 1945 innrømmet rikspolitischef Andreas Aulie til avisene at det var presset fra publikum som beveget politiet til å gjennomføre en landsomfattende internering av «tyskertøser». «Politifolkene hadde under sin aksjon med å samle pikene vært under sterkt press. Massesuggesjonen hadde vært voldsom og det kunde derfor ha gått hardere utover enkelte enn ønskelig kunde være,» uttalte han.¹⁵⁸ En slik internering var ønsket av mange, ikke bare

for å hindre spredningen av de antatte kjønnssykdommer, som politiet grunnga aksjonen med. Rensing av landet lå i luften. Mange ønsket å sende kvinnene og deres barn ut av landet. Som vi skal se, er det naturlig å se nedsettingen av Krigsbarnutvalget i lys av det samme. Det var utformet i mandatet at utvalget skulle utrede deportasjon til Tyskland. På dette punktet utførte utvalget sin oppgave, på tross av at det tidlig ble klart hvor vanskelig, ja praktisk talt umulig et slikt prosjekt ville bli. Som vi også skal se, ga opinionspresset rom for andre og mer realistiske løsninger enn til Tyskland. Arbeidet med deportasjonsspørsmålet ble utvalgets hovedaktivitet.

Embetsmennene i departementet nølte altså og hadde nok av annet å henge fingrene i, med fredens store utfordringer på rekke og rad. Det var dessuten verken tillokkende eller noen enkel oppgave å sende tusenvis av barn ut av landet. Når man likevel måtte foreta seg noe, var det naturlig først å nedsette et departementalt utredningsutvalg. Noen av landets fremste eksperter på feltet ble oppnevnt. Det demonstrerte initiativ og god vilje. De skulle utrede hurtig, men ikke hals over hode. Det utsatte den vanskelige og ugjenkallelige avgjørelsen og kunne brukes til å bearbeide opinionen gjennom ulike prøveballonger. Imens kunne man se det litt an i påvente av stemningsskifte.

Man startet ikke på bar bakke. Argumentene var kjent gjennom den resultatløse behandlingen i London av Stockholmskomiteens forslag, og før det, fra harde trusler i London radio om å deportere krigsbarn og deres mødre etter krigen.¹⁵⁹ Torvald Øksnevad, som var nyhetsoppleser og radiokommentator, hadde så tidlig som i mai 1941 i en radiosending truet med at disse kvinnene «får betale ... en forferdelig pris». Professor Jacob Worm-Müller, som var tilknyttet regjeringens informasjonstjeneste i London, sa i et radioforedrag at «bastard-avkommet ... må og skal ut av landet».¹⁶⁰ De illegale avisene hjemme siterte og spredde slike uttalelser, i den tro at dette var regjeringens offisielle politikk. Det hadde de grunn til å regne med. Øksnevad og Worm-Müller var tilknyttet regjeringens informasjonstjeneste, og deres taler var underlagt streng sensur fra så vel norsk som britisk side. Men uttalelsene var neppe politisk behandlet. De var ledd i propagandakrigen og styrt av organer som kontrollerte den på norsk og britisk side.

Som vi har sett, må slike propagandautspill ikke føre til at man forveksler det som virkelig foregikk med krigsbarnsspørsmålet under okkupasjonen, med det som senere ble beretningen om hva som hadde foregått. Det gjaldt ikke bare spørsmålet om barna, men i enda større grad deres mødre. Rikspolitisjef Aulie hevdet på den refererte pressekonferansen sommeren 1945, at den illegale politiorganisasjonen hadde vært svært opptatt av dette problemet «under hele okkupasjonen», at kvinnene var blitt registrert og at man når freden kom, hadde ferdige kartotek over dem «både hjemme og ute», slik at «nu når alt materiale er tilgjengelig, viser sakens alvorlige karakter seg tydeligere enn noen sinne».¹⁶¹ Hensikten var å dempe gemyttene og skape tillit til etaten, «... man må gå til verks med stor forsiktighet

om ikke skadevirkningene ytterligere skal økes.» Det finnes da heller ikke noe arkivmateriale som kan underbygge at den illegale politiorganisasjonen var opptatt med «tyskerjentene» under hele okkupasjonen, som han sa. Den illegale politiorganisasjonen hadde ikke engang eksistert under hele okkupasjonen.

Det stemte imidlertid at politiet hadde fått med saken å gjøre i Sverige, særlig helt på slutten av krigen. Legasjonens Flyktningkontoret hadde opprettet et preste-kontor, som i august 1944 hadde fått en henvendelse fra kirkeledelsen i Norge om å komme med en juridisk uttalelse til hjelp for den utredningen som prestene på Lillehammer arbeidet med.¹⁶² Utover høsten 1944 fikk politiet i oppdrag å avhøre flyktningene om dette ved flyktningmottakene. Slike rapporter førte til opprettelse av en egen interneringsleir for om lag 400 kvinner som var blitt avvist som flyktninger. Svenske myndigheter godtok legasjonens syn om at de var «tyskertøser», som i krigens slutfase hadde flyktet for å unndra seg oppgjør. Denne registreringen og føring av lister var altså et fenomen fra det siste krigsåret. Dette er trolig det kartoteket Aulie hadde i tankene på pressekonferansen. Bortsett fra denne relativt lille gruppen i Sverige, hadde politiet så langt vi vet, ikke vært opptatt av krigsbarna og deres mødre, så lenge krigen pågikk.

Slik sto saken da krigen sluttet og myndighetene kom hjem. På tross av at de under behandlingen av Stockholmsforslaget i London hadde fått kjennskap til hvor Lebensborn-hjemmene i Norge lå, at de var underlagt SS og at de etter alt å dømme hadde omsorgen for flere hundre barn, kanskje enda flere, var ingen planer lagt for hva som skulle skje med disse barna idet kapitulasjonen var et faktum og det tyske personellet som følge av kapitulasjonsvilkårene ble internert for hjemsending. Ingen hjemmestyrker hadde fått i oppdrag å rykke inn på hjemmene, få tak i nødpersonale eller å skaffe matvarer, på tross av at maktovertakelsen var Hjemmestyrkenes hovedoppgave og hadde vært forberedt siden tidlig i 1944. Det var i og for seg heller ikke naturlig, slik forholdene var, og Milorg kunne slett ikke anklages for det heller. Det bekrefter bare at krigsbarna ikke hadde noen plass på norske myndigheters agenda i frigjøringsfasen.

Selv om de var mange, ble naturligvis krigsbarnas problemer betraktet som små i sammenlikning med andre og mer formidable oppgaver som ventet, først i tilknytning til hjemsending av tyske og tyskallierte tropper, repatriering av fanger, deretter med gjenoppbygging og omstilling av okkupasjonsøkonomien. Matforsyning til befolkningen, innkvartering av de hjemvendte og transportproblemer i hele landet for å få fram forsyninger måtte løses temmelig fort av hensyn til den kommende vinteren. Næringsliv, økonomi og marked måtte reorganiseres etter at Tyskland som viktigste handelspartner var falt bort. Også de politiske maktforholdene måtte rekonstrueres, en mengde bestemmelser fra okkupasjonstida måtte reverseres og landssvik- og krigsforbryteroppgjør gjennomføres i lovlige former.

Hvor lang tid det ville ta før de politiske maktforholdene kunne rekonstrueres,

var usikkert i tida før kapitulasjonen. Det ble imidlertid hurtig klart at prosessen ville løpe uten særlige problemer fra tysk side. Norge var i overgangsfasen definert som britisk okkupasjonszone. En militæravtale fra 1941 og en jurisdiksjonsavtale fra 1944 regulerte forholdet til britene.¹⁶³ En alliert okkupasjonsmyndighet, det vil si en britisk øverstkommanderende, skulle overta makten fra tyskerne og utøve all myndighet inntil makten kunne overføres til den norske regjeringen, mens de norske, militære regions- og distriktskommandoene suksessivt skulle overta utover sommeren og høsten. Representanter for regjeringen skulle i overgangstida inngå i en norsk militærmisjon under betegnelsen «den siviladministrative stab», til rådighet for den britiske øverstkommanderende. Den britiske okkupasjonsfasen startet 8. mai, da det ble etablert kontakt mellom innrykkende briter og den tyske overkommandoen på Lillehammer, og avsluttet 7. juni, da den britiske øverstkommanderende overlot makten til regjeringen.

Det er altså ikke merkelig at krigsbarna og deres mødre kom langt ned på prioriteringslisten den første tida. Men for Sosialdepartementet og sosialminister Støstad tok det ikke langt tid før de ble minnet om deres eksistens. Det kom først fra de britiske militære, som hadde overtatt makten i landet.

Noe må gjøres

Støstad var blitt utpekt som medlem av det regjeringsutvalget som skulle reise hjem i overgangsfasen som medlem av «den siviladministrative stab». Han kom som en av de første statsrådene til Oslo 12. mai.¹⁶⁴ I første omgang fikk han bare med seg to embetsmenn. Byråsjef Dagfin Juel, som ledet Repatrieringskontoret (R-kontoret), kom først noen dager senere. I Oslo tok Støstad umiddelbart over Sosialdepartementet som han hadde forlatt fem år tidligere. Personalet var stort sett det samme. Nå var det viktigste fangehåndtering. En halv million tyskere og deres tidligere fanger skulle repatrieres.¹⁶⁵

Umiddelbart etter hjemkomsten sendte Støstad ut representanter fra departementet for å inspisere leire og institusjoner hvor fanger og såkalte «displaced persons» befant seg. Etter kort tid kom det også alarmerende henvendelser om barn. En slik ble sendt av den tyske Arméoverkommandoen på Lillehammer til den allierte øverstkommanderende 22. mai. Den meldte at barnehjemmet til SS's føde- og barnehjemsorganisasjon Lebensborn, Godthåp¹⁶⁶ i Bærum, ikke var blitt «overtatt av nordmennene». Henvendelsen ble oversatt av britene og levert videre til Sosialdepartementet. For å holde de 113 barna som var på Godthåp i live, var det ikke mulig å beordre det tyske personellet ved barnehjemmet til interneringsleire, skrev overkommandoen, og understreket at «den norske stat» nå var ansvarlig for både disse barna, 11 mødre som ventet barn der en av de første dagene samt ytterligere 60 barn og 27 mødre ved Hurdal Verk, et av Lebensborns fødehjem.¹⁶⁷ Det var kapitulasjonsbestemmelsene som påla den tyske overkommandoen å trekke

tysk personell inn i interneringsleire, hvor de skulle forbli inntil tilbakesendingen til Tyskland kunne starte. Med «nordmennene» mente man Milorg-grupper som natten til 8. mai ble satt opp under navnet Hjemmestyrkene og beordret til ulike mål- og vaktoppdrag.

Hjemmefrontens ledelse hadde forgjeves forsøkt å opprette kontakt med den tyske overkommandoen denne natten. Men overkommandoen avviste å ha noe med Hjemmestyrkene å gjøre. Hjemmestyrkene fikk aldri vite om den akutte situasjonen ved føde- og barnehjemmene. For tyskerne kunne det se ut som at nordmennene hadde «glenet» disse. Realiteten var imidlertid at man ikke var klar over at personellet ved hjemmene var omfattet av innrykkingsordren. Overkommandoen refererte også at nordmennene hadde bedt tyskerne om selv å ta hånd om barna og mødrene på Hurdals Verk på Romerike, men at dette var umulig. En ytterligere henvendelse fra overkommandoen samme dag, via tysk Røde Kors, Norges Røde Kors til Sosialdepartementet, slo alarm om Lebensbornhjemmene Hurdals Verk, Godthåp, Høsbjør ved Hamar, Stalheim i Voss og Moldegård ved Bergen. Man advarte om at det tyske tjenestestedet med ansvar for disse hjemmene var oppløst og at disse hjemmene var uten bemanning og levnetsmidler. Noe måtte umiddelbart gjøres.¹⁶⁸

Britene tok de to henvendelsene opp med nyetablerte norske distriktskommandoer «for necessary action».¹⁶⁹ Men Sosialdepartementet tok saken svært med ro. Først 1. juni, en uke senere, reiste byråsjef Kalmar J. Øksnes og sekretær Anne Støstad ut til Godthåp for å inspisere. Med seg hadde de en representant fra Røde Kors.¹⁷⁰ Der traff de sjefen for Lebensborn i Norge, SS Sturmbannführer Ernst Ragaller, som inntil kapitulasjonen hadde hatt kontorer i Arbiensgate 7 i Oslo, hvor Lebensborns hovedkontor i Norge hadde vært og dets sentralarkiv fortsatt var. Ved kapitulasjonen hadde han funnet ut at det mest fornuftige han kunne gjøre, var å reise ut til Godthåp, for selv å bidra til å holde institusjonen i gang inntil det ble klart hva som videre skulle skje. Ragaller stilte seg til rådighet for departementet og ga en orientering om arkivet og situasjonen ved de hjemmene han hadde oversikt over. Arkivet var komplett med 8020 barn, opplyste han. Øksnes ville gjerne bruke Ragaller, men dette lot seg ikke gjøre fordi han var å anse som krigsfange under etterforskning og sto under britenes Disarmament Branch.¹⁷¹

Ragaller fortalte Øksnes at situasjonen ved fødehjemmene kunne bli farlig, hvis ingen andre tok over. Ved Hurdals Verk hadde britene rekvirert bygningen og barna ble plassert i en nabobygning, noen barn var dessuten blitt sendt hjem uten kontroll. Fortsatt var det 24 barn uten mødre der og 15 med mødre, som tok seg av sine.

Sosialdepartementet fikk en annen illevarslende rapport fra sin representant i Distriktskommando Vestlandet, kaptein Erling Schreiner, vedrørende forholdene på barnehjemmet Moldegård ved Bergen og Stalheim på Voss. Begge steder hadde den tyske betjeningen forlatt hjemmene 8. mai, skrev Schreiner, uten å vite at de i

realiteten var internert: «For å redde barna fra en katastrofe har Røde Kors i Bergen og ... på Voss måttet overta hjemmene.» Han antok at noe liknende skjedde andre steder i landet. Alle papirer om barnas opphav var ødelagt, hadde han funnet ut. Mødrene var ikke fra stedet, så han hadde forståelse for at kommunen ikke ville betale. Røde Kors kunne ikke drive videre. På Voss hadde de forlenget uttømt sine midler. Sosialdepartementet måtte garantere for driften og umiddelbart betale 3000 kroner, henstilte han.¹⁷²

Senere samme dag skrev Schreiner et utfyllende notat, hvor han understreket at det hastet med at vergerådene måtte ta de barna som fortsatt var hos sine mødre, fra disse. Mødrene var tredjerangs skjøger, helt uten evne til å oppdra dem, skrev han. Uviljen mot barna var en uunngåelig følge av hatet mot fedrene og mødrene:

Problemet tyskerbarna er brennende og krever en hurtig løsning. Skal disse barn vokse opp, stemplet som «tyskerunger», utstøtt av alle som regner seg som anstendige mennesker, hånet av sine jevnaldrene under oppveksten, kanskje også i økonomisk nød, og i hvert fall utsatt for slett påvirkning fra sine mødre, da vil Norge sannsynligvis om 20–30 år få en voldsom vekst i kriminaliteten.

Har vi råd til det, spurte han, på tross av «våre menneskelige plikter overfor disse barn, som jo ikke bør straffes for sine foreldres misgjerninger». Barna var altfor mange til å kunne gjemmes bort blant andre barn i barnehjem. Å få et «rimelig antall» av dem adoptert var «med den herskende stemning utelukket». Tilbake sto etter hans syn kun to muligheter. Den første, som han prinsipielt foretrakk, var at staten burde opprette store, moderne barnehjem spesielt for krigsbarn. Det ville koste mer enn et gjennomsnittlig barnehjemsbarn. «En slik kompensasjon for (barnets) ulykkelige start i livet» ville være en ekstrakostnad som man måtte få det norske folk med på å betale, fordi det var «nødvendig og hensiktsmessig for oss alle». Men det trodde han det var umulig å få aksept for. Konsekvensen var da, fortsatte han, at krigsbarna måtte sendes til Tyskland.

Da bør man innstille seg på så snart som mulig å sende alle tyskerbarna med samt de mødre som lar seg oppspore og alle andre tyskerjenter dertil, til Tyskland, hvor i hvert fall «tyskerunge» ikke er noe skjeldsord.

Likevel kunne Norge ikke fraskrive seg ansvar og de økonomiske kostnadene for barna i Tyskland, for å opprette barnehjem der, skaffe forsyninger «og senere en tid føre en viss kontroll». Uansett hvilken løsning man valgte, mente Schreiner, hadde de norske myndighetene det fulle ansvar for at barna ikke led nød. Han hadde oppfattet at mange fattigstyre og vergeråd allerede nå forsøkte å vri seg fra dette ansvar. Sosialdepartementet måtte snarest innskjerpe overfor alle kommunale og

fylkeskommunale organisasjoner at «de ikke kan unndra seg sitt ansvar overfor noe barn, selv om det er et tyskerbarn».

Schreiners klage på vergerådene var ikke uten grunnlag. I departementet fikk man i de følgende dagene meldinger om at krigsbarna var et stridstema i vergerådene. I midten av juni kom et telegram fra Halden, med følgende tekst: «Hører barn født av norsk mor og tysk far inn under den offentlige barneforsorg eller under vergerådet? Tvist om spørsmålet her.»¹⁷³ Det var sorenskriveren i Idd og Marker som var avsender. Noen dager senere forklarte han i et brev at tvisten gjaldt Frelsesarmeens Barneherberge, som tyske myndigheter hadde tvunget til å ta imot fire «tyskerbarn».¹⁷⁴ Mødrenes hjemmekommune var «meget vanskelig å bringe på det rene, da de har ført en nokså omflakkende tilværelse», skrev han. Derfor hadde forsorgsforstanderen i Halden bestemt at vergerådet skulle dekke kostnadene, men det kunne sorenskriveren bare godta hvis staten refunderte dem. Under hadde han tilføyd: «Kan en straks vente en generell instruks om hvorledes det skal forholdes med «tyskerbarna»?» Det tok en måned før det kom noe svar.

Også bidragsfogdene henvendte seg umiddelbart etter kapitulasjonen til Sosialdepartementet med spørsmål om krigsbarn. Det var en følge av at norsk lov var gjeninnført. I henhold til de norske barnelovene av 1915 skulle bidragsfogden sørge for fastsettelse av farskap og bidragsplikt for barn utenfor ekteskap.¹⁷⁵ Loven gjaldt også om faren var utenlandsk statsborger. Bidragsfogdene hadde liggende hundrevis av slike saker mot tyskere, som okkupasjonsmyndighetene hadde stoppet og overtatt behandlingen av. Da freden kom, ble disse sakene igjen et ansvar for bidragsfogdene.

En slik henvendelse kom fra Aust-Agder fylke, som i et skriv til departementet krevde at praksisen med fastsettelse av farskapssaker, slik det skulle være etter norsk lov, måtte komme i orden igjen. I et notat 22. mai sa en saksbehandler ved barnevernkontoret i departementet seg enig i at det hastet å få i gang de mange hundre sakene før alle tyske fedre hadde forlatt landet.¹⁷⁶ I en påskrift en uke senere ga hans overordnede, 1. sekretær Einar Krefting, sitt samtykke til en slik framgangsmåte og byråsjefen, Øksnes, gjorde like så. Men etter en konferanse med ekspedisjonssjef Alf Frydenberg kom motforestillingene: Ønsket man virkelig å åpne for denne typen samband med tusenvis av tyske fedre, i en årrekke framover? Ønsket man et slikt samband med et land som Tyskland? En ny påskrift fra Krefting 16. juni henviste i stedet saken til Justisdepartementet. Dermed hadde Sosialdepartementet slått inn på en linje i dette spørsmålet som kom til å ende med brudd på barnelovene og som skulle bli skjebnesvanger for krigsbarna. Vi skal komme næyere tilbake til det.

Departementet fikk også forespørslers om hvordan de løpende utgiftene til Lebensborns føde- og barnehjem rundt i landet skulle dekkes. De var blitt betalt fra Lebensborns kontor i Arbiensgate i Oslo helt til siste måned før kapitulasjon. Da regningene for april forfalt i mai, var kontoret stengt og personalet internert.

Det ble øyeblikkelig krise. Bergens kommunale spedbarnehjem, hvor 33 krigsbarn var plassert, var evakuert til Milde i Fana. I løpet av mai hentet noen av mødrene sine barn, slik at tallet da regningen skulle betales i juni, var redusert til 26. Men hvem skulle nå betale? Det var ikke opplagt for Bergen kommune. Kommunen henvendte seg til fylkesmannen i Bergen, som sendte spørsmålet videre til Sosialdepartementet med anmodning om å få klare retningslinjer for hvordan slike utgifter skulle dekkes.¹⁷⁷ Saken hadde akutt betydning for kommuner over hele landet.

Sosialdepartementet var altså under sterk pågang i en rekke saker som hadde med krigsbarn å gjøre. Mange i departementet mente at de politiske undertonenene ved disse sakene gjorde at de falt på siden av de tradisjonelle barnevernssakene. Det var nødvendig å avklare hvem som skulle ha ansvaret og hvordan de skulle løses, hvis ikke arbeidssituasjon skulle bli uholdbar i lang tid framover.

Mødre søker beskyttelse

De manglende forberedelsene og uklare oppfatninger av hva man burde gjøre, gir et kaotisk, men ikke entydig negativt inntrykk av utsiktene for krigsbarna og deres mødre. At situasjonen ble bedømt helt annerledes av dem selv, ser vi tydelig av brev til departementet med bønn om beskyttelse og hjelp. Her skal vi se på et par slike nødop.

En kvinne fra Troms beklaget i et brev direkte til regjeringen at hun «dessverre» var «besvangret» av sin tyske kjæreste, som hun «dessverre holdt lag med og er nu forlovet med. Denne soldat vil svært gjerne ha både mig og barnet til Tyskland og sørge for det, da det selvfølgelig ikke kan gå an for han å bli her». Hun hadde ikke angitt noen, forsikret hun. Nå følte hun seg tvunget til å be om tillatelse til å forlate Norge «da jeg går ut fra at gutten tilhører Tyskland og for å skåne gutten for hån i ettertiden». Hun skrev at hun ikke hadde noe sted å bo og foreldrene ville ikke vite av henne. I et annet brev til regjeringen fra samme distrikt, søkte en kvinne om å få lov til å forlate landet med sin kjæreste, som hun «dessverre» hadde et barn med, skrev hun. Hun forsikret også om at hun aldri hadde vært angiver og ba om lov til å gifte seg. Men hun hadde mistet kontakten med kjæresten på grunn av interneringen. «Det er forbudt å snakke med min forlovede,» skrev hun fortvilet. Likevel hadde hun et lite håp: «Det skulle vel la sig gjøre når man har et barn ...?»

Dette var redde kvinner som søkte beskyttelse. De forsøkte å komme unna mobbens raseri ved hjelp av Wehrmacht, som av britene hadde fått politimyndighet for sine egne interneringsleire. I leirene kunne det tyske feltgendarmet formidle ekteskapsinngåelse. Deretter kunne de kanskje komme seg videre til Tyskland. At de skrev «dessverre» tyder trolig på at de ikke helt hadde oppgitt håpet om andre måter å bli beskyttet på. Begge brevene kom til Sosialdepartementet med

påskrift om at Justisdepartementet ikke hadde noen innvending mot at de fikk reise. Realiteten var imidlertid at idet øyeblikk de søkte inn i en interneringsleir, begikk de lovbrudd og ble brennmerket for all tid. Kvinnene ble ikke spurt om andre løsninger. En politibetjent i Bergen skrev to år senere at myndighetene burde grepet inn og stoppet en rekke av de panikkekteskapene som ble resultatet av slike desperate flukthandlinger «i den opprørte tid etter frigjøringen», «kun i den hensikt å komme bort fra landet».¹⁷⁸

«Kjære, hjelp oss så godt De kan», skrev en desperat bestemor fra Buskerud til en av de to nye statsrådene i Sosialdepartementet, kommunisten Kirsten Hansteen. Bestemoras ene datter hadde 16 år gammel fått et barn med en østerriker. «Jeg prøvde på alle krefter å bli kvitt de månedlige innbetalingene» fra Lebensborn, skrev hun i et forsøk på å demonstrere patriotisme. Nå ville hun adoptere barnebarnet for å beskytte det mot å bli tatt fra dem. «Jeg er helt syk ved tanken på barnet. Jeg snakket med en pen ung pike,» fortsatte hun – trolig dreide det seg om hennes egen datter – «og hun sa at før skulle hun og barnet flytte som lik i elven, før det skulde skje at barnet blev tatt fra henne.» «Kan man tvinge oss til å levere et barn som ikke kreves stønad for?» spurte hun. Den eneste utvei som sto igjen for henne og mannen, skrev hun, var å ta med seg deres to døtre og barnebarnet til Australia. De var 45 år gamle, var sterke og skulle klare å starte på nytt, mente hun. Men de måtte få lov til å reise.¹⁷⁹

Britene tar initiativ til klassifisering

Den britiske øverstkommanderende i Norge hadde små styrker til rådighet. Beskyttelsen av sivilbefolkningen så han som en norsk oppgave. Britenes interesse for personer med tysk tilknytning var begrenset til de som skulle etterforskes for krigsforbrytelser og de som skulle repatrieres. Hovedoppgaven var hjemsending av militære og sivile tyskere. De hadde ingen ønsker om å overføre deler av befolkningen til et fullstendig rasert og etter forholdene overbefolket Tyskland, hvor de etter alt å dømme ville bli avhengig av hjelp for å kunne overleve. Ut fra en britisk synsvinkel var overlevelsesbetingelsene bedre i Norge.

Dette var utgangspunktet for at Hovedkvarteret for de allierte landsstridskreftene i Norge allerede fem dager etter den høytidelige gjeninnsettingen av regjeringen 7. juni 1945, innkalte byråsjefene i Sosialdepartementet til en konferanse med britiske repatrieringsoffiserer, militærjurister, etterretnings- og personalstabsoffiserer, for å få klare linjer når det gjaldt hvem som skulle sendes til Tyskland.¹⁸⁰ Innkallingen kom etter en henvendelse til regjeringen 3. juni, hvor hovedkvarteret hadde bedt om informasjon om hva regjeringen la til grunn for behandling av forhold mellom norske kvinner og tyskere og eventuelle barn i disse forholdene. De hadde pekt på at dette var nødvendig for å avgjøre hvilke grupper som burde skilles fra hverandre i leire og sykehus, hvordan man skulle forholde

seg til permisjonssøknader og framgangsmåter ved repatriering til Tyskland og andre frigjorte områder.¹⁸¹ På britisk side var det behov for å behandle repatrieringsobjekter i Norge på samme måte som på kontinentet, hvor de allierte var i gang med repatriering av millioner av fanger, flyktninger og andre grupper av «displaced persons», som for eksempel barn.

I referatet fra konferansen refererte britene prinsippene for hvordan man skulle håndtere sju problemgrupper. Også håndteringen av grupper uten særlige problemer ble kort tatt med.¹⁸² Den første gruppen besto av norske kvinner som var tysk gift. De hadde etter britenes oppfatning krav på og ville få dobbelt statsborgerskap i og med giftemålet, og de beholdt det norske så lenge de ble i Norge. De kunne ikke utvises, men kunne oppfordres til å forlate landet, så lenge de ikke skulle etterforskes. Forutsetningen var at de var over 21 år. Hvis de var yngre, måtte begge foreldrene godkjenne at de reiste. Den andre gruppen besto av norske menn som giftet seg med tyske kvinner i Norge. Deres koner ville automatisk bli norske borgere, likeledes deres barn. Den tredje gruppen var norskefødte enker etter tyske soldater. De hadde rett til å få tilbake sitt norske borgerskap. De kunne ikke utvises, men skulle ikke hindres hvis de ønsket å reise. Den fjerde gruppen besto av barn født i Norge av norske mødre og tyske fedre i ekteskap. De var tyske borgere. De skulle få reise til Tyskland hvis mødrene ønsket å reise. Hvis ikke kunne de få bli i Norge.

Den femte gruppen besto av kvinner som var besvangret av tyskere. De skulle behandles som andre norske borgere. Barn utenfor ekteskap var norske borgere, som det for tida ikke gjaldt noen særregler for.¹⁸³ Men man kunne i framtida ta opp forhold vedrørende dem med Tyskland eller okkupasjonsmakten der.¹⁸⁴ Den sjette gruppen besto av kvinner som ønsket å gifte seg med tyskere. Hvis de var over 21 år kunne de gjøre som de ville, hvis de var yngre, måtte de ha foreldrenes tillatelse. Den siste gruppen besto av tyske borgere. Her ble det besluttet at gruppen måtte defineres nærmere av norsk politi. Samtlige tyske borgere skulle registreres og interneres i leire, med unntak av politiske fanger, motstandsfolk og andre som norsk politi måtte fatte spesielle bestemmelser for.

De byråsjefene som hadde vært tilstede, ble bedt om å melde tilbake hvis det framkom motforestillinger. Slike ser ikke ut til å ha kommet. Beslutningene var altså godtatt.¹⁸⁵ Det var også utenkelig at norske myndigheter skulle ha overprøvd britiske ønsker i disse dagene. Selv om ansvaret for den sivile befolkningen i Norge etter 8. juni lå under de sivile departementene, lå ansvaret for de internerte tyskerne i Norge og deres hjemsending fortsatt under britene.

Vi kan merke oss at krigsbarna utenfor ekteskap utvetydig ble kategorisert som norske borgere og at de hadde en klar rett til å forbli i landet. Retten til å forbli i landet gjaldt også barn født i ekteskap. Forslag om å deportere krigsbarn eller å ta dem fra mødrene synes fremmed. Et lite forbehold om framtidige forhandlinger med tyskerne var riktignok tatt med for denne gruppen, trolig for å unngå en

for bastant understrekning av at i slike spørsmål var nordmennene etter britenes mening fortsatt underlagt britenes okkupasjonspolitikk.

Krigsbarnutvalget oppnevnes

Britene hadde altså gitt noen retningslinjer. Men de hadde vært opptatt av å finne løsninger på militære oppgaver og ikke forutsett den mengden av henvendelser om krigsbarn og deres mødre som presset seg på departementene. Problemene var mange og det hastet med avklaring. I sin rapport etter besøket på Godthåp 1. juni hadde byråsjef Øksnes skrevet at han ikke visste hva som burde gjøres med krigsbarna, kanskje det beste ville være å sende dem til deres hjemkommuner, hadde han antydnet.¹⁸⁶ Men han hadde føyd til at han var klar over at «mange» mente at de burde sendes til Tyskland, på tross av at barna var norske borgere og at Tyskland bare kunne pålegges å ta seg av dem som ledd i fredsbetingelsene. Han var kjent med at saken hadde vært drøftet i London, men hadde ikke sett dokumentene. For sin del hadde han gjort det klart at de burde behandles som vanlige barnevernssaker.

Byråsjef Alf Frydenberg var imidlertid av en annen oppfatning etter den samlede pågangen som departementet hadde hatt på de korte ukene etter frigjøringen. I en påskrift på Øksnes notat skrev han 11. juni at «en rekke problemer» med «tyskerbarna ... og deres ugifte mødre» bør «komme under behandling av et sakkyndig utvalg» for i «første rekke» å få vurdert om de bør sendes til Tyskland. Alternativt må man vurdere hvilke regler som bør innføres hvis de ikke kan oppfostres sammen med mødrene her i landet. Det hastet særlig med de 500 som var på «spesialbarneheime for slike barn», uten tilsyn og skikkelig betjening, mente han. Her måtte man øyeblikkelig gå inn med å oppnevne styrer og bevilge midler. I et slikt sentralt utvalg burde Sosial-, Justis- og Kirke departementet, Norges Barnevernsråd og Kontoret for utsatte i Oslo være representert, samt en vergerådsformann. Notatet ble vist sosialminister Støstad, som 11. juni anmerket at dette overløt han til den nye statsråden i Sosialdepartementet å ta standpunkt til.

To uker gikk før det skjedde noe mer. Utsettelsen skyldtes omdanningen av krigstidas samlingsregjering, som hadde stått under statsminister Nygaardsvolds ledelse. Han var nå i ferd med å bli utmanøvrert av en krets DNA-politikere rundt Einar Gerhardsen, som sammen med den dynamiske Milorg-lederen Jens Christian Hauge og enkelte eksilpolitikere fra London-tida dannet grunnlaget for en ny, kortvarig samlingsregjering fram til nytt stortingsvalg kunne arrangeres, høsten 1945. Sosialminister Støstad, som hadde bakgrunn fra NKP på 1920-tallet, ønsket å trekke seg og ble erstattet med Stavanger-legen Sven Oftedal.¹⁸⁷ Oftedal sto Gerhardsen nær etter at de hadde blitt venner under fangeoppholdet i Sachsenhausen. Han var ansett for å være en dyktig lege og varm humanist, med ønske om sosiale reformer. Men Støstads avgang kunne gi en uønsket signaleffekt.

For å sikre oppslutning for samlingsregjeringen fra NKP, som Gerhardsen antok sto sterkt i befolkningen, ble to kommunister tatt med i regjeringen. Den ene av disse, som vi allerede kort har presentert, var Kirsten Hansteen.¹⁸⁸ Hun hadde vært redaktør av den illegale avisen *Kvinnefronten* og ble nå Norges og Nordens første kvinnelige statsråd.¹⁸⁹ Hennes underordnede rolle ble riktignok understreket ved at hun ikke fikk noe eget departement, men bare ble konsultativ statsråd i Sosialdepartementet med repatriering av fanger og flyktninger som hovedarbeidsområde.

I påvente av den nye statsråden, forsøkte sekretær Leif Fjogstad i 3. sosialkontor i et eget PM å få en oversikt over de spørsmål man sto ovenfor.¹⁹⁰ Det første han drøftet, var om man skulle følge de retningslinjer som barnelovene fra 1915 krevde for å få fastslått farskap, eller om man skulle si seg tilfreds med en «særordning» for de tyske fedrene. Å følge loven ville medføre en betydelig arbeidsinnsats, mente han. Det andre han tok opp, var behovet for å komplettere opplysningene i Lebensborn-arkivet, som han etter en inspeksjon mente å konstatere var svært mangelfulle. Her sto man foran «et svært arbeid». Det var tvingende nødvendig å tilsette en egen arkivar, skrev han. Det tredje var å utrede spørsmålet om å frakjenne mødrene barna, fordi «en hel del av mødrene som kjent er heilt ute av stand til å oppdra barna». Her var det behov for et snarlig rundskriv, bemerket han. Dernest noterte han at det var viktig å få utredet om mødre og barn burde sendes til Tyskland, noe «mye taler for». Det kunne ikke skje i løpet av 1945. Det var nemlig ikke så lett å få sendt dem til Tyskland som «folk flest tror», her var det nødvendig med tidkrevende forberedelser og det var nødvendig å samordne med andre land, skrev han.

Resten av Fjogstads PM omhandlet forholdene ved de tidligere Lebensborn-hjemmene, som det hastet mye med å finne en løsning for. Til Stalheim hadde departementet allerede anvist et kronebeløp etter anmodning fra kaptein Schreiner. Hurdals Verk var imidlertid rekvirert av engelske militære. Disse krevde at gjenværende barn med mødre skulle fjernes øyeblikkelig fordi noen av mødrene «allerede har innledet bekjentskap med engelske soldater». Resten av barna på Hurdals Verk var flyttet til Granly barnehjem på Gjettum ved Sandvika, og Fjogstad forsøkte nå å få overført også de andre dit. Stedet ble drevet av Østre Bærum Sanitetsforening, som protesterte heftig. Bestyrerinnen henvendte seg til eierne, som igjen protesterte til departementet mot å få flere «tyskerunger» dit.¹⁹¹ En representant for eierne «var temmelig høyrøstet i telefonen og svært lite medgjørlig og var idet heile en typisk representant for den alminnelige opinion når det gjelder tyskerungene», skrev Fjogstad oppgitt. På Godthåp var ingen ting skjedd. Man måtte snarest skaffe brensel, dette hadde Ragaller igjen minnet om i et brev 21. juni. Dessuten måtte man få avløst SS-personalet. Kanskje kunne man finne en ordning med politiet, slik at noen av de kvinnelige NS-sykepleierne på stedet kunne overta. De var flinke og kom neppe til å bli fengslet for noe, fortsatte Fjogstad. Alt i alt mente han at det

var nødvendig å få nedsatt et sakkyndig utvalg snarest. Fordi departementet sto overfor et betydelig arbeid som kom til å strekke seg over måneder og år og pådra statskassen betydelige kostnader, måtte saken komme i faste former, avsluttet han. Med rød blyant skrev Frydenberg med stor skrift øverst i høyre hjørnet, så den nye statsråden ikke skulle være i tvil: «Haster!»

Deretter varslet han statsråden, i dette tilfelle Hansteen, og overlot Fjogstads PM til henne. Sammen plukket de 7. juli ut hvem som burde sitte i utvalget. Av Frydenbergs notater framgår at de var enige om alle unntatt hvem som skulle representere Justisdepartementet, hvor det var to alternative navn. Da hadde Hansteen allerede fire dager tidligere orientert på en regjeringskonferanse, hvor saken ble protokollert slik:

Tyskerbarn. Fru statsråd Hansteen meddelte at det er omkring 8000 tyskerbarn her i landet og at Socialdepartementet gjerne ville sette ned en mindre komitee til å drøfte de problemer som vil reise seg i den forbindelse.¹⁹²

Saken framstår her som lite viktig, nærmest prosaisk, i kontrast til beskrivelsen i Fjogstads PM, hvor den fikk høyeste prioritet. Allerede her, ved den første formelle behandling av krigsbarnsaken i det frie Norge, kan vi altså iaktta en merkelig blanding av bagatellisering og den største bekymring fra myndighetenes side, en dobbelthet som kom til å følge saken lenge.

Et overblikk viser at Krigsbarnutvalget hadde til sammen så mange som 13 møter, langt flere enn man skulle vente utfra den beskjedne innførselen i regjeringsprotokollen. Mens departementet ved starten ønsket en rask utredning av noen få hovedspørsmål, som kunne være ferdig til midten av august, endte det med en svært omfangsrik innstilling i november. Både tematisk og tidsmessig var det langt videre enn det opprinnelige mandatet.¹⁹³ Dette hang sammen med to forhold. For det første tok utvalget en mengde initiativ og reiste spørsmål som viste seg å være langt vanskeligere å besvare enn man hadde forestilt seg. For det andre ble utvalget fra starten trukket med i det departementale arbeidet med enkeltsaker og prinsipielle saker innen fagområdet, og kom etter hvert til å fungere som et eget krigsbarnkontor i Sosialdepartementet. Lederen, Inge Debes, iverksatte egne undersøkelser og korresponderte med så vel departementer, fylkesmenn og kommuner, samt med myndighetspersoner i andre land.

Arbeidet kan deles i to perioder, som avspeiler to ulike faser av myndighetenes holdninger til løsninger for krigsbarna og deres mødre. I den første fasen fra 9. juli til 12. oktober, utredet utvalget det som professor i psykiatri, dr. med. Gabriel Langfeldt i et avisinnlegg beskrev som «den mentalhygienisk beste løsning», nemlig å ta barna fra mødrene for å adoptere dem innenlands eller å sende dem ut av landet, helst til Tyskland.¹⁹⁴ Den andre fasen ble innledet med at regjeringen 12. oktober vedtok at det ikke lenger var aktuelt med deportasjoner til Tyskland.

Dessuten ble det avklart at Sverige var negative til å ta imot norske krigsbarn. Dermed var avgjørende rammer lagt. Resten av tida fram til 9. november arbeidet utvalget med å tilpasse teksten i sine tre nøkkeldokumenter, en innstilling, en tilrådning og et lovforslag til departementet. De ble så sendt til trykking, men i rask rekkefølge returnert uttrykt og lagt vekk, uten videre behandling.

Mandat, sammensetning – og en avklaring

Mandat med utnevnelsen av Debes som formann ble satt opp av Fjogstad og signert av Frydenberg 9. juli, samme dag som det ble overlevert Debes som haste-sak og utvalgets første møte fant sted.¹⁹⁵

Debes hadde gode forutsetninger for å lede arbeidet, selv om han ikke kjente sakens forarbeider verken fra London eller Stockholm. Han hadde ledet Norsk forening for sosialt arbeid siden 1925, vært redaktør av *Sosialt Arbeid*¹⁹⁶ siden 1927 og fra 1935 ledet den viktige Sosiallovkomiteen, som førte til flere lovendringer innen departementets arbeidsområde. Han hadde allerede på forhånd løpende kontakt med embetsverket i departementet. Før krigen hadde han vært en av Arbeiderpartiets fremste sosialpolitikere.¹⁹⁷ Det ble han fortsatt ansett for å være i 1945. Han hadde skjøttet sitt embete under hele krigen uten feiltrinn. Fra Justisdepartementet ønsket Frydenberg å ha med byråsjef Erling Arneberg. Han ble oppnevnt, men møtte imidlertid ikke til de tre første møtene, i hans sted deltok sekretær Jens Fagereng fra lovavdelingen, som også hadde vært i departementet hele krigen.¹⁹⁸ For øvrig ble kapellan Carlsen, som vi allerede har introdusert, oppnevnt som representant for Norsk Barnevernråd, lege Else Vogt Thingstad, som sjef for psykiatrisk avdeling ved Ullevål kommunale sykehus, og Ragna Hagen, som nå var tilbake i sin stilling som journalist og sekretær i *Arbeiderbladet*. Hun hadde tatt opp igjen sitt arbeid i Oslo kommunes forsorgsstyre, som hun hadde engasjert seg i siden 1929, og som formann for Tilsynsutvalget for bortsatte.¹⁹⁹ Hun ble trolig spurt fordi hun i tillegg til sitt sosialpolitiske engasjement hadde vært med under behandlingen i London, samt for hennes kontakt med AP.²⁰⁰ De sentrale aktørene var altså hentet fra det kristelige og sosialdemokratiske barnevernet, psykiatrien og justismyndighetene.

Mandatet var kort og ble referert av Fjogstad på det første møtet. Det gikk ut på først å svare på om «det vil framstille seg som ønskelig» å sende krigsbarna «og i tilfelle mødrene» til Tyskland. Uansett hvordan dette ble besvart, ønsket departementet også å få «framlegg om hvilke særlige åtgjerder som i tilfelle bør tas» for at barna kan gli inn som «ordinære samfunnsmedlemmer» her i landet. For øvrig, opplyste Fjogstad, skulle mandatet avgrenses i samråd med departementet, arbeidet skulle påskyndes mest mulig og innstilling skulle være klar «så snart råd er og i hvert fall før hausten».²⁰¹ Deretter ble Hagen bedt om å gjøre rede for hva som hadde skjedd med saken i London. I løpet av ordskiftet etter hennes beretning,

ble det klart at man allerede var enige i fire punkter:²⁰² For det første ønsket man et tillegg til barnelovene for å få rettsmidler til å få fastslått farskap. For det andre ønsket man et lovforslag for å hindre at barnets opprinnelse ble kjent. For det tredje ville man «prinsipielt uttale at disse barn ikke burde bli sendt til Tyskland. Uttalelsen herom var enstemmig.» For det fjerde var man enig om at uansett hva man ellers kom til å gjøre med krigsbarn var det nødvendig å granske dem og deres mødre fra «psykiatrisk synspunkt», det vil si om de var åndssvake eller ikke. Dette burde utføres av en kompetent gruppe psykiatere, legene Ørnulf Ødegård og Nic. Waal ved Gaustad Sykehus, Einar Haugen ved Lier Sykehus, foruten Else Thingstad selv, alle kjente navn med nær tilknytning til departementet. Haugen kjente Debes godt fordi han før krigen hadde vært sekretær for Sosiallovkomiteen som Debes ledet.

Trolig kom forslaget om den psykiatriske undersøkelsen fra Thingstad. Som vi skal se, hadde hun bestemte oppfatninger om dette, som ikke ble delt av alle i utvalget. Men det var vanskelig å være uenig i at det var relevant å vite om barna var åndssvake hvis man skulle adoptere dem bort, enten det nå skjedde i Norge eller i et annet land enn Tyskland.

Neste møte i utvalget kom allerede tre dager senere, 12. juli. Etter det første møtet hadde utvalget vært på ekskursjon til Godthåp, som hadde gjort inntrykk med orden og disiplin. Thingstad bemerket at barna der trengte psykologisk veiledning fordi de hadde fått oppdragelse basert på «tyske prinsipper» og at det hastet å få avløst Ragaller og hans tre mannlige medhjelpere fra SS. For å bøte på en akutt pleiermangel foreslo hun et «lynkurs» for å kvalifisere pleiere eller, hvis det ikke var tilstrekkelig, bistand fra Sverige. Ellers kunne sekretær Jens Fagereng, som møtte for Arneberg, fortelle at det var stor pågang i Justisdepartementet fra kvinner som ville gifte seg med de soldatene «som de tidligere har hatt samkvem med», som Fjogstad skrev i referatet.²⁰³ Han forutsatte at meningen var å forlate landet sammen med soldatene. At Fjogstad brukte ordet «tidligere», viser at han var oppmerksom på en dobbelhet i situasjonen. Ingen i utvalget hadde det minste imot at kvinnene forlot landet, så lenge de tok med seg sine barn. Det var det viktigste. Ikke noe «tysk» skulle bli igjen etter dem. Om de virkelig var kjærestere eller bare hadde hatt et tilfeldig samleie vurderte han ikke, heller ikke om kvinnene var på flukt inn under tysk militær beskyttelse fra sine landsmenns vrede, for sin egen eller sine barns skyld.

At det virkelig kunne forholde seg slik, hadde man indikasjoner på i Justisdepartementet, opplyste Fagereng. Der antok man at Tyskland ikke ville akseptere ekteskap som var inngått av tyske feltprester i Norge etter 8. mai. Trolig var forklaringen at Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, general Franz Böhme, ikke ønsket at Wehrmacht skulle bli et tilfluktssted, selv om han ikke helt kunne hindre tilstrømmingen til leirene.²⁰⁴ Det ville bli mange slike ekteskap mente Fagereng, som også trodde at britene forsøkte å endre tysk oppfatning.

Ut fra at man på forrige møtet hadde uttalt at det ikke var ønskelig å sende barna til Tyskland, ønsket utvalget snarest mulig å få undersøkt om barna kunne sendes til et annet land enn Tyskland. Debes nevnte at stortingspresident Carl Joachim Hambro hadde uttalt at det var mulig at Sverige ville overta en stor del av de barna det var aktuelt å sende ut av landet. Videre kunne det bli aktuelt med USA og andre land.²⁰⁵ Det var altså ikke deportasjon av barn i seg selv de var mot, bare at de skulle sendes til Tyskland. Det var viktig å få en undersøkelse av hvor mange krigsbarn man totalt hadde rundt i landet, hvor mange som var «mødreløse» og hvor mange som «burde tas fra mora», først da kunne man danne seg bilde av hvor mange det var aktuelt å adoptere bort, enten det nå ble i Norge eller i utlandet. Her var det behov for rapporter til departementet omgående, framholdt utvalget.

Andre land

Det tredje møtet i utvalget ble avholdt 23. juli. Nå som hovedsaken om deportasjon til Tyskland var avklart for utvalgets del, var det på tide å drøfte disposisjonen til selve innstillingen. Møtet startet derfor med at Debes gjennomgikk et utkast, som var sendt ut på forhånd.²⁰⁶ Her var en rekke problemstillinger som skulle besvares, først og fremst om deportasjon til Tyskland idet hele tatt var mulig. Dette var et avgjørende spørsmål og selv om utvalget var mot, var man innforstått med at det ikke betydde at regjeringen ville følge en slik anbefaling. Debes leste opp de formuleringene han ønsket på trykk om dette, etterfulgt av diskusjon.

Deretter drøftet utvalgsmedlemmene en rekke andre alternativer. Enten man valgte deportasjon til andre land eller ulike løsninger i Norge, var det nødvendig å finne en lik løsning på problemet med å angi farskap og beskyttelsen av barnas identitet. Man kunne da skrive «ukjent far» i fødselsregisteret. Et motargument var at fars rettigheter kunne bli avskåret, og at det kunne lede til ubehageligheter med Tyskland i framtida. Hvis barnet var adoptert eller satt bort til oppfostring i Norge, måtte man påse at dette skjedde under nasjonalt «verdige» forhold, i motsatt fall måtte barnet kunne omplasseres. Hvis mor ønsket å ha barnet, måtte man avklare om hun skulle få lov til det, om hun i tilfelle måtte flyttes til et nytt miljø eller sendes til «utlandet». Når det gjaldt spesielt adopsjon i utlandet, ble det opplyst at «det er søkt underhåndenopplysninger i Sverige og hos UNRRAs herværende representant om det er mulig med adopsjon i fremmed land».²⁰⁷ Hvis dette kunne bli noe av, måtte man avklare om man skulle opplyse om «far ukjent»:

I siste tilfelle må vi tilrå at det blir inngått overenskomst med vedkommende land om adopsjon av barn født utenfor ekteskap (uten at farens nasjonalitet blir nevnt og så overlate til Norge å utvelge barna blant krigsbarn, idet det stilltiende forutsettes at vi bare skal velge barn med tyske fedre).

Når det gjaldt hvem som skulle betale for barna, var det ikke klart om en tysk løsning uten videre ville frita Norge, selv om man kunne kreve at Tyskland måtte betale etter 8. mai. Hvis barna ble i Norge, måtte man avklare om Tyskland skulle avkreves «refusjon av utgiftene». Hvis mor «fortsatt skal ha samband med barnet» og er formuende, burde hun selv betale, hvis ikke mente utvalget at man måtte drøfte om kommunene skulle dekke etter fattigloven eller reglene om morspensjon, eller om staten skulle dekke alt.

I forbindelse med spørsmålet om hvem som skulle betale, hadde utvalget allerede idet andre møtet vedtatt at departementet måtte undersøke «hvordan forholdet med de halvtyske barn stiller seg utover landet», og at det skulle be departementet om å sende ut et rundskriv til «fattigstyrene (og verjerådene), slik at innsendt materiale så vidt mulig kunne bli tilgjengelig for utvalget».²⁰⁸ Thingstad gjorde spesielt oppmerksom på at en rekke slike barn rundt i landet ikke var meldt til myndighetene. Dessuten opplyste hun at i forbindelse med det psykiatriske underutvalget man hadde foreslått på forrige møte, var det viktig med sakkyndig gransking av barna på Godthåp, for «etter innkomne uttalelser var flere delvis åndssvake eller på annen måte sjelelig defekte». Når det gjaldt spørsmålet om tysk godkjenning av ekteskap som var inngått etter 8. mai, opplyste Fagereng at Justisdepartementet heller ikke ville godkjenne dem på norsk side, men at det likevel ikke var nødvendig å ta opp dette, hvis disse kvinnene og eventuelle barn reiste til Tyskland.

Fjogstad og Debes fikk fullmakt til å lage et innstillingsutkast, som skulle sendes ut til gjennomsyn av medlemmene etter hvert som de enkelte avsnittene var ferdige. Debes tok dessuten opp noen enkeltsaker som var kommet inn, og alle var enige om å foreslå at det burde opprettes et eget krigsbarnkontor i departementet for å behandle slike saker. Som vi har vært inne på, var det på dette møtet at presteinnstillingen kom opp. Fjogstad refererte at han etter opplysninger fra pastor Carlsen i forrige møte hadde undersøkt i Kirkedepartementet om biskopene skulle ha kommet med en innstilling om krigsbarna. Carlsen fastholdt imidlertid det han hadde sagt og at han skulle framskaffe denne fra «rette vedkommende».

Til slutt gjorde Debes rede for de brevene som hadde gått til departementet. Blant disse skal vi se nærmere på ett som lanserte retningslinjer som kom til å få vital betydning på lang sikt. Det var trolig skrevet for å gi Hansteen og Oftedal råd for hvordan de burde behandle en bestemt gruppe på 30 krigsbarn som var funnet på et barnehjem i Bremen.

Identitetsforfalsking eller beskyttelse

Dette spesielle brevet ble levert av Frydenberg til statsråd Hansteen 19. juli.²⁰⁹ Forfatteren var etter alt å dømme Thingstad.²¹⁰ «Det var å vente,» startet hun, at de allierte hadde trukket opp retningslinjer for krigsbarna, som kanskje fantes i

sekssifret tall i Europa. Likevel var det ikke overraskende at de allierte ikke var villige til å gi «de tyske befolkningspolitikere en slik håndrekning». Hun var altså ikke kjent med at det allierte hovedkvarteret i Norge hadde drøftet dette med byråsjefene allerede en måned tidligere, og at spørsmålet om krigsbarnas rett til å bli i landet i henhold til dem forlenget var avklart. «Folk flest,» fortsatte hun, la vekt på at «det tyske arvestoff er så dominerende at disse barna vil komme til å representere et lite ønskelig, marsjerende og kommanderende innslag i folket». Men det stemmer ikke med «erfaringene fra USA, hvor relativt «renrasete» nordtyskere har vist seg som nasjonale borgere». Slike erfaringer hadde vi også her i landet. Her lar man seg dupere av «Rassenlehre», mens ensrettingen av den «ytterst heterogene tyske folkeblanning» tvert imot viser at det er miljøet og ikke arvestoffet som er av betydning for utformingen av nasjonale særegenheter, skrev hun. Men på den andre siden, fortsatte hun, når det gjaldt arvestoffet, «er den lettferdige moders kromosomer de minst heldige i blanningen», og «de barneanstalter som har hatt med disse barna å gjøre, er helt på det rene med at mødrene som regel er lite verdifulle.» På grunn av miljøets betydning var likevel barna blitt yndlingsbarn, trivelige, søte unger, lette å oppdra, tidlige tørre og til å gå, fastslo hun. Det var altså en dobbelhet i Thingstads argumentasjon, som gjorde at hun i resten av skrevet kunne sannsynliggjøre at krigsbarnas framtidsutsikter var dårlige både ut fra et miljømessig og et genetisk resonnement:

Disse barns mødre har utpekt seg som de kvinner i vårt folk som minst har evnet å ta vare på seg selv og vurdere rett, dels p.g.a. arvelige anlegg, men især p.g.a. ungdom, legemlige svakheter, og fremfor alt, en mislykt oppdragelse. Disse mødre vil med full rett ... bli betraktet som utskudd ... alltid mindre egnet til å beskytte et barn, omgi det med kjærlighet ... enn kvinner flest. Mange av dem har allerede forlatt barna. Oppvokst i et slikt «hjem», og forkjetret blant jevnaldrende og på skolen, vil barna ... ta varig skade på sin sjel ... komme i opposisjon til samfunnet, alle latente kriminelle anlegg vil kunne slå ut i rik blomstring. Det kan være alvorlig nok, som kompleks-faktor, at barna selv og deres nærmeste, kjenner deres avstamning og det vil kunne framelske en åpenbar 5-tekolonne-mentalitet. Det kan neppe være annen vei å gå, enn å dekke over disse barns herkomst. De bør ... tvangsmessig fjernes fra sine mødre og i første omgang overtas av samfunnet ... De kan bringes til større og mindre samlestasjoner, gis nye opprinnelsepapirer, fingert fødested og dag, og nytt navn.

Det var masseadopsjon i Norge Thingstad tenkte på her. Med den veldige etterspørselen etter adopsjonsbarn som fantes, trodde hun ikke at det ville by på problemer hvis pleieforeldrene ikke kjente til barnas avstamning. Likevel, innrømmet hun, «kan det innvendes at det er et drastisk skritt å gå til, å fjerne et barn fra sin mor og forfuske et medmenneskes identitet». Men det hadde skjedd

før, i mindre målestokk, dessuten var det verken drastisk eller inhumant, når alternativet var en «forhutlet barndom og forkrøplet oppvekst», mente hun. Noen hundre små barnehjem ville selvsagt koste store midler, men det ville koste mer å la noen tusener gli ut på forbryterbanen som et uoverskuelig sosialt problem, avsluttet Thingstad.

Ideen om med vitende og vilje ikke å fortelle sannheten om krigsbarns opphav var nærliggende. Thingstad var ikke den eneste som foreslo det. Da statsråd Oftedal noen dager senere reiste til Stockholm for å konferere med sine kolleger om overføring av krigsbarn til Sverige, hadde han trolig med seg hennes notat, iallfall refererte han spesielt til Thingstad i et intervju der.²¹¹ Det var også svenske myndigheter som ble de første til å iverksette den forfuskingen som hun hadde foreslått. Mens Oftedal var i Stockholm, var de 30 norske krigsbarna blitt fraktet til Malmö fra Bremen. Deretter ble de annonsert for adopsjon. Det ble opplyst at de var funnet i konsentrasjonsleirene, at deres far og mor var ukjente, og at de var født på ukjent sted, nøyaktig som Thingstad hadde foreslått.

Etter dette innblikket i Krigsbarnutvalgets første aktiviteter, skal vi se på hva som videre skjedde med de initiativene som var tatt. Det første, å rette henvendelser til utlandet, særlig til Sverige, så til å begynne med ut til å gi resultater. Utvalget etablerte umiddelbart kontakter på høyt plan og en første gruppe barn ble sendt. Det andre initiativet var utviklingen av strategien med å forfalske krigsbarnas identitet. Vi skal se hvordan det ble gjort i Sverige. Det tredje var en stor plan om en undersøkelse av krigsbarnas mentale tilstand før man sendte dem ut av landet, og hvordan man tenkte å gjennomføre det. Det fjerde initiativet kom i form av et rundskriv til kommunene, fordi utvalget som ledd i forberedelsene måtte vite hvor mange krigsbarn det var og hvor de oppholdt seg. Det femte initiativet var et forslag om å etablere et eget krigsbarnkontor i departementet.

Vi skal starte med historien om fortroppen for det store utsendelsesprosjektet, de 30 krigsbarna som ble sendt til Sverige. At de kom dit har framstått som en tilfeldig hending, ja nesten uforklarlig for ettertida. Det som skjedde med dem, var trolig tiltenkt å skje med alle, eller veldig mange krigsbarn. De ble kortversjonen av det store deportasjonsprosjektet. Da det prosjektet skle inn i historiens glemsel, ble også det som skjedde med dem etter at de var kommet til Sverige, uforklarlig. Vi skal se at forklaringen er enkel og nærliggende. Men for at den lille historien skal få riktig plass i den store, må vi heve blikket fra møtene i Krigsbarnutvalget, til de mer dramatiske hendingene rundt krigsslutten, særlig i forbindelse med den norske og svenske flyktninghjelpen i Tyskland.²¹²

KAPITTEL 4

Barna fra Hohehorst

Den 4. september 1945 brakte den liberale Stockholmsavisen *Dagens Nyheter* et intervju med sekretær Erik Petersson i Statens Utlänningskommission, hvor han etterlyste adopsjonsforeldre for 31 utenlandske barn.²¹³ Det var i og for seg ikke oppsiktsvekkende, publikum var vant til å lese i avisene om behovet for hjelp til barn sommeren 1945, særlig i *Dagens Nyheter*. Praktisk talt hver dag sto det annonser, med korte tekster som «Norges barn längtar till Sverige! Rädda Barnen vädjar till varje familj att ta sig an en norsk pike eller käck gutt», eller «Välkomna ett norskt barn i ert hem!»²¹⁴ Også belgiske, nederlandske og tsjekkiske barn var nevnt i annonsene. Leserne måtte forstå at svenske myndigheter gjorde en stor innsats for å redde de ulykkeligste av krigens ofre, de foreldreløse barna, i sikkerhet i Sverige.

Denne gangen var det snakk om utenlandske barn av helt ukjent opprinnelse, fortalte sekretær Petersson, de såkalte «Fiskebodabarna», navnet hadde de fått fordi de var samlet i en forlegging på stedet Fiskeboda utenfor Katrineholm. Utlänningskommissionen hadde fått flere forespørslers om adopsjoner av disse foreldreløse små, svarte han på spørsmål fra *DN*, og fortsatte:

En del av barnen tros ha fötts i koncentrationsläger – i varje fall blev de anträf-fade där, utan att man visste vem som var far eller mor till dem – och andra har hittats övergivna på andra ställen. Deras ålder vet man inte bestämt, men där finns 31 småbarn under 4-5 års ålder som kan komma i fråga för adoption. Det är också mycket behjärtansvärt att dessa erhåller ett hem, då de annars är

dömnda att tillbringe hela sin oppvæxttid på ett barnhem av något slag, utan en enda släkting i världen og utan någon närstående att ty sig till.

Det er førtjusande og friske barn, säger sekreterare Petersson som just återkommit från en inspektionsresa till förläggningen, og den som vill ta sig av någon av dessa små kan vända sig till mig eller någon annan av tjänstemännen på utlänningskommissionens sociala byrå för att få närmare upplysningar. Innan ett barn lämnas ut kommer vi att begära vissa betyg, som visar att den sökande kan anses lämplig, og vidare fordrar vi en förbindelse att vederbörande åtar sig att svara för barnet under sex månader. Under denna tid kan sedan adoptionshandlingarna hinna ordnas. Det är emellertid önskligt att de som funderar på saken anmäler sig snarast möjligt. Ett av barnen blev placerat på måndagen – hos några äkta makar som förälskat sig i det på de bilder som varit synliga i pressen. Dessutom är det som sagt flera personer som hört sig för om möjligheterna att få adoptera någon av de föräldralösa.

De assosiasjonene Petersson slo an, var neppe tilfeldige. Om barna kom fra konsentrasjonsleire, om foreldrene hadde vært motstandskjemper eller jøder, så kunne man kanskje vente at publikums reaksjonen ble stor. Men vi har ingen grunn til å tro at Petersson regnet med det. Tvert i mot, trolig fryktet han at reaksjonen ville utebli. Han hadde fått ansvaret for å finne foster- eller adoptivforeldre i en fart. Resultatet ble omtrent så mange henvendelser som han kunne håpe på, litt i underkant av 30. Før året var omme, fikk han levert ut alle, selv om det for noen av dem innebar midlertidige og langt fra velordnede løsninger.²¹⁵

Det var neppe bare Peterssons ansvar at barna ble markedsført i så følelseladete vendinger. Avisene var seg sommeren 1945 bevisst at Sveriges hjelpevirksomhet til barn var betydelig. Det var behov for korrigerings av det offentlige selvbildet, etter at Sverige var sterkt kritisert for å ha samarbeidet nært med Tyskland under krigsårene og hadde innrettet mye av sin hjelpevirksomhet dit. Det gikk for øvrig ikke lang tid etter 1945 før Tyskland igjen ble et hovedland for svensk hjelpearbeid. Et annet forhold var at politikerne i flere år hadde vært bekymret for befolkningsstagnasjon. Innvandring var kontroversielt. Barneinnvandring derimot, hadde en spesiell symboleffekt.

Barneannonseringen av Fiskebodabarna skapte en fortelling om deres opphav som ble brakt videre av barna selv, og som skulle forfølge dem i oppveksten. Hvordan det skjedde skal vi se nærmere på. Det framgår av arkivene til Statens Utlänningskommission at Petersson og hans kolleger var klar over at barna ikke kom fra konsentrasjonsleirene eller var statsløse. De var fullt klar over hvor de kom fra. Vi må tro at de hadde deres vel i sine tanker, når de ga barna ideologiske bånd til seierherrenes side i krigen, snarere enn å la dem forbli symboler på nederlag og misère. Slik ble barnas omdefinerte mikrohistorie en del av den store omdefineringen av fortellingen om Sverige i en ny tid.

«The Nazi bastards at Hohenhorst»²¹⁶

Vår historie om Fiskebodabarna starter i den nordtyske byen Bremen, 26. juni 1945. Denne dagen kom den norske repatrieringsoffiseren, kaptein Einar H. Sørensen, på et uvanlig oppdrag til byen, etter ordre fra hans britiske overordnede.

Sørensen hadde samme morgen kjørt i all hast fra Lübeck, hvor han var leder av det norske repatrieringskontoret. Som representant for den norske regjering, med oppdrag å få flyktninger i Tyskland hjem, var han en av flere tjenestemenn som i tida rett etter den tyske kapitulasjonen i 1945, trålet landet på leting etter fanger. Formelt var han «Norwegian Liaison Officer, 626. Military Government», norsk forbindelsesoffiser for 626. enhet av det allierte okkupasjonsstyret, som hadde lokalt okkupasjonsansvar for Lübeck.

Repatrieringsoffiserene, R-offiserene, var militært underlagt «British Army of the Rhine». Bare de hadde de fysiske maktmidlene og det organisatoriske apparatet i området som gjorde at søking etter flyktninger og transport av dem var mulig. På norsk side var det Sosialdepartementets flyktningekontor som var ansvarlig. Fordi departementets ledelse var under flytting fra London til Oslo, kom det ennå ikke særlige initiativ derfra. Krigstidas kommunikasjonskanaler mellom Tyskland og Norge virket heller ikke lenger, på grunn av det tyske sammenbruddet. I praksis var det den britiske okkupasjonsmyndigheten som ledet arbeidet.²¹⁷

Det var ikke tilfeldig hvilke personer som utførte dette vanskelige arbeidet, som reddet mange liv i krigens slutfase. Sjefen, oberstløytnant Johan K. Christie, var bombeflyver, med mange tokt bak seg. Han hadde vært Tysklandsstudent før krigen, var språkmektig og godt kjent. Det gjaldt også Sørensen og flere av deres kolleger, som var stasjonert i de ulike okkupasjonssonene. De viktigste i forhold til vår historie var Wanda Hjort ved Hamburg-kontoret og Sørensens nærmeste underordnede, løytnant Einar A. Edwardsen ved Lübeck-kontoret, politikonstabel fra Oslo. Han kom fra fangeleiren Stutthof, hvor de norske politifangene hadde sittet.

Sørensen var på gamle trakter i Bremen. To og et halvt år tidligere hadde han flyktet fra fangeleiren Marlag und Milag Nord, ved Tarmstedt, like i nærheten. Etter å ha forsøkt to ganger, klarte han å komme med båt til Sverige, og derfra til England, hvor han ble «offiser» i Christies R-gruppe.²¹⁸ Det var altså en erfaren eksfange som 26. juni 1945 spurte seg fram til slottet Hohehorst, med adresse Löhnhorst utenfor Bremen. Nå var det ikke nazi-statens plagede ofre han skulle redde, men noen som hadde vært i den andre enden av rasestatens prioriteringsliste.

På avstand gir Hohehorst inntrykk av å være et storslått fyrsteslott fra 1700-tallet. Men skinnen bedrar. ifølge tyske opplysninger om Lebensborn og Hohehorst ble den nyklassisistiske bygningen reist så sent som i 1928–29 som privatbolig for en av Bremens rike spekulanter.²¹⁹ Han bygde seg et topp moderne hus fullt av

luksus og prakt. Det var bare så vidt tatt i bruk da verdenskrisen kastet Weimarrepublikken ut i depresjon og eierens firma gikk konkurs. Bygningen ble tømt, bare noen få rom ble leid ut, leietaker var lokalavdelingen av nazipartiet NSDAP, som eieren hadde et nært forhold til. Så, i september 1937, ble bygningen helt overtatt av SS-organisasjonen Lebensborn e. V. som barnehjemmet «Friesland». Bygningen egnet seg godt til dette formålet, utstyrt med alle mulige bekvemmeligheter. For Tysklands elite skulle bare det beste være godt nok. Et parkanlegg fullførte rammen rundt velferden inne i bygningen, i stil med det som ellers omga Lebensborn: orden, kvalitet og velstand. For de «raserene» ble Tyskland et pionerland for moderne velferd. Virkeligheten for dem som falt utenfor, enten det nå var ved fronten eller i fangeleire, var en annen. Kontrasten mellom det staslige Hohehorst og de elendige brakkene Sørensen hadde lært å kjenne, var slående.

Det har ikke latt seg gjøre å finne ut hvordan Sørensen fikk vite at det var norske krigsbarn i Bremen.²²⁰ Det er imidlertid mulig å rekonstruere hva som må ha skjedd. De fleste barna hadde kommet dit fra Norge høsten 1944. Lebensborn hevdet at mødrene hadde fraskrevet seg barna frivillig. Det stemte for noen, men ikke for alle. Trolig var det få som visste at barna skulle adopteres til tyske familier. Barna var i henhold til nazistisk raseteori av «nordisk» type, som kunne brukes til å styrke den «ariske folkerase» i befolkningen. De store krigstapene hadde økt behovet.

Britiske tropper hadde kommet til Bremen og Löhnhorst 5. mai 1945 og overlatt den sivile forvaltningen og den militære sikkerheten i regionen til amerikanerne. Amerikanerne rekvirerte hovedbygningen på Hohehorst for å anlegge et spillekasino. Barna og de ansatte måtte derfor ut av huset, og som en nødløsning ble de flyttet til toppetasjen i bygningen.²²¹ Oversykepleieren ved Hohehorst utarbeidet 4. juni 1945 en oversikt på engelsk over samtlige barn, som viste at mange av dem var fra allierte land. Trolig gjorde hun det for å få militær beskyttelse.²²² Via amerikanerne ble så Sørensen beordret til Hohehorst av hans britiske overordnede. At det var amerikanske tropper som hadde rekvirert Hohehorst, forklarer at Sørensens rapport fra inspeksjonen og senere svar på hva norske myndigheter ville foreta seg, ble rettet til en amerikansk enhet.²²³ Sørensen kom altså fordi bygningen måtte tømmes.²²⁴

Om amerikanerne i Bremen ønsket den flotte bygningen som kasino, så demonstrerte de også interesse for barna ut fra en litt annen synsvinkel. Bare noen dager før barna ble hentet, kom den kjente *LIFE*-fotografen Robert Capa til Hohehorst. Trolig var han tilkalt av amerikanere som hadde oppdaget hva slags barnehjem det var, og som vært en sensasjon. Capas besøk resulterte i en reportasje i *LIFE* 13. august, hvor 15 av hans fotografier av barna ble satt på trykk, sammen med en tekst som skulle beskrive hvem de var.²²⁵ Under tittelen «Super babies», kan vi lese at «illegitimate children of SS men are housed in a German chateau». Teksten til de ni første bildene lyder: «The Hohenhorst bastards of Himmlers

men are blue-eyed, flaxen-haired and pig-fat. They must eat porridge whether they want to or not.» Oversatt til vanlig norsk: «Kjøterne til Himmlers menn på Hohenhorst har blå øyne, lysegult hår og er fete som griser. De må spise grøt enten de vil eller ikke.» I en artikkel under bildene het det seg at barna var et resultat av en offisiell regjeringspolitikk med å oppmuntre til uekte fødsler for å holde landets fødselsrate oppe. Soldater som dro i krigen ble oppfordret «til å gjøre sitt, enten de nå var gift eller ikke», ble det hevdet, staten lovet å ta hånd om barna:

The Nazi bastards at Hohenhorst, aged 2 to 5, are children of SS men encouraged by Heinrich Himmler to father «super babies». Grown pig-fat under care and overstuffing of Nazi nurses, they now pose for the Allies a problem yet to be solved.

Under et bilde av et barn i barnevogn kan vi lese at «for mye grøt og rikelig med sol» har gjort dette barnet «så fett og sunt at det helt fyller opp sin forvokste barnevogn». På et annet bilde ser vi et barn som holder i en barnevogn. Bildeteksten forteller at «dette to år gamle nazi-barnet, i sin muntre bayerske sparkebukse, har blitt så sterkt at det ikke har noe problemer med å skyve sine lekekameraters barnevogn med en hånd». Bildene ser ut til å ha blitt valgt ut for å bekrefte at Lebensborn var en organisasjon for å avle «ariske» super-barn. Det framgår ikke hvem som har skrevet teksten, men vi må gjette på at den er blitt til i *LIFE*-redaksjonen for å knytte bildene sammen. Capra må vel ha snakket med noen mens han tok bildene, men teksten inneholder ingen spor av informasjon som han kunne ha fått i slike samtaler. Det som står, er også sterkt misvisende. Barna var jo verken fra SS eller Tyskland, og de var slett ikke «avlet». Nesten ingen av dem smiler, slik barn gjerne gjør på bilder, tvert imot ser de utekkelige ut. Nesten alle er fotografert sammen med halvspiste grøt-tallerkener.

Det kan også være grunn til å se på selve montasjen av bildene og sammenlikne de tilhørende bildetekstene. På motstående side av de første ni bildene av sure, utakknemlige ansikter, i teksten omtalt som «pig-fat ... bastards», finner vi en munter reklame på vers, for «Swan» barnesåpe, «to every baby born in the US in 1945!», hvor smilende, lekende barn koser seg sammen med sine filmstjerneliknende, amerikanske mødre, til teksten «it has the winning way». På motstående side til de neste tre bildene, av «nazibarn» som har spist «too much porridge, finner vi en Pippi-liknende amerikansk ungpике, som med et strålende smil reklamerer for et radio- og TV-apparat. Ved siden av de siste tre bildene, i henhold til teksten av «this nazi 2-year old», stirrer 27-månedersgamle amerikanske «Joseph E» mot oss med tillitsfulle øyne, idet han reklamerer for «Clapps instant cereal». «Did you ever see a healthier-looking youngster?» spør teksten. Her er «the American way of life» systematisk stilt opp mot «Nazi-babies» på en måte som neppe var tilfeldig.

Hvordan virket *LIFE*-oppslaget på publikum? Det formidler et syn på krigsbarna som spesialavlede super-barn, som man burde grøsse av, som tikkende framtidbombere. Det var ekstreme fordommer med rasistiske undertoner man her autoriserte for et hjemmepublikum i USA, som søkte bekreftelse på den amerikanske drømmen, og for et publikum i Europa som var svært sugne på nye impulser, særlig fra USA, etter fem lange år med sensur og ensretting. Reportasjen var for øvrig et av de aller første forsøkene i dette bladet på å formidle det sivile dagliglivet i nazi-samfunnet. *LIFE* var et av de mest ettertraktede sprederne av amerikansk livstil og kultur, med en langt mer påkostet teknisk kvalitet enn andre blader på samme tid. Opplagene var enorme. Uten at vi kan støtte oss på sikre opplysninger om bladets opplag og utbredelse i Norge i august 1945, må vi anta at det ble lest i vide kretser, og at påvirkningskraften var betydelig, kanskje særlig på de viktige meningsdannerne som nettopp var kommet tilbake fra krigseksil i den anglo-amerikanske verden.

Det var bare tre uker mellom dette oppslaget i *LIFE* og Peterssens oppslag i *DN*, hvor han framstilte de samme barna som konsentrasjonsleirbarn. De to beskrivelsene, «nazi babies» og «konsentrasjonsleirbarn», illustrerer hvor lett det var for ulike land å ta i bruk barn til sine propagandaformål.

Ikke selvsagt å få vende hjem

Det hadde vært langt fra krigens gru til livet innenfor Hohehorsts vegger. Barnehjemmet Friesland var Lebensborns prakteksempel, hvor barna ble tatt godt vare på og var ved «excellent health», som Sørensen noterte. Men han hadde ingen erfaring med å sende hjem barn uten pårørende og forsto at saken krevde spesiell oppmerksomhet. Dagen etter besøket i Bremen ringte han sin overordnede, oberstløytnant Christie i Frankfurt a. M., og ba om forholdsordre. Christie ga utvetydig ordre om at barna «skal sendes hjem», men at Oslos tillatelse «må innhentes først».²²⁶ Den 27. juni fikk Sørensen tak i byråsjef Dagfin Juel på telefonen og forklarte at barna var sendt til Bremen av Lebensborn, som hadde tatt godt vare på dem. Oversykepleieren arbeidet med å adoptere dem i Tyskland, sa han, men regnet med at det ville ta litt tid. Han trodde ikke at det ville bli tid til det, fordi bygningen måtte fraflyttes. Det var derfor viktig at departementet umiddelbart fattet en beslutning om hva som skulle gjøres med barna, fortsatte han. For de som eventuelt kunne bli adoptert, antydte han at sjømannspresten i Hamburg, pastor Arne Berge, kunne hjelpe til med å vurdere søknader, men for øvrig antok Sørensen at barna måtte bli sendt hjem til Norge. Han forsikret at han skulle ta ansvaret for reisearrangementene og tilsyn under reisen. Hvis departementet hadde andre instruksjoner, ba han om å bli omgående orientert. Juel svarte at adopsjonene kunne fortsette, men at de som ikke ble adoptert, måtte sendes hjem.

Sørensen fant innholdet i samtalen så viktig at han repeterte hovedpunktene i

et brev på engelsk til Juel dagen etter, med kopi til 29. US Army Division.²²⁷ Med brevet til Juel sendte han en utskrift av den oversikten som oversykepleieren hadde utarbeidet. Den viste at av 53 barn var 32 norske. Mens hans assistent, løytnant Edwardsen, skrev av navnene, dikterte Sørensen de tilleggsopplysningene han hadde fått om barnas fødselsdager, fødested og mødrenes navn, og Edwardsen føyet til disse opplysningene bak de ulike navnene. Trolig var han så nøye med å få med alle opplysninger, fordi han forsto at det kunne bli viktig senere.

Etter at tillatelsen til å sende barna hjem var klarert telefonisk med byråsjef Juel, dikterte Sørensen nok en tilbakemelding til 29. US Army Division i Bremen, hvor han bekreftet at norske myndigheter hadde godtatt adopsjon av barna til tyske familier og ba om at man informerte overpleieren ved Hohehorst om hvilke opplysninger søknader om adopsjon måtte inneholde.²²⁸

Juel reagerte umiddelbart på telefonsamtalen med Sørensen 28. juni, ved å gi beskjed til Flyktningekontoret i Oslo om å forberede mottakelsen av barna i Norge. Han ga også beskjed om å sende en formell bemyndigelse til Sørensen om å la adopsjonsforsøket til tyske familier fortsette, men det ser ikke ut til at han hadde noen tro på at det ville lykkes. Telegrammet med beskjeden fra Juel ble tatt imot av Wanda Hjort ved R-kontoret i Hamburg 2. juli, og var strengt tatt bare en bekreftelse på det Sørensen hadde bedt om: Tillatelse til at de barna som ikke lot seg adoptere i Tyskland, skulle repatrieres som norske borgere. Juel ba om at melding om avreise måtte gis i god tid på forhånd. Hjort fikk beskjed om å orientere Sørensen i Lübeck.²²⁹

Juel hadde myndighetene i ryggen da han ga grønt lys for at barna kunne bli adoptert i Tyskland. Om mulig ønsket man at alle krigsbarn skulle bli sendt dit, slik også mandatet til Krigsbarnutvalget ga uttrykk for. Enn så lenge kontrollerte Centralpasskontoret strengt alle innreisetillatelser for å hindre at noen kom den motsatte veien. Kontoret var orientert om at det var kommet flere norske kvinner med barn til Hamburg og Lübeck, som ville hjem. De var i en ulykkelig situasjon, enten de hadde vært i tysk tjeneste, eller hadde vært forlovet eller gift med en tysker, som krigen hadde skilt dem fra. De siste hadde mistet sine norske statsborgerskap. Centralpasskontoret ville ikke ha dem hjem.

R-kontoret i Hamburg hadde likevel latt flere få reise. Centralpasskontoret sendte 11. juli en oppstrammer dit for å få til en strengere «utsortering».²³⁰ Man ville ikke gi innreisetillatelse til «tyske statsborgere» het det. Under ingen omstendighet kunne slike kvinner vende tilbake, uttalte viserikspolitisjef Olav Svendsen til avisene.²³¹ Det gjaldt også deres barn. Det var imidlertid annerledes med de som ikke var gifte. De var norske borgere. De kunne Centralpasskontoret ikke nekte, selv om man helst så at de ble i Tyskland. Og i motsetning til de første, som etter giftermålet var blitt tvangssendt til Tyskland under krigen, kunne man argumentere med at disse hadde vært der frivillig, som sykepleiere eller frivillige i tysk Røde Kors, i husposter eller annet arbeid.

Det var altså et motsetningsforhold mellom Centralpasskontoret i Oslo og R-kontoret i Tyskland. R-korpset ønsket å hjelpe dem. Det var ikke lett i alle situasjoner. På kontoret i Hamburg ventet flere tidligere fanger på hjemtransport på den tida kvinnene og barna dukket opp. Stemningen mot dem fra fangene var hatsk. Wanda Hjort forteller hvordan hun forgjeves forsøkte å hindre at noen av dem begikk overgrep mot kvinnene, uten at R-kontorets mannlige betjening grep inn.²³²

Enkelte av disse kvinnene og deres barn klarte med R-kontorets hjelp å komme til København, uten å dokumentere norsk statsborgerskap. Noen klarte også å komme helt hjem. Centralpasskontoret forsøkte å få dem internert i en samleleir på Jylland, for senere å kunne returnere dem til Tyskland. R-kontoret i København skrev til Centralpasskontoret at kvinnene og deres barn av «herværende myndigheter ikke blir betraktet som tyske flyktninger, men som personer klare for repatriering i Norge», med repatrieringsvisa fra allierte myndigheter. De anså det lite realistisk å få endret på dette.²³³ En tilbakesending til Tyskland måtte gjennomføres fra Norge, mente kontoret, «uønskede personer må overleveres statens flyktningekontor for repatriering til sine respektive hjemsteder i Tyskland». Men kontoret beroliget samtidig med at det ikke lenger befant seg flere «tvilsomme repatrieringsobjekter» i landet, og antok at «gjentakelser av sådanne foreteelser skulde ikke finne sted».

R-korpset ønsket, i motsetning til Centralpasskontoret, at også de ugifte kvinnene ble sendt hjem, også de som ikke ville. Sørensen advarte i begynnelsen av juli sine britiske overordnede om at flere norske kvinner hadde søkt å stikke seg vekk som hushjelper, skrivere, pleiere og liknende i britiske militære avdelinger, fordi livet i Norge var vanskelig for dem «på grunn av deres forhold til medlemmer av Wehrmacht». Han ba om at det måtte vises varsomhet når slike personer søkte oppholdstillatelse i Tyskland uten gyldig grunn.²³⁴

Her kan vi se en hovedlinje i de første månedene etter kapitulasjonen. Mens R-kontorets folk i Tyskland og Danmark i samarbeid med de allierte okkupasjonsmyndighetene forsøkte å få alle norske og «norske» hjem fra elendigheten i Tyskland, sto Centralpasskontoret og justismyndighetene hjemme for det motsatte: færrest mulig hjem og flest mulig av krigsbarna og deres mødre ut. Centralpasskontoret hadde bred støtte fra viktige opinionsdannere, som tok til orde for at verken barn eller mødre hadde noen framtid i Norge.

Sett i dette lyset var det slett ikke noen selvfølgeligelige at barna fra Hohehorst skulle få komme hjem. Men kildene levner altså ingen tvil om at det faktisk var bestemt. Den 23. juli fikk løytnant Edwardsen kjøreordre fra sin britiske foresatte om å hente 34 barn fra Bremen til Lübeck, med en konvoi av kjøretøyer fra det svenske Röda Korset.²³⁵ Juel skrev at de var 32, et tall han hadde fra Sørensen, som igjen hadde det fra Hohehorst. Av de 53 på denne oversikten er det imidlertid ytterligere ett som er ført opp med norsk navn og norsk mor, på tross av at det

ikke er i den «norske» gruppen. Barnet var satt ut til en familie i Bremen, som hadde fått beskjed om å levere det tilbake. Det var altså minimum 33 norske barn ved Hohehorst. Senere oppga Sørensen 33.²³⁶ Ett var hos en familie i Löhnhorst. Et annet var hos en familie i selve Bremen, som ønsket å adoptere det. Endelig ett hadde vært til behandling på sykehus i Rotheburg og Bremen og var ikke kommet tilbake da transporten gikk til Lübeck.²³⁷ Sørensen ga beskjed til oversykepleieren ved Hohehorst om å sørge for at fosterforeldrene henvendte seg til det norske generalkonsulatet i Hamburg for å få adopsjonen i orden, i henhold til norsk lov.²³⁸ Dette orienterte han også Generalkonsulatet om. Sørensen oppga altså at 30 barn faktisk ble hentet fra Hohehorst. Det samme rapporterte den svenske Civilforsvarsstyrelsen, som var ansvarlig for transporten fra Lübeck til Malmö 26. juli 1945.²³⁹ Den svenske legen Torsten Arnéus²⁴⁰ som var med transporten, bekreftet også dette tallet.²⁴¹

Til Sverige

Den 5. august, etter at barna var kommet til Sverige, skrev Sørensen til Sosialdepartementet at den opprinnelige planen om å la et antall av barna adoptere til tyskere var endret, fordi svensk Røde Kors «through the intermediary of major Hans Arnoldsson – undertook to have these children included in their repatriation scheme for ex concentration camp inmates, and later to arrange for the adoption of these children in Sweden». Han oppga at han hadde konferert muntlig med Sosialdepartementet om det. I engelsk oversettelse ble brevet også sendt til hans overordnede, Christie i Frankfurt. Sørensen følte altså behov for å gardere seg, på tross av at han visste at Sosialdepartementet allerede hadde gitt tillatelse til adopsjon i Tyskland, og på tross av at han, som hadde bodd ett år i Stockholm, selvfølgelig var klar over at Sverige var minst like bra for barna som Tyskland, om ikke bedre. Her er det tidspunktene som er viktige. I Krigsbarnutvalgets møte 12. juli kom forslaget om å sende krigsbarn til Sverige opp første gang. I møtet 23. juli ble det opplyst at det allerede var «søkt underhåndenopplysninger i Sverige».

Det finnes en annen kilde til omstendighetene rundt at disse barna kom til Sverige og ikke til Norge, slik det opprinnelig var bestemt. Den 6. september, vel en måned senere, skrev den svenske legen Torsten Arnéus følgende:

P.M.

Angående norsk-tyska barn överförda till Sverige juli 1945 genom Kungl. Civilforsvarets Lübeck-detachment.

Den 23/7 1945 avhämtade undertecknad, som då tjänstgjorde som läkare vid Kungl. Civilforsvarsstyrelsens Lübeckdetachment, 30 st. barn av norska flickor och tyska soldater i slottet Hohenhorst vid Bremer-Haven.

Förläggningen, der barnen vistades, var ypperlig, personalen verkade

ordentlig och bra och barnens allmäntillstånd var gott. Omhändertagandet av dessa barn skedde på förslag av norska repatrieringsofficeren i Lübeck, kapten Einar Sørensen, och pastor Berge i Hamburg. Som representant för Norge medföljde på expeditionen löjtnant Edwardsen.

Avsikten med barnens transport var att de skulle omhändertagas i Sverige samt att man här skola ordna med svenska adoptivhem för samtliga barn. Man var mycket ivrigt att framhålla, att normännens önskan var att barnen skulle adopteras av svenskar och om möjligt ej växa upp på barnhem eller dylikt. Att barnen skulle överföras till Norge var ej tal om.

Löjtnant Edwardsen meddelade mig muntligen, att barnen kommo till Tyskland i november 1944 och att mödrarna skulle avsagt sig rätten till barnen. Mödrarnas namn och adresser liksom också – om jag ej missminner mig – fädernas namn voro antecknade på ett kort, som medföljde barnen.

Stockholm,
Medicinalstyrelsen den 6 september 1945,
Torsten Arnéus.

Arnéus forklarte altså at selve formålet med transporten var å adoptere bort barna i Sverige.²⁴² Hvem som skulle ha bestemt det, oppga han ikke direkte, men han viste til de tre nordmennene som var involvert, Sørensen, Edwardsen og pastor Arne Berge ved sjømannskirken i Hamburg. Berge var med på transporten fra Hohehorst. Det er usannsynlig at ikke Arnéus snakket med dem om det underveis. At det «ej» var «tal om» å sende dem til Norge, kan tolkes språklig på to måter: Enten at det aldri ble diskutert, eller at det ble diskutert med det resultat at de absolutt ikke skulle til Norge. Den første tolkingen er urimelig, han hevdet jo at nordmennene diskuterte saken ivrig.

Selv om PM-et på disse punktene tilsynelatende er klart nok, er det flere merkelige omstendigheter knyttet til det. Fordi det senere ble et viktig dokument for Fiskebodabarna, må vi se nærmere på hvorfor det ble skrevet. Det er formulert som et promemoria og har også overskriften «PM». I offentlig forvaltning er et «PM» en normal måte å presentere et saksforhold på, som ledd i forberedelse av et ferdig dokument eller en utredning. Vanligvis er det internt. Et brev, derimot, er en offentlig handling med plass i en korrespondanse, det føres inn i journaler og kopibok. Dette PM-et er imidlertid en slags mellomting. Det har ingen adressat, men gikk likevel som brev fra Arnéus til Statens Utlänningskommissions Sociala byrå. Det er ikke påført henvisning til tidligere korrespondanse eller henvendelser. Likevel journalførte Sociala byrå dokumentet 7. september, det betyr trolig at det har vært overbrakt med bud, som hastesak. Brevkarakteren understrekes ytterligere ved at Arnéus har påført en statsinstitusjon, nemlig «Medicinalstyrelsen, Stockholm» som avsender, men det er ikke registrert i noen av Medicinalstyrelsens registre for utgående brev. Det ser heller ikke ut til at Arnéus på det tidspunktet

hadde noen tilknytning til Medicinalstyrelsen. Da var han tilsynslege ved Sachska barnesykehus i Stockholm. Men ved å angi Medicinalstyrelsen som avsender fikk brevet preg av å være et utspill fra et myndighetsorgan. Her er altså merkelige forhold som tilsier at det hele ser ut til å ha foregått i stor fart.

Skrev Arnéus etter anmodning? Det hadde vært naturlig at han hadde skrevet en rapport om transporten til Civilförsvarsstyrelsen, som han hadde vært formelt underlagt, eller til Medicinalstyrelsen om helsetilstanden til barna. Men det gjorde han ikke. De opplysningene han ga om barnas helsetilstand i PM-et, var bare en sidebemerkning. Det han derimot var opptatt av å bekrefte, var at det var nordmennesenes ønske at barna ikke skulle sendes til Norge. Her hadde han imidlertid ikke annet å anføre enn det uklare «man» og «nordmennesenes ønske».

Arnéus var trolig under press da PM-et ble skrevet. Barna var allerede annonsert med falske historier av Petersson i Statens Utlänningskommission, og noen var levert til fosterforeldre med tanke på adopsjon. Adopsjon i Sverige foregikk ved domstol, som krevde juridisk dokumentasjon. Petersson hadde viklet seg inn i løgner, som det kan være vanskelig å tro at han hadde pønsket ut helt på egen hånd. Han hadde behov for dokumentasjon. Det er lett å forestille seg at han hadde henvendt seg til Arnéus for å framskaffe det.

Uansett, sett fra norsk synsvinkel kunne selvfølgelig ikke slike uklare anførsler fra en svensk lege i et halvveis privat brev, bekrefte, enn si forplikte, noe som helst på vegne av norske myndighetsorgan. Det kan langt mindre betraktes som en holdbar juridisk begrunnelse for at 30 mennesker ble fratatt sine norske statsborgerskap. Som vi skal komme tilbake til, var det ikke desto mindre nettopp slik dokumentet kom til å bli brukt.

Nærmere enn dette kommer vi ikke omstendighetene som fikk Arnéus til å skrive PM-et. Da han skrev det, var han opptatt med andre hjelpeprosjekter, som i regi av Röda Korset og Rädda Barnen førte flere barn fra det krigsherjede Europa til Sverige. Han var klar over at det ikke var noen selvfølge at barna ble ønsket velkommen. Det var mange i Sverige som ikke ønsket å ta inn flere flyktninger, verken voksne eller barn. For å forstå omstendighetene rundt PM-et er det nødvendig å se noe nærmere på den svenske hjelpeaksjonen i juli 1945 og tankene og bakgrunnen for den.

Striden om svensk barne- og flyktningpolitikk

Fiskebodabarnas skjebne i Sverige må ses i forbindelse med en strid om svensk barne- og flyktningepolitikk, som hadde bakgrunn i erfaringene med en hjelpeaksjon for tyske og østerrikske barn i årene rundt første verdenskrig. Da var 22 000 barn kommet til Sverige. Fra vinterkrigens utbrudd i 1939 til 1945 kom om lag 70 000 finske.²⁴³ Av disse ble 6000–15 000 adoptert.²⁴⁴ Hjelpeinnsatsen var rettet inn mot land hvor Sverige hadde sterke utenrikspolitiske interesser. Motivene

var motsetningsfulle. Politiske motiv og medmenneskelighet var blandet sammen. Arven fra barnehjelpen på 1920-tallet, har en finsk historiker beskrevet som en historie om humanitet og kynisme.²⁴⁵

Svenske myndigheter hadde i de siste årene av andre verdenskrig vært under press fra dansk og norsk hold og fra UNRRA for å få evakuert skandinaviske fanger fra Tyskland. Private svenske hjelpeorganisasjoner hadde allerede fra 1944 planlagt hjelpeprosjekter, noe som ble mulig fordi eksport av jernmalm og maskinvarer spilte en stor rolle for tysk krigsindustri, men også på grunn av politisamarbeid og militære kontakter, som etter forholdene hadde vært gode. De første svenske følerne om fangeevakuering ble avslått av tyske myndigheter i 1944, men etter at den tyske vestoffensiven ved årsskiftet 1944/45 var brutt sammen, ble det nye samtaler mellom lederen av Röda Korset, grev Folke Bernadotte og sjefen for tysk politi, Heinrich Himmler. Da Bernadotte i samtaler i Berlin 19. februar 1945 knyttet spørsmålet om fangeevakuering sammen med spørsmålet om separatfred med de vestallierte, responderte Himmler positivt. Slik oppsto aksjonen «De hvite bussene», som fra 12. mars 1945 med dansk assistanse kjørte inn i Tyskland med 95 kjøretøyer og 250 mann, under ledelse av oberst Gottfrid Björk. I løpet av tre uker ble om lag 21 000 norske og danske fanger overført til Danmark og Sverige, før Björk i midten av april avblåste aksjonen og sendte sine mannskaper hjem.

Avblåsningen vakte sterke reaksjoner i UNRRA, som henstilte til Röda Korset og svenske myndigheter om å ta imot ytterligere fanger og flyktninger.²⁴⁶ De svenske flyktningemyndighetene stilte seg negative og viste til at Sverige hadde tatt imot 175 000 flyktninger i løpet av krigen. Dessuten måtte man være forberedt på å ta imot et stort antall fra Norge hvis det kom til en alliert invasjon der. Når det gjaldt enslige barn, var man negative på grunn av mangel på pleiepersonale.²⁴⁷ Denne holdningen møtte imidlertid motstand fra liberale og sosialdemokratiske miljøer, som nå kom på offensiven med krav om at det offentlige måtte ta ansvar for at Sverige burde ta imot flere flyktninger.

En sentral rolle i denne sammenhengen spilte Alva Myrdal, rektor ved Speciallärarhögskolan i Stockholm, som var sterkt engasjert i flyktningarbeide, barnevern og barns levekår i Sverige. På 1930-tallet var hun blitt kjent som en av Sveriges fremste befolkningsekspert, fordi hun sterkt advarte mot reduserte fødselstall, som hun mente truet samfunnet. For å snu utviklingen mente hun at det var nødvendig å utvikle en familievennlig velferdspolitik, styrke det offentlige ansvaret for all hjelpevirksomhet og avløse den private veldedighet og filantropi med offentlig ansvar.²⁴⁸ Under krigsårene kastet hun seg ut i arbeidet for flyktningene, særlig for kvinner og barn, gjennom Samarbetskommittén för Demokratisk Uppbyggnadsarbete²⁴⁹ og den statlige Svenska Kommittén för Internationell Hjälpverksamhet.²⁵⁰ Begge var nøkkelinstrumenter i en sosialdemokratisk kampanje for at det offentlige skulle overta ansvaret fra private organisasjoner som Röda Korset og Rädda Barnen, med statlige sosialpolitiske tiltak, etter moderne

vitenskapelige prinsipper. Tidlig på sommeren i 1945 tok hun initiativ til en serie kurs i oppbygging av internasjonalt barnevern og ungdomsvern i samarbeid med Rådda Barnen. I et PM 15. mai 1945 til flere organisasjoner sammenfattet hun ulike forslag som

har tillkommit i känslan av att vi har icke endast här plikten att fortsätta en stor humanitär insats, utan att vi också har möjlighet att göra en alldeles unik gärning genom att andligen återställa dessa människor till livsduglighet

skrev hun. Hun så en nær sammenheng med sitt tidligere arbeide, Sverige trengte flyktningene. Idet hun viste til et besøk i en flyktningeleir for kvinner, skrev hun inspirert at «kvaliteten hos dessa människor måste vara utmärkt. Det relative fåtal, som kunnat stå ut med farorna och ansträngningarna, betecknar troligen i stort sett en positiv selektion av personer med särskild fysisk och psykisk resistens». I et PM i mai 1945 foreslo hun en rekke tiltak for flyktningene, i et annet pekte hun på behovet for en omfattende kuratorvirksomhet for å hjelpe flyktningene «tilbake til samfunnet», med det mente hun i første rekke integrering i det svenske samfunnet.²⁵¹ Myrdal så altså bestrebelsene for å bringe flere flyktninger til Sverige som et ledd i en bevisst og aktiv svensk befolkningspolitikk.

Lübeck-detachementet

Kampanjen ga til slutt resultater. Regjeringen ga etter og vedtok 1. juni å ta imot ytterligere 10 000 flyktninger.²⁵² Av disse skulle høyst 1000 være enslige barn.²⁵³ Det står uttrykkelig i vedtaket at «vistelsen i Sverige förutsättes bli tillfällig», som ble definert til 1–6 måneders opphold. Reise til hjemlandene forutsettes gjennomført så snart det er mulig. Organisatorisk skulle denne nye aksjonen legges under Civilforsvarsstyrelsen og utføres i samarbeid med Röda Korset fra Lübeck, hvor utskipningene skulle foregå.²⁵⁴ Aksjonen fikk navnet «Lübeck-detachementet», som gjennom frivillig rekruttering skulle bygge opp en stab av leger og pleiere, under ledelse av lege og major Hans Arnoldsson, som hadde vært med i oberst Björks aksjon i mars-april. Det var da Arnoldsson knyttet til seg Arnéus som stabslege. Forberedelsene til prosjektet var omfattende og civilforsvarsavdelningene i hele Sør-Sverige avga utstyr og personell. Den 18. juni var alt ferdig, og dagen etter reiste detasementet fra Malmö til Lübeck, hvor kaserner ble inspirert, samarbeid med de britiske okkupasjonsmyndighetene fastlagt og andre organisatoriske rutiner bestemt.²⁵⁵ Man valgte Lübeck fordi byen hadde den eneste uskadede havnen på Østersjøkysten og hadde nybygde og komfortable lokaler til disposisjon. Badeplutoner, avlusningsstasjoner og 1400 sengeplasser ble etablert i påvente av fem skip som ble leid inn for de fem ukene aksjonen skulle pågå i samarbeide med det britiske Royal Medical Corps samt en britisk vaktstyrke. 14 tyske leger

og 1095 pleiere ble knyttet til arbeidet. Den 23. juni kom den første sendingen av konsentrasjonsleirfanger fra Bergen-Belsen, deretter kom om lag 450 hver dag. Det var nå gått noen uker siden de militære fiendtlighetene var over, og Sverige var blitt et attraktivt mål også for uønskede som blandet seg med eksfangene. Britene gransket listene nøye for å sile ut tyskere som forsøkte å unnslippe. Det var til og med tilfeller der SS-personell fra konsentrasjonsleire forsøkte å komme unna med våpen og tanngull.

Arnoldsson forsto at skulle de kunne reise rundt og gjøre som de ville, var de avhengig av et nært forhold til nordmennene, som sto under britisk kommando og dermed kunne bevirke raske avgjørelser. Han innledet derfor samarbeid med Sørensen i Lübeck og med ledelsen av kontoret i Hamburg.²⁵⁶ Sørensen og Arnoldsson planla en rekke av Lübeck-detachementets aksjoner sammen, inklusive ekspedisjonen til Hohehorst, som i denne sammenhengen var en nokså liten affære. Vi må regne med at de også har diskutert hva som skulle skje med barna videre, liksom de snakket om hva de skulle gjøre med de norske «tyskertøsene» som ville hjem, men som Centralpasskontoret ikke ville slippe avgårde. Det var også noen svenske kvinner som ville hjem til Sverige med sine barn, etter at deres tyske menn var forsvunnet ved fronten. De fikk reise. Enkelte av dem ble intervjuet i svenske avviser ved ankomsten om hvor vanskelig det var blitt i Tyskland.²⁵⁷

I begynnelsen av juli rapporterte Arnoldsen til Civilförsvarsstyrelsen at 4618 allerede var innregistrert, og at målsettingen på 10 000 ville være nådd innen utgangen av måneden.²⁵⁸ Arnoldsen skrev også at han var bekymret over at UNRRA, ivrig støttet av engelskmennene, ville at Sverige skulle ta imot ytterligere 2000 personer. Det dreide seg om syke og svake fanger fra Bergen-Belsen, og det var grunn til å tenke seg om flere ganger, fortsatte han. Selv om de kunne plasseres i Sverige, ville de bli vanskelige å fostre og styre. Den stadige striden i konsentrasjonsleiren hadde satt sitt preg på deres psykiske tilstand, deres etiske og moralske begreper sto lavt. «De flesta äro även att betrakta som statslösa och kommer med alla medel att vilja stanna kvar i Sverige. Vi ha ju egentligen inga garantier för att bliva av med dem igjen,» advarte han, og bemerket at en slik påplussning ville spare engelskmennene for ekstra innsats.

Advarselen fra Arnoldsen ble fulgt og ingen påplussning kom. Da aksjonen ble avsluttet 25. juli, hadde til sammen 9273 fra 20 nasjoner blitt fraktet over til ulike svenske mottaksstasjoner mellom Göteborg og Stockholm. Blant de aller siste flyktningene var barna fra Bremen. «De trettio norska medborgarna voro alla barn av tyska soldater och norska kvinnor. De voro i aldern 1–4 år,» skrev Arnoldsson i en bok senere samme år.²⁵⁹

Appell fra den norske sosialminister

Den 23. juli 1945, samme dag som Krigsbarnutvalget fikk bekreftet at det var tatt underhåndenkontakt med svenske myndigheter om å sende krigsbarn til Sverige, samme dag som barna fra Hohehorst ble fraktet fra Bremen til Lübeck, kom sosialminister Sven Oftedal til Stockholm. Hans notater fra reisen er ikke funnet. Ifølge avisene var formålet med besøket å konferere med den svenske Norgeshjelpen. I et intervju med *Dagens Nyheter* uttalte han at den norske sosialpolitikken i fremtida må styres slik at de som hadde støttet fienden, blant andre 5000 frontkjemper, 7000 ungdommer i unghirden og 40 000 NS-medlemmer, blir integrert etter straff, og ikke «predestineras till femtekollonnare».

Ett stort problem är också de 8000 barn som har tyska fäder, många av mödrarna kan inte ta hand om dem, en del är redan på barnhem. I leken bland andra barn blir de illa behandlade, ty barn reagerar nu en gång primitivt och rättvist, men brutalt. Vi måste sätta in alla krafter på att försöka lösa detta problem. En kommitté med bland andra en kvinnlig läkare arbetar redan med detta

opplyste han. Det var Krigsbarnutvalget han siktet til.²⁶⁰ Disse formuleringene i Stockhoms-pressen kunne oppfattes som en offentlig anmodning om hjelp. De ble forsøkt forklart i Oslo-avisene dagen etter med et resonnement fra intervjuet om at vi ikke bare hadde vært gjennom en okkupasjon, men «også forsøkt å unngå en borgerkrig». Problemet med krigsbarna måtte løses på en «menneskeverdig måte» skulle Oftedal ha sagt, ifølge Morgenbladet.²⁶¹

Antakelig leste Alva Myrdal intervjuet i *DN*. Samme dag kastet hun nemlig fram en løsning på problemet med de 8000 krigsbarna i et privat brev til Oftedal, levert direkte til ham i Stockholm. Hun skrev at en av de mange komiteene hun var med i, var «den spesiella komm. för överföring av barn til Sverige», og la til at når det gjaldt adopsjon i Sverige av tysk-norske småbarn, var hun «både teoretisk og praktisk interesserad». Hun foreslo at man kunne opprette en felles komité eller idet minste bli enig om felles prinsipper for oppfostring, instruksjon og opplæring av adoptivforeldre og lærere.

Kunde man ena sig om några bestämda riktlinjer, tror jag personligen att det skulle gå att anbringa ett visst antall av dessa barn i Sverige. Finns riktlinjer utarbetade av mentalhygienici i Norge, vore det mycket tacknämlig om Ni, herr Statsråd, skulle vilja vara vänlig att instruera vederbörande att sända dylikt papper till oss, så att vi får planera en aktion. Ännu har denna sak ej diskuterats i den svenska kommitteen, så tills vidare vet jag inte om någon mer än jag är interesserad – detta är en reservation, som jag för säkerhets skull måste göra

skrev hun.²⁶² Å «planera en aktion» var en av Myrdals spesialiteter. Den barnekomiteen hun viser til i brevet, hadde som ett av sine mål å gi 8000 norske barn en fire ukers rekonvalesensperiode i svenske hjem på sensommeren og høsten 1945. *DN*, som dekket dette arbeidet dag for dag, meldte 31. juli at arbeidet har hatt en gledelig framgang. De første kontingentene skulle komme til Sverige i første del av august. De skulle få fire uker på seg før høstsemesteret begynner, sto det. Rädna Barnen håpet å få tatt imot enda en kontingent, interessen var stor. Organisasjonen håpet å kunne plassere ut de 6000 norske barna i alderen 4-7 år som man ventet i september, sammen med nederlandske barn, avsluttet artikkelen. Annonser i avisene forkynte: «Låt ett norskt barn gästa ert hem en tid! Rädna Barnen Stockholm, mottar tacksamt förefrågningar och anmälan.» Da de første 900 barna kom til Sverige 1. august, presenterte avisen dem med bilder og omtale.

Det var Civilförsvarsstyrelsen som sto for organisering av transportene og utplasseringene. Det skjedde i samarbeid med Rädna Barnen og Svenska Kommittén för Internationell Hjälpverksamhet, under ledelse av den energiske Myrdal, nå en raskt stigende stjerne på den politiske himmel. I tilknytning til Per Albin Hanssons omdannelse av krigstidas samlingsregjering til en ren sosialdemokratisk parti-regjering, sto hun fram som Sveriges fremste flyktning- og hjelpearbeidsekspert, en ventet statsråd. Når det likevel ikke ble hun, men hennes mann som ble statsråd, ble det hevdet i avisene at hun hadde avslått en statsrådspost til fordel for ham, og at hun i stedet kom til å bli statssekretær.²⁶³ Det ble hun imidlertid heller ikke, men noen uker senere ble likevel hennes innflytelse vesentlig styrket på det området der hun nå hadde engasjert seg så energisk. Sosialdepartementets mektige sjef Gustav Möller, bestemte at saker vedrørende mottakelsen av utenlandske borgere i Sverige skulle forberedes av Svenska Kommittén för Internationell Hjälpverksamhet, hvor Myrdal var sentral, i samråd med Utrikesdepartementet, Medicinalstyrelsen, Civilförsvarsstyrelsen og Utlänningskommissionen. Med stor energi kastet Myrdal seg inn i arbeidet for å gjøre Sverige til en raus utøver av humanistisk flyktningepolitikk. Nærmest umiddelbart kunne komiteen presentere en liste med 300 tuberkuløse tsjekkosllovakiske barn, 250 belgiske, ytterligere «några tusen belgiske barn», 500 tuberkuløse franske barn samt et «stort antall» franske barn.²⁶⁴

Det var altså ikke bare norske barn. «Belgiska barn tas gärna emot i svenska hem», skrev *DN* 2. september. Under et foto av en liten belgisk pike informerte avisen om at et trettitalls glade såkalte «Astridbarn» nettopp var kommet til Stockholm med toget fra Malmö. De kom fra Landskrona, der de sammen med andre belgiske barn i alderen 6–16 år har vært noen uker i karantene, «innan de nu tas hand av sina svenska adoptivföräldrar.» Det var 168 barn i denne første kontingenten, som via Bryssel og København kom til Sverige, hjemlandet til deres «dyrkade» dronning Astrid. «Alla barnen har redan fått svenska fosterhem utspridda över hela landet. Många av dem har förlorat både far och mor under

kriget.» Den 15. september skulle en ny kontingent på 400–500 barn komme fra Belgia. Hvis transportspørsmålet kunne løses, var det beregnet at bortimot 4000 barn skulle få komme til Sverige, framgikk det. En lege, som også var intervjuet, uttalte at det ikke hadde vært vanskelig å skaffe fosterhjem.

Noen dager senere reiste en svensk hjelpeekspedisjon til Praha, for å opprette barnehjem i Tsjekkoslovakia. Men det var mer. *DN* kunne informere om at Civilforsvarsstyrelsen planla å ta til Sverige 2000 nederlandske barn i alderen åtte til tolv år. Det var meningen at barna skulle føres til Sverige i den nærmeste tida og følges av om lag ti sykepleiere og to leger, iallfall for en periode over vinteren. Etter en karantene på et internat, var meningen at de skulle plasseres i enkeltfamilier, skrev avisen.²⁶⁵ Den 12. september meldte avisene at de første 500 nederlandske barn hadde kommet til Malmö, den første av fire kontingenter. Barna skulle i likhet med de belgiske barna tas hånd om av enkeltfamilier. Til sammen kom om lag 11 000 barn til Sverige denne høsten, for kortere eller lengre perioder, noen for alltid.²⁶⁶

Ikke alle disse barna var foreldreløse. Det var heller ikke meningen at alle skulle adopteres i Sverige, iallfall mente ikke Utlänningskommissionen det. Der støttet man prosjektene nettopp fordi det forelå avtaler om at barna skulle sendes hjem igjen. Likevel var det flere som til slutt ble adoptert i Sverige, det framgår av registrene over statsborgersaker i de første årene etter krigen. Barnehjelpsarbeide blant Europas millioner av flyktninger etter krigen, deriblant også innvandring til Sverige, var nå blitt en merkesak for aktivistene i hjelpeorganisasjonene. For Alva Myrdal var det i tillegg i tråd med hennes vitenskapelige anbefalinger og forestillinger om et øket statlig ansvar. Trolig hadde hun sett muligheten til å bli fadder for en storstilt barneinnvandring fra Norge til Sverige i 1945. Slik ble det ikke. Da krigstida kom på avstand, og den kalde krigen tyknet til, ble de svenske hjelpeprosjektene som før innrettet hovedsakelig på tyske barn. Det som i 1945 fortonte seg som en noe nølende nødhjelp, kom til å bli omformet til en drakamp mellom vestmaktene og nøytrale land om flyktninger.²⁶⁷

Via den sosialdemokratiske kanalen

Selv om det var sekretær Erik Petersson i Utlänningskommissionen, som var ansvarlig for at Fiskebodabarna ble annonsert i svenske aviser som «okända», var det ikke han som var ansvarlig for å ta i bruk en slik usannhet. Han befant seg på et lavt plan i den store organisasjonen som Utlänningskommissionen utgjorde. Det var neppe ham Oftedal hadde behov for å konferere med i Stockholm 23. juli, men den svenske statsrådskollegaen, Gustav Möller, og ikke minst dennes byråinspektør Nils Hagelin, leder av Arbetsmarknadsstyrelsen, som nettopp i dagene rett etter Oftedals besøk ble utnevnt til ny leder av Statens flyktningnämnd.²⁶⁸ Det er på dette planet vi må søke etter samtalepartnerne i Stockholm. Möller og

Hagelin hadde spesielle forutsetninger for å være fortrolige med Oftedal. De var høytstående sosialdemokrater, norgesvenner og hadde under okkupasjonen jobbet nært i samarbeid med Lars Evensens såkalte LO-kontor, det vil i realiteten si Aps partikontor. Möller var Evensens mektigste svenske beskytter under krigstida. Formelt var han sosialminister, men han bestyrte som det ikke bare de tradisjonelle arbeidsområdene til Sosialdepartementet, som Socialstyrelsen, Medicinalstyrelsen, Arbetsmarknadsstyrelsen og andre fagetater, men også Utlänningskommissionen, Flyktningsnämnden, de norske flyktningemottakene og ikke minst det hemmelige politiet, Säkerhetspolisen. I realiteten var han både innenriksminister og sikkerhetsminister, Sveriges mektigste mann etter statsminister Per Albin Hansson. I tillegg var Möller og Evensen personlige venner, deres familier hadde pleiet nær sosial omgang under eksiltida. Det halvoffisielle, strengt tatt ulovlige partiapparatet som Evensen hadde organisert i Stockholm, hadde aldri vært mulig uten at Möller stilltiende hadde gitt det grønt lys.

Hvordan kontakten mellom Krigsbarnutvalget og Hagelin ble opprettet kan vi rekonstruere. Debes hadde på møtet i Krigsbarnutvalget 12. juli vist til en opplysning fra stortingspresident Hambro, om at Sverige, USA eller andre land kunne ta imot de krigsbarna man ville sende ut. Forslaget om å sende dem til Sverige, var på det tidspunktet en ny idé for Debes. Det hadde vært naturlig at Debes forhørte seg om hvilke kontakter Hambro hadde. Men det gjorde han ikke. Forholdet mellom den ubeskjedne stortingspresidenten og sentrale AP-politikere var anstrengt. Å ta opp et så følsomt spørsmål med ham må Debes trolig ha ansett som et diskresjonsbrudd. I stedet henvendte han seg til Lars Evensen, nyutnevnt statsråd i Handels- og industridepartementet, som bedre enn noen annen nordmann hadde kjennskap til hvilke knapper man kunne trykke på i Sverige. Han var nettopp kommet tilbake derfra, hvor han under det siste krigsåret, blant sine mange stillinger og verv også hadde vært sjef for Den norske legasjonens flyktningekontor. En av hans nærmeste svenske samarbeidspartnere i 1944-45 var nettopp Nils Hagelin, som gjennom Arbetsmarknadsstyrelsen hadde hatt som oppgave å tilvise norske flyktninger arbeid og dermed var med å avgjøre hvor de kunne oppholde seg i Sverige. I august 1945 fikk han en ledende stilling i Flyktningsnämnden, som avgjorde oppholdstillatelser.

Etter at han var kontaktet av Debes, ringte Evensen omgående til Hagelin i Stockholm. Hagelin brakte på bane at en del av krigsbarna muligens kunne bli adoptert i Sverige og sa seg villig til å ta opp saken. Samme dag skrev Debes til Hagelin og viste til at Evensen hadde opplyst dette.²⁶⁹ Han mente det var riktigst å bli orientert i fortrolighet om det var mulig å få i stand en slik ordning og i tilfelle hvor mange barn det kunne bli spørsmål om, før noen offisiell henvendelse kom. «Problemet er jo ganske alvorlig,» fortsatte han, «vi må rekne med at det ved nyttårstid vil være om lag 9000 av disse barn.» De rent praktiske spørsmålene måtte kunne løses gjennom nærmere samarbeid, mente han, hvis det var stemning

for prosjektet i Sverige. Selv om Debes påførte «Krigsbarnutvalget» på brevhodet, var det «med partihilsen» han signerte. Brevet ble aldri journalført. Det var etter partilinjene at korrespondansen kom i stand. Selv om dette naturligvis var høyst irregulært, var det helt i tråd med måten partiinitiativet i denne saken kom i gang på i 1943. Hagelin skrev tilbake 21. juli, trolig som ledd i Oftedals reise til Stockholm 23. juli. Noen referater av Oftedals samtaler i Stockholm foreligger ikke, men som vi har vært inne på, sa han til *DN* dagen etter at reisen var kommet i stand i forbindelse med den svenske Norgeshjelpen, at problemene med de som hadde støttet fienden var store, også med de vel 8000 krigsbarna med tysk far, som mødrene ikke kunne ta seg av, og at alle krefter måtte settes inn.

Ikke mange dager senere reiste den andre statsråden fra Sosialdepartementet, Kirsten Hansteen, til Stockholm. Hun hadde også samtaler med Hagelin, dessuten med Alva Myrdal. Heller ikke i denne sammenheng har det lyktes å finne noe referat av samtalene, men vi vet at Hagelin tok opp tråden omgående. I et brev til Debes 11. august skrev han:

Åberopande mitt brev av den 21 juli får jag meddela, att jag idag varit i kontakt med Statsrådet Hansteen, som för närvarande är på besök i Sverige, och med henne diskuterat frågan om ett överförande av krigsbarnen till Sverige. Jag får i denna angelägenhet därför hänvisa till Fru Hansteen, som vid sin återkomst till Norge, närmare kan redogöra för de upplysningar jag lämnat henne. Det är min önskan att Norge skall kunna lösa de ömtåliga problem, som äro förknippade med en överförning och att frågan om krigsbarnens framtid snart skall komma till en lycklig lösning.

Som Myrdal brukte han begrepet «overføring», et verdinøytralt begrep uten de stygge undertonene i «deportasjon». Igjen var det utenom de offisielle kanaler. Brevet gikk til Debes privatadresse utenom Hagelins postrutiner i Arbeidsmarknadsstyrelsen og Flyktningenämnden. Det ble ikke journalført. Det er ikke umulig at Hagelin orienterte sin venn Evensen om kontaktene, iallfall kom det to brev fra Stockholm i dagene rett forut for Oftedals besøk, som en plikttoppfyllende sekretær i Handelsdepartementet førte inn i Evensens journal, det ene av dem påført Hansteens navn. Men Evensen anførte «til privatarkiv» og fjernet dem, siden er de ikke gjenfunnet.²⁷⁰ Bakgrunnen kan være at Evensen var skeptisk til Hansteen, fordi hun var medlem av NKP, et parti han i embets medfør hadde brukt mye energi på å overvåke under eksiltida. Han hadde for øvrig selv vært medlem av NKP på 1920-tallet.

Hva var det «man» var blitt enig om? Etter alt å dømme dreide det seg om å gi grønt lys for hvordan Fiskebodabarna skulle innpasses i Sverige. Trolig var det et hovedpunkt fra norsk side at dette skjedde i tråd med den framgangsmåten som Thingstad hadde skissert i sitt notat til Oftedal 19. juli. Det kan neppe være

tilfeldig at det som faktisk skjedde, var *nøyaktig* i tråd med hennes anbefalinger. Det er heller ikke sannsynlig at svenske myndigheter kunne ha valgt en slik framgangsmåte uten på en eller annen måte å ha forelagt det for Oftedal. Resultatet ble som vi har sett, at Fiskebodabarna skulle bys ut til foster- og adopsjonsforeldre som ukjente, med ukjente foreldre og ukjent fødested. Med andre ord, som helt identitetsløse.

Vi må også anta at man var blitt enig om at forberedelser til «overføringen» av den store gruppen krigsbarn til Sverige, fra svensk side skulle tilpasses erfaringene med denne første gruppen på 30, mens man på norsk side skulle gå i gang med å avklare de juridiske spørsmålene som en så omfattende operasjon ville reise, særlig for vergerådene og politiet, som vi må anta skulle samle inn barna i Norge, samt den praktiske siden av saken, særlig å forberede hvordan de skulle hentes. Vi må ikke glemme at på dette tidspunktet visste Sosialdepartementet strengt tatt ikke hvor i Norge de fleste krigsbarna oppholdt seg.

Som ledd i innhenting var det også nødvendig å få gjennomført en undersøkelse av barnas mentale og fysiske utrustning, som Thingstad hadde foreslått. Myrdal hadde pekt på at det var behov for å få slike retningslinjer fra «mentalhygienici» i Norge.²⁷¹ Dette trengte man av praktiske grunner en stor institusjon for å kunne gjennomføre. Godthåp egnet seg godt, ikke bare på grunn av størrelsen, men også fordi institusjonen hadde hensiktsmessig utrustning og organisasjon. Men, som vi skal komme tilbake til, det ville bli en tidkrevende operasjon som krevde langsiktig oppbemanning av institusjonen, en varig organisasjonsform og avklaring av forholdet med eierne, som hadde andre ønsker for bruken av institusjonen. Det var idet hele tatt mange problemer som måtte løses før utsendingene kunne starte. Diskusjonene i Stockholm markerte bare starten.

KAPITTEL 5

Ny start i Sverige

Vi skal nå vende tilbake til Hohehorst. Selve hentingene fant sted i militære former og i høyt tempo, 23. juli 1945, da Edwardsen og Arnéus kom til Hohehorst med et pleiersteam i et par av de svenske «hvite bussene». Med på ekspedisjonen var også pastor Arne Berge, sjømannspresten i Hamburg. Det foregikk i så stor fart, at det ikke ble tid til å forberede barn og pleiere på avskjed. Framme i Lübeck ble barna innkvartert i kasernene til Lübeck-detachementets pleieavdeling. Den 26. juli ble de tatt ombord i «Kastelholm», som på ettermiddagen avgikk til Travemünde og derfra til Malmö. Om bord var 201 passasjerer, av dem 56 liggende barn, av dem igjen 30 oppført som norske, og 145 sittende passasjerer. Bare fem pleiere fulgte med på overfarten, så den må ha vært temmelig krevende, selv om den bare tok et par timer.²⁷²

Civilforsvarsstyrelsen hadde forberedt å forlegge barna til ulike institusjoner i Malmö etter alder, kjønn og sykelighet, mens Medicinalstyrelsen hadde ansvar for å gjennomføre helseundersøkelser og vaksinasjoner.²⁷³ Det var vanlig rutine. Etterpå skulle barna samles på et barnehjem ved Stora Hammar kirke i Vellinge kommune mellom Falsterbo og Malmö. Både Civilforsvarsstyrelsen og Medicinalstyrelsen betraktet i denne perioden barna som norske og ser ut til å ha lagt til grunn at de skulle vende tilbake til Norge. På en oversikt fra Civilforsvarsstyrelsen over flyktninger som kom til Sverige i perioden 21. juli til 27. juli 1945, står det oppført 30 «norska» til Malmöhus län. Heller ikke Medicinalstyrelsen fant noen grunn til å beskrive dem som noe annet. På en oversikt 27. juli står det at 27 «norska» barn

var innkvartert på Nya Borgarskolan i Malmö, mens de ble undersøkt.²⁷⁴ «Norska» ble også anført av lege A. Jacobsson i sykejournalene på Nya Lungkliniken, da han undersøkte fire av dem dagen etter at de kom til Malmö, 27. juli. Tre av dem ble sendt til Stora Hammar 3. august, mens den fjerde måtte ha videre behandling. Så fulgte ett til 3. august, og ytterligere to 7. august. Den 8. august kom to til som ble der i to dager. Den 10. fulgte ett til. Alle omtales som norske i journalen.²⁷⁵

Hvordan var barnas helsetilstand etter overfarten fra Lübeck? Vi kan ikke bygge på den upresise attesten dr. Arnéus ga seks uker senere. Den 22. august 1945 skrev sjefslegen ved flyktningmottaket at barna var kontrollert med tanke på lus, flekktyfus og difteri, uten at noe var funnet.²⁷⁶ Skjermbildeundersøkelsen hadde heller ikke gitt noe funn. Men en nese- og halsbetennelse hadde «øvergått alla», dessuten hadde alle ved ankomsten fordøyelsesplager, som riktignok snart gikk over. Nese- og halsbetennelsene utviklet seg til ørebetennelser, som tre av barna fortsatt hadde 23. august da de forlot Stora Hammar. Legen anbefalte hørselskontroll når ørebetennelsene var over. Alle hadde fått tbc-vaksine.

Fiskeboda ved Katrineholm

Den 23. august ble 29 av barna sendt videre til Katrineholm, hvor de ble inkvartert på Fiskeboda, et barnehjem i Gimgöl kommune. Det 30. barnet var gitt bort til en familie i Malmö, ennå før de var kommet til Stora Hammar. En av pleierskene ved Stora Hammar mente senere at det hadde vært planer om flere adopsjoner i Malmö, men at dette ble stoppet, fordi norske myndigheter grep inn for å få barna til Norge.²⁷⁷ Det kan imidlertid ikke dokumenteres. Den familien som hadde hentet barnet, måtte ha hatt kontakter blant Civilforsvarsstyrelsens eller Medicinalstyrelsens personale, noen annen forklaring på hvordan de kunne ha kjennskap til barna er vanskelig å finne. Fordi de hadde fått barnet før Utlänningskommissionen overtok ansvaret, ser det heller ikke ut som at kommisjonen regnet denne uvanlige adopsjonsmåten som sitt ansvar. Kommisjonen beskjefteget seg ikke med tilfellet senere. Uansett var framgangsmåten høyst tvilsom og ulovlig. Hva som videre skjedde med dette barnet, er uklart.

Tilbake i Lübeck hadde kaptein Sørensen 5. august skrevet sin andre rapport til byråsjef Juel om barna, hvor han, som vi allerede har referert, forklarte at den opprinnelige planen om å få barna adoptert i Tyskland, var endret. Det var nå han informerte om at de skulle adopteres i Sverige med Röda Korset og Arnoldssons hjelp. Dermed vet vi at planene om adopsjonene i Sverige også var kjent i det norske Sosialdepartementet, i Generalkonsulatet i Hamburg og i repatrieringskorpsets ledelse i Frankfurt. En beslutning om at barna skulle bli i Sverige, hadde altså blitt fattet innen de var sendt til Katrineholm og etablert på Fiskeboda. Der fikk barna nemlig med en gang et firesifret registreringsnummer av Statens Utlänningskommission, og søknader om oppholdstillatelser og fremmedpass

ble fylt ut på deres vegne. Transporten til Katrineholm og innkoplingen av Utlänningskommissionen beviser at barna ikke lenger var på vei til Norge. Noe hadde skjedd. Dette framgår også med all tydelighet av det oppslaget som *DN* brakte 4. september, og som er gjengitt i begynnelsen av denne beretningen.

Da Sørensen 5. august skrev at barna skulle adopteres i Sverige, var de ved Malmö. Den 30. august brakte den liberale Stockholmsavisen *Expressen* i anledning Barnens dag – den 31. august – en to-siders reportage fra Fiskeboda, hvor barna fortsatt ble beskrevet som norske, til og med som «norsk-tyska kärleksbarn», på tross av at overskriften «Buchenwaldbarn på D-gård» gir andre assosiasjoner. Det ville være helt uriktig å hevde at disse barna besto av «dåligt material», skrev journalisten, tvert imot «frapperas man» over den «A-barnsmässiga vitalitet och intelligens som strålar ut från dessa årsgamla pojkar ock flickor». De kommer til å vandre gjennom livet uten noen gang å få vite hvem som er deres far og mor, men ingenting kan føre til at de blir dårlige «medborgare i det land som en gång tar hand om dem», sto det i avisen.

Det kan se ut som at dette var det første oppslaget om barna i svensk presse. I reportasjen dukker også fire av navnene på barna fra Hohehorst opp. Ingen av dem hadde vært i noen konsentrasjonsleir. Det framgår ikke av oppslaget at barna skulle adopteres i Sverige. Det sto heller ikke noe om at interesserte fosterforeldre kunne ta kontakt. Det hadde vært en enestående anledning til å gå ut med et slikt tilbud. Da sekretær Erik Petersson gikk ut med tilbudet om adopsjon fire dager senere, ble det foruten i *DN* også sendt til *Södermanlands Nyheter*, som dekket lokalområdet. Avisen refererte Peterssons adopsjonstilbud på samme måte som *DN*. Barna var enten født i konsentrasjonsleir eller «i varje fall» var de funnet der, ble han sitert. Avisen oppfordret interesserte til å henvende seg til ham.

Adopsjonsprosessen starter

Fra Fiskeboda ble barna altså budt ut til adopsjon som konsentrasjonsleirbarn av ukjent opprinnelse. Utlänningskommissionen la opp til en framgangsmåte som innebar at de tidkrevende rutinene ved vanlige adopsjoner ble fraveket. Interesserte som ringte inn, fikk beskjed om å reise til Fiskeboda med legitimasjonsdokumenter og bekreftelser på at de var skikket til å ta seg av et barn, helst fra to øvrighetspersoner. Etter at de hadde plukket ut et barn, ble et forbindelsesdokument mellom kommisjonen og familien signert, og en ansvarserklæring hvor de forpliktet seg til å ha barnet i seks måneder ble avgitt. I realiteten var det en prøveperiode uten forpliktelser, men tanken bak var at den skulle lede til adopsjon. Kommisjonen fylte ut søknad om fremmedpass og oppholdstillatelse for hvert enkelt barn, i tråd med vanlig framgangsmåte for alle barn som kommisjonen hadde ansvar for. Det var imidlertid noe ekstraordinært ved disse papirene, som vi skal se nærmere på her.

I søknadene skulle opplysninger om barnets navn, fødselsdato, nasjonalitet,

fødested og navn på foreldrene fylles ut. Slike opplysninger var av stor betydning for barnet, for etter datidas svenske adopsjonslov ville de være de eneste opplysninger om opphavet som var tilgjengelig for barnet selv. Nå foregikk det slik: En person i kommisjonen fylte ut skjemaene ett for ett. I søknad etter søknad finner vi den samme håndskriften, bare selve underskriften og dateringene var fosterforeldrenes, gjerne mannens. Når det gjaldt barnets navn og fødselsdato, så var de fleste skjemaene fylt ut riktig. Det var verre med fødested, hvor de fleste hadde fått anført «okänd», selv om også mange hadde fått anført et norskklingende bynavn. De springende spørsmålene var om nasjonalitet og foreldrenes navn. Her var nasjonalitet besvart med «okänd», også for dem som hadde en norsk by oppgitt som fødested. Mors og fars navn var besvart med «För sv. mynd. okända».

Det var Statens Utlänningskommission som utstedte fremmedpass, i realiteten fylte altså kommisjonen ut disse søknadene til seg selv. I det utstedte fremmedpasset kom de samme formuleringene inn, nasjonalitet var besvart med «okänd», fars og mors navn med «för svenska myndigheter okända». Siden håndskriften var identisk i søknadene og passene, må de være fylt ut av samme person, mest sannsynlig av sekretær Petersson selv. Disse formuleringene fikk varig betydning for hvordan barna senere kom til å oppfatte sine opphav.

Et springende punkt var at barnas fødselsdato måtte følge barnas navn. Navnet kunne ikke oppdiktes eller være ukjent, så lenge de fleste barna kunne snakke så mye at man forsto at de hadde et språk og kjente sitt eget navn. Vi vet også at listene med opplysningene fra Hohehorst forelå, i tillegg til et kort på hvert barn, hvor navn, fødselsdato og fødested forelå for de fleste av dem. Det forelå også et registerkort fra de allierte, med navn og fødselsdato, og et identitetskort fra passkontrollen i Malmö, hvor det sto «norsk», samt et «läkarekort» fra ansvarlig lege i Malmö.²⁷⁸ Endelig ble nok et «läckarekort» fylt ut i Fiskeboda. Disse kortene var viktige, ettersom de inneholdt opplysningene om barnas fødested og nasjonalitet. Men det finnes ingen referanse til opplysningene i disse kortene i adopsjonssakene. De bare forsvant. Hvor i systemet de forsvant har vært vanskelig å påvise. Ikke overraskende er svaret at det fantes en administrativ rutine som Utlänningskommissionen kunne benytte til å la kortene forsvinne, og med dem, de opplysningene som de ga. Hvordan det skjedde er som en dreiebok over Thingstads råd til Oftedal om å forfalske krigsbarnas identitet under adopsjon.

I den rettslige adopsjonsprosessen var det ikke tilstrekkelig med upresise formuleringer i en annonse. Det var eksakte formuleringer som skulle inn i ulike søknadsskjemaer, og betingelsen var at barnas fødselopplysninger kunne dokumenteres. Barnas Lebensborn-fødselskort fra Bremen opplyste om de norskklingende navnene, at barna var norske, og i de fleste tilfelle hvor de var født. Arnéus opplyste at også moras navn og adresse, samt at faren var tysk, også i noen tilfelle farens navn, var anført på kortet. Men det ser ikke ut til å stemme. Arnéus har trolig likevel hatt disse opplysningene, ettersom vi vet at Sørensen og

Edwardsen utarbeidet en komplett liste hvor alle opplysningene de hadde fått av overpleieren på Hohehorst var ført inn.

Hvordan forsvant kortene? Sammen med de øvrige dokumentene som er nevnt over, ble de for de første barna som ble utlevert fra Fiskeboda sendt inn av Utlänningskommissionen til Medicinalstyrelsens beredskapsbyrå, hvor de ble arkivert.²⁷⁹ Det samme skjedde senere med papirene for de øvrige barna, etter at de var utlevert. Utlänningskommissionen kunne hevde at man bare fulgte normalprosedyre for voksne flyktninger. For enten slike hadde barn eller ikke, skulle deres legekort og helsedokumenter sendes inn til Medicinalstyrelsen når de ble skrevet ut av flyktningemottak. Det var nemlig Medicinalstyrelsen som hadde ansvaret for helsetilstanden i leirene. For slike flyktninger var det uten betydning, fordi de fikk disse papirene erstattet med offisielle identitetspapirer. Men slik var det ikke med Fiskebodabarna. De fikk erstattet sine korrekte papirer med papirer hvor det sto at de var nasjonalitets- og identitetsløse. At det foregikk slik, framgår i klartekst av oversendelsesbrevet fra Fiskeboda, som er datert 26. september 1945, altså tre uker etter at Utlänningskommissionen annonserte barna som ukjente.²⁸⁰ Brevet som er påført Statens Utlänningskommission, Fiskeboda Utlänningsläger, Gimgöl, til Medicinalstyrelsen, hvor det ble journalført 28. september, lyder slik:

Härmed har jag äran insända identitetsskort, sjukkort samt kort över lungtuberklinprövning för 11 norska småbarn och ett tyskt barn, vilka på 6 månader omhändertagits av svenska familjer för senare eventuell adoption.

Brevet er undertegnet Sture Almquist, kontorist ved Fiskeboda Utlänningsläger, Gimgöl. De satt altså på identitetspapirene da de gikk ut i *DN* og *Södermanlands Nyheter* 4. september og markedsførte barna som ukjente barn som var funnet i konsentrasjonsleire i Tyskland. En rekke tjenestemenn visste dermed at annonseringen i avisene ikke stemte overens med sannheten. Det var liten fare for kritikk. Som vi har vært inne på, hadde institusjonen nemlig selv kontroll på behandling av midlertidig oppholdstillatelse og fremmedpass. Det var de som både fylte ut søknadene og som innvilget dem. I søknadene ble barnas nasjonalitet og fødested innført som «okänd» og mors og fars navn som «okända för svenska myndigheter». De samme formuleringene ble ført over i passene og oppholdstillatelsene med samme håndskrift. Om lag et år senere, da fosterforeldrene søkte om adopsjon, var det kommisjonen som i de fleste tilfellene fylte ut søknadsskjemaene. Da ble de samme formuleringene tatt med. Den videre behandlingen av adopsjonene kunne deretter følge. Norsk og svensk adopsjonspraksis var forskjellig. Mens det i Norge var fylkesmannen som ga adopsjonsbevilling, var det i Sverige lokale domstoler. Til slutt, for de fleste etter ytterligere et par år, fulgte statsborgerbehandlingen, som etter svensk lov ble gitt av Kungl. Maj:t, det vil si Kongen i statsråd. Som vi skal se, var det en formalitet. Det var altså en saksbehandling uten særlig fare for

innsyn. At det likevel ble problemer i noen adopsjonsbehandlinger, skyldtes at domstolene fra andre kilder fikk kjennskap til at opplysningene fra Utlänningskommissionen ikke var korrekte.²⁸¹

Om det var like vellykket for barna å være identitetsløse, som Thingstad opprinnelig hadde forestilt seg da hun foreslo en slik framgangsmåte, skal vi komme tilbake til. Selv om hun var en slags fadder for framgangsmåten, var hun ikke den eneste som hadde slike forslag. Liknende kunne man lese i avisene, noen kom også fra privatpersoner til både norske og svenske myndigheter. Ett slikt forslag, som kom fra en sosialt engasjert svensk kvinne, skal vi se mer på. Hun hadde hørt biskop Eivind Berggrav holde en tale om krigsbarn våren 1945. Hans ord hadde fulgt henne siden, skrev hun i august 1945 til biskopen og minnet om disse barna fra «Ingenmannsland». Nå ville hun vite hvem som hadde ansvaret for dem, innen hun henvendte seg til svenske hjelpeorganisasjoner.²⁸²

Helst skulle jag välja att barnens ursprung ej voro känd av familjerna, dit de komma, utan att de äro «oskyldiga krigets offer», som behöver hjälp och bistånd och vars föräldrar omkommit. Ack, som döden synes god och barmhärtig i motsats till denna «kärlekens nöd». Där inga moders el faders kärlek någonsin framstod. Om detta kunna genomföras, skulle barnen få ett lidande mindre att bära med sig ut i livet.

Berggrav sendte brevet til Carlsen i Krigsbarnutvalget, som etter kort tid svarte at det ennå ikke var tatt noen avgjørelse angående «anbringelsen» av krigsbarna, men «i tilfelle av at det skulde bli tale om å anbringe noen av dem i Sverige måtte det jo skje på den måten at de blev adoptert. Jeg vet at statsråd Möller og ingeniør Hagelin i Stockholm er endel orientert om disse spørsmål, i tilfelle av at De ønsker å konferere med dem om saken», opplyste han.²⁸³ En slik videreformidling av svært følsomme opplysninger må skyldes at Carlsen må ha hatt kjennskap til at kvinnen ikke var uten kontakter og innflytelse. Hun skrev til Carlsen nok en gang noen dager senere, denne gang bydende, at hennes hensikt var i overensstemmelse med Carlsens, nemlig at barna burde komme til Sverige med regjeringenes bistand.²⁸⁴ Hun ville foreslå for Møller, skrev hun, at de burde gis til fosterforeldre som noen hundretals utbombede, foreldreløse barn. Som det kunne de få mulighet til en god start i Sverige og foreldrene slippe å gjette på deres arveanlegg, avsluttet hun:

Nog är väl det barmhärtigast mot alla parter. Jag har även i dag tillskrivit Professor Segerstedt i Uppsala detta förslag. Norska regeringen skulle då ordna barnens papper på et tillfredsställande sätt, så att inget, om de äro äkta el. oäkta födda barn synes där. Det behövs ju bara stå «Föräldralösa». Skall snarast sätta mig i förbindelse med inspektör Hagelin i Stockholm.

Den professor Segerstedt som kvinnen henviste til, var sønn av norgesvennen, redaktøren av *Göteborg Handelstidning*, med samme navn.²⁸⁵ Noen få dager etter at kvinnen skrev dette til Carlsen, holdt professor Segerstedt faktisk et foredrag om saken for svenske yrkeskvinner. Foredraget ble også registrert i norsk presse. I henhold til referat i *Verdens Gang* foreslo han i full offentlighet at Sverige skulle adoptere krigsbarna.²⁸⁶ Fordelene med forslaget for Norge var store mente han, for landet ville ellers om noen år få et «minoritetsproblem», man ville ha «utlendinger» i landet. I Sverige derimot, fortsatte han, eksisterer ikke hatet mot fedrene, mødrene kjenner man ikke. Barna kom til å «forsvinne» inn i samfunnet, selv om de hele tida måtte være under kontroll: «Det er klart at vi ikke kan ta alle de norske tyskerbarna, bare dem som naturlig kan opptas i svenske familier. De mindreverdige individer som måtte være blant dem, bør etter min mening steriliseres.» Disse forslagene burde gjennomføres ikke av medlidenhet med barna, men «for at nordmennene ... kommer tilbake til normale samfunnsforhold igjen», dermed for det nordiske demokratiets framtid, avsluttet professoren. Lederen for de svenske yrkeskvinnene føyde til at organisasjonen om få dager ville ta forslaget opp til debatt og forsøke å få sosiale institusjoner eller myndighetene interessert. *Verdens Gang* skrev at forslaget ikke burde neglisjeres i Norge, selv om en eventuell hjelpeaksjon ikke kunne omfatte så mange «tyske» barn. «Vil svenskene hjelpe oss, bør vi si ja takk,» avsluttet avisen.

Sakens behandling i Sverige fulgte altså to linjer: Innen professor Segerstedt rakk å offentliggjøre sin støtte til Oftedals forslag om å overføre krigsbarn til Sverige, var markedsføringen av slike barn forlenget i full gang, men uten at publikum fikk vite at det var de samme barna det dreide seg om.

Prøveperioden

De familiene som henvendte seg til kommisjonen, refererte til Peterssons opplysninger i avisene, men de reagerte svært ulikt på de opplysningene. De fleste var barnløse og ønsket et barn, som en mann fra Stockholm, som skrev til Petersson 5. september og viste til annonse i gårsdagens avis om at man kunne adoptere et «Fiskebodabarn». En kvinne som bodde i nærheten av Katrineholm, skrev og fortalte at hun ønsket et barn og viste til artikkelen i *Södermanlands Nyheter*. En annen kvinne, fra Nyköping, formelig tryglet om et barn.

Men det kom også henvendelser fra personer som ville adoptere ut fra et samfunnsansvar. Den 30. august kom det et brev fra en mann som åpenbart trodde at barna hadde jødisk bakgrunn. Han viste til oppslaget i *Expressen*. «Jude eller icke har icke någon betydelse,» skrev han. Med sin jødiske kone hadde han allerede tre barn. Men noen antydet også usikkerhet vedrørende Peterssons opplysninger. En familie fra Sigtuna skrev at de gjerne kunne ta ei jente og lurte på om prøveperioden var bindende. Dessuten var de opptatt av om det var svensk lov som

gjaldt for barna, ikke minst om de var lovlig døpt. Petersson svarte at jentene allerede var utplassert, det var også de fleste av guttene. Han kunne ellers berolige med at prøvetida på seks måneder ikke var bindende for adopsjon, at de fleste barna var døpt, og at svensk adopsjonslov gjaldt for dem.

Men det kom ikke mange henvendelser. Petersson gjorde det så enkelt som mulig. Det var bare å komme, levere anbefalingene, se seg ut et barn og hente det. De fikk en reisebeskrivelse og et adgangsbevis i posten. I løpet av de tre ukene barna var i Fiskeboda, ble mange hentet. Den 15. september 1945 ble de resterende flyttet nok en gang, til Fiskeby vård- og rekonvalescenthem ved Norrköping. Den 21. september instruerte Petersson forstanderen der om at hjemmet ikke måtte utlevere noen barn til fosterforeldre før kommisjonen hadde gitt tillatelse, dessuten at fosterforeldrene måtte undertegne på at de forpliktet seg til å ta ansvaret i seks måneder før de fikk barnet med seg. Der kom nye henvendelser fra publikum, som førte til at hjemmet i midten av desember kunne informere kommisjonen om at de siste «norska gossarna» var hentet.

Om tilværelsen til Fiskebodabarna var så lykkelig som *Expressen* skrev på Barnas dag, er vel tvilsomt, og vi vet at flere av barna sto overfor store vanskeligheter. Ett guttebarn døde i juni 1946 på Norrtulls sykehus i Stockholm.²⁸⁷ Fosterмора hadde hentet barnet i Fiskeby i romjula. Hvorfor det døde vet vi ikke. Kommisjonen fikk vite om det fordi fosterмора ringte og fortalte om dødsfallet. Da var det ennå to uker til prøveperioden på seks måneder var utløpet. Kommisjonen tok på seg kostnadene ved begravelsen, men undersøkte ikke hva som hadde skjedd med barnet.

Ei av de yngste jentene, som var født på høsten 1944, ble hentet i Fiskeboda av en funksjonærfamilie i Stockholm til det som så ut til å bli en trygg tilværelse. De hadde ei lita jente fra før og fortalte kommisjonen at de ønsket å adoptere det nye barnet. Så døde plutselig mannen i familien, og familiens tilværelse ble snudd på hodet. Kvinnen og de to barna måtte flytte, i første omgang til et lite sted i Dalarna, hvor hun ville forsøke å bygge opp en ny tilværelse. Men hun mestret ikke situasjonen. Etter en tid henvendte hun seg til Norrtulls sykehus i Stockholm for å få hjelp. Deretter tok hun kontakt med Petersson, og sa at hun ikke lenger klarte å ha ansvaret for jenta. Det var nå gått et år, jenta var nesten to år gammel.

Hva som hadde skjedd med jenta, vet vi ikke, men det er ikke vanskelig å forestille seg at den utrykgheten som hun hadde vært utsatt for, ikke stimulerte en harmonisk utvikling. Det var likevel bare begynnelsen. Petersson sendte saken over til Statens flyktningnämnd. Dit skrev han 21. august 1946 et PM om jenta, som han beskrev som «statslös» og at man «icke vet någonting med säkerhet, men troligen ero mödrarna norska s.k. tyskertöser».²⁸⁸ Etter å ha beskrevet det mislykte adopsjonsforsøket med to setninger, forklarte han at jenta viste tegn på alvorlige «utvecklingsrubbingar», noe han fant bekreftet av sykehuset hvor hun var lagt

inn. De hadde funnet ut at «hon er imbicill och att hon lämpligen borde överförats till en anstalt för bildbara sinneslösa». Det var en hard dom på et spinkelt grunnlag. Livet for henne ble nå en runddans mellom institusjoner ulike steder i landet, til slutt kom hun ved Röda Korsets formidling til et barnehjem i Småland.²⁸⁹ Derfra flyttet hun i midten av november 1947 til en familie i Östergötland, som adopterte henne, men først tre år senere. Peterssons merknad om at hun var «statslös» fulgte henne, ennå i en søknad om oppholdstillatelse i 1956 ble hun omtalt som det.²⁹⁰ Først i 1958 fikk hun svensk statsborgerskap, da var hun 14 år gammel og hadde altså bodd i Sverige 13 av disse årene.

Utlänningskommissionen var ikke særlig grundig når den fordelte barna til fosterforeldrene. Ett av de barna som fikk unngjelde for dette, hadde blitt presentert i *Expressens* oppslag fra Fiskeboda på Barnens dag. Det var ei jente, født tidlig i 1944. Et barnløst ektepar hadde festet seg ved henne, mannen hadde en ansvarsfull stilling i Malmö. Kommisjonen opprettet en «ansvarsforbindelse» med dem, og etter å ha blitt vurdert som skikket, fikk de piken med seg. I søknaden om fremmedpass som mannen underskrev på hennes vegne, ble hun beskrevet som av «okänd» nasjonalitet, likeså var moras og farens navn «okända för sv. mynd».²⁹¹ Men i vurderingen av paret, internt i kommisjonen, ble jenta beskrevet som et «norsk-tyskt barn».²⁹² Så gikk det over et år innen kommisjonen fikk melding fra en sekretær i Statens flyktningnämnd om jenta. De hadde blitt kontaktet av barnavården i Stockholm, hvor hun var blitt innlevert. Nå var hun plassert på et barnehjem i Stockholm. Grunnen til at saken var kommet opp, var at barnavården mente at kommisjonen måtte betale for kostnadene. Av en telefonsamtale med fosterfaren framgikk at piken hadde «svårt humör och at hans hustru härigenom blivit överansträngd». Men de skulle ta piken tilbake, forklarte han, «när det blivit «normalt» igjen, vilket han beräknade skulle ta en tid av en á to månader».²⁹³ Slik ble det aldri, hun ble på barnehjemmet til hun var tre og et halvt år.

Så, i oktober 1947, kom hun til en familie i Skillingaryd, hvor det ser ut til at hun fikk det godt. Etter kort tid døde fostermora, men mannen ønsket ikke å gi fra seg fosterdatteren. Han skjøttet sitt arbeid og ofret lite oppmerksomhet på Utlänningskommissionens skjemavelde. De måtte flere ganger henvende seg til mannen for at nye søknader om fremmedpass og oppholdstillatelser ble fulgt opp etter hvert som de gamle utløp, senest i 1958.²⁹⁴ Da innkalte fjärdingsmannen familiefaren til avhør, for å finne ut hvordan dette hang sammen. Han forklarte at hun var blitt døpt i 1950, nå gikk hun i 7. klasse og skulle konfirmeres. Han hadde ikke forstått at det var nødvendig med alle disse søknadene fortsatt, forklarte han. Orden på sakene ble det først i 1961, da hun selv søkte om statsborgerskap.²⁹⁵ Da var hun blitt nesten voksen. I søkeprosessen skulle en rekke bilag inn ved behandlingen, også fra en folkehøyskole, hvor hun var elev.

Av opplysninger som landsfiskalen innhentet for länsstyrelsen, forstår vi at hun ikke hadde det godt på skolen. Særlig ble hun plaget av husmora. I en telefonsamtale

til landsfiskalen beskyldte husmora henne for å være sløv i skolearbeidet og for å naske småting fra skolen. Faglæreren tok jenta i forsvar. Selv om hun kunne være enig i at hun av og til virket fraværende, syntes hun oppriktig synd på henne, hun virket aldri glad. Det var noe som trykket henne, og hun måtte liksom anstrenge seg for å følge med. Ryktet om nasking avviste hun, det dreide seg om vanlige ungdomsforglemmelser.

Hva var det som plaget den 17-årige ungdommen som nå sto foran starten på voksenlivet? Av hennes statsborgersøknad vet vi at hun var klar over at det var noe som ikke stemte, at hun ikke var som sine venninner. Det hadde ikke med mishandling eller mobbing å gjøre, men med den fundamentale usikkerheten som Utlänningskommissionen hadde skapt ved å gjøre henne til «okänd». Hun var «statslös», født på «okänd ort», hun måtte selv føre det inn i søknaden om statsborgerskap. Hva kunne det gjøre med en ungdom på begynnelsen av det velfriserte svenske 1960-tallet? Kanskje lå ikke usikkerheten i den vanskelige sannheten, men i den hvite løggen som omga hennes liv? Først i 1962 ble hun svensk statsborger.

Den første adopsjonsbevillingen

I løpet av februar og mars 1946 utløp den seks måneders lange prøveperioden. Fosterforeldrene var nå i de fleste tilfellene blitt knyttet til barnet og ønsket å adoptere det. Men det framgår av flere av sakene at de var usikre på om de opplysningene de hadde fått fra kommisjonen virkelig stemte. Bakgrunnen var at de var bekymret for om de senere kunne miste barnet igjen. I en sak skrev en fosterfar til kommisjonen og etterlyste hva som videre skulle skje med det barnet de hadde fått.²⁹⁶ Han viste til at det sto i fremmedpasset hennes at foreldrene var ukjente for svenske myndigheter, men likevel ønsket han å vite om noen hadde søkt etter henne. Hvis ingen hadde gjort det, ville familien gjerne adoptere henne, men de ville ha garanti for at hvis foreldrene senere skulle søke etter henne, så skulle hennes adresse ikke utleveres. Kommisjonen bekreftet at foreldrene var ukjente, at ingen henvendelse var kommet, og at det ikke var sannsynlig at det ville skje.²⁹⁷ Noen garanti kunne de imidlertid ikke gi, heller ikke mot at hennes adresse ville bli utlevert, men i så fall vil familien først bli orientert, skrev de. Om fosterfamilien ble beroliget, vet vi ikke. Kommisjonen skrev ut et forslag til adopsjonssøknad for dem, som skulle innsendes til domstolen sammen med et brev fra kommisjonen som støttet adopsjonen, samt en søknad om svensk statsborgerskap, som de deretter skulle sende inn til länsstyrelsen.²⁹⁸ Kommisjonen hadde lagt alt til rette, så langt det lot seg gjøre.

En av de første adopsjonssakene kom opp for en rådhusrätt i Södermanland 15. april 1946, etter at fosterforeldrene hadde søkt om adopsjon to måneder tidligere, om lag seks måneder etter at de hadde overtatt barnet.²⁹⁹ De hadde flere opplysninger enn de hadde fått fra Utlänningskommissionen, både at barnets mor

var norsk og at faren var tysk soldat, og at det var født i Oslo. Adopsjonen ble støttet av barnavården og barnavårdsnämnden, utkastet til søknaden var skrevet av Utlänningskommissionen. Det framgår ikke av domboken om det forelå noe tilsagn fra formynder, eller om det idet hele tatt hadde vært oppnevnt noen formynder. Noe mer trengte øyensynlig ikke retten, adopsjon ble innvilget samme dag.

Domstolene reagerer

I denne saken godtok altså retten kommisjonens opplegg for adopsjon. Men eksempel på det motsatte fikk kommisjonen også tidlig kjennskap til. Den 15. mai 1946 behandlet vårtinget i Karlskogas tingslag en adopsjonssak etter innstilling fra barnavården.³⁰⁰ Et barnløst ektepar som fra før hadde adoptert en finsk pike, søkte om å adoptere en av Fiskebodabarna. Barnet hadde de fått i Fiskeby. Ekteparet oppga i sin søknad at «svenska myndigheter sakna kännedom om barnets nationalitet och egentliga föräldrar. Barnet innehar främlingspass». Det var kommisjonens formuleringer som ekteparet hadde satt på papiret. Ved søknaden lå en anbefaling fra barnavården, som gjentok de samme formuleringene. De hadde inspisert fosterhjemmet som de fant «välbärgat och mycket ordentligt», fosterfaren var en høyere funksjonær. Kunnskapen om guttens fremmede nasjonalitet hadde ingen betydning for parets innstilling til gutten, opplyste de. Barnavårdsnämnden anbefalte også adopsjon, med henvisning til at foreldrene var ukjente. Barnets fremmedpass ble lagt fram for domstolen, av det framgikk at fars og mors navn var «för svenska myndigheter okända», at nasjonaliteten var «okänd», men også – paradoksalt nok – at fødested var i Trondheim.

Häradsrätten hadde ingen innvendinger til adoptivforeldrene, men stilte likevel større krav til saksbehandling enn kommisjonen hadde regnet med. Derfor bestemte rettens administrator å utsette saken. Utsettelsen begrunnet han med at barnet ikke hadde noen formynder, som kunne tillate adopsjon. Dernest viste han til

huruvida de i främlingspasset förefintliga uppgifterna rörande ifrågavarande barns födelsetid, födelseort, föräldrars tillnamn och nationalitet innebefatta allt var kommissionen har sig bekant i berörda avseenden eller huruvida kommissionen kan lämna någon uppgift att möjliggöra för häradsrätten att lämna tillfälle dels åt vederbörande barnavårdsmyndighet i barnets hemland att avgiva yttrande i ärendet dels ock åt föräldrarna eller en av dem att lämna sitt samtycke till adoptionen.

Noen dager etter sendte han en utskrift av protokollen til Utlänningskommisjonen, og ba Petersson om å svare hurtig, slik at han kunne oppnevne en formynder som

kunne gi sitt samtykke.³⁰¹ Doktor Arnéus' PM av 6. september 1945, som han åpenbart var informert om, ønsket han ikke å ta med i protokollen, opplyste han, fordi han «har blivit en aning förbryllad över slutuppgifterna i densamma». Det var henvisningen til hva de norske offiserene i Lübeck skulle ha sagt om adopsjon i Sverige, han her hadde i tankene. Etter hans mening kunne slike annenhånds henvisninger neppe ha juridisk status i svensk rett, slik kommisjonen syntes å legge til grunn. Han spilte altså ballen tilbake.

Ansvar for barn kunne overføres, men ingen barn kunne stå utenfor ansvar. Hvem som skulle få ansvaret, hang derfor sammen med hvem som hadde ansvaret på forhånd, slik var logikken. Her hadde Statens Utlänningskommission et problem, fordi den insisterte på at den ikke selv hadde dette ansvaret, hvilket i og for seg var rimelig fordi kommisjonen internt var innforstått med at barna var norske. Det var bare utad kommisjonen beskrev dem som statsløse. Framgangsmåten for adopsjon av et norsk barn var, som vi skal se, beskrevet i en konvensjon mellom Norge, Sverige og øvrige nordiske land fra 1931. Det betydde at man på en eller annen måte måtte forholde seg til et norsk ansvar for barnet. Det ønsket ikke kommisjonen. Spørsmålet var om retten kunne se bort fra konvensjonen ved i stedet å oppnevne formynder. Retten gjorde, som vi har sett, i noen tilfelle først det, for deretter å be om formynderskapets tillatelse til adopsjon.

Et slikt tilfelle inntraff da fosterforeldrene for en pike høsten 1946 søkte om adopsjon ved Stockholms Rådhusrätt.³⁰² I henhold til fremmedpasset fra Utlänningskommissionen som ble lagt fram for retten, var pikens nasjonalitet «okänd» og foreldrenes navn var «för sv. mynd. okända». I kommisjonens dossier på piken var hun oppført som «statslös».³⁰³ I saken hadde Utlänningskommissionen lagt ved en bekreftelse fra doktor Arnéus som var spesielt satt opp for anledningen, hvor han helt hadde utelatt de setningene fra sitt PM av 6. september 1946 om at Sørensen og Edwardsen anbefalte adopsjoner i Sverige, de samme setningene som dommeren i Karlskoga hadde blitt «en aning förbryllad» over. Nå skrev Arnéus i stedet at norske og engelske offiserer hadde anmodet svenskene om å redde barna unna kaoset som da rådde i Tyskland. I tillegg opplyste han at noen av barna hadde med seg et engelsk identitetskort, med opplysninger om navn, nummer og fødselsdato.³⁰⁴

Stockholms Rådhusrätt satte liten pris på disse nye opplysningene da adopsjonssaken kom til behandling i august 1946. Saken ble utsatt, i stedet ble en oppnevnt formynder, Birgitta Brunskog fra Utlänningskommissionen, anmodet av rettens assessor om å kontakte Arnéus, for å få klarhet i saken. Dette ble gjort.³⁰⁵ Men Arnéus kunne ikke gi noen ytterligere opplysninger som kunne dokumentere de påstandene han hadde satt på papiret, selv om han forsøkte å utdype dem. Han foreslo at man burde henvende seg til den tyske oversykepleieren ved Hohehorst, til kaptein Sørensen og til pastor Arne Berge.³⁰⁶ Brunskog forsøkte deretter å komme i kontakt med Berge, først ved å henvende seg til den norske legasjonen

i Stockholm, deretter skrev hun et inngående brev til ham, hvor hun forklarte at hun skrev på vegne av to av barna:

Vår önskan är att kunna bereda barnen en tryggad tillvaro i Sverige hos sina nya föräldrar. Det er icke meningen att skapa svårigheter för de norska mödrarna, genom att riva upp gamla händelser, nu då de måhända skapat sig en ny framtid. De önska kanske förbli okända. Jag har dock ansett, att jag för barnens egen skull, icke borde lämna någon väg oprövad, då det gäller att skaffa fram upplysningar, som de själva kunna ha glädje av att veta i en framtid.³⁰⁷

Særlig understreket hun at det var viktig å få vite om foreldrene hadde etterlyst sine barn på noe vis, om de hadde fraskrevet seg dem og hvorfor de var sendt til Tyskland. Hun avsluttet brevet med å forsikre om at Stockholms Rådhusrätt ikke kom til å begjære etterforskning i saken hos tyske eller allierte myndigheter i Tyskland. Med brevet, som hun adresserte til Den norske sjømannsmisjonen i Bergen, sendte hun en kopi av Arnéus' PM av 6. september 1945 og hans «intyg» til Stockholms Rådhusrätt i den aktuelle saken. I et eget oversendelsesbrev, som også ble adressert til Sjømannsmisjonen, undertegnet hun med Statens Utlänningskommission, Stockholm, og bekreftet dermed at brevet var offisielt, ikke privat. Noe svar fra Berge er ikke funnet. Det er heller ikke noe som tyder på at han svarte.

Denne henvendelsen kom kommisjonen i senere brev og dokumenter til å referere til som grundig undersøkelse av saken i Norge. Fosterforeldrene til den lille jenta presset på, og 5. desember godkjente rådhusrätten adopsjonen, på tross av at det ikke forelå noen svar på de opplysninger man hadde bedt om. Dermed var ansvaret overført til adoptivforeldrene, som omgående lot barnet bli døpt med et nytt fornavn i tillegg til hennes tidligere, deretter søkte de Kungl. Maj:t om svensk statsborgerskap, hvilket ble innvilget tidlig i 1948. Da først, under forberedelsen av statsborgersaken, kom sannheten fram, men da var det uten betydning.³⁰⁸

En familie som engasjerer seg

De ulike utslagene av adopsjonssakene ved domstolene måtte tvinge fram en mer enhetlig behandling. Gjennom å følge hva som skjedde med en gutt som var født i 1943, skal vi se hvordan det skjedde.

Gutten ble først utlevert fra barnehjemmet i Fiskeby til en fosterfamilie i Norrköping, som kommisjonen ikke hadde gjort særlig grundige undersøkelser om. Etter bare noen uker, leverte fostermora gutten tilbake. Han hadde eksem, som det ville ta år å lege, påsto hun. Etter at barnehjemmet hadde undersøkt saken, viste det seg at det lå noe annet bak.³⁰⁹ En lokal lege hadde bedt familien om å levere gutten tilbake. Han hadde behandlet dem for skabb, også gutten. Det var det som var «eksem». Legen fant forholdene i hjemmet lite tilfredsstillende,

ektefellene var dessuten uenige seg imellom: «Hon var tydeligen icke någon lämplig fostermor. Det var mannen som önskat ta ett fosterbarn.» Slik saken sto, kunne barnehjemmet ikke gjøre noe annet enn å ta imot gutten. Et halvt år senere ble gutten hentet av en ny fosterfamilie i Östergötland. Etter seks måneders ansvarsperiode søkte familien Linköping domsaga Häradsrätt om adopsjon, slik de var anbefalt av Utlänningskommissionen om å gjøre.³¹⁰ De trodde at adopsjons-søknaden ville gå lett gjennom, siden kommisjonen hadde forberedt den. Stor var familiens overraskelse da Häradsrätten skrev at man avventet opplysninger fra Utenriksdepartementet i Stockholm. Fosterfaren reiste omgående til domstolen i Linköping for å finne ut hva som foregikk. I en samtale med en av saksbehandlerne fikk han vite at innen adopsjonsbevilling kunne gis, måtte det foreligge et samtykke fra guttens foreldre. Dommeren hadde nemlig festet seg ved opplysningen i et dokument som viste til et «kort» som fulgte barnet, hvor foreldrene skulle være angitt.³¹¹ Dette var nye opplysninger, og fosterfaren skrev til Utlänningskommissionen med en inntrengende bønn om hjelp:

Jag och min hustru vet ej hur det skall gå om gossen tages ifrån oss. Om ej häradsrätten beviljar vår ansökan återstår väl ingenting annat för vår lille skyddsling än att han får komma tillbaka igen till Fiskeby barnhem eftersom de norska myndigheterna avsagt sig rätten till barnen. *Är detta bättre för barnets framtid?*³¹² Hur har det gått med de övriga barnen, som utplacerats i svenska fosterhem och vars adoption handlagts vid andra häradsrätter än Linköpings?

Vid den tidpunkt vi hämtade gossen vid Fiskeby hade de övriga små barnen redan erhållit adoptivföräldrar, endast (...) var kvar.³¹³ Han var blek och mager, hans hy var alldeles vit och såg sannerligen inte så vacker ut. Nu är han kry och duktig på alla sätt och vid undersökning av tvenne läkare ha vi fått det utlåtandet att han är ett A-barn.

Ekteparet ba innstendig om at kommisjonen i god tid før domstolens neste sammentrede måtte bekrefte «omöjligheten av att erhålla föräldrarnas medgivande till adoptionen» enten med et eget dokument eller direkte for dommeren. Ekteparet presset på. Men etter en samtale med dem i begynnelsen av desember 1946, innførte dommeren taushetsplikt for alle ved domstolen. Så ble saken igjen utsatt, «domaren skall än ytterligare tänka på saken, fastän han haft över 3 månader för detta,» rapporterte fosterfaren fortvilt til Utlänningskommissionen, han viste til en «konfidensiell» kilde, en av domsmennene i Linköping. Han anmodet innstendig kommisjonen om å sende en representant til neste domsmøte.³¹⁴ Familien oppfattet altså det hele som om de var i ferd med å bli fratatt gutten. Hva var det som foregikk bak kulissene?

Vi skal følge behandlingen slik saken så ut fra domstolens side. Situasjonen da den kom opp, var at flere adopsjonssaker for Fiskebodabarna pågikk parallelt ved

ulike domstoler. Etter at søknaden var sendt inn, hadde domstolen oversendt alle aktene til Utlänningskommission, for å få opplysninger om hvordan gutten var kommet til Sverige, hans bakgrunn, foreldre, nasjonalitet og statsborgerskap.³¹⁵ Grunnen var at saken var forberedt av kommisjonen gjennom utkast til søknad og gjennom den offisielle opplysning om guttens opphav som ble lagt fram for domstolen, ført inn i hans fremmedpass av kommisjonen selv.³¹⁶ Der sto det at hans fødested var ukjent, hans foreldre var «för svenska myndigheter okända», hans nasjonalitet var «okänd». Det var kommunens barnavårdsnämnd, ikke kommisjonen, som opplyste at mora var norsk og faren tysk. Forøvrig anbefalte de fosterfamiliens hjem som «mycket gott». Noen formynder ser det ikke ut til var oppnevnt, iallfall framgår det ikke av sakens papirer. Utlänningskommisjonen la ved hele PM-et fra doktor Arnéus fra 6. september 1945 og opplyste at kortene han omtalte, med opplysninger om navn og adresser «icke kunnat återfinnas».

Häradsrätten hadde festet seg ved den åpenbare forskjellen på sakens realiteter og det som framgikk av fremmedpasset. Domstolen var selvfølgelig klar over at ethvert barn som var født i Norge av en norsk, enslig mor, var norsk statsborger, slik var det også i Sverige. Man var like selvfølgelig innforstått med at adopsjon mellom Norge og Sverige var regulert ved klare avtaler, og skulle man fravike dem var det en sak for Utrikesdepartementets rättsavdelning, ikke for en lokal domstol. I tråd med dette ble saken oversendt til UD i oktober 1946. Etter at saken var tatt imot, henvendte Rättsavdelningen seg telefonisk til Häradsrättens administrator Sven-Otto Boquist, i den tro at han faktisk hadde fått opplysninger fra kommisjonen om guttens mor og fødested.³¹⁷ Det ga anledning til et irritert dementi tilbake: «Kommissionen synes vara den enda myndighet, som möjligen skulle kunna framskaffa uppgifter om (...) moders namn och hemortskommun i Norge,» svarte han.³¹⁸ Saken hastet. På kort tid ble en betenkning utarbeidet av assisterende leder av Rättsavdelningen Hugo Wistrand, en mann med allsidig erfaring fra UD's tjeneste siden 1918. Han hadde hatt ulike stillinger i New York, Berlin, London og Paris og hadde en juridikum fra Paris i 1922.³¹⁹ Wistrand startet med å vise til Häradsrättens spørsmål om ikke den svenske adopsjonsloven og den nordiske avtalen om adopsjoner forutsetter at «yttrande måtte införeskaffas och tillhåndahållas Häradsrätten».³²⁰ Her var det snakk om et barn født utenom ekteskap av en norsk mor og en tysk far, at foreldrenes navn var ukjente og likeså barnets fødested, samt at mora «skulle ha avsagt sig rätten till barnet», slo han fast. Dermed var det slik, fortsatte han, at barnet etter den norske statsborgerloven av 8. august 1924 var norsk statsborger. Adopsjon var regulert ved den nordiske familierettskonvensjonen av 1931. I henhold til disse bestemmelsene ble en adopsjonsbevilling ved svensk domstol gjeldende også i Norge, slo han fast og fortsatte:

Med hänsyn till de särskilda omständigheter, varunder barnet förts först till Tyskland och sedan till Sverige, torde det få anses tveksamt, om barnet kan

sågas äga hemvist i Norge. Redan på den grund lära det därför vara tvivelaktigt, om inhämtande av yttrande från vederbörande barnavårdsmyndighet i Norge i förevarande fall är påkallat. Enär uppgift om moderns namn och hemvist i Norge icke kunnat vinnas, föreligger i alla fall ett faktiskt hinder mot införskaffande av ett sådant yttrande.

Wistrand hevdet her at det var unødvendig å henvende seg til Norge av to grunner: For det første fordi det var «tveksamt» om barnet hadde «hemvist» – var bosatt – i Norge, for det andre at man «icke kunnat vinnas» opplysninger i Norge om mora og hjemstedet. Til det første kan man bemerke at grunnen til at barnet ikke var «hemvist» i Norge jo var at det var ført til Sverige av svenske myndigheter. Forøvrig argumenterte han i ring; man får ikke opplysninger fordi man ikke ber om opplysninger. Lest i sammenheng framstår Wistrands anliggende i realiteten som en begrunnelse for hvorfor man ikke skulle henvende seg til norske myndigheter, som jo hadde vært den enkleste ting av verden, kun et brev til Sosialdepartementet i Oslo.

I Linköping domsaga Häradsrätt mottok man utredningen med lite begeistring, adopsjonsbevillingen ble igjen utsatt. Etter ytterligere en utsetting innvilget så retten endelig adopsjonen.³²¹ I vedtaket blir det stikk i strid med Utlänningskommissionens oppfatning slått fast at gutten var norsk statsborger, men at man likevel ikke fant at den nordiske konvensjonen fra 1931 hindret adopsjonen. Her la man seg på Wistrands oppfatning om at man ikke hadde kjennskap til hvilken myndighet i Norge som svarte til barnavårdsnämnden i Sverige. Man visste altså ikke hvor man skulle henvende seg i Norge. Det var både sant og usant, korrekt var det ikke. Det korrekte var trolig at Utrikesdepartementet ikke ønsket å rette en formell henvendelse til de relevante norske myndighetsorganene for å bringe dette på det rene.

Familierettskonvensjonen

Etter bevillingen i Linköping domsaga Häradsrätt kom sakene i øvrige domstoler til beslutning i rekke og rad, flere av dem etter å ha vært sendt inn til behandling i Rättsavdelningen. Wistrands utredning ble lagt til grunn i de sakene som sto igjen. Vi skal her se på noen sider av den lovtolkingen han hadde foretatt, den nordiske familierettskonvensjonen, dens forarbeider, lovene og den adopsjonspraksisen som gjaldt mellom Norge og Sverige.

Adopsjoner i Sverige av norske barn hadde forekommet i nokså liten grad i nyere tid, i motsetning til de mer hyppige adopsjonene fra andre nordiske land. Adopsjoner mellom nordiske land var regulert i en privatrettslig konvensjon om ekteskap, adopsjon og formynderskap m.m. undertegnet i Stockholm 31. mars 1929, som i Sverige ble gjeldende ved forordning 31. desember 1931³²² og i Norge ved

lov 19. juni 1931.³²³ En grunnregel i konvensjonen var at det krevdes medvirkning fra offentlige myndigheter. Det lå til grunn i lovgivingen i alle nordiske land.³²⁴ Myndighetene skulle også foreta en vurdering av om adopsjonen var til barnets beste. Konvensjonen fastla i hvilket land adopsjonstillatelsen skulle avgjøres og hvilken framgangsmåte som skulle gjelde. Hovedregelen, uttrykt i konvensjonens artikkel 11, var at en som ønsker å adoptere et barn må søke tillatelse i det land hvor søker bor, og i artikkel 12, at avgjørelsen av søknaden skal følge dette landets lover. Anvendt på den situasjonen som er beskrevet her, betydde det at adopsjonene av krigsbarna til svenske fosterforeldre skulle behandles i Sverige og følge svensk lov. Den sentrale bestemmelsen som har størst betydning for krigsbarna, er fastlagt i artikkel 12, andre ledd, den lyder:

Har den som skal adopteres ikke fylt 18 år, og er han bosatt i den stat hvor han har statsborgerrett, må ansøkingen dog ikke innvilges i en annen stat, uten at vedkommende barnetilsynsmyndighet i statsborgerlandet har hatt adgang til å uttale sig.

I de svenske kommentarene til konvensjonen som er tatt inn den offentlige utgivelsen, er det gitt særlig oppmerksomhet til dette forholdet, med henvisning til den svenske adopsjonslovens § 9 som gjelder all adopsjon som reguleres av loven:

Såsom en säkerhetsåtgärd emot förhastade steg uppställer adoptionslagen i § 9 den regeln, att om barnet ej fyllt aderton år, yttrande skall inhämtas icke blott från barnavårdsnämnden å den ort, där adoptanten är kyrkobokförd, utan även, i fråga om barn utom äktenskap, från den barnavårdsnämnd, som har att utöva tillsyn över barnet, och eljest från barnavårdsnämnden i den församling, där föräldrarna eller den av dem, som har vårdnaden om barnet, är kyrkobokförd.³²⁵

I tilfellene med barn utenfor ekteskap blir altså framgangsmåten direkte beskrevet: Man har å innhente uttalelse ikke bare fra den barnetilsynsmyndighet som etter loven skal ha («har att utöva») ansvaret for barnet, men også den som faktisk har hatt et slikt ansvar.

Sett med utgangspunkt i dagens oppfatning av norske lover og bestemmelser var hovedregelen i den norske adopsjonsloven mellom 1917 og 1981 enkel og utvetydig: «Norske statsborgere må ikke adoptere eller adopteres i fremmed stat, med mindre Kongen har bestemt at så kan skje.»³²⁶ Samtykke var således et materielt vilkår for at adopsjonen kunne anses gyldig i Norge.³²⁷ Det gjaldt forholdet til alle stater. Men, når det gjelder spesielt forholdet til Sverige, så krevde ikke den nordiske familierettskonvensjonen fra og med 1932 samtykke av departementet eller

annen sentral adopsjonsmyndighet, men det var et krav at søknader ikke kunne innvilges før vergerådene – fra 1954 barnevernsnemndene – hadde uttalt seg.

I de svenske kommentarene er det bemerket at kravet om å innhente uttalelse er ytterligere skjerpet etter finske ønsker, med en understrekning av at søknaden for et barn under 18 år som «har hemvist i hemlandet ej må bifallas i annan stat, utan att vederbörande barnavårmyndighet i hemlandet haft tillfälle att avgiva yttrande.»³²⁸ I de norske kommentarene står det at det etter svenske og finske ønsker skal innhentes uttalelse «fra vedkommende barnetilsynsmyndighet i den stat, hvor den som søkes adoptert har statsborgerrett og bopel, såfremt han er under 18 år».³²⁹ I Wistrands betenkning i den saken vi allerede har referert, ble det gjort gjeldende at det var tvilsomt om det kunne hevdes at barnet hadde bopel i Norge. Barna var fraktet ut av Norge til Tyskland og derfra til Sverige. Hvor hadde de da bopel? Verken norsk eller svensk adopsjonslov hadde noe klart svar på et slikt tilfelle, følgelig heller ikke konvensjonen eller dens svenske eller norske kommentartekst.

For å vurdere dette spørsmålet må vi forholde oss til intensjonen i konvensjonen, nemlig å skape en entydig adopsjonspraksis over de nordiske landegrensene på basis av lovlige og juridisk definerte forhold. Ut fra slike prinsipper må barna anses å ha bopel i Norge, inntil deres tilværelse igjen var normalisert ved varig opphold i et annet land. Det vil være i strid med en norsk oppfatning at barna kan ha oppnådd bopel i Tyskland og deretter i Sverige kun fordi de ble forflyttet dit av henholdsvis tyske og svenske myndigheter. En norsk tolking av loven skiller klart mellom bopel og opphold.³³⁰ Å føre barnet inn i et annet land og holde det der så lenge at det kunne falle inn under definisjonen av «varig opphold», må åpenbart være i strid med intensjonen. Det tilleggsproblemet i resonnementet, at de var ført ut av landet uten tillatelse fra mødrene, lovlige norske myndigheter, heller ikke fra det nazifiserte Sosialdepartementet, drøftes ikke av Wistrand. Hvis han aksepterte handlingen som lovlig, synes han å legge til grunn at en juridisk rettighet – bopel – kunne anerkjennes på tross av at den var ervervet gjennom en ulovlig handling.³³¹ Wistrand drøftet heller ikke hvorvidt det kan hevdes at den eneste grunn til at barna hadde bopel i Sverige, var at deres hjemreise til Norge var blitt avbrutt på svensk initiativ. Han kan ikke vise til noen formell eller lovlig myndighetsavgjørelse om dette, verken i Norge eller i Sverige, utover de opplysningene Sørensen og senere Arnéus kom med. Ingen av disse hadde imidlertid avgjort saken, de bare viste til at saken var avgjort.

Utrikesdepartementets Rättsavdelning ble tvunget til å innse at resonnementet til Wistrand var mangelfullt. Domstolene ønsket en klarere belæring.

Nytt utspill fra Utrikesdepartementet

En häradsrätt i Nyköping hadde i oktober 1946 til behandling en adopsjonssøknad for et av Fiskebodabarna og besluttet å henvende seg til Utrikesdepartementet. I

slutten av november 1946 ble et brev med utskrift av domboken i saken oversendt Rättsavdelningen, med opplysninger om guttens fødselsdato og navn. Retten ønsket å vite om en adopsjon ble gjeldende i Norge. Man ønsket dessuten at departementet henvendte seg til barnetilsynsmyndigheten i den aktuelle kommunen i Norge for å få en uttalelse om adopsjonen.³³²

Men det hadde Wistrand ikke til hensikt å gjøre. Den 7. desember leverte han en nyutbygd versjon av den utredningen han fire uker tidligere hadde sendt til Linköping Häradsrätt.³³³ I den oppdaterte versjonen hadde han tatt med en henvisning om at det var tvilsomt om man kunne anse at barnet hadde bopel i Norge. For å tilbakevise en ventet innvending fra retten hadde han føyet til at «Mann-
talskrivning i Sverige torde icke vara en oundgänglig förutsättning för att barnet skall anses hava sitt hemvist här i riket». Han forklarte ikke nærmere hvorfor han hadde tatt inn denne formuleringen, men henviste til et annet kapittel av konvensjonen enn det som vedrørte adopsjon.³³⁴ Deretter konkluderte han at «Redan på den grund lärer det därför vara tvivelaktigt, om inhämtande av yttrande från vederbörande barnavårdsmyndighet i Norge i förevarande fall är påkallat».

Det forelå imidlertid allerede en betenkning om begrepet «hemvist» i Utrikesdepartementets rättsavdelning, som drøftet om innskriving i kirkebøker og manntal medførte at et barn var «hemvist» i Sverige. Utredningen hadde motsatt konklusjon.³³⁵ Den var utarbeidet av byråsjef Magnus Hallenborg i desember 1943.³³⁶ Utgangspunktet for den var en adopsjonssak fra 1941, hvor et svensk ektepar søkte om å adoptere den finske gutten «Mauri», som hadde finsk mor. Faren var ukjent, antakelig var han soldat, tysk eller finsk. Barnet var blitt innskrevet i kirkeboken i Finska församlingen i Stockholm. En henvendelse fra Stockholms Rådhusrätt om en uttalelse gikk til mora i Finland, i tråd med kravet i den nordiske familierettskonvensjonen, også til «Föreningen Hem åt hemlösa barn» i Helsinki. Mora ga sitt samtykke, men foreningen avslo. Gutten burde adopteres i Finland, mente de. Retten ga likevel bevilling, etter å ha lagt størst vekt på barnets interesser.

Det var ingen enkel avgjørelse. Selv om det på dette tidspunkt bare hadde vært noen få adopsjoner av finske barn, viste Hallenborg til at det hittil hadde vært 40 000 såkalte finske krigsbarn i Sverige, av dem var 12 000 fortsatt i landet hos svenske fosterforeldre, tusenvis av dem var knyttet til barna og ønsket adopsjon.³³⁷ Problemet var at en kompakt finsk opinion mente at landets barnetall ikke måtte minskes gjennom adopsjon i Sverige. Av hensyn til denne motviljen hadde svenske myndigheter, i samråd med finnene, utformet et sirkulære som instruerte domstolene om å henvende seg til UD's rättsavdelning i hvert enkelt tilfelle.³³⁸ Det var imidlertid problematisk, skrev Hallenborg videre, at mange fosterforeldre uten retningslinjer fra myndighetene kunne la dem registrere i kirkebøker og manntal. Dette skjedde spontant i en viss utstrekning. Skulle man da betrakte dem som «hemvist» i Sverige og dermed se bort fra konvensjonens regler? På den ene siden var «Den svenska domstolen ju icke skyldig att följa den finska

barnavårdsmyndighetens yttrande», mente han. Men på den andre siden kunne da finske myndigheter, ikke uten rett, hevde at et stort antall finske barn ble adoptert i Sverige, uten at noen finske myndigheter ville få anledning til å uttale seg. Det var åpenbart i strid med intensjonen bak den internordiske konvensjonen fra 1931.

Hallenborg konkluderte med at innskriving i manntall derfor ikke kunne ligge til grunn for å hevde at krigsbarn hadde «hemvist» i landet. Han påpekte at det også var i strid med intensjonen i konvensjonen, som brukte begrepet «stadigvarande bosättning», det vil si at oppholdet ikke var av tilfeldig karakter. Dessuten måtte selve hensikten med oppholdet også ha betydning. Han oppsummerte at når det gjaldt danske, finske eller norske statsborgere som har tatt opphold i Sverige, manntallsskriving «ej är allena avgörande». Han anbefalte at alle adopsjonssaker, også av danske, norske og islandske barn, måtte bli behandlet av de sentrale myndighetene. Det var også denne framgangsmåten som ble praksis for nordiske adopsjoner til Sverige i årene som kom.

Mens Wistrand altså konkluderte med at manntallsskriving ikke var en nødvendighet («oundgänglig förutsättning») for å ha «hemvist» – bosted – i Sverige, var Hallenborgs konklusjon at dette ikke var tilstrekkelig. Det var Hallenborgs syn som var lagt til grunn for rundskriv og bestemmelser som regulerte praksis. Ikke desto mindre var det Wistrands konklusjon som ble lagt til grunn i saksbehandlingen av adopsjonssøknadene for Fiskebodabarna: Barna hadde «hemvist» i Sverige, noen henvendelse til Norge var ikke nødvendig. Det hjalp ikke at flere domstoler henvendte seg til UD for å få gjort henvendelser til Norge.

En slik henvendelse kom våren 1947 fra Bråbygden och Finspånga läns Häradsrätt, hvor en fosterfamilie søkte om adopsjon for ei jente fra Fiskeboda. Selv om den lille jenta i henhold til Utlänningskommissionens opplysninger var av ukjent opprinnelse og hadde ukjente foreldre, opplyste barnavården at hennes mor var norsk og faren tysk. Da saken kom opp i april 1947, bestemte retten å utsette saken i påvente av at Utrikesdepartementets rättsavdelning måtte undersøke om barnet kunne være norsk statsborger, og i så fall om å be om en uttalelse fra den aktuelle barnetilsynsmyndigheten i Norge.³³⁹ Noen dager senere ble utdrag av dombok med følgebrev oversendt UD.³⁴⁰ Men retten fikk ingen undersøkelse i Norge. De fikk bare en kopi av Wistrands utredning fra 7. desember, hvor den eneste forandringen var at en kontordame i avdelingen hadde erstattet det forrige barnets personalia med det nyes.

I en annen sak var det selvste utrikesråden, Gösta Engzell, som satte sin signatur under svaret, som i hovedsak var identisk med Wistrands utredning. At gutten var tysk, og at det derfor var av betydning å bringe på det rene om en adopsjon ville bli gjeldende i Tyskland, feide Engzell til side med at det ikke var noen grunn til å ta hensyn til dette. Gutten var norsk, slo han overraskende fast.³⁴¹ Når det gjaldt ønsket om en henvendelse til Norge for å få en uttalelse fra barnetilsynsmyndigheten slik konvensjonen krevde, skrev han at det var uaktuelt, fordi det var opplyst

«från norsk sida» at det ikke var sannsynlig at man kunne finne igjen mødrenes navn og adresser. Hvor Engzell hadde dette fra, vet vi ikke. Ingen korrespondanse med norske myndigheter lå til grunn for en slik påstand. Det var trolig PM-et fra Arnéus, som også var lagt fram for retten, han hadde i tankene. Rådhusretten tok svaret til etterretning og ga adopsjonsbevilling 23. juli 1947.

Vanlig adopsjonspraksis

Hva var grunnen til uviljen mot å ta kontakt med norske barnetilsynsmyndigheter? Var den bare tilstede i disse spesielle Fiskeboda-sakene, eller preget den også andre, «vanlige» adopsjoner mellom Norge og Sverige? Hvordan var praksis i andre saker?

I henhold til den nordiske familierettskonvensjonen fra 1931 skulle altså adopsjoner i et annet land først finne sted etter at den som hadde ansvaret for barnet i hjemlandet hadde uttalt seg. I praksis betydde det at når de svenske fosterforeldrene søkte domstolen om adopsjonsbevilling, måtte retten innhente opplysninger i Norge. Det kunne skje enten direkte, hvis de kjente adressaten, eller hvis de ikke kjente adressaten, ved å først sende saken til det svenske Utrikesdepartementet, som igjen ville sende den til norsk UD via sin legasjon i Oslo. Fra UD i Oslo gikk så henvendelsen ut til den som hadde ansvaret for barnet, enten det nå var foreldre, verge eller vergeråd og deretter i retur samme vei. På alle punkter underveis ville henvendelsen skape dokumenter. Vi har nevnt at det har vært få adopsjoner mellom Norge og Sverige. I svensk UD finner vi at bare 51 har blitt registrert gjennom Rättsavdelningen i tida 1922–50. Imidlertid ser det ut til at det mangler saker på siste del av 1930-tallet. Av de 30 Fiskebodabarna, var bare fire registrert. Det totale antallet adopsjoner må derfor ha vært større.³⁴² Under krigen var det bare tre saker, og det ser ut til at svenske myndigheter fulgte konvensjonen i behandlingen av disse.

I en sak fra 1944 ser vi hvordan dette fungerte. En svensk kvinne i Jämtland søkte i begynnelsen av 1944 om adopsjon av et barn en norsk slektning av henne i Trondheim hadde fått i januar 1942. Faren var en tysk soldat. Av et skriv fra Lebensborn i Oslo framgår at barnets mor hadde overdratt barnet til slektningen i Jämtland i september 1943, som hadde barnet hos seg da hun søkte om adopsjon.³⁴³ Lebensborn hevdet det formelle ansvaret for barnet fordi mora hadde oppgitt at faren var tysk soldat, og fordi denne hadde erkjent farskapet. I det norske Justisdepartementet noterte man at saken måtte behandles etter den nordiske konvensjonen av 1931 og avgjøres ved svensk domstol.³⁴⁴ Det var helt etter reglene. I det svenske Utrikesdepartementet noterte man også at saken skulle behandles i svensk domstol. Saken gikk via det svenske generalkonsulatet i Oslo til Lebensborn, som erklærte at det ikke forelå noe til hinder for adopsjonen.³⁴⁵ Først etter at denne uttalelsen forelå, ble bevilling gitt ved svensk domstol. Sett ut fra den norske

London-regjeringens synspunkt var det diskutabelt om dette var et lovlig vedtak, all den tid okkupasjonsstyret ble ansett som ulovlig og følgelig også dets handlinger.³⁴⁶ Dette synet delte imidlertid ikke den svenske regjeringen. Det ser heller ikke ut til at noen overprøving av adopsjonen ble foreslått fra norsk side etter krigen.

Når det gjaldt saksgangen i vanlige adopsjonssaker, altså saker utenom Fiskebodabarna, innebar ikke krigsslutt noe kontinuitetsbrudd. Generell praksis ved adopsjoner direkte fra Norge til Sverige 1944–46 var at de svenske domstolene henvendte seg til UD's rättsavdeling, som deretter tok kontakt med aktuelle norske myndigheter, helt i tråd med den betenkning som Hallenborg hadde avgitt i 1943. Henvendelsene til Norge i de fire sakene vi har referert, foregikk samtidig og parallelt med Fiskebodasakene, hvor man altså bestemte seg for ikke å rette henvendelser. Det var imidlertid ett unntak, som vi skal se nærmere på.

En kjøpmannsfamilie i en av Stockholms østre forsteder ønsket å adoptere sitt fosterbarn, som de hadde hentet på Fiskeboda i september 1945. Det var en gutt, som var født i Oslo i 1943. Mens den offisielle søknadsgangen fulgte det vanlige mønsteret som vi her har beskrevet, henvendte fosterforeldrene seg i tillegg til en advokat i Stockholm for å forsøke å framskaffe moras skriftlige samtykke. Advokaten skrev direkte til den svenske legasjonen i Oslo, ba om at man måtte forelegge mora en ferdig formulert tekst hvor hun fraskrev seg barnet.³⁴⁷ Hun ble innkalt til legasjonen i april 1946, men svarte ikke på henvendelsen. Legasjonen ga seg ikke, men kontaktet i stedet kvinnens mor, som opplyste at datteren var innlagt på et sanatorium. Legasjonen ba mora om å hjelpe til for å få datterens underskrift og at en lege eller en annen «troverdig» person måtte bekrefte signaturen. Til å begynne med var datteren uvillig. Hun tømte en medisinflaske ut over skjemaet.³⁴⁸ Men så undertegnet hun. Man kan diskutere hvor lovlig en underskrift oppnådd under slike omstendigheter egentlig var. Henvendelsen viser at det lot seg gjøre for fosterforeldre å framskaffe barnemoras navn og fødested. Grunnen til at de gjorde denne henvendelsen, var trolig at de ikke hadde tillit til Wistrands utredning.

I motsetning til hva Engzell og Wistrand hevdet i Fiskebodasakene, har vi sett fra «vanlige» adopsjonssaker at svensk UD hadde kjennskap til hvor man skulle henvende seg i Norge. Men for å finne fram til rette vergeråd, mødre og adresser måtte svensk UD henvende seg til sentrale myndigheter i Norge, det vil si til Sosialdepartementet, som kunne søke i Lebensborns arkiv. Mulighetene for å finne mor var gode, i mange tilfelle også far, hvis man hadde barnets navn.

Som svenske statsborgere

Etter at Fiskebodabarna var adopterte, var myndigheten over dem overført til svenske adoptivforeldre. Det var da ikke lenger noe problem om barna var «okända

för svenska myndigheter», statsløse, tysk-norske, tyske eller norske, fordi adoptivforeldrene avgjorde deres videre skjebne. De søkte nå svensk statsborgerskap for sine norske barn. Vi skal se på hvordan det foregikk.

Den 7. mars 1947 behandlet Södra Roslags Häradsrätt en uvanlig adopsjons-søknad, fra et ektepar som var bosatt ved Stockholm. Egentlig var det to søknader, på en gutt og ei jente. Gutten hadde de hentet i Fiskeboda i september 1945, da han var litt over tre år gammel. Opplysninger om disse barna hadde de fått gjennom sekretær Peterssens utspill i *DN*. De hadde diskutert saken med mannens bror og hans kone, som også reiste med til Fiskeboda og hentet et barn denne dagen, ei jente som var litt under to år gammel. Et halvt år etter døde brorens kone. De bestemte seg for å adoptere begge barna, ettersom de hadde vært mye sammen siden de kom til fosterhjemmene. Det barna fikk vite om sin fortid, framgikk av deres fremmedpass, hvor det sto sirlig innført at opplysninger om deres biologiske foreldre var «okända för svenska myndigheter», og at de var av «okänd» nasjonalitet. Jenta var født i Oslo, sto det, mens guttens fødested ikke var oppgitt. Det samme var oppgitt i søknadene til passene, som var fylt ut med samme håndskrift. Men på legekort for disse to barna, som Utlänningskommissionen oppbevarte i sine arkiver, sto det anført på begge: «norsk».³⁴⁹

Kommissionen presset på for å få adoptivforeldrene til å søke statsborgerskap. Ikke noe skjedde. Kommisjonen skrev i april 1948 til dem at dette snart måtte komme i orden og viste til tidligere samtaler.³⁵⁰ Foreldrene sendte deretter inn søknad til Justitiedepartementet, som forberedte saken med materialet fra Utlänningskommissionen og politiet. I bilagene fra kommisjonen omtales barnas nasjonalitet som ukjent, på tross av at det medgis at den ene er født i Oslo, og at mødrene «troligen» er norske.³⁵¹ Offisielt kom de begge fra Tyskland. Saken ble forelagt Kungl. Maj:t, som bestemte at barna ble «svenske». Barna var heldige. De var kommet til foreldre som ga dem trygge oppvekstforhold. Det var likevel noe som ikke stemte.

Hva dét var, fikk jenta et nyss om da hun begynte på folkeskolen.³⁵² Under det første oppropet i klassen kom lærerinnen til å si at hun var adoptert. Hun løp hjem og spurte hva «adoptert» var for noe. Mora fortalte da det hun visste, basert på Peterssens opplysninger i *DN* og det som var fortalt dem på Fiskeboda. Hun trodde at de hadde vært i en konsentrasjonsleir sammen med mora, som så hadde dødd eller kommet bort i kaoset på slutten av krigen. Det var en spennende historie som et barn lett kunne leve seg inn i. Under oppveksten spant hun videre på fortellingen, fortalte den til sine venner og forsøkte å forestille seg hva som kunne ha skjedd med mora i konsentrasjonsleiren. Etter hvert knyttet hun hele sin identitet til dette bildet av mora. Da hun ble eldre, tok den grusomme skjebnen i leirene klarere og klarere form. Så, da hun var 19 år, så hun en krigsfilm fra Auschwitz. Hun brøt helt sammen, gråt i flere dager og var lenge syk.

Etter ei tid gikk krisa over, hun kom seg på beina igjen, flyttet hjemmefra og

begynte å forme sitt eget voksenliv. Litt etter litt skjøv hun de vonde minnene i bakgrunnen. Men i 1975 kom de tilbake, etter at hun hadde gjort et mislykket forsøk på å bli med i et TV-program som søkte etter barns opphav. Etter noen år skrev hun til Röda Korset, men fikk i første omgang ikke noen opplysninger.³⁵³ Etter lang venting skrev hun til Politiske fangers forening i Oslo. De sendte brevet hennes til Frelsesarmeen. Frelsesarmeen klarte å finne ut hvem som var hennes virkelige foreldre, selv om de måtte medgi at Fylkesmannen i Oslo hadde opplyst at dokumentene om henne var gått tapt i en brann på 1950-tallet.³⁵⁴

Opplysningene om foreldrene ble et sjokk. Da først, i 1996, forsto hun den virkelige sammenhengen. Hun hadde ikke hatt en mamma i konsentrasjonsleir, som offer for nazistenes holocaust, eller en pappa som hadde gått under i motstandskampen. Tvert imot, det var bittert å måtte innrømme at hun hadde levd på en løgn så lenge, at hun hadde fått andre til å tro på den samme løggen. Brått hadde hun en ny virkelighet å forholde seg til. «Ja sådant har mitt liv blitt. Det enda tråkiga är att jag har haft en känsla att jag skulle var tacksam... Jag har hela livet fått höra att vi kom med vita bussarna från koncentrationsläger...»³⁵⁵ Men det nye var ikke bare vondt, Frelsesarmeen fant en bror av henne i Oslo, en annen dukket senere opp i Rostock. Og hun som hadde vokst opp som et Petersson-offer, fikk nå endelig sitt eget perspektiv på livet. Selv om sannheten var vanskelig, ble den opptakten til en meningsfylt kamp for sannhet. Hun ble med i Norges Krigsbarnsforbund, hvor hun sto fram i forbundets medlemsblad. Hun ble intervjuet i aviser og i svensk radio og TV, og hun søkte etter dokumenter i riksarkivene i Stockholm og Oslo.³⁵⁶ Ved sin interesse for hva som hadde skjedd med henne selv, ble hun en kilde til opplysninger om Fiskebodabarna.

Denne piken og hennes «bror» i adopsjon framsto altså som «okända» også under statsborgersakene. Det var imidlertid ikke tilfelle med de fleste andre Fiskebodabarna. De framsto som norske i Justitiedepartementets forberedelser av sakene og i dokumentene fra selve statsborgerakten. Det framgår av de offentlige registrene i majoriteten av sakene fra Justisdepartementet fra 1947–50, som fortløpende refererte vedtakene i de ukentlige Kungl. Maj:t, og av de foredragene som lå til grunn. I navnelistene over personer som har fått statsborgerskap, står Fiskebodabarna oppført med sine nye navn, men «från Norge». I «medborgarebeviset» framstår barna i Kungl. Maj:ts øyne slik: « ... og hans hustru, søker for deres «adoptivson den norska statsborgaren» ... om svensk statsborgerskap.» Formuleringen går igjen i praktisk talt alle sakene. Vi kan altså her se et klart mønster: De barna som kom til Sverige 25. juli 1945 som norske statsborgere, ble etter at de var overtatt av Statens Utlänningskommission og satt ut til adopsjon etter 1. september, forvandlet til statsløse barn med «okänd» nasjonalitet og «okända» foreldre. Men etter at de var adoptert av sine svenske foreldre, ble de nok en gang forvandlet til norske statsborgere. Som det ble de endelig forvandlet til svenske statsborgere av Kungl. Maj:t etter 1946.

I strid med loven

Som vi har sett, skulle adopsjon av norsk borger i Sverige følge den nordiske familierettskonvensjonen, som krevde uttalelse fra den som den norske adopsjonsloven bestemte. Det var ikke departementet eller den sentrale adopsjonsmyndigheten, men de kommunale vergerådene – fra 1954 barnevernsnemndene, eller annen myndighet. Hvis slike uttalelser ikke forelå, var adopsjonen ugyldig.

Det er Barne- ungdoms og familiedirektoratets oppfatning at ingen norsk myndighet har gitt tillatelse til eller fått anledning til å uttale seg i noen av adopsjonene av Fiskebodabarna.³⁵⁷ Dette er basert på undersøkelser i det elektronisk baserte adopsjonsregisteret som går tilbake til 1917, og de manuelle adopsjonsprotokollene, som er ført ubrutt fra 1917. Hvis slikt samtykke eller godkjenning var gitt, skulle det etter den praksis Justisdepartementet fulgte, ha vært anmerket i de manuelle adopsjonsprotokollene, hvilket ikke har skjedd. Det ser idet hele tatt ikke ut til at det ligger dokumenter i etatens arkiver i Norge i noen av de sakene som er gjennomgått her.

Vi må derfor konkludere med at adopsjonene ble utført i strid med konvensjonen og derfor i strid med så vel svensk som norsk lov. Vi har videre sett at de svenske domstolene som behandlet søknadene om adopsjoner, forsøkte å få Utrikesdepartementets rättsavdeling til å følge lovens krav, slik praksis var etablert i liknende saker med finske barn fra 1943. Det var Utrikesdepartementet som avviste dette, med ulike begrunnelser: Dels ved å hevde at barna var ukjente, dels at det var umulig å skaffe opplysninger om dem i Norge, dels fordi man ikke visste hvilket myndighetsorgan man skulle kontakte i Norge og dels ved å hevde at barna ikke hadde bopel i Norge. Det ser ut til at den egentlige årsaken var at departementet ikke ønsket å ta kontakt. Men vi har også sett at departementet ikke hadde noe imot å be om uttalelser fra vergerådene i Norge i «vanlige» adopsjonssaker. Motviljen gjaldt altså bare disse spesielle sakene. Det kan være vanskelig å forstå hvorfor denne motviljen var så sterk. Rent logisk skulle vi vente at henvendelser til vergerådene i disse sakene nokså problemfritt ville bli møtt med positive svar til beste for barna. Hva kan da være grunnen til at det ble lagt så mye arbeid i å forhindre henvendelser i disse relativt få sakene?

Forklaringen ligger på et annet plan. For å forstå den må vi vende tilbake til Alva Myrdals brev til Sven Oftedal 24. juli 1945, samme dag som hun leste intervjuet med Oftedal i *DN*.³⁵⁸ Vi så at hun der skrev at hun var interessert i adopsjonen i Sverige av «tysk-norska småbarn» og foreslo at det burde opprettes en norsk-svensk komité for å ta hånd om oppfostring og adopsjon av dem i Sverige. Hun tolket med andre ord Oftedal slik at det var snakk om svært mange barn. Noen slik komité ble aldri nedsatt, de 30 barna som var kommet fra Tyskland til Sverige, ble i stedet overlatt Utlänningskommisjonen, som gjennom sitt ordinære apparat besørget adopsjonene. Det var Oftedals dramatiske uttalelser som hadde gjort slik

inntrykk på henne. Det samme inntrykket forsterket *Expressen* på lederplass 26. juli. Over nesten en side, med tittelen «Föraktade föräldrars barn», viste man til Oftedals uttalelser og advarte: «Norrmännen står här inför ett ohyggligt problem,» fastslo avisen, «en fråga som denna får inte lösas efter riktlinjer som i grund och botten liknar nazismens vanvettiga rasteorier.» Riktignok måtte avisen medgi at barna juridisk var norske statsborgere, men rent moralsk hørte de sammen med Tyskland, med sine mødre, fortsatte lederskribenten. «Vad skall nu ske med dessa barn? Norrmännen kan själva ännu inte ge svar på frågan.» Så drøftet skribenten ulike muligheter. Adopsjoner i Norge så han på som rene unntak, særlig fordi gode nordmenn fryktet for at barna ville framvise «tyske» karakterdrag. Dessuten var det norske samfunnet for lite til at krigsbarna kunne bli anonyme. For sin egen og Norges del burde barna derfor fjernes fra Norge, foreslo han. Tyskland var en mulighet, men et enda bedre forslag var «att skicka dem till trans-oceana immigrationsländer, att sprida dem i familjer där, och sålunda uppfostra dem i en värld fjärran från Europa, inte i grupper utan helt avskilda från varandra för alltid.» Et annet alternativ var å plasere dem i land som Sverige: «Det har talats om att placera en del av dem i neutrala europeiska länder.» Men det synes lederskribenten ikke var gjennomtenkt. I stedet burde man sende dem lengre bort, «till kolonisationsländer, att göra dem till syd-amerikaner, australiensare eller något dylikt». Det synes helt klart at lederskribenten i *Expressen* har oppfattet Oftedal på samme måte som Myrdal, det var virkelig snakk om massedeportasjoner av krigsbarn fra Norge.

Ellers ser vi at lederskribenten var velinformert, kanskje fordi han var blitt orientert av Oftedal selv. Krigsbarnutvalget var kort tid før nedsatt i Norge, hovedmandatet var nettopp å utrede forslag om masseutsending av krigsbarn. Argumentene for og mot som avisen ramser opp, var under vurdering der i de samme dagene. *Expressen* synes at det var en bedre idé å sende dem til Australia enn til Sverige. I lys av slike planer kan overføringen av de 30 Fiskebodabarna framstå som et forspill til mer omfattende tiltak som var på trappene mellom Norge og Sverige. Er det i et slikt lys vi må forklare de tilsynelatende unødvendige lovbruddene mot Fiskebodabarna? Kan den virkelige sammenhengen være at svenske myndigheter så bort fra formalitetene i forhold til familierettskonvensjonen for disse 30, fordi snart ville tusenvis følge etter? Disse spørsmålene lar seg ikke besvare ved å vise til noe offentlig autorisert dokument med presise «ja» eller «nei». Men kildene gir tilstrekkelige materiale til å forstå hovedtrekkene idet som foregikk i Sverige, når vi ser dem i sammenheng med det som foregikk i Norge.

Svensk nei

Med dette som bakgrunn skal vi til slutt se på hvilken skjebne forslaget om masseadopsjoner av krigsbarn fra Norge fikk. Den 4. januar 1946 skrev rådgiver i Handelsdepartementet, ingeniør Lorentz Conradi i et personlig brev til Oftedal at

han noen dager tidligere hadde hatt en samtale med den svenske handelsminister Gunnar Myrdal om «tyskerungene».³⁵⁹ Myrdal hadde betrodd ham at det ikke ville være noen vansker med å «plassere 1000 av dem i Sverige og ba deg eller en annen av dere som steller med saken, å skrive til hans kone, Alva». En slik ordning ville få gunstig virkning for de barna som ble igjen i landet, mente Conradi. «I pressen har det jo vært skrevet om en lignende ordning tidligere, og jeg vet ikke om dere allerede er gått i gang. Hvis ikke, kan dette kanskje være til noen hjelp.»³⁶⁰

Bakgrunnen for samtalen var at Conradi hadde truffet Myrdal på en konferanse på den svenske LO-skolen i Brunnsvik i romjula 1945, hvor ledende sosialdemokrater fra LO og stat i de nordiske landene hadde diskutert økonomisk plan- og reformarbeide, lønnspolitikk, industrielt demokrati samt nordisk handels- og valutapolitikk og nordisk arbeidsmarked.³⁶¹ Myrdal var en av innlederne, Conradi representerte det norske handelsdepartementet på konferansen. Oftedal skrev umiddelbart til Alva Myrdal og refererte til samtalen i Brunnsvik:

Deres mann uttalte da at han anså at det ikke var noen vanskelighet å plassere omkring tusen av disse barna i Sverige, og han hadde bedt om at jeg eller en annen av dem som steller med saken, skulle henvende seg til Dem. Som det kanskje vil være Dem kjent har jeg tidligere drøftet disse spørsmål blant annet med medlemmer av den svenske regjering, senest under sosialministermøtet i København i høst. Jeg drøftet den gang saken med statsråd Erlander, og jeg husker tydelig at han ble synlig lettet da jeg endte med å si at slik som jeg forsto situasjonen lå an, ville jeg ikke gå videre med saken. Han var åpenbart engstelig for hvorledes man skulle gripe spørsmålet an og komme til en positiv løsning slik at vi eventuelt kunne få en del av barna adoptert i Sverige. Etter denne samtalen har jeg latt spørsmålet om masseadopsjoner av barna, ligge. På den annen side er jeg kjent med at der er skjedd en del enkeltadopsjoner, uten at dette dog har fått noe større omfang. Ellers ser det ut til at spørsmålet etter hvert løser seg en del opp for oss. Det er så rart med det, livet greier å tilpasse seg selv om det kan se noe broget ut til å begynne med.

For tiden er det derfor ikke noen egentlig akutte vanskeligheter på dette feltet. Vi har en del åndssvake barn som vi har noen vanskeligheter med å få plassert, men de egner seg jo ikke for eksport.

Naturligvis ville det være en lette for oss om en del av barna kunne adopteres til Sverige, men etter de forsøk jeg har gjort tidligere vil jeg ikke nå komme med noe positivt tiltak fra norsk side. Reises spørsmålet fra svensk side, og det legges frem et konkret forslag er vi saktens takknemlige for det, men jeg tror ikke det er riktig å gå på fra vår side.

Ellers er jeg Dem svært takknemlig for Deres interesse for spørsmålet og lykkes det Dem å finne frem til ordninger som gjør det mulig å sende en del av barna til Sverige ville det naturligvis glede oss.³⁶²

I en påskrift på Alva Myrdals brev fra 24. juli 1945 skrev Oftedal at saken skulle stilles i bero inntil videre, efter konferanse både med deptets sjefer, Erlander og inspektør Hagelin, «da svenskene ikke er særlig innstilt på å ta de barna det her gjelder». Saken ble altså nå lukket, men hva hadde foregått? Oftedals dramatiske appell i svenske aviser 24. og 25. juli 1945 må ses som et første forsøk på å berede grunnen for en massedeportasjon til Sverige. Tematikken var åpenbart allerede da så følsom at forslaget ikke kunne diskuteres i noe offentlig organ i Sverige, eller åpent mellom regjeringene.

Allerede 11. august var nok en norsk statsråd i Stockholm, denne gang var det Hansteen.³⁶³ I avisene sto det at hun var på gjennomreise, «där hun tagit tillfället i act att studera flyktningeorganisationerna».³⁶⁴ *DN* fotograferte henne sammen med Alva Myrdal, mens de inntok lunsj på en av byens restauranter. Trolig snakket de om svenske tiltak for å ta imot barna. Vi vet fra Hagelins brev at hun brakte med seg hjem nærmere informasjon om dette. Det var den eneste kontakten mellom sentrale norske og svenske sosialpolitikere etter Oftedals besøk i Stockholm og før sosialministerkonferansen i København 10.–12. september, da svenskene, som vi skal komme tilbake til, endelig avklarte saken. Det kom Oftedal til å oppfatte som en ubehagelig snuoperasjon, som han kom inn på i et brev et par dager etter konferansen, i en kommentar til et forslag om å sende også NS-medlemmer ut av landet:

Sverige vegrer seg med nebb og klør mot å bli reservoar for vårt politiske bunnfall. Vi må nok ordne denne saken selv. Jeg sitter med helt ferske inntrykk av Sveriges stilling til spørsmålet, da det ble drøftet under sosialministermøtet i København for få dager siden.³⁶⁵

Krigsbarnproblemet ble holdt varmt i avisene i begge land, men sto i skyggen av spørsmålet om «tyskertøsene» og landssvikoppgjøret, som i lang tid skapte store avisoverskrifter. *Expressen* holdt en kritisk linje til stemningen i Norge. Den 9. august skrev Franz Arnheim en stor reportasje fra Oslo, hvor han skildret et hatsk publikum og hvor lege Johan Scharffenberg ble framstilt som en humanist, med sitt forslag om å ekspedere de «tyskertøsene» som «frivillig» ønsket det til Tyskland, sammen med sine barn. Den 21. august skrev Lisa Matthias et tankevekkende angrep på slike forslag under tittelen «Häxsabbaten i vår upplysta tid», som 2. september ble støttet av et leserinnlegg. Men det kom også ampre motinnlegg.

Kjent for norske myndigheter

Vi har sett at de svenske myndighetene ikke ønsket å kontakte norske myndigheter om Fiskebodabarna. Men hva gjorde de norske myndighetene og hva visste de om de pågående adopsjonene i Sverige?

I arkivet etter Sosialdepartementets 3. sosialkontor finnes bevisene på at departementets ledelse var orientert.³⁶⁶ Vi har tidligere sett hvordan Juel ble holdt orientert, takket være Sørensens nøyaktige innberetninger til departementet muntlig og skriftlig. En avskrift av Juels brev til Flyktningekontoret om å forberede mottakelsen av de 32 «tyskerbarna» av 29. juni 1945 er påstemplet journalnummer i 3. sosialkontor 1. juli 1945. En avskrift av Sørensens brev til Juel av 28. juni med rapport fra det første besøket på Hohehorst, inklusive den opprinnelige listen med 32 navn, er påstemplet journalnummer i kontoret, 17. juli 1945. Disse tre dokumentene ble oversendt Krigsbarnutvalget «til underretning», anmerket ekspedisjonssjef Frydenberg. Her ligger også en avskrift av Sørensens brev av 5. august, påført bilagsnummer, men uten journalført stempel. Men Arnéus brev av 6. september 1945 foreligger i avskrift, påstemplet journalnummer 20. oktober 1945. Endelig foreligger i bekreftet avskrift et brev til den svenske Sosialstyrelsen fra Statens Utlänningskommission, datert 1. oktober 1947, hvor det heter at

De i Dr. Arnéus omnämnda korten, där mödrarnas namn och adresser skulle finnas antecknande, ha icke kunnat återfinnas av utlänningskommissionens sociala byrå, som reklamerade dem hos Cicvilförsvarsstyrelsen med negativt resultat. Förfrågningar gjordes också av utlänningskommissionen hos olika institutioner i Norge och Sverige samt hos de personer, som haft att göra med transporten från Hohenhorst, men några uppgifter beträffande de 30 barnens föräldrar ha icke stått att få.³⁶⁷

Som vedlegg til dette brevet ligger navnelisten påført de opprinnelige norske navnene. Både brevet og listen var påstemplet journalnummer i 3. sosialkontor, 20. oktober 1947. Det ser altså ut til at dokumenter vedrørende barna i Sverige ble oversendt til Krigsbarnutvalget, i den perioden utvalget var i arbeide, fra 9. juli til 3. november 1945.

Andre dokumenter bekrefter dette. De foreligger i tilknytning til et forslag om å sende krigsbarna til Australia, som ble fremmet overfor en besøkende delegasjon av australiere.³⁶⁸ Vi skal senere behandle dette besøket nærmere. Det som imidlertid interesserer oss her, var at Debes i denne forbindelse skrev et notat om krigsbarna på engelsk. Dette dokumentet ble sitert i helhet i den australske slutt-rapporten fra møtene med nordmennene. Og der skriver Debes rett ut at «some of these children have been adopted in Sweden».³⁶⁹ Ifølge referatene fra samtalen med australierne 22. november uttalte Frydenberg at den norske regjeringen hadde «søkt kontakt med andre regjeringer for å finne den beste løsning av problemet». Dagen etter uttalte Debes at «enkelte «tyskerbarn» er allerede blitt adoptert i Sverige».³⁷⁰ Kunnskaper om at de 30 barna var overlatt svenske myndigheter, var altså kommet til både 3. sosialkontor og til Flyktningekontoret i Sosialdepartementet, foruten til UD.

Vi har et ytterligere bevis på at saken med Fiskebodabarna var kjent ikke bare i UD 1945–46, men også i Forsvarsdepartementet. Departementet foreslo nemlig for UD at Arnoldsson skulle bli dekorert med Haakon VIIIs Krigskors for transporten av krigsbarna fra Hohehorst til Sverige. Det ble riktignok ikke noe av, fordi han allerede hadde fått denne utmerkelsen for sin innsats med hjemsendelsen av fangene fra konsentrasjonsleirene.³⁷¹ Men hadde han fått den med den begrunnelsen, så hadde sannheten vært at Norge dekorerte en utenlandsk borger som medvirket til lovbrudd mot norske borgere.

Forklaringen på hvorfor ikke barna ble sendt videre til Norge i 1945, hvorfor ikke norske myndigheter ønsket å få dem hjem og hvorfor de ikke ble adoptert slik lover og regler tilsa, vil man søke forgjeves etter i dokumentene om dem i Sverige. Det hjalp ikke at svenske domstoler forsøkte å stoppe rettsovergrepene, når de ble overstyrt av Utrikesdepartementet. Det var ikke noe tilfeldig påfunn at svenske myndigheter skjulte barnas bakgrunn for fosterforeldrene og løy aktivt om det overfor opinionen. Tilsynelatende var dette helt unødvendig, andre norske barn som ble adoptert i Sverige, ble behandlet i tråd med lover og regler. Men her spøkte deportasjonsprosjektet i bakgrunnen. Trolig er forklaringen at hele prosjektet hadde karakter av en hemmelig operasjon.

Antakelig ble prosjektet presentert uformelt, på høyt politisk plan av Oftedal, i forbindelse med hans besøk i Stockholm 23.-25. juli 1945. Oftedal visste selvfølgelig at et så omfattende tiltak krevde støtte i opinionen, derfor lanserte han slike tanker i svenske aviser under besøket. På tross av at det lyktes å få opinionsdannerne som Alva Myrdal interessert, ble det under sosialministerkonferansen i september klart at svenskene stilte seg negative. Deretter ble forslaget begravd i stillhet, etter at et siste forsøk på gjenoppliving fant sted i romjula under den nordiske sosialdemokratiske konferanse i Brunnsvik.

I mellomtida hadde Utlänningskommissionen arbeidet med opplegget for adopsjonene av de 30 barna som allerede var kommet. Løgnene om deres ukjente opprinnelse ble ført inn i deres papirer. Sporene tilbake til Norge ble forsøkt visket ut. Kommisjonen var ikke nøye med formalitetene, og adopsjonene ble dårlig forberedt for mange av barna. Trolig var holdningene til dette i Utlänningskommissionen påvirket av vissheten om kommende masseadopsjoner, som forutsatte en rekke ekstraordinære tiltak, som oppretting av en egen norsk-svensk adopsjonskomité, spesielt regelverk og unntak fra familierettskonvensjonen fra 1931, som jo kun behandlet individuelle adopsjoner. Når det gjaldt framgangsmåten ved adopsjoner, de første gjaldt Fiskebodabarna, kunne man holde seg til de retningslinjene som Thingstad hadde utarbeidet for Oftedal, og som Oftedal kan ha overlevert til sine svenske kolleger. Til det trengtes en populær historie for å gjøre deres utsikter best mulige.

Dette kan forklare hva som skjedde inntil det ble klart at det likevel ikke ville følge tusenvis av barn fra Norge. Da Fiskebodabarna var klare for adopsjoner

ved domstolene, var dette forlenget avklart. Likevel ble protestene fra domstolene avvist av Utrikesdepartementet, og adopsjonene ble sluttført i strid med lover og regler. Kanskje var en tradisjonell treghet i embetsverket årsaken til at man fortsatte med en framgangsmåte som det ikke lenger var behov for, i tillegg til et ønske om å hindre at lovbruddene ble offentlig kjent.

Ikke noe av dette skjedde for å skade barna. Trolig fikk de en vel så bra eller bedre oppvekst i Sverige, hvor de økonomiske forholdene var bedre og hvor tyskerhatet gjorde seg mindre gjeldende enn i Norge. Man kan tenke seg at dette kunne ha vært en grunn til at norske myndigheter ikke tok initiativ til hjemsending av disse barna fra 1947, da en hjemsending av krigsbarn fra Tyskland ble aktuell. Det blir imidlertid bare spekulasjoner. Ikke noe tyder på at man en gang vurderte spørsmålet.

Fiskebodabarna mistet en viktig del av sin identitet. Det koster i et samfunn hvor meningen med livet i stadig større grad identifiseres med individuelt særpreg og individuelle røtter. Men det var ikke spesielt for dem. Det å miste fortida deler de med langt de fleste som ble adoptert på denne tida. Det var slik adopsjonsloven ble praktisert.³⁷² Minnene om de biologiske foreldrene skulle fjernes. Da barna ble adoptert i Sverige, var det meningen at de skulle bli fullstendig svenske. Forestillingen om flerkulturelle mennesker med tilknytning til flere nasjonaliteter, doble statsborgerskap og kanskje også flere foreldre, hører til i en annen tid.³⁷³

Det spesielle for Fiskebodabarna var at de ble gjenstand for historieforfalsking i regi av den svenske stat, som sikret at de ble adoptert på uriktige premisser og fratatt sine norske statsborgerskap. Statens Utlänningskommission var ansvarlig for forberedelsene til dette, og Utrikesdepartementet sikret at domstolene gjennomførte det. Norske myndigheter visste hva som foregikk, men lot det skje. De vurderte trolig aldri om det var til gagn for barna eller til skade for dem. På 1960-tallet kom det norske sosialdepartementet i kontakt med åtte av disse barna, men, som vi skal se, uten å stille spørsmål ved den uretten som var gjort dem. Det ser heller ikke ut til at norske eller svenske myndigheter senere har tatt noen praktiske initiativ for å gjenopprette uretten.³⁷⁴

KAPITTEL 6

En mislykket registrering

Krigsbarnutvalget hadde, som vi har vært inne på, allerede 12. juli bedt Sosialdepartementet skaffe opplysninger om hva andre land planla å gjøre med sine barn med tyske fedre. Det var selvfølgelig viktig å vite om også andre planla å sende dem til Tyskland. I så fall kunne det samordnes innenfor rammen av de allierte repatrieringsprogrammene. Særlig ønsket var opplysninger fra Danmark, Finland, Nederland, Belgia, Frankrike, Tsjekkoslovakia og Polen. Fordi det hastet, ba utvalget om at forespørlene ble gjort telegrafisk.³⁷⁵ UD hadde ingen representasjon i Polen, så derfra var det ikke mulig å få opplysninger. I motsetning til hva man kunne tro ut fra den opphetede opinionen i Norge, var responsen på henvendelsene laber. Ingen svar kom, og 27. august purret UD på legasjonene.

Bare Danmark, Finland, Belgia og Tsjekkoslovakia svarte til slutt.³⁷⁶ Med unntak av svaret fra Danmark, som hadde fått purringen i form av en egen verbalnote, var ingen særlig opplysende. I svaret fra Finland ble det opplyst at det ikke var truffet noen særlige bestemmelser, fordi de tyske troppene, med unntak av de siste to månedene av krigen, hadde oppholdt seg i landet som allierte. Legasjonen ettersendte en avisartikkel der det ble hevdet at det bare var «några hundratal» barn med tyske fedre, og at disse barna ikke sto i noen særstilling blant andre barn med enslig mor.³⁷⁷ Det ble ikke opplyst noe om hva myndighetene ville gjøre med barna. Fra Belgia ble det opplyst at det «såvidt man har brakt på det rene» ikke var iverksatt noen tiltak. Et liknende svar kom fra tsjekkoslovakisk UD, som i tillegg opplyste at det ikke kom på tale å tvinge de tyske barnefedrene til utbetalinger.

Men tsjekkosllovakerne var interessert i å vite hvordan Norge løste problemet. Fra Nederland kom et telegram fra den norske sendemannen i Haag, som antydte at man ikke foretok seg noe, hvis ikke mora hadde vært gift med en tysker. I så fall ble barnet behandlet som borger av fiendtlig stat.³⁷⁸

Heller ikke fra Frankrike kom det svar på den første henvendelsen. Først etter at ambassaden i Paris oversendte en note til fransk UD, fikk man et lite opplysende svar om at den franske utenriksministeren ikke hadde anbefalt den provisoriske regjering egne tiltak. For øvrig stilte man seg ikke negativt til å undersøke saken nærmere hvis man fikk ytterligere opplysninger fra den norske ambassaden.³⁷⁹

Alt i alt var svarene magre. Rimligvis var ingen av disse landenes myndigheter særlig interessert i å belyse problematikken, verken ved å iverksette undersøkelser eller å opplyse noe om vurderinger. UD maste heller ikke mer på utfyllelser, trolig fordi man var klar over at tematikken var følsom. I et etterkrigs-Europa som konkurrerte om krigsinnsats, kunne den innby til spekulasjoner om omfanget av samarbeid med okkupantene.

Danskene var de eneste som oppga tall. Etter «gjentagne ganger å ha brakt saken i erindring», mottok UD en redegjørelse fra det danske Justitsministeriet i midten av september 1945.³⁸⁰ Det la til grunn at den viktigste forskjellen fra Norge var at tyskerne ikke hadde etablert noen okkupasjonsstat i 1940. Landet var bare militært besatt.³⁸¹ Tyskerne hadde ikke opprettet egne statsorganer i landet, som kunne bistå med å fastslå farskap eller å sikre barnas økonomi. Lebensborn var ikke etablert.³⁸² Som i Norge, hevdet tyskerne såkalt eksterritorialrett, det vil si at tysk lov gjaldt for alle forhold vedrørende tysk militært personell i Danmark. Dermed kunne ingen av disse stilles for dansk rett for å få fastslått farskap, slik det gjaldt for andre fedre til barn utenfor ekteskap. Men i mai 1941 ble det etablert en forlikskommissjon, som på frivillig grunnlag skulle forsøke å fastslå farskap og bidragsplikt.³⁸³

Ordningen var ikke særlig vellykket. Først i begynnelsen av 1944 kom tyskerne i gang med en domstol som pådømte farskap.³⁸⁴ Pr. juli 1945 var 4598 saker avklart, av disse var 1417 frivillig erkjent av fedrene eller pådømt i denne domstolen.³⁸⁵ Etter kapitulasjonen i 1945 falt eksterritorialretten bort, og de danske domstolene gjenopptok farskapsaker også mot tyskere.

Ministeriet antok at det i alt var om lag 5000 barn i slike dansk-tyske forhold.³⁸⁶ Til forskjell fra Norge, var det i Danmark en lov for forskuttering av barnebidrag. Den ble svært viktig for krigsbarn, selv om loven hadde den begrensning at den krevde at farskapet var rettslig fastslått, hvilket gjorde det vanskelig for mora å beskytte barnet ved å nekte å oppgi fars navn. Et anslag på kostnadene for staten knyttet til disse barna, anslo beløpet til noe under to millioner kroner, men trolig ville utbetalingene ligge betydelig lavere på grunn av lovens strenge krav. Et eget sirkulære om saken fastslo at det ikke var noen forandring av mødrenes rettstilling, de skulle behandles som andre mødre til barn utenfor ekteskap. Andre spesielle

tiltak ble ikke nevnt i ministeriets skriv, spesielt ikke noe forslag om deportasjon, å ta barna fra mødrene, eller om behovet for å utrede noe slikt i et eget krigsbarnutvalg, som i Norge.

Hvis vi skal tro vurderingene i dette notatet, er det slående hvor forskjellig situasjonen var for danske krigsbarn og deres mødre, sammenliknet med de norske. Senere forskning viser imidlertid at framtidsutsiktene for danske krigsbarn var langt fra roserøde.³⁸⁷ Klipping av «tyskertøser» og trakassering av barn forekom i stort monn. Likevel ser det ikke ut til at det var et utbredt krav at de skulle kastes ut av landet.

Undersøkelse for å skille ut åndssvake

Å sende krigsbarna til utlandet hadde vært det sentrale tema fra Krigsbarnutvalgets første møte 9. juli. Det hadde også vært det bakenforliggende tema da utvalget hadde foreslått at departementet skulle nedsette en komité for å gjennomføre en psykiatrisk kartlegging av barna og mødrene, under ledelse av overlege Ødegård. Men Frydenberg ønsket ikke noe underutvalg. Han ville holde saken innenfor Krigsbarnutvalget. Dessuten ville et underutvalg kreve mer tid. I stedet ble Ødegård bedt om å avgi en uttalelse.

Ødegård hadde ferie, så et notat fra hans side ble først satt opp 10. august. Det ble journalført i departementet 18. august og «utlånt» til Krigsbarnutvalget.³⁸⁸ Det var altså blitt til i full fart. Etter at Debes hadde lest det, skrev han til departementet og gjorde oppmerksom på at Ødegård foreslo en kartlegging av krigsbarn med tanke på en nærmere gransking, akkurat som utvalget selv hadde bedt om. Dette hadde utvalget derfor sluttet seg til, kunne han opplyse.³⁸⁹ Det var imidlertid tvilsomt om det fantes tilstrekkelig med sakkyndige i landet til å gjennomføre en slik gransking, mente Debes. Her kunne han støtte seg på både Thingstad og Ødegård. Problemet med å sende åndssvake barn ut av landet var man klar over i utvalget, men han kunne nå opplyse at man hadde «drøftet muligheten av å få overført til alliert eller nøytralt land krigsbarn som det ikke er forsvarlig å la oppfostre her i landet, herunder også muligheten av å få sendt til annet land slike krigsbarn som er åndelig defekte og som vi savner anstaltsplass for».

Debes opplyste at han hadde tatt kontakt med Harald Lund i UNRRA, for å løse dette problemet.³⁹⁰ På en nylig avholdt konferanse i London hadde Lund tatt opp disse spørsmålene med UNRRA sentralt, og organisasjonen hadde uttrykt «meget sterk interesse» for hva som skulle skje med krigsbarna. Men man hadde understreket at før skritt kunne tas, måtte norske myndigheter klarlegge i hvilken utstrekning det gjaldt barn som trengte «særomsorg». Organisasjonen kunne imidlertid bistå ved å sende til Norge sakkyndige for å granske mødrene og barna. I så fall måtte Norge be om slik bistand fra UNRRA. Alle de aktuelle barna kunne ikke granskes ennå, mente Debes, men han anslo at om lag 2000

barn med mødre «kunne bli gjort til gjenstand for sakkyndig gransking», hvilket ville gi tilstrekkelig kunnskap til å anslå hvordan det var med hele gruppen. Trolig tenkte han på de «tyskertøsene» og barn som på dette tidspunktet enten var internerte eller som ville bli det om kort tid.

Han understreket videre at granskingen ville være av den største interesse for hele barnevernet. Debes minnet om at Ødegård foreslo at det straks måtte utvelges en leder for granskingen. Det hastet for at man omgående kunne skaffe en oversikt over behovet for bistand fra UNRRA. Når dette var klart, kunne man i samråd med Lund be om bistand til selve granskingen og «når det gjelder barnas fremtidige skjebne. En unnlater ikke å tilføye at de to tiltak som her blir tatt opp i denne sak ... vil ha innvirkning på UNRRAs stilling til krigsbarnproblemet også i andre land som var okkupert av Tyskland». På slutten av sitt brev opplyste Debes at Lund nå skulle reise til Danmark, men at han hadde sagt seg villig til å komme tilbake for å bistå i denne spesielle saken.

Debes minnet altså departementet om at den granskingen som Ødegård hadde levert en skisse til, var viktig som forutsetning for at deportasjonen kunne gjennomføres. Men de rent faglige synspunktene som Ødegård også kom med i notatet, kommenterte han ikke. Det gjorde han derimot i den senere teksten til utvalgets innstilling, hvor uttalelsen ble sitert i helhet og dens nokså luftige slutninger avvist. Vi skal ikke bruke plass på gjengi Ødegårds tekst, men begrense oss til å se på de metodologiske resonnementene som han la til grunn og som gjorde den vanskelig å svelge.

Uten å vise til underlag i forskning eller litteratur slo Ødegård fast at «den alminnelige erfaring» var at det blant «tyskerpikene» var uforholdmessig mange «svakt begavede», «asociale psykopater» og «sinnsyke», med «sjelelige defekter ... som for en meget stor del er arvelig betinget». Som belegg for dette viste han til at noen titalls slike pasienter var innlagt under krigen. Med dette utgangspunktet utviklet han en slutningsrekke: Mødre som ikke «hindrer besvangring», er stort sett «åndssvake». Fedre som tar «tiltakke med svakt begavede piker», er stort sett selv «åndssvake». Ergo måtte også en stor andel av fedrene være «åndssvake» og følgelig var begge foreldrene «åndssvake». Fordi det her var snakk om «sjelelige defeceter» som, etter hans syn for en stor del var arvelige, fikk avkommet slike arveanlegg fra begge foreldre. Da ble, stort sett, også avkommet «åndssvakt». Han dristet seg til og med til å anslå at dette kunne ramme 85–90 % av barna. På dette grunnlaget utviklet Ødegård videre i teksten at et flertall av de 9000 barna det var snakk om, trolig var «åndssvake», som «selv ikke den omhyggeligste oppdragelse eller det bedste miljø vil kunne rette på i særlig grad».

Her var han kommet fram til poenget: Det var uansvarlig å anta at «åndssvake» barn i slike mengder kunne få plass i vår lille og dårlig utstyrte åndssvakeomsorg, og det var uansvarlig å sende dem til fosterhjem uten videre undersøkelser. En slik undersøkelse var altså udiskutabelt nødvendig og den måtte gjennomføres hurtig,

i løpet av et halvt år. Når det gjaldt mødrene, kunne man innhente opplysninger fra folkeskolene, slik at man på forhånd kunne frasortere sikre «normale» og sikre «åndssvake». Heller ikke når det gjaldt barna, som jo var svært små, kapitulerte Ødegård for de praktiske vanskelighetene med å foreta intelligenstag og psykologiske undersøkelser, selv om han innså at det forelå kompliserende faktorer. To årsklasser på til sammen 2000 barn mente han burde være overkommelig. Den siste tredjedelen av Ødegårds notat omhandler kostnadene og tidsforbruket pr. person. Han mente at barna burde undersøkes av psykologer mens de voksne var reservert for psykiaterne. Til sammen ville slike undersøkelser koste 35 000 kroner. Hvis man brukte tre måneder på grundig planlegging, ville hele undersøkelsen kunne gjennomføres på ytterligere tre måneder, mente han.

Vurderingen av de faglige aspektene av Ødegårds notat og skisse er et kapittel for den medisinske historieskriving, som inntil nylig ikke har vært særlig prioritert i Norge. Professor Nils Johan Lavik har kommet med noen korte synspunkter i en kommentar til Kåre Olsens bok *Krigens Barn* i 1999.³⁹¹ Det Lavik finner mest kritikkverdig og forbausende i Ødegårds uttalelse, er at han på basis av «alminnelig erfaring» med bare 25 innleggelse på Gaustad under hele krigen kunne generalisere til hele gruppen av kvinner. Ødegård var ansett som en internasjonal kapasitet på områder som beskjeftiget seg med å beregne omfanget av psykiske lidelser i en befolkning.

I sin avhandling om psykoser blant norske emigranter til USA fra 1932 utviser han en helt annen kritisk og edruelig holdning når han drøfter dette spørsmålet, enn han gjør i brevet til Sosialdepartementet.³⁹² Hans resonnement er derfor urimelig i forhold til den kritiske sans han ellers utviste i forhold til sin samtid, og ikke bare ifølge ettertidens målestokk

skriver Lavik.

Når vi skal vurdere betydningen til Ødegårds notat, må vi holde de faglige og økonomiske aspektene atskilt. Når det gjelder de faglige aspektene, så er det bemerkelsesverdig at de praktisk talt ikke ble fulgt opp av Krigsbarnutvalget. Da innstillingen endelig var redigert ferdig to måneder senere, polemiserer både Fjogstad og Debes mot hans vurderinger. Trolig hadde den mellomliggende tausheten sin årsak i at Ødegård, ved å blåse opp antallet åndssvake utenfor enhver rimelighet, ikke kunne tas til inntekt for utvalgets forslag. De la til grunn at man trengte en omfattende psykiatrisk undersøkelse for å skille de åndssvake fra de normale, ettersom bare de normale kunne adopteres, enten det nå ble i utlandet eller hjemme. Hvis derimot praktisk talt alle var åndssvake, var det liten grunn til å bekymre seg for noen av disse alternativene. Dermed var Ødegårds oppgaver lite egnet til å styrke argumentasjonen for andre av Krigsbarnutvalgets forslag enn de som støttet opprettelse av institusjoner for åndssvake i Norge. På grunn av sine

overdrivelser passet Ødegårds forslag rett og slett ikke inn i den framgangsmåten som var skissert i Krigsbarnutvalget. Andre innvendinger kan også tenkes.

Imidlertid var det ikke de faglige vurderingene til Ødegård som departementet var mest opptatt av, men kostnadsoverslagene for undersøkelsen av hele gruppen krigsbarn. Forslaget om undersøkelsen passer inn i det helhetlige bilde som Krigsbarnutvalget arbeidet med i denne første perioden fram til midten av september 1945. Man så for seg deportasjoner til Sverige og kanskje til noen andre land, etter hvert som undersøkelsene skred fram. For å gjennomføre prosjektet trengte man bygningene på Godthåp. Med Sverige måtte man inngå avtaler om hvordan overføringen skulle foregå. For øvrige land kunne man få hjelp av UNRRA, særlig når det gjaldt barn med behov for særomsorg, men også her ville man trolig måtte inngå bilaterale avtaler.

Ødegård la til grunn at man kunne hente ut barn og mødre med tvang. Hvis det skulle begrunnes med annet enn omsorgssvikt, måtte vergerådene få utvidet lovgrunnlag for å ta barna, eventuelt måtte departementet få det. Begrunnelsen måtte i så fall være at barna måtte fjernes av hensyn til hva omgivelsene eller opinionen mente om dem. I seg selv var det en uhyrlig tanke, som leder tankene hen til hekseprosessenes tid, da tilfeldige beskyldninger kunne utløse de mest dramatiske følger for ofrene. Den interneringen av «tyskerjenter» som allerede hadde pågått, måtte i så fall bli gjennomført i større omfang. Da måtte man ha med seg politi og kommune-Norge. Selv om Ødegård uttalte seg klarere om hva som burde gjøres og begrunnet det med andre argumenter enn Krigsbarnutvalget, så delte de hans synspunkter om at det neste skrittet i prosessen var en landsomfattende undersøkelse for å skille ut «åndssvake». Da måtte man samle sammen barna og mødrene. For å kunne gjøre det måtte man vite hvor i landet de oppholdt seg. Dette var bakgrunnen for at Debes 14. juli fulgte opp utvalgets vedtak 12. juli om å be Sosialdepartementet om å sende ut et rundskriv til samtlige fattigstyrrer.

Rundskriv til fattigstyrene

Å sende rundskriv til landets kommuner var ikke bare administrativ rutine. Det var også en politisk handling, som alltid hadde en viss risiko for å utløse utilsiktede prosesser. Man kunne ikke helt lukke øynene for det i en så følsom sak. Den politiske prosessen sommeren 1945 var lite forutsigbar. Departementsledelsen hadde behov for ryggdekning. Politisk utbytte av slike embetshandlinger var viktig, for det var behov for adskillig kraft hvis man skulle forene politikerne bak et så drastisk prosjekt. På overflaten bandt det såkalte «Fellesprogrammet» partienes arbeid sammen sommeren 1945. Men innbyrdes var politikerne opptatt av å kjekle om posisjoner, og de sto foran et svært usikkert stortingsvalg. Usikkerhetsfaktorene ga departementsledelsen en tilleggsbegrunnelse for rundskrivet, nemlig å få en tilbakemelding av hvordan krigsbarna ble vurdert lokalt, ikke minst hvordan det

ville det bli når de også ble en økonomisk byrde. For i departementet visste man at det ville bli vanskelig å unngå. Det kom til å føye en ny dynamikk inn i saken.

Når det gjaldt kommuneøkonomien, trengte ikke departementet å lete langt etter bekymring sommeren 1945. Mange distrikter var raserte, som nord for Lyngen, hvor de fleste hus var brent og store deler av befolkningen var deportert eller jaget på flukt til et liv i huler og gammer. Men også i kommunene sørpå var det økonomiske livet satt tilbake. De offentlige investeringsbehovene var store. Man manglet varer og produkter av alle slag. En betydelig tysk anleggsvirksomhet og annen krigsrelatert virksomhet var brått stoppet opp, og inntektene for flere hundre tusen mennesker forsvant. Hvordan det ville gå med skatteinngangen, var usikkert. Lokale myndigheter bekymret seg for hvordan kommunale utgifter, som den lovpålagte fattigstøtten, skulle dekkes. Hvordan den økonomiske gjenreisningen ville arte seg, kunne ingen spå om. Erfaringene etter første verdenskrig hadde vært at det kunne følge en langvarig depresjon.

Vi har sett hvordan krigsbarna og deres mødre i dobbel forstand var betraktet som svikere; moralsk, som tøsen og horungen, og nasjonalt, som forræderen og femtekolonnisten. Var en tredje rolle i vente for dem; den økonomiske, som fattigklienten og fattigungen?

Fattigstyrene var etter fattigloven av 1900 ansvarlige for utbetalingen av understøttelse fra kommunekassene. Det var en av de største kommunale utgiftspostene siden kommunene ble opprettet. Reglen var at støtten skulle utbetales i oppholdskommunen, men at 2/3 av beløpet skulle refunderes av hjemstavnskommunen.³⁹³ Krangling mellom kommuner og mellom kommuner og stat om utgifter og inntekter var derfor ikke noe nytt i 1945. Under krigen hadde folk flyttet over kommunegrensene som aldri før. Kvinner og særlig menn hadde fulgt i kjølvannet av den tyske militære virksomheten. Gravide ungjenter søkte seg gjerne til et Lebensbornfødehjem langt vekk fra hjemstedet. Etter fødselen reiste de ofte ikke tilbake til hjemkommunene, men til nærmeste by og satte grå hår i hodet på fattigforstanderne der. Derfor mente fattigstyrene ofte at kostnadene for underhold av krigsbarn i deres kommune egentlig hørte til en annen kommune, hvor mor en gang hadde hatt hjemstavn.

Mange kommuner mente at underhold til krigsbarn ikke var kommunes ansvar. Staten burde betale, fordi okkupasjonen var et statlig anliggende. Nesten alle var enige om at Tyskland burde betale regningen. Tyskerne hadde jo inntil freden betalt gjennom Lebensborn, som hadde fått sine penger gjennom Reichskommissariat. Derfor trodde folk at det var den tyske stat som hadde betalt. I virkeligheten var det ikke sant. Okkupasjonen var nemlig ikke bare organisert ut fra militærstrategiske hensyn, men også for å utnytte de økonomiske ressursene i Norge til det ytterste. Okkupantenes kostnader, inkludert Lebensborns, ble betalt av norske skattebetalere.³⁹⁴ Men det sa tyskerne selvfølgelig ingenting om, heller ikke Krigsbarnutvalgets medlemmer ga uttrykk for at de var klar over det.

Skulle de store kostnadene til Lebensborn bli veltet over på de slunkne fattigkassene? Hva kunne kommunene vente av hjelp fra staten, hvis det skjedde? Fra før krigen var det forventninger om statlige økonomiske tiltak for enslige kvinner og deres barn. En lov om forskuttering av barnebidrag var diskutert i flere år, men var stadig blitt utsatt.³⁹⁵ I motsetning til mange andre land, som Danmark, fantes det ingen statlig støtteordning for enslige mødre, annet enn fattigunderstøttelse, og en kommunal morstrygd i Oslo og noen få andre kommuner. Det fantes ikke offentlige finansierte barnehager eller hjelp til barnepass. I fattigstyrene satt det nå betrodde menn som fryktet at den nye gruppen av klienter ville sprengte alle rammer. De var opptatt av hvordan mødrene kunne forsørge seg selv.

Hvordan så mødrene selv på situasjonen? Hadde de tenkt igjennom hva som ville skje når den «tyske» understøttelsen falt bort? I juli 1945 hadde tusener av dem erfart dette i to måneder. Noen kunne kanskje falle tilbake på besteforeldre eller andre slektninger. Alle var selvfølgelig ikke utstøtt av sine familier. Alternativet, som sosialklient, var lite lystelig. Det var stor misnøye i mange kommuner mot at enslige mødre fikk understøttelse idet hele tatt. Hvordan kunne disse mødrene, med sine spesielle tilleggsproblemer, unngå å bli dobbelt mål for misnøye? Mange var knapt mer enn boligløse ungjenter som vanskelig kunne forsørge seg selv, hvis ingen andre så etter barna deres. Stilt overfor den rene nød måtte de før eller senere velge; enten be om «norsk» understøttelse, risikere å miste barna eller forlate landet.

Det var altså flere grunner til at departementet hadde behov for en nærmere kontakt med kommunene om krigsbarna, da Krigsbarnutvalget ba om å få sendt ut et rundskriv for å få registrert hvor de befant seg. Med sine politiske føringer hadde departementsledelsen press på seg for å komme i gang. Det kan best illustreres ved at i de samme dagene som rundskrivet ble besvart i kommunene, var statsråd Oftedal i Stockholm hvor han diskuterte hvordan en overføring til Sverige kunne skje. Debes var trolig også opptatt av om stemningen ute kunne åpne for at krigsbarna kunne gli inn i lokalsamfunnet. Som vi skal se, ønsket han at fattigstyrene skulle være forsiktige når de ba om opplysninger, kanskje fordi han tenkte at stemningen ville bli mindre fiendtlig hvis de fryktet at bare et lite antall barn kom under fattigstøtte. Det var ikke helt ubegrunnet at en særlig nidkjær gransking av alle enslige mødres forhold kunne definere flere barn som «krigsbarn» enn en mer forsiktig framgangsmåte ville gjøre. Han kan også ha fryktet at et krav om utførlige opplysninger kunne stimulere overdrevne forestillinger om problemet. Det var nærliggende å anta at spørsmål om adresser kunne lede til forventninger om å bli kvitt dem, eller at staten sto klar til å overta ansvaret for dem. Her var en delikat balansegang mellom å av søke en opinion eller å skape en, mellom å registrere lokale «push»-faktorer og det å skape slike.

Det er heller ingen tvil om at både Debes og Fjogstad var seg bevisst at de formuleringene man brukte i et slikt rundskriv, måtte være svært nøye avveid.

Utkast og endringer

Det første utkastet til rundskrivet ble foretatt av Debes i et brev til Sosialdepartementets 3. sosialkontor 14. juli. Han innledet med at «utvalget vil gjøre merksam på at det i de dokumentene som foreligger i arkivet etter «Lebensborn» i Arbiensgate 7, ikke er tilstrekkelige opplysninger om hvor de norske barn med tyske fedre oppholder seg». «Hvor» kunne forstås som et spørsmål om nøyaktige adresser, eller som et spørsmål om hvordan omsorgen var organisert. I fortsettelsen av teksten skrev han da også at det var av «den største betydning for det videre arbeid med disse barn», å få vite om barna var hos sine mødre, på barnehjem, om de var bortsatt eller adoptert. Noe oppstyr ville han ikke vite av, derfor la han vekt på at «en har tenkt seg at det bør skje så diskresjonært som mulig, slik at det ikke blir revet opp i forhold som er tilfredsstillende ordnet».³⁹⁶ Han ville heller ikke ha en vidtgående registrering, men presiserte uttrykkelig at undersøkelsen ikke måtte «omfatte mer enn det fattigstyret måtte ha kjennskap til eller få vite under konferanse med vergeråd og distriktslæge». Han føyde til at det også måtte spørres om stemningen i kommunen overfor mødrene og deres barn. Han hadde altså bakt inn en vaghet i formuleringen som overlot til fattigstyret å vurdere utformingen av svaret på «hvor».

I departementet skrev Fjogstad et utkast, som stort sett fulgte Debes formuleringer, men strammet det opp på to punkter. Setningen om at man ikke måtte rive opp i forhold som var tilfredsstillende ordnet, strøk han ut, helt og holdent. Og mens Debes hadde bedt om opplysninger *om* barnet var hos mødrene, på barnehjem eller andre steder, supplerte Fjogstad med setningen «og i så fall hvor». Det var en enkel måte å presisere at det dreide seg om adresser, ved å bygge ut Debes' tekst istedenfor å konfrontere den. Dette var et nøkkelspørsmål for departementet. Begrunnelsen for å innhente adresser tok han også med en setning om, uten å gå inn på detaljene, som hadde med oppbyggingen av Lebensborn-arkivet å gjøre. Arkivet var nemlig vanskelig å bruke, fordi tyskerne hadde registrert barna i nummergrupper, som de hadde delt ut distriktsvis. Men Reichskommissariats distriktskontorer dekket flere kommuner, hvilket betydde at etterfølgende numre godt kunne bli å gjenfinne i ulike kommuner. Dessuten var det et fåtall av mødrene som fortsatt bodde hos sine foreldre. Nummerseriene var lite anvendelig for å lokalisere de barna som soknet under et bestemt fattigstyre eller vergeråd. Registerbøkene kunne ikke brukes for å løse dette problemet, for der var barna ført inn etter nummer.³⁹⁷

Det departementet trengte å vite, var *hvor* barna var geografisk, ordnet kommunevis, slik at fattigstyrene kunne finne de barna som var bosatt der. Hvis departementet skulle be lensmannen i en kommune om å hente bestemte barn, måtte han få en liste over hvilke barn som var i hans distrikt, med de adresser han skulle hente dem på. Derfor måtte departementet ordne registeret etter

geografiske kriterier. Det er ingen tvil om at Debes også var klar over denne mangelen på «tilstrekkelige» opplysninger i Lebensborn-arkivet, det var nettopp hans formuleringer om dette som innledet rundskrivet. Men han ønsket nok å overlate til kommunene å vurdere om de ville gi adresser eller ikke.

Spørsmålet om stemningen i kommunen, som Debes bare hadde tatt med en kort setning om helt på slutten av sin tekst, løftet Fjogstad fram som et eget avsnitt. Det var et signal om å synge ut. Dessuten pluset han på et eget avsnitt om at saken hastet, med en understrekning av at det måtte besvares «så snart råd er og i hvert fall innen 14 dager». I høyre hjørne skrev Frydenberg «Haster!» med to understrekninger i rødt. Etter at Frydenberg og Hansteen hadde undertegnet, gikk rundskrivet 19. juli ut via fylkesmennene i 950 eksemplarer til fattigstyrene i alle landets kommuner.³⁹⁸ I et oversendelsesskriv ble det gjentatt at «ekspedisjonen bes påskynt mest mulig», med nok en understrekning.³⁹⁹

Det var altså et skarpere rundskriv som gikk ut med il fra departementet, enn det som Debes hadde foreslått. I realiteten påla det fattigstyrene å rapportere. Krigsbarnutvalgets innstilling kom til å gi en misvisende beskrivelse av både rundskrivet og rapportene, som senere har blitt formidlet videre av andre. Derfor har det vært nødvendig å analysere disse omstendighetene nøye og å foreta en detaljert gjennomgang av rapportene.⁴⁰⁰ Denne er det imidlertid ikke nødvendig å gjengi her. Av plasshensyn skal vi begrense oss til å se på noen statistiske hovedtrekk og gi en vurdering av hva tallene kan fortelle oss.

Rapportene

De første svarene kom inn allerede 26. juli og var datert bare fire dager etter utsendingen.⁴⁰¹ Fra og med 30. juli kom de i store mengder hver dag, de fleste via fylkesmennene. Det betyr at de neppe var grundig behandlet. Andre ser ikke ut til å ha vært behandlet idet hele tatt. Formennene i flere fattigstyret har bare skrevet på baksiden av rundskrivet at man «heldigvis» ikke kjente til noen slike barn der i bygda. Atter andre er grundige, noen sendte også inn flere svarbrev. Noen etternølere kom inn først over nyttår 1945/46, de siste to kom så sent som i mars 1947.⁴⁰² Vi skal se på hvor mange fattigstyrene som svarte, i forhold til de som fantes,⁴⁰³ hvor mange krigsbarn de rapporterte, om de oppga adresser på dem og i tilfelle hvor mange. Vi skal sammenlikne med det antallet krigsbarn som Statistisk sentralbyrå beregnet fantes totalt i 1946.⁴⁰⁴ Dernest skal vi se på hvordan fattigstyrene beskrev stemningen.

Departementet hadde det svært travelt med å få ut rundskrivet. Det var å vente at svarene ble bearbeidet i samme tempo. Men det skjedde ikke. Forskjellen på Frydenbergs hissige påskrift «Haster!» og liten interesse for resultatet bare noen korte uker senere, er påfallende. Endringen kommer tydelig til uttrykk i Krigsbarnutvalgets innstilling. Der ble bare svarene om stemningen

referert, mens resultatet av adresseinnsamlingen, som var hovedhensikten med rundskrivet, overhodet ikke ble kommentert. Utvalget så altså annerledes på behovet for rapportene i november enn de gjorde i juli. Det kan bare være en grunn til dette. Man hadde ikke lenger det samme akutte behovet for å få fatt i barna. Nå vet vi grunnen til det; i mellomtida hadde nemlig regjeringen avblåst deportasjonsprosjektet, og det prekære behovet for adressene ble avløst av et mer langsiktig behov for å oppdatere arkivene.

Det kom inn 558 rapporter, faktisk et lavere antall enn de 573 som Krigsbarnutvalget oppga.⁴⁰⁵ I tillegg kom noen i 1946. Antallet fattigstyrer som svarte, er noe lavere, fordi enkelte sendte flere rapporter. I alt fantes det ifølge Krigsbarnutvalget 747 fattigstyrer sommeren 1945.⁴⁰⁶ Det betydde at 75 % hadde svart. De oppga i alt 3128 krigsbarn. For 1492 av disse fikk departementet angitt oppholdssted med navn og adresser. Tallene fra Statistisk sentralbyrå, som var basert på folketellingen i 1946, viser at det var minst 7853 krigsbarn i landet ved utgangen av 1945. Hvis vi ser bort fra at antallet i juli/august må ha vært noe lavere, betyr dette at man fikk adresser på bare 19 % av barna. Det er vanskelig å se noe mønster i forskjellene mellom kommuner og fylker. Lavest lå Sør-Trøndelag, Østfold, Troms, Telemark, Møre og Romsdal, Hordaland og Hedmark, høyest lå Rogaland og Oppland. Bare 142 av disse barna hadde fattigunderstøttelse av kommunene, 1732 var hos mødrene, 725 hos slektninger, 260 var på barnehjem,⁴⁰⁷ 110 var adoptert eller under adopsjon og 31 var i Tyskland eller i ferd med å reise dit. Tallene er vanskelige å vurdere. For eksempel opplyste flere fattigstyrer at mange barn både var hos mor og hennes foreldre, ettersom få mødre hadde egen bolig.

Resultatene som helhet var altså ikke særlig opplysende. En del av forklaringen på det kan være motivene til de som svarte. Oftest var det formannen i fattigstyret, forstanderen eller i noen få tilfeller formannen i vergerådet. Ikke en eneste kvinne undertegnet. Det var idet hele tatt få kvinner i fattigstyrene og vergerådene. Formannen i fattigstyret var gjerne presten eller en tjenestemann i kommunen. Medlemmene var oppnevnt av kommunestyret. Mange kommuner hadde en egen forstander, som var daglig leder av fattigvesenet. Formannen forvaltet også fattigvesenets eiendom og var derfor en betrodd person, utvalgt blant bygdas mest solide borgere og svært forskjellig fra disse mødrene og deres barn. Trolig framsto de i hans øyne som dobbelt mindreverdige, både som unge og som svært ansvarsløse. Han hadde naturlig nok et skarpere blikk for de som var fattigunderstøttede og de som lå an til å bli det, enn for andre. De krigsbarn og mødre som var i trygge økonomiske forhold, var mindre i fokus. Rapportene inneholder derfor trolig et skjevt utvalg. Rapportskriveren var ikke bare formidler, men kilde skaper.

Ville flere adresser ha kommet inn hvis rundskrivet hadde blitt sendt til vergerådene i stedet for til fattigstyrene? Det er grunn til å anta at lensmannen, som ofte satt i vergerådet, ville ha utført dette mer håndfast. Det følger av at vergerådene hadde en annen oppgave enn fattigstyrene; de to var produkter av ulike lover,

ulik tilnærming til sosiale spørsmål, hadde tilknytning til ulike profesjoner og var underlagt ulike statsorganer. Vergerådene var skilt ut fra fattigomsorgen for å gripe inn ved omsorgssvikt eller atferdssvikt og for å plassere barna under tilsyn.⁴⁰⁸ Fattigstyrets utgifter ble dekket av kommunen, vergerådets av kommunen og staten. Vergerådet var mest å sammenlikne med en barnevernsdomstol. Formannen var jurist og dommer, oftest sorenskriver, andre medlemmer var distriktslege, prest og lensmann, alle embetsmenn. De behandlet henvendelser og klager, førte vitner og avsa slutninger. Ellers satt mange av de samme personene i begge utvalgene og kjente de samme sakene.⁴⁰⁹ De visste hvilke barn som fikk understøttelse og hvilke som ble vanskeligjett. Forskjellen i praksis kunne være mindre enn i teorien. Hvis det hadde kommet så langt at barna skulle hentes inn, måtte det behandles av vergerådene. Men vergerådene var dårligere utbygd, særlig i landdistriktene.⁴¹⁰ Fattigstyrene derimot, var i virksomhet nesten overalt, med unntak av enkelte kommuner i Finnmark.

Vi vet ikke hvordan Frydenberg og Fjogstad reagerte på resultatet. Det ble aldri omtalt i Krigsbarnutvalgets innstilling. Fordi rundskrivet ikke ble kjent utenfor fattigstyrene, ble det heller ikke omtalt i avisene, og myndighetene kunne fritt velge hvordan de ønsket å bruke resultatene. De 1492 adressene man tross alt hadde fått inn, var uansett en begynnelse til å ajourføre Lebensborn-arkivet. Ellers var det til liten hjelp. Det var nærliggende å spørre seg hva grunnen kunne være til at så få adresser ble oppgitt, når opinionen tilsynelatende var så aggressiv. I tillegg til ulike sympatier og antipatier i fattigstyrene og ulike profesjonsvurderinger som kunne påvirke rapporteringen og den generelle desorganiseringen som krigs-avslutningen hadde skapt, gir det lave tallet på 142 understøttede krigsbarn i hele landet trolig nøkkelen til å forstå hvorfor. Selv om dette tallet må være lavere enn det virkelige, så forteller det at mødre ennå nølte med å be myndighetene om støtte i et håp om en beskyttende anonymitet. I mange enkeltrapporter kan vi lese at barna burde bli hos sine mødre, og at verken departement eller lokale myndigheter burde foreta seg noe som helst med dem. Slike signaler ga advarsler mot å gå videre med å ta barna fra mødre. Det er verd å merke seg at det gjerne er i tilknytning til hvordan man besvarte spørsmålet om adresser at vi finner slike kommentarer i rapportene.

Når det gjaldt stemningen, svarte 360. Av dem hadde 192 angitt at den var negativ, 16 at den var ekstra negativ, 114 at den var indifferent og 38 positiv. I hovedsak var bildet nokså likt over alt. Kommuner med sterke fordømmelser og kommuner med forsonlig stemning finner vi side om side i hele landet. Flest fordømmelser finner vi i Østfold, Møre og Romsdal, Nord-Trøndelag og Nordland. Men dette er samtidig fylker med mange kommuner hvor fattigstyrene skriver om forsonlig stemning. De store krigsbarnfylkene var kystfylkene fra Rogaland til Finnmark. Lavest av disse lå Nord-Trøndelag. På Østlandet var det færrest krigsbarn, når vi ser bort fra Oslo. Det er karakteristisk at svarene sjelden gjør rede for hva de bygger

på. I tillegg er det vanskelig å skille mellom svar som angikk barn og mor. Mange rapporter beskriver barnas uskyld i samme åndedrett som de fordømmer mødrene. Mange minner om proklamasjoner. Det er ofte uklart om det var stemningen i landet, i bygda eller i fattigstyret som ble nedtegnet, eller rett og slett meningen til rapportskriveren. I de fleste tilfellene var det det siste vi fikk.

I Krigsbarnutvalgets innstillingen ble rundskrivet presentert som at det var sendt ut for bare å registrere stemningen i landet. I et eget kapittel som het «Stemningen i Norge og blant norske i utlandet», hevdet utvalget at rapportene viste at stemningen hadde svingt i en mer forsonlig retning utover sommeren og høsten 1945:

At en slik svinging i oppfatningen har funnet sted, har utvalget fått bekreftet ved uttalelser som etter anmodning fra utvalget er innhentet av Sosialdepartementet ved rundskriv av 19/7 1945 til landets fattigstyre om stemningen i kommunen overfor mødrene og barna. Flere av fattigstyrene har uttrykkelig uttalt at stemningen er blitt mer forsonlig etter som tiden går og sinnene faller til ro.⁴¹¹

Det ville utvalget demonstrere med statistiske oppstillinger, på tross av at de medga «det ble ikke stilt spesifiserte spørsmål i nevnte rundskriv fra departementet, men bare spurt om stemningen i sin alminnelighet». Dette var, som vi har sett, direkte usant. Det ble stilt «spesifiserte spørsmål» og gitt spesifiserte svar, men det var til den delen av rundskrivet som her ikke ble kommentert. En i utvalget, trolig Fjogstad, gikk gjennom rapport for rapport, tolket det som sto om stemningen og krysset av for ett av tre svaralternativer: «I. Overbærende stemning overfor barna (og tildels overfor mødrene)», med åtte underalternativer⁴¹², «II. Fiendtlig stemning overfor barna (og moren)», også her med åtte underalternativer⁴¹³ og «III. Fiendtlig stemning overfor moren (ikke noe uttalt om barna)». Så summerte han denne presentasjonen av stemningen med en oppstilling over fylkene og hele landet for de ulike alternativene, som ga 104 svar på I (overbærenhet), 99 på gruppe II (fiendtlig til barna) og 73 på gruppe III (fiendtlig til mora).

Det forelå 276 svar som uttalte seg om stemningen, av disse var altså bare 99 fiendtlig til barna. Fordelingen på de til sammen 16 underalternativene i I og II var svært ujevn, fra 1 til 51. Hvordan tallet 276 er framkommet er ikke godt å si. Kanskje var *det* antallet han hadde mottatt da han analyserte svarene. Som vi har vært inne på, så var det virkelige tallet 360. I tillegg er det også grunn til å være kritisk til måten Fjogstad presenterte de åtte underalternativene i I og II på. Rundskrivet stilte ikke spørsmål om slike alternativer og fattigstyrene ga ikke slike svar. Fjogstad resonerte seg fram til hva de nokså generelle svarene kunne bety og delte dem opp i tilsvarende enkeltbiter, for så å telle dem opp hver for seg.⁴¹⁴ Han lot altså som om han hadde fått inn en mengde detaljerte svar. Han skilte

klart mellom vurderingene av barn og mødre. At mange skrev «selv om barna er helt uskyldige, så ...», tolket han for eksempel som bevis på det. I svarene er det oftest en ren talemåte. Gjennomgående er inntrykket tvert imot at det er samsvar mellom vurderingen av mødre og barn i rapportene, enten det er i negativ, indifferent eller positiv retning.

En gjennomgang som er basert på samtlige rapporter, gir altså et mer negativt bilde enn Fjogstads. De negative svarene var til sammen 208, de positive var i forhold til dette tallet svært få. Det var en nær kompakt majoritet, som vanskelig kan tas til inntekt for at stemningen hadde snudd i en mer forsonlig retning. Fjogstads konklusjon om at det hadde skjedd et stort stemningsskifte, er konstruert. Men rapportene viser geografiske variasjoner.

Utvalget forankret også Fjogstads konklusjon i en henvisning til at sakene var «alvorlig overveiet» og drøftet lokalt i det enkelte fattigstyret, utfra en bestemt rapport fra Haugesund.⁴¹⁵ Men også i dette tilfellet viser det seg at Fjogstad fordreide. Den bestemte rapporten ble skrevet så tidlig som 31. juli 1945, tre måneder før innstillingen ble avlevert. I og for seg hadde det vært tidsmessig mulig med «alvorlig overveielse», i alle fall mer enn en dag eller to. Men i det refererte tilfellet kan det knapt ha vært tid til mer enn ett møte, og vi må undre oss over hvor grundig «overveielser» var. Fjogstads poeng var jo nettopp at stemningsskiftet fant sted senere på høsten. Utvalget hadde nok rett i at flere fattigstyret hadde drøftet saken grundig, men slike var likevel et mindretall. Langt flere hadde ikke gjort mer enn å be vergeråd og distriktslege om en uttalelse. Mange fattigformenn hadde rett og slett begrenset sin saksbehandling til å skrive et kort svar på baksiden av rundskrivet, og sendt det i retur.

Utvalget oppsummerte at stemningen var mer forsonlig i utkantdistriktene enn i byene og i tettbygde strøk. Om det var riktig, er ikke lett å avgjøre. Rundskrivet spurte ikke om forskjeller mellom utkant og sentrale strøk, verken innad i kommunene eller kommunene imellom. På en rekke mindre steder var det også svært negativ stemning, som framgår av mange rapporter fra Finnmark. Generelt gjelder det også her at det er vanskelig å avgjøre om formannen i fattigstyret rapporterte sin egen eller lokalbefolkningens vurderinger. Konklusjonen om at stemningen hadde svingt til det bedre kan derfor ikke tillegges noen verdi.

Trolig er det riktigere å konkludere med at det gjennomgående var en negativ, men avventende holdning, så lenge få mødre hadde søkt «norsk» understøttelse. De fleste fattigstyrene besvarte rundskrivet ved månedsskiftet juli/august i visshet om at mai var siste måned med støtte fra Lebensborn. Juni var den første måneden det ville vært mulig å søke støtte fra fattigstyret. At få mødre hadde rukket å søke i kaoset den første tida etter krigsslutt, var ikke overraskende. Rundt i landets fattigstyret avventet man situasjonen og håpet at færrest mulig ville søke. Flere skrev at hvis mange søkte, så kom stemningen til å bli svært negativ. Denne koplingen til forventede utgifter er trolig nøkkelen til å forstå svarene. Mange

fattigstyrer pekte selv på at staten måtte overta alt økonomisk ansvar eller barna måtte deporteres, for å unngå en negativ stemning. Hvis mora på denne måten ble fritatt for sitt daglige ansvar for barnet, kunne hun ta arbeid og dermed forsørge seg selv. Denne sammenhengen mellom forventning og løsning var enkel å se. Problemet kunne løses hvis barna ble tatt fra mødrene. Det var derfor heller ikke å vente at det hadde skjedd noen endring til det bedre i juli og august, fordi departementet ennå ikke hadde foretatt seg noe. Ser vi på andre kilder, som oppslag i avisene, så kan det tvert imot se ut som at stemningen ble mer uforsonlig i september, da de begynte å skrive om «tyskerjenter» som var tatt i forvaring og internert.

Rapportenes budskap kan oppsummeres slik: I første del som inneholdt oppgavene over barna og deres adresser, rapporterer fattigstyrene langt færre barn enn det som fantes. Det kan tyde på at de mente at barna burde forbli hos mødrene. Men mange fattigstyrer ber bent fram om inngrep, særlig hvis mange søker understøttelse. Disse bruker uforsonlig stemning og mulig stemningsendring som argument.

Rapportene inneholder også noen andre klare funn. For det første ble mødrene beskrevet som svært unge piker, med foreldrebakgrunn i arbeiderklassen. De var tjenestejenter, fiskeriarbeidere, hushjelper og hadde liknende manuelle yrker. De hadde praktisk talt ingen politisk tilknytning til okkupantene, nazi-myndighetene eller partiet NS. Et ytterst lite antall ble nevnt i en slik sammenheng. Om noen flere nevnes at de var internert eller arrestert, men uten at vi får vite grunnen til det. De blir ikke beskyldt for å ha vært angiversker. Det forekommer noen få beskyldninger om prostitusjon. Svært få fattigstyrer bruker argumenter med rasistisk innhold. Bare et par skriver at moras dårlige egenskaper kan arves til barnet.

Hensikten med rundskrivet var å skaffe navn og adresser, samt å kartlegge stemningen lokalt. Det var rent praktiske forberedelser for å kunne ta barna, samt for å forsikre seg om at en slik aksjon ville ha støtte. Ingen deportasjon kunne gjennomføres uten å vite hvor barna var. Men rundskrivet var ikke eksplisitt begrunnet med annet enn behovet for å supplere de mangelfulle adressene departementet hadde. Departementet hadde ikke bundet seg opp til noe som helst. Uansett hva man besluttet, ville det være nyttig med en nærmere registrering av adresser. Rapportene innfridde ikke. I tilfelle departementet valgte å gå videre med deportasjonsprosjektet, måtte det iverksettes en mer effektiv registrering. Da Krigsbarnutvalget tre måneder senere skrev om rundskrivet, var deportasjon ikke lenger aktuelt. Svarene ble omtolket, slik at de passet inn i et forsøk fra utvalget på å hevde at det hadde skjedd et stemningsskifte. I slutten av november var det klart at barna måtte bli. Det var viktigere å påvirke opinionen enn å oppsummere den. Men rapportene i juli og august ga ikke noe slikt grunnlag. Stemningen var negativ og avventende. Svarene ga i særlig grad uttrykk for hva formannen i fattigstyret fryktet, som ansvarlig for kommunens utlegg. Stemningen «var» ikke en fastlåst faktor i seg selv, den uttrykte snarere et krav til staten om å betale *eller å deportere*.

KAPITTEL 7

Deportasjon til Tyskland skrinlegges

Rapportene fra fattigstyrene kom inn utover i august, mens utvalgsmedlemmene var på sommerferie. Etter å ha satt sammen et utkast til innstilling i rekordfart før møtet 23. juli, hadde de reist fra hverandre i den tro at utredningsarbeidet på det meste var ferdig. Nå sto aksjonsfasen for døren, og en rekke praktiske tiltak var nødvendige for å kunne iverksette det myndighetene ville beslutte.

Møtene som til da hadde vært avholdt i departementet, ble flyttet til Lebensborns gamle lokaler i Arbiens gate 7, hvor utvalgets videre aktiviteter fram til slutten i november foregikk. På møtet 23. juli hadde de foreslått å opprette et krigsbarnkontor under Sosialdepartementet. Flyttingen til Arbiens gate innebar at man tok for gitt at kontoret ville bli opprettet omgående. Mange argumenter talte for det. Trolig var det viktigste at Lebensborns arkiv over om lag 8000 barn, som var stilt opp der, skulle omorganiseres ved hjelp av opplysningene fra fattigstyrene. For å utføre dette praktisk ble det ansatt eget personell. Utvalget måtte også ha skriverhjelp. Man forventet stor korrespondanse med fattigstyrene og vergerådene. Flere titalls rapporter kom inn daglig; de skulle leses, vurderes og følges opp. I tillegg kom utvalgets øvrige forberedelser og henvendelser til norske og andre myndigheter. Henvendelser fra mødre og andre pårørende kom kontinuerlig, sammen med mer generelle henvendelser.

Flyttingen medførte at flere stillinger ble overført helt eller delvis fra departementet til utvalgets arbeidssted i Arbiens gate. Foruten sekretæren, Fjogstad, dreide det seg om fire kontorassistenter og en betjent.⁴¹⁶ Fjogstad

arbeidet på heltid for utvalget. Fortsatt ble korrespondansen journalført under departementets 3. sosialkontor, men det ser også ut som at noe gikk direkte og trolig ikke ble journalført. Egne postjournaler ble ikke ført. Utvalget fikk aldri noen offisiell postadresse i Arbiens gate, men fikk likevel noen brev.⁴¹⁷ Kostnadene til utvalget omfattet også leie av lokalene, som måtte tas inn på de ordinære budsjettene. Finansdepartementet godkjente en rekke utbetalinger utover høsten.

Den praktiske oppbemanningen uttrykte forventninger om at virksomheten ville få betydelig omfang. Trolig ville utgiftene for så vel kommunene som sentralt bli store, selv om fordelingen av dem ikke var avklart. Etter en forespørsel fra ekspedisjonssjef Frydenberg om hva man måtte regne med for budsjettåret 1945/46, gjorde Debes rede for den virksomheten han og utvalget antok ville følge.⁴¹⁸ Utgifter til hjelp og støtte for mødrene og barna burde staten dekke, det samme gjaldt utgiftene til «de tyske barnehjemmene», enten det nå ble i Tyskland eller hjemme. Det var behov for flere hundre plasser, som kom til å koste flere hundre tusen kroner. Hvis man valgte å sende barna til Tyskland, ville beløpet neppe bli mindre, fordi en slik utsending neppe «vil bli aktuell før tidligst til neste sommer», skrev han. Forslaget om utdanning av barnepleiersker og en stilling som barnelege ved Godthåp ville koste. Ikke minst ville den foreslåtte psykiatriske undersøkelsen av krigsbarna og deres mødre, koste store beløp. Tanken var at den skulle foregå ved Godthåp, og derfor hadde utvalget foreslått at Godthåp skulle beholdes som «observasjonsheim». Driften av Godthåp ville i seg selv koste store beløp. En slik undersøkelse ville bli nødvendig selv ved «overføring» av krigsbarn og mødrene til «nøitralt eller alliert land» eller til Tyskland. I tillegg kom kostnadene til leie, arbeidshjelp og kontorhold i Arbiens gate 7. Totalt ville utgiftene anslagsvis beløpe seg til en million kroner, men kunne også bli større.

Et uttrykk for bevisstheten om å være i sentrum for betydningsfulle, forestående begivenheter, finner vi i det utkastet til «slutttilråding» som Debes satte opp etter det femte møtet i utvalget, 25. august.⁴¹⁹ Dokumentet ble sendt, nærmest offisielt, med følgebrev til Sosialdepartementet. Debes opplyste at det hadde vært meningen å ha innstillingen ferdig allerede, men at det ble en utsettelse fordi Thingstad skulle til Sveits på en konferanse om krigsskadde barn. Dessuten manglet utvalget fortsatt en del opplysninger. Fordi man i tillegg savnet skrivehjelp til den nå ganske store innstillingen, valgte man å sende ut foreløpige anbefalinger. Departementet sendte anbefalingene videre til ulike instanser for kommentarer 30. august, merket «Strengt fortrolig».⁴²⁰ Anbefalingene åpnet med å slå fast at når mødrene giftet seg med de tyske fedrene, skulle de og deres barn «overføres» til Tyskland. De som ikke ble gift, men som var «overflyttet» dit, skulle fortsette å være der, likeledes tysk-adopterte barn. Tyske statsborgerskap for disse måtte fastsettes gjennom fredsvilkårene med Tyskland. Men utvalget holdt fortsatt fast på at krigsbarn født utenfor ekteskap «i sin alminnelighet» ikke burde sendes til Tyskland.

Deretter kom de med sju anbefalinger til tiltak som departementet burde gjennomføre snarest. I punkt I foreslo man at det ble opprettet «et sentralkontor» for krigsbarn, i II at farskap måtte bli fastslått etter norsk rett, uten offentlig kunngjøring, i III at farskapsopplysningene måtte hemmeligholdes, og i IV at tyske navn ble endret til norske. I V ble det foreslått flere enkelttiltak: Det måtte gjennomføres en «fysisk, psykiatrisk og psykologisk gransking av mor og barn» om adopsjon kunne tilrådes eller hva som ellers skulle skje. Hvis barnet ikke kom til å bli «utsatt for sinnskader», tilrådte man at det kunne bli hos mora, det samme gjaldt adopterte eller fosterbarn, men «til annen ordning blir truffet». Men hvis dette ikke var tilfelle, måtte midlertidig fostring med sikte på senere adopsjon eller «overføring til utlandet» anbefales. Et antall mindre barne- og observasjonshjem burde opprettes snarest, med bemanning av «sakkyndige barnevernsinspektører». På grunn av Norges mangelfulle særomsorg burde barn «som trenger det», bli «overflyttet» til «nøytralt eller alliert land». I punkt VI tilrådte utvalget at Norge måtte få opprettet en internasjonal overenskomst om «overflytting» av krigsbarn til alliert eller nøytralt land, at barna automatisk ble statsborgere i mottakerlandet, at alle papirer vedrørende barnas herkomst skulle sendes til «internasjonalt samlingssted» og der «tilintetgjøres», at «overflytningen» skulle skje gjennom et internasjonalt kontor for «land som har krigsbarnproblemer» og mottakerland. I det siste punktet i anbefalingen, VII, foreslo utvalget at «inntil annen ordning blir truffet», skulle utgiftene dekket etter reglene i fattigloven og ved statlig forskuttering av barnebidraget.

Disse anbefalingene, som la til grunn rettstilstanden etter den provisoriske anordningen av 17. august, som vi skal komme tilbake til, åpnet for fullt for deportasjoner til Sverige med introduksjonen av begrepet «overflyttes til nøytralt land». For de mødrene og krigsbarna som kom til å bli igjen i Norge, ønsket utvalget å innføre statlig forskuttering av barnebidrag. Det er dette som ligger bak den kryptiske formuleringen om «inntil annen ordning blir truffet». Et forslag om å innføre statlig forskuttering av barnebidrag for alle barn født utenfor ekteskap, var fremmet allerede lenge før krigen, men var stadig blitt utsatt. Nå forsøkte Debes å få gjennombrudd for det. Det var velbegrunnet og kunne som ingen andre enkeltreformer med ett slag endre krigsbarnas framtidsutsikter. Forslaget kunne også få svært positive følger for mange andre barn. Som vi skal se i et senere kapittel, kom forskutteringsloven fortsatt stadig til å bli utsatt. Det gikk 12 år før den ble et faktum og ytterligere nok ett før den ble iverksatt, men da i en form som dessverre ble til liten nytte for krigsbarna. Debes kom ikke til å oppleve det. Men han skal ha æren for å ha fremmet dette forslaget som kunne ha betydd så stor forandring og en annen retning på livet for mange krigsbarn.

Provisorisk anordning av 17. august 1945

Parallelt med Krigsbarnutvalget, arbeidet Justisdepartementet med det juridiske grunnlaget for deportasjon. Særlig var det en bestemt gruppe som kunne nås uten store krumspring. Det gjaldt de kvinnene som hadde giftet seg med sine tyske kjærester og deres barn, som med et juridisk håndgrep kunne omdefineres til tyske statsborgere. Det ble gjort med en provisorisk anordning av 17. august 1945.

Som vi har sett, var det reist deportasjonskrav i Stockholm i 1943 og i London noen måneder senere, men regjeringen sanksjonerte det ikke. Det fantes ingen lovhjemmel for å straffe en person ved å inndra statsborgerretten. Grunnlaget for rettssikkerheten var at straffeforfølgning først skulle skje etter individuell prøving i hver enkelt sak. Det var ikke straffbart å være kjæreste med statsborger fra et annet land, selv om landet var i krig med Norge. Derfor kunne også professor dr. juris Johs. Andenæs, i trygg forvisning om å være på linje med rettstillstanden, skrive i sin framstilling av rettsoppgjøret at «tyskerjentene hadde ikke gjort seg skyldig i noe straffbart».⁴²¹ Men da han på samme sted føyde til at «myndighetene hadde ikke noe usnakket med dem», beveget han seg over på usikker is, som vi skal se.

I en henvendelse til Justisdepartementet i 1945 framholdt Norske Kvinners Nasjonalråd ved sin leder advokat Sigrid Stray, at iverksettelsen av straffereaksjoner mot kvinner som hadde hatt forhold med tyskere, innebar å skru rettstilstanden tilbake:⁴²²

Vi går ut fra at når dette er gjort, er det for å skåne vårt land for de borgere, d.v.s. de kvinner som under krigen har giftet seg med fiendtlig lands statsborgere. Man vil formentlig si at disse derved har utvist en sådan holdning at de må ansees uverdige til å bo her i landet. Dette resonnement er etter vår mening ikke uten videre berettiget. Hvor vidt en norsk kvinne gift med et fiendtlig lands statsborger har utvist uverdige forhold, må bedømmes etter de lover som ellers gjelder for nordmenns forhold like overfor landets fiender, og følges av de represalier som disse lover foreskriver. Det har vært en alminnelig oppfatning så vel hos oss som i andre land at private forbindelser mellom personer av forskjellig kjønn tilhørende land som er i krig med hverandre, ikke har vært betraktet som handlinger der likestilles med forræderi eller annen landsskadelig virksomhet.

Skulle ekteskap med et fiendtlig lands statsborger i seg selv betraktes som en landsskadelig handling som kvalifiserer til tap av statsborgerrett, framholdt Stray, så ville det for det første medføre at legaliserte forbindelser ble behandlet annerledes enn uformelle, dernest bety å bryte det prinsippet en ellers hadde valgt i rettsoppgjøret, om individuell prøving av hver enkelt sak. Stray grep også fatt i at den

lovhjemmelen hun kritiserte, provisorisk anordning av 17. august 1945, var gitt tilbakevirkende kraft til 9. april 1940, et brudd på grunnlovens bestemmelse om at ingen lov kan få tilbakevirkende kraft.

Initiativet til denne provisoriske anordningen kom fra justisminister Johan Cappelen i slutten av juli 1945, da han rettet en henvendelse til ekspedisjonssjef Eivind Rognlien i Justisdepartementets lovavdeling.⁴²³ Han viste til en britisk bestemmelse mot å gi statsborgerskap til borgere av fiendestater under krig. Byråsjef Hjorthøy, som hadde erfaring med krigsbarnsaken fra London, leverte i all hast et håndskrevet forslag, med en forsiktig formulering som endret betingelsene for å erverve borgerrett under krig. Tankegangen var at statsborgerrett ikke burde gjelde for statsborgere av fiendestat før krigen var formelt slutt.⁴²⁴ Cappelen hadde ikke tid til å vente på at Hjorthøys utkast ble maskinskrevet, før han tok saken opp i regjeringskonferanse.⁴²⁵ Her forklarte han at saken var akutt på grunn av henvendelser han hadde fått fra Hamburg. De var fra sjømannspresten og andre norske representanter i byen og dreide seg om en rekke norskfødte kvinner og barn, som var i den ytterste nød i byen. De ønsket å få sendt disse kvinnene og deres barn hjem til Norge, opplyste Cappelen. Dette ønsket han ikke å tillate «da de derved gjenvinner sitt norske statsborgerskap». Kvinnene var eller hadde vært gift med tyske statsborgere. I stedet foreslo han at bare barnløse enker kunne få komme hjem, *og ingen andre*. Han opplyste at Justisdepartementet ville komme med endringer i statsborgerretten for å hindre at personer som «i lengre tid» har vært bosatt i et land vi har vært krigførende med, kan erverve norsk statsborgerrett.

At en ordinær henvendelse som dette krevde en så hurtig reaksjon ennå før saken var utredet, hang sammen med en annen begivenhet, som ikke er kommet med i referatet fra regjeringskonferansen. Cappelen hadde nemlig fått melding fra det norske repatrieringskontoret i København om at et svensk Røde Korskip, DS «Rönneskär», var på vei til Oslo med politiske fanger, frontkjempere og flyktninger, mellom dem 80 og 90 «tyskertøser» som hadde vært sykepleiere i Tyskland under krigen, samt som det sto i *Morgenbladet* noen dager senere – «til alle norske myndigheters store forskrekkelse» – også «40–50 tyske statsborgere, norskfødte kvinner gift med tyske statsborgere pluss et mindre antall barn».⁴²⁶ I Justisdepartementet antok man at disse spesielle passasjerene var de samme man hadde fått melding om fra Hamburg, og at de kom med skipet fra Lübeck. I alle fall hadde de vært ombord da skipet ankom i København. Senere skulle det vise seg, selv om det ikke kom til å få noen betydning, at akkurat denne gruppen kom fra Rotterdam og var langt mindre enn det sto i avisene.⁴²⁷ En melding om de uønskede passasjerene hadde vært forelagt justisministeren og drøftet i regjeringen, fortalte viserikspolisjef Olav Svendsen til avisene. Regjeringen hadde bestemt at bare barnløse enker eller kvinner som hadde giftet seg før krigen, fikk komme inn i landet, sa han. De øvrige ville bli returnert til Tyskland, fordi «disse

kvinner har gjort sitt valg ved å gifte seg med tyskere». Imidlertid innrømmet han at det fantes humanitære grunner til å la dem bli, og han bekreftet at han var klar over at disse kvinnene kom til å gå en uvisse skjebne i møte i Tyskland. Det var altså en nærmest panikkartet reaksjon på høyeste plan, utløst av meldingene om «Rönneskärs» passasjerer, som hadde satt i gang prosessen med den provisoriske anordningen av 17. august.

Ekspedisjonssjef Rognlien var ikke fornøyd med Hjorthøys utkast. Det var heller ikke ekspedisjonssjef Carl Platou, departementets veteran og lederfigur, i pakt av sin posisjon som såkalt «rådmann». ⁴²⁸ Rognlien synes ikke utkastet gikk langt nok. I et eget notat foreslo han i stedet at man kunne endre fremmedloven slik «at det blir adgang til å utvise norske statsborgere», han understreket selv de tre siste ordene. ⁴²⁹ Han viste til at han allerede hadde foreslått at man skulle nekte innreise for «tyskerjenter» fra Tyskland. ⁴³⁰ I så fall ville man også få en mer generell hjemmel for å «nekte innreise av norske fra Tyskland». Han var også stemt for lovregler som utsatte muligheten for å søke statsborgerskap for borgere fra stater som hadde vært allierte med Tyskland, som finske og bulgarske. Tyskfødte enker fra ekteskap med norske menn burde fratras norsk borgerskap og utvises. Norske borgere som i tillegg var borgere av en fiendtlig stat, burde fratras norsk borgerskap, mente han.

Platou var uenig i å bruke fremmedloven: «Dette kan vi etter min mening ikke ta opp», anmerket han, og fortsatte: «Å gå til en slik endring i fremmedloven ... tror jeg vi under de nåværende forhold bør la være. Vi bør holde oss til statsborgerloven.» Han ba lovavdelingen vurdere de andre forslagene. Cappelen satte sine initialer under notatet til Rognlien, uten andre merknader enn at saken måtte påskyndes, slik at den kunne bli ferdigbehandlet i regjeringssamling 14. august.

Et kritisk sammendrag av de ulike synspunktene ble satt opp av byråsjefen i lovavdelingen, Gunder Egge. ⁴³¹ En bestemmelse om å utvise de tyskfødte enkene som var blitt norske gjennom ekteskap og som hadde vært aktive nazister, slik Rognlien foreslo, «vil etter mitt syn fremtre som ytterst spesiell og eiendommelig», all den tid det var langt flere tyskfødte mannlige nazister som hadde ervervet norske statsborgerskap, skrev han. Her ville Egge ha en kjønnsnøytral endring. At tyskere som hadde støttet nazistene, ikke burde ha rett til norsk statsborgerskap tok han for selvsagt, all den tid de på det groveste hadde brutt «den tillit og de forutsetninger som naturlig» var knyttet til denne retten. Dessuten måtte man nå tenke på framtida. Det var et «konsekvent ledd i våre foranstaltninger» til vern mot eventuelle tyske revansjeplaner i framtida «at vi nå sørger for å kvitte oss med disse elementer», mente han og fortsatte:

Jeg vil i den forbindelse nevne at spørsmålet om å innføre tap av norsk statsborgerrett som straff var drøftet under forberedelsene av landssvikanordningen, se Stockholmsamlingen s. 93 – 94. Deptet fant ikke å burde fremme et forslag

(fra «Londonutvalget») herom, idet man fremholdt en rekke betenkeligheter, særlig hensynet til folkerettslige komplikasjoner.

En slik bestemmelse ville stå og falle med «at det i sin tid blir mulig å overføre eventuelle denasjonaliserte nordmenn til Tyskland», ikke av hensyn til tyskerne, som det selvfølgelig ikke var aktuelt å spørre, men med tanke på om de allierte stormaktene ville tillate dette. Da var det usikkert, og derfor hadde departementet erkjent «at det vil være forhastet allerede nå å lovfeste bestemmelser om frakjening av norsk statsborgerrett». Fortsatt «er det et åpent spørsmål i hvilken utstrekning de allierte foreløpig vil tillate en overføring til Tyskland av denasjonaliserte nordmenn», opplyste Egge. Departementet måtte derfor se dette an. Men når det gjaldt Hjorthøys forslag om suspensjon i krigstid av statsborgerlovens bestemmelse om automatisk erverv av statsborgerskap ved fylte 22 år for barn av utlendinger som hadde bodd i Norge siden fødselen, håpet Egge at «i alle fall de vestallierte» neppe ville motsette seg en utvisning til Tyskland. Han håpet også at de ville tillate å utvise tyskere som hadde bodd her i landet siden før krigen, og at man kunne få en bestemmelse om å utvise tyskfødte norske kvinner, som var blitt skilt fra sine menn, for krigstidas varighet. Dermed ville man hindre at det kom tyske kvinner, som «selvfølgelig via slike giftemål vil søke seg vekk fra elendigheten i Tyskland og opp til Norge». Dobbelt statsborgerskap, som var uønsket etter statsborgerloven av 1924, men som tyskerne hadde innført igjen i stort monn under okkupasjonen, ville Egge helt avvikle. Slike nordmenn som hadde fått tysk borgerskap, burde utvises til Tyskland, skrev han.

Etter Egges syn var det en svakhet ved Hjorthøys forslag at han bare hadde tenkt på hvordan departementet kunne hindre at ektefødte barn, som var født i Norge med tysk far, utnyttet sin rett til å bli norske ved fylte 22 år. Det var mer presserende å få en ny hjemmel for å sende krigsbarna eller deres mødre til Tyskland. Egge foreslo derfor en bestemmelse om at erverv av statsborgerskap i en fiendtlig stat, «ubetinget» måtte medføre tap av norsk statsborgerskap. Men det «ervertet» han hadde i tankene, gjaldt bare kvinner. Formuleringen «ubetinget» innebar å oppheve lovens bestemmelse om at statsborgertapet først inntraff når kvinnen tok varig opphold i ektemannens land. Dermed kunne idet minste de blant «tyskerjentene» som hadde giftet seg med sine kjærester, umiddelbart utvises som «utlendinger». Det samme ville gjelde barna deres, selv om de var født før ekteskapet ble inngått. Dermed slapp man utenom de alliertes uvilje mot deportasjoner – eller «denasjonalisering» – som man nå foretrakk å kalle det i departementet.

Problemet var lett å løse for kvinner som kom til å gifte seg etter en eventuell ny bestemmelse. Men hvis dette skulle gjelde alle som hadde giftet seg tilbake til 9. april 1940 og kanskje også før krigen, ble det mer komplisert. Det hadde ikke vært straffbart, og regjeringen hadde ikke forsøkt å innføre noe forbud mot

det i løpet av krigen, noe som man hadde hatt full anledning til å gjøre. Å la en bestemmelse få virkning tilbake til 9. april 1940 måtte være i strid med grunnlovens § 97 om at ingen lov kunne ha tilbakevirkende kraft. Han var klar over at det var «særlig tvil» om dette, skrev Egge. Saken burde vært grundigere utredet, føyde han til, «men det er det kanskje ikke tid til». I stedet hentet han fram en betenkning fra departementet som skisserte en vei utenom dette prinsipielle problemet.⁴³² Den gikk ut på at en provisorisk anordning som i strid med statsborgerloven tok statsborgerskapet fra disse kvinnene som fortsatt oppholdt seg i Norge, måtte forstås «ikke så meget som en reaksjon mot den spesielle handling at de giftet seg med tyskere – men kunne ses som en konstatering av at de er *uverdige* til å ha norsk statsborgerrett».⁴³³ Dessuten, føyde Egge til, med en henvisning til statsrettseksperten Castberg, kunne man gå klar av grunnlovens bestemmelser, da § 97 ikke ga statsborgerretten noen *absolutt* beskyttelse mot «de inngrep som er nødvendige av samfunnsmessig art».⁴³⁴ De øvrige bemerkningene han kom med, skal vi her gå forbi. Både Platou, Cappelen og byråsjef Henrik Bahr påtegnet at de var enige.⁴³⁵

Med denne utspekulerte begrunnelsen ble den provisoriske anordningen vedtatt 17. august 1945, men først to måneder senere, 25. oktober, ble den bekjentgjort for fylkesmennene gjennom rundskriv. Anordningen hadde da fått tre paragrafer. Hovedbestemmelsen i § 1 var at borger i fiendtlig stat i tidsrommet fra krigsutbruddet til «krigens opphør» ikke kunne få norsk borgerrett etter bestemmelsene i statsborgerloven. I § 2 ble formuleringen at «den som i det tidsrom som er nevnt i § 1, har ervervet statsborgerrett i fiendtlig stat, taper sin norske statsborgerrett uten hensyn til bestemmelsen i statsborgerlovens § 8, annet punktum», det vil si uansett om han/hun fortsatt oppholdt seg i Norge. I rundskrivet ble det pekt på at det dreide seg om norske kvinner som giftet seg med tyskere. For å unngå problemer med disse kvinnene i framtida ble det spesielt understreket at fylkesmennene måtte påse at ekteskapene var inngått i gyldige former. Vigsler av sivile eller militære tyske myndigheter under krigen ble ansett som gyldige, men etter at krigen var slutt, var det kun ordinære norske, sivile vigselsmyndigheter som kunne utføre en slik handling.

Denne perioden på over to måneder uten at rundskrivet ble bekjentgjort, innebar et rettsovergrep. Det er dokumentert at det i denne perioden ble spredd informasjon i hele landet om at kvinner som vurderte å gifte seg, kunne gjøre det uten å miste norsk statsborgerskap, så lenge de ikke forlot landet.⁴³⁶ Det kan ikke utelukkes at dette skjedde for å sikre at så mange som mulig av dem ble tvunget til å forlate landet, men dette vet vi ikke sikkert. At anordningen ikke ble alminnelig kjent før etter rundskrivet, bekreftes av henvendelsen fra Norske Kvinners Nasjonalråd til departementet, som vi allerede har sitert fra. Lederen, advokat Sigrid Stray påtalte dessuten at den var i strid med grunnlovens bestemmelser om tilbakevirkende kraft. Hun stilte seg svært skeptisk til at man fortsatt brukte

provisoriske anordning i lovsaker, som om krigen ikke var slutt. Hun appellerte til regjeringen om å hindre at den urettferdige rettstilstanden fra 1888-loven ble gjeninnført. En norsk mann som giftet seg med en tysk kvinne, mistet nemlig ikke sitt norske statsborgerskap, påpekte hun. Norske Kvinners Nasjonalråd hadde under behandlingen av 1924-loven fått alminnelig oppslutning om at kvinners statsborgerskap ikke lenger fulgte ektemannens så lenge hun oppholdt seg i landet. Når organisasjonen ikke tidligere enn 12. desember hadde rettet innvendinger mot anordningen, «er det fordi vi ikke har vært oppmerksom på den», skrev Stray, opplysende. De var først blitt kjent med den etter at kvinner hadde tatt kontakt. Kvinnebevegelsens henvendelse fikk ingen konsekvenser for den provisoriske anordningen, men den synliggjør hvordan departementet hadde utmanøvrert de meningsberettigede i saken.

Retten til gjenerverv av statsborgerskap ble ikke direkte berørt i formuleringen av den provisoriske anordningen i departementet, selv om den var kommentert i forarbeidene. Ingen av de gjeldende bestemmelsene i loven ble foreslått opphevet eller suspendert. Rent logisk skulle man da anta at de kvinnene som med anordningen ble «tyske» fordi de hadde giftet seg med en tysker, kunne gjenvinne statsborgerskapet etter reglene i statsborgerloven fra 1924 og i 1936, ved at de etter to års opphold i Norge kunne melde ønske om det til fylkesmannen. Det forutsatte at de faktisk var i Norge. De som var fraktet til Tyskland, måtte komme seg hjem først. Det var vanskelig i 1945–46, for myndighetene kontrollerte alle reisemåter og avsto innreisestillatelse. I og for seg gjorde disse praktiske hindringene det nesten umulig med gjenerverv. Men lovavdelingen gikk lenger. De mente at det lå implisitt i anordningen at gjenerverv i seg selv var falt bort. Derfor strøk de følgende formulering om dette i proposisjonsutkastet til tillegg til statsborgerloven i 1946:⁴³⁷

Som det framgår av tilrådingen til anordningen antar departementet at det ikke fra Grunnlovens side kan reises innvendinger mot bestemmelsen i § 2. Selv om man opphever den omhandlede bestemmelse, vil ikke dette medføre at norske kvinner som etter 9. april 1940 har giftet seg med tyske statsborgere, men ikke er flyttet ut av riket, gjenerhverver sin norske statsborgerrett. Denne er allerede tapt i henhold til anordningens bestemmelser, og skal de igjen bli norske statsborgere, må det tilveiebringes en uttrykkelig hjemmel for en slik gjenervervelse.

Innføringen av den provisoriske anordningen innebar at myndighetene under betegnelsen «denasjonalisering» iverksatte deportasjon som kollektiv straff for en gruppe kvinner og deres barn. Både i forhold til grunnloven og i forhold til statsborgerloven var det en tvilsom lovtolkning som lå til grunn. Retten til gjenerverv var fjernet i stillhet. I dag synes anordningen brutal og enkeltstående. Men

i august 1945 var allerede en gruppe krigsbarn deportert til Sverige for å bli svenske statsborgere, uten noe som helst juridisk bryderi, og det pågikk drøftinger mellom svenske og norske myndigheter om å deporterte ytterligere 8000. Ikke mot noen andre enkeltgrupper innen rammen av oppgjøret etter krigen våget myndighetene å gå så langt i å bryte rettsstillingen. Først i 1946 startet lovtolkerne tilbaketog. Da hadde den praktiske virkeligheten gjort det umulig å opprettholde dette juridiske overgrepet. Egentlig kom de første signalene om en slik utvikling bare noen uker etter at anordningen var blitt vedtatt, og den startet ikke hjemme, men i Tyskland.

At den provisoriske anordningen rammet «tyskerjentene» ved manipulering av deres borgerrettigheter, var forstått i Sosialdepartementet, på samme måte som det var forstått at det også rammet deres nære økonomiske vilkår. Men dette ble sett i lys av at de skulle ut av landet. Vi skal se på hvordan det kunne komme til uttrykk. Den 14. august skrev Porsgrunn Røde Kors til organisasjonens hovedkontor og slo alarm om forholdene for 12 kvinner, av dem fire høygravide, samt seks barn, som var internert i Vallermyrene leir ved Porsgrunn. De hadde inispisert leiren og funnet forholdene «utilstrekkelige». Flere av kvinnene var gravide, og fødsler var ventet i nær framtid. Generalsekretær Arnold Rørholt tok umiddelbart saken opp med Fjogstad i Sosialdepartementet.⁴³⁸ Fjogstad svarte 23. august at det ikke var vedtatt «særlige tiltak» for barn av kvinner som var gift med tyskere, og at i «påtrengende tilfelle må hjelp ytes etter vanlige regler». Han anmodet Porsgrunn Røde Kors om å ta «spørsmålet om forpleiningen» opp med de kommunale myndighetene i Porsgrunn «så snart råd er». Det var en ullen omskriving av det faktum at man mente at kvinnene ikke lenger hadde noen som helst rett til hjelp. Man mente at det bare gjaldt norske statsborgere.⁴³⁹ Fjogstad minnet om at det var en forutsetning at kvinnene og barna så snart som det var høve til det, ble sendt til Tyskland.⁴⁴⁰

Formannen i Porsgrunn Røde Kors skrev tilbake i begynnelsen av oktober at de hadde skaffet tran til barna og avhjulpet «visse mangler». Men han pekte på at kvinnene ikke hadde mulighet til å skaffe barnetøy, og at det var usikkert hvordan forholdene i forbindelse med de ventede fødslene kunne ordnes. Derfor anbefalte han at kvinnene burde få reise til sine «nærmeste norske pårørende».⁴⁴¹ Men det var departementet slett ikke interessert i. I et utkast til svar ble det skrevet at disse kvinnene nå var tyske statsborgere, som staten ikke hadde forpliktelser overfor.⁴⁴² I stedet ble Røde Kors anmodet om å yte den hjelp som «eventuelt» trengtes. I en påtegning kommenterte byråsjef Rolf Knudsen ironisk at det var «en sannhet med modifikasjoner» at kvinnene var blitt tyske. Videre anmerket han at det ikke kunne være riktig at staten ikke hadde noen forpliktelser etter fattigloven, og ba om et nytt utkast. Her var det altså motstridende tolking av fattigloven i departementet. Men de ble bare ugerne festet på papiret. Trolig var det grunnen til at problemet ble løst ved at departementet ikke sendte ut noe svar idet hele tatt. I lys

av den provisoriske anordningen spilte det liten rolle for disse kvinnene, de skulle uansett være på vei ut av landet.

Her må det tilføyes at departementet var klar over at politiske undertoner i tolkingen av fattigloven ikke bare gjaldt nyskapte «utlendinger» i form av kvinner som hadde giftet seg med sine tyske kjærester, men en langt større gruppe «tyskertøser» med barn, som begynte å henvende seg til departementet senhøstes 1945, med bønn om hjelp. Departementet viste dem til fattigstyrene i hjemkommunene. Der ble de ofte møtt med motstand og vanskeligheter. Et eksempel høsten 1945 er fra et fattigstyre i Nordland, hvor en kvinne, gift med en landssvikdømt, hadde bedt om fattigstøtte.⁴⁴³ Fattigstyret avslo med den begrunnelsen at de ikke «har meget å ofre til tyskertøser som har tjent tyskerne under krigen». I utkast til svar skrev departementet at «den omstendighet at hun har vært ... tyskertøs berettiger ikke forsorgsvesenet til å nekte henne understøttelse». Det hadde vært naturlig av departementet å kontrollere at kommunen innrettet seg, men en formulering om at man imøteså melding om hva fattigstyret aktet å foreta seg, ble erstattet med det vagere «... i nødvendig utstrekning». En annen i departementet ville for sikkerhets skyld undersøke saken videre, men byråsjefen avgjorde med påskriften «Er vel ikke nødvendig».

De politiske undertonene som kom til syne i saken om de gifte kvinnene og barna deres i Vallemyrleiren, smittet over til generelle krav fra kommunene til Sosialdepartementet om at staten fikk dekke fattighjelp til vanlige krigsbarn med enslige mødre. Slike henvendelser begynte å komme i oktober 1945 og fortsatte en rekke år framover.⁴⁴⁴ Departementets svar på slike henvendelser høsten 1945 viste gjerne til at Krigsbarnutvalget ennå ikke hadde avlagt innstilling, at det ennå ikke fantes noen spesiell ordning for krigsbarn, og at det var fattiglovens vanlige bestemmelser som gjaldt. Seinere, i 1946, svarte de bare med å vise til fattigloven. I slutten av 1946 kom det også et rundskriv om reglene.⁴⁴⁵

Det var ikke bare forventningen om at krigsbarna skulle ut av landet sammen med mødrene, som lå bak oppfatningen om at krigsbarna egentlig ikke hadde krav på støtte, iallfall ikke noe moralsk krav. Fattigstyrene hadde et enda større problem å løse, nemlig hvordan de skulle forholde seg til de mange henvendelsene fra landssvikdømtes familier, som i tillegg til soning av straff også fikk sine konti sperret. Her var det virkningene av landssvikoppgjøret som ble skjøvet over på kommunenes allerede skrantende økonomi. En mengde kommuner protesterte overfor departementet mot at de måtte svare fattighjelp til disse. Andre kommuner mente at det var urettferdig å betale for nazister som ble utestengt fra arbeidslivet den første tida etter soning. Arbeidsdirektoratet utarbeidet statistikker som viser at mange fikk hjelp i lengre tid, til stor belastning for kommunene.⁴⁴⁶ Noen kommuner nektet å praktisere reglene for hjemstavnsrett og håpet at de kunne redusere utbetalingene ved å få slike personer sendt «hjem», til fødestedskommunene. Et offentlig utvalg ble nedsatt for å finne løsninger, og et av medlemmene, Erstatnings-

direktoratets sjef, Jens Chr. Hauge, skrev at «det offentlige burde gjøre hva det maktet for å hindre at foreldrenes forbrytelser rammet barna».⁴⁴⁷ En løsning for NS-barna, som et stykke på vei kom kommunenes behov i møte, ble at fattigstyrene fikk rett til å utbetale et beløp som svarte til størrelsen på fattighjelp, fra familienes egne, sperrede konti.⁴⁴⁸

Vi har sett at uklarheten rundt fattigloven og de nye «utlendingene» blant krigsbarna og deres mødre, som ble skapt av den provisoriske anordningen av 17. august, fikk motstykke i en tilsvarende uklarhet overfor en langt større gruppe, selv om det var med andre begrunnelser, som moral, hjemsending og krav om statlig refusjon. Før vi forlater dette emnet her, skal vi kort se på hva uklarhetene for «utlendingene» besto i. Fjogstads tolking av fattigloven var at den bare omfattet norske statsborgere. Etter lovens bokstav var det kommunens bidrag som ikke kunne ytes til utlendinger.⁴⁴⁹ Fattigloven hadde imidlertid også en bestemmelse for «trængende» uten statsborgerrett eller hjemstavsrett⁴⁵⁰, hvor statskassen skulle dekke omkostningene.⁴⁵¹ Men det skulle skje under innfrielse av «foreskrevne regler ... i mellomfolkelige overenskomster», som det sto det i loven, med henvisning til en nordisk refusjonsordning og enkeltavtaler med andre land.⁴⁵² Med Tyskland fantes ingen avtale om refusjon, bare en bestemmelse vedrørende akterutseilte sjømenn. Dette kunne tolkes slik at de mødrene som etter 17. august hadde giftet seg med sine tyske kjærester, hadde rett til statlige bidrag selv om de ikke hadde rett til kommunale, fordi de ikke hadde hjemstavsrett. Men det kunne også tolkes slik at de ikke hadde rett til statlige bidrag, fordi Norge ikke hadde avtale med Tyskland.

Innvendinger fra repatrieringskorpset i Tyskland

Mens norske justismyndigheter og særlig Centralpasskontoret ønsket færrest mulig «tyskerjenter» og krigsbarn i landet, utøvet Sosialdepartementets repatrieringskorpset i Tyskland et press i motsatt retning. Vi har sett at det allerede fra starten var interessekonflikter mellom R-korpsets kontorer i Danmark og Tyskland og politi- og justismyndighetene i Oslo. Centralpasskontoret i Oslo klaget på at korpset slapp hjem for mange. Den 11. juli ba kontoret «de i Hamburg som utsteder visa for reise til Norge» om å foreta en «strengere sortering». Man ville ikke ha tyske statsborgere hjem, men her kunne tyske skrives både med og uten anførselstegn. Norskfødte kvinner som var gift med tyskere etter 9. april 1940, ville ikke få innreisettillatelse. Man kunne ta imot kvinner som var gift med tyskere før 9. april, men bare hvis familien i Norge ønsket dem og deres barn velkommen, slik at de ikke falt offentligheten til byrde.⁴⁵³ Christie, Sørensen og de andre R-offiserene var mindre opptatt av formaliteter enn realiteter. De ønsket å få flest mulig hjem fra elendigheten i det raserte Tyskland. Selv om de var militære, riktignok ikke yrkesmilitære, ble deres tankegang, som følge av oppdragets karakter, etter hvert

sivil og humanistisk. I stigende grad ble de engasjert i arbeidet med å få alle typer fanger, flyktninger og andre «displaced persons» tilbake til Norge.

Samtidig presset Politi- og justisdepartementet og Centralpasskontoret på for å få sendt flest mulige «tyskerjenter» og deres barn til Tyskland. R-offiserene handlet i overensstemmelse med instruksene til deres britiske overordnede. Britene ønsket ikke «denasjonaliserte» nordmenn i mengdevis til et ødelagt land og stilte seg uforstående til den norske deportasjonsiver. Som vi har sett, hadde de allerede forsøkt å binde opp norske myndigheter i dette spørsmålet da de hadde okkupasjonsmyndigheten i Norge. I Tyskland ville deportanter fra Norge trolig i lang tid være avhengig av britisk støtte med matrasjoner og innkvartering, ettersom det indre forsyningsystemet i Tyskland var brutt sammen.

Som vi har sett, var det også en alliert henvendelse som gjorde Sørensen oppmerksom på de 33 norske krigsbarna på Hohehorst barnehjem ved Bremen, som Christie 27. juni beordret sendt til Norge.⁴⁵⁴ Likevel hadde byråsjef Juel i Sosialdepartementet bedt om at man først skulle forsøke å få dem adoptert i Tyskland. Da det ikke gikk, ble det i stedet ordnet med at barna ble adoptert i Sverige. Liknende henvendelser fikk R-offiserene stadig vekk.

Den 2. august fikk Christie telefonbeskjed fra Knud Stilloff⁴⁵⁵, sjefen for Centralpasskontoret i Oslo, som i stor detalj refererte regjeringens standpunkt om at tyske statsborgere prinsipielt ikke skulle gis innreisetillatelse til Norge. Han presiserte, hvis Christie skulle være i tvil, at norskfødte kvinner som hadde inngått ekteskap med tyske statsborgere etter 9. april 1940 «kan ikke under noen omstendighet gis innreisetillatelse». Det eneste unntaket man kunne gi, gjaldt norskfødte, tyske kvinner som var barnløse og hvor ekteskapet var inngått før 9. April 1940. Det var en forutsetning at hun stod uten forsørger, altså var enke eller fraskilt. Det var videre en forutsetning at hun «blir politisk å godkjenne».⁴⁵⁶ Dagen etter kom det en ny beskjed over telefon fra Oslo om nye skjerpede regler for transporter hjem, og at de som ikke kunne dokumentere at de var tvangsendt til Tyskland, selv måtte betale hjemreisen. Prisen ble satt til 100 RM for voksne og 50 for barn.⁴⁵⁷ Det var en betydelig sum. Det var neppe tilfeldig at den var satt så høyt. Den 3. august kom et telegram til Oslo fra R-kontoret i København, som vi allerede har vært inne på. Det varslet om kvinnene og barna som medfulgte «Rönneskär» til Oslo, som egentlig kom fra Rotterdam, ikke Lübeck.⁴⁵⁸ Men R-kontoret fikk ansvaret for at de kom. Det var ikke første gang noen slapp gjennom Centralpasskontorets kontroll. Etter flere episoder der R-kontoret i København hadde latt «tvilsomme repatrieringsobjekter» komme tilbake, mot politiets ønsker, framsatte Stilloff en reprimande mot ledelsen ved kontoret. Kontoret måtte beklage. Kritikken rammet også Christie og ga sammen med andre episoder støtet til et norsk forslag om å avvikle hele R-korpset fra 1. oktober 1945.

Forslaget ble framlagt på en konferanse med de britiske militære i Hamburg 24. august 1945 og gikk ut på å stenge kontorene i Hamburg og Lübeck. Arkiver skulle

overføres til konsulen, mens biler med annet utstyr skulle føres hjem. Forholdet til de alliertes okkupasjonsmyndigheter skulle ivaretas ved å attachere en liaison-offiser hos britene og en hos amerikanerne. Fram til 1. oktober skulle arbeidet med å lete etter savnede nordmenn fortsette, men under skarpere kontroll. Christie måtte skriftlig garantere at «vi beskjeftiger oss ikke med annet enn D/P's». ⁴⁵⁹ I referatet fra konferansen forsøkte Christie å manøvrere seg utenom denne garantien. ⁴⁶⁰ Foruten å foreslå hvordan ulike representasjonsoppgaver burde løses som konsekvens av nedleggingen, ga han seg ikke på at noe burde gjøres for krigsbarna og deres mødre, som han nå hadde funnet et nytt begrep på, nemlig «de norske og norsk-ettede». Som forventet passet han på å understreke at korpset skulle holde seg «mest mulig» innenfor de ordrer og instruksjoner de hadde fått fra Sosialdepartementet, «for å unngå kritikk for overskridelse av sin kompetanse». Men til sist føyde han til:

Det vil på forskjellig måte bli gjort alle anstrengelser for å samle mest mulig komplette lister over norske og norsk-ettede i de vestallierte soner. Dette må gjøres med det for øye at det før eller senere antas å ville bli nødvendig å starte en norsk hjelpeaksjon for personer av disse kategorier.

For Christie betydde det snarere før enn senere, for nå reiste han hjem til Oslo for å kjempe for krigsbarna og deres mødre.

Regjeringen snur

Før han dro hjem, hadde Christie gjort noe helt usedvanlig. Han hadde skrevet direkte til statsministeren. ⁴⁶¹ «Jeg ber om undskyldning for at jeg sender dette brevet til Dem personlig,» forklarte han, «men jeg mener at sakens betydning for dem den angår og betydningen av å opprettholde den anseelse Nansens land, Norge, har vunnet for sin humane holdning berettiger til dette skritt.» Så viste han til Centralpasskontorets beskjed om at regjeringen 2–3 uker tidligere hadde vedtatt at ingen norskfødt kvinne som var gift med en tysker etter 9. april 1940, kunne få komme hjem, og at av de som var gift tidligere, var det kun barnløse enker og fraskilte som fikk komme. Christie sparte ikke på kruttet da han beskrev «den store urettferdigheten» i dette. Han sammenliknet konsekvensene ut fra forholdene i Tyskland som det «samme som dødsstraff» og spurte om det virkelig var regjeringens hensikt at

slike straffer skal bli pålagt folk, født og oppvokst i Norge, med gode lojale norske foreldre, til tross for at disse folkene som blir straffet ikke har foretatt seg noe ulovlig? Deres ulykke er at de ble glad i en tysk borger på et tidspunkt da Tyskland var et anerkjent medlem av verdens anstendige nasjoner?

Han kunne ikke forstå, fortsatte han, hvorfor en ærlig pike, som giftet seg med kjæresten sin, skulle straffes så mye verre enn de som ikke var ærlige, og spurte om regjeringen virkelig var rede til å fastslå offisielt at den ikke brydde seg om hvorvidt disse menneskene sultet eller frøs i hjel i Tyskland under den kommende vinteren. Det er «alminnelig anerkjent» at vinteren kommer til å bli «overordentlig hård for tyskerne», og at mange gamle og svake ville dø som følge av vanskelighetene i landet. Men de norske kvinnene og barna som var rammet av regjeringens vedtak, var enda verre stillet, for de kunne ikke språket og var ikke akseptert av tyskere flest. De aller fleste kvinnene hadde små barn i alderen fra en måned til fem år, «akkurat den alder da mora er bundet til barnet nesten hele dagen og derfor trenger mere beskyttelse enn andre personer». Reglene måtte endres, appellerte Christie så sterkt han kunne: «Jeg henstiller på det alvorligste til Dem å ta dette spørsmålet opp som en sak av største viktighet» at alle norskfødte kvinner og deres barn skulle få komme hjem hvis de ønsket det. Til nød kunne han godta som begrensning at de ikke måtte falle det offentlige til byrde. For øvrig fikk man heller straffe dem, hvis de hadde gjort noe ulovlig, avsluttet han.

I Oslo avla Christie 6. oktober en muntlig rapport til statsråd Hansteen og justisminister Cappelen. På grunnlag av samtalen med dem satte han samme dag opp et notat til justisministeren om «kategorier berettiget til repatrieringsvisa for Norge», hvor han kom med en inntrengende henstilling til regjeringen om å lempe på reglene for å få såkalt repatrieringsvisa til Norge.⁴⁶² Han viste til at Centralpasskontoret seks uker tidligere hadde bestemt at ingen norskfødte kvinner som var blitt gift med tyskere etter 9. april 1940, ville få repatrieringsvisa til Norge. For de kvinner som hadde giftet seg med tyskere før denne dato, kunne visa bare gis hvis de var enker, fraskilte eller barnløse. Han oppfattet dette som svært urettferdig. Han opplyste at kvinner i en slik situasjon ble nektet til og med midlertidig opphold i Norge, på tross av at de ikke behøvde ha gjort noe som var unasjonalt eller straffbart etter ny eller gammel lov, eller kunne klandres på annen måte. De fleste av dem hadde levd ulykkelig i krigsårene, mange hadde fått ødelagt sine ekteskap på grunn av krigen. De hadde også gjort seg umulige i forhold til sine tyske svigerfamilier og deres miljø, mange ønsket skilsmisse, men kunne ikke oppnå det fordi deres menn var forsvunnet. Deres økonomiske situasjon var vanskelig, og de fleste hadde barn i alderen to måneder til sju år. Hadde det ikke vært for krigen, kunne de når som helst ha reist til Norge. De hadde blitt nektet å reise til Norge av tyske myndigheter under krigen. Da krigen var slutt, befant de fleste av dem seg i Tyskland, og nå fikk de ikke engang lov til å besøke sine foreldre, på tross av at deres forhold hadde vært uklanderlige, skrev Christie.

Christie la vekt på at også de kvinnene som hadde giftet seg med tyskere etter 9. april burde behandles i tråd med Norges humanistiske tradisjoner, selv om han innrømmet at det fantes grunner til en mindre forståelsesfull holdning overfor dem. Men han gjentok at de jentene som hadde fått barn med tyskere under

krigen, ikke hadde gjort noe ulovlig og ikke kunne rettsfølges. «Man må uverterlig spørre seg om det helt ut er rettferdig å straffe dem som idet minste var anstendige nok til å gifte seg med den mann de sto i forhold til, og derfor ble tyske statsborgere og deportert til Tyskland, så meget hårdere.» Han minnet om at man ventet en hard vinter i Tyskland, og at folk ville dø i «hopetall». Han minnet også om at disse jentene var verre stilt enn den vanlige tysker, fordi de som utlendinger ikke ble godtatt og hadde større vanskeligheter med arbeid og på andre måter. I tillegg var mange av dem aleneforsørgere for ett eller flere små barn. Han mente at det dreide seg om til sammen 200 kvinner. Han ba om at Centralpasskontorets regler måtte fravikes på grunn av den håpløst sene postgangen, særlig med tanke på den kommende vinteren.

Alle kvinner med norsk statsborgerskap burde kunne få visa, fortsatte Christie, likeledes alle kvinner som var gift med tyskere før 9. april, samt deres barn under 16 år, hvis de ikke hadde vært medlem av nazi-bevegelsen. Også kvinner som hadde giftet seg etter 9. april, og deres barn burde få komme hjem, såfremt de ikke hadde vært med i nazi-bevegelsen og deres ektemenn enten var døde eller savnede eller at de ga villighetserklæring for skilsmisse. Det samme burde gjelde statsløse og utlendinger som nazi-myndighetene hadde deportert fra Norge. Han forsikret om at tallet kvinner ikke skulle overstige 200, samt at slike visa ikke skulle omfatte tyske slektninger av disse personene.

Den 12. oktober ble Christies forslag behandlet av regjeringen og i hovedsak vedtatt. Fire dager senere ble et notat satt opp i Sosialdepartementet, som viste til beslutningen, men med en motstrebende argumentasjon.⁴⁶³ Man viste til at folkeopinionen ville ha særdeles vondt for å fordøye at gruppen av kvinner som hadde giftet seg etter 9. april, skulle få komme hjem, selv om man tok hjem rene «luddere», som var norske og derfor hadde et visst krav på å komme hjem. Man måtte ha klart for seg at når man nå lot flere få komme hjem, så var det snakk om *en human hjelpeaksjon*⁴⁶⁴ overfor de kvinner og deres barn som var i alvorlig livsfare, «dog ikke» hvis de hørte til gruppen som var gift etter 9. april 1940. Enkene eller de som er fraskilte i gruppen som hadde giftet seg før 9. april, kunne komme hjem hvis de var barnløse «og er politisk godkjente». Det samme kunne de som hadde giftet seg etter 9. april, hvis de hadde barn under 16 år, men under ingen omstendighet deres tyske menn. Barnløse enker eller skilte fikk ikke komme hjem, de måtte kunne ta arbeid i Tyskland. Noen politisk godkjenning i formell forstand kunne det ikke bli tale om. De kvinner som høsten 1944 ble deportert til Tyskland av Terboven og som hadde vært gift med tyske menn før 9. april, har fortsatt rett til å komme til Norge som norske statsborgere. Men hvis ektefellen fortsatt var i Tyskland, måtte de regne med å bli sendt til denne. Alle måtte være i livsfare og undertegne en egenerklæring. Repatrierings-offiserene måtte påse at opplysningene var riktige og ved tvil forelegge spørsmålene til Centralpasskontoret i Oslo.

Den 25. oktober forsøkte Christies sjef i Sosialdepartementet, byråsjef Juel, å klargjøre overfor Christie hvilke konsekvenser som etter regjeringsvedtaket skulle gjelde for barn som ble funnet i Tyskland.⁴⁶⁵ For det første ønsket departementet å repatriere alle norske barn som var født i ekteskap, og minnet samtidig om at gruppen var blitt vesentlig redusert med den provisoriske anordningen av 17. august. Barn som var født i Norge av norskfødte mødre i ekteskap med tyskere, var ikke norske statsborgere, de «bør i sin alminnelighet» ikke sendes hjem «med mindre» de led nød og «saken ikke kan ordnes på annen betryggende måte». Det skulle gjelde uansett farens nasjonalitet, om barnet var «av norsk avstamning» eller mora hadde forlatt barnet, eller om barnet var adoptert. Sosialdepartementet hadde ikke noe imot at barn av «delvis norsk avstamning» som ikke var norske statsborgere, ble adoptert i allierte land. Barn utenfor ekteskap med norsk mor var norske statsborgere og kunne repatrieres, hvis det ikke kunne bli «dradd betryggende omsorg» for barnet i Tyskland eller i andre land, uansett om faren var tysk, nazist eller ukjent. Men hvis mora var død og faren hadde erkjent farskap og betalte for barnet, ønsket man ikke å repatriere det.

Barn av norsk far og tysk mor ønsket man ikke å få til Norge. Alle adopsjoner av norske barn i utlandet skulle godkjennes av Sosialdepartementet, sak for sak. Hvis imidlertid et barn var blitt adoptert i Tyskland uten samtykke, måtte det repatrieres. Barn uten nære slektninger i Norge kunne man imidlertid la være i tysk adopsjon, men bare hvis det ikke var utsatt for nazistisk påvirkning. Man kunne også godta oppfostring i barnehjem, inntil «de har nådd den alder da de kan repatrieres.» Departementet mente at man måtte «ordne» det slik at de barna som ble igjen i Tyskland, fikk tysk statsborgerrett. Man ville ha melding «om behandlingen av barn med norsk avstamning» i hvert enkelt tilfelle, avsluttet Juel, som i realiteten etterlot mange ubesvarte spørsmål og reiste, ved å innføre begrepet «norsk avstamning», en rekke nye. Det kan se ut som at han forsøkte å overbevise Christie om at regjeringsvedtaket ikke innebar et tilbaketog i forhold til den provisoriske anordningen av 17. august.

Betingelsene ble utformet i en egenerklæring, som Juel under et inspeksjonsbesøk i slutten av november overleverte til R-kontoret i Hamburg.⁴⁶⁶ I det var også tatt inn et punkt om at «tyskerbarn» under 16 år kunne sendes hjem med mora, selv om mora hadde giftet seg med en tysker etter 9. april 1940, og en formulering om at bestemmelsene erstattet alle tidligere regler på området «inntil videre». Erklæringen så slik ut:

Erklæring

1. Undertegnede har anmodet om oppnåelse av midlertidig oppholdstillatelse i Norge. Av de norske repatrieringsmyndigheter i Tyskland er jeg i henhold til vedtak i regjeringskonferanse 12. okt. 1945 gitt oppholdstillatelse.

2. Jeg er gjort bekjent med at den almindelige stemning i Norge mot alle tyske borgere og spesielt mot alle som under krigen har giftet seg med tyskere er langt fra velvillig, og er derfor forberedt på å møte vansker og ubehageligheter for meg selv og mine barn.
 3. Jeg er videre gjort bekjent med at jeg må være forberedt på å bli internert under mitt opphold i Norge, hvis forholdene, min oppførsel eller min fortid skulle gjøre dette ønskelig eller nødvendig.
 4. Jeg er videre klar over at min oppholdstillatelse i Norge kun er midlertidig og at jeg må være forberedt på å bli sendt tilbake til Tyskland i sin tid.
 5. Jeg har ikke vært medlem av noen nazistisk partiorganisasjon.
- sign

Dokumentet gir et treffende uttrykk for den rollen myndighetene påtok seg vis-à-vis disse nødstilte kvinnene og deres barn. I en kvasijuridisk form skulle de fraskrive seg retten til beskyttelse, ved å erkjenne at staten ikke hadde ansvar for hva som kunne skje med dem. Dokumentet er dessuten et eksempel på hvilket signal sentralmyndighetene formidlet til lavere myndighetsorganer og den mentalitet man ønsket skulle utgå fra disse. Men samtidig var det en seier for Christies linje, som gjorde at videre planer om å deportere krigsbarna og deres mødre til Tyskland ble stoppet.

Med bakgrunn i Christies holdninger kan vi spørre om denne ydmykende egenerklæringen virkelig ble brukt. Bare 33 signerte dokumenter er gjenfunnet i arkivene. Det gjelder fire som ble undertegnet i København 31. oktober, en i Wuppertal-Bergenburg 25. november og 28 andre i Hamburg mellom 31. oktober og 24. januar 1946.⁴⁶⁷ Det kan tyde på at erklæringen i praksis ble lite brukt, og at intensjonen bak ikke ble etterlevd av R-offiserene.

Presset fra aktivitetene i Tyskland sluttet ikke selv om Christie forsvant. Den planlagte avviklingen av R-kontoret ble i realiteten kun en omorganisering. Verken biler eller kontorutstyr ble sendt hjem. Og selv om Christies engasjement forsvant med ham, måtte hans medarbeidere fortsette arbeidet i samme ånd utover i 1946 og 1947, blant annet fordi britiske okkupasjonsmyndigheter fortsatte å presse på med enkeltsaker. Norske myndigheter var oppsatt på å være på god fot med britiske okkupasjonsmyndigheter.⁴⁶⁸ Utenriksmyndighetene hjemme hadde håpet at Norge kunne etablere sivile diplomatiske institusjoner i Tyskland allerede høsten 1945, men det godtok ikke britene. Det kom derfor også en del nye oppgaver for R-korpset. Navnet «Norwegian Liaison Officer» og «Repatriation Officer» var fortsatt i bruk fram til juli 1947, sammen med «Norwegian Relief Officer». Fram til de to norske Tysklandsbrigadene ble etablert i 1946 under den britiske Rhinarmeen, dominerte derfor arbeidet med å hjelpe de norske kvinnene og deres barn hjem oppgavene.

Fange- og flyktningsdirektoratet i Oslo fikk stadig nye saker, og gamle saker i

nye omganger, som de av og til håndterte med ulyst. I et notat vel en måned etter regjeringens vedtak, skrev en byråsjef til R-kontoret i departementet hvordan han forsøkte å omgå realitetene i regjeringsvedtaket ved å innføre en slags dobbelkommunikasjon. Daglig mottok han henvendelser i anledning norskfødte, tysk-gifte kvinner som ville hjem, blant annet henvendelser som han rutinemessig registrerte og henvendte til R-kontoret i Hamburg.⁴⁶⁹ Han fikk mange spørsmål om muligheten til å få dem hjem, skrev han, men da svarte han vanligvis at det overlot han til kontoret i Hamburg. Det er snakk om personer fra Østerrike, Sør-Tyskland, Vest-Tyskland, russisk sone, Tsjekoslovakia og Polen. Men saker som gjaldt NS-sykepleiersker og «tyskertøser» spesielt, har han latt «bero» så langt det har latt seg gjøre, innrømmet han, inntil han følte seg tvunget til å svare at de ville bli repatriert hvis de meldte seg for hjemreise. Nå lurte han på om han også for disse skulle henvende seg til Hamburg, om R-kontoret ønsker å bruke tid på det, eller om han skulle fortsette å svare som før.

Da militærmisjonen i Berlin ble etablert med alliert tillatelse i 1946, kom det også en serie med henvendelser med saker derfra fra personer som mente seg urettmessig fratatt sine norske borgerretter og deportert, enten under okkupasjonen eller etter. Det dreide seg om norskfødte kvinner med tyske foreldre som Terboven hadde deportert i 1944, og om krigsbarn og deres mødre. Noen falt innenfor de gruppene som regjeringen hadde tillatt å komme, men noen forsøkte å skjule at de hadde hatt med NS å gjøre. Sosialdepartementet måtte stadig minne militærmisjonen i Berlin og R-kontoret i Hamburg om ikke å foreta seg noe i saker som ikke var «forelagt Norge».⁴⁷⁰ Tidlig i 1946 forsøkte Justis- og politidepartementet å møte det stadige presset på Centralpasskontoret ved å opprette et rådgivende utvalg med prestisjetunge representanter, som i løpet av året skulle avgi uttalelser i saker om innreise-, oppholds- og arbeidstillatelser, hjemsendelser av jøder og borgere fra de tidligere aksestatene, statsløse og andre DPs.⁴⁷¹ Da Sosialdepartementet avviklet sitt formelle ansvar for R-kontoret i Hamburg i begynnelsen av juli 1946, utarbeidet kontoret en oversikt over antallet sivile som var sendt hjem derfra med hjemmel i regjeringsvedtaket 12. oktober 1945. Det var i alt 150 kvinner og 206 barn.⁴⁷² I henhold til en melding som kontoret litt tidligere hadde sendt til UD, var det til da sendt hjem til sammen 400–500 norske kvinner med barn under 16 år fra hele landet.

Arbeidsformene til R-kontoret endret seg. Sommeren 1945 hadde man søkt etter fanger på grunnlag av meldinger eller andre opplysninger man fikk, enten gjennom egne undersøkelser, gjennom meldinger fra britene eller andre allierte eller direkte henvendelser. Med kontorets personbil hadde man så kjørt lange strekk gjennom landet, etter bestemte reiseruter, og de man hadde funnet, var blitt hentet med buss eller lastebil, fordi ingen andre transportmuligheter fantes. Det var tungvint, og man fant ikke alle. 35 politiske fanger var fortsatt savnet i Tyskland pr. 1. juli 1946, uten at deres skjebne kunne slås fast med sikkerhet. Fra

da av skulle det videre arbeidet med slike saker skje gjennom UNRRAs Central Tracing Bureau og Militærmisjonen i Berlin.⁴⁷³

Når det gjaldt de norske kvinnene og barna i Tyskland, var arbeidet lagt opp annerledes.⁴⁷⁴ Hvis kontoret fikk opplysninger om nødsituasjoner, sendte de først et standardbrev til den enkelte for å kunne melde til Oslo om at de helt sikkert ønsket å reise hjem. Ut over i 1946 fungerte postgangen godt i alle soner unntatt i den franske. Kontoret hadde ikke lov til direkte å oppfordre til hjemreise. Instruksen var at hjemreise ikke var ønsket uten at nød forelå. Men vanligvis var dette årsaken til henvendelsene. Når dette var konstatert, fikk de et nytt brev hvor de fikk vite at de kunne reise hjem. Så måtte de fylle ut egenerklæringen om nasjonal holdning. Til Hamburg måtte de komme selv. Der ble de samlet i en leir og fraktet hjem via Danmark.

Hovedlinjene bak strategiskiftet 12. oktober

Vi har sett at forholdene i august 1945 på flere områder var i ferd med å bli lagt til rette for deportasjon av krigsbarna og deres mødre, på tross av at det ennå ikke var vedtatt, og at regjeringen ikke hadde bundet seg opp. Det dreide seg om å opprette et eget krigsbarnkontor under Sosialdepartementet for å kunne lede det hele, å sette i gang en stor psykiatrisk undersøkelse av krigsbarna for å kunne skille ut åndssvake som ikke kunne sendes ut, og å ha institusjonen Godthåp til disposisjon for formålet. Man gjorde tiltak for å oppbemanne stedet. Både Tyskland, Sverige og allierte land var aktuelle som mottaksland, selv om Krigsbarnutvalget for sin del hadde gått imot Tyskland. Svenske myndigheter hadde svart uoffisielt at de var klar til å ta imot barna. Selve deportasjonen dit hadde startet i slutten av juli med 30 av de 33 krigsbarna som var funnet i Bremen. Fattigstyrene rundt i kommunene hadde fått pålegg om å innberette hvor de øvrige barna befant seg. Justisdepartementet og Centralpasskontoret som ikke delte Krigsbarnutvalgets motstand mot en tysk løsning, hadde snekret sammen en provisorisk anordning 17. august, som ga grønt lys for å deportere til Tyskland kvinner som hadde giftet seg med tyskere etter 9. april 1940, og deres barn. Krigsbarnutvalget hadde samtidig drøftet forslag om vidtgående lovendringer for utsendelse av alle typer krigsbarn, uten å ta sikte på noe bestemt mottaksland.

Men bildet var ikke entydig, og det fantes andre tendenser. Fattigstyrene oppga få adresser på hvor barna var å finne og var mest opptatt av at staten skulle betale. De truet med at stemningen ellers ville fortsette å være negativ. Repatrieringskorpset i Tyskland og bak dem de allierte okkupasjonsmyndighetene la press på regjeringen for å få hentet hjem de som allerede var utsendt. Enkelt personer i Norge skrev engasjerte innlegg mot deportasjon i avisene. Noen advarte også innad i departementene.

Den 12. oktober 1945 vedtok regjeringen å la kvinner og barn i nød få komme

hjem, uten hensyn til anordningen. Selv om vedtaket formelt sett bare skulle hjelpe kvinner og barn i nød, innebar det i virkeligheten et strategiskifte og starten på et sakte tilbaketog, som fem år senere kom til å ende med gjeninnføring av den gjenervervsretten som ble satt ut av kraft 17. august. Fra 12. oktober ble det i praksis umulig å deportere til Tyskland. Motpresset var blitt sterkere enn deportasjonsiveren. Sverige fortonte seg som det eneste praktisk mulige mottaksland.

KAPITTEL 8

Avklaring

Etter regjeringens vedtak 12. oktober kom det til å bli gjort et nytt framstøt overfor svenske myndigheter, men uten resultat. Fra da av var det klart at krigsbarna kom til å bli på sine hjemsteder, med mindre svenskene selv tok et initiativ. Myndighetene måtte innstille seg på at de fleste barna kom til å fortsette å være norske borgere, og at arbeidet med dem kom til å bli som med andre barn. Det improviserte krigsbarnkontoret i Arbiensgate 7, selve operasjonssentralen for utsendingen, ble det ikke bruk for. Riktignok kom Sosialdepartementet til å beholde aktiviteten i de samme lokalene, inntil 3. sosialkontor ble omorganisert i slutten av 1947, med krigsbarnsaker som en av sine viktigste oppgaver.

De omfattende psykiatriske undersøkelsene og andre forberedelser for aksjonen, kom i annet lys. Det betydde ikke at psykiaterne og psykologene mistet interessen for storstilte mentalundersøkelser, men de kunne ikke lenger argumentere med samme gjennomslagskraft. Uten de store vyene måtte siste fase av arbeidet med Krigsbarnutvalgets innstilling også gjennom en snuoperasjon. Integrasjon snarere enn deportasjon kom i fokus. Innstillingen lanserte en plan om en stor holdningskampanje for å få krigsbarna til å bli norske og det norske samfunnet til å godta dem. Et overraskende besøk fra australske immigrasjonsmyndigheter i slutten av november 1945 kom til å skape en kortvarig intens aktualitet rundt deportasjonsplanene.

Svenskene snur

Da Oftedal var i Stockholm 23.-25. juli 1945, hadde han satset prestisje på at svenske myndigheter og opinionsdannere skulle interessere seg for å ta imot krigsbarna, og hadde fått store oppslag i avisene.⁴⁷⁵ Han hadde også fått kontakt med Alva Myrdal, som hadde lovet at hun skulle satse sine krefter på å ta imot barna.⁴⁷⁶ Noen dager senere var Hansteen i Stockholm, hvor hun hadde møter med Alva Myrdal og sjefen for Arbeidsmarknadsstyrelsen, Nils Hagelin. Hagelin bekreftet i et brev til Oftedal 11. august at prosessen var i gang, og at krigsbarna snart kunne tas i mot. Seks dager senere vedtok den norske regjeringen den provisoriske anordningen om å deportere de gifte kvinnene og deres barn til Tyskland. Det så altså ut til at målsettingen om å få krigsbarna og mødrene ut av landet, til Sverige og Tyskland, var på god vei til å lykkes.

En måned senere, 10.-12. september, møtte Oftedal sine svenske kolleger, statsrådene Gustav Möller og Tage Erlander, på en nordisk sosialministerkonferanse i København. Erlander hadde tidligere vært konsultativ statsråd, nå var han ekklesiastikminister.⁴⁷⁷ Fra Norge var, foruten Oftedal selv, ekspedisjonssjef Alf Frydenberg og byråsjef Berger Ulsaker tilstede. Konferansen var innkalt av den danske sosialministeren Hans Hedtoft-Hansen, for å opprette en konvensjon om et felles nordisk arbeidsmarked. Det var Hedtoft-Hansens hjertesak. Det var et formål som alle regjeringene støttet. Konferansen skjedde i en positiv ånd av nytt, nordisk samarbeid etter krigens splittelser. En slik konvensjon ble også vedtatt. Før konferansen hadde Oftedal skrevet til sin danske kollega at man i Norge støttet et slikt tiltak, men at «særlige problemer» som krigen og okkupasjonen hadde skapt og som «ikke er tilstede i alle nordiske land», hadde krevd hans oppmerksomhet.⁴⁷⁸ Det var nok krigsbarna han siktet til. Selv om den planlagte flyttingen av flere tusen barn kunne ha en viss relasjon til konferansens tema, kunne det selvfølgelig ikke bli satt på den offisielle agendaen eller bli diskutert åpent. Til det var det altfor ømfintlig. Men Oftedal var innstilt på at de under konferansen ville få endelige, positive signaler fra svenskene om at de ville ta imot krigsbarna. Det var en rimelig slutning på bakgrunn av Hagelins brev i august.

Oftedal skrev senere hva som skjedde. Han hadde reist saken uformelt overfor Erlander. Men denne hadde til Oftedals skuffelse reagert negativt: Han hadde vært «engstelig» for forslaget og «synlig lettet» da Oftedal brydd beroliget ham, ved å si at de da ikke skulle gå videre med det fra norsk side.⁴⁷⁹ Vi vet altså ikke hvilke overlegninger svenske myndigheter hadde gjort seg i den måneden som hadde gått. Men vi vet at responsen hos publikum på annonseringen av adopsjon for de 30 Fiskebodabarna ikke hadde vært særlig god. Og det var på tross av at Statens Utlänningskommission hadde utstyrt dem med ekstra prestisje som ukjente barn fra konsentrasjonsleirene, da de ble presentert i avisene. Vi må anta

at Erlander allerede hadde blitt orientert om at responsen var nokså laber. Trolig var han nervøs for hva tusenvis av barn kunne medføre.

Uansett hva grunnen kan ha vært, innebar Erlanders reaksjon at saken endelig var opp og avgjort. Det hadde altså foregått en betydelig forandring i svenskenes vurdering. Vi finner lite kildemateriale som kan belyse prosessen. Men kanskje kan forklaringen være at noe av korrespondansen foregikk gjennom partikanalene og senere er gått tapt. Det var jo ved hjelp av partikontaktene fra krigen saken først ble tatt opp i juni, og det var partinettverket som formidlet den videre. Vi finner ingenting om dette i det offentlige arkivmaterialet etter København-konferansen og bare lite i korrespondansearkivet i Sosialdepartementet og Utenriksdepartementet. Det var ellers ikke uvanlig i den sosialdemokratiske statsskikken å bruke partikanalene til følsomme statssaker. Men partiapparatet manglet de vanlige kildekapende mekanismene som fantes i staten. Mellom partikameratene ble slike saker gjerne avklart muntlig. I denne saken innebar en slik behandling fordeler, etter hvert som årene gikk og deportasjonsprosjektet forvandlet seg til å bli en belastning. Lite var skrevet ned og liggende i arkivene. Dette kan være grunnen til at forslaget om deportasjon av krigsbarna til Sverige har sklidd inn i det historiske tussmørket.

En liten flik av det som hadde foregått, ble, som vi har vært inne på, løftet av en intetanende medarbeider i Handelsdepartementet ved årskiftet 1945/46.⁴⁸⁰ Han hadde vært tilstede på en faglig konferanse på den svenske LO-skolen i romjula, hvor han fikk høre av handelsminister Gunnar Myrdal at Sverige godt kunne ta imot 1000 krigsbarn.⁴⁸¹ Myrdal hadde henvist til sin kone, Alva. Rådgiveren som bare kjente saken overflattisk, informerte umiddelbart Oftedal. Denne skrev kort tid etter til Alva Myrdal at man fra norsk side hadde latt spørsmålet om «masseadopsjoner» i Sverige ligge etter Erlanders reaksjon på København-konferansen. Nye initiativ ville han ikke ta, fortsatte han, men føyde høflig til at det ellers ville glede ham hvis «det lykkes Dem å finne frem til ordninger som gjør det mulig å sende en del av barna til Sverige». Men for embetsverket noterte han samtidig så utvetydig han kunne at saken skulle stilles i bero inntil videre etter konferanse med svenske myndigheter, fordi de ikke var innstilt på å ta imot barna.⁴⁸² Saken hadde i realiteten vært død siden 12. oktober.

Selv om Oftedal med dette anså at svenskeprosjektet var ut av verden fra departementets side, var det ikke tilfellet for andre aktører, som hadde satt seg i bevegelse etter signalene fra sommeren 1945. Det gjaldt Redd Barna og Røde Kors. I midten av januar 1946 fikk en sekretær i Sosialdepartementet en henvendelse fra generalsekretær Arnold Rørholt i Norges Røde Kors, hvor han orienterte om at det Internasjonale Røde Kors interesserte seg for «problemet i sin helhet».⁴⁸³ Bakgrunnen var at organisasjonenes representant i Stockholm, dr. Hoffmann, hadde meddelt ham at en fru Levinson fra Rädda Barnen i Stockholm «undersøker muligheten av evtl. å ta endel av de norsk/tyske barna til Sverige». Rørholt kunne

også opplyse at han nå skrev til Hoffmann «om spørsmålet fremdeles er aktuelt og om hvor langt undersøkelsene er kommet». Han avsluttet med at han skulle holde departementet orientert. Trolig stammet Rådets innkopling i saken fra Oftedals første besøk i Stockholm i juli 1945, men ellers er det rimelig å se henvendelsen i forhold til Oftedals brev til Alva Myrdal, etter informasjonene om Gunnar Myrdals utspill noen dager tidligere. Alva Myrdal hadde gode kontakter nettopp i Rådets barn. Hvilke videre initiativ Rørholdt tok, er ikke kjent. Det ser heller ikke ut til at han kom tilbake til departementet med saken senere.

Innstillingen skrives ferdig

Etter at hovedspørsmålet om deportasjon, fortrinnsvis til Tyskland, var avklart i og med beslutningen 12. oktober, var den avgjørende usikkerheten fjernet og arbeidet med ferdigstillingen av teksten enklere. Den 11. oktober hadde utvalget diskutert hva som skulle stå om dekning av utgiftene, et spørsmål som var reist av alle fattigstyrene og som selvfølgelig ville falle svært forskjellig ut avhengig av om det ble deportasjon eller ikke. Her var det snakk om både bidrag fra faren og direkte forsorgsstøtte. Den 13. oktober hadde Fjogstad skrevet ut et nytt utkast. Punktet som drøftet hva som skulle skje hvis barna ble sendt til Tyskland, var gjort ganske kort. Selv om Tyskland da måtte dekke alle utgifter og kommunene måtte få refundert sine kostnader, gikk han ikke nærmere inn på hvor mye og hvordan dette skulle skje, «da en holder det for lite tenkelig at barna skulle bli tvangsendt til Tyskland». Men «skulle en slik overføring bli gjennomført og det ikke lar seg gjøre å få erstatning fra Tyskland», ville utvalget tilrå at staten refunderte forsorgs- utgiftene etter vanlige satser og betalte overføringen.

Det var mer realistisk å konsentrere seg om løsninger i Norge. For det første måtte farskapsplikten da fastsettes etter norsk rett. Hvis det ble vanskelig å innkreve, burde staten kreve et samlet engangsbetrag fra Tyskland. Utvalget begrunnet dette med at ethvert «samband» med Tyskland «på dette området» måtte «avvikles», og at det derfor ikke burde bli «spørsmål om regelmessige bidrag fra Tyskland i en årrekke». En ordning burde komme inn i oppgjøret i forbindelse med en fredsslutning, i samråd med de allierte. Basert på et antall av 7000 krigsbarn, 40 kroners stønad pr. måned inntil fylte 16 år, beregnet Statistisk sentralbyrå at engangssummen burde være minst 50 millioner kroner. Fjogstad opplyste i en påskrift at han underhånden var blitt orientert om at den danske stat hadde stilt et beløp etter tilsvarende beregning til disposisjon for Finland, for 240 dansk-finske barn etter Den danske legion, som hadde vært stasjonert der under krigen. Beløpet utgjorde 1,5 millioner kroner. Å få en slik engangssum var imidlertid lite realistisk, innrømmet Fjogstad. Derfor ville utvalget foreslå at staten fra 1. januar 1946 selv betalte tilsvarende farskapsbidrag til mødrene. Hvis de likevel ikke klarte å «holde seg klar av forsorgsvesenet», måtte forsorgshjelp følge vanlige regler.

Forslaget om forskuttering av barnebidrag ville bety at krigsbarn kom i en gunstigere situasjon enn andre barn født utenfor ekteskap. Fjogstad forsvarte det med at «det vil ikke være til å unngå at staten må påta seg særlige økonomiske forpliktelser for i størst mulig utstrekning å sikre seg at disse barna vil bli gode norske borgere». Det var en raus tanke, som allerede var realisert i mange andre land. I denne sammenheng «ville utvalget» føye til at staten burde forskuttere for alle barn utenfor ekteskap som trengte det, fortsatte Fjogstad. På lang sikt måtte staten hjelpe mødrene å få seg et yrke, hvis deres permanente situasjon skulle sikres. Dette var vanskelig, understreket han, fordi så mange hadde fått barna i så ung alder. Derfor måtte staten også komme inn med hjelp til utdanning. Fordi det var vanskelig med særkurser for disse spesielle mødrene, burde alle mødre «som ikke har et yrke», få yrkesopplæring.

Fjogstad hadde i utkastet til teksten opprinnelig satt opp noen punkter om hvem som skulle betale hvis vergerådet tok barna fra mødrene og plasserte dem i barnehjem eller i privat pleie, i henhold til vergerådsloven av 1896 eller som foreslått i utvalgets utkast til særlov for krigsbarn. Da burde staten betale alle kostnader, foreslo han. Hvis de ble plassert på skolehjem, skulle derimot de vanlige reglene gjelde. Adopsjoner burde skje uten videre støtte, som vanlig var. Men hvis det ikke lot seg gjøre, måtte staten betale. Men slik generøsitet gikk ikke. I den endelige teksten ble hele punktet strøket ut, trolig ut fra konsekvensene for andre grupper.

Den 18. oktober var utvalget omforent med teksten til *Utkast til lov om krigsbarn* og *Utkast til særmotiver til Lov om krigsbarn*. Lovteksten var ganske kort og særmotivene ga begrunnelsen. I § 1 ble krigsbarn definert slik at fedrene kunne være tyske eller hørte til den tyske krigsmakt. Det gjorde det mulig å inkludere også frivillige av andre nasjonaliteter, med unntak av norske frivillige. Særmotivene forklarte at staten ville bruke navnet *krigsbarn* for å motvirke «det odiose stempelet på barna». Man forutså også allierte krigsbarn i nær framtid. § 2 fastslo at norsk rett skulle gjelde i fastsetting av farskapet og refererte alle gjeldende bestemmelser, «selv om enkelte i og for seg kan synes å være overflødige». Her hadde man i tankene at hvis barna ble i Norge, ble det viktig å beskytte dem i saksbehandlingen og å holde de tyske fedrene unna. Siste ledd i paragrafen fritok derfor det offentlige fra å forkynne farskapsforelegg eller å innkalle faren ved offentlig annonsering, slik det skulle skje etter domstolslovens § 181. Hensikten var å få minst mulig offentlighet om sakene og «så lite samband med de tyske fedrene som mulig». Særmotivene pekte på at hvis det var tvil, måtte fedrene frifinnes, så slapp nå iallfall barnet «å bli stemplet som krigsbarn». I § 3 fikk departementet rett til å endre barnas fornavn, selv om mora eller vergen ikke ønsket det. Særmotivene grunnga det med at «de fleste mødrene» ønsket å endre «utpreget» tyske navn. Ønsket de det ikke, måtte det offentlige gjøre det. De som førte navneregistrene, gjerne den lokale presten, ble pålagt å melde slike saker til departementet.

Et hovedpunkt i loven var en ganske kort § 4 om at departementet, i tillegg til den gamle bestemmelsen i vergerådsloven fra 1896 om å gripe inn ved omsorgssvikt, nå fikk rett til, i samråd med vergerådet, å ta barnet fra mora ut fra «forholdene på bostedet». I særmotivene ble dette forklart som «fientlig stemning blant den stedlige befolkning» overfor «fosterheimen eller barnet». Formuleringen må ses i sammenheng med rapportene fra fattigstyrene, hvor det ble truet med negativ stemning blant folk, hvis staten ikke betalte. En slik paragraf hadde vært nødvendig i samband med deportasjonsprosjektet. Nå ble den stående der som en etterlevning, uten mening eller forklaring. All inngripen mot vanlig omsorgssvikt var jo dekket i vergerådsloven.

§§ 5 og 6 omhandlet departementets rett til å gripe inn i oppfostringsopphold og adopsjon samt bestemme tvangsadopsjon i henhold til § 4. Bak formuleringene lå frykten for at krigsbarn kunne komme i oppfostring eller adopsjon hos familier som viste seg å være nazistiske eller protyske. Til grunn lå forestillinger om at skjulte nettverk innen nazimiljøene i stillhet skulle forsøke å formidle oppfostring av krigsbarn til nye nazister; det forutsatte at det fantes et slags konspirativt foreldremiljø på nazi-siden. I § 7 kom bestemmelsen om «overføring til annet land», hvor lovteksten var slik:

Etter forslag fra vergerådet kan vedkommende departement i samsvar med internasjonalt (mellomstatlig) avtale fastsette at krigsbarn skal overføres til annet land, selv om moren eller vergen ikke samtykker, når barnet er utsatt for å ta varig skade dersom det blir værende i Norge.

Det var alt man ville sette på papiret som direkte besvarte hovedmandatet til utvalget. Det var et merkelig stykke jus å foreslå lovfestet at et barn kunne fjernes fra sin mor og deporteres, fordi det ville ta skade av å bli værende i Norge. At det skulle være ut fra barnets beste, står i kontrast til den mer håndfaste begrunnelsen, som vi ellers kjenner fra mange dokumenter i utvalgets arkiv. Det var at man betraktet et slikt barn som tysk og en mulig framtidig femtekolonne. Særmotivene oppbyr en serie av motargumenter mot paragrafen og ser ut til å ha vært skrevet for å svekke innholdet av den. Norge må selv ta seg av krigsbarna, står det. Men også der ble det tatt høyde for at hvis de kunne bli utsatt for fiendtlig stemning, eller hvis de mot formodning skulle bli utsatt for «propaganda ... fra nasistisk eller nasivennlig hold», kunne utvalget tenke seg at det kunne bli aktuelt å overføre dem til «alliert eller nøytralt land». Det måtte skje gjennom internasjonal overenskomst, det burde dessuten skje før barna var to og et halvt år gamle. Det var Sverige man hadde i tankene. Da kunne man heller ikke se bort fra at et slikt land valgte ut de «beste», og lot «de sinnslidende og de åndssvake» tilbake, «som er lettest påvirkelig nettopp for nasipropaganda». Men først og fremst må «saken» ordnes her hjemme, avsluttet punktet.

§ 8 omhandlet arverett, hvor en fastslo at far ikke hadde arverett til barnet. § 9 bestemte at barnebidrag ikke skulle innkreves av fedrene, for, med særmotivenes ord, «ikke å skape noe bånd mellom den tyske far og barnet i Norge». Punktet forutsatte at staten forskutterte barnebidrag fra 9. mai 1945. I § 10 ble det bestemt at farsnavnet ikke skulle oppgis ved utskrifter av offentlige registre. § 11 sa at loven trer i kraft «straks», i særmotivet definert slik at «det haster meget med loven», og at hvis den ikke kunne forelegges Stortinget før jul, burde den iverksettes ved kgl. res.

I tillegg til disse to dokumentene ble det avfattet en siste versjon av krigsbarnutvalgets anbefalinger, som nå fikk tittelen *Tilråding om åtgjerder for krigsbarn*. Det var neddempet i forhold til det opprinnelige utkastet som var sendt ut 30. august. I stedet for formuleringen om at krigsbarn som var sendt til Tyskland, fikk bli der, var det nå føyd til «om tilrådelig». En henvisning til departementets instruks til Christie av 25. oktober der han fikk tillatelse til å bringe hjem barn og mødre i nød, var tatt med, dessuten sto det uttrykkelig at det ikke burde bli tale om «å tvangssende krigsbarn til Tyskland, uansett om moren» var med eller ikke. Punktet om et eget krigsbarnkontor var nå helt endret til et kontor for et sakkyndig råd for alle saker som vedrørte krigsbarn. Mangelen på særomsorg i Norge, som i den opprinnelige versjonen var brukt som begrunnelse for utsendelse til «nøytralt eller alliert land», var fjernet. Nå sto det at omsorgen måtte bygges ut slik at Norge selv kunne ta hånd om barna, og at vergerådene måtte tre i virksomhet «også i de kommuner der dette ikke er tilfelle». Anke etter vedtak om den nye «Lov om krigsbarn» skulle gå rett til Sosialdepartementet. Yrkesopp-læringen av mødrene var med som et eget punkt, også forslag om en «omfattende og grundig» aksjon for å «påvirke opinionen overfor krigsbarn i gunstig retning, og at betegnelsen «krigsbarn» blir tatt i offentlig og alminnelig bruk. Punktene vedrørende organiseringen av deportasjon var imidlertid beholdt uendret. Det var også forslaget om å innføre statlig forskuttering av barnebidrag for krigsbarn. Hvis deportasjon ble aktuelt, ønsket utvalget at det skulle skje i folkerettslige former, gjennom et internasjonalt kontor og innen rammen av en internasjonal avtale.

Innvendinger

For å få ferdig en tekst om Ørnulf Ødegårds notat om psykiatriske undersøkelser av barna, kjøpte Debes Thingstad arbeidsfri fra Ullevål Sykehus, slik at hun på heltid kunne ofre seg for dette. Hun skrev også en rapport fra sin deltakelse på barnekonferansen i Sveits, hvor hun hadde vært i siste del av september.⁴⁸⁴ Hun registrerte at konferansedeltakerne fra andre land ikke delte hennes bekymring for behandlingen av krigsbarn, men mente at barna best burde bli hjulpet og oppdratt i de land de bodde. Hvis det var vanskelig for landet å makte dette på egen hånd, burde det få hjelp til å løse oppgavene i eget land:

Først som en nødutvei skulle en sende barna ut av landet, og da helst til adopsjon i et annet land. Tanken var vel at de adoptivplasser som kunne tenkes å være i nøytrale land, først og fremst burde komme de hjemløse og identitetsløse barn til gode.

Kanskje synes Thingstad at dette var et interessant synspunkt, eller kanskje hun selv hadde endret oppfatning. Det var faktisk Thingstad selv som hadde foreslått for Krigsbarnutvalget å skape identitetsløse barn ved å brenne deres identifikasjonspapirer etter at de var deportert. Dette sto på trykk i utvalgets anbefaling. Men hun understreket i rapporten at flere på konferansen hadde framhevet behovet for en internasjonal institusjon til å ta seg av slike saker. Hva hun mente som representant i Krigsbarnutvalget og skrev ned i de partiene hun fikk ansvaret for, ble ikke offentlig kjent før etter 55 år.

Thingstad hadde endret syn på flere spørsmål i løpet av fraværet. Reisen gjennom de utbombede ruinbyene hadde gjort et sterkt inntrykk, og den radikale humanistiske ånden som preget barnekonferansen, satte sitt preg på henne. At hun nå hadde endret fokus, kan vi se av en artikkel hun med Ragna Hagens hjelp fikk inn i *Arbeiderbladet* de første dagene av desember.⁴⁸⁵ «Halvtyske barn er et spesielt norsk problem. Utallige mennesker i okkuperte land vil omkomme denne vinter,» skrev hun. I den stort oppslåtte artikkelen refererte hun at deltakerne i barnekonferansen mente at vanskene fra en hatefull opinion var spesielle for Norge, og at «det forferdet de fleste» at mange i Norge mente at barna burde sendes til Tyskland. Nå hadde hun forstått at de problemene vi hadde hjemme etter krigen, var felles for de fleste land. I mange land var det mye verre forhold enn i Norge. Hennes eget forslag om å få til en psykiatrisk og psykologisk undersøkelse av krigsbarn og deres mødre hadde hun funnet gjenklang for, skrev hun. Det var et allment ønske om å undersøke ikke bare de kvinnene som hadde hatt samvær med tyskerne, men «alle forrædere og krigsforbrytere i de forskjellige land». Hun hadde funnet bred enighet om at bedre oppdragelse for de «normale» og bedre særomsorg for «undermålere, psykopater og ungdomsforbrytere», ville ha minsket antallet av forrædere og krigsforbrytere. Artikkelen sluttet med en sterk oppfordring om at det ikke var forsvarlig å sende krigsbarna til Tyskland, uten at man i hvert enkelt tilfelle visste hvor og til hvem barnet kom. «Jeg mener nei,» avslutter hun, som en kraftfull appell til offentligheten. Den fagpersonen som tidligere hadde argumentert kjølig for å ta krigsbarna fra deres mødre, var forvandlet til en agitator mot deportasjon.

Etter at Thingstad var ferdig med sine avsnitt i innstillingen og vedlegget om konferansen i Sveits, ble hele innstillingen pluss de vedleggene som her er beskrevet, sendt til renskrivning. Den 3. november var alt sydd sammen til et felles dokument, identisk med det som i ettertid er blitt kalt «Krigsbarnutvalgets innstilling», og avlevert til departementet som skulle besørge trykkingen.

Departementet orienterte deretter rutinemessig pressen om at arbeidet var ferdig.⁴⁸⁶ Den 12. november gjenga *Morgenbladet* hovedpunktene.⁴⁸⁷ Dagen etter kom en kommentar på lederplass, som poengterte at publikum stort sett ville se positivt på innstillingen. Men avisen tvilte på at bifallet også gjaldt forslaget om en overenskomst for å «overflytte» barna til andre land enn Tyskland.⁴⁸⁸ Oppslaget var trolig kilde for et kort inserat i det amerikanske tidsskriftet *Time*, som la vekt på at Norge, som pionerland i behandling av uekte barn, i motsetning til andre land nå hadde bestemt at man ikke bare måtte erkjenne problemet med krigsbarn, men leve med dem.⁴⁸⁹

Forberedelsene til offentliggjøringen av innstillingen gikk altså som normalt. I et følgebrev til departementet beklaget Debes at det hadde tatt så lang tid å bli ferdig, men opplyste at alt var klart for trykking. Det forklarte han med praktiske vanskeligheter og at det hadde tatt så lang tid å få inn rapportene fra fattigstyrene.⁴⁹⁰ Han gjorde oppmerksom på at det var mange uttalelser man ikke hadde rukket å ta hensyn til, og tok forbehold når det gjaldt Fjogstads vurderinger av dem, særlig en formulering om at mange krigsbarn var bortsatt etter fattigloven. Etter at dette var satt på papiret, var det kommet inn rapporter som tydet på at langt de fleste ble tatt hånd om i mors nære familienettverk. Det gjaldt for eksempel en rapport fra Overhalla fattigstyre, hvor alle 17 barn var hos mor eller mors slektninger, i praksis også der sammen med mor. Det kunne bety at problemene var mindre enn de hadde fryktet da de drøftet dette i utvalget noen måneder tidligere, skrev Debes. Han forsterket usikkerheten ved at han tilbød departementet at han selv og Fjogstad kunne ta hånd om korrektur til manuskriptet, slik at eventuelle tvilstilfeller kunne bli lagt fram for medlemmene i utvalget nok en gang.

I departementet startet man å lese dokumentet, og det dukket opp ny tvil. Det gjaldt først en formulering om fastsetting av farskap, hvor utvalget synes å mene at saken skulle sendes retten for avgjørelse hvis det var den minste tvil om hvem faren var. Departementet mente at i slike saker måtte man følge vanlig praksis ved at fylket utferdiget forelegg før sakene ble sendt til retten.⁴⁹¹ I et notat 4. november tok konsulent Gerd Moum opp fire ytterligere uklarheter i innstillingen.⁴⁹² Det første dreide seg om formuleringer om hvor viktig det var å opprette små barnehjem for krigsbarn spesielt.⁴⁹³ I virkeligheten var det høyst usikkert om det var mulig, ideen baserte seg på at man kunne beslaglegge og ta i bruk NS-villaer. Forslaget var tatt opp med Erstatningsdirektoratet, men man hadde ikke fått svar. Hun foreslo at departementet måtte avklare med regjeringen på grunn av store kostnader. Dessuten kunne staten av praktiske grunner neppe stå som eier. Derfor måtte det også avklares med private organisasjoner som Norske Kvinners Sanitetsforening og Norges Røde Kors. I en påskrift bemerket byråsjef Øksnes at det neppe kunne bli tale om statlig tilskudd. Det var også et spørsmål om slike villaer kunne brukes til åndssvake barn, eventuelt med staten som eier.⁴⁹⁴ Om dette ville Moum først ha en uttalelse fra Helsedirektoratet. Det var også behov for en

uttalelse om forslaget om å sende åndssvake krigsbarn til Sverige og Danmark. Det tredje punktet gjaldt Ødegårds famøse forslag om gransking av mødre og barn.⁴⁹⁵ Det ville nok være av stor interesse, bemerket Moum, men uforholdsmessig kostbart og vanskelig å gjennomføre. Mødrene var spredt over hele landet, og «det har vist seg» hvor vanskelig det var å finne ut hvor de oppholdt seg. Dessuten ville de neppe møte frivillig, så da måtte de tvinges, hvilket Moum mente i så fall trengte lovhjælp. I stedet foreslo hun å sende Ødegårds uttalelse til helsedirektøren, så kunne han uttale seg. Når det gjaldt forslaget om sakkyndig råd fra utlandet, mente hun at det måtte begrenses til Sverige og Danmark.

Det siste hun tok opp, var formuleringene i innstillingen om å lette adgangen til å sende kvinner og barn til Tyskland.⁴⁹⁶ Utvalget hadde tatt avstand fra tvangsutsending av både barn og mødre dit, men hadde vært noe forbeholdne når det gjaldt de som selv ytret ønske om å dra. En rekke kvinner søkte om å reise etter betydelig press, slik at det kunne være så som så med frivilligheten bak slike ønsker. Moum hadde undersøkt saken med Fange- og flyktningedirektoratet, som nå bestemt frarådet å søke innreise til Tyskland. Dette måtte utsettes og undersøkes med de militære myndigheter, særlig britene, mente hun. «Jeg tør be om forholdsordre,» avsluttet Moum notatet.

Det var Frydenbergs ansvar å svare på hennes spørsmål. Men ettersom det ikke kom noe svar, var det naturlig for Fjogstad å oppfatte at det var grønt lys for trykking. Han sendte derfor manuskriptet til regjeringens trykningskommissær i midten av november og ba om at arbeidet med satsen måtte starte med en gang.⁴⁹⁷ Han opplyste at innstillingen skulle være bilag til en kgl. res. og derfor ha samme format som en proposisjon. Hvor mange eksemplarer departementet ønsket, skulle han komme nærmere tilbake til. Men det rakk han ikke før innstillingen noen dager etter ble returnert uttrykt til departementet uten forklaring.

Når disse detaljene omtales i så stor detalj, er det fordi det har blitt stående som noe av et mysterium hva som skjedde med dokumentet. Noen grep utvilsomt inn og stoppet trykkingen, men vi vet ikke hvem eller nøyaktig hvordan det ble begrunnet. Som vi har, sett inneholdt dokumentet uklarheter og motstridende synspunkter, som nok kan ha gitt argumenter for å stoppe trykking, eller i den minste å utsette den. Mer interessant er det imidlertid om departementets ledelsen hadde fått politiske betenkeligheter. En slik beslutning kan ses som et logisk sluttpunktum i en gradvis utvikling fra den opphetede stemningen i juni, via avklaringene med Sverige og Tyskland i september, til regjeringens vedtak 12. oktober. Å se det på denne måten kan virke plausibelt i ettertid. At trykkeforbudet ble stående, markerer rent faktisk at tida var løpt fra intensjonen med Krigsbarnutvalget. I ettertid ser vi at vi kan snakke om et tidsskifte. Men likevel er det av interesse å undersøke om det var en bestemt begivenhet som gjorde at departementet stoppet trykkingen.

Det at et særdeles viktig offentlig dokument som var hyppig omtalt i media og som det var store forventninger til, ble stoppet på en slik måte, hører med til

sjeldenhetene. Det var så bemerkelsesverdig at departementet senere passet på ikke å kommentere det. I slike sammenhenger opplyste man bare at «Innstillingen er ikke trykt», som det står i innledningen til et nytt utkast fra 1948.⁴⁹⁸ Men trolig var trykkeforbudet fra først av midlertidig. I midten av desember 1945 skrev Fjogstad at «det er ikke avgjort ennå om innstillingen skal trykkes».⁴⁹⁹ Et halvt år senere, i et skriv fra mai 1946, ble det opplyst at innstillingen «visstnok ikke vil bli trykt».⁵⁰⁰ Det indikerer at det fantes en klar grunn.

Vi skal her se at det faktisk var noe overraskende som lå bak beslutningen om å stoppe trykkingen. Det kom utenfra og hadde ikke noe med problematikken her hjemme å gjøre. Den 29. oktober hadde nemlig Utenriksdepartementet fått en henvendelse fra den australske høykommissær i London, med spørsmål om å ta imot en nyoppnevnt innvandringskommisjon direkte fra Australia. Kommisjonen hadde som en av sine målsettinger å bringe 50 000 «war orphans» – barn som var foreldreløse på grunn av krigen – til Australia i løpet av tre år.

En løsning i Australia

Det kunne altså se ut som at det storstilte deportasjonsprosjektet, som Krigsbarnutvalget hadde fått som mandat å utrede, men som tida hadde løpt fra, likevel skulle bli reddet så og si på målstreken av et australsk initiativ.

Australia hadde spøkt i bakgrunnen før. Når utvalget hadde anført muligheten av å sende krigsbarna til «nøytralt eller alliert land», så skulle det ikke stor fantasi til for å tenke seg at dette i klartekst betydde Sverige og Australia.⁵⁰¹ En henvendelse om å få norske emigranter etter krigen hadde kommet til Utenriksdepartementet under eksiltida i London i 1944 og må ses i lys av århundrelange britiske deportasjoner og emigrasjon til Australia.⁵⁰² Australske myndigheter ønsket ubegrenset emigrasjon fra Storbritannia og Nord-Europa. Armeene skulle oppløses og krigsindustrien omstilles, millioner av mennesker ville bli til overs. Europeerne var rastløse etter de evinnelige krigene og drømte om et annet liv. Myndighetene i Canberra så mulighetene, særlig var målgruppene demobiliserte soldater og foreldreløse barn. Det var første gang australierne kom til Europa for å hente emigranter. Det skjedde med en svært prominent kommisjon, hvor landets sosialdemokratiske regjering, fagbevegelse, arbeidsgivere, handelskammer og utenriktstjeneste var representert. Leder var den sosialdemokratiske parlamentsrepresentanten Leslie Haylen, som senere bekreftet at de hadde kommet til Norge i den tro at utsiktene her var svært gode.⁵⁰³

Det var høye forventninger i Norge om hvilke muligheter som fantes i Australia. De var skrudd opp til store høyder i ukene før Haylen-kommisjonen kom til Oslo. Allerede 22. oktober hadde *Morgenposten* informert om at kommisjonen var underveis, og sitert uttalelser av Haylen om at Australia var klar til å ta imot 20 millioner briter, skandinaver og andre europeere. For å sikre at alle fikk arbeid,

ville man begrense det til 70 000 pr. år den første tida, sto det. Alle yrkesgrupper var velkomne, men i første rekke «ungdom».⁵⁰⁴ I *Dagbladet* samme dag ble «Den norske emigrantklubb «Australia» presentert. Formannen, en politimann, opplyste at interessen for å emigrere var voldsom. De var lei av forholdene her hjemme og så fram til å slippe å betale skatt i Australia. Han regnet med at 75–100 000 nordmenn kunne komme til å bli medlemmer og vente på å komme seg av gårde, forhåpentligvis i løpet av et års tid. Ryktene om de paradisiske tilstandene ble forsøkt dempet noen dager senere, da en norsk konsul i Sidney kunne opplyse til *Morgenbladet* at skattene i Australia faktisk var høye.⁵⁰⁵ *Aftenposten* forsøkte 1. november å tegne et respektabelt bilde av klubben, ved nøktern omtale av dens styre og ulike prosjekter som man arbeidet med, blant annet at den hadde startet en avis med navnet *Fram mot målet*. Det var bare mennesker «med attest for nasjonal holdning» som skulle få lov til å emigrere, ble det opplyst, de mange NS-folk som vil emigrere, «sjaltes ut pr. omgående».

Pressen fulgte immigrasjonskommisjonen på reisen til Oslo. Reportasjene var preget av luftige ønskedrømmer. I et oppslag om kommisjonens besøk i København skrev for eksempel *Aftenposten* at «den australske regjering er villig til å ta imot og oppdra og utdanne alle de barn i Norge som har mistet sine foreldre under krigen».⁵⁰⁶ Det kunne høre fantastisk ut og stemte heller ikke. Men det skrudde opp forventningene om hvilke muligheter som fantes og som kunne bli resultat av en tillyst konferanse i Utenriksdepartementet to dager senere. Det var trolig 19. november at Krigsbarnutvalgets innstilling ble stoppet i trykken og brakt tilbake til departementet. Samme dag informerte ekspedisjonssjef Frydenberg byråsjef Gudmund Willett i UD over telefonen at han selv eller Debes ville delta i konferansen med australierne for å «drøfte spørsmålet om tyskerbarna» med dem.⁵⁰⁷ Det hadde ennå ikke vært noen kontakt mellom delegasjonen og Sosialdepartementet, noe som kan tyde på at Frydenberg eller Debes må ha plukket opp ideen fra *Aftenpostens* oppslag.

Willett hadde fått i oppdrag av ekspedisjonssjef Aage Bryn i UD om å stå for forberedelsene til konferansen 22. november. Selv om man ikke hadde noe imot besøk fra australierne, var deres ærend ikke ønsket. Myndighetene så på «Australia-klubben» og pressens skriverier om utvandring med uro. Det var ikke mer enn 25 år siden den store utvandringen til Amerika hadde tatt slutt; den hadde tappet landet for innpå en million ungdommer i sin beste alder. Deres krefter hadde kommet Amerika til gode, ikke Norge, slik myndighetene så det. I 1945 var det behov for hver rygg og hver hånd til gjenreiseing. Å avvise australierne gikk ikke, fordi den britiske ambassaden presset på. UD ønsket likevel ikke at konferansen fikk noe «offisielt preg», eller at statsråden deltok. «Norske myndigheter ser det nærmest som sin oppgave å hindre emigrasjon,» skrev Willett. For å samkjøre den norske opptreden innkalte han deltakerne til et formøte dagen før konferansen, hvor han ønsket at en representant for Arbeidsdirektoratet skulle legge rammene

ved å orientere om behovene i gjenreisningen. For øvrig fikk man lytte høflig på hva australierne hadde å si.

Konferansen ble helt annerledes enn Willett hadde tenkt seg. Etter at Bryn ønsket velkommen, overlot han ordet til Haylen som la fram delegasjonens ønsker. Haylen opplyste at de var kommet til Europa for å skaffe kunnskap om mulighetene for innvandring, ikke for å verve eller å arrangere innvandring. Det ville ennå gå lang tid, minimum et år, før det ble praktisk mulig å ta imot innvandrere i større antall. Det hang sammen med demobiliseringen, med transportmuligheter og økonomi. Deretter grep Frydenberg ordet, og ifølge UD's referat sa han at

som representant for Sosialdepartementet var han særlig interessert i å drøfte spørsmålet om emigrasjon for en spesiell kategori av befolkningen, nemlig de barn som under okkupasjonen i Norge er født av tyske fedre og norske mødre. Det dreiet seg om ca. 9000 slike barn. Forholdene lå ugunstig an for deres oppvekst her i landet og en spesiell komité var derfor oppnevnt for å klarlegge spørsmålet. Den norske regjering hadde også søkt kontakt med andre lands regjeringer for å finne den beste løsning av problemet.⁵⁰⁸

At en av landets høyeste embetsmenn kunne tilby 9000 mindreårige barn til representanter for en fremmed stat, fortøner seg temmelig fantastisk. Han hadde ikke orientert Willett på forhånd, så forslaget kom overraskende på de øvrige deltakerne, også australierne. I det australske referatet av Frydenbergs innlegg er tilbudet gjengitt likt. Men ellers hadde referenten krydret innlegget med fantasifulle detaljer; tyskerne skulle ha oppfordret soldatene til å få barn utenfor ekteskap, fordi «lidenskapsbarn» var mer «hatefulle» krigere enn barn i et normalt ekteskap.⁵⁰⁹ Gjennom slik avl hadde de håpet å få soldater til 30 divisjoner i Norge. Det skulle ha vært massevoldtekter av jenter ned til 15 år. Noen jenter og deres familier skulle ha satt seg til motverge, mens andre skulle ha forstått at det var penger og beskyttelse i å ha et tysk barn. Atter andre skulle ha blitt frenetiske motstandsfolk, men alle skulle ha gitt etter for Hitlers supermann-teorier og godtatt rollen som avlsdyr. Noe av dette kan Frydenberg ha kommentert i innlegget, noe kan ha blitt nevnt mer uformelt, men mesteparten må referenten ha plukket opp fra andre. Frydenberg kjente saken for godt til å kunne legge vekt på slike påstander.

De australske og britiske representantene kommenterte ikke det «rause» tilbudet direkte. I stedet la en representant fra Arbeidsdirektoratet ut på en inngående utgreiing om hvorfor utsiktene for sysselsettingen gjorde at det var behov for all arbeidskraft her hjemme.⁵¹⁰ Først deretter tok Haylen ordet. Uten å kommentere Frydenbergs innspill, spurte han om «Australiaklubben». Bryn, som også deltok, svarte unnvikende. Men den britiske ambassadesekretæren fortalte at han hadde gode forbindelser med klubben. Blant annet opplyste han at den holdt avstand til tidligere NS-medlemmer, hvilket var viktig for australierne.⁵¹¹ Haylen spurte

så rett ut om myndighetene ville legge hindringer i veien for utvandring, og om det var noe i veien for at de tok direkte kontakt med klubben. Bryn svarte at regjeringen «might introduce some control», men at de gjerne måtte ta kontakt med klubben.

Haylen avsluttet møtet fra australsk side med et diplomatisk ønske om at norske og australske myndigheter holdt hverandre orientert om endringer i migrasjonspolitikken. Australierne hadde til da overhodet ikke kommentert «tyskerbarna». Men nå kom «man» tilbake til saken igjen, står det i referatet. Trolig var «man» identisk med Frydenberg. Men heller ikke dette forsøket resulterte i reaksjoner fra australierne. Fra norsk side, trolig Willett, ble det gjort et forsøk på å avrunde med at man kunne komme tilbake til saken neste dag. Men Frydenberg, som ikke var fornøyd, grep nå saken an på en mer praktisk måte. Overraskende for alle inviterte han til en ekskursjon til barnehjemmet på Godthåp i Bærum samme kveld, for at australierne skulle få treffe krigsbarna.

Besøket på Godthåp gjorde inntrykk på delegasjonen, som ikke fikk fullrost norske myndigheter nok.⁵¹² Mange spørsmål kom opp. Besøket ryddet vei for at Debes kunne legge saken fram for delegasjonen i sin fulle bredde dagen etter. Spesialisten Debes grep det an grundigere enn Frydenberg hadde gjort. Vi vet hva han sa fordi det er stort samsvar mellom det australske referatet og Utenriksdepartementets. Han leverte også ut et notat, som er oversatt i det australske materialet.⁵¹³ Etter en nøktern beskrivelse av mødrene og barna, fortalte han at Krigsbarnutvalget gikk imot å sende barna til Tyskland, som mange ville, men «hadde håpet at andre land som ikke hadde fått føle den tyske okkupasjon, på en eller annen måte ville hjelpe disse uskyldige barn», som det står i UD's referat. Før en adopsjon vil de bli undersøkt mentalt med moras samtykke. ifølge det australske referatet føyde han til at

in a case where the mother has left the child, the children may be treated like orphans and adopt names generally used in the countries they are sent to. Some of these children have been adopted in Sweden.

Debes avsluttet med håpet om at disse «stakkars» barna måtte få en frisk start under andre forhold, som kunne utvikle dem til gode innbyggere i et nytt hjemland. Den australske rapporten gjenga ingen kommentarer etter orienteringen. Ellers var konklusjonen at Norge ville bli en stor kilde for stor emigrasjon, «amounting to mass movement», av personer fra alle yrker.⁵¹⁴ I det norske referatet, derimot, kan vi lese at Haylen svarte at Debes' orientering hadde gjort «dypt inntrykk» på ham. Men han minnet om at delegasjonen var en «fact-finding committee», at en avgjørelse måtte tas av den australske regjering, men at delegatene langt fra var samvittighetsløse i spørsmålet og ville ta det med i sin rapport.

Som avslutning på besøket ga Utenriksdepartementet en lunsj for delegasjonen

på Frognerseteren, innenfor en ramme som kontakt på embetsmannsnivå krevde. Sosialdepartementet var tungt representert, med begge sine statsråder, Oftedal og Aasland, i spissen. Dermed markerte man at den politiske ledelsen i departementet stilte seg bak Frydenbergs og Debes' tilbud. Mye sto på spill, endelig øynet departementet en løsning på problemet med krigsbarna. I en pressemelding noen dager senere orienterte UD om besøket og pekte på at norske myndigheter hadde gjort det klart for den australske delegasjonen at utvandring var uønsket. I en bisetning sto det at man også hadde berørt hvorvidt Australia var villig til å ta imot «en del av» krigsbarna.⁵¹⁵

Frydenberg og Debes hadde forvekslet australierne høflighet med interesse. I sin senere sluttkonklusjon om mulighetene for å oppfylle planen om en barnemigrasjon på 50 000 foreldreløse barn over en treårsperiode, var innvandringskommisjonen negativ. Slike mengder av barn var kort og godt ikke tilgjengelige i disse landene, skrev de, med unntak av de norske krigsbarna som man var tilbudt.⁵¹⁶ I sine endelige anbefalinger til den australske regjering var de forsiktige og nevnte at i tillegg til enkeltstående grupper av flyktninger, fantes det bare to grupper av «displaced persons» i Europa «som man var blitt oppmerksom på».⁵¹⁷ Det var baltiske flyktninger i Sverige og krigsbarn i Norge. Men «når det gjelder disse plagede menneskene føler man at bare FN har den kompetente autoriteten til å fatte den humanitære avgjørelsen om hvor disse menneskene eventuelt skal bosettes», konkluderte de.

Da australierne reiste videre til Sverige 24. november 1945, hadde de altså med et tilbud i kofferten som de ikke var komfortable med. Vi skal i neste kapittel se på hva som skjedde med tilbudet i Australia, men først litt om utviklingen i Oslo etter at den australske delegasjonen reiste.

Debes' død

Tre dager etter at australierne hadde reist, døde Debes helt uventet.⁵¹⁸ På vei til gudstjeneste fikk han et akutt hjerteanfall og falt om på gaten. Det skjedde altså på et tidspunkt da mye sto på spill i krigsbarnsaken. Ragna Hagen skrev i et brev at dødsfallet kom svært ubeleilig.⁵¹⁹ «Dette arbeidet ville gått så meget lettere hvis han hadde vært med,» skrev hun. Debes var kjent for ikke å slippe en sak før den var gjennomført. Nå satt hun med en følelse av at arbeidet med krigsbarna brått ble uten styring, nettopp mens vi vet at det var fremmet ny kritikk mot innstillingen fra departementet, innstillingen var stoppet i trykken og tilbudet til australierne ropte på oppfølging. Imens var det fortsatt nok av dem som ivret for det opprinnelige deportasjonsforslaget til Tyskland. Hagen skrev at hun opplevde det som at ingen ting var avgjort enda og at det fortsatt i høy grad var behov for «at vi hver på vårt sted arbeider for vårt syn». Bekymret føyde hun til: «Hørte nettopp en bestyrinne av et daghjem si at tyskerbarna skulle sendes til Tyskland omgående. Innstillingen vår var «rivende gal».

Debes hadde vært den samlede kraften i Krigsbarnutvalget, og i tillegg til Hagen var det særlig han som hadde avvist forslaget om deportasjon til Tyskland. I stedet hadde han arbeidet for en svensk løsning. Hele sommeren og høsten var det han som hadde stått for departementets innspill og fulgt dem opp. Hans betydning sto i motstrid til hans stillferdige framferd, framhevet Johan Falkberget i Røros-avisen *Fjell-Ljom* to uker senere.⁵²⁰ Uegennyttig hadde han arbeidet med en rekke saker på sosiallovgivningens område. Falkberget nevnte ikke direkte Krigsbarnutvalget eller Debes motstand mot å sende krigsbarna til Tyskland, men antydte at han gjennom innsatsen i «nye kommisjoner» etter freden hadde tatt på seg «uoverkommelige byrder ... Det uhyre vi kaller opinion bestemte sist av alt det han skulle mene og si,» avsluttet Falkberget.

Debes' død kom svært ubeleilig for Frydenberg, som trolig hadde rådført seg med ham før han stoppet innstillingen foran konferansen med australierne. Frydenberg var ansvarlig for at krigsbarnspørsmålet nå var satt ekstremt på spissen ved at den politiske ledelsen for første gang utad hadde stilt seg bak deportasjon. Han måtte vite at hvis australierne aksepterte, så var det behov for store endringer i innstillingen. Trykningen kunne vente. Med så usikre hovedalternativer kunne han heller ikke la den sirkulere i departementet eller i forsorgsvesenet. Men han måtte, ut fra australiernes oppførsel, forstå at det kom til å trekke ut med svar. «Må ikke trykkes,» skrev han på omslaget. Det var unektelig høyt spill.

Noen forsøkte å få tak i innstillingen via omveier, som via Arbeiderpartiets nettverk, men det ville ikke Hagen medvirke til.⁵²¹ Behovet for informasjon var imidlertid stort og kunne vanskelig utsettes idet uendelige. Fattigstyrene skrev inn og maste på svar. Frydenberg ba derfor Leif Fjogstad om å skrive en presentasjon av innstillingen i Sosialdepartementets fagtidsskrift *Sosialt Arbeid*, slik at kommunene foreløpig kunne innstille seg på at ansvaret for krigsbarna i store trekk kom til å bli som for andre barn med enslige mødre. Ingen særtiltak var foreløpig på trappene i departementet, så i praksis betydde det ikke annet enn å gjøre et forsøk på å legge ballen død. Trolig ble også Wiesener bedt om å kommentere Fjogstads artikkel i pressen. Fjogstads artikkel kom tidlig i januar.⁵²² Wieseners kom i *Vårt Land* 29. januar 1946. Dermed var på sett og vis offentligheten orientert, uten at departementet var bundet opp i noen retning.

Australia ønsker ikke tyske krigsbarn

Haylen-kommisjonen avla rapport til den australske regjering 27. februar 1946, og Frydenbergs tilbud ble omtalt som ett av de to viktigste enkeltresultatene av reisen. Men regjeringen ville ikke forhaste seg. Under en debatt i det australske parlamentet i mars 1946, ble statsministeren spurt om når den nye immigrasjonen ville komme i gang. Han svarte at det var uklart på grunn av mangelen på transportmuligheter.⁵²³ Debatten om kommisjonens anbefalinger kom først opp i november

samme år. Litt tidligere hadde en representant for den australske informasjons-tjeneste i London forhørt seg i Oslo om man fortsatt ønsket å sende krigsbarna til Australia. I et memorandum til den australske informasjonsminister rapporterte han at han hadde fått vite at 7000 av de 9000 barna allerede var adoptert, og at man ventet at de resterende 2000 også kom til å bli «absorbed». Krigsbarna utgjorde ikke lenger noe problem for den norske regjering, skrev han.⁵²⁴

I parlamentsdebatten en uke senere uttalte Haylen seg i forsiktige vendinger.⁵²⁵ «Noen tror at vi bare kan hente disse barna hit fra det sultende og krigsødelagte Europa, men vi må spørre oss om hva som venter dem i Australia,» uttalte han og undret seg om hva det ville koste å bygge opp institusjoner og organisasjoner for å ta seg av dem på en skikkelig måte. Barnemigrasjon betydde nok billige immigranter, fortsatte han, men hvis barn kom uten familiestøtte, måtte Australia forutsette at regjeringen i hjemlandet ga bidrag. Det var ingen regjeringer villige til. Sannheten var at ikke noe land egentlig ønsket å kvitte seg med sine barn. Det var likevel ingen tvil om at det fantes millioner av barn i Europa som kunne bli hentet til Australia, for eksempel tyske barn, som ikke fortjente å bære sine foreldres skyld. Så fortsatte han:

Jeg tillater meg å minne de ærede representantene om at det i Europa finnes et mer høylytt rop enn fra de unge tyskerne. I Norge er det 9000 barn som er resultatet av tysk aggresjon, døtrene og sønnene til tyske soldater og norske jenter som blir deportert fra sitt eget land.⁵²⁶ De blir tatt godt vare på og de får dekket det daglige behov, men det blir ikke noe vennskap eller varme til overs for disse selsomme produktene av krigens usømmelighet. Så merkelig, men samtidig så forståelig! Det er 9000 av disse uønskede barna, som kunne bli brakt til Australia, eller, for den saks skyld, til hvilket som helst annet land. De er patetiske eksempler på Europas tapte barn. Det kan bli en jobb for FNs immigrasjonskomité, eller et fellesansvar for FN, å avgjøre hvor de skal bli av. Hvis våre religiøse institusjoner og velferdsorganisasjoner virkelig er opptatt av barnemigrasjon, minner jeg dem om at de faktisk kan strekke sine hender i nåde til disse 9000 uønskede barna som er i Norge. På grunn av sin tragiske historie må disse barna hjelpes i anonymitet. Deres tidligere liv må viskes ut i landet for «ny start». Det ville være enkelt og lett og et verdig eksperiment for barn som ikke er ønsket i Europa.⁵²⁷

Det framgår at Haylen ikke uten videre gikk inn for at det skulle bli noe av prosjektet med de norske krigsbarna til Australia. Han var skeptisk til barneinnvandring og var mot at man sendte folk rundt i Europa for å hente barn som var til overs, for deretter bare å putte dem inn i en institusjon noen år og love dem en jobb. Slikt skapte motvilje i Europa og konflikter i Australia. Australierne burde ta ansvar for de som ville komme på egen hånd, uten motstand i hjemlandet deres

og uten å være en søppelbøtte for uønskede mennesker fra andre land. Organisert masseinnvandring av unge mennesker kunne bli farlig i framtida, hvis man ikke hadde en bedre plan å vise til, advarte han. Han tvilte dessuten på om befolkningsutviklingen kom til å bli så katastrofal som myndighetene la til grunn. Nå kunne man uten problemer vente med ny innvandring i ti år. Innen da var det mange andre sosiale problemer som var viktigere enn stagnasjonen i fødselstallene, og bare utviklingen av næringslivet kunne avgjøre hva som ville bli riktig å foreta seg videre, avsluttet han. Innlegget må leses på bakgrunn av at utnevnelsen av Haylen til leder av kommisjonen hadde vært uventet, fordi han var skeptisk til organisert immigrasjon, særlig av barn, som nettopp var hovedhensikten med kommisjonen.⁵²⁸ Hans anliggende i debatten var å utfordre opposisjonens fanesak om en storstilt barneimmigrasjon. Men opposisjonen tok imidlertid heller ikke opp tilbudet om krigsbarna i 1946, hvilket krever en forklaring.

Det er nødvendig å anlegge et større perspektiv for å forstå hvorfor prosjektet ikke ble noe av. Europeisk immigrasjon var et nøkkelspørsmål i australsk politikk. Holdningen til sammensetningen av immigrantene endret seg imidlertid sterkt. I en debatt i det australske parlamentet tre år senere kom barnemigrasjon opp igjen som ledd i en plan for tysk innvandring. Behovet for europeerne var fortsatt stort, mente regjeringen, men når briter og skandinaver ikke kom i stort nok antall, fikk man ta til takke med andre. En representant fra regjeringen viste da til Haylens-kommisjonens reise i Europa i 1945 og pekte på at det fortsatt levde store grupper av foreldreløse barn i Europa, som kunne trenge til adopsjon i Australia. Men hovedsaken, fortsatte representanten, var at

det flyter en stadig strøm av britiske immigranter til dette landet. Vi kan få det til å skje. Det må bli gjort, hvis vi skal fortsette å okkupere dette landet og motstå alle utfordringer som kan bli rettet mot oss i framtida.⁵²⁹

Haylen-kommisjonens reise var ledd i prosjektet «Populate or perish», som det australske arbeiderpartiet hadde tatt initiativet til. Tradisjonelt hadde den australske arbeider- og fagbevegelse vært kritisk til stor innvandring, fordi det ga arbeidsgiverne midler til å holde lønninger nede og splitte arbeiderklassen gjennom stadig ny arbeidskraft.⁵³⁰ Den japanske trusselen under krigen hadde endret dette. Nå kom det i stedet til å hete i Arbeiderpartiets propaganda at europeisk innvandring var vitalt for økonomisk framgang og sosial rettferdighet. Arbeiderpartiets forhåpninger til Haylen-kommisjonen må forstås innen en slik kolonial tankegang. Det var på deres initiativ at landet startet å gjennomføre europeiske land etter emigranter. Men partiet ønsket ikke hvem som helst. Radikale flyktninger og demobiliserte sto øverst på ønskelisten, noe opposisjonen mislikte.⁵³¹ Haylen ønsket helst briter og skandinaver, som gjerne var sosialister og arbeidssomme, uavhengige og dyktige arbeidere.⁵³² Riktignok ble de møtt av entusiastiske

grupper av høyt motiverte personer i tusentalls i de nordeuropeiske hovedstedene, som «Australia-klubben» i Oslo. «Men dem tapte vi,» skrev Haylen, for det fantes ingen skip til å frakte dem, ikke en gang i skipsfartslandet Norge. Skipsrom for hundretusener av emigranter fantes ganske enkelt ikke i noe europeisk land. Først etter noen år ble skipsplass tilgjengelig, men da var utvandringsbølgen i disse landene over. Slik var imidlertid ikke situasjonen i landene som hadde vært på den tapende siden av verdenskrigen. «Det er historiens bitre fotnote at det var våre tidligere fiender som kom,» skrev Haylen senere, tyskere fra det gamle Tyskland, utjagede tyskere fra Øst-Europa («Volksdeutsche»), italienere og folk fra andre aksemakter.

Her er vi framme ved en sentral del av forklaringen på hvorfor Frydenbergs tilbud ikke ble akseptert. I 1945 var de norske krigsbarna ikke velkomne. De ble sett på som fiendens barn. I de hvite australiernes tenkemåte hadde verdenskrigen vært en krig om kolonier, hvor Tyskland gjennom sin allierte klientstat Japan hadde truet fra nord. Fredspolitikken i kolonispørsmålet var en fortsettelse av krigspolitikken. Det aksestatene hadde mislyktes i å oppnå med militære midler, skulle de ikke lykkes med gjennom immigrasjon. At tyskerne senere ble ønsket velkommen, skyldtes nok en forvandling. Den kalde krigen skjøv nasjonale begrensninger i europeisk innvandring ut over sidelinjen. Etter 1949 ble det uviktig om innvandrene var briter eller vestallierte, det viktigste var at de var europeere, svært gjerne også tyskere, men først og fremst at de var antikommunister.⁵³³ Det var altså reelle grunner til at det aldri kom noe offisielt svar på Frydenbergs tilbud fra Australia. I Canberra var Innvandringsdepartementet avventende til uønskede «tyske» barn, og man utredet ikke prosjektet nærmere. Den oppdateringen man fikk fra Oslo trekkvart år senere, stilte heller ikke saken på spissen. Myndighetene så på innvandring som en hjelp til Europas folk, og man hjalp ikke sine fiender. Tyske barn ville rimeligvis bety kontakt med tyske fedre og dermed tyske myndigheter. Australia med sine mange falne ønsket ikke nærmere forbindelser med Tyskland så kort tid etter krigen.

Nye, store barneprosjekter ble det ikke flere av. Snart gikk det norske krigsbarntilbudet i glemmeboken. I sine memoarer ga Haylen en levende beskrivelse av aktivistene i «Australia-klubben», men ofret ikke et ord om de 9000 krigsbarna, som hadde tatt så stor oppmerksomhet i hans rapport og som han hadde utnyttet i kampen mot opposisjonen.

Tilbake i Oslo lå initiativet fortsatt hos Frydenberg, vel vitende om at utsending av så mange barn ville kreve betydelig planlegging og praktiske forberedelser, og derfor nær kontakt med australske innvandringsmyndigheter. Når vi også vet at tilbudet var blitt framsatt av Frydenberg og Debes over to måneder etter at Sverigeprosjektet var oppgitt, er det merkelig at Sosialdepartementet ikke etterlyste svar. I UD hadde man grunnlag for å mene at ekspedisjonssjefen hadde opptrådt svært spontant i saken, og at forslaget neppe var i tråd med arbeidskraftsmyndig-

hetens og regjeringens motstand mot emigrasjon. På den andre siden var saken såpass spesiell at det neppe er klart at UD ville forpurret en oppfølger fra Sosialdepartementet, hvis den hadde kommet med styrke og konkrete elementer.

Det norske generalkonsulatet i Sydney oversendte Haylen-kommisjonens rapport til UD 20. august 1946, men den ble da bare tatt til etterretning.⁵³⁴ Det var sporadisk kontakt om utvandring mellom norske og australske myndigheter i de påfølgende årene, men det ser ikke ut til at man kom tilbake til krigsbarna. Norske myndigheter opprettholdt sin motstand mot utvandring. Selv om en viss utvandring likevel etter hvert kom i gang, ble den store oppmerksomheten som saken hadde fått høsten 1945, hurtig borte. Oppstyret rundt «Australia-klubben» forsvant også. De hundre tusener utvandringsklare forsvant fra fokus, selv om australske myndigheter opprettholdt korrespondanse med klubben i flere år. De forventningene man hadde hatt i Sosialdepartementet, viste seg å være basert på mistolkning av australiernes signaler. Da Debes ble borte, forsvant en samlende personlighet som kunne følge opp. Tida gikk og saken forsvant etter hvert ut av synsfeltet.

KAPITTEL 9

Særlover for krigsbarn

Mange historikere har pekt på at andre verdenskrig representerer et skille i norsk historie på en rekke områder, ikke minst når det gjelder økonomiske forhold. En lang velstandsutvikling kom i gang, med oppbyggingen av institusjoner og lovverk som siden har preget vår oppfatning av velferdsstaten. I dette perspektivet kan de første etterkrigsårene ses på som en pionertid.

Det skjedde imidlertid ikke uten strid og omfattet ikke alle. Forestillingen om en offentlig velferdsstat var et produkt av de borgerlige revolusjonene på kontinentet i tida mellom 1789 og 1871. Også i Norge ble begrepet om den moderne nasjonalstaten formet av stridende forestillinger om hva samfunnet burde være, hvem som hørte til og hvem som ikke hørte til. I utgangspunktet var den nye staten fra 1814 konstruert for lite mer enn et eksklusivt borgerskap, som omfattet et par tusen embetsfamilier. Stemmeretten var forbeholdt om lag 7,5 % av befolkningen, bare voksne menn. Kvinner og barn var stengt ute fra offentligheten. Samer, kvener, ulike innvandrergrepper, religiøse minoritetsgrupper og ikke minst fattige, syke og andre utstøtte sto uten rettigheter.

Veien til fulle rettigheter for majoriteten av befolkningen har vært lang. I denne tida har ulike begrunnelser for utstøting og stigmatisering av minoriteter blitt brukt i kampen om politisk og økonomisk makt. Vi har vært inne på hvordan rase- og mentalhygieniske ideologier har legitimert utstøting, men også hvordan de har vært bestridt og konfrontert. Kampen mellom integrasjon og segregasjon kaster lys over denne langsomme og motsigelsesfylte prosessen.

Landsforvisning hører ikke hjemme i rettsforholdene i det borgerlige samfunn, men stammer fra føydal- og enevoldsstatens brutale undertrykkelsedoktriner. Derfor er fenomenet også praktisk talt fraværende i den norske rettshistorie etter 1814. Når vi trenger begrepet for å forklare hvordan kampen mellom integrasjon og segregasjon artet seg for krigsbarna, må vi derfor ha for øye at vi vender tilbake til restene av en rettsmentalitet som fundamentalt bryter med velferdsstatens. Det er en særdeles brutal form for segregasjon. Selv om bare noen få av krigsbarna faktisk ble deportert, så klebet trolig oppfatningen at de skulle vært *landsforvist* ved mange av dem på en måte som ble bestemmende for deres liv. Det måtte jo være noe idet når så mange betydningsfulle myndighetspersoner gikk inn for å kaste dem ut av landet, selv om de i dannede sammenhenger brukte finere begreper som «denasjonalisering», «depatriering» eller «ekspatriering», eller enda mindre belastede, som «overflytting» eller simpelthen «utsending». Å landsforvise barn for å løse problemer i samfunnet, i stedet for å tilpasse samfunnet barna, viser at staten ikke inkluderte dem. Staten forsvarte ikke automatisk forsvarsløse, deres skjebne var avhengig av andre forsvarere.

Det fantes også andre former for segregasjon enn deportasjon; spesielle barnehjem, åndssvakeomsorg og spesielle mentalundersøkelser som var designet for å illustrere forskjellene, for å nevne noen. Mellomkrigstida hadde vært en tid for denne typen segregasjon av andre grupper, som flyktninger og ulovlige innvandrere. Det fantes andre stater som Norge sammenliknet seg med på sosialpolitikens område, som nazi-Tyskland, hvor myndighetene videreutviklet segregasjonen av minoritetsgrupper til internering ut fra en rekke kriterier. For noen, som jøder, sigøynere og homofile betydde det utslettelse. For andre, som kommunister, sosialister og religiøse krigsmotstandere, betydde det livslang internering. Men også myndighetene i demokratiske stater som USA reiste forslag om internering og konsentrasjonsleirer som alternativ til deportasjon, før krigens utbrudd stoppet realisering av dem. Vi har tidligere vært inne på deportasjon som historisk virkemiddel og sett på den nære sammenhengen mellom disse to formene for segregasjon: internering og deportasjon.

At Krigsbarnutvalget gikk mot deportasjon til Tyskland, forhindret ikke at de arbeidet for deportasjon til Sverige og Australia. Det var utenrikspolitiske forhold som gjorde disse prosjektene umulige, ikke at man avviste segregasjonstankegangen. Det fantes fortsatt andre muligheter hjemme. Til slutt lot man barna være i de sosiale relasjonene der de var, en slags naturlig integrasjon fikk råde. Det var ikke resultat av noen beslutning, men snarere en beslutningsvegring. Integrasjon var ikke en samlende sosialpolitisk retning i Norge på denne tida. I mange andre land gikk det i stikk motsatt retning. Det var da de moderne apartheidstatenes store tid startet i det sørlige Afrika, med britisk velsignelse. I et annet samveldeland, Australia, sto den aborginske urbefolkningen foran en liknende utvikling. I USA sto raseskillepolitikken fortsatt sterkt. Det var nok av

eksempler å vise til for de som hevdet at segregasjon, ikke integrasjon, var den naturlige tilstanden.

Som vi har vært inne på tidligere, kunne segregasjon være et maktmiddel for å fjerne uønskede, særlig gjennom deportasjon. Men slike kunne også fjernes innad ved å utsette konfliktskapende identitet og særpreg. En slik tankegang sto sterkt i Krigsbarnutvalget på sommeren 1945, støttet av humanistiske og sosialmedisinske argumenter. I realiteten var det bare en annen form for segregasjon. Resultatet kan vi i dag studere blant Fiskebodabarnas skjebner. Krigsbarnutvalget tok aldri noe prinsipielt oppgjør med denne tankegangen. Det krevde at fokus for problemanalysen ble flyttet fra krigsbarna til fordommene mot dem. En slik tankegang tvang seg imidlertid til slutt fram. Dette ser vi i innstillingens forslag om en holdningskampanje for å få samfunnet til å godta krigsbarnas særstatus, et av de mest framsynte og moderne forslag utvalget kom med. Det var det motsette av den usynliggjøringen som Thingstad hadde foreslått, med forfalsking av navn og identitet. Men forslaget falt trolig mange tungt for brystet og styrket nok motstanden mot innstillingen.

Tanker om segregasjon og integrasjon er blandet sammen i innstillingens forskjellige forslag. Da den ble lagt vekk, forsvant ikke bare motsigelsene, men også nyttige studier av rettsforhold og historisk materiale, forslag om tiltak mot mobbing, det radikale forslaget om statlig forskuttering av barnebidrag og forslag om opprioritering av vergerådene. Det avspeilte virkeligheten, det var duket for en integrasjon uten positive særtiltak av noen art. Sosialdepartementet slapp opprivende strid om kostbare, ambisiøse forslag, hentet fra tidas moderne tanker om barnevern og barneverd, til en lav pris; få hadde noe imot at dokumentets fylldige dokumentasjon av deportasjonsplanene gikk inn i glemselen. Innstillingen representerte etter hvert som den første etterkrigstida kom på avstand, en blanding av en upassende bit historie, som ingen myndighet hadde interesse av ble rippet opp i, med sosiale reformforslag, som fra slutten av 1940- og på 1950-tallet fant sin form i mer veloverveiede lovendringer. Det var på høy tid. Kravet om et moderne barnevern og en statlig forskuttering av barnebidrag for alle, var gamle krav, som forlenget var realisert i våre naboland. I stedet inntrådte utad en tilstand av taushet om alt som hadde med krigsbarn å gjøre, som kom til å vare inntil krigsbarna selv brakte saken inn i offentligheten igjen på midten av 1980-tallet. Det betydde ikke at saksfeltet forsvant for Sosialdepartementet. Tvert i mot, det økte i et slikt omfang at det ble en av departementets hovedoppgaver.

Striden om integrasjon eller segregasjon gjaldt som nevnt ikke bare krigsbarn, men også andre grupper som var eksponert for datidas fattig- og vergerådsvesen. For krigsbarna inntrådte det et tidsskille ved årsskiftet 1945/46. Etter at publikum hadde øst sine meninger om dem og deres mødre ut i offentligheten i seks måneder i troen på kommende deportasjoner, ble det stille. I det praktiske livet ble det en integrasjon i familier og lokalsamfunn, enten forholdene var gode eller dårlige.

For mange ble det en vanskelig oppvekst. Vi skal se hvordan de store lovreformene som kunne skapt trygghet og velferd, lot vente på seg.⁵³⁵

Nye forslag til krigsbarnlov i 1946 og 1947

Krigsbarnas problemer ble ikke borte selv om Frydenberg hadde lagt Krigsbarnutvalgets innstilling til side. Departementet måtte ta en rekke vanskelige avgjørelser av prinsipiell og praktisk art, og helt fram til slutten av 1947 var det fortsatt meningen å få samlet disse i en helhetlig krigsbarnlov. I mai 1946, bare tre måneder etter Fjogstads presentasjon i *Sosialt Arbeid*, skrev departementet i et utkast til et skriv til UD at behandlingen av lovutkastet ville bli tatt opp «i nær framtid». Før brevet gikk ut, rettet Frydenberg formuleringen til «er under behandling».⁵³⁶ Men i mars 1946 var det klart at trykking av innstillingen var skrinlagt for godt. Dette ble illustrert da UNRRAs stedlige representant i Oslo forsøkte å få tak i et eksemplar gjennom helsedirektør Evang.⁵³⁷ Evang sendte brevet til departementet, og byråsjef Øksnes spurte Frydenberg om man kunne opplyse at den ikke ville bli trykt. «Ja,» svarte Frydenberg, han kunne bekrefte «at den visstnok ikke blir trykt.» Deretter skrev departementet til representanten at «the report will probably not be printed».⁵³⁸

Tidlig i 1946 var man inne på tanken om å begrense en proposisjon til Stortinget til forhold vedrørende farskapssaker. Et utkast til «Lov om behandling av farskapsaker for krigsbarn» ble utarbeidet, men forkastet.⁵³⁹ Rettelser av teksten, trolig fra februar 1947, viser hvordan oppfatningen i departementet endret seg. Utkastet var en beskåret versjon av den opprinnelige innstillingen, med en innledning som minnet om at Krigsbarnutvalgets innstilling «ikke er trykt». Når det gjaldt mandatet, opplyste den kort at det «som kjent hevet seg røster til fordel for det standpunkt at en skulle søke å sende krigsbarna ut av landet. Begrunnelsen var forskjellig og oppfatningen syntes ofte å være grunnet i en affektbetonet innstilling overfor barna og mødrene». Den siste setningen ble strøket og erstattet med at «begrunnelsen for dette standpunkt var mangeartet». Videre sto det at Krigsbarnutvalget kom «enstemmig» til at «barna må bli her i landet», hvilket departementet var enig i og ikke ville gå nærmere inn på. Nå var «sinnene falt til ro» hvilket ble bevist gjennom at «folk» ifølge teksten, adopterte krigsbarn i like stor utstrekning som andre barn. Grunnen til at det hadde tatt så lang tid å lage proposisjonen, ble forklart med at departementet hadde trengt lang tid på å sette seg inn i arkivmaterialet etter Lebensborn. I den videre teksten var, med unntak av et punkt om arverett, kun punktene om framgangsmåten for fastsettelse av farskap tatt med. Etter å ha referert fra innstillingens materiale om behandlingen av farskap i utlandet, fastslo departementet at norsk rett måtte gjelde, og at sakene i størst mulig grad burde avgjøres administrativt av forvaltningen, ikke ved domstolene. Man anslo at om lag halvparten av sakene likevel ville kunne bli ført for domstol.

Når det gjaldt arverett, så beholdt departementet Krigsbarnutvalgets opprinnelige forslag om at den tyske far ikke skulle ha arverett etter barnet. Punktet om forskuttering av barnebidrag, som var det mest betydningsfulle forslaget for å sikre krigsbarnas oppvekst økonomisk, var derimot ikke tatt med.

Utkastet inneholdt også direkte merknader til Krigsbarnutvalgets opprinnelige lovutkast. Særlig gjaldt dette spørsmålet om hvorvidt man skulle kreve at det offentlige skulle forkynne farskapet for de tyske fedrene, slik utvalget hadde foreslått ut fra praksis i vanlige farskapssaker i Norge. En rent administrativ behandling ville kunne sikre mora og barnas anonymitet bedre enn en offentlig rettsbehandling, som krevde offentlig stevning og dermed røpet kvinnens identitet. I motsetning til utvalget, foreslo departementet at fylket fikk rett til å utferdige forelegg, før den eventuelt ble sendt til retten. I en versjon av lovforslaget, datert 18. februar 1947, hadde man formulert en egen paragraf om at forelegg ikke skulle forkynnes offentlig hvis antatt far ikke var i landet, heller ikke skulle han innkalles til rettsmøter. I et eget punkt ble det foreslått å oppnevne hjelpeverge ved adopsjon. Men også dette utkastet ble endret flere ganger, uten at man kom fram til en endelig proposisjon, som kunne sendes til Stortinget. Problemene kom til å bli løst på andre måter enn i en samlet lov om krigsbarn. Av særlig stor betydning var departementets opplegg for hvordan spørsmålet om farskap og bidragsplikt skulle løses. I et senere kapittel skal vi se på hvordan dette kom til å føre til at bare få krigsbarn kom til å motta barnebidrag. Sent i 1946 forsøkte Sosialdepartementet med et rundskriv til fylkesmennene å skaffe rede på hvordan den faktiske fastsettelsen av farskap foregikk rundt i landet.⁵⁴⁰ Innmeldingene viste at praktisk talt ingen av sakene ble avgjort ved domstolene.⁵⁴¹

Den stadige utsettelsen av krigsbarnloven skapte frustrasjon ikke bare i fattigvesenet, men også i barnevernet. Utkastet hadde skapt forventninger om at fosterhjem og barnehjem kom til å få dekket sine utgifter av det offentlige. Departementet fikk mange henvendelser om det utover i 1946 og 1947. Det gjaldt for eksempel Metodistkirken som i begynnelsen av 1947 ba om å få dekket utgifter for sine krigsbarn på et barnehjem i Troms. Vergerådet i kommunen avsto å betale fordi «en har fått opplyst at regjeringen arbeider med lov om at staten skal betale for barn etter tyskerne. Så foreløpig kan en ikke anwise den mottatte regningen på kr. 1.520 ...». På tross av at departementet fikk dokumentert at barnehjemmet bare hadde inntekter til halvparten av sitt driftsbudsjett, svarte de at «refusjon ... kan ikke påregnes» og henviste med hard hånd til fattigvesenet.⁵⁴² Da hadde Metodistkirken allerede henvendt seg til Justisdepartementets oppgjørsavdeling, med samme resultat.⁵⁴³

Provisorisk anordning blir avløst av lov

Forslagene til økonomisk særbehandling hadde sin parallell på statsborgerlovens område. Vi har sett at Justisdepartementet 17. august 1945 hadde vedtatt en provisorisk anordning som «denasjonaliserte» krigsbarn av mødre som hadde giftet seg med tyske fedre, uansett om de fortsatt var i Norge eller ikke, og Krigsbarnutvalget hadde fremmet et forslag til en krigsbarnlov, hvor de juridiske formalitetene ble lagt på plass for massedeportasjoner eller utsendelse enkeltvis, med eller uten mødre. Justisdepartementet la til grunn at med anordningen var også den automatiske gjenervervsretten i statsborgerloven opphevet. Samlet ville et slikt lovverk legalisere massedeportasjon. Men utsiktene til å gjennomføre dette ble redusert allerede 12. oktober, da regjeringen hadde tillatt at kvinner og barn i «nød» fikk lov til å komme hjem fra Tyskland. I ettertid ser vi at vedtaket i realiteten innebar en avblåsning av deportasjonsprosjektet. Mulighetene for en «australsk løsning», som uventet dukket opp rundt årsskiftet 1945/46, kom ikke til å endre på dette. En helhetlig avklaring av rettsforholdene for krigsbarn som ville følge av en lov om krigsbarn, hadde Frydenberg selv stoppet, til ulempe for saksbehandlingen i departementet. I mangel av en samlet rettsavklaring måtte han avklare sak for sak. I midten av februar 1946 tok han opp sju ulike problemstillinger med Justisdepartementet. Alle hadde å gjøre med konsekvenser av den provisoriske anordningen av 17. august og hadde vært behandlet av Krigsbarnutvalget.⁵⁴⁴ Det dreide seg om krigsbarns statsborgerskap hvis mor giftet seg med den tyske faren, hvis mor giftet seg med en annen tysker enn faren, hvis mor hadde barnet hos seg her i landet, hvis hun hadde plassert barnet hos andre, hvis barnet var i offentlig omsorg i Norge, hvis mor og barnet reiste til Tyskland, og hvis mor reiste og etterlot barnet i Norge.

I Justisdepartementets lovavdeling ble forespørselen liggende ubesvart. I mellomtida ble det satt opp en merknad til en sak i politiavdelingen, som viste at politiavdelingen nå først og fremst søkte etter grunner til ikke å betrakte krigsbarn som «norske».⁵⁴⁵ Merknaden ble sendt til Sosialdepartementet. Det rimeligste ville være å anse et slikt barn som tysk, mente utrederen, i hvert fall når det reiste med mor til Tyskland.⁵⁴⁶ «Men en kan ikke komme fra at det ved fødselen erverver norsk statsborgerrett,» måtte han medgi. «Såvidt jeg kan se så er den eneste mulighet for at disse barn ikke skal betraktes som norske at det finnes en tysk bestemmelse ... men noen slik bestemmelse har jeg ikke kunnet oppspore,» konkluderte han.⁵⁴⁷ Etter purring ble det satt opp en anmerkning, som i juli 1946 resulterte i svar på Frydenbergs henvendelse. Anmerkningen slo fast at barnet «ervert tysk statsborgerskap» og mistet sitt norske hvis foreldrene giftet seg før «den formelle fredsslutning», uansett om barnet aldri forlot landet. I så fall ville barnet automatisk bli norsk ved fylte 22 år, hvis det ikke da reserverte seg. Men politiavdelingen måtte medgi at barnet ikke mistet norsk statsborgerskap hvis mor giftet seg med en annen tysker enn faren.⁵⁴⁸

Fortsatt var opinionen temmelig hatsk. På kronikkplass i *VG* ble Norske Kvinners Nasjonalråds innsigelser mot den provisoriske anordningen angrepet og harselert over.⁵⁴⁹ Forfatteren viste til at det var skapt forbitrelse og mismot fordi myndighetene tok for slapt på landssvikerne, og at «ingen tåre» ble felt for «selve hovedforræderiet, giftemålet, den intimest mulig forbindelse med fienden», som var uttrykk for at «en kvinne har truffet sitt valg og bestemt seg for fienden». Advokat Sigrid Stray svarte i et leserinnlegg at en rekke stater, blant annet USA, forlenget hadde gjennomført at ekteskapelig status ikke lenger skulle få virkning for en kvinnes statsborgerrett. Hun pekte på at norsk lov i 1924 hadde nådd så langt at kvinner som giftet seg, beholdt sitt norske statsborgerskap så lenge de var i landet. Den provisoriske anordningen satte dette ut av kraft som et kollektivt ledd i rettsoppgjøret med gifte «tyskerjenter». Men i rettsoppgjøret ellers ble hver enkelt sak prøvet på individuelt grunnlag. Ikke mot noen annen gruppe i oppgjøret hadde domstolene, uansett hvilke forbrytelser de dømte var skyldige i, våget å fradømme dem deres borgerskap på kollektivt grunnlag, unntatt disse kvinnene og deres eventuelle barn. De kvinnene som ikke giftet seg, og deres barn tok man ikke statsborgerskapet fra, avsluttet hun.

Ingen i lovavdelingen kan ha vært i tvil om at Stray hadde rett i at anordningen var ledd i rettsoppgjøret, selv om de ikke ville skrive det i avisene. Det var i og for seg ikke noe ønske i departementet om bare å ramme gifte «tyskerjenter» og deres barn. Man ønsket å ramme flest mulig innen de juridiske virkemidlene man hadde til rådighet. Begrensningen til «gifte mødre» sto sterkt i lovavdelingen fordi den var i tråd med avdelingens argumentasjon i 1924 mot endringen av den gamle statsborgerloven fra 1888. Den gamle bestemmelsen lot seg lett gjeninnføre i form av en anordning. Men fortsettelsen av arbeidet med å etablere et juridisk grunnlag for massedeportasjon, i form av en samlet krigsbarnlov, måtte falle etter regjeringens vedtak 12. oktober. Det var imidlertid utenrikspolitisk motstand som tvang fram vedtaket, ikke opinionsendring i Norge. Om det kom et mildere klima senere, i 1946, var det uansett for svakt til å få betydning for Justisdepartementet, som ikke fikk signaler om å reversere anordningen.

Etter at regjeringsvedtaket 12. oktober stoppet deportasjonene av dem anordningen omfattet, ble det umulig også for dem som hadde ønsket å reise og som før denne tida hadde fulgt sine menn på militærtransportene. I en sammenfatning fra slutten av 1946 opplyste Centralpasskontoret at de hadde registrert 225 kvinner som var «holdt tilbake» siden regjeringsvedtaket.⁵⁵⁰ Ingen var sendt utenom militærtransportene og ingen mot deres vilje, opplyste de. Derimot hadde 100 meldt seg «frivillig» for å reise til Tyskland. De befant seg fortsatt på sine hjemsteder fordi det ikke hadde lyktes å organisere deres nedreise. Alle disse kvinnene hadde mistet sine norske statsborgerskap på grunn av den provisoriske anordningen. Centralpasskontoret hadde foreløpig gitt dem oppholdstillatelse til 15. juni 1947 og regnet med at de ville bli gitt varig oppholdstillatelse hvis de kunne

godtgjøre at mannen var død, eller at de var lovlig skilt, «inntil vedkommende kan gjenerhverve sin norske borgerrett». Det var meget liten utsikt til at de kunne reise før «til våren», men da først etter at okkupasjonsmyndighetene i Tyskland eventuelt ville tillate at de kunne reise. Centralpasskontoret opplyste til slutt at de førte kartotek over «norskfødte, tyske kvinner» som hadde tapt sin borgerrett og kom «op midlertidig», men uten å angi antallet.

En liknende oppgitthet kom til uttrykk i et notat av ekspedisjonssjef Rognlien i september 1946, hvor han tok til orde for at den provisoriske anordningen burde bli avløst ved lov.⁵⁵¹ Det var nødvendig fordi anordningens gyldighet hadde vært avgrenset «fra krigsutbruddet til krigens opphør». Det betydde at en fredsslutning med Tyskland ville sette sluttstrek for tiltakene i anordningen, «noe som neppe vil ansees rimelig», etter ekspedisjonssjefens oppfatning. Selv om det ikke var fastsatt noen slik dato ennå, ønsket han at spesielt tiltakene mot kvinnene som hadde giftet seg med tyskere, fikk varig karakter, det vil si at de ikke noen gang kunne gjenerverve norsk borgerrett. Noen mellomløsning, som å anerkjenne dem som norske som en «overgangsbestemmelse», men med adgang til å sende dem til Tyskland, var «for tiden upraktisk». Selv «vitterlig tyske» var det vanskelig å få mottatt i de forskjellige sonene, så han noterte at bestemmelsene i en rekke slike tilfeller «bare er et slag i luften».

Under arbeidet med å få lovfestet en slik endring, ble sekretær Stein Rognlien i lovavdelingen ringt opp av styremedlem i Nasjonalrådet, Ingeborg Boye, som angrep departementet for å sette kvinnene i særstilling.⁵⁵² Han noterte etter samtalen at han hadde satt henne på plass med at kvinnene ikke burde «kompromittere seg ved å beskytte de mindreverdige, de som ved ekteskap med fiendtlig statsborger så og si åndelig sett har forlatt landet». I stedet, hadde han avsluttet, burde de støtte «denne ekspatriering», for å holde rene linjer i egne rekker. Det kan bli nok grums igjen allikevel, hadde han avsluttet, skal vi tro det han noterte etter samtalen.⁵⁵³

Den 14. november 1946 la justiskomiteen i Stortinget fram en proposisjons-tekst for Odelstinget, hvor begrepet «fra krigsutbruddet til krigens opphør» var endret til «fra krigen byrjar og til ein dag Kongen fastset». Av teksten framgår at departementet kjente til 314 kvinner som hadde mistet statsborgerskapet etter denne bestemmelsen.⁵⁵⁴ Loven ble vedtatt 13. desember 1946.

Bergen politikammer på kollisjonskurs

Det var ikke alle i justis- og politietaten som var enige i denne kompromissløse behandlingen av «tyskerjenter» og deres barn. Førstebetjent Erling Dale ved kriminalavdelingen ved Bergen politikammer orienterte i desember 1948 en kollega i fengselsvesenet om sitt syn på forskjellsbehandlingen av disse kvinnene og deres barn.⁵⁵⁵ Utgangspunktet var at det i Bergen var registrert 225 kvinner som hadde giftet seg med tyskere etter freden, og ytterligere 594 som ønsket å gjøre det. Hvor

mange som hadde giftet seg under okkupasjonen, hadde de ingen oversikt over, skrev han. Det var mange ulike grupper kvinner, og behandlingen av dem innbyrdes var så inkonsekvent at det var på tide å lette på adgangen til å gjenerverv norsk statsborgerskap, etter en vurdering av hvert enkelt tilfelle, mente han. Rent bortsett fra panikkekteskapene som var blitt inngått i redsel i «den opprørte tid etter frigjøringen ... kun i den hensikt å komme bort fra landet» og som burde vært forbudt av myndighetene, var det urettferdig at det var den ærlige kvinnen, som faktisk formaliserte sin «kanskje eneste kjærlighet» som ble straffet, mens «fraterniseringskvinnene» som egentlig var «tyskerluddere», kunne ha sitt borgerskap i behold og heve barnetrygd for alle de barn hun måtte ha med tyske soldater.

Men disse ærlige kvinnene «kom i mange tilfelle fra asken til ilden», fortsatte han. Tilbake i Tyskland ble deres menn i stor utstrekning sendt i krigsfangenskap til Sovjetunionen eller annet alliert land. I mange tilfelle døde de i fangenskapet eller bare «forsvant» uten at det var mulig å dokumentere deres skjebne. Kvinnene kom etter en tid tilbake til Norge etter «å ha fristet en kummerlig tilværelse i Tyskland og er for alltid kurert for sine tyskertilbøyligheter». Men skilsmisse kunne de ikke få, heller ikke dødsattester eller «dødsformodningsattester» for sine menn. I Norge var de «tyskere» uten noen krav, uten rett til underholdsbidrag eller barnetrygd. Når de etter hvert fikk nye mannlige venner, var det umulig for dem å formalisere disse forholdene. Som «borger av fiendeland» ville hun heller ikke kunne bli norsk statsborger selv om hun giftet seg med en nordmann. Fordi det såkalte «domicilprinsippet» var et krav ved skilsmisse, måtte skilsmisse ved dom behandles ved domstol på det sted ektefellene sist bodde sammen, enten det nå var i Norge eller i Tyskland, i praksis uhyre vanskelig å oppnå når hun var i Norge, han i en russisk fangeleir eller i en anonym massegrav.

Dale mente at fremmedkontoret ved Bergen politikammer hadde tatt konsekvensen av situasjonen ved å gi disse kvinnene korrekt behandling «uten noen innvirkning av følelser, antipati eller sympati», og konsekvensen av det var at kontoret var blitt «det rene opplysningskontor» og «kanskje kontor for fri retts-hjelp». Men det var det behov for, understreket han, mange av kvinnene var på randen av sammenbrudd. Kontoret hjalp til med søknader og rådgiving, selv om det lå utenfor kontorets plikter, «men jeg vet virkelig ikke hvor vi ellers skulle henvise de». I stedet fikk de anklager om «tyskervennlighet», «men det får våge seg», avsluttet han.

Eksklusiv rett til gjenerverv

For de mødrene og barna som hadde kommet til Tyskland og Østerrike, la både politiavdelingen og lovavdelingen i Justisdepartementet til grunn at gjenerverv av norsk borgerrett bare kunne skje ved bevilling «såfremt det fremmede er tapt».⁵⁵⁶ I sak etter sak insisterte departementet på dette såkalte «indirekte løsningskrav»,

på tross av at spørsmålet om det «under de nåværende forhold er nødvendig å tilfredstille» (dette) stadig kom opp.⁵⁵⁷ Departementet var innforstått med at dette særlig rammet krigsbarnmødre i Tyskland og Østerrike: «Det kan vel nå være forbundet med vansker å bli kvitt statsborgerrett i besatte land,» skrev en saksbehandler, men konkluderte likevel med at «det kan ikke bli spørsmål om å se bort fra kravet om løsning.»

Først 17. desember 1948 ble «den dag Kongen fastset» ved Kongelig resolusjon fastsatt til 1. januar 1949. Det var det utenrikspolitiske skiftet til kald krig som tvang fram normalisering mellom Norge og Tyskland. I et rundskriv ble fylkesmennene informert om at norske statsborgere som erverver tysk statsborgerskap etter 1. januar 1949, ikke skulle miste sitt norske borgerskap før de faktisk forlot landet.⁵⁵⁸ Dermed var bestemmelsen i statsborgerloven fra 1924 formelt gjeninnført, til nytte for de nye bilaterale forholdene mellom Tyskland og Norge. Dette kom også til uttrykk ved at departementet hadde endret betegnelsen «borger av fiendestat» til «tysk statsborger».⁵⁵⁹

Men departementet mente ikke med dette å rekke ut en hånd til de blant krigsbarnmødrene som hadde giftet seg, og deres barn, ikke engang de av dem som aldri hadde forlatt Norge. For dem hadde man spesielt anført at «det norske borgerskapet er endelig tapt og *gjenoppstår ikke*,⁵⁶⁰ hverken sistnevnte dag eller senere, uansett om bopelen er i Norge eller i utlandet». Den eneste måten de kvinnene og deres barn kunne få tilbake statsborgerskapet på, var ved spesiell bevilling av departementet, etter at de var løst fra sitt tyske statsborgerskap. I en egen pressemelding begrunnet departementet denne tilbakevendingen til den gamle rettstilstanden fra 1924 med at hensikten hadde vært å hindre at «fientlige statsborgere» automatisk får norsk statsborgerrett, før myndighetene har hatt anledning til «prøvelse» av deres forhold under krigen:

Denne prøvelse er nå stort sett avsluttet og de ikke ønskelige personene er stort sett sendt ut av landet. Det er derfor ikke lenger grunn til å opprettholde denne bestemmelse. Ved kgl. resolusjon av 17. desember 1948 er det i henhold til loven av 1946 § 1 truffet vedtak om at de vanlige regler om erhverv av norsk statsborgerrett etter statsborgerlovens § 2 fra 1. januar 1949 på ny skal gjelde.⁵⁶¹

Departementet passet seg vel for å bruke begrepet «prøvelse» i selve resolusjonsteksten. Slik ordet ble brukt i pressemeldingen, hadde det en dobbelbetydning, det hentydet til en rettslig prøvning, altså en domstolsbehandling, eller til en annen form for granskning. Selv om «tyskerjentene» ikke hadde gjort noe straffbart, antyder bruken av begrepet likevel noe i den retning og kaster et rimelighetens lys over den brutale virkelighet som fortsatt gjaldt for dem, nemlig at

... tidligere norske kvinner som har giftet seg med slike statsborgere i tiden fra 9. april 1940 til 31. desember 1948 har ... tapt sin norske statsborgerrett for godt uansett om de hele tiden har bodd her i landet.

Bruken av «tidligere norske kvinner» viser at departementet utelukkende resonnerer ut fra den borgerretten de hadde frakjent dem. I kulturell, nasjonal forstand var de jo så norske som det gikk an å bli, de bodde stort sett fortsatt på sine hjemsteder med sine barn. Men de måtte med jevne mellomrom innfinne seg hos den stedlige lensmannen med søknad om oppholdstillatelse. Denne straffepraksis gjaldt selvfølgelig ikke de som giftet seg med tyskere etter 1. januar 1949. Justisdepartementet hadde innført bestemmelsen for å søke å straffe «tyskerjentene» uten å behøve å trekke dem for domstolene individuelt. Utad hevdet departementet at «norsk statsborger kan ikke fradømmes sin statsborgerrett som straff».⁵⁶² Som vi har sett, var det nettopp det som var innholdet i den provisoriske anordningen av 17. august 1945. Ikke bare fratok den statsborgerskapet formelt, men også retten til gjenerverv, for alltid.

I lys av den generelle utviklingen i landssvikoppjøret på slutten av 1940-tallet, hvor dommene ble stadig kortere og hvor notoriske krigsforbrytere ble sendt til Tyskland uten fullsoning av straff, var det vanskelig å opprettholde en slik de facto kollektiv avstraffelse av krigsbarnmødrene og deres barn. Det var den nye internasjonale utviklingen fra 1948 som tvang fram en slik avslutning av oppjøret etter andre verdenskrig her hjemme. I juli 1948 ble det oppnevnt et utvalg som skulle utrede spørsmål om revisjon av statsborgerloven.⁵⁶³ Ut fra et dansk initiativ fra 1946 ønsket man at dette skulle skje gjennom et nordisk samarbeid. I forarbeidene til den nye loven ble kvinnes stilling i alle de nordiske land trukket inn, med tanke på de rettigheter som tilsvarende lovgivning i andre land hadde gitt. Formålet var i henhold til mandatet «størst mulig» likestilling mellom kjønnene. Med i utvalget var høyesterettsadvokat Sigrid Stray fra Nasjonalrådet, ekspedisjonssjefene Hjorthøy fra Justisdepartementets lovavdeling og Rognlien fra politiavdelingen og cand. jur. Elsa Broch.

Utvalget var enige om at ektemannens statsborgerlige stilling ikke lenger skulle avgjøre hustruens, «en nødvendig konsekvens av utviklingen henimot full rettslig likestilling mellom kjønnene», og erkjente at «hensynet til familiens enhet bare har begrenset verdi» som begrunnelse for at nettopp ektemannens statsborgerstatus skulle være avgjørende.⁵⁶⁴ Man viste til lovgiving i USA, Sovjetunionen og Storbritannia, hvor det var gjennomført full likestilling i dette spørsmålet. Man hadde vurdert om ikke endringene i loven kunne gjøres gjeldende bare på dette punkt, men hadde kommet til at man ønsket en helt ny lov på grunn av de endringene som var gjort etter krigsslutt.

I tillegg til likestillingsaspektet var det, ifølge utvalgets utredning, særlig behov for endring i bestemmelsene om gjenerverv, som var kommet inn i lovgivingen

med den provisoriske anordningen av 17. august 1945 og lovendringen 13. desember 1946.⁵⁶⁵ Som vi har vært inne på, var de gifte krigsbarnmødrene kommet i den situasjon at de bare kunne søke om å gjenerverve norsk statsborgerrett ved bevilging, hvis de kunne dokumentere at de var lovlig skilt ved tysk domstol, eller hvis de kunne dokumentere at deres ektemann var død. Vilkkåret for gjenerverv var tap av det fremmede statsborgerskapet, i juridiske språkbruk omtalt som «løsning». I flere enkeltsaker hadde Justisdepartementet avslått bevilging med henvisning til at disse kvinnene ikke kunne dokumentere at de hadde tapt sitt tyske statsborgerskap. Men slik dokumentasjon var det praktisk talt umulig å framskaffe. Dette vilkkåret foreslo utvalget å stryke helt ut av loven. I stedet ble det foreslått at det var tilstrekkelig at den enkelte kunne sende en melding til myndighetene om at man ønsket å bli norsk statsborger. Bestemmelsen om kvinners tap av borgerskap ved ekteskap uten utflytting ble strøket og supplert med bestemmelse om at norsk statsborgerskap ikke ble tapt ved ervervelse av fremmed borgerskap som følge av ekteskap. En ytterligere understreking av denne viktige endringen ble gjort ved å foreslå at tap av norsk borgerskap bare «inntreter dersom erhvervet skjer etter søknad eller på annen måte som følge av vedkommendes eget initiativ, ønske eller vilje». Gjenervervsbestemmelsen fikk følgende ordlyd:

Den som ved fødselen er blitt norsk statsborger, men har tapt sin norske statsborgerrett, gjenerverver den ved å gi melding til den myndighet som Kongen fastsetter om at han ønsker å bli norsk statsborger og har tatt fast bolig i riket.

Det ble også foreslått at den som tidligere hadde tapt sitt norske statsborgerskap, men som ikke ville ha tapt den etter denne nye lovteksten, hadde rett til å gjenerverve borgerskapet ved skriftlig «å anmelde sitt ønske for den myndighet som Kongen fastsetter». En begrensning kom likevel inn ved at det ble gitt en tidsfrist på fem år for kvinner som oppholdt seg i Tyskland, til å bosette seg i Norge eller å søke innen den samme fristen. Med noen redigeringsendringer ble den nye loven vedtatt 8. desember 1950. Den samme retten ble ikke tilkjent barna. De var tyske fordi de var født i ekteskap. Hvordan virkeligheten fortonte seg for dem skal vi komme tilbake til.

Dermed var den juridiske særbehandling som denne spesielle gruppen av kvinner var utsatt for etter krigsslutt, ført til ende. Men det diskriminerende prinsippet om at statsborgerskapet til barn født i ekteskap skulle følge farens, ble fortsatt beholdt.⁵⁶⁶ Stortinget behandlet loven i sammenheng med tre andre lover, som med all tydlighet viste at fiendene fra andre verdenskrig nå var avløst av nye. Det var en lov om forbud mot å ha forbindelse med personer fra fiendestater⁵⁶⁷, lov om fiendegods⁵⁶⁸ og beredskapslovene.⁵⁶⁹ «Tyskertøser» og krigsbarn var ikke lenger i fokus som fiendebilder, tvert imot sto behandlingen av dem i strid med en tiltrengt normalisering til Tyskland etter at Norge hadde tatt skrittet inn i Nato.

Barn med meldeplikt

Men virkningen av den provisoriske anordningen av 17. august 1945 for krigsbarna tok ikke slutt med dette. Det framgår av de valg av rettsregler som myndighetene gjorde i behandlingen av barn av mødre som giftet seg, men aldri forlot Norge. For dem anerkjente man tysk rett, som bestemte at barn i ekteskap mellom tyske menn og ikke-tyske mødre ble tyske borgere. Ellers hevdet norske myndigheter at norsk lov skulle følges for krigsbarn i Norge.

To argumenter kunne anføres mot en slik praksis. For det første, da regjeringsvedtaket 12. oktober gjorde slutt på å sende kvinner og barn til Tyskland, hadde myndighetene fjernet muligheten for å virkeliggjøre disse ekteskapene. Selv om den gamle loven var urettferdig, var tross alt intensjon med den at kvinnes skifte av statsborgerskap, selv om de fortsatt var i landet, fant sted fordi de var på vei til mannens hjemland for å leve i ekteskap der. For det andre fantes det et formelt juridisk argument mot at barna ble anerkjent som tyske på linje med mødrene. Etter tysk rett var det nemlig ingen automatikk i at et barn ble tysk selv om mor giftet seg med barnefar. Langt de fleste av disse barna var nemlig ikke født i ekteskap, men før ekteskapet ble inngått. Dermed skulle de i prinsippet behandles som barn av ugifte mødre, etter både tysk og norsk rett var de dermed norske. Også i den gamle norske loven fantes et forbehold som myndighetene kunne ha brukt. Etter norsk lov var det ingen automatikk i at et slikt barn mistet borgerskapet selv om mora giftet seg med faren. For å hindre at et slikt barn ble statsløst, skulle tapet av norsk borgerskap først inntre når det i henhold til det andre landets rettsregler hadde oppnådd borgerskap der. Tysk rett hadde her en bestemmelse om såkalt «Legitimation», som foreskrev at en tysk domstol på farens anmodning måtte beslutte at barnet var ekte. Slik legitimasjon var en omstendelig juridisk prosess og forelå ikke for noen av disse barna. Riktignok hadde okkupasjonsmakten forsøkt å innhente fedrenes bekreftelse på farskap og slike bekreftelser forelå i mange tilfeller i arkivet til Lebensborn. Men hvilken juridisk status dette materialet hadde og om det kunne erstatte domstolsbeslutning, var tvilsomt.

Likevel betraktet norske myndigheter barna kollektivt som tyske fra det øyeblikk mødrene giftet seg. Justisdepartementets lovavdeling hadde overfor Sosialdepartementet pekt på nødvendigheten av «Legitimation» ved tyske domstoler, noe Krigsbarnutvalget omhyggelig siterte.⁵⁷⁰ Det var altså ikke mangel på informasjon som lå til grunn. Både formaljuridisk og reelt forelå det gode argumenter for andre løsninger, hvis man ønsket slike. Myndighetene valgte imidlertid å behandle disse krigsbarnas borgerskap som om de var født i et normalt ekteskap.

Vi skal se på hvordan disse nye statsborgerlige realitetene kom til å fortone seg for krigsbarn i to familier i samme distrikt et sted på Østlandet.⁵⁷¹ Det er ganske forskjellige historier. Det ene barnet ble født i 1943. Far var stasjonert på en flyvarslingspost i en liten dal og traff mor på en bygdefest. De ble kjærestere

og ville gifte seg, men det tillot ikke hans militære foresatte. Så ble hun gravid, og han ble forflyttet til Nord-Norge, trolig i et forsøk fra hans foresatte på å få avbrutt forholdet. Etter krigsslutt i 1945 reiste mor nordover, hvor de ble viet av en norsk prest i den første uken av august 1945. Hun var fortsatt norsk statsborger. To uker etter ble den provisoriske anordningen vedtatt, og hun ble med ett tysk. Det samme ble det to år gamle barnet. Mora hadde ikke bedt om det. Noen dager senere ble far repatriert til Tyskland, og planen var at hun skulle reise etter. Men besteforeldre og andre slektninger forsøkte å overtale henne til ikke å dra, selv ble hun skremt av beskrivelsene i avisene om hvor elendig forholdene var der nede. Så kom regjeringsvedtaket 12. oktober, og hun fikk ikke lenger lov til å reise. Månedene gikk og på tross av at de holdt nær kontakt med brev, drev de fra hverandre. Til slutt, i 1950, ble de skilt. Men mor og sønn satt i dalen som tyske statsborgere.

Dette krigsbarnet hadde en sterk mor, ansvarsfulle besteforeldre og et inkluderende lokalmiljø. Etter noen år fikk han en stefar som hadde vært med i aktivt motstandsarbeide. Da gutten begynte på den lille bygdeskolen i nærheten, slo alle ring om ham. Det han ikke visste, var at bestefaren en gang i året, før en fastlagt dato, måtte innfinne seg på lensmannskontoret, medførende en meldebok for gutten og en skriftlig søknad om oppholdstillatelse. Dette pågikk hvert år til 1961 da gutten var 18 år og kunne søke om norsk statsborgerskap. Da først fikk han vite sannheten. Verken han eller mor hadde noen gang vært ute av landet. Gutten var heldig av mange grunner. Han ble beskyttet på alle kanter og opplevde lite trakassering, i alle fall som han kan huske. Læreren hans bekrefter at det var slik.⁵⁷² Han var også heldig fordi han vokste opp i en bygd, hvor mange hadde deltatt i farlig motstandsarbeid og visste hva rasisme og solidaritet betydde. Også lensmannsfolkene må ha hatt klart for seg at gutten var utsatt, for det ser ikke ut til at noen opplysninger om den årlige canossa-gangen lekket ut fra lensmannskontoret. Dessuten var han heldig fordi han hadde en far som var godt likt i bygda og som fulgte han i oppveksten så langt som det var mulig, ved flere besøk og stadige brev. Men ikke noe av dette var sentralmyndighetenes fortjeneste. De hadde bare gjort ham tysk.

I den andre familien var det tre krigsbarn. Mor fikk først lov av myndighetene til å gifte seg med barnefar i første del av krigen, etter den første fødselen, som hadde skjedd på et Lebensborn-hjem.⁵⁷³ Så ble mor og barn tvangssendt av tyskerne til mannens hjemsted i Tyskland, mens han ble forflyttet til Nord-Norge. De traff hverandre bare på hans permisjonsreiser til Tyskland. Da det andre barnet meldte sin ankomst, var forholdene blitt utrygge på grunn av bombing, og det var vanskelig med mat. Hun reiste derfor til et tryggere område hvor hun fødte barnet. Da mor ble gravid for tredje gang, etter krigsavslutningen, ville hun reise hjem for å føde der, for leveforholdene var svært vanskelige. Besteforeldrene i Norge, som var velstående og hadde kontakter, ordnet det slik at hun fikk komme. Far fikk ikke

følge med. Han fulgte henne på hjemreisen gjennom Tyskland så langt som han hadde lov til. Hennes plan var å flytte ned igjen senere. Men regjeringsvedtaket 12. oktober gjorde det umulig. Senere gled ektefellene fra hverandre, og det ble skilsmisse. I den første tida bodde mor og barn hos besteforeldrene. Så giftet mor seg igjen, og de flyttet inn hos den nye mannen, hvor også nye barn etter hvert kom til. Det ble en vanskelig tid, for de tre barna ble ikke godtatt av mannens familie. Etter mange konflikter flyttet mor dem tilbake til besteforeldrene. Skolegang og ungdomsliv ble vanskelig, de følte seg venneløse, isolerte og mobbet i lokalmiljøet. Men presten var snill og forsvarte dem. Deres egen forklaring på problemene var at de ikke ble godtatt fordi de ble ansett som «tyske». For dem ble besteforeldrene den havna som ga beskyttelse. Men det ble likevel en vanskelig oppvekst.

I denne familien var mor og to av barna tyske statsborgere. Det tredje var norsk, fordi det var født som uekte barn, rett før foreldrene fikk gifte seg under krigen. Først i 1950 ble statsborgerskapet endret, trolig var det besteforeldrene som ordnet med dette, og iallfall for det ene skjedde det ved bevilling.⁵⁷⁴

Barn utenfor statsborgerloven

Som vi har sett her, hadde krigsbarna i perioden 1945–50, sammen med sine mødre, blitt gjenstand for spesialunntak fra statsborgerloven. Det var ikke lagt skjul på at det skjedde som ledd i en kollektiv straffebehandling, siden deres handlinger som enkeltpersoner juridisk sett ikke hadde vært straffbare. Spesialbestemmelsene ble sett på som uttrykk for moralsk fordømmelse og som politiske signal om at de sto utenfor statsborgerloven og derfor utenfor nasjonen, som det nettopp var statsborgerlovgivningen som definerte. Mens det ellers var en oppfatning at loven skulle beskytte borgernes interesser med rettergangsregler, ble de skjøvet utenfor loven, med gjennomtenkte og klart motiverte juridiske enkeltbeslutninger.

For den gruppen barn som ble fratatt sitt norske statsborgerskap, kom de i oppveksten til å bli konfrontert med de vanskeligheter som en utlending ble møtt med i dagliglivet, som reguleres av et samlet lovverk. I de første barneårene var det særlig noen lovbestemmelser innen det sparsommelig utbygde velferdsapparatet som var av betydning. Det gjaldt lov om hjelp til blinde og vanføre, på 600 kroner pr. år på landsbygda og 720 kroner i byene. Den gjaldt ikke for utlendinger. Så gjaldt det lov om barnetrygd, som ble vedtatt i 1946. Den omfattet barn under 16 år, bosatt i riket, når minst en av foreldrene var norsk statsborger. Ytelsen var 180 kroner pr. år. pr. barn under 16 år, unntatt første barn. Dessuten gjaldt det også den kommunale morstrygden, som var innført i Oslo og noen andre kommuner. Den gjaldt ikke for utlendinger. Selv om utestenging fra disse ytelsene via endringene i statsborgerloven bare rammet den bestemte gruppen krigsbarn som hadde gifte mødre som aldri forlot landet eller som kom tilbake sammen med dem, og gjorde dem fattigere enn de ellers ville blitt, rammet den som vi skal se i

et senere kapittel, også andre krigsbarn og deres mødre på ulikt vis. Det spesielle i vår sammenheng er at utestengingen fra statsborgerrettighetene trolig også skapte en holdning ellers i samfunnet, mot andre krigsbarn. Egentlig skulle også de vært utestengt eller sendt ut av landet, de burde ikke hatt rett til norske velferdsytelser fordi også de egentlig var tyske.

Det samme resonnementet om at vanlig lov og rett ikke gjaldt, anla myndighetene overfor de 30 krigsbarna som ble sendt til Sverige. Der ble de behandlet i strid med de regler for adopsjon som var gjeldende i begge land, og den familierettskonvensjonen som gjaldt mellom landene. At Sosialdepartementet ikke protesterte overfor svenske myndigheter, skyldtes ikke at de var ukjente med disse sakene, men en forestilling om at det var best for barna og for samfunnet. Som vi skal se, ble ingen av dem senere betraktet som norske. Den beskyttelse som vanlig lov skulle gi, omfattet ikke dem. At loven skulle gi beskyttelse mot vilkårlighet og kortsiktig politisk motiverte stemningssvingninger, var ikke noe tema. At statsmyndighetene håndterte statsborgerrettighetene til disse barna gjennom særregler, kan vanskelig ha unngått å sette standard for fylkesmenn, politi- og lensmenn, prester og manntalsførere, fattigstyre og vergeråd. Her står vi ved en viktig mekanisme for å kunne forklare hvorfor krigsbarna ble utsatt for myndighetssvikt på lavere nivåer i forvaltningen.

Vi kan studere virkningen av denne myndighetshåndhevelsen på sakene til de 30 Fiskebodabarna. Som vi har vært inne, tyder kildene på at overføringen av dem var innledning til en masseoverføring av barn til Sverige, og mye av det som skjedde dem sommeren 1945, må ses i lys av det. Men i 1946, 47 og 48, da det forlengst var avklart at massedepotasjon ikke kom på tale, er dette ikke lenger tilstrekkelig forklaring på at myndighetene ikke påtalte de ulovlige adopsjonene i Sverige og forela sakene for de adopsjonsmyndigheter som skulle behandlet dem etter loven. For ingen av adopsjonssakene ble senere registrert i det norske adopsjonsregisteret slik de skulle.

Flere av Fiskebodabarna kontaktet som voksne norske myndigheter for å finne ut av sine opphav, men bare ett av dem kom inn i offentlig, norsk saksbehandling som barn. Det var en ren tilfeldighet. I august 1947 skrev en sykepleierelev fra Bergen et brev til en bekjent, som hun visste hadde kontakter i Sosialdepartementet.⁵⁷⁵ Sykepleiereleven var til daglig student ved Sosialpedagogisk seminar i Stockholm. Hun fortalte om en liten gutt som var kommet inn på et sykehus i Stockholm, mens hun var praktikant der. Gutten var under Utlänningskommissionens ansvar. Legene trodde han måtte være norsk, på grunn av etternavnet. Men fornavnet forvirret, det kunne være tysk. Noen fødselsdato på gutten hadde de ikke, men de antok at han var om lag seks år. Etter det som var opplyst, var han funnet på et barnehjem i Tyskland. Han hadde vært på Utlänningskommissionens barnehjem i Fiskeby ved Norrköping, som nå var nedlagt. Han hadde vært sammen med flere andre barn med samme bakgrunn, men de andre var plassert ut til adopsjon

hos svenske familier. Problemet var at ingen ville ha denne gutten. Han snakket nemlig ikke og oppførte seg ikke som de andre. Derfor hadde bestyrerinnen selv tatt hånd om ham. Men så hadde hun levert ham inn til psykisk utredning. Legene trodde han hadde dårlig hørsel og svak taleevne, selv om ingenting tydet på at han hadde unormal IQ. Det virket som at han hadde vært utsatt for «svære sjok», skrev sykepleiereleven.

Brevet ble videreformidlet til byråsjef Einar G. Moen i Sosialdepartementets 3. sosialkontor, som en måned senere skrev til sykepleiereleven og ba om å få alle opplysninger.⁵⁷⁶ Han opplyste at Norges Røde Kors ønsket å ta kontakt med guttens mor for å spørre om hun ville ha ham hjem, og eventuelt hva bestyrerinnen på barnehjemmet mente om det. Sykepleiereleven oversendte kort tid etter en utredning om gutten, som nå var flyttet til en døveskole. Ifølge den, hadde gutten «vid ankomsten till Sverige lär ha varit mycket klen, dock utan tecken på sjukdom. Han kunde ej säga någonting, verkade ängslig och rädd. På barnhemmen lär han ha haft det svårt: han har inte kunnat göra sig förstådd och har dessutom genom en viss oro, skygghet och rädsla irriterat kamrater och personal». Han hadde en utpreget «ångestberedskap», tale- og hørselshemming og muligens ordblindhet. Ellers var han helt normal. Som tiltak ble det foreslått døveopplæring, samt å trygt miljø «som möjligt». Alderen hadde de fastslått til 5–6 år.⁵⁷⁷

Sosialdepartementet henvendte seg deretter til Sosialstyrelsen i Stockholm og informerte om at de i samarbeid med Norges Røde Kors var i gang med å lete etter norske krigsbarn i Tyskland, og at man var kjent med at denne gutten var blant 30 som var funnet av svensk Røde Kors. De ba om opplysninger om de øvrige, og om hvilke myndigheter som hadde ordnet med adopsjonene i Sverige. I denne spesielle saken, fortsatte de, måtte departementet henvende seg til mora. Men de forsto av utredningen at det var best for ham å bli i Sverige. Før de skrev til mora, ønsket de å vite om bestyrerinnen i Fiskeby ønsket å adoptere han «forutsatt at de formaliteter som norsk lov krever blir ordnet».⁵⁷⁸

Brevet fra Sosialdepartementet i Oslo endte opp hos byråinspektør Ragnhild Berglund i Sosialstyrelsen i Stockholm. Hun hadde ikke opplysninger om de 30 barna for hånden.⁵⁷⁹ Etter tidkrevende undersøkelser kunne hun imidlertid gi en oversikt over samtlige. Opplysningene hadde hun trolig fra Utlänningskommissionen, selv om hun unnlot å skrive noe om det. Når det gjaldt gutten, skrev hun at bestyrerinnen ønsket adopsjon. Hun føyde til at man uansett var interessert i å få kontakt med mora, for «skulle denne vara en bra människa, som kan förväntas ge sonen ett verkligt och gott hem, anser fröken ... att man möjligen bör ge henne tillfälle därtill, ehuru det skulle innebära en synnerligen smärtsam skilsmässa» .

Det var vanskelig for Sosialdepartementet å ignorere disse opplysningene, da de engang var mottatt: «Denne saken har vi vel neppe noe med, men siden vi har fått den fra Sverige ... må vi jo fullføre den,» skrev en saksbehandler. Først antok man at det var mulig å få moras samtykke til adopsjon. Hennes navn og adresse

ble funnet uten problemer. Så ble det satt opp et utkast til brev til henne, hvor det sto at gutten hadde det «utmerket ... og får all den omsorg og pleie han trenger» og at han burde adopteres der.

Men så kom de i tvil om de skulle sende brevet. «Dette bør vi la vente,» skrev sekretær Thordis Støren. I stedet foreslo hun en alternativ framgangsmåte, nemlig å be fylkesmannen om en uttalelse før man skrev til mora.⁵⁸⁰ I et utkast til brev til ham foreslo hun å skrive at departementet ennå ikke hadde skrevet til mora fordi det ville være best for barnet å bli i Sverige, og utdypet dette:

Jeg synes det er riktigst at fylkesm. avgjør hvilken måte en henv. til bm. skal skje på. Jeg mener at det er viktig at ikke mora tar skritt til å få barnet hjem, da det utvilsomt bør bli i Sverige. Vi kunne jo, hvis ikke vi opprinnelig hadde fått henvendelse fra Sverige om dette, latt saken falle.

At man helst ville la saken ligge, ble imidlertid ikke opplyst i brevet som gikk noen dager senere. Der sto det bare at man ennå ikke hadde skrevet til mora, som «ikke kjenner til at hennes barn er i Sverige». Det var den svenske bestyrerinnen «som varmt interesserer seg for barnet», som ønsket å få nærmere opplysninger om mora, forklarte man. Fylkesmannen ble også bedt om å uttale seg om «det bør ta skritt til å få barnet sendt heim til Norge».⁵⁸¹

Fylkesmannen sendte saken til lensmannen. Han skrev tilbake at mora hadde vært mye sammen med tyskere, og at hennes rykte ikke var det beste. Dessuten hadde hun også et annet «uekte» barn, opplyste han. Han trodde at hun oppholdt seg i Sverige.⁵⁸² Etter hans vurdering burde barnet ikke overlates til henne. Det framgikk ikke hvor han hadde opplysningene fra. Kontakt med kvinnen eller hennes slektninger hadde han ikke hatt. Rådet var tilstrekkelig for fylkesmannen, som anbefalte at det ikke skulle skrives til mora. Barnet kunne overlates til den svenske bestyrerinnens omsorg.⁵⁸³ Sosialdepartementet oversendte anbefalingen til Sosialstyrelsen og føyde til at «ønsker frøken ... å bringe adopsjon formelt i orden kan hun henvende seg til Justisdepartementet i Oslo. Henvendelse kan også skje gjennom Sosialdepartementet».⁵⁸⁴

Dokumentene viser at både fylkesmannen og lensmannen baserte sine vurderinger på udokumenterte kilder, som ikke var framkommet gjennom det apparat som skulle trådd i funksjon, nemlig vergeråd og fattigstyre. Sannsynligheten er stor for at det var annenhånds opplysninger og løst prat. Mora fikk aldri anledning til å uttale seg, og opplysningene om hennes livssituasjon ble ikke kontrollert. Det er umulig å vurdere om beskrivelsen av henne var riktig eller feilaktig. I realiteten var hun rettsløs. Dermed var også barnet gjort rettsløst. Fylkesmannens og lensmannens vurderinger var i tråd med de signaler de hadde mottatt fra departementet. Departementet brydde seg ikke om å bringe de ulovlige forholdene til opphør, men overlot det til den svenske adopsjonsmora, *hvis hun ønsket det*.

Som dette og andre eksempel viser, var de ulovlige adopsjonene i Sverige kjent i departementet i 1945 og i 1947.⁵⁸⁵ De var også flere ganger omtalt i pressen av representanter for departementet. I 1948 uttalte for eksempel byråsjef Einar Moen til VG at «32 barn er sendt til Sverige.»⁵⁸⁶ Det var derfor ikke mangel på kunnskap om disse barna som gjorde at departementet ikke foretok seg noe, men forestillingen om at de som krigsbarn sto utenfor norsk lov og rett selv om det ikke var tvil om at de var norske statsborgere.

Hvem er jeg? Hvor er min mor?

Historien om Fiskebodabarna fikk en epilog på 1960-tallet. Da var barna kommet i en livssituasjon hvor behovet var vakt for å finne ut av deres opphav. Åtte henvendelser fra og til dem i perioden 1959-1969 er funnet i Sosialdepartementets arkiv, i tillegg til en niende, eldre sak. I henvendelsene ba de om opplysninger om foreldrene. I de fleste av disse sakene ser det ut til at departementet var inne på tanken om at ikke alt var som det skulle når det gjaldt deres svenske adopsjonsaker.

«Hvem er jeg? Hvor er min mor?» var overskriften på et oppslag i damebladet *Alle Kvinner* i 1967.⁵⁸⁷ I artikkelen presenterte et av Fiskebodabarna sin livshistorie som et åpen leserbrev til publikum. Han ba om hjelp til å finne mora. Han opplyste at han kom fra Hohehorst, og gjenga hele historien med overføringen til Sverige og det som skjedde der, noenlunde korrekt. Samme dag som artikkelen sto på trykk, skrev redaktøren til Sosialdepartementet og ba om hjelp til å finne mora.⁵⁸⁸ I departementet fikk en sekretær oppdraget med å svare. I et utkast opplyste hun om foreldrene, og i en merknad anførte hun at opplysningene i svaret var fra Lebensborn-arkivets kartotek kort over barn som «kom til Sverige for adopsjon».⁵⁸⁹ Byråsjef Magne Langholm strøk ut noen av opplysningene med en kommentar om at «vi skal være litt varsomme med uttrykksmåten i slike brev».⁵⁹⁰ Et barbert svar med navnene på mora og faren gikk ut noen dager senere.⁵⁹¹ Samme dag ba departementet *Alle Kvinner* om å opplyse til leserne at Lebensborn-arkivet kunne være til hjelp, i fall det var flere som ønsket liknende opplysninger. På telefonen opplyste sekretæren til redaktøren at bladet godt kunne henvise andre som henvendte seg, direkte til departementet.

Bare noen få uker tidligere hadde Røde Kors henvendt seg til departementet med en liknende sak.⁵⁹² De var blitt kontaktet av svensk Røde Kors på vegne av ei jente med en merkelig historie. Hun opplyste at hun i 1947 var adoptert av en familie fra et barnehjem i Norrköping. I kirkeboka sto det at hun var født i Norge, mens i passet, som hun hadde hatt i 12 år, sto det at fødselssted var «för svenska staten okänd». Hun undret på hvem som var hennes rette foreldre, og Røde Kors ba departementet om hjelp. Sekretær Ingrid Solheim i departementet kom på sporet av mora og henvendte seg til henne via bidragsfogden i den kommunen hvor

hun bodde, med spørsmål om hun ville treffe datteren. «En forutsetter at saka blir behandlet med den største diskresjon,» minnet hun bidragsfogden om.

I samarbeide med Røde Kors fikk Solheim arrangert et møte mellom mor og datter. Dattera kom på svensk Røde Kors' regning til Oslo. Begges detaljerte forklaring ligger i saken, så Solheim kan ikke ha vært i tvil om at den svenske adopsjonshistorie var ytterst tvilsom rent juridisk. Men disse detaljene kom trolig i bakgrunnen for den lykkelige vendingen saken tok. Det var heller ikke Solheims oppdrag å ivareta den juridiske siden av saken. Annerledes stilte det seg for hennes sjef, byråsjef Langholm. Men han foretok seg ikke noe.

Langholm var blitt kjent med disse sakene allerede sju år tidligere. Da hadde departementet fått et brev fra en politimester med spørsmål om en barneskjebne.⁵⁹³ En mann hadde i et brev opplyst at hans søster, som hadde giftet seg i utlandet, hadde bedt om opplysninger om sønnen, som hun hadde født i Norge under krigen. Saken hadde vært innom fylkesmannen i den tro at gutten var lovlig adoptert. Noe mer visste ikke politimesteren om gutten. Så kom saken til Sosialdepartementet, som kunne opplyse at man hadde funnet en sak om gutten fra 1950. Det viste seg at han hadde vært i Tyskland, og at han nå var «i Sverige der (han) antakelig er adoptert».⁵⁹⁴ Det ble besluttet å henvende seg til Socialstyrelsen i Stockholm. Redigeringen av utkastet til brevet dit, viser hvilke kunnskaper departementet satt inne med.⁵⁹⁵ Det viste til foreliggende opplysninger i departementet, som opplyste at gutten «vistnok» var sendt til Sonnenwiese, «for å bli oppfostret og eventuelt adoptert av tyske foreldre» og «trolig i 1947» sendt til Sverige «for der å bli adoptert av et svensk ektepar. «En har imidlertid ingen sikre opplysninger om hvorvidt adopsjonen kom i stand,» fortsatte brevet, men refererte til at mora ønsket opplysninger, og å hjelpe gutten økonomisk «dersom han er i vansker». Til slutt ba departementet Socialstyrelsen om å oppgi «om gutten er adoptert. En ber også om underretning dersom det på grunn av adopsjonen ikke er mulig å tillate at gutten tar opp noen forbindelse med sin virkelige mor». Bare henvisningen til «foreliggende opplysninger i departementet» ble strøket før brevet gikk.

Litt over en måned senere svarte Socialstyrelsen.⁵⁹⁶ De bekreftet at gutten ble adoptert av en familie i 1947. Han var selv klar over at han var adoptert, opplyste de, men adoptivforeldrene mente at det ikke burde etableres kontakt «for tiden». Grunnen var at gutten etter deres oppfatning, var sent utviklet og derfor var psykologisk noe labil og trolig ikke ville ha godt av å bli konfrontert med mora. Han drømte om å reise til moras nye hjemland og hvis det kunne bli noe av en gang i framtida, kunne han møte henne da, avsluttet de. Det var et vanskelig svar, og byråsjef Langholm ville helst at politimesteren håndterte saken vis à vis mora og hennes norske bror. Politimesteren mente likevel at departementet burde orientere.⁵⁹⁷ «Vi får vel gjøre det slik,» noterte Langholm oppgitt i en merknad.

Den første av disse sakene hadde dukket opp i 1959, da Stockholm kommune

hadde bedt den norske ambassaden om bistand til å finne slektninger til en gutt som bodde på et ungdomshjem i byen. Det var gutten selv som hadde reist saken, fordi han mente at han var to-tre år eldre enn hans offisielle alder. Barnevernsnemnda hadde opplyst at han var født i Norge, at foreldrenes nasjonalitet og sivilstand var ukjent, men at de trolig var norske. Faren var død under krigen, mens mora ble satt i tysk konsentrasjonsleir hvor hun døde da gutten var et par måneder. Etter krigen kom gutten, som da var et par år gammel, til Sverige ved hjelp av svensk Røde Kors. Nemnda mente at opplysningene stammet fra adoptivmora, som også var død.⁵⁹⁸

UD skrev til Sosialdepartementet at de «antar at spørsmålet om hvorvidt barnets rette mor i Norge skal underrettes bør avgjøres av Sosialdepartementet».⁵⁹⁹ Sosialdepartementet fant ut at det ikke stemte at foreldrene var døde, og i et notat ble det opplyst at «I hvilken utstrekning gutten skal få kjennskap til disse opplysninger er det overlatt til de svenske myndigheter å avgjøre». UD mente at det var Sosialdepartementet som burde avgjøre om en skulle gjøre mora kjent med at sønnen levde og var bosatt i Sverige. Lakonisk foreslo Langholm kun å ta UD's brev til etterretning.⁶⁰⁰ Men ekspedisjonssjef Øksnes var ikke enig. «Jeg kan ikke se noen grunn til at vi ikke skal underrette guttens mor,» skrev han.⁶⁰¹

I to andre av Fiskebodasakene som ble funnet fram fra arkivet, ble det bestemt å ikke foreta seg noe.⁶⁰² Man var klar over at barna befant seg i Sverige.⁶⁰³ Til sammen kom det åtte slike henvendelser, og den samme historien, om at foreldrene var ukjente for svenske myndigheter, gikk igjen.⁶⁰⁴ Departementet visste at mødrene var ugifte, og at barna som henvendte seg, måtte være norske statsborgere. Men de opplyste ingen av dem om det. Ved å konferere med departementets adopsjonskontor hadde det vært en enkel sak å bringe visshet i barnas rettslige status. Det gjorde de heller ikke. Grunnen var trolig at både Langholm og Øksnes kjente til sakene fra 1945 og 1947. I flere av disse åtte sakene gikk dessuten korrespondansen gjennom Sveriges og Norges Røde Kors, og saksbehandleren på norsk side var Dagny Martens. Hun kjente disse sakene fra et oppdrag for Sosialdepartementet i 1947.

Det skal tilføyes at departementet i noen av disse sakene formidlet kontakt mellom barna og mødrene, så noe bra kom det likevel ut av det, sett fra barnas side.

Myndighetenes ansvar

Vi har sett på hvordan to grupper krigsbarn var blitt satt utenfor det nasjonale fellesskapet som statsborgerlovgivningen definerte. Bak lå den juridiske tilretteleggingen for massedeportasjon gjennom en egen krigsbarnlov. Den var imidlertid lagt til side da prosjektet ikke kunne gjennomføres. Men andre deler av lovendringene var blitt gjennomført. Det ga krigsbarna et stempel som mindre-

verdige, unorske og tyske. At de på denne måten ble satt utenfor lovens beskyttelse, bidro til å understreke at de var rettsløse i en mer generell forstand.

Det er en vanlig oppfatning at de fleste overgrep mot krigsbarn fant sted i deres lokalmiljø og i deres familier og hadde årsak i vanlige menneskers fordommer, hevnlyst eller tankeløshet. Myndighetene kritiseres sjelden i overgrepsskildringer, og da bare for passivitet og unnfallenhet. De blir altså sett på som fjerne og intetanende. I mange tilfeller er det en riktig iakttakelse. Men et slikt bilde er ufullstendig. Det beskriver bare det som skjedde på overflaten av samfunnet. Vi har imidlertid sett at en mer dypereleggende og dynamisk mekanisme samtidig var i virksomhet, med opphav i gjennomtenkte politiske valg og vedtak fra statsmyndighetenes side. Disse beslutningene ga signaler nedover i forvaltningen om at krigsbarna ikke hadde krav på vanlige statsborgerlige rettigheter. Sosialdepartementet demonstrerte ved sin håndtering av henvendelsene fra Fiskebodabarna, at denne dynamikken fortsatt var virksom så sent som på 1960-tallet. Hvordan den ga seg utslag for de økonomiske oppvekstvilkårene, skal vi komme tilbake til. Men først skal vi se på hvordan den ga seg utslag i myndighetenes oppfatning av sitt ansvar for krigsbarn som krigen hadde etterlatt i Tyskland.

KAPITTEL IO

Hjemhenting blir nødvendig

I 1947 besluttet regjeringen å hente hjem de mellom 150 og 250 krigsbarna som de mente var i Tyskland. En stortingsproposisjon ble lagt fram for å få dekket de 80 000 kronene man antok det ville koste.⁶⁰⁵ Proposisjonen opplyste ikke mer om bakgrunnen for forslaget enn at saken var kommet opp i 1945 og «tilrådet av Krigsbarnutvalget». Ellers ble det opplyst at det var kommet en henstilling fra «allierte myndigheter».⁶⁰⁶

Proposisjonen ga ikke inntrykk av at det var noe ekstraordinært ved saken. Inntrykket var at myndighetene alltid hadde ment at norske krigsbarn i Tyskland hørte hjemme i Norge, og at hjemføringen var ledd i en ansvarlig og planmessig oppfølging av tidligere forslag fra Krigsbarnutvalget og allierte myndigheter. Men det som skjedde i løpet av de månedene som fulgte, viser at aksjonen verken var godt planlagt eller fornuftig gjennomført. «Hjemføringen ... har vært *så* dårlig planlagt og er blitt *så* omtrentlig gjennomført ... ,» skrev en sentral aktør senere.⁶⁰⁷ Kåre Olsen har sett på hvordan barna ble hentet i Tyskland og finner grunn til å spørre om ikke myndighetene skapte flere problemer enn de løste.⁶⁰⁸ Selv om noen barn fikk bedre liv i Norge, ble flere revet ut av trygge leveforhold og sendt ut i det ukjente, hvor nesten ingen forberedelser var gjort for å ta imot dem, skriver han. Men hva var det som gjorde aksjonen så problematisk, og hva var det som skjedde med barna etter at de kom hjem?

Referansen til hva Krigsbarnutvalget hadde foreslått, var på kanten av sannheten. Det var det imidlertid få som kunne vite, for nesten ingen hadde lest utvalgets

innstilling. Det utvalget hadde foreslått, var at barn som var kidnappet og ført til Tyskland uten mors samtykke og dessuten hadde nære slektninger i Norge, burde repatrieres.⁶⁰⁹ Men ellers var utvalgets syn at «... når krigsbarn er adoptert eller satt bort til oppfostring i privat heim eller i barneheim i Tyskland, bør de om tilrådelig bli der».⁶¹⁰ Krigsbarnutvalget var underrettet om at sosialministeren sommeren 1945 hadde bemyndiget repatrieringskorpset «til å la slike barn adoptere av tyske borgere».⁶¹¹ Dette standpunktet var gjentatt i en egen instruks til repatrieringskorpset etter regjeringsvedtaket 12. oktober, hvor det sto at «forlatte barn utenfor ekteskap» kunne bortadopteres i «Tyskland eller i annet land». Instruksen var gjennomgått av lovavdelingen i Justisdepartementet og bekreftet med noen presiseringer, blant annet fra Centralpasskontoret, og godkjent av statsråd Johan Cappelen.⁶¹²

At hjemhenting ikke var noen planmessig oppfølging av tidligere vedtak, framgår av at den ikke var foreslått dekket over det ordinære budsjettet for departementet i 1947. Riktignok hadde departementet i 1946 fått mange henvendelser fra mødre som søkte etter barn som før krigsslutt var forsvunnet fra opphold ved Lebensbornhjem, og som de mistenkte var sendt til Tyskland.⁶¹³ Men slike henvendelser ble ikke sendt videre av departementet til repatrieringskorpset i Tyskland, som naturlig hadde vært. Mødrene ble i stedet henvist til privat etter søking i regi av Røde Kors.

Stortingsproposisjonen opplyste ikke noe om at den i realiteten innebar nok en kurskorrigering i krigsbarnsaken. Behovet for en slik korrigering hadde oppstått etter at justis- og politimyndighetene, som vi har vært inne på, hadde iverksatt flere tiltak for å begrense virkningene av regjeringsvedtaket 12. oktober 1945. I stedet hadde nye tiltak vært iverksatt for å dempe repatrieringskorpsets ambisjonsnivå på dette området. En slik politikk var ikke overens med de retningslinjene som de allierte okkupasjonsmyndighetene i Norge hadde fastsatt sommeren 1945.

Et slikt tiltak var da sjefsstillingen til repatrieringskorpset mot britenes ønske ble avløst av en mindre viktig liaisonstilling, og en militærmisjon i midten av desember 1945 ble etablert i Berlin. Militærmisjonen ble en kamuflert legasjon under Utenriksdepartementet. I Hamburg ble det opprettet et «generalkonsulat» også under Utenriksdepartementet, som helst ikke ønsket å ha noe med aktivistene på repatrieringskontoret i byen å gjøre. Korpset rettet fortsatt henvendelser hjem om repatriering, ofte etter innspill fra britene. Men henvendelsene fikk lite gehør. Situasjonen skapte spenning mellom norske myndigheter og de allierte okkupasjonsmyndighetene i Tyskland.

Det var altså verken mangel på teknisk apparat, erfaringer eller forslag som gjorde at en videre hjemhenting ikke var iverksatt før 1947, men politiske grunner. I realiteten hadde regjeringen ikke gjort noe for å oppspore og hente hjem disse barna i løpet av de to årene som var gått siden krigens slutt. At det i 1947 med ett ble hetende at hjemhenting hadde vært i samsvar med myndighetenes linje siden krigen, var å omskrive et dobbelt bokholderi i repatrieringspolitikken.

Press fra UNRRA

Den allierte henvendelsen om at det var funnet barn i Tyskland, som proposisjonen nærmest i forbifarten refererte til, var ingen enkeltstående henvendelse. I virkeligheten kom det en rekke henvendelser, som tvang regjeringen til å handle. To av dem kom via Militærmisjonen i Berlin. Den første kom fra UNRRA i begynnelsen av april 1947.⁶¹⁴ Oberstløytnant Harald Juell ba Utenriksdepartementet om å bli underrettet hvis det var av interesse å få barna hjem. «Såvidt Militærmisjonen har forstått av tidligere korrespondanse angående barn av denne art,» skrev Juell, «gjøres det fra offisielt norsk hold intet for å få slike norske barn ført tilbake til Norge med mindre barnets mor eller andre pårørende ønsker dette.» Han informerte videre om at han underhånden hadde blitt orientert av en fransk repatrieringsoffiser om at alle barn utenfor ekteskap med franske mødre og tyske fedre, som ble funnet i Tyskland, ble ført tilbake til Frankrike, uten hensyn til om foreldrene satte seg imot det.⁶¹⁵ Juell ba om å bli informert om hvilket «prinsipielle syn en har på offisielt norsk hold om tilbakeføring til Norge av barn av ovennevnte kategori». Utenriksdepartementet sendte saken til Sosialdepartementet 29. april. Etter ytterligere telegrafisk henvendelse fra Militærmisjonen purret UD på svar om denne saken i juni.⁶¹⁶

Den andre henvendelsen til Militærmisjonen kom fra den norske liaison-offiseren ved det allierte hovedkvarteret i den amerikanske sonen i Frankfurt am Main, som i midten av april 1947 hadde fått et brev fra sjefen for UNRRAs søketjeneste for barn i Wiesbaden, Cornelia D. Heise.⁶¹⁷ Hun hadde informert om at hun hadde bedt UNRRAs hovedkvarter i Paris å anmode norske myndigheter å klargjøre om de ønsket å få tilbake barn fra Tyskland. Offiseren varslet omgående UD, som etter noe nøling underrettet Sosialdepartementet 24. april.⁶¹⁸

Dette var ikke den første henvendelsen til Oslo om saken. Sosialdepartementet hadde da allerede fått brevet fra UNRRAs hovedkvarter i Paris, som Cornelia Heise hadde lovet. Det var datert 19. februar og inneholdt et detaljert materiale om 250 barn av ugifte, norske mødre og tyske fedre, som var funnet på barne- og fødehjemmet Sonnenwiese i Kohren-Sahlis, Borna ved Leipzig i sovjetisk sone. De fleste barna var under tre år. I tillegg var det 100 eldre barn der, uten at man visste hvilken kategori de hørte til. Opplysningene stammet fra UNRRA i Wiesbaden, i en rapport fra organisasjonens seksjon i Regensburg, og var datert om lag en måned tidligere.⁶¹⁹ De hadde oppdaget en norsk gutt i byen, og da de hadde kontaktet fostermora for å registrere ham, hadde hun gitt opplysningene som satte UNRRA på sporet etter Sonnenwiese.

Brevet fra UNRRA i Paris viste til at barna var funnet fordi de allierte hadde bestemt at det var påkrevet med et systematisk gjennomløp av alle tyske institusjoner og familier, hvor slike barn kunne være plassert. Organisasjonen hadde i 1946 iverksatt en slik kampanje fordi man hadde fått kunnskaper om at barn var

blitt fjernet fra alle tyskokkuperte områder, for å «germanisere» befolkningen i Tyskland. Det var mange kategorier barn; barn av tyske soldatfedre, foreldreløse barn, barn av frivillige eller tvungne arbeidere i Tyskland, barn som hadde kommet til Tyskland på mer eller mindre legalt vis og barn som var kidnappet av ulike tyske barnebyråer. Søket etter dem hadde vist seg å være svært vanskelig, dels på grunn av forholdene i Tyskland, men også fordi barna etter organisasjonens oppfatning ble skjult av fosterforeldre og barneinstitusjoner, som hadde mange motiver for å unndra seg. For å komme noen vei hadde de allierte militærmyndighetene pålagt alle tyske myndigheter, sentralt, regionalt og lokalt, å registrere samtlige allierte barn som hadde blitt brakt til Tyskland i krigsårene eller som hadde oppholdt seg der. Derfor hadde UNRRA organisert egne «Child Search Team» som var utplassert i byer og tettsteder. Det gikk tregt, og resultatet ble ikke som ventet. Men tross vanskene hadde denne systematikken framskaffet opplysninger om de norske barna i Leipzig og i distriktene rundt. Trolig var alle sammen spredd ut fra Lebensborns føde- og barnehjem Sonnenwiese i Kohren-Sahlis. UNRRA opplyste også at de var kommet over spor etter en annen gruppe norske barn, som hadde vært ved fødehjemmet Hohehorst ved Bremen, eller som var spredd ut i distriktene rundt. Det framgår at de ikke var klar over at de fleste av disse barna for lengst var sendt til Sverige. Det tydet altså på at norske krigsbarn var spredd ut i Tyskland fra disse to Lebensborninstitusjonene, en helt i sør og en helt i nord.

Tonen i brevet fra UNRRAs hovedkvarter var nokså spiss. «I de første månedene etter krigsslutt fikk vi forståelsen av at Norge ikke var interessert i repatriering av barn med norske mødre og tyske fedre,» skrev UNRRA, og nå ville de vite om det fortsatt var slik, eller om de barna man fant, hadde krav på å bli sendt hjem. I tillegg ville de vite hvordan det forholdt seg med repatrieringen av andre norske barn, som måtte bli funnet i Tyskland. Endelig ville de vite om slike saker i framtida skulle tas opp med norske konsulater, siden det norske repatrieringskorpset var i ferd med å bli trukket tilbake. Det framgikk av Heises merknader i samme brev, at hun hadde forstått det slik at Norge ikke var spesielt opptatt av å få hjem denne gruppen barn.⁶²⁰ Hun ba om å få vite om Norge også savnet andre barn, og om det var tilfelle at Norge ikke var interessert i å få dem hjem. Hvis ikke måtte det bli et spørsmål for det internasjonale samfunn å avgjøre om disse barna skulle bli tatt vare på gjennom velferdstiltak i FNs regi, eller om de skulle overlates tyskerne, mente hun. Det kunne også dreie seg om andre barn, og hun viste til at det var kommet enkeltrapper «som leder oss til å tro at noen grupper av barn vil bli funnet», avsluttet hun.

Henvendelsene viste altså at den norske uviljen mot å ta hjem krigsbarna var godt kjent i UNRRA. Regjeringen valgte klokelig ikke å kommentere eller å imøtegå synspunktene i henvendelsene. Det gjorde heller ikke sosialminister Oftedal eller konsultativ statsråd Aasland. UNRRAs brev fra Paris gikk ikke til norske myndigheter direkte, men i stedet til Norges Røde Kors. Norges Røde Kors svarte

25. april at saken øyeblikkelig var blitt lagt fram for regjeringen og hadde vakt «much interest». Et videre svar om hva man besluttet, skulle følge «without delay». ⁶²¹ I to andre brev samme dag måtte ledelsen i Røde Kors medgi at de ikke visste hva regjeringen ville bestemme seg for. I det ene, til dansk Røde Kors, hvor de formidlet en forespørsel om Danmark hadde et tilsvarende problem, opplyste de at «man» ikke hadde tatt «definitivt standpunkt i saken ennå». ⁶²² I det andre, til organisasjonens stedlige representant i Hamburg, kaptein Roal Ekholt, formidlet de en rekke praktiske spørsmål vedrørende en eventuell hjemføring, «før det blir tatt noget definitivt standpunkt i Socialdepartementet». Da hadde imidlertid regjeringen tre dager tidligere, 22. april 1947, allerede vedtatt å hjemføre 245 barn og «en del ugifte norske kvinner som oppholder seg i Tyskland fra okkupasjonstiden» på statens bekostning. ⁶²³

Da saken engang ble satt på regjeringens dagsorden våren 1947, var temaet modnet også av andre grunner. Fra januar 1947 ble det vanskeligere å ignorere hjemme at Norge ikke fulgte alliert okkupasjonspolitikk. Da ble nemlig landet deltaker i den britiske okkupasjonsstyrken i Tyskland med den såkalte Tysklandsbrigaden, et militært prestisjeprojekt av største betydning for norsk utenriks- og forsvarspolitik. ⁶²⁴ Dessuten hadde myndighetene begynt å få henvendelser fra enslige mødre i Storbritannia, som hadde fått barn med nordmenn under eksiltida. Etter at krigen var slutt, hadde fedrene reist hjem og kontakten med mødrene var blitt brutt. Nå søkte mødrene etter fedrene for å få barnebidrag. Også fra Island, hvor norske flygere og flysoldater hadde vært stasjonert under krigen, kom det liknende henvendelser. Hjemme kom det krev fra norske enslige mødre, som ba om hjelp til ettersøking etter alliert personell fra USA, Storbritannia og Sovjet, som hadde etterlatt seg barn i Norge under frigjøringsfasen 1944-46, i tillegg til en strøm av henvendelser fra forlatte svenske kvinner, som hadde fått barn med nordmenn under opphold i Sverige i løpet av krigstida. Og innen utløpet av 1947 kom liknende problemer med personellet i Tysklandsbrigaden. ⁶²⁵ Tjenesten i den 4000 mann store brigaden førte om lag 40 000 unge menn til et Tyskland med et svært stort kvinneoverskudd. Allerede i 1947 kom det henvendelser om uønsket fraterisering, og ikke lenge etter kom bidragskravene fra tyske kvinner, som satt igjen som enslige mødre. ⁶²⁶ Til sammen utgjorde saker vedrørende forlatte barn og enslige mødre etter krigen en formidabel øking av arbeidsbyrdene i departementene. Utenom de nordiske land fantes det ennå ikke avtaler om framgangsmåten i slike saker. ⁶²⁷ Det ble behov for å skape større konsekvens i håndteringen av denne veldig økende saksmengden. Krigsmotivert særbehandling, som krigsbarna var blitt utsatt for, ble et voksende tankekors, etter som krigstidas fiendebilde måtte vike for normalisering av tysk-norske relasjoner.

Hjemhentingene må også ses i lys av et annet forhold. Etter at krigen var slutt og det første etterkrigskaoset var tilbakelagt, startet en sterk gjenoppbygging av private hjelpeorganisasjoner som Norges Røde Kors. Under krigen hadde

organisasjonen blitt møtt med skepsis av London-regjeringen, som hadde stoppet det stort anlagte hjelpeprosjektet for Tysklandsfangene, som organisasjonen hadde planlagt sammen med svenskene. Dannelsen av Sosialdepartementets repatrieringskorps under britisk militær kontroll var et direkte mottrekk. I 1947 var pendelen i ferd med å svinge tilbake. Internasjonalt tok hjelpeorganisasjoner av privat og halvoffisiell type mål av seg til å spille en mer dominerende rolle. De ikke-statlige, profesjonelle og filantropiske «do-good»-erne tilbød privatisering av ansvar og kostnader i en trang tid for et altfor smått dimensjonert byråkrati i departementene.

Røde Kors tar ledelsen

Det første problemet som måtte løses etter regjeringens beslutning, var å finne et lokale hvor man kunne ta imot barna. Statsråd Aasland og sekretær Gerd Moum inspiserte i begynnelsen av mai 1947 den tyske interneringsleiren Schwarzenborn i Skien, og tre uker senere inspiserte Moum Fevik badehotell, men ingen av disse kunne huse mange.⁶²⁸ Om de var så mange som UNRRA anslo, eller flere, var uklart. Regjeringsvedtaket var basert på tall fra Røde Kors.⁶²⁹ I et brev fra Dagny Martens, som var ansatt i Røde Kors' opplysningskontor, er det vist til en liste over 240 barn, samt ytterligere 35, altså 275.⁶³⁰

Røde Kors hevdet at de var i stand til å gjennomføre hjemhenting. Det var gått to år siden krigen var slutt, og sentralforvaltningen var stort sett kommet i orden. Sosialdepartementet hadde i denne tida latt seg drive inn i et stadig tettere samarbeid med Røde Kors, Redd Barna og Frelsesarmeen. Det hadde bakgrunn fra mellomkrigstida, da private aktører helt dominerte institusjonsmarkedet i Norge, fordi deres barne- og ungdomshjem var billige. Etter krigen kunne de vise til de store oppgavene som måtte løses, og mens *de* kranglet med departementet om dekningen av utgiftene i etterhånd, måtte departementet i 1947 avvikle statlig hjelpearbeid, fordi det var for dyrt. Det var særlig Røde Kors som nå ekspanderte.⁶³¹ For å gardere seg mot ekstrautgifter hadde departementet avtalt med Røde Kors at alt forarbeide med undersøkingene i Tyskland og «tilrettelegging av heimsendinga» skulle skje uten omkostninger for staten. Staten skulle bare dekke kostnadene til selve transporten og forpleining underveis.⁶³² Men som vi skal se, regningen kom etterpå.

De nevnte organisasjoner i Norge var avleggere av internasjonale moderorganisasjoner. Disse sto på spranget til å overta et bunnløst marked for hjelpe-tjenester i Tyskland, etter at amerikanerne hadde bestemt at UNRRA skulle avvikles i 1947. Norges Røde Kors forsto at heimsendingsaksjonen kunne bli en introduksjon for organisasjonen i Tyskland ved hjelp av den halv-offisielle status som samarbeidet med departementet ga. Den sentrale rollen som organisasjonen fikk i hjemhentingssaksjonen, ble understreket av tidligere sekretær i

Sosialdepartementet, Thordis Støren, i et intervju med Norges Krigsbarnforbunds blad *Røtter* i 1993.⁶³³ Samtidig framhevet hun hvor «uhyre interessert og engasjert» statsrådene Oftedal og Aasland og øvrige ansatte i departementet var. Hun mente altså at det ikke manglet på god vilje. Dette bildet stemmer med det kildene forteller. I departementet var det ingen motvilje mot å gi organisasjonen en sentral rolle. Tvert i mot, arbeidssituasjonen var så anstrengt at man ikke engang protesterte mot at Røde Kors under forberedelsen til hjemhenting overtok arbeidsoppgaver og funksjoner som helt naturlig lå under 3. sosialkontor. Dette gjaldt bl. a. kontakten mellom offentlige myndighetsorganer og henvendelser til mødrene. Da ryktene begynte å gå i 3. sosialkontor om store nye oppgaver med krigsbarn, ble det et krav i departementet om at Røde Kors måtte trekkes inn for å avlaste. Da det litt senere ble snakk om at 3. sosialkontor skulle få ansvaret for hele hjemhenting, sendte kontorsjef Kaare Salvesen en protest til ekspedisjonssjef Agnar Kringlebotten.⁶³⁴ «Hvis det er riktig,» skrev han, «vil kontoret få et merarbeid som det under de nåværende personalforhold er umulig å klare.» I stedet foreslo han at det måtte finnes andre «organer» som kunne ta det alt vesentlige av arbeidet. Det var Røde Kors han hadde i tankene.

Noen dager senere forsøkte byråsjef Einar Moen å få en oversikt over hvilke arbeidsoppgaver et slikt oppdrag ville føre med seg, som han gjorde rede for i et PM til statsråden.⁶³⁵ Han følte seg temmelig overrumplet, skrev han, selv om han måtte medgi at det var naturlig at oppgavene ble lagt dit. Arbeidssituasjonen var «helt sprenget», kontoret lå langt etter med øvrige oppgaver. To stillinger de hadde avertert, hadde de ikke fått respons på, unntatt fra et par som har vært medlemmer av NS og som «neppe kan bli ansatt», innrømmet han. Nå ville han ha klart fastslått «om dette kontor fortsatt skal ha med disse barna å gjøre». «Enig,» skrev Kringlebotten. Oftedal foretok seg ikke noe. Han noterte at han visste om «brukbare søkere», og at «en vel kunne se tiden an med denne sak» til stillingene var besatt.⁶³⁶

Også på det økonomiske området innebar det noen fordeler for departementet å la Røde Kors stå for aksjonen. Allerede før regjeringsvedtaket 22. april hadde Martens informert departementet at hun «helt uforbindtlig» hadde kontaktet Helserrådets Adopsjonskontor med spørsmål om det ville medføre noen vanskeligheter med adopsjoner hvis mødrene ikke ville ha barna når de ble hentet hjem.⁶³⁷ Adopsjonskontoret trodde ikke at det var problemer med å «få bortsatt» barna, hvis de var «åndelig og legemlig friske». Martens mente at det rent praktisk måtte etableres en «slags leir» eller barnehjem hvor de kunne bli «kontrollert» over en periode på et halvt år. Så måtte «man» annonsere gjennom NTB at de mødrene som ville ha sine barn hjem, måtte kontakte «oss». «Vi» skal så undersøke om mødrene kunne garantere at barnet ikke ville falle staten til byrde, «samt om mødrene kan betale omkostningene med hjemsendelsen». Det falt naturlig for Martens å legge til grunn mødrebetaling, for selv om Røde Kors kunne ta på seg

arbeidet med hjemsendelse og å finne mødrene, kunne de selvfølgelig ikke dekke utgiftene.

Dette innspillet kom en uke før regjeringsvedtaket. Men forslaget om at mødrene skulle betale hjemsendelsen, ble ikke nevnt i regjeringsvedtaket, tvert imot ble det poengtert at det skulle skje *på statens bekostning*. Mødrebetaling ville tatt seg dårlig ut, med regjeringspartiets syn på statens ansvar for barnevern. Men det stilte seg annerledes med Røde Kors i en mellomrolle. At dette idet hele tatt kunne komme opp, kaster lys over de økonomiske rammene for operasjonen. Entusiasmen fra forsommeren 1947 kom, som vi skal se, til å dale like fort som den hadde oppstått, da det kom til dekning av utgiftene.

Tre dager etter regjeringsvedtaket 22. april hadde Aasland et møte med Martens, hvor Røde Kors formelt ble gitt oppdraget. Hun ble også bedt om å skaffe en oversikt over nordmenn som var engasjert av UNRRA i Tyskland og som eventuelt kunne oppsøke de enkelte familiene og hente barna.⁶³⁸ Endelig ble hun bedt om å framskaffe en plan fra Ekholt i Hamburg, for hvordan Røde Kors kunne frakte barna hjem til lavest mulige kostnader. Martens henvendte seg til UNRRAs hovedkontor i Paris, og få dager senere kunne hun oversende en liste over seks norske kvinner som var engasjert av organisasjonen i amerikansk og britisk sone, samt i Østerrike og Polen. Det var ingen i Berlin, sovjetisk eller fransk sone.⁶³⁹

Forespørselen til Ekholt ble besvart noen dager senere.⁶⁴⁰ Han gjorde det klart at dette ville koste mye arbeid og penger. I de vestlige sonene ventet han ikke vesentlige problemer, men i den sovjetiske sonen antok han at barna måtte fraktes ut av UNRRAs apparat, eventuelt ved hjelp av Militærmisjonen. Når det gjaldt selve oppsporingen, var han skeptisk til iveren i Norge. Først og fremst var det viktig å finne ut hvordan pleiefamiliene var, i mange tilfelle ville han anbefale at barna ble hos de «da det har vist seg at disse er anstendige mennesker, som virkelig kan gi barnet en chance i livet, istedenfor å komme tilbake til en amoralsk «frøken» oppe i Norge». Han skrev videre at det ville bli mange adopsjonssaker. Men han tvilte på kvaliteten av opplysningene om barna i Oslo. Det ville bli et tidkrevende «tråklearbeide» og transportene burde være avvirket i løpet av sommermånedene, iallfall innen oktober. Transporten innad i Tyskland regnet han ikke med skulle by på problemer. Pleieforeldrene kunne pålegges å bringe barna til Hamburg i puljer på 40 barn ad gangen. Der kunne de innløses i sjømannshjemmet, som allerede ble brukt for hjemtransport av «norskfødte kvinner». Fra Hamburg burde barna sendes med tog til Padborg i Danmark, hvor de kunne overtas av dansk Røde Kors og etter en pause der bli sendt med båt til Oslo via København. For å gå igjennom planen og sikre den administrativt, særlig gjennom forhandlinger med dansk Røde Kors, foreslo Ekholt at generalsekretær Arnold Rørholt og Martens måtte komme til Hamburg snarest.

Alt syntes å ligge vel tilrette for en stor Røde Kors-aksjon. For å sikre dansk medvirkning tok Rørholt kontakt med ledelsen i Danmark, som inviterte en

delegasjon til å komme til København. 10. juni 1947 reiste Rørholt og Martens til København, hvor de la fram planene. Sammen med dem reiste organisasjonens president og formann i Oslo Røde Kors, som foruten å sette seg inn i forholdene i Tyskland, også ønsket å studere det danske hjelpearbeidet der. Generalsekretæren i dansk Røde Kors var begeistret og lovet støtte til transporten til Norge.⁶⁴¹ Rørholt og Martens reiste så videre til Hamburg, hvor etterlysning, henting og transport av barna ble diskutert med Ekholt. Ekholt tok dem med til tysk Røde Kors, som mente at oppsporingen kunne skje via den tyske Suchdienst.⁶⁴² Suchdienst lovet assistanse. Selv lovet Ekholt å utarbeide en plan for transporten av barna fra Hamburg til Danmark.

Røde Kors undersøker i Tyskland

Da Rørholt og Martens reiste fra Oslo, hadde de bare noen lister over barna, uten å vite hvem de var hos eller hvor de var. Men de visste fra UNRRAs henvendelser at en stor gruppe var sendt av Lebensborn til Kohren-Sahlis i 1944 og håpet at mapene til disse barna kunne finnes i Lebensborns hovedkvarter i München. Mens de var i Hamburg, hadde en sekretær i Sosialdepartementet slutført et arkivsøk i Oslo, som ga få pålitelige opplysninger. Fortsatt var tanken at barna måtte hentes før vinteren. Men nå innså departementet at uten nærmere opplysninger kunne Martens' oppdrag bli mislykket. I bråhast ble det bestemt å sende ut en annonse over NTB, som ba mødre og slektninger til krigsbarn som var blitt sendt til Tyskland i okkupasjonstida, om å henvende seg til Røde Kors med opplysninger. Departementet sendte en direktemelding til Hamburg om at Martens måtte kontakte UNRRAs Central Tracing Bureau.⁶⁴³ Det kunne også oppfattes som et hint om å holde seg til offisielle organisasjoner. Hennes rapport fra resten av reisen viser at hun stort sett gjorde det.

Sammen med Rørholt reiste hun videre fra Hamburg til Vlotho og møtte representanter fra det internasjonale Røde Kors' hovedkvarter, utenlandsavdelingen i britisk Røde Kors, samt svenske Röda Korset, og alle lovet assistanse. Deretter fortsatte de til Berlin, hvor major Harald Jacobsen viste dem videre til lederen av UNRRAs Tracing Branch, Vera Samsonoff.⁶⁴⁴ Hun påtok seg å søke i sovjetisk sone, i fransk sektor av Berlin, i Østerrike og i Tsjekkoslovakia og inkludere alle barn med norsk opprinnelse. Gjennom henne fikk Martens kontakt med Randi Seeberg, som var tilknyttet UNRRA i amerikansk sektor i Berlin. Seeberg lovet å foreligge listen over barn fra britisk sektor i Berlin for UNRRAs ansvarlige i byen. En liknende avtale fikk Martens med en representant fra Hauptjugendamt, som skulle ta for seg de tyske Jugendämter. Alle lovet å sende rapporter til Oslo via Militærmisjonen. Videre fikk hun kontakt med en representant for Røde Kors i Polen, som imidlertid ikke hadde noen tro på at norske barn kunne finnes der.

Etter besøket i Berlin gikk turen videre til Wunstorf, hvor de traff lederen for UNRRAs Tracing Branch i britisk sone og dennes norske sekretær, Inger Maria Christophersen, som allerede hadde vært i kontakt Ekholt i Hamburg og var glad for å kunne hjelpe. Derfra gikk turen videre til Essen, og via lederen for britisk Røde Kors der fikk Martens kontakt med Salvation Army's major Preece, som «er beskjeftiget med, mere eller mindre uoffisielt» å bringe barn fra en sone til en annen, opplyste hun. Preece var ikke bare frelsesarméoffiser, men også tilknyttet det britiske militærhovedkvarteret i Essen. Han hadde «første hånds erfaring i hvorledes myndighetene skal behandles», skrev Martens, han var «meget interessert» og ba om å få en rapport over «hva vi hadde truffet av avtaler» i Tyskland.» Han anbefalte at Sosialdepartementet umiddelbart måtte kontakte sovjetiske myndigheter via Militærmisjonen for å få barn ut av den sovjetiske sonen. I Wiesbaden traff Martens endelig sjefen for UNRRAs Child Tracing Branch, Cornelia Heise, som hadde skrevet de første rapportene om barna og satt i gang den norske aksjonen. Heise bemerket under samtalen med Martens at hun var «meget interessert i at saken var tatt opp fra Norge». «Vi fikk et inntrykk av at det tidligere norske standpunkt, at barnene ikke var ønsket i Norge, hadde forbauset dem en smule,» skrev Martens.

Etter besøket i Wiesbaden var det meningen å kjøre tilbake til Hamburg, fordi de hadde fått opplyst at det store Lebensborn-kartoteket i München var forsvunnet. Heise anbefalte imidlertid først å reise til Nürnberg, hvor krigsforbryterdomstolen var i gang med sakene mot lederne av Lebensborn. Hun trodde at flere opplysninger kunne finnes der. I Nürnberg fikk de en samtale med en av advokatene i aktoratet ved domstolen og fikk lese anklagedokumentene. De ble overrasket over å oppdage at anklagene som berørte norske barn, la til grunn at de var stjålet fra mødrene før de ble sendt til Tyskland. Både Martens og Rørholt framholdt at det var ukjent for dem at dette hadde foregått i Norge. Advokaten ville imidlertid ha en skriftlig erklæring fra Sosialdepartementet og fra 5–6 mødre, om barna var blitt sendt «med eller mot» deres vilje.⁶⁴⁵ Martens og Rørholt fikk gå gjennom lister som advokaten hadde, og oppdaget om lag 100 norske navn som var ukjente for dem. Heise hadde anbefalt Martens også å legge veien tilbake om Heidelberg, hvor de gjorde en avtale med den lokale leder av UNRRA og fikk råd om framgangsmåten i den videre ettersøkningsaksjonen. Fra Heidelberg gikk turen tilbake til Ekholt i Hamburg og derfra til Oslo, hvor de ankom 11. juli.

Vi har altså sett at Rørholt og Martens knyttet kontakter over hele Tyskland. Noen av de personene de etablerte forbindelser med, var trolig engasjert i operasjoner i regi av hemmelige tjenester, som i Berlin og i Essen. Det er ikke sikkert at slike forbindelser lettet gjennomføring av hjemhenting, eller at aktivitet i sovjetisk sektor fra slike personer var motivert ut fra barnas beste. Det viste seg også at det ikke kom noe særlig hjelp fra disse kontaktene. Det hang også sammen med et annet forhold. Martens, som troskyldig rapporterte deres forslag, var kom-

met til Tyskland på et tidspunkt da det foregikk endringer i hjelpearbeidet av storpolitisk betydning. UNRRA ble nemlig, med sitt omfattende apparat og personell fra krigstidas allierte, formelt avviklet 30. juni 1947. Både hun og Rørholt rapporterte at omleggingen ville få vidtrekkende konsekvenser; alt ble usikkert både når det gjaldt personell, transport og utgifter, som UNRRA inntil da hadde besørget for slike ettersøknings- og repatrieringsprosjekter. UNRRA hadde hatt en internasjonal stab. Etersom mange av disse menneskene kort tid etter ville gå over i ulike private eller offentlige organisasjoner, var personlige kontakter verdifulle. Som vi har sett, var seks nordmenn tilknyttet UNRRAs kontorer i Tyskland, i likhet med en rekke andre europeiske borgere fra allierte land. Det var USA som sto bak avviklingen av organisasjonen. De var i gang med å bygge opp en ny hjelpeorganisasjon i FN-regi, som fikk navnet International Refugee Organization, IRO.

Nedleggelsen av UNRRA og opprettelsen av IRO introduserte den kalde krigen i det internasjonale flyktningsarbeidet, og samarbeidet over landegrenser og politiske kontakter ble brutt. Øststatene kom til å oppfatte IRO som et amerikansk instrument og boikottet organisasjonen. Dens historie kom til å bli kort, allerede i 1952 ble den avløst av FNs flyktningekommisær.⁶⁴⁶ Politiseringen av hjelpearbeidet kom til å få negative konsekvenser for krigsbarna allerede under selve hjemsendingsoperasjonen. Det ble vanskeligere for representanter for IRO å arbeide i den sovjetiske sonen. Senere ble det, av liknende grunner, vankeligheter med innkrevingen av barnebidrag fra tyske fedre i sonen.

Martens håpet problemene skulle løse seg i britisk og amerikanske sone, også i fransk, hvor de bare visste om tre barn. Verre var det i den sovjetiske, hvor man ikke kunne reise inn uten tillatelse. Ennå hadde ikke Sosialdepartementet rettet noen henvendelse dit. Martens skrev likevel i sin rapport fra reisen at utsiktene var positive. For å understreke betydningen av prosjektet understreket Rørholt i en tilleggsrapport at den generelle situasjonen i Tyskland fortsatt var vanskelig, boligforholdene var katastrofale, med minimal gjenoppbygging, selv om det hadde foregått en viss opprydning i ruinhaugene. Matsituasjonen og sunnhetstilstanden var ikke særlig bedre etter en «ualminnelig streng vinter», opplyste han også.⁶⁴⁷

Denne mer generelle informasjonen om situasjonen i Tyskland var nok nyttig for departementet i den forstand at man ble oppdatert med tanke på hva som var i ferd med å skje med UNRRA. Røde Kors befestet sin posisjon som en slags forlengelse av UD. Men ellers, i forhold til den praktiske siden av hjemsendelsesaksjonen, var informasjonene lite nyttige. Det skulle vise seg at det var Røde Kors' representant i Hamburg, Roal Ekholt, som kom til å spille den viktigste rollen, mens departementene i Oslo og deres offentlige representanter nærmest ble redusert til statister.

Hvem skal betale

Noen dager etter hjemkomsten til Martens og Rørholt, anmodet Thordis Støren i 3. sosialkontor UD om å utvirke en generell utreisettillatelse fra myndighetene i de ulike sonene i Tyskland for 250 krigsbarn, fordi det ville forkorte ventetida med 4-5 måneder, mente hun.⁶⁴⁸ I et internt notat noen dager senere opplyste hun at etterlysningen av mødrene gjennom NTB ikke hadde gitt noe resultat.⁶⁴⁹ Men Røde Kors skulle sette seg i forbindelse med de mødrene man kjente til, fortsatte hun, og forhåpentligvis ville de betale hjemreisen til barna. Hvis ikke, kunne det komme på tale å la barna adoptere i Tyskland. Hun opplyste videre at sekretær Gerd Moum hadde fått opplyst fra Centralpasskontoret at «en generell innreise-tillatelse» neppe ville bli vanskelig å få til, selv om man først ville behandle dette når man visste hvor mange barn det ville bli. Svaret syntes å legge til grunn at krigsbarna egentlig ikke var norske statsborgere, på tross av at Centralpasskontoret var klar over at henvendelsen gjaldt barn av ugifte mødre. Norske borgere trengte selvfølgelig ingen innreisettillatelse. Både svaret og spørsmålet viser at man så på barna som tyske, uansett om de etter loven var norske.

Størens brev til UD ga anledning til at fungerende kontorsjef for 3. sosialkontor Kaare Salvesen, etter samtale med Oftedal og Asland satte opp et notat til statsrådene for å få klare organisatoriske og finansielle retningslinjer for at kontoret kunne påta seg det videre ansvaret for hjemsendelsen.⁶⁵⁰ Han innrømmet at den finansielle siden av saken ikke hadde vært drøftet av regjeringen, men la likevel til grunn at forutsetningen hadde vært at staten – «fortrinnsvis Justisdepartementets oppgjørsavdeling» – skulle skaffe de midler «som ikke kan skaffes fra mødrene eller private organisasjoner», «av sparehensyn må en gjøre hva gjøres kan for å få dekket utgiftene privat». Når det gjaldt forholdet til Røde Kors, oppsummerte han at avtalen var at de skulle ta alt det praktiske arbeidet med hjemføringen og anbringelsen av barna. Departementets ansvar var å «overvåke Røde Kors' virksomhet, også finansielt» samt å håndtere rettslige spørsmål. I samarbeid med Røde Kors skulle departementet også sørge for permanent barnehjemsplassering for de barna som mødrene ikke tok i mot. Det var nødvendig på grunn av personalmangelen ved kontoret. Oftedal skrev at han ikke hadde noe å bemerke.

På tross av det forbeholdsløse regjeringsvedtaket 22. april om at staten skulle betale, innførte altså departementet her, med Oftedals vitende, uklarheter som måtte lede til en drakamp om finansieringen. Et tidligere håp i Sosialdepartementet om at UNRRA skulle betale, var definitivt blitt avklart under Martens samtaler i Tyskland, simpelthen fordi organisasjonen var under avvikling. At etterfølgeren, IRO, ikke ville betale, var også avklart. Støren hadde allerede henvendt seg til UD, men hadde fått klar beskjed om at ordinære midler til hjemsendelse av nordmenn i utlandet ikke ville dekke en hjemsendelse som denne. For sikkerhets skyld ble standpunktet skriftlig bekreftet av UD i et eget brev.⁶⁵¹ Oftedal hadde

i sin påtegnning på Salvesens notat skrevet at det måtte avklares om Justisdepartementet kunne betale, hvis barna kunne betraktes «som deporterte», i så fall burde Justisdepartementet betale som for andre deporterte. Sosialdepartementet kunne uansett ikke påta seg ansvaret uten å ha dekning for pengene, skrev han.⁶⁵²

Men midler fra Justisdepartementets oppgjørsavdeling var ikke å tenke på, opplyste ekspedisjonssjef Trygve Leivestad til Moum 4. august. Eneste løsning var dermed «særskilt løyving herfra», konkluderte Støren. Et regnestykke hun satte opp, viste at man i hvert fall trengte 75 000 kroner, som sikkert var lavt anslått, skrev hun. Et par dager senere fikk hun en påminning fra Martens om at det hastet å finne en løsning.⁶⁵³ Martens kunne vise til «konferanser på statsrådets kontor» hvor det var presisert at barna skulle hjem uansett, selv om det ikke var bestemt hvordan utgiftene skulle dekkes.

Ettersom politikken var fastlagt, var det upraktisk å diskutere detaljer i stadig nye konferanser med statsråden. Derfor ble det nå organisert en egen *komité for hjemsendelse av barna* med representanter for departementene og Røde Kors, hvor betalingsspørsmålet kom til å bli en hovedsak.⁶⁵⁴ Mellom 7. august og 11. desember 1947 avholdt denne komiteen så mye som 20 møter, som Støren ledet og refererte. Uklarheter diskuterte hun med Salvesen.⁶⁵⁵ Referatene ble regelmessig lest og påtegnet av byråsjef Moen. På saklistene sto gjennomgang av enkeltbarn fra de listene som til da var skaffet til veie, og praktiske og mer generelle forhold som måtte avklares. Komiteen besluttet fortløpende hva man skulle gjøre med hvert enkelt barn, enten det var å gi en formell «reisetillatelse», «reiseordre» eller å undersøke med Justisdepartementet, mødrene, tyske myndigheter, ettersøkningsorganisasjoner i Tyskland eller IRO for senere beslutning. Fra Røde Kors deltok Dagny Martens, Signe Bryde og Vesla Bøhme og fra Justisdepartementet sekretær Astri S. Rynning fra 2. sivilkontor.

På komiteens første møte 7. august ble Martens' henvendelse om at Røde Kors ikke kunne betale, diskutert i lys av tilsagnet fra statsråden om at departementet skulle dekke utgiftene og regjeringens vedtak 22. april om at det skulle skje «på statens bekostning».⁶⁵⁶ I lys av de resultatløse undersøkelsene som var gjort, var det nødvendig å få fortløpende med å skaffe pengemidlene. Martens minnet om at Røde Kors hele tida hadde gjort det klart at de ikke kunne ta på seg «noen ekstra utgifter». Hun hadde fått melding fra Tyskland om at et par av barna allerede befant seg i en UNRRA-leir, klar for hjemsendelse, og ville snarest vite om hun skulle beordre dem hjemsendt og hvem som eventuelt skulle betale. Mødrene til to av barna hadde sagt seg villige til å betale alle utgifter, skrev Støren i referatet. Men denne optimistiske påstanden måtte hun korrigere i en senere påskrift: «Den ene kan ikke,» skrev hun. Det framgår av referatet at heller ikke den andre strengt tatt hadde bekreftet det. *Det* hun hadde sagt, var at hun bare var i stand til det over et lengre tidsrom. Realistisk sett var det derfor ingen av dem som kunne. Martens ville vite om departementet kunne legge ut for dem.

Departementet hadde ingen egne midler å legge ut. Saken måtte avgjøres av Finansdepartementet. I en søknad 15. august gjorde Støren rede for hele prosjektet og hvordan de hadde beregnet utgiftene, som hun denne gang antok «neppe vil overstige 60 000 kroner».⁶⁵⁷ Forutsetningen for regjeringsvedtaket var at staten skaffer de midler som «ikke kan skaffes fra mødrene selv eller fra private organisasjoner», opplyste hun. Det var Røde Kors som skulle ta seg av henvendelsene til mødrene om dette. Men mødrebetaling var, som vi allerede har sett, ikke forutsatt i regjeringsvedtaket. Selv om Støren tok med mødrebetaling for å sukre pillen for Finansdepartementet, var hun ikke ansvarlig for å endre denne forutsetningen på egen hånd. Som vi har vært inne på, hadde hun også skissert opp dette i et brev til UD. I en merknad til brevet hadde hun føyd til at Røde Kors skulle sette seg i forbindelse med mødrene for å bringe på det rene om de kunne betale for hjemreisen helt eller delvis.⁶⁵⁸ Frydenberg hadde godkjent brevet, Salvesen hadde referert til det i sitt notat, som Oftedal igjen hadde påtegnet 6. august. Det var altså departementsledelsen som fra dette tidspunkt la mødrebetaling til grunn for hjemsendingen for hvert enkelt barn.

Allerede 13. august hadde departementet knyttet mødrebetaling til en sak i Bergen.⁶⁵⁹ Det dreide seg om en kvinne som forsøkte å få sitt barn hjem, mens barnets tyske besteforeldre, som hadde barnet, forsøkte å hindre dette ved å hevde at hun verken var interessert eller skikket. Støren skrev til fylkesmannen og ba ham undersøke hennes boligforhold og økonomi, og om hun var i stand til å betale barnets hjemreise. Hjemsendelseskomiteen undersøkte i hver enkelt sak om mor kunne betale. I henhold til en instruks som departementet lot utarbeide, skulle det opplyses i møterefateret om mor kunne betale, eller om hvem som skulle hvis hun ikke kunne. I referatene fra møtene, hvor lange navnelister ble referert, noterte Støren for hvert enkelt barn om det var reiseklart, om barnet skulle til mor, om mor skulle betale, om man skulle undersøke mer, eller om man skulle la barnet være i Tyskland. Opplysningene om mor kunne betale, ble anført på hvert enkelt kartotek kort som departementet fylte ut.

«Hjemsendingen står på løsningen av det økonomiske spørsmål,» uttalte Martens på møte i Hjemsendelseskomiteen.⁶⁶⁰ Grunnen var at mange mødre ikke kunne betale. De var unge jenter uten, eller med svært liten, inntekt. Finansdepartementet insisterte på at Sosialdepartementet måtte legge fram en proposisjon for Stortinget, som uttrykkelig reduserte en annen post tilsvarende 60 000 kroner.⁶⁶¹ Byråsjef Einar Moen i Sosialdepartementet ba om at Finansdepartementet måtte vise forståelse for at saken hastet, og at en proposisjon ville føre til at hjemsendingen, «som det var meningen å få gjennomført i nær framtid», vil kunne falle i vintertida og føre med seg «uoverskuelige vansker».⁶⁶² For å finne en smidig løsning foreslo han at pengene kunne tas fra en sekkepost på budsjettet, mot at departementet lovet å redusere utgiftene til barnevernet tilsvarende.⁶⁶³ Men Finansdepartementet fastholdt kravet om en egen proposisjon og understreket at

Sosialdepartementet fikk være fornøyd med at de kunne utbetale «strengt nødvendige utgifter» så snart proposisjonen ble satt fram i statsråd.⁶⁶⁴ En midlertidig utbetaling mot reduksjon for barnevernet ble avvist. Et eksplisitt stortingsvedtak om ny bevilgning under en ny post for «Heimføring av norske barn fra Tyskland», var ufavorabel. En uke senere informerte Moen Røde Kors om at departementet «med det aller første» ville fremme en proposisjon for Stortinget, slik at «strengt nødvendige utgifter» ville bli utbetalt når saken lå i statsråd. Når saken sto slik, gikk han ut fra at Røde Kors kunne forskuttere, skrev han, slik at hjemsendingen kunne komme i gang.⁶⁶⁵ I et siste forsøk på å slippe arbeidet med en proposisjon, tok Oftedal kontakt med formannen i Stortingets sosialkomité, venstrerepresentanten Anton Djupvik. Men Djupvik mente at man måtte Stortingsbehandle saken. «Vi får gå i gang og lage en prop. – det er vel ingen vei utenom,» skrev Oftedal.⁶⁶⁶

Observasjonshjem for åndssvake eller gjennomgangshjem

Vi har vært inne på at Aasland og Moum med en gang etter regjeringsvedtaket startet å lete etter et sted til å motta barna. President Erling Steen i Røde Kors hadde informert departementet om at det ikke fantes plass i deres barnehjem. De ønsket heller ikke å blande krigsbarna med sine barn. For at de skulle slippe å bli plaget av norske barn, «som ganske sikkert vilde kaste seg over de små tysktalende barn», hadde de også satt i gang med å finne et eget sted.⁶⁶⁷ Han foreslo et hotell, men det ble for dyrt for Frydenberg. Så tok han opp at Røde Kors kunne sette i stand og administrere noen brakker i den tidligere tyske fangeleiren på Momarken ved Mysen, mot at departementet skulle betale og skaffe personale.

Steen kjente til at brakkene på Mysen ble sett på som en fordelaktig løsning i departementet. Det var en særlig grunn til det, som hadde å gjøre med en frykt for at mange av barna var åndssvake. I førsteutkastet til Stortingsproposisjonen hadde Støren beskrevet brakkene som «innkvarteringsleiren», hvor barna kunne plasseres inntil avhenting.⁶⁶⁸ Men i et notat til Moen skrev hun at det var et observasjonshjem man først og fremst trengte, hvor man særlig kunne undersøke barnas psykiske og fysiske tilstand, akklimatisere dem og rette på språket. Det lå an til at alle de man fant i Tyskland, skulle hentes. Men Støren trodde ikke at mange ville bli hentet av mødre.⁶⁶⁹ Derfor ble det viktig å vite hvor man skulle plassere dem. Med de barnehjemsvanskene man hadde, kunne dette bli et stort problem, skrev hun, selv om antallet ville være avhengig av «hvor mange vi vil ta og gir reiseordre til».

For å finne ut om det var plass i åndssvakeomsorgen hadde hun ringt overlege Ole B. Munch ved Emma Hjorts hjem på Tokerud ved Sandvika, men han hadde beklaget de «fortvilte anbringelsesmuligheter for åndssvake» der og henvist henne til et planlagt hjem for åndssvake i en brakkeleir i Trøgstad. For å finne ut om

det var mulig, kontaktet Støren Wilhelm F.K.C. Hoffmann i Helsedirektoratet, som var ansvarlig for psykiatri- og åndssvakeavdelingen der samtidig som han var overlege på Gaustad. Støren spurte om barna fra Tyskland kunne plasseres i Trøgstadleiren «slik at en kunne betjene seg av det apparatet som eventuelt da var i gang». Hoffmann svarte positivt på dette, men mente at dette «hjemmet» ikke ville være etablert før etter jul, og «da var der jo liten hjelp i det», noterte Støren. Overlegen hadde henvist henne videre til Mysenleiren, som han mente var i god stand og kunne tas i bruk øyeblikkelig. Brakkene egnet seg til formålet, mente han, og pekte på en annen fordel, nemlig at den lå bare fem kilometer fra Trøgstadleiren og dermed kunne ha tilsyn fra tilsynslegen der. I tråd med forslaget foreslo Støren at man skulle utvirke at Helsedirektoratet satte i gang «en avdeling for barn til observasjon» i Mysenleiren

som ledd i det nye prosjektet for åndssvakehjem, også på den måten at de barn fra Tyskland som er åndssvake kunne bli anbrakt der. Andre anbringelsesmuligheter for disse barn finnes vel neppe. Denne løsningen vil være gunstig også av økonomiske grunner. Å sette i gang et observasjonssted bare for barna fra Tyskland kommer antakelig til å bli for kostbart. Å få barna anbrakt til observasjon på de barneheimer som vi har, er meget vanskelig, da heimene nødvendig tar – om de idet hele tatt kan – barn som er unormale på en eller annen måte – av hensyn til det belegget de har fra før.

Moen noterte i en påskrift at han skulle undersøke om dette var mulig. I så fall måtte 3. sosialkontor bestemme organisasjonsformen og få det gjennomført slik at «vi» har hånd om barna til de blir sendt til de endelige bestemmelsesstedene, skrev han. Forslaget ble brakt videre til Frydenberg og Oftedal, som skulle besiktige leiren et par dager senere.⁶⁷⁰ Om Oftedal gjorde det vet vi ikke, men vi vet at Hoffmann og Munch gjorde det. Av deres rapport framgår at brakkene hadde store mangler. Likevel konkluderte de med at de kunne brukes etter at de ble satt i stand, og at det ble ordnet med vann og kloakk og lekeplass for barna.⁶⁷¹

Hvem som opprinnelig fant på dette forslaget, er dermed klarlagt. At det kunne bli satt på papiret, vitner om at iveren etter å finne billige løsninger veide tyngre enn fornuften. En ting var at et brakkeopphold over mange måneder måtte egne seg dårlig for barn som skulle frelses fra elendige forhold i Tyskland. Men forslaget vitner også om historieløshet på et viktigere plan for barnas framtid. Brakkene som Støren omtalte som hvilke som helst andre brakker, hadde nemlig hørt til den beryktede SS Lager Mysen, som skulle blitt Norges første virkelige konsentrasjonsleir, for de 5000 antatt farligste fangene i andre leire. Leirsjefen var hentet fra leirledelsen i Auschwitz. Heldigvis ble leiren ikke ferdig før krigen var slutt. Å plassere antatt åndssvake krigsbarn i en leir av denne typen ville trolig gi helt bestemte assosiasjoner. Men det ville ikke koste mye, departementet

regnet med at Røde Kors eller andre private måtte stå for driften på grunn av «personaltilhøva» i 3. sosialkontor, skrev Støren. Hvorfor forslaget ikke ble realisert vet vi ikke. Da departementet tidlig på høsten 1947 endelig fikk bestemt seg for et mottakshjem, sluttet de å bruke betegnelsen «åndssvakehjem», i stedet innførte de det mer nøytrale «gjennomgangshjem».

Stortingsproposisjon nr. 165 1947

Arbeidet med St. prp. 165 tok tid. Først 13. september hadde Støren ferdig sitt utkast, som ga en gjennomgang av henvendelsene fra UNRRA siden januar 1947.⁶⁷² Hun tok for gitt at mødrebetaling skulle dekke hjemreise, og at hjemstavnskommunene skulle dekke oppholdsutgifter etter at barna var kommet til landet, som om det hadde vært en forutsetning for regjeringsvedtaket. Nye beregninger anslo utgiftene til 100 000 kroner, som departementet finansierte ved å redusere på barnevernet, slik Finansdepartementet ba om. I slutten av september forelå en finpusset versjon, som kuttet i forhistorien og omformulerte punktet om mødrebetalingen til at dette «blir tatt opp seinere».⁶⁷³ Refusjonsbeløp fra mødrene skulle føres til inntekt på budsjettposten til barnevernet, slik at den reduksjonen som ville ramme barnevernet, ikke skulle bli større enn det hjemføringen faktisk kom til å koste staten, anslått til 80 000 kroner. Forslaget om å plassere barna i Mysenleiren, var erstattet av forslag om «en heim». Den 7. november ble proposisjonen lagt fram i statsråd.⁶⁷⁴ Den 19. november skrev departementet til Stortingets presidentskap at man anså det «påtrengende nødvendig» at proposisjonen ble behandlet i Stortinget i inneværende sesjon og «så snart som mulig», for at departementet «straks treffer nødvendige forholdsregler for å få gjennomført heimsendinga».⁶⁷⁵

Sosialkomiteen i Stortinget endret i sin innstilling 28. november departementets forutsetninger, ved å fastslå at hjemhenting skulle dekkes på samme måte som for andre nordmenn som hadde vært sendt ut av landet på grunn av krigen, og som ennå ikke var kommet hjem.⁶⁷⁶ Utleggene for staten, som komiteen anslo til 30 000 kroner, skulle dekkes ved tilleggsbevilgning. Reduksjonen for barnevernet ble derfor satt til 50 000 kroner. Punktet om mødrebetaling ble strøket helt ut. Dermed hadde sosialkomiteen vendt tilbake til regjeringsvedtaket om at hjemhenting skulle skje på statens bekostning, som Sosialdepartementet hadde forkludret i seks måneder. Røde Kors var allerede i gang med å kreve betaling av mødrene. Mot dette slo komiteen fast at norske krigsbarn ute skulle behandles som andre nordmenn ute. Men kritikk av departementet kom verken fra regjeringspartiet eller opposisjon i Stortinget, og innstillingen ble vedtatt enstemmig uten debatt 8. desember.⁶⁷⁷ Først 17. desember ble Finansdepartementet underrettet om endringene og dermed kunne hjemhentingens offisielt starte, nesten et år etter UNRRAs initiativ og tre kvart år etter regjeringsvedtaket.

Stortingsbehandlingen kan ses som et eksempel på hvordan de folkevalgte

griper inn mot byråkratiet. Tilsynelatende gjenopprettet de en likebehandling, som regjeringen opprinnelig hadde vedtatt. Men det videre hendelsesforløpet viser at det bare ble et intermezzo. Omstendighetene omkring regjeringsvedtaket og departementets manøvre avspeiler at hjemhentingene var påtvunget utenfra av de allierte. Stortingspolitikernes taushet utad bekrefter at det hersket en nasjonal konsensus om hva man hadde å gjøre, og at det ikke rokket mer ved prioriteringene enn at det allerede fattige barnevernet skulle betale for de enda fattigere krigsbarna.

KAPITTEL II

Hjem hvis mor betaler

Regjeringens vedtak om hjemhenting la til grunn at alle barn som tyskerne hadde sendt til Tyskland i løpet av krigen, skulle hjem. Dette var også UNRRAs forutsetning da organisasjonens Child Tracing Team våren og sommeren 1947 gjennomførte Tyskland etter barn som var fraktet dit fra okkuperte land. Begrunnelsen var at disse barnetransportene hadde vært i strid med internasjonal lov og rett. Derfor beskrev statsråd Oftedal barna som deporterte. Sosialdepartementet tok uten reservasjoner til etterretning at barna skulle hentes hjem, og informerte berørte parter, mødre, institusjoner og myndigheter i andre land, med følgende standardformulering: «The Norwegian Government has decided that Norwegian children born out of wedlock of Norwegian mother and German father, and sent to Germany during the German occupation, are now to be taken home to Norway.»⁶⁷⁸ Stortinget bestemte at barna skulle betraktes på lik linje med andre nordmenn som ikke hadde kunnet vende hjem på grunn av forhold som krigen hadde skapt. At alle skulle hjem, var den uttrykkelige premissen for Røde Kors' hjemføringsarbeide i Tyskland og var nedfelt i offisielle henvendelser i Tyskland, hvor den engelske standardformuleringen «children born out of wedlock ... and sent to Germany» var presisert til «alle in Deutschland lebende Kinder, die Norwegische Staatsangehörigkeit besitzen».⁶⁷⁹

Slik ble det ikke. I virkeligheten kom bare en brøkdel av barna hjem. Vi skal undersøke hvorfor det ble slik, se på de vanskeligheter og muligheter som forelå, de valg, målsettingene og rammer, ikke minst økonomiske, som ble lagt til grunn.

Sosialdepartementet omgjør Stortingets beslutning

Det gikk ikke lang tid før Sosialdepartementet så bort fra at Stortinget faktisk hadde omgjort departementets opplegg for hvordan hjemhenting skulle betales. Som så ofte ellers i krigsbarnsaken skjedde det uten reaksjon fra politikerne.

Foranledningen var et brev som Trondheim Røde Kors hadde sendt til Norges Røde Kors rett over nyttår 1947/48, med spørsmål om hvordan det ble med refusjon fra mødrene for reisekostnadene etter Stortingsbehandlingen.⁶⁸⁰ Sekretær Thordis Støren fikk i oppdrag å lage utkast til et svar, og gjennom prosessen med svaret ble endringene finformulert. Støren var i starten i villrede. Først skrev hun at reisekostnadene skulle føres opp på et nytt kapittel i budsjettet, slik Finansdepartementet hadde krevd, og at «refusjonsbeløpet» som ble innbetalt, som «også gjelder reiseomkostningene for barna», skulle føres til inntekt etter hvert som de kom inn fra mødrene. Det var nesten ord for ord å konfrontere de formuleringene i proposisjonen som Sosialkomiteen hadde endret. Utkastet ble stoppet, trolig av byråsjef Moen selv. I et forsøk på å rette opp, skrev Støren en tilføyelse om at transportkostnadene skulle dekkes ved en tilleggsbevilling. Dermed var forvirringen total. «Går ikke,» skrev Moen, med strek under. Deretter ga han oppdraget til en annen sekretær. I det endelige brevet ble det kun referert til at proposisjonen og innstillingen var behandlet. Sosialkomiteens endringer ble behendig ukommentert. En formulering om at bevilgningen måtte ses «som en slags forskottering av utgiftsbeløpene», måtte forstås som at statens betaling egentlig bare var midlertidig. En slik utlegging ble forsterket med en setning om at «prinsipielt skal heimsendinga betales av de pårørende», men deretter svekket med en poengtering om at refusjon fra mødrene først skulle tas opp seinere og avgjøres av departementet.⁶⁸¹ I realiteten var det en total omtolking, isvøpt departemental formuleringskunst, som åpnet for å avkreve mødrene den samme betalingen som Stortinget hadde avvist. Etter dette lå mødrebetaling til grunn for avviklingen av den videre hjemhentingsoperasjonen, i strid med intensjonen i Stortingets vedtak.

Innføring av mødrebetaling var ikke den eneste endringen departementet gjorde etter behandlingen i Stortinget. De endret også kriteriene for hvilke barn som skulle komme i betraktning. Både Røde Kors og departementet hadde operert med 150–250 barn. Det var dette antallet som lå til grunn for de beløpene som departementet hadde beregnet at hjemhenting ville koste, og som stortingsinnstillingen la til grunn. Liknende og enda høyere tall hadde også vært publisert. I et intervju som kaptein Ekholt ga i september 1947, opererte han med mer enn 350 og opplyste at alle som ble funnet, skulle hjem.⁶⁸² Dette var utvilsomt i tråd med intensjonen i de politiske vedtakene, men neppe i tråd med oppfatningene i departementsledelsen, som helt siden sommeren 1945 hadde vært at krigsbarna i Tyskland burde forbli der de var. Etter at aksjonen var tvunget gjennom og så ut til å bli svært omfattende med Røde Kors' voksende entusiasme, fant departements-

ledelsen anledning til å markere at antallet burde begrenses. Det skjedde etter initiativ fra Oftedal selv ved at Moen dikterte en formulering som Støren leste opp på møtet i Hjemsendelseskomiteen 6. november, og som deretter i sitats form ble ført inn i referatboka. For å gjøre det klart at hun overbrakte en instruks fra statsråden, formulerte hun det slik: «Fru Støren refererte uttalelse fra byråsjef Moen om at statsråden presiserer at forutsetningen for heimsendinga er at det bare er barn i nød som kommer i betraktning.»⁶⁸³ Eksternt skjedde det ved at Moen, noen dager etter møtet, uttalte til *Aftenposten* at det bare var barn «som trenger det», som skulle hentes hjem, de andre skulle bli i Tyskland.⁶⁸⁴ Men Stortinget hadde ikke tatt slike forbehold.

Fra Hamburg hadde Ekholt uttalt til *Morgenbladet* at «den norske regjering har som kjent besluttet at alle norske barn som er sendt til Tyskland skal føres tilbake til Norge og vi har satt fram et absolutt krav om dette overfor de allierte myndigheter i Tyskland».⁶⁸⁵ Det var etter disse retningslinjene han hadde lagt opp sitt arbeid, og det er klart at han trodde at det var i tråd med departementets ønsker. Etter stortingsvedtaket 8. desember var det han og ikke departementet, som utøvet folkeviljen. De andre fra Røde Kors som arbeidet med saken, oppfattet på samme måte at de skulle finne *alle*. Vi kan se av referatene fra Hjemsendelseskomiteen at de kastet seg inn i saken med en glød som smittet over fra Ekholts bredt anlagte undersøkelser, med det samme målet. Det var derfor ikke så merkelig at Røde Kors-representantene i første omgang ikke helt oppfattet intensjonen i Oftedals nye retningslinjer for Hjemsendelseskomiteen. Det ser ut til at de i en periode tolket innspillet som at han ønsket grundigere undersøkelser for hvert barn. Inntil da hadde ettersøkingen fulgt de navnelister man hadde, uten å konsentrere seg spesielt om de blant barna som eventuelt var i nød. Det var helt naturlig ettersom alle i prinsippet skulle hjem. Hvordan den faktiske situasjonen var for det enkelte barn var dessuten vanskelig å avgjøre, fordi rapporter om forholdene i fosterhjemmene var summariske og ofte bare basert på de opplysningene fosterfamiliene selv ga. I stedet for å forsøke å spesifisere leveforholdene, hadde departementet og Røde Kors tidlig under aksjonen blitt enige om å bruke standardformuleringen «barnet er i nød på grunn av ernæringsforholdene i Tyskland», men denne formuleringen hadde ingenting med det enkelte barns situasjon å gjøre. Innholdet var simpelthen at barnet var i nød *fordi* det var i Tyskland.

Inntil oppstrammingen hadde man derfor fulgt en relativt enkel prosedyre i Hjemsendelseskomiteen. Referatene i møteboka gir et godt innblikk i hvordan man arbeidet. Etter at et barn var lokalisert, drøftet man de opplysningene man hadde om det. Hvis ikke mor var hos barnet i Tyskland, besluttet man at det skulle hentes. Hvis det ikke hadde mor i live i Norge, eller hvis det var klart at mor hadde forlatt det og man ikke fant andre slektninger, besluttet man å undersøke mer, men også da først og fremst med tanke på adopsjon i Norge. Dette hadde man også innhentet juridisk dekning for i form av en betenkning fra Justisdepartementets

administrative avdeling, som konkluderte med at det «bare unntaksvis bør gis samtykke til adopsjon i Tyskland».⁶⁸⁶ Vurderingene tok tid, og enkeltsaker gikk ofte over flere møter. Hvis det forelå tilsagn fra mora om å betale reiseutgiftene, ga man raskere reiseordre. Barn av NS-mødre ville man ikke ha hjem. Men etter Oftedals innskjerping ser det ut til at man brukte mer tid på hver enkelt sak enn tidligere, med færre avgjørelser. Men det var ikke noe tema om barna enkeltvis var i noen konkret nødsituasjon.

Departementsledelsen grep imidlertid inn nok en gang og viste til retningslinjene fra Oftedal 6. november. Røde Kors fikk beskjed om å gå gjennom sine rutiner i lys av «de nye retningslinjene som Departementet har gitt for arbeidet», skrev Martens til Ekholt i Hamburg, med store konsekvenser for framgangsmåten i Tyskland.⁶⁸⁷ Det var ikke tillatt å gi reiseordre for noe barn før man hadde fått rapport fra en «uhildet person» etter besøk i barnets hjem i Tyskland. Man hadde ikke lenger lov til å stole på tyske rapporter. Martens skrev videre at man i Røde Kors i Oslo var «fullt på det rene med at dette vil forsinke arbeidet langt utover den tid man egentlig hadde håpet å ha alle barna hjemme, men kan dessverre ikke etter de nuværende bestemmelser se at det kan gjøres på nogen annen måte». Hun ba Ekholt undersøke om IRO kunne samle inn slike rapporter i de vestlige sonene, eller om det fantes andre som kunne gjøre det. I den sovjetiske sonen var det ikke lenger mulig for IRO eller andre utenlandske organisasjoner å arbeide, derfor var man avhengig av rapporter fra stedlige myndigheter. Hun ba Ekholt spesielt påse at opplysningene ble så fullstendige som mulige særlig når det gjaldt barnets alder, vekt og høyde, som kunne gi en indikasjon på helsetilstanden. Det hastet, skrev hun, fordi departementet vurderte om de skulle sende en egen representant for å utføre slike undersøkelser, noe hun mente var helt unødvendig, ettersom Norge jo var med i IRO.

Samme dag som brevet med disse instruksene ble sendt til Ekholt, informerte Martens Sosialdepartementet om at «på grunn av de nye retningslinjer i arbeidet med hjemføringen blir saken nu trukket så i langdrag og det gir så meget ekstra arbeide at vi har måttet avse en dame kun til dette arbeidet». Hun ba departementet om å dekke lønnsutgiftene.⁶⁸⁸ Men det ville departementet ikke. I stedet ble representanter fra Røde Kors innkalt på byråsjef Moens kontor, hvor Oftedals instruks ble gjentatt og innprentet. Etter møtet skrev Støren at «såvidt jeg kan se – etter at R.K.'s misforståelse av konklusjonene på møtet hos byråsjef Moen er oppklart, vil undersøkelser i Tyskland i framtida innskrenke seg til om barna materielt er i nød». Dermed mente departementet at kravet om mer betaling til Røde Kors var «falt bort». Martens følte seg tvunget til å godta det.⁶⁸⁹ Den videre aktiviteten beskrev Støren slik: «Med de nye planer vi nå har lagt for det fremtidige arbeid, nemlig å gå igjennom alle rapportene og ta hjem øyeblikkelig de som er i nød, og skrive om adopsjon til de andre, skulle arbeidet ikke gi noe ekstra bryderi i framtiden.»

Men departementet var ikke fornøyd, på tross av at de hadde satt gjennom retningslinjer som skrittvis førte målsettingen for hjemhenting tilbake til anbefalingen fra Krigsbarnutvalget om å tillate at de fleste av de barna som var ført til Tyskland, kunne adopteres der. En siste innstramming kom etter at Militærmisjonen hadde satt i gang med henvendelser til sovjetiske myndigheter i østsonen, i første omgang for å få hentet 18 barn, som var lokalisert der.⁶⁹⁰ I begynnelsen av desember var utreisetilattelse gitt, og Røde Kors ble bedt om å forberede hjemreisen. Pleieforeldrene brakte ti av barna til Berlin, og 18. januar ble de sendt videre til Hamburg. Militærmisjonen skrev at det var tvilsomt om man «vil kunne bevege pleieforeldrene til frivillig å skille seg med de øvrige barn», men at man arbeidet videre med saken.⁶⁹¹ I mellomtida hadde kursendringen skjedd i Oslo, og Militærmisjonen spurte UD om hva som skulle skje med ettersøking og hjemhenting i sovjetsonen som var satt i gang. Den 12. januar ba Sosialdepartementet derfor UD om å gjøre kjent for Militærmisjonen at det var uttrykkelig forutsatt at «heimsendinga bare gjelder de barn som er uten forsvarlig omsorg i Tyskland», at beslutning om hvert enkelt barn ville bli fattet av departementet, og at dette også inkluderte barn i sovjetisk sone.⁶⁹²

Brevet, som var godkjent av Oftedal og sendt i kopi til Røde Kors, fikk Militærmisjonen til å spørre UD om «hvorvidt det ønskes at det skal foretas mer vedrørende heimsendelse av ovennevnte barn», eller om man skulle avslutte det hele. I et utkast til svar fra Sosialdepartementet skrev Støren at «En går ut fra at Militærmisjonen nå er kjent med brev herfra av 12. januar», og fortsatte:⁶⁹³ «En går ut fra at de barn som ikke er blitt avlevert i Berlin, trass i ordren om heimsending, blir forsvarlig tatt vare på av pleieforeldrene, og en har under denne forutsetning, og etter de foreliggende omstendighetene intet å merke til at barna forblir hos sine tyske pleieforeldre.» De måtte søke Justisdepartementet om adopsjon, føyde hun til. Mens den allerede foretatte innstrammingen hadde skjerpet kravene til grundige undersøkelser før man kunne konkludere hvordan barna hadde det, fastslo altså Støren her ganske enkelt at de som ikke var hentet til da, rent faktisk var forsvarlig tatt vare på. Det var bare en påstand, tatt ut av luften. Formuleringen var uheldig, syntes byråsjef Moen. Det var tilstrekkelig med et signal om å avslutte aksjonen. I det endelige brevet erstattet han derfor Størens påstand med at barna måtte forbli i Tyskland fordi de «neppe mangler den omsorg eller er i den nød som gjør det påkrevd med øyeblikkelig heimhenting». At de østtyske pleieforeldrene kunne søke adopsjon ble strøket ut: «Vi bør kanskje ikke nevne dette, « skrev han. «Enig,» skrev ekspedisjonssjefen. I det ferdige brevet sto det bare «inntil saka har vært behandlet på vanlig måte».⁶⁹⁴ Under denne omformuleringskunsten lå politiske vurderinger. Selv om man ikke ønsket barna hjem, burde man unngå nyttige tips til fosterforeldrene i en kommuniststat, slik man så det.

Innstrammingene endte langt vekk fra regjeringsvedtaket 22. april 1947 om at alle skulle hentes hjem. Vedtaket i Stortinget 8. desember var ganske enkelt

ignorert. I realiteten ble det innledning til avslutningen av hele hjemsendingsaksjonen. Hjemsendelseskomiteen ble ikke innkalt mer etter nyåret 1948. Etter denne tid pågikk ettersøkingen i enkeltsaker i flere år, faktisk helt fram til 1951, men nye navn kom ikke opp. Innstrammingene var dypest sett motivert ut fra økonomiske hensyn, men også fordi staten ikke skulle hjelpe til med å få «tyskerunger» hjem. Det var logisk å anta at tiltakene ville redusere antallet vesentlig, på samme måte som mødrebetaling.

Mødrenes betalingsevne

Vi skal se på hvordan kravet om mødrebetaling ble iverksatt og hvilken virkning det fikk. Rent praktisk fulgte det et fast mønster. Det første Røde Kors gjorde etter at et barn var funnet i Tyskland, var å finne mors adresse i Norge. Så skrev de til henne om hun ønsket å få tilbake barnet, og om hun kunne betale reiseutgiftene på 250 kroner fra Hamburg til Oslo. Beløpet var «satt noe høyt» skrev departementet til Røde Kors.⁶⁹⁵ I tillegg kom reisekostnadene fra Oslo til hjemstedet. I noen tilfelle var det departementet som sendte ut slike brev. Enten skrev mor tilbake eller noen besvarte henvendelsen på hennes vegne, som hennes foreldre eller den lokale Røde Kors-kretsen.

Det første vi er interessert i å undersøke, er om de barna som myndighetene ga adopsjonstillatelse for i Tyskland, var barn som mødrene ikke kunne betale hjemreise for. For det andre vil vi finne ut om det ble flere slike adopsjoner etter innstrammingene 6. november 1947. Vi skal se på alle innvilgede adopsjoner, og også gjengi såpass mye av behandlingen at leseren kan få et inntrykk av hvordan man argumenterte.⁶⁹⁶ Deretter skal vi mer summarisk ta for oss den gruppen av barn som man bestemte skulle sendes hjem.

Den første saken dreier seg om en mor som hadde født sitt barn i 1943. Barnet ble sendt til Sonnenwiese i Kohren-Sahlis av Lebensborn.⁶⁹⁷ Mora fikk et standardbrev fra Røde Kors 19. september 1947, med spørsmål om hun ville ha barnet hjem, og om hun kunne betale reiseutgiftene. I første del av oktober oppsøkte hun Røde Kors i Oslo og fortalte saksbehandleren at hun ikke kunne ta imot barnet fordi hennes nye ektemann ikke visste om det. Hun hadde heller ikke råd til å betale reisen. Men hun ville at barnet skulle komme til Norge. Sekretæren rådet henne til å snakke med mannen om saken. Det gjorde hun. Mannen ville gjerne tatt barnet, men de kunne ikke på grunn av mangel på bolig. Men han var enig i at det var best for barnet å komme til Norge. Verken han eller kvinnen insisterte på at barnet skulle til Norge.

I mellomtida hadde IRO funnet fosterforeldrene og intervjuet dem. De ga et positivt inntrykk av familien, som ønsket å adoptere barnet. Men det var i strid med regjeringens vedtak 22. april 1947 om at *alle* skulle hentes hjem. Cornelia Heise, som ledet UNRRAs søketjeneste i Wiesbaden, forklarte Røde Kors at

hun ikke ville la barnet hente uten nærmere opplysninger og tillatelser fra norske myndigheter. Hvis alternativet var å beholde barnet i Tyskland, måtte hun vite om regjeringen tillot det, fordi man hadde ferske erfaringer med at okkupasjonsmyndighetene ikke alltid ville hente slike barn, uten å være sikre på at mødrene ønsket dem hjem. Fra da av ble det ikke skrevet mer om at barnet skulle hjem. I stedet ble saken først sendt til Justisdepartementet for adopsjon i Tyskland, deretter returnert på grunn av manglende opplysninger. Saken pågikk helt til 1951 før barnet ble adoptert av de tyske fosterforeldrene.

En enslig mor på Sørlandet fikk i oktober 1947 beskjed om at gutten hennes var funnet og ble sterkt oppfordret til å ta ham hjem. Hun burde tenke på den usikkerheten som var for guttens pleie og stell i Tyskland, skrev Røde Kors, som også ba henne om å betale reiseutgiftene på 250 kroner. Mor svarte at det var umulig for henne, da. Hun bodde hos sine invalide foreldre og hadde det vanskelig økonomisk. Hun hadde omsider fått seg en fabrikkjobb etter å ha vært utestengt fra arbeidsmarkedet i to år. «Jeg har ingen steder å gjøre av barnet og ingen til å passe ham,» skrev hun, «men det verste er at han her skulle få høre «tyskerunge» slengt etter sig.» Hun tenkte på ham dag og natt, men så ingen utvei, skrev hun. Hun opplyste at hun som den eneste i familien hadde vært medlem av NS og var full av anklager mot seg selv. Men hun visste at gutten var hos sin tante i Tyskland og ikke led nød.

Ekholt hadde kontaktet borgermesteren i byen der barnet bodde og informert om at regjeringen hadde besluttet at alle disse barna skulle hjem til Norge. Men opplysningen om mors NS-bakgrunn stilte saken i nytt lys. Da først fikk han instruksjoner om å undersøke hvordan barnet hadde det hos pleieforeldrene. I Oslo anførte Røde Kors dette som grunn til at gutten «bør bli i Tyskland». Saken var, som vi har sett, også oppe på møte i Hjemsendelseskomiteen 30. oktober, som besluttet det samme. Røde Kors informerte mor om at gutten hadde det bra og at pleieforeldrene ønsket å adoptere ham. Mor skrev tilbake at hun aldri ville la ham adoptere. Hun hadde bare avtalt med faren at han skulle være hos tanten i Tyskland en periode. «Jeg kommer ikke alltid å være så økonomisk hjelpeløs som er tilfelle nu,» skrev hun. Men myndighetene satte adopsjonen gjennom. Det ser ikke ut til at mor noen gang ga samtykke.

Denne saken ble besluttet på politisk grunnlag, og mødrebetaling ble aldri aktuelt. Men i en mer vanlig sak, som en Røde Kors-medarbeider på Østlandet opplyser om, betydde det mye: «Vi har hatt forbindelse med ... og kan meddele at hun ikke kan ta sitt barn hjem fra Tyskland. Hun er heller ikke økonomisk slik stillet at hun kan betale reisen for sitt barn. Hun tillater barnet adoptert og fraskriver seg retten til det.»⁶⁹⁸ I et annet tilfelle var det andre vanskeligheter enn penger som avgjorde utfallet.⁶⁹⁹ Mor skrev at hun ikke ønsket å få barnet til seg i Norge. Men mormor, som Røde Kors også hadde fått kontakt med, skrev at *hun* absolutt ville ha barnet for å «gjøre godt igjen den urett jeg gjorde da barnet ble

født». Hun la 250 kroner i brevet. Dermed ble barnet omgående sendt til henne. Mor grep imidlertid inn og krevde barnet returnert og adoptert i Tyskland. Hun mente at mormor ikke kunne makte oppgaven. Pengene kunne Røde Kors bare beholde, skrev hun. Det var en vanskelig sak som ble forelagt statsråden. Den verserte i mange år. Justisdepartementet avsto først adopsjonssøknaden fra de tyske fosterforeldrene. Innen barnet ble returnert og tilslutt, i 1951, endelig ble adoptert av fosterforeldrene i Tyskland, hadde det vært innom både barnehjem og andre pleieforeldre i Norge.

I et tilfelle der mor var død, oppfordret mormor Røde Kors å henvende seg til en familie som hun visste ville ta barnet. De bekreftet dette i et brev, men skrev at «omkostningene fraber vi oss». Mormor mente at Røde Kors burde betale. Barnet ble ikke sendt hjem, men adoptert av fosterfaren i Tyskland.

En mor fraskrev seg sitt barn og ønsket at det skulle forbli i Tyskland. Adopsjon var klar allerede på høsten 1947, mens man ennå ønsket alle barna hjem. Justisdepartementet avsto derfor adopsjonssøknaden fra pleieforeldrene i Tyskland. I en henvendelse i november 1947 til Fylkesmannen i Oslo og Akershus refererte Sosialdepartementet til regjeringens beslutning om at alle barna skulle hjem, og at de som ikke kunne sendes til mødre eller familier her, kunne bortadopteres i Norge. Men 15. november, en uke etter innstrammingen, informerte departementet Røde Kors om at hjemsendingen «utstår». I 1949 var adopsjonen i orden. Selv om det i denne som i mange av disse sakene, ser ut til at det dreide seg om gode adopsjonsforeldre i Tyskland, var det ikke vurderingen av disse som lå til grunn for omgjøringen, men endringen av retningslinjene 6. november.

At saksbehandlingen kunne legge lite vekt på mors situasjon, framgår av et tilfelle hvor en mor i slutten av august 1947 ble tilskrevet med standardbrevet, med spørsmål om hun ville ha barnet, og om hun kunne betale reiseutgiftene.⁷⁰⁰ Om barnet sto det bare at det var funnet. Hun svarte ikke, og etter halvannen måned purret Røde Kors. Denne gang informerte de om at barnet var i nød, og at det ville koste henne 250 kroner å få det hjem. Hun svarte fortsatt ikke og fikk en ny purring. Så, i et langt brev, skrev hun at hun gjerne ville, men foreløpig ikke kunne, på grunn sin vanskelige økonomiske situasjon. Hennes nye mann, forklarte hun, hadde vært med i NS og var utestengt fra arbeidslivet, hun kunne bare forsørge dem med leilighetsvise skurejobber. I tillegg hadde hun fått et nytt barn, og situasjonen var blitt vanskeligere på grunn av sykdom. Hun forklarte at hun hadde undertegnet på adopsjonspapirer og trodde alt var i orden for barnet i Tyskland. Hun anklaget seg selv, etter at hun hadde fått brevet fra Røde Kors.

Så ble hennes sosiale situasjon forverret. Røde Kors opplyste kort før Sosialdepartementet endret grunnlaget for hjemhenting, at hun hadde mistet boligen sin. Noen dager senere fikk hun et brev fra Røde Kors om at barnet nå hadde det svært bra i Tyskland og var hos pleieforeldre med god økonomi. De ønsket å adoptere, og Røde Kors trengte hennes samtykke. Det er ikke vanskelig å forstå at hun

ga samtykke. Men ut fra dokumentene ser det ut til at utfallet godt kunne blitt annerledes, hvis myndighetene hadde forsøkt å hjelpe mor og legge forholdene til rette. Brevene til henne kan oppfattes som en straffekspedisjon, selv om det ikke nødvendigvis var intensjonen. De første informasjonene hun fikk om barnet fra Røde Kors, var heller ikke sannferdige.

Et liknende inntrykk får vi av en sak med ei jente som var hos pleieforeldre i München. Det var også et barn som sto på lista fra Kohren-Sahlis-hjemmet. Etter at mor hadde mottatt standardbrevet, svarte hun i september 1947 at hun ville ha jenta tilbake, hvis hun led nød. Men hvis jenta hadde det bra, trodde hun at det var best for henne at hun ble, siden hun var seks år gammel og sikkert ville savne hjemmet sitt, hvis hun ble sendt til Norge. Når det gjaldt reiseutgiftene skrev hun at hun «dessverre ikke er slik økonomisk stillet at jeg kan betale dem selv». Først i februar 1948 ba Martens Ekholm om å sette i gang undersøkelser om pleieforeldrene i Tyskland, og han fikk en erklæring som tydet på at jenta hadde det bra. Etter at mora fikk vite dette, skrev hun lettet og takket for opplysningene. Det eneste hun ba om, var om hun kunne få et siste bilde av datteren. Saken kom likevel ikke i orden, situasjonen til jenta var i uvisshet ennå i 1953.⁷⁰¹ Vi vet ikke om utgangen hadde blitt annerledes hvis mor hadde fått jenta i 1947, på statens regning slik Stortinget hadde bestemt.

En nesten klassisk Lebensborn-sak dreide seg om ei jente som var levert ut fra hjemmet i Kohren-Sahlis til en høyere SS-offiser i 1944. Senere var alle dokumenter forsvunnet.⁷⁰² Da hun ble funnet av Røde Kors, arbeidet pleiefaren i et varehus etter to års fangenskap. Nå søkte han stilling i det nye politiet. Den norske mora ble aldri funnet, ingen kunne betale for reisen til Norge, så pleieforeldrene fikk beholde henne inntil videre. Men Justisdepartementet ga ikke adopsjonsbevilling da saken ble fremmet i 1949, i stedet ble den utsatt helt til 1951. Da ble hun adoptert av de tyske pleieforeldrene.

En mor fikk i september 1947 det første standardbrevet om at hennes barn var funnet.⁷⁰³ Men hun skrev tilbake at hun hadde adoptert det bort, og at det ikke passet henne å ta det til seg. Dette var ennå mens alle barn skulle hjem. «Hun skal bet.» noterte Martens kontant på brevet. I slutten av september sendte Martens et nytt brev, hvor det sto at selv om mor ikke ønsket barnet hjem, ønsket myndighetene det for adopsjon her, fordi barnet led nød i Tyskland. «Guttens reiseomkostninger som vil komme på ca. 200 kroner til Oslo går vi ut i fra at De vil betale da De vel trots alt har interesse av at gutten kan komme til Norge og få det bra,» skrev hun. Mor svarte i oktober at hun på grunn av lav inntekt ikke på noen måte kunne skaffe pengene, «så gjerne jeg vilde at gutten skulle komme til Norge». Så er vi framme ved 6. november, da grunnlaget for hjemhenting ble endret. Den dagen noterte byråsjef Moen på et notat at «barnet bør bli i Tyskland. Jeg viser forøvrig til konferanse med sekretær fru Støren ang.». «Enig,» kvitterte Støren med en påtegning. Dermed var det ikke mer snakk om å sende dette barnet

hjem, og man interesserte seg i stedet for hvilke forhold pleieforeldrene i Tyskland levde under. Mora ga samtykke, og adopsjonssaken gikk sin gang.

En gutt hadde vært innom flere barnehjem i Norge før han ble sendt til Hohehorst i Bremen høsten 1944.⁷⁰⁴ Mora som bodde hos foreldrene, hadde besøkt ham jevnlig, før han uten hennes kjennskap ble sendt ut av landet. Heise gjorde Ekholt oppmerksom på gutten etter at UNRRA hadde oppdaget hans norsk klingende navn under en kontroll av tilmeldte i sykekassen i München. Ekholt varslet Norges Røde Kors, som sendte det første standardbrevet til mor i midten av september 1947. Hun forsikret om at gutten var tvangssendt til Tyskland, og at hun ønsket ham tilbake. Hun bad om at han måtte plasseres på Røde Kors' barnehjem til hun fikk ordnet seg. Hun lovet å betale i avdrag «det hun kunne».

Byråsjef Moen bestemte deretter at gutten skulle sendes hjem. I Hjemsendelseskomiteen 4. desember noterte man at han var «reiseklar». Men gutten ble aldri hentet. Saken ble liggende utover i 1948. Trolig var man kommet i tvil etter samtalen med mor, som hadde bedt om at hun måtte tilskrives under diskresjon, fordi hun jobbet på et velrenommert hotell. Den avgjørende grunnen var imidlertid at vedtaket var fattet etter 6. november, da man hadde endret retningslinjene. I september 1948 skrev Støren i klartekst at det var slik: «Merk. Denne reiseordre skulle, etter de endelig fastlagte retningslinjer for heimsending, aldri vært gitt. Men den er gitt og vi kan ikke da bruke den vanlige formelen om forsv. tatt vare på og vilkåra osv.» Departementet ba i stedet Ekholt om å kontakte guttens tyske pleieforeldre, som hadde bedt om å få beholde ham. Etter et besøk i hjemmet ble det skrevet en rapport om at forholdene var gode. Så ble mor innkalt av departementet i september 1948, hvor hun ble vist rapporten og bedt om å gi løfte om å skrive til fosterforeldrene om at gutten fortsatt kunne være hos dem. Noen dager senere ga Sosialdepartementet Ekholt ordre om å stoppe hjemføringen. Adopsjonen ble deretter gjennomført av Justisdepartementet i 1949–50.

Et gutt var endt opp hos en fosterfamilie i Østerrike.⁷⁰⁵ Saken ble diskutert i tre møter i Hjemsendelseskomiteen, uten at man tok noen endelig beslutning, i påvente av svar fra mor. Hun var tilskrevet av Røde Kors med standardskrivet. Dette var et barn som klart skulle hjemføres etter reglene, fordi fosterfaren hadde henvendt seg til Norges Røde Kors og bedt om at gutten måtte få tilsendt mat fra Norge. Hans begrunnelse var nettopp de elendige ernæringsforholdene. Men i dette tilfellet ble saken utsatt fordi man ikke klarte å finne mors adresse. Da man til slutt fant henne, hadde man endret reglene. Tre uker etter henvendelsen fra Røde Kors og ytterligere en purring, svarte hun at hun ikke kunne ta barnet på grunn av økonomiske og familiære forhold. Det var bare noen dager etter at retningslinjene var endret. Gutten ble adoptert av de østerrikske fosterforeldrene.

Mange mødre hadde henvendt seg til departementet og Røde Kors i 1946 for å få hjelp til å finne igjen sine barn, som de mer eller mindre frivillig hadde overlatt

tyskerne. En av dem var en kvinne fra Trøndelag, som ønsket å forsikre seg om at hennes barn hadde det bra. Hvis ikke, ville hun ha det tilbake. Barnet hadde vært innom barnehjem i Trondheim, på Godthåp og i Hohehorst, før det ble funnet hos en bedrestilt familie i Hamburg. De ønsket å adoptere barnet. «Barnet har ganske sikkert større sjanser i livet som adoptivdatter av lektor enn om det blir sendt hjem til sin rette mor som sikkert ikke har råd til å påkoste barnet noe videre utdannelse,» skrev Ekholt, selv om han ikke visste noe om mors situasjon. I Norges Røde Kors var man fornøyd og ba kretsen framskaffe skriftlig samtykke fra mor. Men hun ville ha barnet tilbake og ville vite hvor det var. I midten av januar 1947 fikk Ekholt beskjed fra Oslo om å hente barnet.

Så startet en drakamp, som mora tapte. De tyske pleieforeldrene mente at de var best skikket og ville ikke oppgi adressen, meldte Ekholt hjem noen dager senere. Han utsatte å hente barnet og oppfordret Norges Røde Kors til å forsøke å overtale mor. Norges Røde Kors, som etter hvert hadde funnet ut at mor hadde vært internert på Hovedøya i 1945, var enig og sendte saken nok en gang tilbake. Saken gikk deretter over i en ny fase. I Tyskland var UNRRA i gang med sin store ettersøkingsskampanje, og i Norge hadde regjeringen vedtatt at alle barn skulle hjem. Kretsen ble av Norges Røde Kors pålagt å forelegge kvinnen standardspørsmålet om hun kunne betale hjemreisen, fordi myndighetene «for tiden» ikke tillot adopsjoner i Tyskland. Hvis mor ikke ville ta barnet, ville det uansett bli tatt fra pleieforeldrene og adoptert bort i Norge, het det nå. Men i Tyskland hadde Ekholt engasjert seg sterkt på pleieforeldrenes side. I august 1947 appellerte han nok en gang til Oslo om å revurdere saken. På tross av vedtaket om hjemsendelse trenerte han hjemsendelsen videre. Den 6. november omgjorde Sosialdepartementet retningsreglene, og en uke senere hadde kretsen «omsider fått saken brakt i orden», som de skrev. Mor hadde gitt etter for presset og undertegnet samtykke. Sakens dokumenter viser at hun som tidligere internert hadde små sjanser, på tross av at det var hun som hadde satt i gang prosessen med å finne barnet, lenge før regjeringsbeslutningen i 1947. Om det virkelig var sant at barnet hadde det så bra i Hamburg som Ekholt påstod, er umulig å bekrefte.

En mor henvendte seg til Røde Kors i 1947 med en bønn om å få hjelp til å finne igjen gutten sin, som i 1943 var sendt uten hennes kjennskap til Tyskland, mens hun var innlagt på sykehus.⁷⁰⁶ Hun ville ha ham hjem, selv om hun bodde trangt sammen med sin nye mann og deres to barn. Sosialdepartementet bestemte at han skulle hentes og overleveres mor, og påtok seg å betale reisekostnadene. Deretter ba de Ekholt finne gutten og få ham reiseklar. Ved hjelp av tysk Røde Kors fant Ekholt ut at gutten hadde vært i Kohren-Sahlis og var blitt plassert hos en fosterfamilie, som hadde vært evakuert til Berlin. Det kom også opplysninger om at fosterfaren, på tross av at han hadde vært medlem av nazipartiet, hadde en høy stilling. Familien var stadig på flyttfot. I februar 1948 ble de funnet i Schleswig. Ekholt skrev til Norges Røde Kors at gutten ville bli sendt hjem om «ikke alt for

lang tid». Men slik gikk det ikke. Fosterfamilien ønsket å adoptere barnet, og Sosialdepartementet omgjorde i løpet av første halvår 1948 sitt hjemføringsvedtak. Mor lot seg imidlertid ikke overtale. I november skrev Støren at hun skulle sørge for å skaffe mors underskrift «uten at det gjøres noe mer vanskeligheter».

Dokumentene forteller om en trist epilog. Mor hadde til slutt undertegnet på en slags erklæring, men stilt som krav at hun skulle få et siste bilde av barnet. De vordende, tyske adoptivforeldrene etterkom ønsket og sendte et bilde. Men en saksbehandler i Sosialdepartementet undersøkte det og sendte det i retur til Røde Kors i Hamburg, «da jeg faktisk var redd for at hun ved synet av denne skjønne ungen skulle verge seg for å skrive under erklæringen.⁷⁰⁷ Hun har derfor overhode ikke sett dette bildet.» I stedet ba saksbehandleren om hjelp til å skaffe «et lite amatør-bilde, som kunne være «mer egnet» som minne for mora. Dette var i begynnelsen av februar 1949. Samme dag godkjente Justisdepartementet adopsjonen. Noen dager senere sendte Støren den godkjente adopsjonssaken til Ekholt. Det framgår ikke om mor til slutt hadde gitt formelt samtykke.

Episoden viser hvordan en slik mor ble satt under press for å godta adopsjon, på tross av at hun selv hadde tatt initiativet til å få sitt barn hjem. Hun var fattig og derfor fikk hun ingen støtte av departementet mot den velstående juristdoktoren, etter at departementet 6. november 1947 endret reglene og deretter ignorerte hans nazibakgrunn. De fleste av mødrene var fattige, og departementet satte dem under press for å godta adopsjon. De fleste adopsjonsforeldrene ser ut til å være velstående, og mange hadde hatt solide stillinger under naziststyret og vært partimedlemmer. Mens departementet før 6. november uten individuell vurdering bare slo fast grunnlaget med å bruke standardformuleringen «barnet er i nød på grunn av ernæringsforholdene», ble forholdene i de samme pleiehjemmene etter denne datoen omtalt som gode, eller svært gode. Graden av bekymring ser ut til å ha endret seg før og etter 6. november 1947. Noen reell vurdering av mødrenes situasjon opp imot fosterfamiliens ble sjelden gjort. Forslag om å bedre mødrenes muligheter gjennom tiltak forekom ikke. Bare i ett av disse tilfellene tok departementet på seg reisekostnadene.

Materialet viser altså at de fleste av mødrene til barn som ble adoptert i Tyskland, hadde svart at de ikke var i stand til å betale hjemreisen, selv om de ønsket barna hjem. Etter endringene 6. november ble slike ønsker tillagt mindre vekt enn før.

Mødrebetaling – og storpolitikk

Så skal vi se på gruppen av barn som myndighetene nektet adopsjoner for i Tyskland. Vi skal undersøke om dette var barn av mødre som hadde gitt tilsagn om betaling av hjemreisen, og om tidspunktet for endringen av retningslinjene, 6. november 1947, fikk noen betydning.

I denne gruppen er det en markant forskjell mellom barn i den sovjetiske og i de vestlige sonene. Vi ser mønsteret allerede i den første saken.⁷⁰⁸ Det var et barn i Leipzig i den sovjetiske sektoren, som man via Militærmisjonen i Berlin hadde gitt beskjed til pleieforeldrene om at skulle hentes. Som i de sakene vi allerede har sett på, betydde endringen av retningslinjene 6. november en omvurdering. Man startet å se på en sterk adopsjonssøknad fra pleieforeldrene, med anbefaling fra rådmannen i Leipzig. Byråsjef Moen varslet Ekholt om at hjemsendingen skulle stoppes. Nå het det seg at «piken har det godt» hos pleiefamilien.

Men Justisdepartementet avsto adopsjonen, til overraskelse for Sosialdepartementet. Den østtyske pleiemora klagde på vedtaket. Justisdepartementet ba Sosialdepartementet begrunne kravet om hjemsending. Slik var situasjonen i november 1948, da Støren fikk i oppdrag å gjøre rede for hvordan departementet på generelt grunnlag så på saker i den sovjetiske sektoren.

Med dette er for første gang det prinsipielle spørsmål oppstått: Hva skal det gjøres med de barn, som ikke er i nød og (ikke) blir heimsendt, men heller ikke blir adoptert fordi Justisdepartementet, etter det foreliggende f. t. ikke finner å kunne samtykke i adopsjonen

åpnet Støren, og konstaterte at Justisdepartementet hittil ikke hadde tillatt noen adopsjon i russisk sone.⁷⁰⁹ I denne saken hadde man vært usikker på hvilket standpunkt Justisdepartementet tok, forklarte hun, og derfor hadde man ikke gått mot pleiemors søknad. Mor hadde heller ikke bedt om å få barnet hjem, man hadde ikke klart å få kontakt med henne. Barnet var ikke i nød og vilkår for hjemsending forelå dermed ikke, «selv om mora bad om det», fortsatte hun, dermed fortsatte barnet å være norsk statsborger uten formell tilknytning til sine pleieforeldre, og «i tilfelle en ny konflikt i Europa, er barnets muligheter for evakuering og heimsending som norsk statsborger åpen». I en påskrift noterte Moen at han var enig i at man ikke kunne gå til hjemsending bare fordi Justisdepartementet nektet adopsjon.

Sosialdepartementet fastholdt overfor Justisdepartementet sitt standpunkt mot hjemsending, fordi det var best for barnet.⁷¹⁰ Mulighetene for adopsjon forutsatte man «holdes åpen», inntil forholdene i den russiske sonen gjorde innhenting av ytterligere opplysninger mulig. I en påskrift til utkast til svar utviklet Støren de rent politiske aspektene slik:

Merk. jeg er kjent med at JD's standpunkt til adopsjonsspørsmålet bygger på den betraktning at den politiske situasjonen i dag er så usikker at man ikke kan binde norske barn formelt til fremmede som lever under slike forhold, og at man bør la det gå 2–3 år, kanskje, og håpe at forholdene er mer avklart da. Det kan neppe være ønskelig å la norske barn vokse opp i tysk miljø, med

adgang åpen til å komme hit som voksne og gjøre krav på sine statsborgerlige rettigheter. Skal det gjøres noe for å hindre dette bør det vel gjøres av rette myndighet nå.

På grunnlag av dette resonnementet skrev Støren et kort notat for statsråden, hvor hensynet til barnas beste ble skjøvet i bakgrunnen: «Jeg mener en må være oppmerksom på at norske barn såleis vokser opp i Tyskland, og kan gjøre sine statsborgerlige rettigheter gjeldende senere.»⁷¹¹ Vedlagt lå en liste over 11 barn i den sovjetiske sonen.

Sosialdepartementet argumenterte altså for å gjennomføre adopsjoner av barn i sovjetsonen for at de ikke senere skulle utnytte sine rettigheter vis-à-vis Norge, mens Justisdepartementet avsto adopsjoner, med henvisning til at man ikke kunne kontrollere gitte opplysninger «og ikke kan ta ansvaret for å binde barna formelt til tyske pleieforeldre i sonen». I realiteten tok ingen av disse begrunnelsene utgangspunkt i barnas ve og vel, men i ulike politiske vurderinger. Justisdepartementet utnyttet det faktum at man ikke kunne operere like fritt innad i østsonen som i vest for å innhente rapporter. Utad ga de en humanitær begrunnelse, istedenfor den reelle politiske, nemlig at man var i ferd med å tilpasse seg en total boikott av Øst-Tyskland, i regi av USA og Forbundsrepublikken.

I denne spesielle saken anstrengte ingen av departementene seg for å få kontakt med mor. I begynnelsen av 1949 ble hun informert om at barnet var i pleie i Øst-Tyskland. Hun svarte at hun hadde trodd at barnet var adoptert i Norge og hadde ikke sett det siden det var en måned gammelt. Hun samtykket i at barnet kunne bli adoptert av pleieforeldrene. Men det hjalp ikke pleieforeldrene, som nok en gang søkte om adopsjon i 1950. Justisdepartementet avsto igjen. I denne saken betydde spørsmålet om mora kunne betale hjemreisen selvfølgelig ingen ting. Det var rent politiske vurderinger som avgjorde barnets skjebne.

Slike politiske overtoner styrte etter hvert de fleste sakene i østsonen. I et annet tilfelle hadde mor vært innlagt på sykehus med tuberkulose.⁷¹² Hun ville ha sitt barn hjem så snart hun ble frisk. Hun forklarte at hun hadde gitt det fra seg for at det skulle være på Godthåp, til hun kunne ta hånd om det selv. Røde Kors fant mors situasjon så vanskelig at en adopsjon i Tyskland var den beste løsning for barnet. De ba om en undersøkelse av pleiefamilien, som var blitt lokalisert gjennom østtyske myndigheter. De ønsket å adoptere barnet og ble støttet av offentlige anbefalinger om at forholdene i hjemmet var gode. Ekholt ekspederte saken tilbake til Oslo, med en anbefaling om hjemsending, ut fra en generell vurdering av at forholdene i østsonen ikke var bra. Men Sosialdepartementet skrev tilbake at «dette ikke nu finner å kunne gi ordre om hjemsending av barnet, da barnet ikke er uten forsvarlig omsorg».

Justisdepartementet, som søkte etter grunner til å hente barnet, sendte saken til fylkesmannen, i håp om å få klargjort at mor var skikket til å oppdra barnet,

eller at hun ville gi samtykke til adopsjon i Norge. I tilfelle kunne man endre barnets tyskklingende fornavn, mente departementet. Men resultatet pekte i motsatt retning. Hun var enke. Hennes øvrige barn var plassert på barnehjem. Hun var fortsatt tuberkuløs. Og hun mente at de tyske pleieforeldrenes adopsjon var til barnets beste, hvis opplysningene om dem var korrekte. Men hvis ikke, ville hun ha barnet hjem. Forsorgsforstanderen i kommunen erklærte at *de* ikke anså henne skikket til «å oppdra barn». Også politiet anbefalte adopsjon. Likevel avslo Justisdepartementet adopsjonen. Vedtaket hadde ingen begrunnelse, og Ekholt ble pålagt å informere pleieforeldrene. Sosialdepartementet måtte bare avfinne seg med det. I et notat skrev Støren: «Barnet har 'forsvarlig omsorg' og kommer såleis ikke inn under vår kategori 'nødlidende'. Vi behøver ikke ta det heim, hvilket vel også ville være uheldig.»

Dokumentene i saken gir inntrykk av en mor som ble manipulert med vekslende informasjon. Hennes eneste interesse var barnets vel. Hun tilbød seg å betale reiseutgifter så langt hun kunne, selv om hun var syk og fattig, og nærmest var i en desperat livssituasjon. Riktignok hadde Justisdepartementet interesse av å få barnet hjem fra østsonen, men ikke av å hjelpe henne til å ta hånd om det. Enden ble at barnet vokste opp som norsk fosterbarn i Øst-Tyskland. I siste instans var det moras fattigdom, manglende tiltak for å hjelpe henne og generelle, politiske vurderinger i Justisdepartementet som gjorde at det ble slik.

En siste sak i denne gruppen gjaldt også et barn i Leipzig. Røde Kors søkte på høsten 1947 etter mor i Norge, men fikk bare kontakt med mormor. Denne ble spurt om hun ønsket å få barnebarnet hjem, og om hun kunne betale hjemreisen. Hun erklærte at hun ønsket barnet hjem, men reisen kunne hun ikke betale «hvor gjerne jeg enn vilde». Hun opplyste også at familien var blitt fortalt at barnet hadde dødd ved fødselen. I slutten av 1947 fikk hun deretter beskjed om at det var gitt reiseordre for barnet. Men Røde Kors ville vite om «det ikke var mulig å få fru ... til å betale barnets hjemreise eller en del av den». Undersøkelser viste at det var temmelig utelukket. Men nå hadde man også fått nyss om at hun hadde vært medlem av NS og hadde fått bot. Betalingen tryglet hun om å få lov til å ordne med senere. På tross av disse opplysningene anbefalte den lokale kretsen av Røde Kors henne og mente at barnet ville få det godt hos henne. I østsonen hadde de sovjetiske militærmyndighetene gitt tilsagn om utreisetilatelse for barnet.

De nye opplysningene gjorde at Ekholt ble satt i gang for å finne ut om forholdene hos pleieforeldrene. Så viste det seg at også pleiefaren hadde vært medlem av nazipartiet. På tross av denne opplysningen tok Militærmisjonen på pleieforeldrenes vegne opp spørsmålet om mor ville fraskrive seg retten til barnet. Sosialdepartementet skrev til mormor at barnet hadde forsvarlig omsorg, og at departementet hadde funnet ikke å ta det hjem til Norge. Grunnen var at man «bare arbeider med hjemsending av barn som er i nød», skrev de. Deretter sendte departementet adopsjonssaken til Justisdepartementet. De avslo adopsjon, rutinemessig.

Enden ble paradoksalt. Sosialdepartementet hadde funnet at betingelsene for hjemsending ikke var tilstede, og at det var det beste for barnet at det ble adoptert. På den andre siden hadde Justisdepartementet avslått adopsjon, *fordi barnet var i østsonen*. Enden på det ble at barnet kom til å vokse opp i Øst-Tyskland som norsk statsborger. Hvis det hadde oppholdt seg i Vest-Tyskland, ville mormors manglende betalingsevne trolig gitt samme resultat. De endrede retningslinjene 6. november ble irrelevante. Justisdepartementets overordnede linje var å nekte adopsjon, når man ikke var fysisk i stand til å hente slike barn hjem. Det gjaldt uansett om det forelå positive erklæringer om leveforholdene, av samme type som Sosialdepartementet framskaffet i vestsonene. Det var altså en strid mellom departementene, hvor Justisdepartementet satte sine politisk baserte vedtak gjennom.

Vi skal avrunde med et blikk på hele gruppen av barn som var inne i bildet under hjemhentingsoperasjonen, ut fra de oppgavene som Hjemsendelseskomiteen ga, innen den ble oppløst i tida før årsskiftet 1947/48, samt senere opplysninger. Noen få saker var behandlet før komiteen startet sitt arbeide. Men så langt det er mulig å fastslå, ble ingen nye navn tatt opp etter at den ble lagt ned. Komiteen behandlet til sammen 196 barn. Av disse besluttet man å hente hjem 55 til mødrene i Norge og 18 til adopsjon i Norge, til sammen 73 barn. Pr. 1. juni 1948 mente man at 28 barn var hentet hjem.⁷¹³ Men det var noen som ikke var blitt registrert, og noen kom til på høsten 1948; minst ett ble returnert til Tyskland, ett ble sendt til USA og minst ett gikk til Sverige. Det endelige antallet var trolig om lag 34 ved utgangen av 1948.⁷¹⁴ I de fem påfølgende årene kom noen barn enkeltvis til Norge, men disse kan ikke regnes som ledd i selve hjemhettingsaksjonen.⁷¹⁵

For denne gruppen på 34 barn har vi opplysninger om at mødrene eller andre i den nære familien hadde gitt tilsagn om å betale hjemreisen for 20, mens vi har tilsagn fra Sosialdepartementet om å betale for 11. Det er med andre ord nær sammenheng mellom hvilke barn som det ble gitt tilsagn om mødrebetaling for, og hvilke barn som ble hentet hjem. De fleste av de barna som Sosialdepartementet betalte for, ble hentet hjem til adopsjon. Det gjaldt særlig de man lyktes med å få hentet fra sovjetsonen. Herfra kom det i alt 18 barn.

Disse oppgavene må ses i forhold til de øvrige oppgavene vi har om antallet krigsbarn i Tyskland.⁷¹⁶ Departementet opererte ved begynnelsen av operasjonen med to lister med barn fra UNRRA, som omfattet 150 og 100 barn, og at Ekholt hadde anslått i avisene at det dreide seg om over 300 barn. Kåre Olsen anslo at myndighetene hadde registrert 290 barn, basert på optelling av departementets kortarkiv.⁷¹⁷ Imidlertid har kortarkivet betydelige lakuner, så tallet må være høyere.⁷¹⁸ Hvor mange som mangler, er vanskelig å anslå uten inngående gransking. Som vi har vært inne på, var 30 barn sendt til Sverige allerede sommeren 1945, et tall Røde Kors av ukjente grunner hadde redusert til 25 høsten 1947.⁷¹⁹ Departementet anførte det rette tallet til 29.⁷²⁰ Det var korrekt, for ett av de opprinnelige 30 hadde dødd i Stockholm i juni 1946.⁷²¹ Trolig var 23 barn døde i Tyskland.⁷²² 29

barn kunne man ikke gjøre rede for, de ble bare arkivert under «ikke funnet».⁷²³ Anslagsvis 120 barn var dermed gjort rede for, de øvrige antok man var med mor, far eller fars familie i Tyskland, men det er usikkert. Man anslo denne gruppen til 83 barn. Trolig var de fleste av disse barna rett og slett tatt opp i tyske familier som fosterbarn med en konstruert livshistorie, og etter hvert legitimert og adoptert som tyske borgere. Tross usikkerhetene om de barna som ble igjen, står vi ved to klare funn. For det første at tilsagn om mødrebetaling sto sentralt for hvem som ble besluttet sendt hjem, og for det andre at departementet ga tilsagn om å betale bare for dem som kom fra østsonen.

Hvorfor ble ikke mødrebetaling stoppet av politikerne? Uviljen mot å finansiere hjemhentingsoperasjon, som var demonstrert av både Finansdepartementet og UD, må ses som en forlengelse av motstanden mot hjemhenting. At saken til slutt måtte behandles i Stortinget, var uttrykk for mer enn bare en sedvanlig krangel mellom departementene om postering. Det ble uttrykkelig slått fast at det fattige barnevernet skulle finansiere de ubemidlede krigsbarna. Det var ikke tilstrekkelig politisk vilje til stede til at behandlingen av krigsbarna som en særlig gruppe trengende, ble gjort til et eget politisk tema. Det var igjen et uttrykk for ønske om tverrpolitisk konsensus, som ble bekreftet ved at ingen tok ordet under Stortingsbehandlingen. Ingen partier ønsket å markere seg politisk i forhold til en så vanskelig sak. Det slo begge veier; liksom ingen ønsket å bli oppfattet som talspersoner for krigsbarna, ønsket ingen å bli oppfattet som talerør for opinionen mot dem. Dette skjedde på tross av at sosialkomiteen grep inn og korrigerste departementets opplegg om mødrebetaling, som var behørig bekjentgjort, og som komitémedlemmene måtte vite var omstridt. Hvor mange barn som kunne blitt tilbakeført uten kravet om mødrebetaling eller uten at grunnlaget ble innsnevret til den nye definisjonen av «nød» 6. november, er selvfølgelig umulig å vite. En sammenlikning med tilsvarende hjemføringsaksjoner til andre land, som brukte hardere metoder, som Frankrike, vil kunne gi en indikasjon. Men få opplysninger om andre land foreligger.

Var mødrebetalingen så stor at den hadde betydning for mødrenes valg? Da Røde Kors etter konsultasjon med departementet fastsatte et standardbeløp på 250 kroner til Oslo, hadde departementet bemerket at beløpet var vel høyt, men uten å redusere det. Det svarte til fem måneders understøttelse fra Lebensborn, som departementet også hadde ment var en svært raus ordning. I 1947 var gjennomsnittlig månedslønn for en ufaglært kvinne 110 kroner.⁷²⁴ Hjemreisen skulle altså koste dem over to måneders inntekt. I tillegg krevde Røde Kors oppholdskostnader i Norge. Det kom også til å vise seg at beløpet var langt høyere enn det reisen virkelig kostet. Ekholt gjorde fast avtale med et reiseselskap om transport helt fram til Nærnes for 160 kroner pr. barn, i tillegg til mulige forpleiningskostnader til Dansk Røde Kors underveis.⁷²⁵ Noen barn ble fraktet helt fram fra Berlin for 185 kroner, mens atter noen ble fraktet av Forsvaret for 118 kroner. Ingen av

hjemreisene kom i nærheten av 250 kroner. Så kan man spørre om ikke en mor ville sette alt inn på å få sitt barn hjem, koste hva det koste ville? Svært mange mødre var uten arbeid og inntekt, mange var også uten egen bolig. Trolig ville eneste løsning være hjelp fra familien. Riktignok tilbød departementet noe senere i prosessen at mødrene kunne betale i avdrag. For dem som ikke hadde inntekt eller familie å støtte seg på, kan det likevel ha vært vanskelig å skaffe så mange penger på kort sikt.

Et moment som kan nyansere funnene, har med troverdighet å gjøre. Som vi har sett, forsøkte Røde Kors i første henvendelse til mødrene å motivere med å anføre at barna var i nød, men dette ble ikke begrunnet for det enkelte barnet med *dets* livssituasjon, men med at de var i Tyskland, fordi ernæringsforholdene der i alminnelighet var dårlige. I flere av sakene ser vi at mødrene forsto dette. Mens de etter den første alarmerende henvendelsen hadde sagt seg villige til å forsøke å betale for å få barnet hjem, ikke fordi de så seg i stand til å ta imot det selv, men for å fri det fra nøden i Tyskland, trakk de seg da det ble klart for dem at situasjonen i Tyskland neppe var særlig verre enn i Norge.

Alt i alt må kravet om mødrebetaling kombinert med departementets innstramminger ha vært viktigste årsak til at resultatet av hjemhenting ble så dårlig. At mødrebetaling kunne virke slik, hadde departementet innsett, ved eksplisitt å anføre som begrunnelse for bevilgning i Stortinget at «ikke heimsendinga i det enkelte tilfelle skal stoppe på grunn av manglende betaling fra de pårørende i Norge».⁷²⁶ Det hadde i denne sammenhengen liten betydning at det til slutt var få mødre som faktisk innfridde forpliktelsene. Effekten lar seg avlese i den betydelige forskjellen mellom ambisjonene ved starten på aksjonen og resultatet ved slutten. Det kom også til uttrykk ved at hele operasjonen rent økonomisk kom til å koste langt mindre enn budsjettet. Det skal vi se nærmere på i neste kapittel.

Nytt press fra IRO

Innskrenkingen av retningslinjene for hjemhenting 6. november 1947 til bare å omfatte barn i nød, førte norsk repatrieringspolitikk tilbake igjen til politikken før regjeringsvedtaket 22. april 1947. Konsekvensen ble at norske myndigheter igjen kom på kollisjonskurs med de alliertes repatrieringspolitikk i Tyskland. Endringene ble nokså umiddelbart konfrontert av et innspill fra IRO.

Dette skjedde i form av en tisdagers rapport fra IROs seksjon for barneettersøking i den amerikanske sonen, som var basert på erfaringene fra organisasjonens repatrieringsarbeid i 1947–48.⁷²⁷ Rapporten var utarbeidet i januar 1948 og ble i løpet av våren sendt ut til Norge og andre land. I den stillte IRO seg sterkt avvisende til at tyske familier var i stand til å tilby tilfredsstillende hjem for allierte barn. Tusenvis av barn levde fortsatt skjult i den amerikanske sektor, skrev de, en ettervirkning av det hemmeligholdet som hadde omgitt dem fra da de ble brakt til

Tyskland som ledd i rasepolitikken, og ble anbrakt hos familier som ville oppdra dem i nazistisk tradisjon. Fortsatt reiste det seg spørsmål om barna burde returneres, enten til sine familier eller til andre familier i sitt eget land. Med unntak av IROs representanter for Belgia, mente alle at barna uten hensyn til forholdene i Tyskland eller hjemlandet skulle sendes hjem. De militære myndighetene i sonen la vekt på barnas beste, fortsatte rapporten, men i praksis lå ikke alltid dette til grunn når forskjellige hensyn ble avveid mot hverandre. For IRO, derimot, var dette et særlig anliggende, insisterte man. For å vise at dette gjaldt mange land, eksemplifiserte man skjebnene til 32 barn fra ulike land. Det sterkeste argumentet for å etterlate barna hos tyske fosterforeldre var de tilfellene der de hadde grodd inn i familier som tok skikkelig vare på dem, men også for dem var det usikkerhet, fordi det var svært vanskelig å gjennomføre lovlige adopsjoner. Og uten adopsjoner var det svært vanskelig å beskytte *allierte barn* mot en fiendtlig innstilt befolkning. På den andre siden var iveren stor i de allierte land etter å få barna hjem, ved å tilby dem lovens beskyttelse, sikkerhet og utdanningsmuligheter. Tusenvis av slektninger krever å få sine barn hjem. De krever til og med å få innreisestillatelse til Tyskland for selv å lete etter dem. «I dag har alle returnerte barn til Tsjekkoslovakia blitt forent med sine slektninger. 70% av de som er returnert til Polen har funnet sine foreldre. I noe mindre grad, gjelder det samme barn fra Jugoslavia, Nederland og Norge.»

Rapporten kom altså etter at retningslinjene for hjemhenting var endret i Oslo og leverte argumenter for å vende tilbake til politikken før 6. november. Med alle de forbehold som også ble referert, stemte mange av de norske erfaringene med IROs. Også norske myndigheter snakket og skrev mye om barnas beste. Hjelperearbeidere som var tilknyttet prosjektet, hadde naturligvis dette som sin målsetting. Men det var andre politiske hensyn som rådet i departementene, som avgjorde betingelsene for hjemhenting. Dessuten kapitulerte man lett for vanskeligheter i Tyskland. Mange av fosterforeldrene viste seg å ha vært medlemmer av nazipartiet, og deres uvilje mot å innrapportere barna bunnset i at de hadde fått dem fra Lebensborn i fortrolighet og dermed rent faktisk hadde vært favorisert av naziregimet. En slik status var blitt en belastning, uansett i hvilke soner de befant seg, og ga gode argumenter for stadige flyttinger, navne- og adresseendringer. Flere barn var forsvunnet og meldt døde, trolig var en stor andel av disse kamuflert i fosterfamiliene.

Søkene etter norske barn hadde gitt mange eksempler på slike dekkoperasjoner fra fosterfamilienes side. Men det var ikke hele bildet. Erfaringer viste at flere av de som var funnet, var tatt godt vare på, også av familier som trolig hadde hatt en viss posisjon i nazihierarkiet. Det var også vanskelig å finne eksempler på at barn direkte var røvet fra mødrene i Norge. Det var ikke uvanlig at mødrene på en eller annen måte hadde gitt et tilsagn til adopsjon, selv om de færreste hadde forstått at det var i Tyskland. Helt annerledes var situasjonen i østeuropeiske land

som Sovjet og Polen, hvor tusenvis av barn var regulært stjålet eller tvunget til Tyskland av Lebensborn og andre organisasjoner.⁷²⁸ I Polen krevde familiene sine barn tilbake. Rapporten fra IRO må sees i lys av blandede erfaringer som organisasjonen hadde med landenes holdninger til hjemhenting. IRO hadde sin egen agenda fra seiersmaktene, som den ønsket å sette igjennom i fortsettelsen av den ettersøkingen som UNRRA hadde startet i 1946. Da ble tyske myndigheter pålagt å registrere samtlige allierte barn som hadde vært fraktet til Tyskland i krigsårene som ledd i germaniseringen av befolkningen der. I begynnelsen av 1949 mente IRO at den første registreringen, som hadde framskaffet listene som startet ettersøkingen i Norge våren 1947, ikke hadde gitt ønsket resultat.⁷²⁹ Dette er det nærmeste vi kommer en kritikk av den norske håndteringen av initiativet.

Men rapporten fra IRO må også ses i et annet lys. Organisasjonen kjempet for sin egen eksistens, mot forslag om å legge den ned fra 1950 av. Forslaget må særlig ses på bakgrunn av to forhold. IRO hadde, som forløperen UNRRA, utviklet et stort og kostbart apparatet, som utøvet et merkbart press på statene, som vi også har sett når det gjelder Norge. I 1948–49 var krigen begynt å komme på avstand, og i de nasjonale departementene følte man ikke lenger et like stort behov for innspill utenfra; trolig følte man også en viss irritasjon. Aktiviteten fra IROs side kan forklares med at mye av krigstidas ideologiske entusiasme hadde blitt overtatt med personell som var kommet fra UNRRA. De mente at det fortsatt var stort behov for opprydding i det tyske samfunnet etter nazitidas rasemotiverte manipulasjoner og overgrep. Men dette synet kom i konflikt med statenes tilpassning til kald krig og normalisering med tyske myndigheter. Statene hadde behov for et mindre forpliktene og bedre tilpasset system, også innen rammen av FN, slik også systemet med høykommissærene kom til å bli.

I denne situasjonen ønsket IRO å lansere en ny kampanje og informerte norske og andre lands myndigheter om at en opptrapping av ettersøkingen i Tyskland ble satt i gang. Det var ikke vanskelig å vise til statistiske grunner for behovet. I 1948 hadde IROs søketjeneste ITS⁷³⁰ registrert 28 769 savnede barn, som i løpet av aksjonen økte til 65 690 barn pr. 1. januar 1949.⁷³¹ I 73 % av tilfellene visste man ikke mer om disse barna enn deres navn. Pr. 1. januar 1948 hadde man behandlet 21 000 saker. Etter at nye henvendelser kom til, sto ett år senere fortsatt 20 000 henvendelser tilbake uløste. Ved utløpet av 1949 hadde man registrert i alt 220 972 navn. Fra Norge hadde man mottatt 135 henvendelser i 1948, men bare fem i 1949. Av disse var i alt 58 løst. Det landet som uten sammenlikning mest aktivt hadde søkt sine savnede barn, var Polen, med til sammen 15 417 henvendelser og 2454 løste saker.⁷³² En detaljert statistikk over barn som var funnet på barnehjem eller andre institusjoner, omfattet 21 768 barn, av disse var 70 norske.

Striden om det internasjonale hjelpearbeidet førte til at IRO ble lagt ned i 1950. Et forslag om å opprettholde ettersøkingssesksjonen for barn videre ble sendt ut til frivillige organisasjoner og til 13 land, som hadde deltatt i organisasjonen.

Forslaget kom også til UD og Norges Røde Kors i begynnelsen av 1950. UD ba Sosialdepartementet om å uttale seg. I et PM til statsråden gikk departementets saksbehandler mot å opprettholde ettersøkningsseksjonen, med den begrunnelsen at det nå bare var 35 saker igjen:

Jeg antar at en ikke av hensyn til disse få saker kan støtte opp om Child Search's fortsatte arbeid. Jeg vet ikke nøyaktig hvor mange barn som i alt er kommet til Tyskland uten å være funnet og som altså kommer inn under Child Search's arbeidsområde. Vi får her aldri noen forespørsler, og tatt i betraktning at forholdene i Tyskland stadig har blitt bedre, skulle det ikke være noen grunn til å sette mere inn på å finne disse barna.

Jeg antar at en kan uttale at ITS's arbeide ikke lenger har noen interesse for Norge.⁷³³

I utkastet til uttalelse skrev saksbehandleren at «de saker som er uavgjorte er fåtallige og det antas ikke å være særlige grunner forøvrig som ut fra norske interesser skulle gjøre det påkrevd å opprettholde organisasjonen». Den 3. mars 1950 ble uttalelsen signert av statsråd Aaslaug Aasland og sendt UD.⁷³⁴ Ved den påfølgende nedleggningen av IROs barnesøkningsapparat i 1950 var et formidabelt antall saker fortsatt uløste. Hvor disse barna ble av er et stort og uløst spørsmål knyttet til Tysklands befolkning i etterkrigstida. Som hovedforklaring må vi anta at barna på ulikt vis var gått inn i familier i det tyske samfunnet, kamuflert som tyske barn, en prosess som altså var startet av de nazistiske organisasjonene for å germanisere den tyske befolkningen under krigen, og som altså langt på vei lyktes. Etter IROs tid satte de allierte okkupasjonsmaktene ikke noe inn på å reversere disse familiehistoriene. Det var en arv fra UNRRAs to siste år, da organisasjonen i mange tilfeller ikke medvirket til den repatriering av barn til øst-europeiske land som organisasjonen var forpliktet til, særlig når det gjaldt polske og sovjetiske barn. En kilde opplyser at bare i overkant av 100 barn ble repatriert til sovjetiske områder, mens om lag 40 000 av 200 000 polske barn ble repatriert. I stedet kom det forslag om å sende slike barn til Canada, Australia og til andre oversjøiske områder.⁷³⁵ De kanskje 100–200 norske barna som aldri kom hjem, var bare en liten del av en hær på kanskje 200 000 stjalne barn, som aldri kom til rette, og som ble ofret på den kalde krigens alter.

Hovedlinjen i norsk hjemhentingpolitikk var helt siden krigsslutt at flest mulig krigsbarn og deres mødre ble sendt til Tyskland, og at de som tyskerne selv hadde sendt dit under okkupasjonen, ble værende der. I ettertid ble perioden mellom 22. april og 6. november 1947 å betrakte som en episode, framtvunget av UNRRAs barnesøk i Tyskland. Dermed fikk norske myndigheter fred for påminnelsene om de uoppgjorte forholdene til sine «denasjonaliserte» barn. Røde Kors hadde selvfølgelig ingen innsigelser mot at de kunne overta all statlig ettersøking i Tysk-

land, senere også i andre land. Organisasjonen fikk dermed ytterligere posisjonert seg som en uunnværlig del av norsk sosialpolitikk. Det internasjonale presset i krigsbarnsakene forsvant. Røde Kors søkte fortsatt etter barn, men bare etter anmodning, ikke ut fra en overordnet politisk vurdering av de internasjonale forpliktelsene som den nazistiske befolkningspolitikken hadde skapt. Det passet norske myndigheter bedre enn det stadige presset fra UNRRA og etterfølgeren, IRO.

KAPITTEL 12

Gjennomgangshjemmet 1947–49

Som vi har sett, skulle hjemhentingsaksjonen ut fra regjeringsvedtaket 22. april 1947 omfatte alle barn som var sendt av Lebensborn til Tyskland under krigen, anslått av UNRRA til mellom 250 og 300. For å ta imot dem besluttet Sosialdepartementet å opprette et midlertidig barnehjem for perioden 1. oktober 1947 til 1. mai 1948. Det stedet man til slutt valgte, lå på Nærnes ved Slemmestad, vest for Oslo, hvor barna skulle være før de ble hentet, enten av mødrene, fosterfamilier eller eventuelt sendt til permanente barnehjem. Som bestyrer ble pedagogen Cecilie Murphy ansatt for samme tidsrom. Hun var den første norske kvinne med magistergrad i pedagogikk og er beskrevet som sterk og uavhengig, med solidaritet og vern om de svakeste som grunnholdning.⁷³⁶ I tillegg til Cecilie Murphy og hennes mann, John Murphy, engasjerte departementet hushjelp, kokke, altnuligmann og assistent. Ekteparet Murphy hadde erfaring fra arbeid med barn og gikk til oppgaven med stor entusiasme, kunnskaper og pågangsmot.⁷³⁷ Departementet hadde lagt opp til at Røde Kors skulle hente barna, kontakte mødrene, formidle kontakt med fosterfamilier med tanke på adopsjoner og ha det administrative ansvaret for driften. Murphy skulle akklimatisere barna, gjøre dem vant med norske forhold, lære dem litt norsk og på alle måter forberede dem på deres nye tilværelse. Departementet skulle overvåke det hele, konsentrere seg om at kostnadsrammene ikke ble overskredet, og sikre at mødrene betalte sin del av utgiftene. Planen var at innen 1. mai 1948 skulle aksjonen være avsluttet.

Cecilie Murphy var bestyrer ved Søster Julies Spedbarnshjem på Lysaker da hun

i september 1947 ble oppringt av sekretær Thordis Støren i Sosialdepartementet og spurt om hun ville bestyre gjennomgangshjemmet.⁷³⁸ Hun hadde denne stillingen til slutten i 1949. Mannen, John Murphy, var engelsk og tilknyttet kvekerens hjelpeorganisasjon «The Friends Relief Service». Han hadde erfaring fra sosialt arbeid med barn i London, Berlin og i Finnmark. Arkivmaterialet fra ekteparets virksomhet gir et inngående innblikk i rammebetingelsene for hjemmet og hva som ble budt det enkelte barnet så lenge det var ved hjemmet.⁷³⁹ Da Støren, som i perioder hadde ansvaret for departementets kontakt med Murphy i denne tida, ble intervjuet av Norges Krigsbarnforbund i *Røtter* i 1993, uttalte hun seg sterkt rosende om Murphys innsats. «De var myndighetenes redningsplanke og som redningsplanker flest, ender de med å trekke hele lasset. De skulle hatt medalje,» sa hun.⁷⁴⁰ Etter det som kan forstås fra arkivkildene i departementet, var dette ikke å ta for hardt i. Egentlig var det forsonlige ord, som beklageligvis kom så mange år etterpå, fra en representant for de myndigheter som Murphy måtte sloss mot. Kildene viser at Størens ros i 1993 ligger langt fra den oppfatning av Murphy som rådet i departementet i 1948–49.

Cecilie Murphy var representant for en ny pedagogisk holdning innen barnevernet. At vanskeligstilte krigsbarn var et særlig anliggende, tok hun som selvsagt. I henne hadde barna fått en engasjert beskytter, som analyserte deres problemer ut fra sosiale erfaringer. Hun var ikke opptatt av om barna var «tyske», om de var «normale» eller såkalte «vanskelige barn», heller ikke om snevre økonomiske forhold skulle få bestemme over barnas egeninteresser. Hun vek ikke tilbake for noen vanskeligheter for å finne den beste løsningen for hvert enkelt, og for å oppnå det førte hun korrespondanse med tidligere fosterforeldre i Tyskland, mødre og adoptivforeldre i Norge og departementet. Å forstå barnas atferd og problemer kom foran gamle velprøvde prinsipper om straff og belønning. Etter hvert kom hun til at departementet hadde en unnvikende måte å løse problemene på, at de allerede i starten av aksjonen hadde spilt på mødrenes usikkerhet for sine barns skjebner og lagt til grunn at de var uskikket til å håndtere situasjonen. Dermed hadde departementet i hennes øyne skapt nye vanskeligheter for krigsbarna.

Kritiske synspunkter som dette ble ikke likt i departementet, hvor man så på seg selv som velmenende og oppofrende forsvarere av barns interesser. En av grunnene til det var at departementet hadde lite erfaring med drift av barnehjem. Det vanlige var at private organisasjoner drev barnehjem for egen regning mot tilskudd, uten at departementet var direkte involvert. Men dette hjemmet var ikke et vanlig barnehjem. Departementet var direkte ansvarlig og endret grunnlaget for hjemhenting og hjemmets virksomhet flere ganger. Bestyrerne oppførte seg heller ikke som tradisjonelle barnehjemsbestyrere. Cecilie Murphy var til å begynne med entusiastisk tilhenger av hjemhenting. Men i januar 1948 var hun blitt skeptisk. Det var om lag samtidig som IROs rapport med kritikk av repatrieringen og forslag til en ny aksjon kom til departementet. Grunnen til at

hun endret oppfatning, skyldtes de erfaringene hun hadde gjort i mellomtida, og det hun etter hvert hadde fått vite om hva som hadde skjedd med barna før de kom til Norge. Hennes skepsis kom til å bli gradvis forsterket i tida som fulgte, inntil hun til slutt kom til å se på hjemmet som et skoleeksempel på hvordan nødstilte barn *ikke* burde behandles. Selv om hennes mann ikke er så tydelig i kildene, er det åpenbart at de to gjorde disse erfaringene i fellesskap.

Gjennomgangshjemmets historie, fram til det ble nedlagt 1. april 1949, ble konfliktfylt fra start til slutt. Et grunnleggende problem var at departementet ikke hadde tenkt på at innføringen av mødrebetaling kunne føre til at ikke alle mødrene hentet sine barn. Det førte til at hjemmet måtte drives mye lengre enn forutsatt. Trolig var den midlertidige karakteren også grunnen til at det aldri ble lagt opp rutiner for hvordan økonomiske mellomværender vedrørende driften av hjemmet skulle være. Bestyrerparet måtte legge ut av egen lomme. Det tok tid å få pengene igjen. Etter hvert ble det et fast mønster. Konflikten førte til at Røde Kors, som skulle stå for et mellomregnskap, forsvant ut av bildet. Departementet ville at innkjøp skulle avtales på forhånd, noe som førte til problemer med den daglige driften. Liknende problemer ble det med lønnsutbetalinger, forsikringer og pensjonsberegninger. De endrede forutsetningene førte til stadige oppbrudd og flyttinger, med uro for barna, brudd i det pedagogiske opplegget og en masse ekstra praktisk strev. Mangel på langsiktighet lå bak og *det* kostet penger, som kunne kommet bedre til nytte på andre måter. I stedet for å investere i et fast barnehjem, som etter at hjemhentingene var slutført, kunne vært tatt i bruk for såkalte *vanskelige barn*, som det ellers var skrikende behov for, ble departementet nødt til å bruke penger på midlertidige lokaler, for at de skulle være beboelige gjennom vintertida. Hjemmet holdt til på fem forskjellige steder. Først ble oppholdet på Nærnes forlenget til 1. juli 1948, så, fram til 15. august 1948, var de innlosjert på Stabekk, deretter fram til 1. desember samme år, i Nittedal. Derfra flyttet de til Vikersund, via en ukes innlosjering i Oslo. Barna ble urolige av de stadige flyttingene. Et av dem hadde vært på 14 forskjellige barnehjem i Tyskland, før det kom til Norge.

Gjennomgangshjemmet ble altså preget av praktiske, økonomiske og pedagogiske problemer. Som vi skal se, førte de til flere vanskeligheter for barna.

Starten på Nærnes

At departementet endte opp med Nærnes og ikke Mysen, berodde på en ren tilfeldighet. En sekretær i Norges Kristelige Ungdomsforbund henvendte seg i september 1947 til Norges Røde Kors. Han opplyste at han hadde eiendommen Strandheim på Nærnes ved Slemmestad, som kunne brukes til krigsbarn.⁷⁴¹ Han var tillitsvekkende fordi han var en sentral person i det kristelige arbeidet i Oslo. Departementet slo til med en gang. Etter en rask og overflatisk besiktigelse ble

en leiekontrakt undertegnet. Det var på høy tid, allerede 21. september ble det meldt at det første barnet fra Tyskland var kommet til Oslo. Tanken var at det skulle plasseres i gjennomgangshjemmet etter legekontroll. Men det viste seg at barnet hadde tuberkulose. Dermed ble det innlagt til behandling og kom ikke til Nærnes likevel.

Men meldinger fra Ekholt tydet på at neste pulje skulle følge om kort tid. I høyt tempo ble hjemmet oppbemannet, etter planen for et gjennomsnittsbelegg på åtte voksne og 20 barn.⁷⁴² Så startet problemene. Sentralfyren kunne ikke brukes, og departementet måtte påkoste en ny fyrkjele og nytt røranlegg. Sanitæranlegget var dårlig. Det manglet sengetøy og andre nødvendighetsartikler, som Røde Kors dels måtte tigge til seg fra lokale leverandører og enkeltpersoner, dels måtte leie. Lokalene var mørke og ukoselige. Det var beklagelig ut fra et pedagogisk synspunkt, skrev Cecilie Murphy.⁷⁴³ Det fantes ingen mulighet for aktivitetsrom eller verksted, uten å bekymre seg for at ting skulle bli ødelagt. Eiendommens store uteanlegg fikk man ikke lov av eieren til å bruke. I stedet ble det inngjerdet et lite areal for barna. Det var ikke var rom for pedagogisk virksomhet.

Hektisk aktivitet fulgte for å få orden på de verste manglene. Så kom en ny skuffelse. Transportene fra Tyskland ble utsatt. I stedet kom det noen barn fra Oslo kommune, som hadde stor mangel på barnehjems plasser. Først to måneder senere kunne Ekholt informere om at de to første krigsbarna var avsendt med buss fra Hamburg.⁷⁴⁴ Han skrev at han håpet at det endelig var «gått hull på byllen», og at barna etter hvert kom oppover til Norge.

Murphy skrev senere at hun irriterte seg over at hun ble mangelfullt orientert om det som foregikk i Tyskland.⁷⁴⁵ Etter hvert forsto hun at departementet hadde tiltenkt henne en lang mer avgrenset rolle enn hun selv hadde forestilt seg. Hun fikk ikke vite hva som hadde skjedd med barna før de dukket opp på Nærnes, og heller ikke at det pågikk arbeid i en hjemsendelseskomité parallelt. Hun var blitt fortalt i departementet at det var mødrene som hadde søkt etter barna og bedt om å få dem sendt hjem. Først senere fikk hun vite at det bare gjaldt noen få av dem. Det standardbrevet, som mødrene hadde fått, hvor det stod svart på hvitt at barna led nød i Tyskland, beskrev hun senere som «svakt suggestivt». Ut fra det hadde hun ingen vanskelighet med å forstå at mødrene ble beveget til å redde barnet «fra nødens land». Når enkelte senere uttrykte at de ikke ville bedt om det hvis de hadde visst at barnet hadde vært i gode hender i Tyskland, var det lett å forstå for henne. Da departementet senere beklaget seg over at få av mødrene kom og hentet barna, mente Murphy at det måtte ses på bakgrunn av at de fleste ikke kunne underholde dem, mens andre fastholdt at de hadde gitt fra seg ukegamle spedbarn for adopsjon, som de aldri siden hadde sett. Murphy fikk aldri vite den bakenforliggende grunnen til myndighetenes iver i aksjonens første fase; at de var blitt pådyttet hjemhenting utenfra.

Etter at de to første barna kom i november, ett i desember og ett i midten av

januar 1948, kom den første store gruppen, blant dem de fra sovjetsektoren, 26. januar 1948. Mange av barna var ulykkelige og utrøstelige og ropte etter «Mutti» og «Vati». Flere hadde rørende brev fra de tyske fosterforeldrene med seg. Fram til da hadde Murphy fått det inntrykket, som også mødrene hadde fått, at barna enkeltvis faktisk hadde vært i nød, slik Sosialdepartementet og Røde Kors hadde informert om. Men brevene fra fosterfamiliene formidlet et inntrykk av at barna brått og uten varsel var blitt revet bort fra et trygt og kjærlig hjem og uforstående foreldre. Dette inntrykket fikk hun forsterket etter at hun pr. brev forsikret enkelte av pleieforeldrene om at barna var kommet vel fram, og fikk takknemlige svar tilbake, som tydet på at barna var dypt savnet. Hun fikk mistanke om at alt ikke var som det skulle med hjemhenting. I hennes øyne så det ikke ut som at noen faktisk hadde undersøkt hvordan de konkrete forholdene var for hvert enkelt barn, men at det var andre interesser enn barnas beste som gjorde at de var blitt hentet.

Murphy skrev i sin innberetning at hun på konferanse i departementet i slutten av januar 1948, der også Røde Kors var tilstede, gjorde oppmerksom på innholdet i disse brevene. Da først fikk hun vite at departementet, den gang disse barna hadde fått reiseordre, hadde følt seg bundet av Stortingsbeslutningen om at alle skulle hjem uansett. Senere var det gjort endringer, ble hun videre fortalt, slik at aksjonen bare omfattet «hjemløse barn». Da sosialkontorets nye byråsjef Liv Kluge leste disse setningene i Murphys innberetning i november 1949, noterte hun «Nei» med spørsmålsteget i marginen, og statsråd Aasland føyde til at barna aldri skulle vært hentet.⁷⁴⁶ Der Murphy skrev at saken var dårlig planlagt, noterte Kluge «Ja!». Det var til Murphys formulering om at hele saken «nødvendigvis» var kommet inn i «et nytt spor», da hun fikk mistanke om at mødrene var manipulert, og at bare 10 av de 20 som hadde sagt ja til å ta barna til Norge, faktisk selv hadde hatt noe ønske om eller mulighet for å ta barna. «Det nye sporet» var at tidsrammen ble helt urealistisk, fordi det førte til at man ikke kom utenom adopsjoner. At det krevde tid, hadde hun erfaringer med.

I innberetningen kritiserte Murphy også at departementet ikke hadde vurdert hva det ville bety at barna måtte reagere voldsomt og bli «vanskelige», etter å ha bli revet ut av sine hjem i Tyskland og uten forklaringer sendt til et annet land og plassert på barnehjem. For henne var det en logisk reaksjon, som måtte skape «problembarn». Det hjalp ikke uansett hvilke trøstetiltak man gjorde. Liknende erfaringer hadde hennes mann gjort under barneevakueringen fra London under krigen. Det tok lang tid å komme over det sjokket som flyttingen var. Dette var grunnen til at barna ikke ville lære å snakke norsk, de følte at språket var det siste båndet de hadde til fortida og hjemmet i Tyskland. De isolerte seg for å bevare språket. Departementet hadde heller ikke tenkt noe på hva det kunne føre med seg at noen av barna som kom fra barnehjem i Tyskland, var flyttet en rekke ganger, ett av dem 11 ganger, ett annet hele 14 ganger, før de kom til Norge. De

var blitt utrygge, noen harde og destruktive. For Murphy var ødeleggelsestrangen et symptom på miljøskade og indre vansker. Men muligheten for å komme disse barna i møte var små når de skulle oppbevares i «et annet menneskes hus», med dårlige og uegnede lokaler, uten aktivitetstilbud og utfoldelsesmuligheter, for ikke å snakke om stadig nye oppbrudd.

Et tredje forhold som Murphy tok opp, var den framgangsmåten ved adopsjon som Oslo adopsjonskontor insisterte på å praktisere. De nektet henne nemlig å få kontakt med fosterforeldrene både under selve overleveringen av barna og i tida etterpå. Barna, som etter hvert hadde fått tillitsforhold til Murphy, skulle bare etterlates av henne til helt fremmede ansatte på kontoret til Oslo Helseråd, før de ble presentert for fosterforeldrene. Resultatet ble regelmessige gråteanfoll når hun gikk. Det var ikke vanskelig å forstå for Murphy, barna hadde jo opplevd noe liknende før. Men hennes protest mot en slik umenneskelighet ble kontant avvist. Murphy forsøkte å argumentere med at dette var helt spesielle tilfeller, og at hun kunne gi pleieforeldrene verdifulle opplysninger og råd, men fikk høre at det var mot prinsippene.

Om dette bare var et utslag av den generelle praksisen med anonymitet ved adopsjoner, eller om det var for å viske ut krigsbarnas identitet ved å rive over alle bånd til fortida, slik Thingstad hadde foreslått for Krigsbarnutvalget i 1945, vet vi ikke. Murphys ga seg ikke, men tok saken opp med departementet. Et notat ble satt opp for byråsjef Moen, hvor det ble anført at framgangsmåten ved Oslo adopsjonskontor hadde «spesielle grunner», uten nærmere forklaring.⁷⁴⁷ Moen kommenterte at praksisen måtte bero på «en misforståelse» som ikke kunne gjelde når barna kom fra et observasjonshjem: «Det må da ubetinget være en fordel» med en slik kontakt, føyde han til.⁷⁴⁸ Selv om hun altså fikk medhold, ble praksisen først endret da hun innledet samarbeide med Frelsesarmeens adopsjonskontor, hvor personlig kontakt kunne etableres under overleveringen av barna. Da fikk hun møte fosterforeldrene, barna fikk være litt sammen med begge parter og hun kunne korrespondere med dem i ettetid. Men likevel sto kontakten med fosterforeldrene og mødrene tilbake for det hun kunne ønske. Det var særlig viktig når det gjaldt mødrene, fordi opinionen mot «tyskertøser» og «tyskerunger» fortsatt var sterk og ville ramme hardt de som var dårligst beskyttet, skrev hun.⁷⁴⁹

På flyttefot

Sterkest rammet Murphys kritikk de praktiske tiltakene departementet gjorde for å sikre sammenhengende drift av gjennomgangshjemmet. På grunn av det tidkrevende arbeidet med adopsjonene kunne ikke avviklingen skje som bestemt 1. mai 1948, men ble først utsatt til 1. juli. Etter denne tid var det ikke mer penger til formålet, opplyste departementet. Men så ble det varslet om at det kom fem barn til i mai, og rammene sprakk. På Nærnes var leiekontrakten ikke fornyet

etter 1. juli 1948. Fortsatt hadde de 15 barn som ikke var anbrakt. Kontrakten med det øvrige personalet og med Røde Kors om administrasjonen av hjemmet var utløpet. Dermed forsvant Røde Kors ut av bildet, og departementet måtte selv stå for fortsatt drift.

Murphy satt der med barna og hadde ingen steder å flytte til. For å komme ut av den akutte situasjonen foreslo hun i en konferanse i departementet at hun og mannen kunne opprette et spesialhjem for vanskelige barn. Det kunne skape stabile forhold for resten av den tida som det ville bli behov for hjemmet, mente hun.⁷⁵⁰ Departementet ba henne om å legge fram et skriftlig forslag, hvilket hun gjorde. Hun framskaffet et tilbud om et egnet hus på Vikersund.⁷⁵¹ Støren refererte i et notat tilbudet, også at det var støttet av Røde Kors' barnehjelpsavdeling og av overlege Ole B. Munch ved Emma Hjorts hjem.⁷⁵² Men, konstaterte hun, «vi har hittil i helt uvesentlig grad gitt statstilskott – engangsstønad – til helt private institusjoner». Med dette mente hun til kjøp av lokaler. Ellers finansierte jo departementet driften av en rekke barnehjem. Men Murphy hadde ikke fått tilsagn om støtte fra noen annen kant, anmerket Støren, og det ble det avgjørende argumentet mot prosjektet fra departementets side. Hun måtte derfor la hustilbudet gå. Departementet spilte nå ballen over til Oslo kommune. Bare dager før man sto uten lokaler på Nærnes, hadde en tjenestemann i 3. sosialkontor ved et tilfelle fått kjennskap til at et barnehjem på St. Hanshaugen i Oslo hadde seks ukers ledige lokaler, fram til midten av august. 3. sosialkontor henvendte seg til Sosialrådmannen i Oslo om å leie disse.⁷⁵³ Sosialrådmannen skrev tilbake at det ikke lot seg gjøre på grunn av oppussing, men foreslo i stedet kontoret å leie Ohnheim barnehjem på Stabekk, på betingelse av at departementet betalte alle kostnader og garanterte utflytting senest 15. august.⁷⁵⁴ Med ti barn flyttet hjemmet dit 30. juni. Departementet nyttet høvet til å redusere staben. Fra da av måtte bestyrerparet bruke store deler av kapasiteten på rent praktiske gjøremål.

I departementet var det på dette tidspunktet oppe forslag om å plassere barna på et barnepensjonat. Tanken hadde kommet opp fordi man var blitt oppmerksom på at et slikt barnepensjonat i Spydeberg, som skulle legges ned over vinteren, hadde ledig kapasitet i avviklingstida. Et notat som sammenliknet regnskapet fra Nærnes med et overslag over utgifter for ti barn i Spydeberg, viste at det var billigere. Statssekretær Øksnes føyde til et spørsmål om det ikke kunne gjøres enda billigere ved å skjære ned på betjeningen i Spydeberg. Notatet ble vist statsråd Aasland. Det var i denne sammenheng at statsråden noterte at hun hadde bedt overlege Ole B. Munch ved Emma Hjorts hjem om å undersøke barna på Ohnheim og «eventuelt komme med forslag».⁷⁵⁵ Trolig hadde hun i tankene at en så snau løsning kunne komme i konflikt med de faglige krav til behandlingen av barna, som lå til grunn for etableringen av hjemmet. Det kan se ut som at hun ønsket å forsikre seg om at det ikke var tilfelle. Det viktigste som skjedde på Ohnheim, ble da også overlege Munchs undersøkelse.

Munch undersøkte barna 12. august. Resultatet kom i en rapport som ble sendt med følgebrev til departementet bare fem dager senere.⁷⁵⁶ Han uttalte seg klart og uten forbehold, uten noen støtte til en «billig» løsning, som forslaget om barnepenjonat i Spydeberg gikk ut på. Rapporten omfattet i alt sju barn, som var personlig undersøkt av ham. Bare ett av disse beskrev han som «debil», det vil si lettere åndssvak, men både dette og de øvrige hadde «betydelige miljøskader», skrev han. Rent diagnostisk stemte hans iakttagelser godt overens med Murphys. Men ellers virker de temmelig overflatiske og lite nyttige for annet enn for forslaget om et hjem for vanskelige barn, som Murphy hadde kommet med. To av barna undersøkte han ikke, det ene fordi det skulle til Tyskland igjen, men det «virker normalt» skrev han. Det andre, som allerede var reist, beskrev han med Murphys ord om at det var «tilbakestående og miljøskadet». Han konkluderte med at fire av barna hadde behov for lengre oppdragelse i spesialbarnehage med psykologisk utdannet pleiemor. Etter Munchs undersøkelse kom Spydeberg-alternativet i bakgrunnen, men departementet fortsatte å arbeide med det.

To dager etter undersøkelsen ble det oppbrudd fra Ohnheim. Da gikk flyttingen til gården Fjellhøy i Nordre Nittedal. Flere av barna reagerte sterkt på flyttingen. Igjen kom de til et lite egnet sted, et gammelt våningshus, med utilfredsstillende vann- og sanitæranlegg og dårlig vinterisolert. Det kunne ikke tas i fullt bruk, av hensyn til eieren, som også bodde der. Kontrakten gjaldt fram til 1. november. Murphy ble oppgitt over på nytt å måtte gå inn i vanskelige arbeidsforhold og følte at situasjonen ved hjemmet var i ferd med å bli håpløs. Hun skrev et følelsesladet brev til departementet og forklarte at det ikke engang var lekemuligheter for barna, og at hun og mannen, slik forholdene var der, «ikke kan utføre noe til gagn for disse miljøskadde barn».⁷⁵⁷ Som løsning ba hun departementet om å kjøpe og utbedre huset, slik at det ikke bare ble et nytt midlertidig oppholdssted. Hvis ikke ba hun om å bli løst fra vervet som bestyrer. «Vårt arbeid skulle være ... å lede disse rotløse barna mot sjelelig ro og trygghet. De siste ukers opplevelser har nærmest virket i stikk motsatt retning,» skrev hun.

Murphys brev kom til departementet to dager etter Munchs brev med rapport fra undersøkelsen på Ohnheim. I mellomtida hadde Munch besøkt Murphy i Nittedal, og nå anbefalte han «varmt» at departementet måtte kjøpe huset der og gjøre det til et spesialhjem, under psykiatrisk tilsyn som den «beste løsning» på grunn av det «skrikende behovet» for gjennomgangshjemmet. Det økonomiske mente han kunne løses ved statlig kjøp, statlig tilskudd for oppstart og drift, samt at trygdekassen ble pålagt å betale for barna etter sykehustakst. Munch var en tung alliert for Murphy med lang erfaring fra drift av institusjoner. Hans råd kunne ikke veives vekk uten å bli vurdert. Men 3. sosialkontor likte ikke løsningen, ut fra inngrodd motstand mot å etablere institusjoner i regi av departementet direkte. En konsulent i Europahjelpen som var en bekjent av statsråden, og en sekretær fra departementet, ble bedt om å komme med forslag. «Jeg ser ingen annen løsning

enn å forsere fram et kjøp,» skrev konsulenten privat til Aasland, «barna må ikke flyttes mer. Da tror jeg det blir fare for at ikke engang Murphys noen gang kan få mennesker ut av de arme, omtumlede barna.»⁷⁵⁸ Konsulenten skulle vurdere et annet alternativ som hadde dukket opp. Det var et hus i Ski. Europahjelpens Barnekoloni på Grefsrud ble kastet fram som et tredje alternativ. I en mer offisielt preget rapport til departementet, ga konsulenten en uforbeholden støtte til hjemmet og til Murphys arbeid:

Det var tragisk tydelig for enhver med øyner og ører at dette er barn som trenger omhyggelig behandling av mennesker med overskudd av kjærlighet. Murphies er slike mennesker. Og det er vår plikt å gi dem gode arbeidsforhold. En kan ikke vente å få beholde disse to idealistiske, selvopoffrende, dyktige menneskene i månedsvis dersom en ikke meget snart fra ansvarlig offentlig side får lagt en plan for behandlingen av disse krigsbarna i den nærmeste framtida.⁷⁵⁹

Men departementet ønsket ikke å støtte etableringen av et hjem i regi av enkeltpersoner, selv om det her ikke var noen tilfeldig enkeltperson. I stedet henvendte de seg til Norsk Folkehjelp. Dermed var avgjørelsen overlatt dem, med egne konsulenter og nye, tidkrevende vurderinger. Og resultatet ble negativt; mens Murphy og Europahjelpen hadde uttrykt at huset kunne bli bra etter ombygging, erklærte Folkehjelpens konsulenter at det var fullstendig ubrukelig for formålet. Neste tanke i departementet var at Ski-alternativet kunne bli noe av. Men det viste seg at man hadde å gjøre med en huseier som hadde andre interesser, akkurat som på Nærnes og i Nittedal. Han ville som motytelse ha en leilighet på Oslos vestkant. Departementet overlot nok en gang initiativet til en tredjepart, Oslo kommune, som de ba om å skaffe en leilighet til bytte, med barnehjemsplasser som motytelse:⁷⁶⁰ Å opprette et permanent barnehjem var «eneste mulige løsning av det foreliggende problem. Hvor lang tid det vil ta før alle «krigsbarn» er endelig anbrakt, er det på det nåværende tidspunkt umulig å si. En rekner med at det kan ta flere år». Men i den utstrekning plassen tillot, ville man kunne ta inn andre vanskelige barn, som en i departementet var kjent med at også Oslo kommune savnet anbringelsesmuligheter for. Til å begynne med kunne det være to-tre plasser, på litt sikt alle sammen. Også her ønsket departementet at Norsk Folkehjelp skulle stå for huskjøpet. Det ble nye møter, konsulentvurderinger, henvendelser og forslag, uten at noe kom ut av det.

Da kontraktstida på Fjellhøy gikk mot slutten, var ikke noe skjedd, og Murphy begynte å pakke ned. En kort forlengelse av kontrakten gjorde at man pakket ut. Så fikk Murphy beskjed om at hjemmet skulle flyttes til Ski, og at kontrakten på Fjellhøy var endelig oppsagt. Da de skulle reise i slutten av november, kom det nok en kontrabeskjed. De hadde da seks barn. Murphy fant ingen annen råd enn å ta med seg barna til Oslo, hvor de kom 1. desember. De fikk nattlosji på pike-

pensjonatet «Vår neste» i Professor Dahls gt. 26, som ble drevet av «Foreningen til hjelp for vanskeligstilte unge piker».⁷⁶¹ Mens mannen tok seg av barna, forsøkte Cecilie Murphy forgjeves å få til et møte i departementet. Men der ville de ikke treffe dem. Etter tre dager på pensjonatet var situasjonen blitt uholdbar. Den fjerde dagen tok Murphys med seg barna og troppet opp på sosialminister Aaslands kontor. Statsråden nektet å snakke med dem, «men uttrykte sin forferdelse over å se barna i Sosialdepartementet», skrev Murphy. Det var i ferd med å bli full krig mellom ekteparet og departementet. Murphy skrev:

Ved en påfølgende «konferanse», hvor forskjellige av Departementets funksjonærer var tilstede, viste det seg at det nå ikke lenger gjaldt sak, men person. Det så ut til at det først og fremst gjaldt å fraskrive noen enkelt av departementets funksjonærer ansvaret for den situasjon som var oppstått. En fant det da formålstjenlig å tillegge bestyrerne av hjemmet dette ansvar. De samme funksjonærene, som få dager i forveien ikke hadde vært i stand til å finne noen løsning, hadde nå flere slike ... Det var meget forbausende å legge merke til at der fantes så lite kjennskap til den faktiske utviklingen i saken ... vi ble gjort oppmerksom på at vi hadde forspilt vår stilling og kunne forlate den straks. Det ble da også vist til at vi ikke hadde noen kontrakt med Sosialdepartementet.⁷⁶²

I den opphetede situasjonen foreslo Aasland at barna kunne plasseres i hvilket som helst barnehjem hvor det var plass. For Murphy var det en uhyrlig løsning, og hun besinnet seg. I stedet lot hun seg overtale til å gjøre et nytt forsøk. Men hun satte som betingelse at Røde Kors overtok ansvaret. Denne løsningen ble godtatt. Hun ble bedt om å fortsette i et hus man kunne få låne på Modum Bad, på Vikersund, med samme arrangementet som på Nærnes. Der ville forholdene bli rolige for barna, mente departementet, mens de lovet å prøve å finne en ordning med huset i Ski. I et notat fra konferansen skrev Moen at dermed ville «det ikke lenger bestå noe kontraktsforhold mellom deptet og Murphys», og at lønninger og utgifter dermed ville bli refundert gjennom Røde Kors.⁷⁶³ Øksnes påtegnet at dermed «vil vi ikke ha noe med administrasjonen å gjøre». Aasland føyde til at hun var «enig», og Murphy aksepterte etter noe nøling. Den 9. desember 1948 foregikk så den 5. og siste flyttingen, denne gangen til «Villa Martha», Modum Bad i Vikersund.

På Modum forsøkte Murphy å gjøre det beste ut av situasjonen. Etter noen dager var hun i gang med sine pedagogiske opplegg for barna, med nye ideer til hvordan hjemmet kunne utvikles videre og huset ombygges med tanke på permanent drift som hjem for vanskelige barn. I departementet kan det se ut som at de hadde håpet å få fred for hennes utrettelige virketrang. Men det ble bare en repetisjon. Igjen skrev hun et langt planforslag som neppe noen tok seg tid til å lese i departementet. Noe mer orden når det gjaldt den daglige driften, ble det ikke. Murphys håp om forandring svant. Det ble klart for dem at forholdet med Røde Kors bare

var et proforma arrangement, for at departementet skulle få et pusterom til å plassere barna som ledd i en avvikling. Noen avtale om hvordan påløpte utgifter skulle bli dekket, var heller ikke inngått for dette stedet. Murphy forholdt seg lojalt til at administrasjonen skulle gå gjennom Røde Kors, men kunne i lengden ikke dekke daglige innkjøp med private midler. Dermed hadde de ikke annet valg enn å be Røde Kors framskaffe dekning, anmodninger som Røde Kors' forretningsfører like selvfølgelig videresendte til departementet. I departementet ble de tatt imot nærmest som om de var uberettigede, og vi kan få inntrykk av at bestyrerparet nærmest misligholdt økonomien. De tiltrodde ikke Murphy økonomisk ansvar for en avtalt driftsperiode, fortsatt måtte hun svare for enkeltregninger og småbeløp direkte. Departementet framstår i kildene, kanskje urettferdig, som mer opptatt av utgifter enn av barnas ve og vel. Det kan se ut som at de mente at Murphy skulle kunne dekke melkeregnene uten å sende dem videre.

En slik henvendelse utløste den siste krisen for gjennomgangshjemmet. Den kom etter at en forretningsfører i Røde Kors 31. desember ba sekretær Magne Langholm i departementet om dekning for en regning på 1200 kroner. Langholm noterte:

Han opplyste at han hadde med beskjed fra fru Murphy om at hun trengte penger da hun ikke hadde mer igjen og derfor «hadde vært nødt til å bruke av sine egne». Dette er i og for seg ikke forbausende og er helt i tråd med fru Murphys tidligere opptreden i denne sak ... Det synes uholdbart å fortsette med Murphys direkte under deppet, og det ser ut som om det ikke er annen utvei enn å søke å få anbrakt barna på best mulig måte og avvikle heimen.⁷⁶⁴

Denne gang innlot ikke departementet seg på diskusjon, men ba Røde Kors om å forestå en endelig avviklingen. I begynnelsen av januar 1949, etter bare en måned på Modum, trakk organisasjonen seg fra ansvaret for administrasjonen og krevde fraflytting og klargjøring av huset for annen virksomhet fra 1. februar. Det var i praksis umulig, så fristen ble forlenget fram til 1. april.⁷⁶⁵ Slike frister var ikke noe nytt, men denne gang innså Cecilie Murphy det uholdbare i situasjonen. Etter at hun hadde lyktes med å få tre av de siste fem barna plassert hos det hun håpet var gode fosterforeldre, bestemte hun noen dager ut i januar å trekke seg. I et privat brev til barnevernsinspektør Ellen Esp i departementet skrev hun åpenhjertig at

til tross for alt vårt slit og den mangel på forståelse som vi har møtt hos våre arbeidsgivere, så er det jo for oss det viktigste at vi nå snart har nådd det målet vi har satt oss: å sørge for at disse barna ikke ble slengt inn på hvilket som helst barnehjem ... Forutsetningen var at vi skulle ta de barna som ikke kunne plasseres til Ski. Da denne forutsetningen ikke er mere, finner vi det helt formålsløst å fortsette på den gamle måten. Det blir bare det gamle opp igjen og vi kan

ikke ta ansvaret for å flytte flere ganger med disse barna, selv om Sosialdepartementet kan. Siden 20. november har vi ikke mottatt penger fra noen og har igjen måttet legge ut av våre egne. Da vi nødvendig vil begynne å selge livspoliser osv. håper jeg at det snart blir en ordning Konklusjonen er at vi vil gjøre oss ferdige med dette her.⁷⁶⁶

Det hadde Sosialdepartementet ikke noe i mot. «Deptet har merket seg at De ikke finner å kunne fortsette ledelsen,» skrev de til Murphy, «en beklager den stilling denne saka er kommet i ... og en har ikke utsikt til i den nærmeste framtid å skaffe husrom som vil kunne nyttes til en permanent heim.»⁷⁶⁷ Når det gjaldt selve nedleggelsen, forholdt ikke departementet seg til Murphy, men til Røde Kors. De fant derfor heller ingen grunn til å orientere henne om hvordan avviklingen skulle foregå eller svare på hennes krav om oppgjør for utlegg.⁷⁶⁸ Den 1. april var hjemmet avviklet. Men ennå en måned senere måtte Murphy purre på utestående til driften for mars måned og minnet om at de i løpet av det foregående året «stadig» hadde hatt over 1000 kroner utestående.⁷⁶⁹ Til slutt måtte byråsjef Kluge medgi i et PM til Øksnes at «hun har nok endel tilgode av departementet, da det ved en gjennomgåelse av regnskapsboken her i kontoret viste seg å være en differanse i hennes favør».⁷⁷⁰ Men først etter at kravene var bekreftet av Riksrevisjonen, betalte departementet motstrebende hennes krav.⁷⁷¹

I den endelige innberetningen skrev Murphy at «de arbeidsforhold Sosialdepartementet bød oss (var) ... så dårlige, at vi hadde lite håp om å kunne utrette noe mer for barna. Vi fant lite grunnlag for å tro at det ville bli noen forandring med dette i framtida». Det var ikke med glede, fortsatte hun, at de fant det nødvendig å beskrive sine erfaringer fra halvannet års samarbeide med departementet slik:

Det er beklagelig at dette tiltaket: hjemføring av norsk-tyske «krigsbarn» har vært så dårlig planlagt og er blitt så omtrentlig gjennomført, beklagelig fordi meget mer kunne vært gjort for barna om det hadde vært mer plan og innsikt i gjennomføringen av oppgaven.⁷⁷²

Det var en bitter dom, trolig også over egen maktesløshet, etter å ha satset uegennyttig i en lang periode, praktisk talt uten fritid eller ferie, i stadig håp om å kunne overbevise myndighetene.

Tradisjonell konflikt

Vi har altså sett at avslutningen i samarbeidet mellom Murphy og departementet ikke ble særlig hjertelig, i kontrast til den skjønnmalingen som Støren ga i 1993. Selv om enkeltpersoner i departementets sosialkontor kunne ha sympati for

Murphys engasjement, var de preget av uvilje mot prosjektet, i alt fra dagligdagse spørsmål, som innkjøpsrutiner, til pedagogiske synspunkter. Når det gjaldt det første, mente de at Murphy var for rundhåndet, og at hun skulle ha søkt om tillatelse. Men det er det lett å se at konfliktene rundt disse forholdene var en naturlig konsekvens av at departementet ikke hadde sørget for et vanlig budsjett som bestyrerparet kunne forholde seg til. For Murphy var det bare tidspille å spørre om lov til å kjøpe brød og melk eller leker. Hun ønsket å bruke sin knappe tid til pedagogiske tiltak.

At Murphy ikke vek av veien for å ta med barna opp på statsrådets kontor, var sikkert utålelig for funksjonærene og den siste dråpen som fikk glasset til å renne over for Aasland. Så sterke reaksjoner fra departementsledelsen virker underlig, for både statsråden og den nye byråsjefen, Kluge, kom fra Ap og kan umulig ha vært ukjente med at gode intensjoner av og til kunne rettferdiggjøre litt drastiske virkemidler. Aasland hadde da vært statsråd siden høsten 1945, mens Kluge var helt fersk som byråsjef. Hennes bakgrunn var, som vi tidligere har sett, at hun under krigen hadde skrevet en rapport om framtidens barnevernsarbeid, som i en kort periode hadde kommet i fokus i London i 1944, da det pågikk diskusjoner der om krigsbarna.⁷⁷³

Murphy ble ikke behandlet pent av departementet i ettertid. Etter at de hadde spandert en kort takk for innsatsen i to av de mange brevene om etterbetaling av Murphys utlegg, først i januar, dernest i mars 1949, skrev Murphy tilbake at «det er ikke helt klart om dette er en attest. Hvis så er, vil vi gjerne gjøre merksam på at det er kotyme å skrive slike på særskilte ark, ikke nederst på forretningsbrev. Forøvrig er det vår mening at en slik attest i dette tilfellet vilde ha liten betydning».⁷⁷⁴ Det tok lang tid før de fikk noen attest, og da de endelig fikk en, sto det uttrykkelig at den var avgitt «etter anmodning», uten et ord til anerkjennelse, bare at de hadde vært midlertidig ansatt.⁷⁷⁵ I et utkast til attesten var det tatt med en setning om at hjemmet var tvunget til å «flytte fra det ene sted til det annet», den eneste formuleringen som antydte at de hadde utført et vanskelig arbeid. Men den nye byråsjefen i departementet, Kluge, strøk ut setningen. Denne lille, i attesten usynlige endringen, står som symbol på hva departementet egentlig mente om Murphys innsats.

Det hadde ikke hjulpet med tunge faglige støtteinnspill fra overlege Munch. Departementet hadde utvilsomt hatt klart for seg bedre alternativer enn dem man hadde valgt, men bekymringen for kostnader og motvilje til prosjektet hadde lagt de tyngste føringene. Den eneste gang departementet hadde vist handlingskraft, var med etableringen, under det press som regjeringsbehandlingen i april 1947 hadde skapt. En annen forklaring på manglende initiativ i departementet kan nevnes. I denne perioden hadde det blitt gjennomført en stor omorganisering. Som følge av dette fikk en rekke personer nye oppgaver, og andre, som Kluge, ble hentet inn. Aasland, som tidligere hadde vært statsråd uten portefølje, var

kommet inn som ny sosialminister, etter at Oftedal hadde avgått ved døden i juni 1948.

Plasseringen av de siste barna, to gutter, ble preget av kaoset rundt avviklingen. De var vanskelige å få adoptert bort. Den ene, født i 1941, hadde med seg en legeuttalelse fra Tyskland om at han var døv, trolig etter en ulykke.⁷⁷⁶ Munch hadde undersøkt ham på Ohnheim og konkluderte med at han ikke var døv, men tunghørt og miljøskadd. Hans utvikling ellers svarte til alderen. Munch opplyste at han opprinnelig kom fra Godthåp til Tyskland i 1944 og at han hadde vært på fem forskjellige barnehjem i Tyskland. Murphy hadde fått ham i mai 1948. Etter at hun hadde observert ham et halvt år, kom hun til at han hadde intelligens over gjennomsnittet, og skrev til departementet at han var rikt utrustet.⁷⁷⁷ Men han var vanskelig i samværet med andre barn på grunn av sitt hørselsproblem. Hun mente bestemt at den viktigste metoden for språkutvikling for ham var samvær under trygge forhold med andre barn som hadde normal språkutvikling. Han kunne komme langt ved «riktig og kjærlig behandling», skrev hun, og frarådet sterkt at han ble sendt «på noen døveskole». Trolig la hun vekt på dette fordi hun kjente til at departementet hadde slike planer. Men statsråden bestemte at han skulle anbringes på en døve- og åndssvakeskole.⁷⁷⁸ Tross hennes innvendinger ble han hentet av en funksjonær og sendt til en slik skole. Det siste barnet var født i 1942. Det var en gutt som kom fra sovjetisk sone, preget av underernæring. Murphy mente etter å ha observert ham i to måneder, at han sto noe tilbake for gjennomsnittsutviklingen.⁷⁷⁹ Hun ville ikke at han skulle bli sendt i retur til de tyske pleieforeldrene, som ikke hadde klart å gi ham nok mat. Han var nærsynt og skjeløyd og hun trodde det kom til å bli vanskelig å bortadoptere ham. Ved avviklingen i januar 1949 planla departementet å sende ham til moras hjemkommune og ba om en uttalelse fra Murphy.⁷⁸⁰ Hva hun svarte vet vi ikke, men vi vet at hun var skeptisk til plassering på institusjon. Det var imidlertid ikke byråsjef Kluge. Et par uker før fraflyttingen fra Modum ble gutten hentet – «reist», skrev hun i et PM til Øksnes, og plassert på et barnehjem.⁷⁸¹ Kluge ga inntrykk av at hans skjebne var i de beste hender: «...(han) er nå godt plassert ... til en liten, god barneheim Jeg mener det er riktig at vi har gitt oss tid til helt betryggende plasseringer av disse barna,» forklarte hun. Realiteten var vel heller at man hadde valgt den enkleste løsningen, for departementet.

Aksjon med «overskudd»

Fordi antallet barn som kom hjem, ble langt lavere enn planlagt, gikk aksjonen med betydelig overskudd i forhold til de utgiftene som var blitt budsjettert. Det skal vi se nærmere på her.

Når det gjaldt reiseutgiftene, har vi sett at Røde Kors fastsatte et beløp på 250 kroner pr. barn for transporten til Oslo, i tillegg til et uspesifisert beløp fra Oslo til

bestemmelsessted i Norge. 250 kroner ble avkrevd mødrene, et høyt beløp når de reelle reiseutgiftene ble anslått til 160.⁷⁸² Som vi har sett, inngikk Røde Kors avtale om frakten for dette beløpet. Forsvarsstaben beregnet at det var enda billigere, i mars 1948 sendte de hjem tre barn med buss for 350 kroner, det var 117 kroner pr. barn, inklusive forpleining og hotellovernatting.⁷⁸³ Selv om beløpene kunne variere noe, fra 185 kroner for hele strekningen Berlin-Nærnes og ned under 160 kroner, lå de virkelige utgiftene godt under 250 kroner. Bare små beløp, til sammen 956 kroner, kom inn fra mødrene, selv om Sosialdepartementet aldri helt ga opp å inndrive pengene. I november 1948 henvendte departementet seg til Forsorgs- og legatkontoret med spørsmål om hvordan pengene kunne inndrives fra mødrene eller hjemstavnskommunene.⁷⁸⁴ «De fleste mødrene er antagelig slik stillet at de ikke vil være i stand til å refundere utgiftene,» inrømmet de. Håpet om å gjendrive beløpene fra kommunene, var ikke særlig realistisk. Men at spørsmålet om reiseutgiftene var viktig, er det ingen tvil om. Våren 1948, vel et halvt år etter at de nye retningslinjene var satt igjennom, forsøkte Røde Kors uten hell å få grønt lys for dekning av reiseutgifter fra Tyskland.⁷⁸⁵

Stortinget hadde foretatt sin bevilgning på 80 000 kroner for budsjettåret 1947–48 og departementet innså våren 1948 at man ikke ville make å bruke pengene innen budsjetterminens slutt, 1. juli 1948. I mai skrev derfor Moen, etter utkast fra Øksnes⁷⁸⁶, til Finansdepartementet og ba om at det resterende beløpet måtte overføres til budsjettåret 1948–49, til dekning for videre utgifter i forbindelse med hjemsendingen.⁷⁸⁷ Man hadde rechnet med at hjemsendingen ikke ville komme til å ta mer enn et halvt år og derfor var bevilgningen ikke gjort overførbar. Fram til da hadde utgiftene vært 23 000 kroner, inklusive utgiftene til Nærnes ut mars måned, og av dette hadde mødrene altså bidratt med under 1000 kroner. Øksnes gjorde ikke noe forsøk på å forklare misforholdet mellom intensjon og resultat, men ramset opp alle problemene som hadde oppstått i Tyskland, i sovjetisk sone, men også i de andre sonene, hvor det ifølge ham var mange reiseklare barn. Korrespondansen tok uforholdsmessig lang tid, postgangen var elendig og de allierte hadde hendene fulle med tusenvis av hjemløse barn, forklarte han. Det stemte ikke, som han skrev, at ingen barn ennå var kommet fra sovjetisk sone. På Nærnes hadde det oppstått uforutsette problemer, fordi mange av barna trengte «lengre rekreasjonsopphold» enn planlagt og bortadopteringen var vanskelig. Der var det 16 barn og man ventet ytterligere 26, opplyste han. Støren gjorde en påtegning på utkastet til brevet, hvor hun ba om forholdsordre i «samband med avviklingen», om departementet skulle kreve refusjon fra kommunene for de barna som mødrene ikke hadde betalt for, og om man skulle stille økonomisk garanti for barnas fortsatte opphold på «heimen». Påtegningen viser at man anså hjemsendingsaksjonen som slutført, og at det ikke uten videre var klart at departementet hadde ansvaret for de barna som ennå ikke var plassert.

Finansdepartementet skrev tilbake i midten av juni 1948 at man ikke hadde

anledning til å overføre de ubrukte midlene, 57 000 kroner. Likevel ville en «i dette spesielle tilfelle» ikke motsette seg at Sosialdepartementet brukte av midlene også utover 1. juli.⁷⁸⁸ Da Finansdepartementet i september samme år sendte ut et rutinemessig rundskriv om overførbare bevilgninger, benyttet Sosialdepartementet anledningen til å reise saken på nytt.⁷⁸⁹ Til da var det anvist 42 000 kroner, og det gjensto 38 000, som man ønsket å overføre. Denne gang ga Finansdepartementet samtykke.⁷⁹⁰ Året etter gjentok den samme prosedyren seg; Sosialdepartementet søkte, fordi «saken» ennå ikke var «helt avsluttet», om å overføre det beløpet som fortsatt sto igjen, og som i løpet av året var redusert til 21 000 kroner.⁷⁹¹ I januar 1950 sto det fortsatt igjen 21 000. Sosialdepartementet hadde bare brukt 455 kroner denne terminen.⁷⁹² I et skriv tre måneder senere bekreftet Finansdepartementet at det samme beløpet sto igjen.⁷⁹³ Forbruket i terminen 1948/49 dreide seg stort sett om oppgjør for utgiftene i forbindelse med de tre hjemmene som hadde vært brukt etter Nærnes. De private eierne av både Strandheim og Fjellhøy hadde krevd betydelige erstatninger for slitasje og rengjøring på de rommene som gjennomgangshjemmet hadde brukt, beløp som Sosialdepartementet bare etter langvarig korrespondanse motvillig anviste. Ellers hadde aktiviteten vært liten. Den mulighet for tilleggsbevilgning som Stortinget hadde åpnet for i 1947 under behandlingen av melding nr. 244, ble derfor aldri aktuell.

Om hjemhentingsaksjonen kan betraktes som vellykket, beror på hvilket utgangspunkt man tar. Sett med Finansministerens øyne var den utvilsomt det. Hvis vi anlegger målsettingen slik den var uttrykt gjennom regjeringsbeslutningen 22. april 1947 og vedtaket i Stortinget 13. oktober samme år, om å sende hjem alle barn som var ført til Tyskland av Lebensborn, må resultatet anses som svært dårlig. Hvis vi legger til grunn at maksimum 50 barn kom hjem av totalt 250–300, ligger hjemsendelsesprosenten på mellom 17 og 20 %. Hvis vi legger til grunn Sosialdepartementets reviderte målsetting fra 6. november 1947 om bare å hente hjem de barna som var i nød, blir det umulig å beregne noen prosent. For før denne dato var alle definert som nødstilte *alene* fordi de var i Tyskland. Etter denne datoen la man til grunn at ingen var i nød i vestsonene. For de i østsonen overtok politiske betraktninger. Det er betegnende at svært få nye navn kom opp etter 6. november 1947. Bak de mange velmenende ord, ble det en overordnet målsetting at antallet skulle reduseres så mye som mulig.

Tidligere har Kåre Olsen vist at selve opphenting av barna innad i Tyskland tidlig under aksjonen skjedde unødvendig brutalt og med få hensyn til barnas forståelse av situasjonen. Det skapte flere problemer enn det løste, skriver Olsen. At operasjonen ble utført kontant og nærmest i militære former, demonstrerte handlekraft overfor de allierte. Sett fra et barnevernspedagogisk synspunkt var en slik start på aksjonen lite heldig. Det var ikke en konkret vurdering som avgjorde hvordan man gikk fram. Da barna etter mye venting underveis kom til Norge, ble de tatt imot av en institusjon hvor sparing og billige løsninger spilte større

betydning enn pedagogiske målsettinger. Av samme grunn måtte de friste en urolig tilværelse i flere omganger. De fleste kom hjem til mødrene, men ganske mange ble adoptert og bare noen svært få kom på barnehjem, takket være Murphys iherdige innsats for å forhindre det.

Hvis vi vurderer resultatet i lys av mødrenes og barnas juridiske rettigheter, demonstrerer hjemhentingene en lite prinsippfast holdning fra myndighetenes side. Justisdepartementet og Sosialdepartementet la til grunn at barna i østsonen var norske statsborgere og nektet å la dem adoptere. Men i forhold til de 30 barna som Sosialdepartementet hadde sendt til Sverige i 1945, var holdningen en annen. Som i østsonen søkte fosterforeldre i Sverige å adoptere, men søknadene ble ikke etterlyst av norske myndigheter. Innvendingene mot å godta adopsjoner i østsonen var delvis at man mistrodde informasjonen derfra og ikke fritt fikk reise inn for å inspisere. Men man hadde fått informasjon som neppe var mindre pålitelig enn den man fikk fra vestsonene. Adopsjonene i Sverige ble derimot behandlet av svenske myndigheter, og i Norge mottok man ikke noen som helst informasjon vedrørende fosterfamiliene. Tvert imot har vi dokumentert at myndighetene vendte det døde øret til, da en enkelt sak ved en tilfældighet ble tatt opp med Sosialdepartementet i 1947. Departementet fikk mange dokumenter fra UNRRA om de 30 barna som ble sendt fra Hohehorst til Sverige i 1945, og man hadde også funnet fram igjen dokumentene fra to år tidligere. Likevel ble ingen av adopsjonene i Sverige tatt opp av norske myndigheter, på tross av en bindende overenskomst mellom de to landene som i detalj regulerte hvordan slike adopsjoner skulle foregå. Parallellen til barna i østsonen ville ha vært at østtyske myndigheter selv innvilget disse adopsjonene, uten å forelegge dem norske myndigheter.

Bak disse forskjellene var det politikken som styrte. Realiteten var at østsonen, Øst-Tyskland (DDR) fra 1949, ble Norges fiende, mens Sverige var en vennligsinnert nabostat. Derfor kunne Justisdepartementet insistere på å avslå adopsjoner i Øst-Tyskland, godta dem som foregikk i Vest-Tyskland, mens det kunne snu ryggen til dem som foregikk i Sverige. For krigsbarna innebar det at de ble behandlet vilkårlig, politiske hensyn veide tyngre enn prinsippet om likhet for loven. Også prinsippet om mødrebetaling for hjemreisen innebar at departementet beveget seg ut i grenselandet for det lovlige. Stortinget hadde vedtatt at alle skulle bringes hjem på statens bekostning. Intensjonen fra departementets side var å begrense. Stortingspolitikkerne påtalte ikke innføringen av mødrebetaling, på tross av at departementet både eksternt, internt og i sin proposisjonstekst hadde antydnet at de ville følge dette prinsippet.

Men departementet stilte ikke saken på spissen ved å gjøre refusjon fra mødrene til en absolutt betingelse for hjemføring. I komitéinnstillingen, hvor departementets forslag ble referert, står det at spørsmålet om refusjon skal tas opp senere og avgjøres av Sosialdepartementet. At det skulle skje gjennom mødrebetaling er ikke nevnt. Stortinget klargjorde intensjonen ved å ta inn formuleringen om at

krigsbarna sto i samme situasjon som andre nordmenn som var sendt ut av tyskerne. Vi må ikke glemme at Stortinget her argumenterte mot et forslag som ikke var formelt fremmet for dem.

Hjemføringen ble satt i gang utenfra etter politisk press på Norge som alliert stat, den ble avvirket da presset ikke lenger krevde at den fortsatte. Den ble kaotisk gjennomført som en konsekvens av kryssende hensyn og interesser. Den befestet at krigsbarna og deres mødre sto utenfor en lik håndheving av norsk lov. Men ingen av saksbehandlerne i departementene ytret noe ønske om å ramme krigsbarna verken direkte eller indirekte. De så på seg selv som velmenende byråkrater; innenfor det som departementsledelsen hadde bestemt, manøvrerte de på kryss og tvers for å gjøre det beste ut av situasjonen.

KAPITTEL 13

Veien til Emma Hjorths Hjem

Det var bare noen få av de barna som ble hentet hjem fra Tyskland, som endte på barnehjem. ifølge den oversikten som departementet førte à jour pr. januar 1949, var det faktisk bare ett, men trolig ble det noen flere etter hvert.⁷⁹⁴ Ett annet av disse barna kom på spesialskole. Det ser ikke ut til at noen andre endte i åndssvakeomsorgen. Men departementet hadde vært inne på tanken.

Det barnet som kom på barnehjem, hadde Cecilie Murphy karakterisert som intelligent over gjennomsnittet. Likevel hadde departementet henvendt seg til åndssvakeomsorgen med tanke på plass for ham.⁷⁹⁵ Murphy mente at hans handikap bare var språklig, og at han trengte omgang med andre barn for å lære norsk. Tross hennes protester ble gutten likevel sendt til en døveskole. Den andre gutten ville departementet ved avviklingen av gjennomgangshjemmet ha undersøkt av psykiater for å kunne avgjøre om han burde plasseres på Emma Hjorths Hjem i Sandvika.⁷⁹⁶ Det er lite trolig at Murphy ville ha godtatt det, selv om hun tidligere hadde innrapportert til departementet at han var vanskelig på grunn av miljøskaide og muligens hadde et handikap. Det framgår ikke om han ble undersøkt, men vi vet at han ved avviklingen ble plassert på et barnehjem. Alt tatt i betraktning var det en bedre løsning enn Emma Hjorth.

Hvordan det gikk med de hjemsendte barna etter at de var kommet tilbake til mødrene eller var adoptert, vet vi ikke. Men vi vet at Murphy hadde kjempet for at dette skulle bli løsningen, eller, hvis det ikke var mulig, pleie- eller fosterhjem. Hun hadde førstehånds kjennskap til barnehjem og visste hva det kunne innebære.

Eksemplene viser at det var lett for departementet å velge institusjonsløsning, hvis ingen protesterte og skaffet fram bedre løsninger, slik Murphy gjorde. Slike saker hadde ikke høy prioritet i departementet, og tilfeldigheter avgjorde ofte hvilken løsning som ble valgt. Men det hang også sammen med et positivt syn på institusjonsplassering fra profesjonene. Det generelle klimaet innen åndssvakeomsorgen var preget av legenes ønske om å skape store, sentraliserte institusjoner under deres lederskap og under statlig eierskap. Slike institusjoner ble ansett å være den billigste løsningen og førte med seg stort behov for stillinger, prosjekter og karrierer. En forutsetning var tilgang på pasienter og en bred aksept for at åndssvakhet var et medisinsk problem, som måtte håndteres avskilt fra det normale samfunnslivet, snarere enn å integreres i det.⁷⁹⁷

Murphys innsats i 1948–49 må ses på bakgrunn av hennes kjennskap til planene for åndssvakeomsorgen i de forutgående årene og hvordan en bestemt gruppe krigsbarn, de såkalte Godthåpbarna, var blitt behandlet i den prosessen. Hun hadde lest hvordan de var blitt beskrevet som *åndssvake* i avisene og plassert i omsorgen. Trolig sto det for henne som et skrekkenes eksempel på hva som kunne skje. I dette kapittelet skal vi forsøke å følge disse bestemte barna i lys av de ambisiøse prosjektene som myndigheter og profesjoner lanserte. Spørsmålet er om beslutningene som bestemte deres skjebne, ble gjort ut fra faglige oppfatninger, og om løsningene var relevante, eller om det var andre grunner som gjorde at barna ble plassert i åndssvakeomsorgen. Vi skal starte med myndighetenes planer for det tidligere Lebensbornhjemmet Godthåp, hvordan departementet senere strevet med å få tømt hjemmet for krigsbarn, og hvorfor Emma Hjorths Hjem til slutt ble endestasjon for mange av dem.

Planene for Godthåp

For Sosialdepartementets håndtering av krigsbarna fikk Godthåp sommeren og høsten 1945 en betydning som ikke lar seg lese åpent og direkte i noe dokument. Et slør av diskresjon omga planene for institusjonen. De framtrer først gjennom en rekonstruksjon, ut fra et mer indirekte kildemateriale. For å forstå sammenhengen må vi gå tilbake til de forslagene som Krigsbarnutvalget kom med til Sosialdepartementet. Også når det gjelder Godthåp, trer Norges Røde Kors fram som aktør. Vi har tidligere pekt på organisasjonens nære samarbeid med departementet etter frigjøringen. På noen områder ble forholdet så nært at organisasjonen i praksis ble en forlengelse av departementet, og organisasjonen sto ikke fritt til å la være å ta hensyn til departementets ønsker. Dette må ses på bakgrunn av det tette samarbeidet som hadde vært mellom det offentlige og private organisasjoner før krigen.⁷⁹⁸ Særlig gjaldt det på nye satsingsområder, som åndssvakeomsorgen.⁷⁹⁹

Ansvar for driften av Godthåp ble overtatt av Norges Røde Kors i juli 1945,

etter press fra Sosialdepartementet. Organisasjonen hadde ingen ønsker om å drive barnehjem for krigsbarn. Det ble sett på som en håndstrekning de måtte gi.⁸⁰⁰ Administrativt og økonomisk var skillelinjene til departementet uklare fra starten. Det kom til å medføre en langvarig krangling om ansvaret for inn- og utskrivninger, om bemanning og om dekning av kostnader, ikke ulikt konfliktene mellom departementet og gjennomgangshjemmet i 1948–49. Fra senhøstes 1945 kom departementet til å insistere på at Røde Kors skulle betale en del av utgifterne.⁸⁰¹ Det godtok ikke organisasjonen. Uenighetene toppet seg i midten av januar 1946, da Røde Kors forlangte oppgjør for utleggene for Godthåp, Moldegård og Stalheim for året 1945, et beløp på om lag 93 000 kroner.⁸⁰² Men det kom til å gå ytterligere nesten et år før departementet gjorde opp for seg. Dette lå altså noe fram i tid. Da Røde Kors fikk de første henstillingene om å overta driften av Godthåp i juli 1945, ga departementet tilsagn om at staten ville bekoste utgiftene. Røde Kors gjorde det klart at man ikke hadde penger, og at det var uaktuelt å forsøke å samle inn midler til et slikt formål. At ansvarsforholdet likevel ble uklart, skyldtes forhold som lå utenfor Røde Kors' rekkevidde, og som kan føres tilbake til motstridende oppfatninger internt i departementet om hva som skulle skje med Godthåp. Initiativet lå hos Krigsbarnutvalget, som umiddelbart etter starten 9. juli 1945 opptrådte som departementets uoffisielle krigsbarnkontor, og særlig hos dets sekretær Leif Fjogstad. Det dreide seg om kontroversielle forslag som Røde Kors ikke ble informert om.

Godthåp fikk stor oppmerksomhet fra Krigsbarnutvalget fra første møtedag, fordi de 113 barna som var ved hjemmet ved krigsslutt, måtte tas hånd om.⁸⁰³ Hjemmet hadde vært en av Lebensborns hovedinstitusjoner. Nå ble det tildelt en sentral rolle hvis det skulle bli aktuelt å utføre det som var Krigsbarnutvalgets hovedoppgave å utrede, nemlig deportasjon. Dette var grunnen til at institusjonen ikke kunne nedlegges like hurtig som de andre store Lebensbornhjemmene, men ble et oppsamlingssted for barn fra Moldegård ved Bergen og Stalheim ved Voss. Godthåp hadde også hatt en slik sentral rolle under krigen. Det var her Lebensborn hadde samlet de barna som ble sendt til Tyskland som ledd i germaniseringspolitikken. Her hadde de undersøkt deres psykiske, fysiske og rasemessige egenskaper, skilt ut de uegnede og sendt de godtatte til Hohehorst og Sonnenwiese, for å bli adoptert av tyske familier.

Vi må rekapitulere noen hovedpunkter fra tidligere. Et hovedpunkt i mandatet for Krigsbarnutvalget var å drøfte ulike forslag om deportasjon av krigsbarn, og det var enighet om at før noe slikt kunne finne sted, så var det behov for en omfattende psykiatrisk gransking av hele gruppen av krigsbarn og deres mødre. Bakgrunnen var at man mente at en stor andel av barna og deres mødre var åndssvake. Indikasjoner på at det faktisk forholdt seg slik med mødrene, framkom i redegjørelser fra overlegene Ødegård og Thingstad, som ble diskutert i Krigsbarnutvalget og senere også sitert i innstillingen.⁸⁰⁴ Den første redegjørelsen

var basert på vurderinger av en gruppe på 35 «tyskertøser» som hadde vært innlagt på Gaustad under krigen. Den andre var om en gruppe på 55 kvinner som hadde blitt undersøkt ved Vestfold Fylkessykehus, også de under krigen. De fleste av dem var innbrakt etter en tysk razzia i Larvik, mistenkt for å spre kjønnssykdommer. At svært mange «tyskertøser» var åndssvake, lå videre til grunn for at Helsedepartementets direktør, Karl Evang, ba psykologen Augusta Rasmussen foreta en undersøkelse av internerte «piker» på Hovedøya i Oslo. Det lå også til grunn for at Krigsbarnutvalget ba Sosialdepartementet om å opprette et underutvalg bestående av landets fremste psykiatriske ekspertise, for å forberede en masseundersøkelse av krigsbarn og deres mødre. Tanken bak var at man måtte skille de åndssvake krigsbarna fra de normale, fordi det neppe ville bli mulig å sende åndssvake ut av landet, eller å adoptere dem bort i Norge. Det var særlig Thingstad, som hadde presentert Vestfold-studien for Krigsbarnutvalget og var eksperten på feltet i utvalget, som presset på for å komme i gang med undersøkelsene. Et avgjørende praktisk problem å løse i så måte var å finne et sted, en institusjon, hvor tilstrekkelige fasiliteter var for hånden for en slik masseundersøkelse. Det kan se ut som at medlemmene av utvalget, med ett unntak, var enige om at Godthåp ville være egnet. At undersøkelsene skulle foregå der, framgår riktignok ikke med rene ord i referatene fra møtene i utvalget. Men det framgår av et eget forslag om dette til departementet, som Krigsbarnutvalget sendte 14. juli, hvor Fjogstad skrev og Debes undertegnet, følgende:

Utvalgets flertall – all unntagen pastor Carlsen – vil på det innstendigste tilrå at Godthåp blir overtatt av staten og brukt som observasjonsheim. Til dette er stedet særdeles velskikket, utstyret er på alle måter meget godt nettopp for et slikt øyemed, og det er uavviselig nødvendig at vi snarest får en observasjonsheim når det gjelder barn som skal fjernes fra mora – i første rekke norske barn med tyske fedre, som det kan bli tale om å la oppfostre, i tilfelle adoptere, av norske eller utenlandske familier. Også mødre til slike barn kan det bli tale om å ta inn på observasjonsheim.⁸⁰⁵

Videre argumenterte utvalget i samme skriv for at barnevernet hadde et «uomgjengelig» behov for et permanent observasjonshjem, og at man sterkt ønsket seg Godthåp til dette formålet. For Fjogstad var behovet så åpenbart at han skrev rett fram i referatene at utvalget ønsket å ta Godthåp i bruk som «observasjonshjem» for krigsbarn og for «enkelte» av mødre.⁸⁰⁶ Andre steder ga han flere detaljer, som i invitasjonen til Ødegård etter vedtaket om å opprette ekspertunderutvalget.⁸⁰⁷ I den viste han til opprettelsen av Krigsbarnutvalget og til at departementet anslo antallet krigsbarn ved utgangen av året til vel 9000. Så refererte han fra et annet av utvalgets brev til departementet, også skrevet 14. juli, hvor utvalget hadde tatt utgangspunkt i henvendelser fra legehjelp om at «det er sann-

synlig at den overveiende del av norske barn med tyske fedre har mor som er åndelig defekt», og at det var «meget påkrevd» at mødrene og barna «snarest mulig blir underkastet psykiatrisk gransking». Han uttrykte skepsis til om det fantes tilstrekkelig antall leger og barnepsykologer i landet til en slik gransking, og refererte utvalgets forslag om å opprette et underutvalg for å følge opp granskningen. På departementets vegne ba han Ødegård om å vurdere «de praktiske mulighetene for gjennomføring av tiltaket», tilgang på leger, hvor lang tid det ville ta, hva det ville koste, og hvilken institusjon det var snakk om: «En gjør i denne sammenheng merksam på at den barneheimen som de tyske myndighetene i sin tid innrettet på Godthåb rekonvalesenthjem i Bærum, inntil videre er i drift for norsk rekning. Utvalget har foreslått at denne barneheimen blir bibeholdt som observasjonsheim.»⁸⁰⁸

Så klart uttrykte aldri Fjogstad seg til Røde Kors. Intensjonene kom bare fram som antydninger om varigheten av oppdraget. Det ser ikke ut til at Røde Kors noen gang ble orientert om den fulle rekkevidden, iallfall ikke skriftlig. Generalsekretær Rørholt fikk allerede før oppnevningen av Krigsbarnutvalget mistanke om at det fantes slike planer for Godthåb. Det ga han uttrykk for etter at han rundt 1. juli fikk en første muntlig henvendelse fra Frydenberg. To dager senere ble han innkalt til en samtale med statsråd Hansteen og innvendte at de kanskje «i løpet av kort tid» ville sitte med 500 barn fra de andre hjemmene, dessuten fantes det 7500 andre, «et meget stort problem», som var myndighetenes ansvar. Røde Kors hadde krav på, mente han, å få «en ide» om myndighetenes planer med barna, hvor lenge de forutsatte at de skulle bli, om de skulle sendes til «foreldrene», om meningen var at de skulle sendes til Tyskland, eller «hvad man i det hele tatt tenker å foreta sig».⁸⁰⁹ En offisiell henvendelse kom til Røde Kors 7. juli. Her viste Hansteen til oppnevningen av Krigsbarnutvalget og pekte på at utvalget ville

ta opp til behandling spørsmål som gjelder barn som befinner seg på de tidligere tyske barne- og mødreheimer. Inntil utvalget har avgitt sin innstilling, vil det ventelig være nødvendig å holde bl.a. barneheimen på Godthåb i drift ... Det er forutsetningen at ordningen blir reint midlertidig, idet en rekner med at innstillingen fra utvalget vil bli avgitt tidlig til hausten.⁸¹⁰

Rørholt likte ikke saken. I en orientering til medlemmene av landsstyret passet han på å sitere Hansteen ord for ord.⁸¹¹ For sikkerhets skyld presiserte han at det bare var snakk om tre måneder, den tida departementet mente det ville ta å få Krigsbarnutvalgets innstilling ferdig.

Det er derfor ingen tvil om at departementet, på tross av Carlsens innvendinger og Røde Kors' bekymringer, allerede før Krigsbarnutvalget ble oppnevnt, begynte å legge forholdene til rette for at Godthåb skulle stå klar til disposisjon når utvalgets forslag om den endelige løsningen skulle iverksettes. Overfor den

norske militærmisjonen hos de britiske okkupasjonsmyndighetene signaliserte departementet utvetydig at Godthåp på sikt skulle fortsette, men med norsk betjening. I en merknad opplyste Fjogstad også at

Det vil bli nødvendig å beholde Godthåp atskillig tid ennå, for mødreløse barn, som mellomstasjon hvis barn skal sendes ut av landet, adopteres her i landet e.l. Og faktisk vil nok Godthåp samtidig for en del måtte brukes som observasjonsheim med sakkyndig lægehjelp. En bør imidlertid før noe foretas avvente uttalelsen fra det engere utvalg av læger som er foreslått oppnevnt.⁸¹²

Røde Kors fikk en kopi av brevet, men der var Fjogstads merknad ikke tatt med.⁸¹³

Etter at driftsansvaret for Godthåp var pålagt Røde Kors, gikk Frydenberg umiddelbart videre med prosjektet. Neste skritt var å oppnevne et styre for institusjonen, bestående av byråsjef Øksnes, Thingstad, samt Rørholt fra Røde Kors. Fjogstad hadde drøftet kandidater med Debes. I et PM orienterte han Øksnes om at Debes i tillegg hadde foreslått Nic. Waal, Ødegårds reservelege på Gaustad, og Ellen Esp fra departementet.⁸¹⁴ Dessuten ville Debes gjerne ha med en bygningskyndig med tanke på ombygging og forslo derfor en murmester fra Bærum. Fjogstad innstilte likevel bare på Øksnes, Thingstad og Rørholt. Han argumenterte for at den modellen man hadde valgt, var bra, og at forholdene lå til rette for Godthåp som observasjonshjem, slik at barna var friske legemlig og åndelig «før de kan bortadopteres e.l.». Men han ønsket å få tilsatt en lege. For på kort sikt å redusere utgiftene, som var «svære», stedet var «nesten for godt til barnehjem», som han skrev, åpnet han for at flest mulig barn og mødre kunne sendes hjem midlertidig, og

om det mot formodning skulle bli bestemt at barna skal til Tyskland, vil ikke noen større skade være skjedd: det kan ikke bli i dette året, og det vil alltid la seg gjøre å få tak i barna igjen, om det skulle bli aktuelt.

Dermed sto departementet fritt til å iverksette de neste skritt, samtidig som den drivende kraften bak prosjektet, Thingstad, kom inn i ledelsen av det. Hennes betydning ble understreket i en merknad til utkastet, hvor Fjogstad skrev at hun «bør være sjølsagt medlem».⁸¹⁵ Dessuten hadde de knyttet en antatt kritiker, Rørholt, opp mot prosjektet. Selvfølgelig var Frydenberg innforstått med at deres planer med institusjonen var uforenelig med Rørholts ønske om avvikling. Trolig i den hensikt å foregripe uheldig fokus på dette innad i Røde Kors, korrigerste Øksnes Fjogstads utkast ved å formulere en uklar erklæring om at

departementet vil ikke for nærværende prinsipielt ta stilling til spørsmålet om Godthåbs anvendelse på lengre sikt, men finner som en foreløpig foranstaltning, om intet foregriper, å burde fremholde at, arbeidet bør legges an på å søke belegget på Godthåb redusert mest mulig ...(og) sørge for en slik delvis avvikling.

En påskrift på Røde Kors' eksemplar antyder at de forsto arrangementet.⁸¹⁶

Neste skritt var å gjennomføre en offisiell overføring av institusjonen til departementet fra okkupasjonsstyret. Det ble styrets første handling. Deretter foretok de inspeksjoner på Godthåp og hadde samtaler med den tyske lederen, SS-Sturmbannführer Ernst Ragaller. Inntrykket var at driften var velorganisert. Ragaller hadde inntil kapitulasjonen vært Lebensborns øverste leder med kontor i Arbiensgate. Rørholt hadde bedt om at man ikke måtte fjerne det tyske personellet før man kunne erstatte det med nytt. Det sa Øksnes seg enig i. Selv om man var fornøyd med måten stedet ble drevet på, var det problematisk å beholde en SS-sjef, som dessuten regjerte med jernhånd. Øksnes innså at han måtte fjernes, men satte det ikke umiddelbart igjennom. Det ble nevnt et par ganger på telefonen til den norske militærmisjonen hos det britiske hovedkvarteret, uten at noe skjedde. Først da det kom skriftlig krav om å få ham og tre andre fjernet, ble det satt igjennom.⁸¹⁷ Tyskerne på sin side ønsket å reise hjem, som personellet ved andre tyske barne- og fødehjem. De norske Lebensborn-ansatte ble ikke fjernet, på tross av at det var kritisert i pressen.⁸¹⁸ Røde Kors begrenset seg til å sende opp en oversøster, en sentralborddame, senere en oldfrue og en vaktmester. I midten av juli besto personellet av 75 personer.

Disposisjonene vedrørende Godthåp fram til senhøstes var altså knyttet til departementets planer for krigsbarna. Betjeningen oppfattet signalene og forberedte seg på kort sikt på et belegg på 200.⁸¹⁹ Fra begynnelsen av juli til midten av juli steg antallet til 138 barn, to måneder senere var det 140. Noen barn ble utskrevet og sendt hjem med sine mødre, andre barn ankom fra andre hjem, som fra Moldegård. En gruppe kom fra Helgelandsmoen.⁸²⁰ De hadde opprinnelig vært ved et spedbarnshjem i Tuengen Allé i Oslo.⁸²¹ Sammen med en gruppe fra Hurdal Verk utgjorde de 21 barn.⁸²² Barna fra Tuengen Allé kom til Helgelandsmoen via det tyske krigslasarettet på Aker Sykehus og hadde fulgt med personellet der da de ble internert på Helgelandsmoen. I begynnelsen av august kom barna fra Hurdal Verk.⁸²³ Godthåp var overfylt hele sommeren og store deler av høsten, men manglet klær og utstyr. Rørholt hadde bedt om å få med alt som var mulig fra Hurdal Verk. Han fikk også sikret videre drift av sentralvarmeanlegget, som var i ferd med å slippe opp for koks. Det skjedde ved at nye forsyninger ble kjørt ut fra Arbiensgate av rekvirerte tyske soldater.

Masseundersøkelser oppgis

Som vi har sett, ble Røde Kors pålagt ansvaret for Godthåp, et ansvar de bare halvhjertet tok. I motsetning til departementet ønsket de avvikling. De tolket departementets erklæringer dit hen at man ikke direkte ville motsette seg en skrittvis reduksjon av belegget, når man var sikre på at barnet kom til «forsvarlig pleie» hos mødrene eller deres familier.⁸²⁴ Departementet avfant seg med det, men sikret seg ved at Røde Kors ble pålagt å sende departementet «oppgave over de barna (og mødrene) som blir sent heim». Dette må ses i forhold til rundskrivet om registrering av krigsbarna i hele landet, som departementet hadde sendt til fattigstyrene 19. juli. Når barn ble sendt hjem fra Godthåp, kunne de med letthet hentes senere. 21. august hadde Godthåps styre møte i departementet, og dagen etter informerte Rørholt NRKs president om at departementets hensikt var å avvikle Godthåp «så snart som mulig». Derfor hadde de gått igjennom kartotekkort med tanke på å undersøke i kommunene om «barnet kan anbringes».⁸²⁵ Han opplyste at Ragaller endelig var vekk, men holdt fortsatt på at den tyske administrasjonen måtte fortsette. Ellers kom det ingen klargjøring.

Men en måned senere var noe skjedd. Det framgår av referatet fra styremøtet 27. september.⁸²⁶ Bakgrunnen var at britene hadde bestemt at den tyske betjeningen i den første uka av oktober måtte innfinne seg i interneringsleire for avreise til Tyskland. For å unngå krise med bemanningen måtte Røde Kors på kort varsel sette inn norsk betjening, som de i noen tid hadde søkt etter. 15 norske pleiersker, som hadde søkt utlyste stillinger, ble telegrafisk underrettet om at de var antatt, og 30 elever, som hadde søkt på forberedende kurs for å bli Røde Kors-søstre, fikk beskjed på samme måte. I mangel på kvalifiserte pleiersker var man helt avhengig av kurselevne. Alle fikk beskjed om å innfinne seg så snart som mulig. Byttingen til norsk betjening ga ikke signaler om snarlig nedlegging. Men etter dette møtet lot Øksnes for første gang nedtegne at Godthåp «hurtigst mulig skal avvikles». At noe hadde skjedd, framgår også av at Thingstad, for øvrig bortreist i utlandet, var erstattet av sekretær Gerd Moum i 3. sosialkontor. Også Rørholt ble fritatt og erstattet av Hedvig Astrup. Når det gjaldt Moldegård, som fortsatt hadde 59 barn, og Stalheim, som hadde 55, ville Øksnes at barna derfra skulle overføres til Godthåp, slik at elevkursene til Røde Kors fikk gå uforstyrret. Man var altså plutselig blitt bekymret for at belegget skulle bli for lite, hvilket indikerer at de nå faktisk trodde på løftene om snarlig avvikling.

Den 8. november var Stalheim avviklet og de gjenværende barna der overført til Moldegård.⁸²⁷ Røde Kors øynet nå en ende på det hele og ivret etter å få klarlagt planene videre i et brev til departementet.⁸²⁸ I det viste de til at betingelsen for overtakelsen av Godthåp var at arrangementet bare skulle vare i tre måneder: «Da denne frist utløp sist i oktober, vilde vi gjerne få underretning fra Departementet om det fortsatt ønsker at Røde Kors hjelper til med driften av Godthåp

og Moldegård, og for hvor lang tid.» Hvordan det gikk med Krigsbarnutvalgets innstilling, som departementet hadde knyttet arrangementet til, spurte de ikke lenger om. Så skjedde noe overraskende. 22. november dukket Frydenberg, Moum og Debes opp med den australske parlamentsdelegasjonen for å ta de 95 barna som fortsatt var på Godthåp, i øyesyn. Det var i den forbindelse at australierne ble tilbudt 9000 krigsbarn, praktisk talt over bordet. Det ser ikke ut til at noen på Godthåp var innviet i at dette forslaget kom. Men noe fikk de vite, for den nye norske oversøsteren skrev at australierne var der «med henblikk på adopsjon».⁸²⁹

Frydenberg svarte på henvendelsen fra Røde Kors 1. desember, vel en uke etter at australierne hadde reist.⁸³⁰ Han kommenterte ikke at Røde Kors hadde minnet om at de var blitt bedt om å ta på seg tre måneders ansvar for Godthåp i påvente av Krigsbarnutvalgets forslag. Innstillingen fra utvalget hadde nå ligget ferdig på hans bord i en måned allerede. Hans svar var ellers ikke svært klargjørende. Spørsmålet om varighet skjøv han fra seg ved på den ene siden å skrive at avviklingen «fortsetter» med «full kraft», på den andre at han ikke kunne si noe sikkert om når den ville være ferdig, men at det ville skje «i løpet av de første månedene av 1946». På ett punkt var han imidlertid klar. Han ba Røde Kors om å fortsette til avviklingen var gjennomført og å betale sin del av kostnadene. Røde Kors hadde forskuttert driftskostnadene, så Frydenberg stilte egentlig saken på hodet. Det var Røde Kors som hadde krav hos departementet. Men ekspedisjonssjefen opplyste at han ikke ville ta opp saken med Finansdepartementet, før han fikk svar på om Røde Kors ville ta sin del, anslått til 25 % av kostnadene.

Vi skal forlate krangelen mellom departementet og Røde Kors om midler. Da Rørholt noen dager senere orienterte landsstyret om departementets krav, oppsummerte han at arrangementet hadde skjedd på «visse bestemte betingelser», at saken var en «statsoppgave», og at tidsfristen forlengst var utløpet, dessuten at det var et løftebrudd hvis Røde Kors måtte betale.⁸³¹ Det overrasker ikke at han fikk full tilslutning fra landsstyret i det synspunktet.

Fokus på Godthåpbarna som åndssvake

Vi skal se på hva som lå bak de nye signalene som her er beskrevet.⁸³² Formålet med å opprettholde Godthåp var å ha et sted hvor man kunne skille ut åndssvake fra normale krigsbarn. Vi kan følge hvordan krigsbarn kom i fokus som åndssvake på møtene i Krigsbarnutvalget.⁸³³ Første gang var 9. juli 1945, da man vedtok å nedsette underutvalget for gransking «ut fra psykiatrisk synspunkt», og deretter foretok den første inspeksjonen av Godthåp. Neste gang var 12. juli, da Thingstad gjorde oppmerksom på at barna der «trengte psykologisk vegleing», fordi de hadde fått en oppdragelse som bygde på «tyske prinsipper». Den 23. juli tok man forslaget opp igjen for å gjøre departementet oppmerksom på at det «etter innkomne uttalelser var flere delvis åndssvake eller på annen måte sjelelige defekte

barn på Godthåb, og at det var i høy grad ønskelig med sakkyndig gransking av barna». Her kom forslaget om psykiatrisk underutvalg inn. Hensikten var å få vurdert hvilke praktiske forberedelser som var nødvendig for å sette i gang masseundersøkelser, og ikke minst hvor mye det ville koste. Men departementet hadde tillit til at Ødegård kunne vurdere dette på egen hånd, og lot forslaget om underutvalg ligge, i påvente av svar fra ham. Strengt tatt var det heller ikke nødvendig å utrede kostnader og praktiske problemer før en prinsipiell beslutning var tatt om utsending av barna. Der ventet man på Krigsbarnutvalget. Imens var Ødegård på ferie og fikk ikke vite om forventningene til ham.

Avgjørelsen kom 12. oktober. Etter at Krigsbarnutvalget hadde gått mot en tysk løsning allerede i juli, og Sverige hadde avslått utsendelse dit 12. september, skrinla regjeringen en måned senere massedeportasjoner til Tyskland. Fra da av fantes det ikke lenger noe mottaksland som kunne rettferdiggjøre utsendelsesplanene. Følgelig var det ikke noe prekært behov for en kostbar psykiatrisk undersøkelse av tusenvis av barn og mødre. Det store prosjektet til Ødegård og Thingstad falt vekk. Men det lille prosjektet, å samle opp de man allerede visste var åndssvake, var fortsatt relevant, selv om man ennå ikke hadde avgjort hva man skulle gjøre med dem.

De første signalene om at det store prosjektet ikke ville bli noe av, slapp departementet ut i proposisjonen til statsbudsjettet, som ble skrevet ferdig i departementet i oktober måned. Der sto det at utviklingen av Godthåb ville være ferdig i «aller nærmeste framtid».⁸³⁴ Selv om barn enkeltvis hadde blitt skrevet ut allerede fra juli måned, var det først da at målbevisst utskriving kom i gang. Da Røde Kors etter årsskiftet tok inn et krigsbarn på Godthåb fra en mor i en akutt situasjon, grep departementet inn øyeblikkelig med stoppordre. Andre mødre som henvendte seg til Godthåb med liknende bønner, ble avvist.⁸³⁵ Det gjaldt for eksempel en fortvilet, syk kvinne som bodde alene med sitt barn i ei hytte i Nordmarka. Hun hadde ingen midler og ingen utsikter til å livnære seg hvis hun ikke fikk hjelp til avlastning med barnet i en periode, skrev hun. Hun fikk ikke hjelp. om lag 70 barn og mødre ble skrevet ut i løpet av høsten, slik at tallet ved årsskiftet var 95.

Utskrivingen hadde en mørk undertone. I løpet av prosessen ble mange barn tatt fra mødre. Det fulgte en standardprosedyre. 3. sosialkontor skrev først til fattigstyret i den kommunen hvor mora hadde hjemstavn og opplyste om at departementet hadde mulighet til å skaffe adoptivforeldre for barnet. Så ba man fattigstyret framskaffe en erklæring fra mora om at hun fraskrev seg retten til barnet, og gjorde spesielt oppmerksom på at erklæringen måtte bevitnes av lensmann eller to andre vitner. Svar utba man seg innen to uker. Med brevet til fattigstyret sendte man en ferdig utfylt standardisert fraskrivelseserklæring, som bare manglet mors underskrift. Den videre framgangsmåten var at fattigstyret kontaktet mor og fikk hennes underskrift. Riset bak speilet var som vanlig økonomien. Fattigstyret var klar over at hvis de ikke fikk ordnet med underskriften, ville de

måtte betale for barnet i ubestemt tid framover, enten for barnehjems plass eller hos pleieforeldre.

Mødrene var i en vanskelig situasjon. Vanlig arbeid og barnepass for spedbarn lot seg vanskelig forene. Brev til Godthåp viser at det var den vanligste grunnen til at mange av dem ikke hentet barna i disse første månedene etter krigsslutt, selv om det også fantes andre grunner. Mødrene trodde at barna var trygge på Godthåp, reiste dit og besøkte dem i stedet, eller skrev brev, hvis de bodde langt unna. De håpet at noe skulle dukke opp. Mange ville nok fått muligheter for å ta hånd om barna sine etter hvert som de fikk orden på sine liv. Men nå ble de utsatt for et voldsomt press og måtte på kort tid ta en avgjørelse som de senere aldri kunne løpe fra. Hvor mange det gjaldt, er ikke på det rene. Men en gjennomgang av utgående korrespondanse fra 3. sosialkontor viser at det var 15 slike fraskrivningssaker med erklæringer bare mellom 20. og 30. november 1945.⁸³⁶ Det totale antallet er større. Mange av dem endte slik departementet ønsket.

For en mindre gruppe mødre ble det ennå større vanskeligheter. De var plassert på Helgelandsmoen. For to av disse heter det i et brev at de «var villig til at barnet ble anbrakt på Godthaab», en standardformulering som de trolig var forelagt, og som etter alt å dømme også ble forelagt de øvrige. Departementet la til grunn at de ikke skulle ha barna tilbake, og ba fattigstyrene i deres hjemkommuner om å sende barna til barnehjem eller til pleieforeldre.⁸³⁷ Det kan se ut som at barna i realiteten var tatt fra dem og anbrakt på Godthåp, og det at det for enkelte av disse var en indirekte betingelse for at de selv skulle slippe fri. Dette framgår ikke direkte av dokumentene, og materialet er for spinkelt til å fastslå med sikkerhet at det var dette som skjedde. Men av en henvendelse fra 3. sosialkontor kan vi se at iallfall tre mødre som hadde blitt fratatt barna sine slik, deretter hadde «rømt» fra Helgelandsmoen.⁸³⁸ Deres virkelige situasjon, da de sa seg «villige» til å overgi barna, var altså at de var fanger eller internerte der. Litt senere ble departementet oppmerksom på at mødrene ikke var der frivillig, men var «anbrakt», og etterlyste hvem som var ansvarlige for det.⁸³⁹ Henvendelsen indikerer at det forelå en mistanke om at barna var fratatt dem. Noe svar på etterlysningen er ikke funnet, så hva som hadde foregått, er ikke oppklart.

Interneringen av mødrene på Helgelandsmoen var en del av den omfattende interneringen av antatte «tyskertøser» i 1945–46, som ikke er tema her. Det er imidlertid relevant å nevne i denne sammenhengen, fordi disse tilfellene av barneanbringelser ikke var enkeltstående, men ledd i et gjennomtenkt opplegg fra departementets side. Den 21. november skrev departementet til hjelpeorganisasjoner som kunne tenkes å ta imot barn, og bød ut 39 gutter og 21 jenter fra Godthåp. Det var da 112 barn der. De ba organisasjonene melde tilbake om hvor mange barn de kunne ta. Deretter lovet de å underrette fattigstyrene, som skulle betale for barnehjem eller pleieforeldre, og å undersøke om mødrene ville fraskrive seg retten til barna.⁸⁴⁰

I løpet av vinteren ble de barna som ikke var hentet av mødre eller slektninger på denne måten, adoptert bort eller anbrakt i barnehjem. Dette skjedde i regi av Norske Kvinners Sanitetsforening, Den Norske Nasjonalforening mot tuberkulosen og Frelsesarmeen. Frelsesarmeen alene tok ansvaret for å skaffe adoptivforeldre til 44 barn. Men åndssvake krigsbarn ville ingen av dem ha. I en forespørsel til Oslo krets i slutten av 1945 spurte Norges Røde Kors om de kunne ta hånd om ti åndssvake barn fra Godthåp innen april 1946.⁸⁴¹ Svaret var negativt. I slutten av juni 1946 var det fortsatt 19 barn igjen. Disse ble i upresise vendinger beskrevet som åndssvake både i intern korrespondanse i departementet og i offentlige publikasjoner.⁸⁴² De krevde stor betjening. Røde Kors klaget til departementet på at den lille gruppen kostet hele 3000 kroner pr. måned. Grunnen var, skrev de, at en «overveiende del» av dem var åndssvake.⁸⁴³

Når vi altså skal oppsummere den sentrale planleggingen i departementet, var det ikke hensynet til krigsbarnas egne behov som var årsaken til nedbyggingen av Godthåp 1945–46, men regjeringens beslutning i deportasjonsspørsmålet. Deretter ble hjemmet tømt med stor besluttomhet. Mange av de barna som hadde vært midlertidig plassert der av vanskeligstilte mødre, ble i prosessen uten barmhjertighet tatt fra dem for godt. Tilbake ble noen få, beskrevet som åndssvake, som ingen ville ha. Hensynet til de store kostnadene til denne lille gruppen sto fra dette tidspunkt i forgrunnen. Da ble det også lyttet til eiernes ønske om tilbakeføring av eiendommen. Rett før jul hadde deres styreformann henvendt seg til departementet og krevd at de gjorde alt som sto i deres makt for snarlig avvikling.⁸⁴⁴ Det var ikke første gang de tok opp saken, men denne gang var tonen skarp.

Helsedirektoratet får ansvaret

De politiske realiteter ved årsskiftet 1945/46 var at barna på Godthåp var forvandlet fra å være en betydelig faglig utfordring for psykiaterne, til å bli et praktisk problem for 3. sosialkontor. Sosialdepartementet forutsatte at alle vanlige krigsbarn skulle være sendt vekk innen utgangen av februar 1946. Da ville Godthåp bli en ren åndssvakeinstitusjon, som normalt skulle legges under åndssvakeomsorgen og Helsedirektoratet, under Karl Evangs ledelse.

Evang og hans medarbeidere hadde en annen tilnærming til krigsbarnproblematikken enn 3. sosialkontor. Det var en forskjell som vi har sett allerede under Londontida. Selv om regjeringen hadde fattet sin beslutning i deportasjonssaken, var forslaget om masseundersøkelser på Godthåp ennå ikke formelt avvist. Departementet var opptatt av å unngå strid med legene om denne naturlige følgen av vedtaket. Det var naturlig at det var store forventninger blant legene om et slikt prestisjeprosjekt. Selv om direktoratet var underlagt Sosialdepartementets politiske styring, var det som fagorgan preget av legenes synspunkter. Under sin innflytelsesrike direktør var det landets fremste arnested for nye helsepolitiske

framlegg, ikke minst på åndssvakeomsorgens område. Mellom Sosialdepartementets politiske ledelse og direktoratet pågikk en drakamp mellom konservative, avveide vurderinger og legeprofesjonens visjoner, som Evang gjerne presenterte som radikale framskritt. Her var altså enhet og kamp. Det gjaldt også åndssvake krigsbarn, og det var ikke uten videre uproblematisk for departementsledelsen å overføre ansvaret for *dem* til Evang.

Overføringen skjedde skrittvis og på en slik måte at departementsledelsen kunne forsikre seg om at direktoratet fulgte kursen. En første henvendelse kom 3. januar 1946. Her ble direktoratet bedt om å finne et nytt sted for de åndssvake barna, en naturlig oppgave under direktoratet. Det involverte ikke vanskelige vurderinger.⁸⁴⁵ Henvendelsen reiste også spørsmålet om hva som skulle skje med den psykiatriske masseundersøkelsen av krigsbarn. Departementet hadde ennå ikke behandlet spørsmålet, og fortsatt lå det formelt uavklart. Blant Evangs medarbeidere hadde forslaget sterke tilhengere. Departementet derimot, ønsket ikke å bruke mer tid og penger på det. Motsigelsen krevde en nennsom hånd. I brevet søkte departementet å flytte fokus over på et annet spor med indirekte argumenter. Først viste man til Krigsbarnutvalgets påstand om at det «blandt krigsbarn (er) forholdsvis flere åndssvake og psykopater enn blandt andre barn». Så kom de til forslaget om gjennomføringen av granskingen. De viste til Ødegårds uttalelse og la ved en oversikt over Thingstads studie fra Tønsberg sykehus, som konkluderte i samme retning som Ødegård. Så ba de Helsedirektoratet om å uttale seg om hvordan en slik gransking kunne utføres i praksis. Så langt kunne dette leses som støtte for gransking. Men departementet la i tillegg inn et forslag om hvilken retning det burde innebære: Fordi det nå «neppe vil være mulig å gå til en slik gransking (av) samtlige krigsbarn og mødrene deres», foreslo de i stedet å undersøke samtlige krigsbarn i Buskerud fylke.

Helsedirektoratet brukte en måned på å undersøke og vurdere ulike stedsalternativer som de løpende konfererte på telefonen med departementet. Så kom et kort svar fra leder av Sinnshygienekontoret, Irmelin Christensen, som foreslo at de åndssvake barna burde plasseres blant de internerte «tyskertøsene» på Hovedøya, hvor de kunne tas imot på kort varsel.⁸⁴⁶ Det eneste problemet var at interneringsleiren skulle flyttes derfra 1. juli, og «hvorvidt de da kan flytte med, avhenger av hvordan pikene senere skal anbringes», skrev hun. Når det gjaldt ønskene om en gransking, viste Christensen til Augusta Rasmussens pågående undersøkelse av jentene på Hovedøya. Om krigsbarna var undersøkt på Godthåp, kjente direktoratet ikke til, skrev hun, og føyde til at det ville bli «praktisk meget vanskelig» med nye undersøkelser fordi barna nå var spredd rundt. Men ansvar for at spørsmålet ikke var tatt opp tidligere, ville hun ikke ta, fordi «en regnet med at komiteen som har tatt seg av disse barna tok opp spørsmålet». Departementet var trolig godt fornøyd med den siste delen av svaret. Når det gjaldt Hovedøya-alternativet, gikk direktoratet umiddelbart i gang med prosjektet, og fem dager senere reiste

en sykepleier fra Godthåp ut på Hovedøya for å konferere med leirbestyreren om ansettelse av pleiersker, samtidig som et bud ble sendt til Forsvarets Sanitet for å få overført nødvendig utstyr dit ut.⁸⁴⁷ Departementet likte først forslaget, men så kom Øksnes på andre tanker da han fikk klart for seg at løsningen bare gjaldt fram til 1. juli.⁸⁴⁸

Neste skritt i overføringen av ansvaret for Godthåpbarna til Helsedirektoratet kom i begynnelsen av mars, da Moum satte opp et notat til direktoratet om at det var naturlig at de måtte overta ansvaret for å finne et nytt forpleiningssted, samt administrasjonen av Godthåp fra den dagen de siste normale barna var ute. Men her grep departementsledelsen inn, og notatet ble ikke sendt.⁸⁴⁹ Ti dager senere noterte Øksnes at Frydenberg hadde bestemt at ansvaret for de åndssvake krigsbarna fortsatt skulle ligge under 3. sosialkontor.⁸⁵⁰ Imens ble flere tilbud om steder vurdert og forkastet.⁸⁵¹ I mai 1946 kom så forslaget om at Helsedirektoratet skulle overta ansvaret, opp igjen. Denne gang ble det satt igjennom. I tilknytning til en vurdering av et av de vurderte lokaliseringalternativene, skrev Thingstad en faglig og prinsipielt betont begrunnelse for at man ikke burde satse på et separat åndssvakehjem for krigsbarn. Fordi departementet kom til å følge hennes råd, skal vi se nøyer på hva hun skrev.

«Det er lite hensiktsmessig,» startet hun, «å samle psykisk defekte krigsbarn i et særhjem». På samme måte som normale krigsbarn burde blandes med vanlige barn, burde åndssvake krigsbarn blandes med vanlige åndssvake. Et slikt hjem burde ha nær kontakt med andre åndssvakehjem og utveksle både barn og betjening. Hun understrekte at de 18 barna det var snakk om, ikke var undersøkt av henne. Selv om noen av dem hadde fått stempel som «psykisk defekte» av henne «bare etter en kort skjønnsmessig bedømmelse sammenholdt med bestyrerinnens og betjeningens opplysning», kunne hun ikke si «om alle disse barn vil vise seg å være oligofrene» i så sterk grad at de kunne betegnes som åndssvake.⁸⁵² Det viktige var at de fikk en hensiktsmessig beskjefsigelse. Hun advarte mot at de ble plassert «midlertidig» over et halvt eller et helt år uten at beskjefsigelse eller opplæring ble løst. «Man kan ikke forsvare å la denne sak ligge inntil barna etter hvert når skolepliktig alder.» Til slutt ba hun om at Helsedirektoratet og overlege Ole B. Munch ved Emma Hjorths Hjem, måtte få uttale seg om spørsmålet.

Etter flere utsettelse hadde departementet fått en ordning med eierne av Godthåp om en siste frist for avvikling 1. august 1946 og også fått slippe å betale leie. Helsedirektoratet ble orientert om dette i begynnelsen av juni, samtidig med at ansvaret for å finne et nytt forpleiningssted, endelig ble overført.⁸⁵³ Det var da 16 krigsbarn av begge kjønn igjen på Godthåp. I tillegg var det ei jente på samme avdeling som var født før krigen, og en gutt som hadde frontkjemperfar, og dermed ikke var krigsbarn. Alle ble beskrevet som åndssvake. På Moldegård var det fire krigsbarn som ble beskrevet på samme måte. Da denne beslutningen endelig var tatt, fant Irmelin Christensen ved Sinnshygienekontoret tida inne til å reise

spørsmålet om psykiatrisk masseundersøkelser på nytt. Anledningen bød seg da hun «underhånden» hadde fått kjennskap til at det var «en hel del» krigsbarn ved Heftyes barnehjem i Oslo som var tilbakestående, noen også «opplagte idioter», skrev hun i et PM til departementsledelsen.⁸⁵⁴ For å finne ut hvor barna kom fra og hvordan de hadde kommet dit, kontaktet hun Thingstad, som hun visste hadde sittet i Krigsbarnutvalget. Thingstad bekreftet at utvalget hadde gått inn for masseregistrering av krigsbarn, for å kunne skille ut «de tilbakestående», men kunne ikke hjelpe med ytterligere opplysninger om dette var fulgt opp senere. Thingstad bekreftet også at det bare var åndssvake tilbake på Godthåp, alle andre var hentet eller plassert. Trolig oppklarte hun bakgrunnen for de åndssvake på Heftye, som hun visste var kommet fra Godthåp et halvt år tidligere, men det skrev Christensen ikke noe om. Kanskje ikke så rart, ettersom de mange «debile» og «idioter» hun skrev var der, viste seg å koke ned til to.

For Christensen ble dette et eksempel på hvor galt tingene kunne få utvikle seg, når de åndssvake ikke var spesielt registrert og internert. I sitt PM understrekte hun hvor viktig det var å hindre at åndssvake kom i privat pleie eller i barnehjem. Hun skrev at det sikkert var mange andre barnehjem som også hadde tilbakestående «tyskerbarn»: «Det er selvsagt meget uheldig for de normale barna i barnehjem å skulle være sammen med laverestående og tildels idioter,» skrev hun. Adopsjon av «tilbakestående» var også svært uheldig, understreket hun videre, formålet med åndssvakeomsorgen var å få dem i spesialanstalter. Hun anbefalte at man «så snart som mulig får registrert tyskerbarna», for å få dem psykiatrisk undersøkt. Nå hadde man undersøkelsen av «tyskerjentene» på Hovedøya, og det vil da «selvsagt ha stor interesse å se på hvilket trinn deres avkom står åndelig», avsluttet hun. Hun føyde til at Thingstad «mot en passende godtgjørelse» kunne ta seg av dette arbeidet.

Etter at flere av landets ledende psykiatere i ett år hadde hevdet at svært mange krigsbarn var åndssvake, uten at noe mer hadde skjedd med det, så Christensen trolig en formidabel faglig utfordring. Men hun var i utakt med departementet. Som vi har sett, hadde de skrinlagt slike planer og i stedet forsøkt å pense over på en begrenset undersøkelse i Buskerud. Christensens PM ble lest av Øksnes, som noterte at det ikke ville bli aktuelt å komme tilbake til en slik masseundersøkelse.⁸⁵⁵ Men Helsedirektoratet fikk ta ansvaret for å håndtere dette spørsmålet i framtida, føyde han til, vel vitende om at et slikt kostnadsdrivende prosjekt neppe hadde store utsikter til å få støtte i Finansdepartementet, så lenge det kun hadde akademisk interesse.

Som sitert over, benyttet Christensen anledningen til også å reise det gamle forslaget om registrering av krigsbarna, ut fra forestillingen blant direktoratets leger om at mange skulle være åndssvake. Vi har sett hvordan 3. sosialkontor på forslag fra Krigsbarnutvalget, med rundskriv hadde gjennomført et mislykket forsøk på en slik registrering via fattigstyrene i juli og august 1945. Selv om dette forsøket

kunne være nyttig for mange formål, må forslaget den gang først og fremst ses i lys av departementets deportasjonsplaner. Sommeren 1946 var de forlenget uaktuelle. I Helsedirektoratet var det imidlertid sterke begrunnelser for registrering ut fra faglige betraktninger. Ulike medisinske registre, som for eksempel et sentralt åndssvakeregister, som Munch var i ferd med å bygge opp på sitt kontor på Emma Hjorths Hjem, ble sett på som et helt nødvendig redskap for framtidens helsearbeid. Disse synspunktene blant Evangs medarbeidere ble nok langt på vei delt i den alminnelige avdeling i departementet. Men på kort sikt var man negativ til kostbare prosjekter, dessuten lå ansvaret for krigsbarn utenfor Helsedirektoratets arbeidsfelt. Igjen ble det en balansegang, hvor departementsledelsen ikke ønsket å la direktoratet styre.

For likevel å tilfredstille ønsket om et initiativ, sendte Øksnes saken over til Kirke- og undervisningsdepartementet, men med et helt annet innhold enn året før. I stedet for å be om en direkte registrering av adresser via fattigstyrene, ba han departementet om å foreta en indirekte registrering. Dette skulle gjøres ved å sende ut et rundskriv der registerførerne i kommunene ble bedt om å undersøke om krigsbarna var ført inn i fødselsregistrene, og hvis ikke, «diskret» sørge for at det ble gjort.⁸⁵⁶ I tråd med dette ble i tillegg Lebensborns fødselsregistre for Hurdal Verk og Dr. Holms på Geilo på denne tida sendt til Hurdal og Ål kommuner for å jourføre fødselsregistrene lokalt. En slik registrering kunne argumenteres for også ut fra krigsbarnas interesser, som behov for fødselsattest og statsborgerbrev. Men *det* var en annen type registrering enn den Christensen hadde bedt om. Alt i alt kom det ikke mer ut av Christensens innspill enn en bekreftelse på at Helsedirektoratet fikk ansvaret for plasseringen av åndssvake krigsbarn, samt det mer upresise som kunne ligge under formuleringen «framtidige planer».

Løsningen på problemet med å få plassert de antatt åndssvake krigsbarna fra Godthåp ble at departementet rekvirerte Kvinnehjemmet Grini, beliggende på gården Grini, like ved Sandvika. Trolig ble avgjørelsen tatt i midten av juli.⁸⁵⁷ Av et skriv fra Helsedirektoratet i slutten av måneden framgår at det hadde vært en rekke telefonkonferanser med Moum og Øksnes om saken.⁸⁵⁸ Grini var egentlig et hjem for prostituerte kvinner.⁸⁵⁹ Da departementet omtalte beslutningen i offisiell sammenheng senere, valgte man å forklare valget med at det var en løsning man «fant mest hensiktsmessig og heldigst for barna».⁸⁶⁰ Det var en departemental omskriving, lite treffende for det som skjedde.

Det var tre viktige grunner til avgjørelsen. For det første var den enkel, for Grini var nabogården til Emma Hjorths Hjem, «Fru Hjorths Pleie- og Arbeidshjem for Aandssvake» som institusjonen opprinnelig het da den ble etablert på gården Tokerud, og var statens største åndssvakehjem. Det lå bare noen kilometer unna Godthåp. Som vi skal se, var det naboskapet til Emma Hjorths Hjem som var den indirekte årsaken til valget av Grini Kvinnehjem. For det andre var det

bred faglig støtte for å velge en stor, eksisterende institusjon framfor å etablere en liten, ny. Tida hadde løpt fra forestillingen om små institusjoner for krigsbarn, slik Krigsbarnutvalget hadde foreslått. Også Thingstad hadde snudd, nå var hun tilhenger av en stor institusjon, ut fra et resonnement om at åndssvake krigsbarn burde være sammen med andre åndssvake barn. Men framfor alt var det en langt billigere løsning enn å kjøpe og opparbeide en helt ny institusjon. Det veide tyngst og ble hovedgrunnen til at Grini Kvinnehjem bare ble en mellomstasjon på vei til det egentlige målet: Emma Hjorths Hjem. Kostnadene avgjorde.

Arbeidet med kostnader for Godthåp, kostnader for hvert enkelt barn der, og kostnadsvurderingene av ulike stedsalternativer, hadde tatt mye arbeidskapasitet i 3. sosialkontor. Etter at Røde Kors trakk seg ut, skulle Sosialdepartementet dekke kostnadene ved Godthåp. De lyktes i å få eierne til å innvilge fri leie til 1. august. Likevel krevde departementet betaling fra fattigstyrene som inkluderte slike kostnader. Refusjon krevde en omfattende korrespondanse vedrørende hvert enkelt barn, først for å finne hjemstavnskommunen, dernest for å bringe på det rene om kommunene kunne plassere sine barn i hjemkommunen. Mange fattigstyrer protesterte. Til og med lutfattige kommuner i Nord-Norge, som ikke hadde intakte bygninger for barnehjem og knapt nok andre bygninger til noen offentlige formål, hadde blitt stilt overfor det illusoriske valget om å ta slike barn hjem eller å betale for oppholdet ved Godthåp.⁸⁶¹

Da Helsedirektoratet satte i gang overføringen til Grini, brukte de både det faglige og det økonomiske argumentet.⁸⁶² «Direktoratet anser det hensiktsmessig,» skrev Irmelin Christensen 13. juli til ledelsen ved Emma Hjorths Hjem, «å behandle disse barna sammen med våre åndssvake på fru Hjorths pleiehjem for at tyskerbarna når de vokser opp ikke skal komme til å danne en særlig gruppe og fordi administrasjonen av et eget hjem for så få barn vil bli urimelig dyr.» Argumentasjonen fikk spesiell tyngde nettopp på dette tidspunktet, fordi den indirekte berørte mer enn bare det kortsiktige behovet for plassering av krigsbarna. Det dreide seg om å etablere en sentralanstalt for åndssvake, en svært viktig målsetting for den åndssvakereformen som Helsedirektoratet arbeidet med. I hele 1946 hadde Helsedirektoratet vurdert ulike bygningsalternativer for en slik sentralanstalt på Østlandet uten å finne noen annen løsning enn Emma Hjorths Hjem på Tokerud. Problemet var imidlertid at eiendommen var for liten. For å bli stor nok måtte den slås sammen med naboeiendommen Grini. Grini var en stor gårdseiendom med våningshus, diverse uthus og forstanderbolig, dyrebesetning med stall og fjøs, avling og hage, samt jordareal og noe skog. Gården passet godt til å bli slått sammen med Emma Hjorths Hjem, som også hadde jord- og skogeiendommer. Ønsket var altså en sammenslåing for å skape en ny, stor statlig åndssvakeinstitusjon. Det var imidlertid ett skjær i sjøen. Grini var styrt av en stiftelse, som ikke ønsket en slik utvikling. Departementet kunne ikke helt ignorere stiftelsen. De var avhengig av det fasetterte teppet som institusjons-Norge utgjorde. Aktørene måtte

lyttes til for å holde ro i omsorgen. Godthåpbarna ble et kjærkomment argument for å få til en sammenslåing.

I sitt brev til Emma Hjorths Hjem 13. juli forklarte Christensen at man av hensyn til behovet for plass til «tyskerbarna» måtte slå Grini sammen med Tokerud for å få til «centralanstalten». En tilfældighet kom departementet til hjelp. Christensen forklarte at den korte tidsfristen for Godthåpbarna, nemlig 1. august 1946, gjorde at det hastet svært. Da statsråd Aasland henvendte seg til styremedlemmene for Kvinnehjemmet for å få deres tilslutning, oppdaget hun til sin overraskelse at de var reist på sommerferie. Hun fikk ikke kontakt med dem, og det var ikke tid til å vente til de var tilbake. Dermed rekvirerte hun i stedet i stor hast Grini med hjemmel i en provisorisk anordning og en kgl. res. fra krigstida.⁸⁶³ Da styremedlemmene for Kvinnehjemmet kom tilbake etter ferien, var avgjørelsen allerede tatt. Det var selvfølgelig en lite demokratisk framgangsmåte, og oppstyr ble det med protester i avisene og påstander om overgrep. Vi ser altså at krigsbarna ikke bare var ønsket til åndssvakeomsorgen, men spesielt til Emma Hjorths Hjem, som ledd i etableringen av «centralanstalten». Den senere informasjonen til Stortinget og offentligheten om at de ble plassert der fordi det var den heldigste løsningen for barna, må sees i dette lyset.⁸⁶⁴

Helsedirektoratet hadde i tillegg et kortsiktig økonomisk argument for overføringen. Departementet hadde nemlig i juni opplyst at et eget forpleiningssted for åndssvake krigsbarn skulle finansieres over statsbudsjettets midler til krigsbarn, utenom åndssvakeomsorgen.⁸⁶⁵ Helsedirektoratet la til grunn at de var stilt til utsikt at hele dette beløpet ville bli overført med barna fra Godthåp. Rokeringen ville dermed medføre at penger ble overført fra barnevernet til åndssvakeomsorgen. I første omgang ba de om 50 000 kroner.⁸⁶⁶ Men en så stor ompostering godtok verken Finansdepartementet eller Riksrevisjonen. Det endte med et kompromiss. En måned etter at barna var overført, framholdt departementet at det hele berodde på en misforståelse, og 10 000 kroner ble anvist.⁸⁶⁷

I slutten av juli sendte departementet klientopplysninger til Emma Hjorths Hjem om 15 barn som skulle overføres, trolig dreide det seg om navnekortene i Lebensborn-arkivet. Noen dager senere ba overlege Munch om å få oversendt ytterligere materiale, hvilket han fikk, uttrykkelig bare til utlån. For ett av barna var det bare fødselopplysninger.⁸⁶⁸ Pr. 19. september hadde 11 fattigstyrer garantert skriftlig for like mange barn, samt ett muntlig. I tillegg kom et barn som beste-foreldrene ønsket å ta til seg, men overlege Munch ville likevel ha det, foreløpig til observasjon. Dessuten var det to fattigstyrer i Nord-Norge som hadde protestert, men som hadde fått omgående beskjed om å stille garanti. Dette var til sammen for 15 barn.⁸⁶⁹ Senere kom det to barn til som også hadde vært på Godthåp. Det var de samme som vi allerede har hørt om, som var blitt flyttet til Heftyes barnehjem på høsten 1945. Om de egentlig var åndssvake, framgår ikke. Men bestyreren på barnehjemmet, som hadde kontaktet Sosialdepartementet i august, «anførte at

tilstedeværelsen av disse barna på barnehjemmet skapte store vansker både m. h. t. foreldrene til andre barn der og betjeningen», og ville ha dem vekk så snart som mulig.⁸⁷⁰ Etter konferanse med Helsedirektoratet ble det bestemt at de skulle bli «ekspedert direkte over til Tokerud». Overføringen ble formalisert med aksept fra departementet et par dager senere.⁸⁷¹ Det var altså 14 krigsbarn og ett frontkjemperbarn fra Godthåp, som ble innskrevet ved Emma Hjorths Hjem 3. august, samt to fra Heftyes Barnehjem, som ble innskrevet 13. og 19. september, i alt 16. I løpet av høsten 1946 og 1947 ble ytterligere sju krigsbarn innskrevet. De kom fra andre barnehjem og fra mødrene. Gjennomgangen av innskrivingsprotokollene for tida tilbake til krigens begynnelse viser at ingen krigsbarn ble tatt inn i løpet av krigsårene. Det totale antallet krigsbarn som ble innskrevet ved hjemmet etter krigsslutt og innen utgangen av 1947, ser derfor ut til å ha vært 23.

Senere opplysninger tyder på at det i perioden etter 1948 også kan ha blitt innskrevet et titalls krigsbarn.⁸⁷² De kom ikke fra Godthåp, men fra ulike barnehjem, mødre og pleieførelde.

Forholdene barna kom til

Emma Hjorths Hjem var ikke noe forlokkende sted, verken for voksne eller barn. Det hadde allerede i 1946 en dyster historie. Det var overlatt staten fra stifteren, lærerinne og bestyrerinne Emma Hjorth, i 1915.⁸⁷³ Hun hadde selv drevet det for veldedige midler siden starten på Vollen i Asker i 1898. I 1903 kjøpte hun gården Tokerud og etablerte hjemmet der. Men det var en omstridt institusjon, og kritikk av forholdene hadde versert i mange år.⁸⁷⁴ De ble ikke bedre etter at staten overtok. Under spanskesyken i 1918 døde om lag 20 % av pasientene.⁸⁷⁵ Det manglet ikke på advarsler og inntrengende bøtninger om mer penger fra hjemmets kontrollkomité til departementet.⁸⁷⁶ Halvor Fjermeros, som har skrevet om hjemmet, har kommet til at 567 av 1244 pasienter døde i perioden 1915–1944.⁸⁷⁷ Dødsårsakene var diaré, meningitt, meslinger, tuberkulose og elendige forhold generelt.⁸⁷⁸ Tallene gir et «skrekkinngytende bilde», skriver Fjermeros. Stortingsrepresentant og tidligere konsentrasjonsleirfange Sverre Løberg sammenliknet forholdene med tyske fangeleire, etter at han som medlem av Stortingets helsekomité hadde inspisert stedet 28. juni 1946.⁸⁷⁹ Claudia Olsen, leder av komiteen, uttalte at tilstanden var «ubeskriverlig» og «utrolig» og mente at det krevdes «svære beløp», som Helsekomiteen skulle gjøre sitt til for å framskaffe. «... vi har det inntrykk at Sosialdepartementet ser saken på samme måte,» føyde hun til.

Irmelin Christensen, Helsedirektoratets ansvarlige, som også hadde vært med på inspeksjonen, tolket inntrykkene etter inspeksjonen annerledes. I et internt PM skrev hun at det komitémedlemmene var enige om, var å gå i gang med utbygging av en ny sentralanstalt og at de støttet de forberedelser og bevilgninger som direktoratet ønsket til dette.⁸⁸⁰ Ellers var det bare ett forhold de hadde tatt opp, skrev

hun, nemlig at det måtte bevilges mer penger til innkjøp av sjokolade, fordi det «der ute ble opplyst at barna ikke kunne få den sjokolade de tilkom». De groteske beskrivelsene som avisene ga, kommenterte hun ikke med et ord.

Simonsen beskriver situasjonen ved Emma Hjorths Hjem etter krigen som «elendig» og situasjonen i hele omsorgen som «mistrøstig».⁸⁸¹ I de første årene etter 1945 var institusjonene lite mer enn oppbevaringsanstalter. Vi får inntrykk av at psykiaterne i omsorgen fortsatt delte eugenikkens oppfatninger av åndsvakhet fra mellomkrigstida. Dette sammen med det enda eldre synet på åndssvake som håpløst hjelpetrengende og potensielt kriminelle, ga lite rom for forandringer. Konservative og religiøse forestillinger gjennomsyret betjening og den lille aktiviteten som fantes, og vanskeligheter med pasientene ble løst med metoder som var basert på virkningen av belønning og straff, særlig det siste. Munch engasjerte seg sterkt for å bedre forholdene. Men hans forslag hadde preg av at han, og i enda større grad Evang, så på åndssvakhet som en arvelig biologisk eller psykologisk sykdom, som først og fremst krevde medisinsk behandling under oppbevaring atskilt fra samfunnet. Mot legeprofesjonen sto den moderne pedagogikkens oppfatninger om deltakelse i samfunnet ennå svakt.

Samfunnsmedisinerne og pedagogene var enige om at det først og fremst var fattigdommen som var hovedårsaken til elendigheten, og mot Finansdepartementet strevet selv de mest energiske reformatorene forgjeves. Munch hadde mange roller. Han var Sosialdepartementets konsulent for hele omsorgen, samtidig som han var overlege ved hjemmet og førte det sentrale åndssvakeregisteret fra sitt kontor der. Han var en drivende reformator og var fast bestemt på å få til forandringer. Men han brukte store deler av sin energi på å kjempe for mer penger. Dette kom til å føre ham ut i konflikt med Evang og departementet, et motsetningsforhold vi kjenner igjen fra Cecilie Murphys forhold til departementet. Munch og andre gjorde sitt til å spre kunnskap i samtida om hvordan forholdene var, og gikk ikke av veien for utradisjonelle metoder for å skape oppmerksomhet. Privat la han ikke fingrene mellom. Professor Arne Ording i Utenriksdepartementet noterte i dagboken etter en middag med Munch i 1946, at han hadde gitt en «drastisk skildring av forholdene ved Tokerud».⁸⁸²

Etter vandriften før krigen og ha å vært oversett under okkupasjonen, var hjemmet i en «forferdende forfatning» etter frigjøringen, skrev Munch.⁸⁸³ I 1946 var det dessuten overfylt med pasienter. Å ta imot en ytterligere ressurskrevende gruppe var departementet klar over ble vanskelig, hvor ønskelig det enn var. Men, som vi har sett, hadde Helsedirektoratet en løsning basert på en sammenslutning med kvinnehjemmet på nabogården Grini, for å skape «den nye sentralanstalt for åndssvake som tenkes oppført i forbindelse med fru Hjorths pleiehjem», som det het i stortingsproposisjonen om etableringen.⁸⁸⁴ Året etter ble de to hjemmene slått sammen. Planene om sentralanstalter var selve hovedelementet i visjonene om den nye åndssvakeomsorgen, sammen med ny åndssvakelov og et sentralregister for

åndssvake.⁸⁸⁵ I et slikt perspektiv var det ikke noe problem at det kom en gruppe krigsbarn. Tvert i mot, å samle dem og andre barn som man mente var åndssvake, på ett og samme sted, var et uttalt ønske som ville synliggjøre behovet.

Det var altså til kvinnehjemmet på Grini at de første 15 barna ble fraktet fra Godthåp 3. august 1946 og de to fra Heftyes barnehjem, noen uker senere. Kvinnehjemmet hadde ni pasienter som ikke kunne fortsette å være der. Åtte av dem ble fraktet de få metrene over til Emma Hjorths Hjem, hvilket forårsaket at overbelegget der ble enda høyere. I mars 1947, da proposisjonen om ekspropriasjon gikk i trykken, var det 25 barn på det nye åndssvakehjemmet. Nesten alle var krigsbarn. Det er det nærmeste vi kom en egen institusjon for åndssvake krigsbarn i Norge.

KAPITTEL 14

På Emma Hjorths Hjem

Var barna som ble overført fra Godthåp til Emma Hjorths Hjem åndssvake? Det er neppe mulig å svare meningsfullt på det i dag. Fagekspertisen kunne etterprøvd datidas diagnoser hvis fullstendige journaler var bevart, men dessverre er mye gått tapt. Det er imidlertid problematisk å overføre vår tids analyser på fagfeltet tilbake til 1946–47. Utviklingen av omsorgen i siste halvdel av 1900-tallet, særlig med HVPU-reformen på 1990-tallet, førte til avvikling av sentralinstitusjonene, etter årelang kritikk. I løpet av den tida Godthåpbarna var i omsorgen, ble «åndssvake» forvandlet fra å være oppfattet som en samfunnsstrussel til å bli sett på som enkle og harmløse, jamvel kjærlige og inntagende.⁸⁸⁶ I dag er det vanlig å se det gamle sekkebegrepet åndssvakhet som negativt og diskriminerende. Vår forståelse av evne til å fungere i samfunnet er ytterligere endret gjennom den rivende utviklingen av lære- og informasjonssamfunnet. Nå snakker vi om lære- og funksjonalitetsvansker, som gir mer presise beskrivelser og rom for endringer.

På 1930- og 1940-tallet var det ulike syn på åndssvakhet mellom leger, pedagoger og folk flest. Industrisamfunnet, som da bare var noen årtier gammelt, så på åndssvakhet som en trussel mot sosial kontroll over samfunn og individ. Kontrollbehovet var en følge av den nitidige organiserte industriprosessen og gjaldt selvfølgelig ikke bare åndssvake. Den ble ansett å være en legitim del av borgerskapets herskemekanismer, for å ivareta økonomisk stabilitet og eiendom. Arbeiderbevegelsens krav om økt samfunnsinnflytelse og levestandard kom i konflikt med dette kontrollbehovet. Men slike krav ble sett på som en kollektiv trussel utenfra, som

ikke var rettet mot makthaverne som enkeltpersoner og deres familier. De kunne møtes med ulike samfunnsmessige sikringstiltak. Denne trusselen kunne nok fortone seg som skremmende. Men den var ikke ny; slike trusselbilder var arvet fra tidligere tider. Åndssvakhet representerte noe kvalitativt annet; en ukontrollerbar fare for makthaverne og deres familier i deres egen privatsfære. Åndssvakhet kunne føre til at familienes maktstilling, innflytelse og eiendom forvitret innenfra. Fordi den ble ansett å være arvelig, kunne den slå ut etter å ha vært ubemerket infiltrert i deres familier ved ekteskap. Allerede før århundreskiftet og i de to første tiårene av 1900-tallet kom vern av arvemessig høyverdighet og renhet i fokus for medisin og sosialvitenskap. De åndssvake, særlig de såkalt lettere åndssvake, »debile», ble ansett for å utgjøre størst fare, fordi deres arveanlegg kunne spres av personer som framsto som normale. Legevitenskapen mente å vite at de skjulte arveanleggene kunne formidles i flere generasjoner før de slo ut.

Dette trusselbildet var hovedmotivet bak internering av åndssvake i sentralinstitusjoner, som kom til å dominere åndssvakeomsorgen fram til HVPU-reformen. Simonsen har vist at de faglige forbildene kom fra utlandet, særlig fra Danmark, som norske psykiatere regnet som et foregangsland. Der hadde man kommet godt i gang med oppbyggingen av store anstalter for internering av åndssvake. Danske erfaringer spilte en aktiv rolle i debatten i Norge helt fra 1935 av.⁸⁸⁷ En av de mest sentrale danske psykiaterne kritiserte det han oppfattet som manglende satsing i Norge.⁸⁸⁸ I Danmark var det blant annet opprettet egne interneringsanstalter for åndssvake på to øyer, en for menn og en for kvinner.⁸⁸⁹

Både i Danmark og Norge ønsket sosialmedisinerne å hindre eller å kontrollere de åndssvakes forplantning. Det var enighet blant dem om at de lot seg skille ut av normalbefolkningen ved hjelp av ulike intelligenstagere, hvor den såkalte intelligenskoefisient – IQ – skulle kunne gi et pålitelig mål. Testene utprøvde evne til abstrakte kombinasjonsresonnementer etter litt ulike prinsipper. Felles for dem var en forestilling om at dette var egenskaper som alle besatt, uavhengig av klassebakgrunn, kulturell bakgrunn, opplæring og erfaring. Slike målinger blir i dag tillagt en annen verdi enn den gang, men også den gang var gyldighetsområdet for hva de egentlig målte, uklart og lite diskutert. Det ble aldri dokumentert vitenskapelig at en slik forplantningshindring for personer med lav IQ ville påvirke forekomsten av personer med lav IQ vesentlig i framtida, selv om flere antok det.

Hvor relevante IQ-testene ble ansett å være for å få noe nyttig bilde av lære- og funksjonalitetsutviklingsevne, er mindre viktig, for det var anvendelsen av målingene og apparatet rundt dem som fikk størst betydning. Utviklingen av åndssvakeomsorgen skapte grunnlag for en profesjonskamp mellom leger, psykologer og pedagoger som blant annet dreide seg om anvendelsen av IQ-resultatene.⁸⁹⁰ Legene ønsket å ha en høy IQ-grense for institusjonene, mens pedagogene ønsket en lavere. Helsedirektør Evang mente at åndssvakhet var en uhelbredelig sykdom,

og at det var kunstig å skille mellom dem som lå under 50 i IQ, og dem som lå mellom 50 og 75.⁸⁹¹ Sosiallovkomiteen av 1935, under ledelse av Debes, hadde foreslått en tvungen åndssvakeomsorg for alle med IQ under 75.⁸⁹² I 1945 var det strid om hvor grensen skulle gå for å regnes som åndssvak. Det sosialmedisinske åndssvakebegrepet inkluderte asosiale, kriminelle, prostituerte og løsgjengere, som alle i henhold til Sosiallovkomiteens innstilling burde interneres og steriliseres.⁸⁹³ Sosialmedisinernes vide åndssvakebegrep illustreres ikke bare med ønske om sentralinstitusjoner og åndssvakeregister, men også av overlege Ole B. Munchs forslag om et sentralkartotek for alle barn i Norge som viste utviklingsforstyrrelser. Det medisinsk ledete åndssvakevernet skulle undersøke, diagnostisere og foreslå tiltak for alle disse barna.⁸⁹⁴ Striden dreide seg om synet på hvem av de åndssvake som kunne lære og utvikle seg, og som derfor burde få skoletilbud, og hvem som var ute av stand til å tilegne seg kunnskap, og som derfor bare burde oppbevares og få enkle arbeidsoppgaver i institusjonene. At sosialmedisinere tidligere hadde hatt gjennomslag for en grense på 75, viser at begrepet åndssvakhet var en sosial konstruksjon, som var gjenstand for kamp og vurdering, og som følgelig forandret innhold.⁸⁹⁵

Den senere HVPU-reformen innebar et gjennomgripende oppgjør med denne interneringstanken og medførte at sentralinstitusjonene ble avvirket. Men pr. 1946 var det etablert et kompromiss mellom legene og pedagogene om at de med IQ over 50 hørte til spesialskolene, mens de med IQ under 50 hørte til legenes åndssvakeinstitusjoner.⁸⁹⁶ Et sentralkartotek, åndssvakeregisteret, skulle omfatte alle med IQ under 75. De med IQ under 50 var det aksept for var uopprettelige åndssvake, uten vesentlig læreevner og uten rett til forplantning. Men dette var et retningssigende kompromiss, som Evang og Munch godtok uten å være enige og som ikke utelukket bruk av skjønn. Det kom til å bli mange forbehold i praksis. Også en så sentral person for krigsbarnas skjebner som ekspedisjonssjef Frydenberg, som hadde vært medlem i Sosiallovkomiteen, delte legenes oppfatninger om at åndssvakhet var en sykdom som ytret seg i form av sosiale avvik.⁸⁹⁷ Vi skal se at Munch holdt fast på denne vide sosialmedisinske definisjonen i behandlingen av krigsbarna. Resonnementet legitimerte at barn som virket ganske normale evnemessig, kunne beholdes i åndssvakeomsorgen. Vi må ikke glemme at dette også var i tråd med hvordan legene oppfattet barn i sosialomsorgen, som asosiale og åndssvake.⁸⁹⁸

Å besvare spørsmålet som ble stilt i begynnelsen av kapittelet, betyr altså å undersøke om barna falt innenfor de kriteriene som var etablert.⁸⁹⁹ Vi må se om Munch fulgte reglene for testing og disponerte i tråd med resultatene. I praksis betyr det å undersøke om testresultatet var over eller under 50. Hvis deres IQ lå over 50, kan de beskrives som feilplasserte hvis ikke noen annen spesiell begrunnelse foreligger. Vi må ta i betraktning de forbeholdene som Munch tok, som i praksis åpnet for stor grad av skjønn i hvert enkelt tilfelle. Vi må imidlertid ikke

glemme hvor problematisk en slik grense framsto for Munch og hans kolleger. Han mente trolig at kombinasjonen av krigsbarnsbakgrunn, aktuelle familiehistorier og de arveanlegg han antok forelå, var mer enn nok til at de hørte hjemme på Emma Hjorth. Han ville si at han brukte sitt kliniske skjønn.

Tyske diagnoser og tilfældigheter avgjør

Gjennomgangen av Sosialdepartementets arkiver viser at det ikke var foretatt noen undersøkelser av disse barna i perioden mellom krigsavslutningen og da de ble fraktet fra Godthåp til Emma Hjorths Hjem 3. august 1946, som kunne bekrefte eller avkrefte om de var åndssvake. Det var en antakelse som bygde på vurderinger som de tyske SS-legene hadde gjort på Godthåp. De hadde utvilsomt lagt rasehygieniske vurderinger av åndssvakhet til grunn. Utryddelse av tungt åndssvake ble praktisert ved ulike institusjoner i Tyskland, men vi kjenner ikke til om slikt kan ha foregått i Norge.⁹⁰⁰ Om de tyske legene var mer eller mindre tilbøyelige til å bruke diagnosen åndssvak enn sine norske kolleger, er likevel ikke uten videre åpenbart. De brukte også ulike IQ-tester, og deres kommentarer viser at de hadde samme type forbehold om hvor anvendelige slike var på små barn, som norske leger. Vi vet imidlertid fra klientmappene fra Godthåp at det lå undersøkelser til grunn, og at utviklingsmuligheter var blitt vurdert. Det er derfor neppe riktig at de tyske legene hadde behandlet dette overflatisk.

Den første tida etter krigsslutt var det flere forhold som kan ha gjort det ekstra vanskelig å vurdere åndssvakhet hos Godthåpbarna. En ting var selvfølgelig at de var små, de fleste to-tre år. På Godthåp hadde de blitt innkvartert adskilt fra de andre barna, så langt det lot seg gjøre. Den sosiale omgangen hadde de stort sett hatt med hverandre, noen få mødre som var der, og de tyske pleierne. Et annet moment var at det tyske oppdragelsessystemet ved Godthåp var svært strengt. Flere norske helsemedarbeidere bemerket dette, og uttalelsene deres ble brukt som begrunnelse for snarest å få systemet erstattet med et som var mindre strengt. For det tredje kan selve språklæringen ha påvirket oppfatningen av den mentale utviklingen til barna. Dagligspråket på Godthåp og de andre Lebensborn-hjemmene var tysk. Barna lærte å snakke og tenke tysk. Etter frigjøringen skulle tysk helst ikke snakkes. Det er litt forbausende at mange som kom i kontakt med Lebensborn-hjemmene i denne tida, ikke forsto hva det innebar at barna faktisk ikke forsto norsk. Språkskiftet kom samtidig med at livssituasjonen ble mer usikker. Det var en merkbar nervøsitet blant de voksne på institusjonen. Om dette kan ha påvirket barna, er ikke godt å si. Men alt i alt var forholdene for barna nokså spesielle. Etter at krigen var slutt, ventet man på den store masseundersøkelsen som sto sentralt i planene for Godthåp.

Hvordan ble de tyske vurderingene overtatt av de norske legene? Det vi vet om dette er særlig knyttet til ett enkelt dokument, som inneholder korte beskrivelser

av ni barn, trolig utarbeidet i juli 1945 av en militærlege på Godthåp, Anneliese Brantner.⁹⁰¹ De fleste er bare på noen setninger.⁹⁰² Dokumentet ble trolig utarbeidet da Røde Kors tok over hjemmet. Med alle forbehold for nyanser, ser det ut til at Brantner mente at fem av barna hadde forskjellige utviklingsmuligheter, tre var tungt åndssvake og hadde dårlige prognoser, og ett befant seg i grenselandet. For ytterligere ett er det vanskelig å vurdere hva hun mente. Trolig var dette de eneste barna på Godthåp i slutten av juli 1945 som Brantner mente var åndssvake. Vi vet at dokumentet ble lest i Helsedirektoratet og departementet kort tid etterpå. Det er derfor nærliggende å anta at det ble tillagt en særlig faglig vekt som begrunnelse for den senere overflyttingen. Det fantes mer tysk materiale om barna i journaler og pasientmapper på Godthåp, som berørte både somatiske og psykiatiske spørsmål. Men det ser ikke ut til at Sosialdepartementets eller Helsedirektoratets folk så nærmere på slikt materiale før de 16 krigsbarna og det ene frontkjemperbarnet kom til Emma Hjorths Hjem i 1946.

Det var imidlertid et unntak fra dette. Det dreide seg en gutt fra Godthåp, som på grunn av en tilfældighet aldri kom til Emma Hjorths Hjem. Hans historie viser hvor lite som skulle til for å bruke begrepet åndssvakhet i forbindelse med Godthåpbarna, men også hvor lite som skulle til for at betegnelsen ble lagt vekk. De mange detaljene vi har om hans historie, gir et levende bilde av hvordan et krigsbarn kunne bli en kasteball, men også hvor mye saksbehandling som kunne bli utført i departementet i en slik enkeltsak.⁹⁰³ Bakgrunnen var at han sommeren 1945 ble innlagt på sykehus i Oslo-området etter et benbrudd. Han hadde også andre somatiske lidelser, men en barnelege skrev i en attest at åndelig var han helt normal.

Mora kunne ikke ta hånd om gutten, og etter å ha blitt kontaktet av Sosialdepartementet, henvendte fattigstyret seg til en barnehjem i nærheten. Derfra fikk man svar om at man «anser den slags barn helt upassende i vores hjem».⁹⁰⁴ Dermed sendte fattigstyret saken tilbake til departementet og anbefalte i stedet at han ble anbrakt på et vanførehjem, mot at de skulle betale for ham.⁹⁰⁵ Men Øksnes skrev igjen til fattigstyret at det bare var åndssvake igjen på Godthåp, og at gutten ikke burde plasseres sammen med dem. Han minnet om at fattigloven måtte følges av fattigstyret.⁹⁰⁶ Fattigstyret forsøkte å sende saken over til byens sosialetat, for å få gutten plassert på et spesialhjem under deres ansvar.⁹⁰⁷ Men det gikk ikke. Hjemmet hadde ennå ikke kommet i drift etter krigen. Helserådet sendte saken videre til Statens Vanføreomsorg, med spørsmål om de hadde noe råd for hvor han kunne anbringes.⁹⁰⁸ I retur fikk de et søknadsskjema for opptak i skolehjem for vanføre.⁹⁰⁹

Sosialdepartementets neste trekk var å be overlege Thingstad om å lage en ny legeerklæring. Denne ble i midten av juni oversendt til fattigstyret. Det framgår at Thingstad hadde gjort en vesentlig observasjon. Hun beskrev først guttens fysiske handicap.⁹¹⁰ Men hun mente at det også var noe annet galt med ham. Han sto på

tre og et halvt års nivå i en alder av fire og et halvt år, med en IQ på 77, skrev hun. Han var altså ikke åndssvak, men «står merkbart tilbake». Dessuten mente hun at hans handikap hadde påvirket testen. Det forklarte hun med at han «i vesentlig grad» hadde vært sammen med åndssvake. I den tida han hadde vært til behandling for benbruddet, hadde han kommet seg merkbart psykisk. Blant annet lærte han seg å snakke. Det var svært viktig at han ble fjernet fra åndssvake, fordi hans «lykke i livet», som hun skrev, på grunn av hans fysiske problemer, var avhengig av åndelig utvikling. Hun anbefalte sterkt å finne fosterforeldre. Øksnes sendte hennes erklæring til fattigstyret og anla en skarp tone i et følgebrev. Gutten måtte fjernes fra de åndssvake barna og anbringes i barnehjem eller privat pleie. Han ba om svar «omgående».⁹¹¹

På dette tidspunktet ser det ut til at det har vært antydning en helt annen løsning for gutten, i forbindelse med at man i departementet hadde fått nye opplysninger om mora. En påskrift på et notat peker på at han ikke hadde tapt sitt norske statsborgerskap, selv om mora hadde giftet seg med en annen «tysker» enn barnefaren. Det indikerer at noen kan ha ment at han ikke lenger var norsk statsborger, en mulighet departementet altså la vekk.⁹¹² I mellomtida hadde departementet fått vite om henvendelsen fra fattigstyret til vanføreomsorgen, og etter en henvendelse dit fikk de kjennskap til at saken var blitt overført til en vanføreanstalt.⁹¹³ Situasjonen ved Godthåp var nå slik at gutten ville bli utsendt derfra i slutten av juli 1946. Departementet overtalte overlegen ved det sykehuset som hadde behandlet benbruddet, til å ta gutten for to uker og meddelte fattigstyret at de måtte hente ham der innen fristen.⁹¹⁴ Fattigstyret bekreftet omsider at de lovet å hente ham.⁹¹⁵ En drøy uke senere skrev vanføreomsorgen til departementet at gutten ikke kunne optas på noe skolehjem før han var sju år, dessuten mente overlegen der at han var «imbesil» og derfor ikke passet. Riktignok var vanføreomsorgen uenig i dette, idet de viste til Thingstads klare uttalelse om at han bare var tilbakestående fordi han hadde vært for lenge sammen med åndssvake barn. Men nå spilte det altså likevel ingen rolle, fordi han var under sju år.⁹¹⁶

Fattigstyret hentet aldri gutten. I første del av september 1946 ba departementet Helserådet i Bærum om å ta ansvar for videre oppfølging.⁹¹⁷ Hva som videre skjedde er uklart. Trolig kom han på et barnehjem. Men Emma Hjorths Hjem unngikk han, takket være et tilfeldig benbrudd, lemfeldig saksbehandling og ansvarsfraskrivelse. I tillegg til denne gutten var det to andre blant de såkalte åndssvake Godthåpbarna som heller ikke kom til Emma Hjorths Hjem.

Til sammen har vi kildemateriale om 14 av de i alt 23 krigsbarna som i løpet av 1945–48 kom til Emma Hjorths Hjem.⁹¹⁸ Dokumentene om de øvrige ni ble spredd rundt i landet til de institusjonene barna etter hvert kom til. Kildetilgangen er derfor bedre enn det som har vært kjent.⁹¹⁹ Selv om de ikke kan gi svar på alt som skjedde med barna, kaster de til sammen et godt lys over hvordan gruppen ble behandlet og over tanker og vurderinger som avgjorde deres oppvekst i omsorgen.

For å lette framstillingen kan de 23 barna ut fra resultatene i IQ-målingene deles inn i tre grupper. Det var de som lå under 50, og som ble beskrevet som «tungt åndssvake», de som lå klart over, og som derfor kan beskrives som feilplasserte, og endelig de som ut fra kriteriene faller mellom disse to. Det er gjenfunnet arkivmateriale om barn i alle grupper. En slik oppdeling kan være nyttig som hjelpemiddel for lettere å belyse likheter og ulikheter i oppvekstbetingelser for personer med lav, middels og høyere IQ-resultater. Dermed vil det kunne framkomme om disse var vesentlig forskjellige gruppene mellom. Det er viktig å merke seg at denne gruppeinndelingen ikke svarer til noen tilsvarende fysisk inndeling på Emma Hjorths Hjem. Der var barna individuelt plassert ut fra de kriteriene ledelsen til enhver tid la til grunn. Munch delte dem ikke inn slik. Det er ikke noe som tyder på at han var opptatt av om barna var feilplassert eller ikke, før de var nesten voksne.

I den videre framstillingen inngår bruk av pasientjournaler og annet personømfintlig materiale fra Emma Hjorth, som kaster lys over vanskelige enkeltskjebner og kan bringe opp vonde minner for den det gjelder. Derfor er opplysninger om by- og stedsnavn, personnavn og navn på andre institusjoner enn Godthåp og Emma Hjorth, anonymisert, men ikke opplysninger om kjønn og alder, der dette er viktig i sammenhengen.⁹²⁰ Noen tidsangivelser er også beholdt, der det er viktig. En så streng anonymisering er nødvendig fordi det er så få personer. En ulempe er at anonymiseringen svekker leserens muligheter til å forstå sammenhenger, årsaksforhold og overgrep i det enkelte liv. En annen ulempe er at anonymiseringen berører krigsbarns vanskeligheter med å bli trodd. Det gjelder noen saker som Godthåpbarn har anlagt for domstolene, men hvor domstolen ikke har prøvd deres troverdighet.⁹²¹ Slike innvendinger må imidlertid vike.

Skriftlige kilder fra statens og institusjonens representanter gir ikke noe fullstendig bilde av virkeligheten på Emma Hjorth. De yter ikke rettferdighet til noen og er ikke sannheten om hva som foregikk. Livet på Emma Hjorth besto selvfølgelig av langt mer enn omsorgssvikt og overgrep.

De tungt åndssvake – sammensatte problemer

Forholdene for de tungt åndssvake skilte seg sterkt fra forholdene for de feilplasserte. Et barn i denne gruppen kom til Godthåp som nyfødt høsten 1945.⁹²² Mora var fra en annen kant av landet og hadde forsøkt å holde svangerskapet skjult.⁹²³ Barnet ble innlevert på Rikshospitalet, og sykehusets undersøkelse viste at det var multihandikapt.⁹²⁴ Det ble anført i journalen at pasienten «er ikke gjenstand for noen behandling», men «man har ordnet med plass på Godthåp», «foreløpig», sto det. I journalsammendraget ble det innført «uhelbredelig». En opplysning om at faren «angivelig» var tysk, var tatt med. Denne medisinske irrelevante opplysningen hadde altså vært et moment ved undersøkelsen. Krigsbarnbakgrunnen lå åpenbart til grunn for at legene sendte det til Godthåp, fire måneder etter kapitulasjonen.

Barnet ble altså overlatt til sin skjebne.⁹²⁵ Mulighetene for utvikling av språk og kommunikasjon og læring var minimale for et slikt barn, med de ressursene Emma Hjorths Hjem hadde til rådighet. De ble heller ikke utredet.

I denne mest vanskeligstilte gruppen finner vi barn med beslektede problemer som dette, men også barn med en helt annen type problemer. De kunne ha en positiv utvikling i de første årene. Men tidlig i tenårene kom en vanskeligere periode, preget av uro og reaksjoner på innesperring. Tross framskritt i forbindelse med omsorg og aktivisering, hvor også læreevner kunne bli demonstrert, ble gjerne helheten vanskeligere, inntil frustrasjonen fant form av raserianfall. Fra da av kom tvangsmidler i bruk, med ryggknepping og isolat. For å hindre aggresjoner mot andre kom rutinemessig fastspenning. Raserianfall kunne av og til føre til selvskafer og skader på andre. Det forekommer at slike pasienter ble beskrevet som sadistiske og selvdestruktive i journalene. De fikk elektroshokk regelmessig og ble tungt medisineret. Medisineringen ble gjerne avsluttet når tilstanden utviklet seg til somatisk sykdom.⁹²⁶ Ved bedring kunne den tilta igjen.⁹²⁷ Epilepsi-liknende tilstander og parkinsonistiske⁹²⁸ symptomer kunne følge.⁹²⁹ En del av vanskelighetene hadde å gjøre med å være innesperret på samme rom med andre pasienter. Enkelte var redd hverandre og ble roligere først når de var alene. Men det var ikke plass nok på Emma Hjorth til enkeltrom. Journalene antyder en slags ekstrem fengselsreaksjon, som ble møtt med løpende nøds- og krisetiltak. Skoletilbud var det ikke snakk om for denne gruppen.⁹³⁰

Det fantes en viss uenighet blant betjeningen om hvordan vanskelige pasienter skulle håndteres, særlig i institusjonens siste periode. Noen mente at kontante, av og til ganske hardhendte metoder og tvangsmidler var viktigere enn kommunikasjon og språkforståelse. At det fantes en slik konflikt, kan vi se i en merknad fra 1985, da en medhjelper skrev om en pasient at det var vanskelig å uttale seg om språkforståelsen, fordi «tvang i en del tilfelle står i veien for utføring av verbale instruksjoner».⁹³¹

Livene til mange av pasientene i denne gruppen var så ekstreme at det ikke er lett å se hva i deres atferd som var tilstede før de ble innskrevet, og hva som var svar på de vanskelighetene som de ble viklet inn i etter hvert. Trangboddhet og ressursmangel, som betjeningen ikke kunne gjøre noe med, skjerpet konflikter. I mange tilfelle var de henvist til å veksle mellom godsnakk eller tvangsmidler, hvor medisinerer var den løsningen som var lettest å ty til. Den løste de akutte problemene for betjeningen, men sløvet på lang sikt pasientene. Frustrasjoner mellom pasientene førte til uro og tidvis til brutalitet. Trolig var dette den viktigste indirekte årsaken til vold og overgrep. Journalene viser at dette gjaldt krigsbarna, men alt tyder på at det også gjaldt de øvrige tungt åndssvake. I praksis var det ingenting som skilte dem. Alle krigsbarna i denne gruppen som var i stand til å ha kontakt med andre pasienter, ble utsatt for vold fra andre pasienter eller utøvet slik vold selv. Som oftest var det bagatellmessig, men av og til såpass alvorlig at det medførte

sykeleier, noen ganger også kirurgisk behandling. Tvangsmidler, som elektro-sjokk, faststropping, bruk av isolat, måltidsnekt, bortvising og medisiner, var normalt. Instruksene for betjeningen forbød imidlertid bruk av tvangsmidler som straffemetoder.⁹³² Men journalene viser mange eksempler på at det forekom, i helt hverdagslige sammenhenger. Det var for eksempel vanlig at uønsket atferd ble straffet med måltidsnekt, beslaglegging av gjenstander, isolat eller ved å legge pasienten til sengs. Ved en slik anledning står det om en pasient at hun «tok altfor store biter av brødet ved kveldsmaten». Så fikk hun beskjed om at hvis hun ikke spiste penere, ville maten bli tatt fra henne. «Hun ga seg ikke,» og «vi brøt opp munnen hennes og fikk biten ut. Hun ble sendt til sengs øyeblikkelig.»⁹³³

Ressursknappheten ga seg indirekte også uttrykk i teoretiseringer som kunne rettferdiggjøre langvarige og drastiske tilstander ved avdelingen. Det gjaldt for eksempel et krigsbarn som utviklet en atferd med å gjemme ting i kroppens hulrom. Ledelsen analyserte seg fram til at det var seksuelt betinget, og betjeningen ble satt til å få slutt på den.⁹³⁴ Hvilke atferdsterapeutiske teorier som lå til grunn, kan i og for seg være et interessant spørsmål, men det er ikke tema her. Problemløsningen førte til skjerpede konflikter med jenta, som også preget livssituasjonen for resten av avdelingen i lang tid.⁹³⁵ Til slutt fant man ut at atferden ikke var seksuelt betinget, men måtte forstås på bakgrunn av hva hun hadde opplevd.⁹³⁶ Hun hadde kommet fra Godthåp uten personlige eiendeler. På Emma Hjorth hadde hun ikke fått ha hatt leker som liten, og som voksen hadde hun heller ikke personlige eiendeler.⁹³⁷ Innførslene tyder på at ingen av krigsbarna eller andre pasienter på den aktuelle avdelingen hadde lov til å ha personlige eiendeler. Hvis de fikk tak i noen, hadde de ingen skap, skuffer eller andre steder, hvor de kunne være trygge på at de ikke ble funnet og tatt av betjeningen eller av medpasienter. Sett med jentas øyne var det eneste trygge stedet kroppens hulrom. Da hun endelig fikk lov til å ha ting, og fikk sikre steder å legge dem, endret atferden seg.

Ikke alle, men mange av krigsbarna i denne gruppen hadde altså ekstreme oppvekstbetingelser. De var uten muligheter til privatliv, var stort sett uten muligheter for læring ut over noen spede arbeidstreningsforsøk, og hadde små utfoldelsesmuligheter. Det framgår av kildene at overlevelsesstrategiene var forskjellige, fra det snille og det sløve til det desperate og «bizarre». De skriftlige innførslene gir ikke noe dekkende bilde av vanskelighetene, verken for pasientene eller personalet. Mye ble ikke nedskrevet. Det var en gammel tradisjon i institusjoner.⁹³⁸ Før siste halvdel av 1970-tallet kan det se ut som at det har vært en stilltiende aksept for at rapporter og særlig legejournaler ikke skulle inneholde noe om faglige uenigheter eller dokumentere detaljer om omstridte tiltak. Selv om innførsler gir innblikk i hva som foregikk, ble forklaringer sjelden gitt. Men rapporteringen gir grunnlag for å stille spørsmål. Vi må for eksempel undre oss over at det ble foretatt graviditetstester på tungt åndssvake kvinner som praktisk talt ikke var uten tilsyn.

Fikk de dårligere behandling enn de andre åndssvake? Fordi det ikke har vært

mulig å gå inn i kildene for de øvrige pasientene, kan dette ikke besvares. Men særlig på ett område kan det tenkes at krigsbarnbakgrunnen har spilt en rolle. De hadde ingen kontakter med verden utenfor Emma Hjorth. Det er få spor av mødrene eller av andre beskyttere utenfor systemet. Dermed ble det trolig også mindre stimuli. Det er sjelden at krigsbarn-bakgrunnen blir nevnt i journalene og rapportene. Det er derfor nærliggende å konkludere at dette ikke spilte noen rolle for hvordan de ble behandlet. Trolig ble de behandlet som andre tungt åndssvake. De levde ubemerket av offentligheten, inntil deres livsforhold ble slått opp i avisene i forbindelse med den såkalte «Sol-saken».⁹³⁹

De feilplasserte – opposisjon og konflikter

Kildene viser at en rekke av krigsbarna på Emma Hjorth var feilplasserte ut fra kriteriene. Hun «står temmelig meget tilbake», står det om en av dem ved innskrivningen.⁹⁴⁰ Men hun var ikke blant dem som var beskrevet som åndssvake ved Godthåp. I slutten av 1947 ble det foretatt en psykologisk test som viste at hun hadde en IQ på 65.⁹⁴¹ I kommentarene skrev psykologen at hun trolig hadde vent seg til å lytte på korte beskjeder og derfor hadde laget sitt eget språk. «Hennes språklige handikap virket tydelig på resultatet,» skrev hun. Men hun var ivrig etter å snakke og hadde stor lyst til å gjøre seg forstått. Det var viktig, fortsatte psykologen, at hun lærte seg taleevne, og at hun ble testet på nytt. Oppfordringen ble ikke fulgt før etter mange år. I mellomtida ble hun et midtpunkt blant barna, «føreren i flokken», ble det anført i journalen. I denne rollen ble hun gjenstand for tvetydige forventninger. Vi kan lese at «hun mangler ansvarsfølelse», «hun er lur og beregnende. Kan ikke alltid stole på henne» og så videre.⁹⁴² Tidlig på 1950-tallet ble hun innskrevet ved en av omsorgens skoler, hvor hun bodde på internat. I den første skolesøknaden for jenta skrev Munch at hun «angivelig» hadde tysk far, «men farskapet (er) ikke fastslått». Han opplyste at «i hva retning barnet står mest tilbake er det vanskelig å kunne si noe bestemt om ennå, da det ikke har fått noen egentlig undervisning ...». Han refererte resultatet av IQ-målingen fra 1947 og bekreftet dermed at han var innforstått med det. Likevel skrev han henne noen måneder senere inn i sentralregisteret for åndssvake, som da var satt i gang, og som han selv bestyrte.⁹⁴³ Mens hun var på skolen, hadde ledelsen ved Emma Hjorth bare sporadisk kontakt med henne. Noen år senere skrev sosialkurator Johan Følid i journalen at «hun virker svært harmonisk og avbalansert og fornuftig når man snakker med henne».

De fleste av barna i denne gruppen endret seg under oppveksten på en måte som var vanskelig for å forstå, ut fra betjeningens forventninger om at åndssvakhet var uforanderlig. Et av de barna hvor dette vises tydelig var ei jente som hadde kommet til Godthåp fra et annet Lebensbornhjem. Da hun ble innskrevet i 1946, hadde hun med seg tyske papirer som opplyste at hun levde helt avsondret fra

verden og slo hodet mot veggen og senga. Selv om utsiktene var usikre, var hun uegnet for adopsjon, ble det hevdet.⁹⁴⁴ Hun var da ett år gammel. Den første egentlige beskrivelsen av henne ved Emma Hjorths Hjem stammer fra våren 1947, og der får vi et annet bilde; hun kunne gå, var begynt å snakke, lekte og sang. Et halvt år senere kunne hun både kle seg og hjelpe andre.⁹⁴⁵ Et par år etter krigen ble det foretatt en intelligenstagstest av henne, som viste en IQ på 57.⁹⁴⁶ Hun var altså strengt tatt feilplassert etter de kriteriene Munch skulle holde seg til.

Kommentarene i journalene hennes viser imidlertid at hun nå ble gjenstand for psykologiske observasjoner hvor hennes framgang ble tolket som uttrykk for åndssvakhet. Vi skal derfor se litt nærmere på dem. Hun hadde en utpreget jeg-følelse og var forfengelig, leser vi, noe uventet tatt i betraktning at hun bare var en fireåring. Men denne beskrivelsen kom til å gå igjen. Noen måneder senere står det at hun «pynter seg», i tillegg til å være kvikk og flink og «egenrådlig». Dette siste ble også en gjenganger; et år senere var hun «fører» i barneflokkene. Da den første testen ble gjenstand for kontrollprøving etter ytterligere to år med en annen metode, ble hun beskrevet som renslig og vennlig, men også at hun hadde utviklet et abnormt trekk: Hun hadde det med at «alt er mitt». Ut fra tidas populære psykologiske typologi ble hun karakterisert som «pyknisk».⁹⁴⁷ Hun kunne navn, etternavn, kjønn, var uredd, villig, snakket nesten rent, var aktiv og hadde god kontakt med testerene.⁹⁴⁸ Men i et skriv til Direktoratet for spesialskolene ble det lagt vekt på at «hun var nokså egenrådlig og herskesyk» og hun ville stadig kommandere over de andre alumner.⁹⁴⁹ «Selvbevisst, pyntesyk og forfengelig ... Hun gjør seg gjeldende til alle tider og på alle måter.» Inntrykket ble mildnet noe av at hun også var flink, kjekk, grei, pen «å se til», til og med flink til å gå på ski.⁹⁵⁰ Disse trekkene ble sett på som en unormal etterraping. I dag er det mer naturlig å tolke en slik atferd som en helt normal identifiseringsprosess.

IQ-testene viser stor spredning på prestasjoner, også på samme person. I et tilfelle som dr. Brantner hadde analysert som senutvikling, og som Munch ikke tiltrodde skolemuligheter, ble det gjort IQ-tester med to års mellomrom. Legen mente at testresultatene var «for lave».⁹⁵¹ Resultatene svingte mellom 70 og 52.⁹⁵² I andre tilfeller kunne de svinge mer og noen litt mindre.⁹⁵³ Testeren noterte ofte innvendinger mot testresultatet ut fra problemer i livssituasjonen til pasienten. I et slikt tilfelle hvor det var tvil om en pasient var i stand til å gå på spesialskole, skrev en tester at hun «virker – etter skolens inntrykk av henne – ikke åndssvak i vanlig forstand, men viste mange psykotiske trekk. Hun passer for tiden ikke i spesialskole for evneveike».⁹⁵⁴

Resultatene for en annen pendlet mellom 49 og 61, og det ble bemerket at de ikke ga noe riktig bilde. Bestyreren på en spesialskole hvor han var, kommenterte hans krigsbarnbakgrunn og skrev at han var «mindre bra» da han ankom, men ble mye bedre i den tida han var der: «En antar at (hans) vanskeligheter bunnet i savnet av mor og far som kunne ha gitt ham støtte, kjærlighet og omsorg».⁹⁵⁵

Bestyreren på en annen institusjon hvor han kom senere, skrev at han etter deres skjønn hadde et normalt liv for en gutt på hans alder. Forestillinger om at han var feilplassert, foreligger i flere rapporter.

Både jentene og guttene i denne gruppen opplevde konflikter som hadde med deres egen bakgrunn å gjøre. Det skjedde gjerne under opphold på spesialskoler, i andre institusjoner eller i kontakt med verden utenfor Emma Hjorth.

En husmor i et utevernhjem under Emma Hjorth rapporterte til Emma Hjorth om ei jente som var plassert hos henne, at hun var blitt «grinete» og «variabel», dessuten var hun interessert i gutter «og de i henne».⁹⁵⁶ Opplysningen kaster ikke bare lys over tankeløsheten i systemet rundt henne, men henspiller også på den gamle forestillingen i omsorgen om at såkalte lettere åndssvake – «debile» – ikke hadde rett til å formere seg. Journalen forteller videre at husmora var seg sitt ansvar bevisst og passet på og ikke lot henne ikke gå ut alene. I en senere innførsel rapporteres det at hun hadde forsøkt seg med seksualundervisning, med jentas eget liv som eksempel. Sosialkuratoren som førte journalen, syntes det hørtes mer ut som skremselshistorier. Hun hadde nemlig fortalt om hvordan jenta var født utenfor ekteskap og med ukjent far. Trolig var det da hun for første gang fikk vite sannheten om sin egen bakgrunn.⁹⁵⁷

Denne jenta hadde et ønske som kom til å utløse en viktig begivenhet. En venninne hadde fått sykkel. Det ville hun også gjerne ha, naturlig nok for en ungdom. Hun visste at hun hadde penger, for barnetrygden til henne hadde kommet til en spesialskole hvor hun hadde vært tidligere. Hun skrev til bestyreren om det, men tida gikk uten at hun fikk svar. Så skrev hun til Emma Hjorth og spurte om de kunne hjelpe henne med å finne ut om hun hadde igjen noen penger av trygden.⁹⁵⁸ Følid tok saken opp med skolen. Normalt skulle det være slik at barnetrygden automatisk skulle følge eleven når denne sluttet. Det viste seg at saken ikke var så enkel. Den grep inn i en strid om disponeringen av klientpenger ved spesialskolene og i åndssvakeomsorgen generelt, som hadde ringvirkninger langt ut over hennes sak. Den endte for hennes del med at hun fikk etterbetalt et betydelig beløp, men først halvannet år senere. I mellomtida hadde departementet gjennomført en gransking av spesialskolen og sendt en revisor dit for å gå igjennom klientkonti.

Bare noen få dokumenter vedrørende granskingen er gjenfunnet, så det er ikke klart hvor stor del av hennes og andre elevers barnetrygd som var blitt borte. Lov om barnetrygd fra 1946 inneholder helt klare bestemmelser om at det ikke var lov å la elevenes barnetrygd inngå i skolens driftsmidler.⁹⁵⁹ Styreren innrømmet at private klientmidler urettmessig var blitt brukt til skolens fellesutgifter. Saken kom også ut i pressen, men der forholdt han seg taus. Tidlig i 1961 måtte han sende ut skriv til elever og pårørende og gjøre rede for hva som hadde foregått. Trolig var det revisjonen som hadde krevd at hver enkelt elev skulle få vite hva de hadde tilgode; penger som deretter skulle bli utbetalt.⁹⁶⁰ Det varte og rakk altså, før jenta kunne få seg sykkel, som venninnen. Hva som hadde skjedd med hennes barnetrygd hvis

hun ikke hadde skrevet til Følid, er ikke godt å si.⁹⁶¹ Selv om det ikke framgår helt klart av dokumentene, ser det ut til at det var Følids henvendelse på hennes vegne som utløste granskingen av skolen. Selv om pengene var blitt brukt til formål ved skolen som var i elevenes interesse og dette lovbruddet ikke dreide seg om privat berikelse fra skoleledelsens side, innebar det ikke desto mindre et overgrep mot elever som hadde krav på et særskilt vern.

Ei jente kom opp i konflikter med ledelsen på en spesialskole. Hun hadde tatt parti for de svakeste på skolen og forsøkt å sette seg inn i hvilke rettigheter de hadde. Slik opposisjon var helt utålelig for lærerne, og ledelsen utviste henne mens hun var på sommerferie, etter først å ha forsøkt med andre straffetiltak. I et skriv til direktoratet måtte bestyreren medgi at hun var svært flink i skolearbeidet og ellers «pen».⁹⁶² Utvisningen ble iverksatt før direktoratet hadde rukket å svare, og uten at jenta selv hadde fått uttale seg. I en begrunnelse skrev han at hele skolens personale hadde anbefalt at hun ble uskrevet fordi «hun øver på forskjellig vis en så dårlig innflytelse på de øvrige elever ved skolen».⁹⁶³

Det var dramatisk for jenta. Ledelsen ved Emma Hjorth gjorde ingen ting for å forsvare hennes interesser vis-à-vis skolen. I stedet iverksatte de en IQ-test av henne. Det var lett å oppfatte som straff. Men testen bekreftet at hun ikke hadde noe i åndssvakeomsorgen å gjøre.⁹⁶⁴ Testeren påpekte at «alt i alt er nok den IQ som er funnet for lav, i forhold til det hun kunne ha muligheter til å nå» og at situasjonen under testen var preget av «noe forbehold». Hun fikk ikke mer skolegang etter dette.

Ønsker om skolegang går igjen i mange saker. Men ofte veide andre hensyn tyngre for ledelsen. Ei jente hadde vært på en spesialskole til 1959, da det var meningen å søke henne inn ved en av omsorgens yrkesskoler. Men bestyreren skrev til Emma Hjorth at det passet bra at hun «visstnok» ikke kom inn på skolen, for han var kjent med at husmora ved et av Emma Hjorths utevernehjem trengte hjelp i huset.⁹⁶⁵ En detalj for ham kanskje, men for jenta innebar det en varig slutt på skoletilbudet. Hun følte at det var urettferdig at hun ikke fikk lære noe og begynte å stille spørsmål om hvordan hun ble behandlet. Noe liknende skjedde med en annen pasient. Ledelsen på den skolen hun gikk på hadde funnet ut at hun ikke passet der. Derfor ble det ikke noe mer skole. I stedet ble hun satt ut i et privat hjem, hvor hun ble gående som hushjelp. Senere ble hun gående i vaskeriet på Emma Hjorths Hjem.

Et annet krigsbarn kom i så sterk opposisjon til systemet på en skole hvor han var plassert at det fikk somatiske utslag. Nærmere undersøkelser viste at han hadde epilepsi, som utløste anfall under den sterke frustrasjonen han følte i forbindelse med episoder på skolen. Problemene ble løst ved at han ble fjernet fra skolen. Andre tilbud fikk han ikke. Dermed var hans korte skolegang over. I stedet ble det gårdsarbeid. Munch oppsummerte hans liv slik: Han var snart voksen og hadde vært på institusjon hele livet og hadde en organisk hjerneskada som ga

epileptiske anfall. Skolen hadde bare vært frustrerende. Som tiltak anførte han at det var nødvendig med mer selvstendige oppgaver, en systematisk skole, gjerne hjelpeskole.⁹⁶⁶ Det var det motsatte av det man hadde tilbudt ham.

En av guttene hadde vært på flere arbeidstreningsprosjekter. Han hadde fått fine attester, men da han var 25 år, kom han inn i en periode med konflikter.⁹⁶⁷ Det hadde sammenheng med at han, sammen med flere andre fra Emma Hjorth, var plassert på et utevern hjem. Der ble han jult opp av bestyreren for bagateller og tvunget til å delta i Pinsevennenes menighetsmøter, hvor bestyreren var svært aktiv. Det endte med at han rømte tilbake til Emma Hjorth og nektet å returnere. Litt senere sørget Munch for at han fikk bo og arbeide utenfor institusjonen, hvilket han åpenbart var moden for og kom seg ut av omsorgen.⁹⁶⁸

Etter at krigsbarna i denne gruppen vokste til og kom opp i ungdomsårene, var Munch inne på at enkelte av dem kanskje ikke hørte hjemme i åndssvakeomsorgen og også hadde fått problemer på grunn av forholdene der. Om det var erfaringen fra den tida som hadde gått, eller nyvurdering av omsorgen eller forholdene ved Emma Hjorth han hadde i tankene, framgår ikke. Ved en anledning ga han uttrykk for at dette var noe som gjaldt alle i omsorgen.⁹⁶⁹ Han så pragmatisk og praktisk på hver enkelt sak. Begrepet feilplassering brukte han ikke. Men i et brev til en kollega skrev han om ei jente som hadde gått gjennom flere konflikter, at han var på det rene med at hun var feilplassert.

En av guttene fikk attester som var vanskelige å forklare hvis han skulle være åndssvak. Fra besøk på en fjellstue sto det i en rapport at hans fine atferd førte til forvirring blant mange, som ikke forsto at han kom fra Emma Hjorth. I en rapport fra et liknende besøk året etter sto det at «han av personalet på fjellstua ble forvekslet med en av lederne, noe man på mange vis kan forstå, han er 'helt på topp'». ⁹⁷⁰ Oppholdet ved Emma Hjorth satte sine spor på denne gutten. I 1983 søkte han om billighetserstatning for overgrep under oppholdet på et utevernsted og feilplassering. Tross motstanden fra Emma Hjorth vant han fram og ble tilkjent en erstatning.⁹⁷¹

Han tok også opp et annet søksmål. Under oppholdet på utevernstedet hadde et innestående beløp på en bankbok pålydende hans navn blitt tatt vare på av bestyreren. På grunn av en traumatisk avslutning av oppholdet der hadde han ikke fått med seg pengene. Da han senere etterlyste pengene, var styreren død. En gransking ble iverksatt av Helsedirektoratet og Emma Hjorth, uten at det lot seg gjøre å bringe klarhet i hva som hadde skjedd. I et skriv til en advokat som hadde engasjert seg i saken, skrev direktøren ved Emma Hjorth at han ikke erkjente noe ansvar, at man ved «intern etterforskning», så langt som mulig, ikke var kommet på spor av pengene, og at han håpet at gutten «slutter å sløse bort pengene til rettshjelp». Å forfølge saken var etter hans syn «prosedyre på sviktende grunnlag». ⁹⁷² Men Avdeling for psykisk helsevern i Oslo og Akershus engasjerte seg for en annen løsning, som de dikterte Emma Hjorth til å godta. Saken endte

med at avdelingen *informerte* fylkesmannen om at Emma Hjorth, som hadde hatt tilsynsansvaret, godtok at han fikk erstattet pengene. De ba fylkesmannen henvende seg til direktøren «som er enig i vårt syn i saken og vil sørge for at ... får erstattet sine sparepenger».⁹⁷³ Slik ble det også.

Direktørens motstand mot å godta avgjørelsen i denne todelte erstatningssaken var trolig mer ambivalent enn hans bastante formuleringer gir inntrykk av. Ressursmangelen hadde ridd Emma Hjorth som en mare i hele etterkrigstida, og det var Helsedirektoratet og de sentrale etatene i åndssvakeomsorgen som var ansvarlig for det. I tilknytning til samme sak skrev han nemlig også følgende om gutten:

En kan ikke benekte at han var utsatt for fysiske overgrep. Formodningen om slike overgrep kan kanskje være et grunnlag for erstatningssøksmål. En annen side ved denne sak er at svært mange av både daværende og nåværende klienter innen HVPU burde ha en skikkelig billighetserstatning for den mangelfulle omsorg de ble og blir tilbudt pga. de urimelig fattigslige forhold som stort sett preger denne omsorgen.⁹⁷⁴

I flere saker ser vi at Munch både hadde sans for pasientenes behov og menneskelig innsikt. Men med sine mange roller hadde han også atskillige ambisjoner på vegne av legestanden. Denne dobbelheten kommer klart til syne i hans håndtering av omstendighetene rundt utskrivningen av en klient. Etter en samtale med henne skrev han i journalen at «hun har vært så nøye undersøkt at vi kan si med større sikkerhet om henne enn med gjennomsnittsmennesker at hun har en meget god og sunn personlighet, og at det ikke finnes skygge av verken hjerneskade eller arvelige fenomener».⁹⁷⁵ Sin egen rolle som ansvarlig for hennes oppvekstvilkår reflekterte han imidlertid ikke over. Det var han som hadde skrevet henne inn i åndssvakeomsorgen, akseptert at hun i flere år hadde blitt gående uten utdanningstilbud, latt henne gå som hjelp i huset på diverse utevernsteder. Underhånden hadde han også irregulært orientert utenforstående om hennes krigsbarnbakgrunn.

Spørsmålet om krigsbarn i denne gruppen var mer utsatte for omsorgssvikt eller overgrep enn andre tilsvarende klienter ved Emma Hjorths Hjem, er viktig. Men også for denne gruppen er det skrevne kildematerialet entydig. Vi finner ingen slike innførsler i journaler eller rapporter som framhever krigsbarnbakgrunnen som bakgrunn for særtiltak. Men denne gruppens krigsbarnbakgrunn var synlig utad, i motsetning til den første gruppens. Det hang sammen med hvordan Emma Hjorth informerte utenforstående instanser i forbindelse med overføring av klienter til spesialskoler, da de midlertidig gikk ut av åndssvakeomsorgen, på arbeidsplasser, til vernepliktstjeneste og liknende. Da ble det fylt ut dokumenter som ble sendt til flere instanser, hvor de vanligvis ble beskrevet som krigsbarn, «tyskerbarn» eller hvor det spesielt var angitt at de hadde en tysk far. Flere

krigsbarn klaget over at de ble mobbet i slike sammenhenger, uten at det er klart at det var som krigsbarn, som åndssvake ved Emma Hjorth eller begge deler, at de ble mobbet.

Vi skal se på et eksempel. En søknad om plass ved en spesialskole ble sendt for en av klientene. I søknaden refererte sosialkuratoren ved Emma Hjorth alle detaljene ved hennes krigsbarnbakgrunn. Dermed ble rektor og lærerne ved skolen informert. Tilsvarende gikk til direktoratet for spesialskolene og også derfra til skolen.⁹⁷⁶ Det var ikke relevant for søknadsbehandlingen. Skolen trengte bare å vite navnet på nærmeste foresatte. I et annet tilfelle innledet Munch korrespondanse med en bedriftslege på en bedrift hvor kjæresten til en av hans klienter var ansatt. I brevene opplyste han at jenta det var snakk om, var «såkalt tyskerbarn», og at hun var kommet til Emma Hjorth som toåring, «sterkt forsømt».⁹⁷⁷ «Det var allerede på det tidspunkt mistanke om at hennes retardasjon skyltes understimulering,» skrev han, og fortsatte med andre detaljer. Om disse opplysningene fikk skadelige virkninger for henne i annen omgang, lar seg neppe dokumentere. Men eksempelet viser at opplysninger fløt på profesjonskanalen, akkurat som de tilfløt offentlige kontorer når en melding ble gitt. I dette tilfelle hadde den andre legen neppe noen begrunnet interesse for å vite akkurat dette. Men Munch og han kjente hverandre og tok det ikke så nøye. I et tredje tilfelle finner vi at opplysningene om en gutt som krigsbarn fulgte med i de skriv og dokumenter som ble sendt i forbindelse med skoler, overføringer og søknader. Alle instanser på hans vei ble informert, enten de nå hadde behov for det eller ei. Det var i tråd med det generelle mønsteret. Opplysningene om at de var krigsbarn, forekom i skriv og rapporter som ble distribuert langs den veien papirene til disse barna tok, mellom offentlige kontorer og skolene i omsorgen og andre institusjoner og også i noen tilfelle irregulært. I all hovedsak var dette normalt og i tråd med den praksis som Sosialdepartementet og Helsedirektoratet var ansvarlig for. Sperrene mot å spre slik informasjon fra Emma Hjorth var altså lave. Slik kunne for eksempel kantineprat på en skole finne kilde, om noen var tankeløse eller ondskapsfulle nok til å sette i gang.

Mens vi derfor finner at disse feilplasserte krigsbarna blir beskrevet som krigsbarn i kildene fordi disse beskrivelsene fulgte dem ut av institusjonen, finner vi sjelden at de tungt åndssvake krigsbarna blir beskrevet som krigsbarn. Grunnen var at de hele tida levde innenfor Emma Hjorth-systemet.

Mellomgruppen

Mange av barna er vanskelige å plassere i forhold til de to andre gruppene, fordi det er stor usikkerhet knyttet til deres IQ-tester. Men også for enkelte av dem forelå det andre alternativer enn den innestenging de ble utsatt for. At de ikke ble valgt, hang sammen med at Munch kjempet for å beholde sine «alumner». En

gutt var plassert på et barnehjem under Emma Hjorth. Mora ville ha ham hjem. Munch hadde begrunnet plasseringen med at barnehjem var bedre for gutten enn familien. Da barnehjemmet skulle nedlegges, mistet han dette argumentet. Men likevel ville han ikke etterkomme moras ønske: «Han kan ikke sendes hjem til stefaren og mora som ikke har hatt forbindelse med ham på mange år,» skrev han. I stedet foreslo han et lokalt hjem, som lå under en sentral åndssvakeinstitusjon, for han «har adskillige utviklingsmuligheter og bør komme i et opplæringshjem for unge åndssvake».⁹⁷⁸ Men institusjonen var overfylt og kunne ikke imøtekomme ønsket. Først i 1962 måtte Munch gi seg og godta at han fikk reise hjem. «Nå er han så gammel at noe må skje,» skrev han. Hvis det ble vanskeligheter, måtte hun ta kontakt med institusjonen, føyde han til.⁹⁷⁹ Etter 14 års kamp, hentet hun ham endelig på Emma Hjorths Hjem. Da var han blitt 19 år. Hvordan det senere gikk, framgår ikke, annet enn at han en gang i 1966 var til observasjon i omsorgen.

Munchs innsats for å beholde gutten må ses i sammenheng med hans visjoner om utbygging av store anstalter og behov for å dokumentere mange trengende. Mora var overbevist om at dette ikke var best for gutten, hun ønsket å overta omsorgen, men fikk ikke lov, før det ikke lenger fantes andre muligheter. Det er iøynefallende at Munchs viktigste argument, behovet for skole og læring, ikke ble innfridd. Gutten ble bare oppbevart i omsorgen. Her fantes det et alternativ i en ressurssterk og innsatsvillig mor, som ble motarbeidet fra første til siste stund.

Overgrep og omsorgssvikt

En del av problematikken som reiser seg rundt innestengingen på Emma Hjorth, er kjønnsrelatert. Jentenes normale kjønnsidentifikasjon kunne bli oppfattet som bekræftelse på deres åndssvakhet. Kjønnsidentifikasjon signaliserte seksuelliv og i annen omgang formering, hvilket utgjorde en trussel mot hele grunnlaget for Emma Hjorth. Selv om flertallet av jentene etter hvert ble plassert i utevern, var det underforstått at de ikke måtte få anledning til å bli gravide. Når de var plassert i utevern i privathjem under Emma Hjorth, hersket det vanligvis et strengt regime, hvor prinsippfast straff og tårevåt tilgivelse var pedagogiske hjelpemidler. Ved disiplinbrudd fikk de gjerne straff og en måneds «prøvetid» ... «for å gjenopprette tillitsforholdet», som en husmor rapporterte.⁹⁸⁰

Det kunne skje at en husmor mistet kontrollen og ikke lenger ville ta ansvaret. Etter slike episoder ble jentene vanligvis flyttet tilbake til Emma Hjorth. Ved en anledning viste det seg at ei jente var blitt gravid. Kort tid etter ble hun innlagt til abortinngrep, som ble gjennomført med begrunnelsen at «hennes intelligens og mentale tilstand ellers gjør henne uskikket til å gjennomføre graviditeten».⁹⁸¹ Det kan være at et slikt inngrep var rimelig, men begrunnelsen var et ekko av rasehygiene. Realiteten var at jentene ble ansett for å være lettere åndssvake, såkalt «debile», og det var i tråd med Munchs og sosialmedisinernes oppfatning at de

ikke måtte få barn. Det var livssituasjon under åndssvakeomsorgen som gjorde inngrepet nødvendig. I dette tilfellet forløp det uten komplikasjoner, og ikke noe er notert om at det ellers førte til fysiske vanskeligheter for henne. At denne jenta var fullt i stand til å gjennomføre svangerskapet, viste seg ikke så lenge etter. Da var hun kommet ut av omsorgen og kunne bestemme over sitt eget liv.

Det hører med til bildet at ytterpunktene av kjønnsrelatert overgrep, som voldtektsforsøk og gjennomførte voldtekter, også rammet noen av jentene blant krigsbarna. Det skjedde da de var kommet opp i de sene tenårene. Overgriperne var utenforstående eller medpasienter. Disse overgrepene hadde etter kildene å dømme ikke noe å gjøre med at jentene var krigsbarn. Men det rammet dem hardt. De hadde problemer med å bli trodd. Det måtte gjennomføres aborter. Ved to anledninger ble slike overgrep etterfulgt av langvarig behandling ved psykiatriske institusjoner. Under behandlingen ble den ene jenta utsatt for utstrakt bruk av tvangsmidler som elektroshokk og tvangsmedisiner, som det tok mange år å lege.

Ser vi på Godthåpbarna samlet, kan det ikke være tvil om at de ble ansett å være en åndssvak gruppe før de kom til Emma Hjorths Hjem, uten at det forelå annet enn tyske undersøkelser som kunne bekrefte dette. Minst 23 ble innskrevet, og på Emma Hjorth falt de inn i de rolleforventningene som allerede forelå. Individuelt ble de IQ-testet individuelt først i 1947. Senere ble de fleste testet minst en gang, noen flere ganger. Ut fra testresultatene er det klart at et betydelig antall, kanskje flertallet av de 14 vi har relativt gode kilder om, kan betraktes som feilplasserte. De øvrige kildene bekrefter dette.

De fleste kom dit som tyskspråkelige. Språkproblemene var felles for praktisk talt alle i den første tida ved Emma Hjorth og inngår for svært mange av dem som del av deres åndssvakebeskrivelse. Ellers ble tilværelsen svært forskjellig for de som ble testet til å være tungt åndssvake, og de som ut fra kriteriene kan betraktes som feilplasserte. Den første gruppen ble i prinsippet bare oppbevart ved institusjonen og hadde vanskelig, i noen tilfeller svært vanskelig, atferd. De hadde praktisk talt ingen kontakt med mor eller pårørende. De var langt mer utsatt for overgrep enn de andre, dels fra medpasienter og dels i form av tvangsmidler fra institusjonen, og i noen tilfeller utøvet de også vold som ledd i overlevelsestrategier. Tvangsmidlene fordelte seg over alle teknikker som var til rådighet for betjeningen, og var rutinepreget, først og fremst som beskyttelse mot selvdestruktiv og aggressiv atferd fra pasientene. Men det forekom også som straffemetoder, i strid med reglene. Trangbodddhet og ressursknapphet står sentralt som forklaring på omsorgssvikt og overgrep, men fordommer og tidas rådende oppfatninger innen psykologi og sosialmedisin hadde også betydning.

De feilplasserte skiller seg ut fra de andre fordi de hadde kontakter utenfor, med mor eller andre foresatte i tidlige år, eller tok selv opp kontakten senere. De fikk tilgang til en begrenset opplæring gjennom spesialskolesystemet. Gjennom spesial-

skoler, utevern og andre institusjoner fikk de kontakt med det vanlige samfunnet og så etter hvert på seg selv utenfra. De kom i opposisjon som kunne ta form av personlige opprør. Det medførte i flere tilfeller straffereaksjoner. Straffereaksjoner mot opposisjon preger også flere av skjebnene til krigsbarna i mellomgruppen. Men de fikk bare unntaksvis tilgang til skole- og læremuligheter utenfor. Enkeltstående tilfeller av vold rammet krigsbarn i begge disse gruppene, men langt mindre enn de tungt åndssvake barna.

Ledelsen ved Emma Hjorth var innforstått med at krigsbarna som de øvrige ved institusjonen, var utsatt for omfattende omsorgssvikt på grunn av den ressursmangelen som rådet. De protesterte og forsøkte uten særlig hell å skaffe større og tilstrekkelige bevilgninger.

Skriftelige kilder gir ingen indikasjoner på at krigsbarna ble utsatt for særtiltak ved Emma Hjorth fordi de var krigsbarn. Men vi må ikke glemme at de *var* krigsbarn og kom dit som det. Derfor rammet den behandlingen de ble utsatt for, dem også *som krigsbarn*, i tillegg til som «alumner», klienter eller pasienter, eller i og for seg som enkeltindivider. Noen av dem var jo også åndssvake etter tidas kriterier og ville kanskje havnet på institusjon uansett. Betjeningen omtalte dem ikke som krigsbarn i rapporter og journaler, og begrepet forekommer ikke i belastende retning i dokumentene. Det betydde ikke at de ikke var kjent som krigsbarn i omsorgen. Individuell informasjon om at de var krigsbarn, fløt med i korrespondansen som fulgte dem som kom utenfor Emma Hjorth-systemet, enten til andre deler av omsorgen eller til spesialskolene og offentlige kontorer. Det var tankeløs rutinepraksis, og ut fra formålet irrelevant.

Et annet spørsmål er hvilke forestillinger om betydningen av krigsbarnbakgrunnen som den enkelte medarbeider hadde i den praktiske hverdagen. Det lar seg vanskelig dokumentere. Ut fra de rasehygieniske forestillinger som vi vet fantes blant sosialmedisinerne i tida etter 1945, og deres antakelser om at et stort antall krigsbarn var åndssvake, er det ikke urimelig å anta at dette var et tema. Krigsbarna utgjorde en så stor andel av klientene ved Emma Hjorths Hjem at det er urimelig om det ikke var slik. Vi vet at dette ble snakket om blant personalet.⁹⁸² Likevel ser det ikke ut til at det hadde noen praktisk betydning verken i den ene eller i den andre retning. Den nære forbindelsen mellom omsorgssvikt og ressursmangel ser ikke ut til å ha differensiert mellom klientenes bakgrunn innad på Emma Hjorth.

Noen av de 23 falt i utgangspunktet utvilsomt innenfor tidas oppfatning av hvem som var åndssvake. Etter en tid ved institusjonen, ser det ut til at ytterligere noen utviklet en atferd som svarte til definisjonen. Men kildene gir et uklart bilde av om dette var svar på en desperat livssituasjon. Indirekte framgår feilplasseringen også av krigsbarnas overrepresentasjon i forhold til den øvrige befolkningen, både ved Emma Hjorths Hjem og i åndssvakeomsorgen generelt. Mens krigsbarna utgjorde ca. 0,3 % av befolkningen, fylte de opp minst 2,5 % av plassene i omsorgen.

Til sammenlikning var bare en andel på 0,03 % av totalbefolkningen i omsorgen. Sagt på en annen måte: Mens 2,5 av 10 000 av hele befolkningen var i åndssvakeomsorgen, var det 30 av 10 000 av krigsbarna som var der. Det er tydelig overrepresentasjon.⁹⁸³

KAPITTEL 15

Uten barnebidrag

Vi har sett hvordan grupper av krigsbarn ble stilt utenfor statsborgerloven. Dette skjedde under påvirkning av folkestemning og kortsiktig tenkning i departementene, ved innføring av særlover og tilpasninger av eksisterende lovverk. Også på det økonomiske området var krigsbarna i en utsatt stilling. For å sikre et minimum av økonomiske oppvekstbetingelser for barn utenfor ekteskap, hadde Norge allerede lovbestemmelser i barnelovene av 1915 som påla myndighetene å kreve inn barnebidrag fra fedrene. Fra 1945–46 var det var tid for viktige sosiale reformforslag som ytterligere ville bedre stillingen for barn. Her skal vi hvordan dette fungerte for krigsbarna.

Krigsbarnutvalget hadde forutsett økonomiske problemer for krigsbarna. Barnelovene av 1915 påla myndighetene å inndrive barnebidrag fra barnefaren, hvis han ikke betalte frivillig.⁹⁸⁴ Utvalget hadde imidlertid frarådd myndighetene å gjøre dette, fordi man av politiske grunner ikke ønsket kontakt mellom mødre og barn og tyske fedre. De mente også at det ville bli vanskelig å finne fedrene. I stedet hadde utvalget anbefalt å kreve et engangsbetrag fra Tyskland som svarte til summen av barnebidragene, beregnet til om lag 50 millioner kroner. Men utvalget hadde innsett at det var uvisst om og når et slikt krav kunne bli behandlet. Det hadde sammenheng med andre allierte krav og når okkupasjonsstyret i Tyskland kunne bli erstattet med en ny tysk stat. Det kunne først komme etter en formell fredsslutning, som utvalget hadde innsett var helt idet blå. Derfor hadde de fremmet et annet forslag som kompensasjon for å fravike barneloven, nemlig å innføre

statlig forskuttering av barnebidragene. Tanken var at selv om barnelovens bokstav ble fraveket, så ville likevel intensjonen være ivaretatt, ved en annen ordning med tilsvarende virkning. Utvalget mente aldri å frita myndighetene for å sikre de økonomiske oppvekstvilkårene på den ene eller den andre måte.

Sosialdepartementet hadde altså tre alternativer for å overholde intensjonen med barnelovene; å kreve inn bidrag fra fedrene, å kreve en samlet sum fra den tyske stat eller å innføre statlig forskuttering. Men tross et utall av henvendelser til Sosialdepartementet om å foreta seg noe, ble løsningen utsatt år for år. Imens var trengende mødre henvist til fattighjelp eller en lav morstrygd, hvis de bodde i Oslo eller i noen andre kommuner som hadde denne frivillige støtteordningen.⁹⁸⁵ Mange håpet at de kunne få nytte av den nye barnetrygden, som skulle gjelde fra 1947, og en ny forskutteringslov, som departementene arbeidet med. Men det kom til å bli en skuffelse.

I et samfunn uten barnehager og daghjem hadde alle enslige mødre vanskeligheter med å skaffe seg inntekt, så lenge barna var for små til å klare seg selv. Men krigsbarnmødrene hadde problemer i tillegg. Som «tyskertøser» hadde de ekstra vanskelig for å få arbeid, og mange fikk ikke hjelp med barnepass i familien, fordi familien ikke ville vite av dem. Det er ikke lett å anslå hvor mange disse ekstra vanskelighetene rammet. Mødrene var i en kollektiv klemme, og for mange av dem var alternativene å tilby en oppvekst i fattigdom eller å oppgi barna. Å gifte seg var en nærliggende strategi for å bedre situasjonen. Mange gjorde det etter noen år. Men det må ha tatt tid før ekteskaphyppigheten nådde opp mot den normale for hele befolkningen. Først med nye menn fikk de som hadde vært i stand til å beholde sine barn, tilnærmet normalisert forsørgelsesforholdene.

Noen tall viser utviklingen. I årene 1936–40 ble det født i gjennomsnitt 2823 barn utenfor ekteskap, 6,25 % av alle nyfødte barn. I 1944 var det steget til 4546 og i 1945 til 4548, om lag 7,3 %. Først i 1949 var det tilbake på førkrignormalen.⁹⁸⁶ Summen av «ekstrabarn» 1940–46 basert på en slik regnemåte, er 5200.⁹⁸⁷ Fordi vi vet at minimumstallet påbegynte svangerskap som var registrert av Lebensborn, var om lag 8000, så betyr det at antallet barn født utenfor ekteskap med norsk far, må ha sunket i perioden.⁹⁸⁸ Denne reduksjonen må ha gjort at krigsbarna ble mer synlige enn de ellers ville ha blitt hvis denne reduksjonen ikke hadde inntruffet. For årskullene 1944–45 var nesten halvparten av de nyfødte med enslig mor krigsbarn. Det var neppe til å unngå at en så høy andel måtte få virkninger på den generelle oppfatningen av enslige mødre og deres barn. Det ble lett å forbinde enslige mødre med «tyskertøser» og deres barn med krigsbarn, og nærliggende å tenke seg at effekten av tiltak for barn av enslige mødre måtte bli stor for gruppen av krigsbarn. Dermed kom de gamle fanesakene for kvinnebevegelsen og arbeiderbevegelsen fra tidlig i århundret, som var tillagt så stor betydning, også i nytt lys. Det gjaldt offentlig barnetrygd og morstrygd, forsørgertrygd og ikke minst statlig forskuttering av barnebidrag. Mange ønsket disse velferdsreformene velkommen.

Men andre spurte seg om man virkelig ønsket å rette en hånd til «tyskertøsene», som på så skammelig vis hadde sviktet?

Barnetrygd med «hull» for krigsbarn

Ved lov av 24. oktober 1946 ble barnetrygd innført, med virkning fra 1. oktober samme år. Det var et gammelt krav som hadde vært reist allerede ved århundreskiftet, som endelig ble innfridd.⁹⁸⁹ Tidlig på 1930-tallet hadde kvinnebevegelsen krevd at regjeringen skulle foreslå en ordning. En barnetrygdkomité ble satt ned i 1934 og avla en flertalls- og mindretallsinnstilling i 1937. Men saken var så omstridt at det aldri ble lagt fram noe forslag for Stortinget. NS-regimet vedtok i desember 1944 en barnetrygdordning, som ble satt i kraft fra 1. januar 1945. Etter freden ble denne loven suspendert, som andre NS-forordninger. Sosialdepartementet la i januar 1946, fram for Stortinget en ny proposisjon, som var basert på flertallsinnstillingen fra 1937.⁹⁹⁰ Forslaget la i liten grad vekt på de store befolkningsendringene som krigen hadde ført med seg. Ellers var hovedprinsippet det samme som i NS-ordningen, nemlig at barnetrygd bare skulle utbetales fra barn nummer to. Forslaget omfattet kun personer som var pliktige til syketrygd. Barn av fiskere, småbrukere, bønder og selvstendige næringsdrivere falt utenfor. Motstanden mot forslaget gjorde at proposisjonen ble trukket av departementet, og i stedet ble det i august 1946 lagt fram en ny proposisjon som ble godkjent i statsråd samme måned.⁹⁹¹

Det nye forslaget var basert på prinsippet om at alle som forsørget barn under 16 år, hadde krav på barnetrygd på 200 kroner pr. år.⁹⁹² Forslaget diskriminerte ikke mellom barn født i eller utenfor ekteskap. Men unntaket om at det bare skulle gjelde fra barn nummer to, var beholdt. Under debatten om forslaget i Stortingets sosialkomité ble krigsbarnspørsmålet ikke berørt direkte, men punkter som berørte dem, ble tatt opp. At ordningen ikke omfattet det første barnet, sto sentralt i kritikken, fordi dette også omfattet barn født utenfor ekteskap. For krigsbarna ville det få drastiske konsekvenser. De fleste var ene- eller førstebarn. Det er vanskelig å tro at Sosialdepartementet ikke var klar over at de med det ekskluderte praktisk talt hele gruppen. Spørsmålet om barnet bodde i landet, ble også berørt, men det ser ut til at komiteen var mest opptatt av at ordningen ikke skulle føre til dobbel gevinst for ansatte i utenriksetaten. De var allerede dekket opp ved ekstra lønnstilskudd. Her tok komiteen inn en merknad om at det var viktig at barnet var bosatt i Norge. Når det gjaldt norske kvinner som giftet seg med utlendinger, så var de dekket opp så lenge de bodde i Norge, bemerket man videre, fordi de da «beholder sitt norske statsborgerskap».⁹⁹³ Dette stemte nok for de fleste, men ikke for de krigsbarnmødrene som hadde giftet seg med sine barns fedre sommeren 1945. De var, som vi har sett, ved den provisoriske anordningen av 17. august 1945 blitt fratatt sitt norske statsborgerskap, uansett om de fortsatt bodde i Norge.

Kritikken før og under komitébehandlingen førte til at den endelige loven fra 25. oktober 1946 ble vedtatt med flere endringer som berørte krigsbarna. Den viktigste dreide seg om å inkludere første barn født utenfor ekteskap, med visse begrensninger. Sosialkomiteen foreslo at trygden burde ytes til første barn hvis en av foreldrene var døde, hvis foreldrene var skilt eller ugift, men bare under den forutsetning at en av dem forsørget barnet.⁹⁹⁴ Koplingen av denne forutsetningen med en tysk far som man ikke kunne finne ut av hva som hadde skjedd med, fikk drastisk virkning. Minst en av foreldrene måtte forsørge barnet, hvis det ikke kunne dokumenteres at de begge var døde. Det betydde at mange krigsbarn av mødre som var døde, falt utenfor, med mindre myndighetene sørget for å finne fedrene, få dem innstevnet og idømt farskap og bidragsplikt, samt å få bidrag inndrevet, med mindre det kunne konstateres at de var døde. Mange fedre var forsvunnet i ukjente graver eller i fangenskap i øst. Det var umulig å konstatere rettslig om de var døde. Og å fremme bidrags saker mot tyske fedre, på vegne av krigsbarn, var nettopp det Sosialdepartementet ikke ville. Så i praksis falt alle krigsbarn som hadde mistet sine mødre ved dødsfall, utenfor. Det samme gjaldt barn som ikke hadde mødre som forsørget dem. Kravet om at minst en av foreldrene måtte være norsk, ble ikke lempet på, selv om dette ble tatt opp i sosialkomiteen.

Endringen med å inkludere første barn utenfor ekteskap medførte at antallet som ville komme under ordningen, økte. Dermed møtte man motstand i Finansdepartementet. Løsningen ble at årsbidraget ble redusert fra 200 til 180 kroner, slik at totalomkostningene ble de samme.

Vi skal se på noen enkeltsaker som viser hvordan disse begrensningene virket. En slik sak dreide seg om et krigsbarn i Trondheim, som hadde blitt tatt vare på av sin bestefar, som var alderspensjonist. I begynnelsen av 1950 fikk han etter søknad innvilget barnetillegg for gutten.⁹⁹⁵ Ved behandlingen oppdaget man at han også fikk utbetalt barnetrygd for gutten «uten at det synes å være brakt på det rene at begge barnets foreldre er døde».⁹⁹⁶ Sosialdepartementet ba trygdenemnda om å gi opplysninger om farens «formodede død» og opprettet en såkalt «løpende sak» for å granske forholdet.⁹⁹⁷ Saken var viktig og ble behandlet på høyeste hold. Trygdekontoret i Trondheim kunne opplyse at foreldrene var skilt, og mora skulle være gift på ny og bosatt i Tyskland.⁹⁹⁸ Departementet tok deretter saken opp med UD for å få hjelp til å granske saken i Tyskland.⁹⁹⁹ De henvendte seg til Røde Kors, som undersøkte saken med organisasjonens søketjeneste i Hamburg. Etter søk ved flere institusjoner i Tyskland opplyste de i 1951 at tyske myndigheter ikke kunne gjøre rede for farens skjebne.¹⁰⁰⁰ Men det viste seg at mora var død. Sosialdepartementet sendte saken tilbake til trygdekontoret i Trondheim og informerte om at barnet ikke kunne få barnetrygd fordi det ikke var brakt på det rene at begge foreldre var døde, i henhold til barnetrygdlovens § 2, 3. I en anmerkning ble det anført at man var klar over at det ville vært til stor hjelp for barnet som verken hadde far eller mor, men «det er vel imidlertid vanskelig å

komme utenom lovens ord «når begge foreldre er døde».¹⁰⁰¹ Man inndro imidlertid ikke den barnetrygden som allerede var utbetalt. I et senere brev informerte konsulatet om at det ikke forelå noen tapsmelding på faren, og at hans hjemsted lå i Øst-Tyskland. Videre undersøkelser måtte derfor foretas via Militærmisjonen i Berlin.¹⁰⁰² Militærmisjonen avsendte en rekommandert forespørsel som ble hentet, men ikke besvart.¹⁰⁰³ På dette grunnlag henla departementet saken noen uker senere.¹⁰⁰⁴

I en annen henvendelse, der en pleiemor søkte barnetrygd for et krigsbarn, ble departementet bedt om man kunne «se saken fra den side som om begge foreldre var døde». Barnets mor var død, og den tyske faren var savnet.¹⁰⁰⁵ Men departementet skrev tilbake at etter barnetrygdlovens § 2, 2 «er det et vilkår for å innvilge trygd for første barn av foreldre som ikke har inngått ekteskap med hverandre, at barnet blir forsørget av noen av foreldrene». Fordi mor var død og far ikke bidro til forsørgelsen, måtte man avslå. Hvis man kunne bevise at far var død, ville det stille seg annerledes, eller hvis pleiemor adopterte barnet.¹⁰⁰⁶

Etter § 1, 2 i barnetrygdloven hadde et barn rett til barnetrygd bare hvis minst en av foreldrene var norske. Det rammet alle de barna som hadde mødre som hadde giftet seg med den tyske barnefaren under krigen eller senere og forlatt landet, eller som fortsatt var i landet, men som mistet statsborgerskapet etter den provisoriske anordningen 17. august 1945. Først da statsborgerloven ble endret i 1950 og hun igjen fikk rett til å gjenerverve statsborgerskap, fikk barnet rett til trygd. Dette rammet mange barn som vendte tilbake med sine mødre fra Tyskland etter krigen, det rammet hundrevis av krigsbarn som aldri hadde forlatt landet, og som vokste opp på sine hjemsteder, og krigsbarn som vokste opp i Norge, som hadde mødre som flyttet til andre land enn Tyskland og giftet seg der.

I et avslag på en slik søknad står det om søkeren – et krigsbarn – at han «ikke er norsk statsborger, men oppholder seg for tiden her».¹⁰⁰⁷ I en annen slik sak anket en bestefar i 1951 et avslag på barnetrygd til Sosialdepartementet.¹⁰⁰⁸ Han og hans kone forsørget datterens krigsbarn. Hun hadde giftet seg med kjæresten etter at krigen var slutt. Mannen var sendt til Tyskland, men hun hadde blitt igjen etter søknad. Så ble de skilt etter to år. «Hustruen har ikke vært utenfor landets grenser!» skrev bestefaren om sin datter. Sosialdepartementet svarte at hun etter endringen av statsborgerloven i 1950 kunne søke om norsk statsborgerskap og først året etter ville barnet få rett til barnetrygd, ettersom kravet om at hun også måtte forsørge det da falt bort.

Det var lett å bli utsatt for sviktende skjønn når rettighetene ble forvaltet i knyttingspunktet mellom de spesialtilpassede bestemmelsene i statsborgerloven og barnetrygdloven. Det fikk en familie på Vestlandet erfare, da de søkte barnetrygd i 1951. Mannen var tidligere Wehrmacht-soldat, kona var norsk, de var bosatt på et stort industristed og hadde to barn sammen i ekteskap.¹⁰⁰⁹ Trygdenemnda lokalt innstilte på å godkjenne søknaden fordi mannen hevdet at han var statsløs.

Det godtok imidlertid ikke Sosialdepartementet, som forlangte en undersøkelse hos politiet av mannen, som hadde et mistenkelig tyskklingende navn. Politiet fant ut at han var tysk og dermed var også kona «tysk», og ingen hadde krav på barnetrygd. Men så kom endringen av statsborgerloven i 1950 som gjorde at kona kunne søke om å gjenerverve sitt statsborgerskap, og dermed kunne de få barnetrygd for ett barn.¹⁰¹⁰

En annen trygdenemnd i en østlandsby sendte inn en søknad fra mora til en kvinne som hadde et barn med en tysk soldat.¹⁰¹¹ I 1948 hadde hun reist til Tyskland og giftet seg med en annen tysker, som hun også fikk et barn med. To år senere kom hun hjem med de to barna og bosatte seg hos mor i sitt eget barndomshjem. Politiet opplyste til departementet at begge foreldrene var tyske statsborgere, mens det ene barnet som hun søkte barnetrygd for, var norsk. Trygdenemnda mente at bestemora burde kunne få barnetrygd, ettersom hun forsørget dem alle. Men departementet skrev til trygdenemnda at det ikke kunne bli noe av, for mora hadde ikke krav på barnetrygd før hun hadde gjenervervet sitt norske statsborgerskap, og det måtte hun gjøre i utlandet «ved å avgi erklæring til norsk sendemann eller konsul om at hun ønsker å bli norsk statsborger».¹⁰¹²

Atter en annen søknad kom fra en bestemor i en vestlandsby. Hun var enke, men hadde et barnebarn i pleie. Barnets mor var gift i Tyskland og hadde to andre barn med sin mann, som også var far til barnet i Norge. Trygdenemnda ba Sosialdepartementet om å avgjøre om de kunne betale ut barnetrygd til dette barnet.¹⁰¹³ Men departementet mente at saken var klar. Enken fikk ingenting. En siste sak i denne gruppen dreide seg om en kvinne i Finnmark som hadde giftet seg med sin tyske kjæreste og dermed ble «tysk».¹⁰¹⁴ Hun forlot aldri hjemstedet. Departementet instruerte den lokale trygdenemnda om at hun bare kunne få trygd for sin datter hvis hun søkte om å gjenerverve norsk borgerskap. Departementet insisterte på å få saken tilbake for senere behandling, i fall hun søkte.

Det var også en del barn som hadde mødre som forlot Norge etter krigen og ble statsborgere i andre land enn Tyskland. Deres barn i Norge kom da i den situasjonen at ingen av foreldrene var norske statsborgere og fikk dermed ikke rett til barnetrygd. En slik sak ble tatt opp med Sosialdepartementet i 1951 av en trygdenemnd i Nordland. Mora var gift i USA.¹⁰¹⁵ Faren var tysk soldat. Departementet ba om opplysning om hun var blitt amerikansk statsborger.¹⁰¹⁶ Av et senere skriv fra departementet framgår at man ikke hadde brakt dette på det rene. De valgte da å anse det slik at hun hadde mistet sitt norske statsborgerskap ved giftermålet, selv om de ikke hadde fått sikker kunnskap om det nye statsborgerforholdet. Etter § 1, 2. ledd fikk hun ikke rett til barnetrygd.¹⁰¹⁷

Det var mange slike tilfeller av barn som falt utenfor barnetrygden. Trygden var ikke høy, den årlige utbetalingen utgjorde ikke mer enn omtrent en månedslønn for voksne kvinner og mange krigsbarn som hørte til de gruppene vi har sett på, falt utenfor. Unntakene i loven må ses i nær sammenheng med tiltakene

i den provisoriske anordningen av 17. august 1945, som ble til permanent lov i desember 1946. Rundt 1950 ble det nødvendig å normalisere forholdet til tyske borgere, og ny lovgiving tvang seg fram. Særlig gjaldt det ny statsborgerlov. Noen av unntakene som ble sterkt kritisert, ble endret i forbindelse med ny barnetrygdlov i 1951. Det gjaldt for eksempel bestemmelsen om at noen av foreldrene måtte forsørge barnet.¹⁰¹⁸ Men den forandringen som virkelig kunne forandre mye for krigsbarnas oppvekstøkonomi, en offentlig forskuttering av barnebidrag, lot vente på seg. Sosialdepartementet hadde, som vi skal se, gjort en slik reform sørgelig aktuell fordi de ikke ønsket at det offentlige skulle kreve barnebidrag av de tyske fedrene.

Sosialdepartementet ønsker ikke barnebidrag fra Tyskland

Sosialdepartementet fikk i 1945 råd av Krigsbarnutvalget om ikke å kreve barnebidrag fra fedrene i Tyskland. Utvalget ga to svært forskjellige begrunnelser, som avspeilte motstridende interesser i dette viktige spørsmålet. En kom ovenfra og tok utgangspunkt i statsmyndighetenes perspektiver og syn på framtida, mens den andre kom nedenfra og var mer å forstå som nødrops fra krigsbarnmødrene.

Allerede få dager etter frigjøringen hadde spørsmålet om å kreve barnebidrag blitt tatt opp i Sosialdepartementet, men ekspedisjonssjef Alf Frydenberg hadde stoppet initiativet og reist spørsmålet om man virkelig ønsket slike forbindelser med tusenvis av fedre i Tyskland i årene som kom. Deretter var saken oversendt til Justisdepartementet. I sine «Særmotiver til lov om krigsbarn» i 1945 hadde Krigsbarnutvalget skrevet at «en helst vil ha så lite samband med de tyske fedrene som mulig»:

Det kan ... etter utvalgets mening bare bli spørsmål om en samlet innkreving av beløpene fra det tyske riket. Utvalget er ... av den oppfatning at en bør søke å få avviklet ethvert samband med Tyskland på dette område. I samsvar med dette finner utvalget at det heller ikke bør bli spørsmål om regelmessige bidrag fra Tyskland gjennom en årrekke. Derimot vil utvalget tilrå at det om mulig blir søkt avkrevd Tyskland en anslagssum en gang for alle som erstatning for bidragene.¹⁰¹⁹

I tilrådingen til det siste utkastet til lov om krigsbarn i 1947 sto det fortsatt at årsaken til at man prinsipielt ikke ønsket å kreve barnebidrag i Tyskland, var at en farskaps sak ville føre til at det oppsto en «lite ønskelig kontakt mellom faren på den ene sida og mor og/eller barn på den andre».¹⁰²⁰ Når det gjaldt forslaget om engangserstatning, hadde Krigsbarnutvalget vært klar over at det i praksis måtte ses i sammenheng med de alliertes krav overfor Tyskland i forbindelse med en formell krigsavslutning, og at det dermed var utenfor norsk kontroll. Det kan ha

vært en feilvurdering, for det viste seg at en rekke stater senere også fremmet krav som berørte liknende forhold. Men for Sosialdepartementet kom et slikt krav så langt ned på prioriteringslisten, at det ikke engang ble utredet. I et brev til den danske sosialminister i 1947 skrev Frydenberg at

Norge har ikke i sitt erstatningskrav overfor Tyskland tatt med noe krav i samband med krigsbarna, og personlig tror jeg ikke at det vil bli søkt gjennomført noe slikt krav.¹⁰²¹

Departementet så en mengde vanskeligheter knyttet til å reise et slikt krav. Det var en kompakt tysk motstand mot enhver form for erstatning for forhold som skyldtes krigshandlinger. Dessuten ville et slikt krav kunne fortrenge andre krav som ble vurdert som viktigere, som erstatning for ødelagt eiendom og erstatning for forfølgelse og tvangsarbeid. Det ble derfor som Frydenberg spådde, kravet ble aldri fremmet.

Med den endrede alliansepolitikken fra slutten av 1940-tallet ble det umulig å holde fast på at man på et politisk og generelt grunnlag ikke ønsket kontakt med tyskere. Ytterligere en grunn var, som vi har vært inne på, et voksende antall barn i Tyskland etter soldater i den norske Tysklandsbrigaden. Til å begynne med ønsket ikke norske myndigheter å ta noe ansvar for disse barna og henviste til at de vest-allierte okkupasjonsmyndighetene heller ikke gjorde det. Men det tok ikke lang tid før det ble vanskelig å opprettholde et slikt standpunkt. Etter at barnetallet steg, måtte man godta at de norske fedrene gjennom de vanlige rettsprosedyrene ble pålagt ansvar og betalte barnebidrag til mødrene. Dermed mistet også argumentasjonen mot å kreve barnebidrag i Tyskland for krigsbarna mye av sin logikk. Departementets motstand mot innkreving måtte finne en annen begrunnelse.

Også en slik ny begrunnelse kunne Sosialdepartementet hente fra Krigsbarnutvalgets innstilling. Før utvalget hadde fått klarhet i sitt standpunkt mot å innkreve barnebidrag, hadde de nemlig foreslått at man burde foreta endringer i kunngjøringsframgangsmåten i farskapssaker, slik at ikke mødrene og barna ble hengt ut med navn til spott og spe i sine lokalmiljøer. Tanken var å beskytte barna. Utvalget hadde innsett at hvis dette ikke ble gjort, ville mange mødre være redde for å kreve bidrag. Det ville bety fattigdom for mor og barn, og staten ville ikke kunne ta refusjon for fattighjelp. For å fremme bidragskrav slik loven krevde måtte bidragsfogdene og mødrene nemlig først anlegge farskapssak, som krevde offentlig kunngjøring av mors og antatt fars navn. Men Krigsbarnutvalget visste at endringer i kunngjøringsreglene var omstridt, særlig i Justisdepartementet. Det var en av grunnene til at utvalget hadde foreslått å innføre statlig forskuttering.

En forskutteringsordning for krigsbarn ville løse mange problemer. Men det var så urealistisk at Sosialdepartementet skjøv det til side og overlot det til videre utredninger av en slik lov for alle barn utenfor ekteskap, i en fjern framtid. Men

forslaget om å endre kunngjøringsreglene måtte departementet ta tak i, fordi det tvang seg fram av de lovbestemte prosedyrene som bidragsfogdene og fylkesmennene var pålagt å følge. I stedet for en diskusjon om å sikre krigsbarnas økonomi, ble forslag om endring av kunngjøringsreglene et tema som kom til å begrunne utsettelse av farskapsøksmål i nesten fem år. I disse årene ble det ikke gjort noe fra Sosialdepartementets side for å kreve inn bidrag fra fedrene. Diskusjonen om kunngjøringsreglene ble dermed det viktigste hinderet for at krigsbarna kunne få den inntekten som de etter loven hadde krav på, og som kunne sikre deres oppvekstbetingelser. Vern av mødre og barn kom indirekte til å bli en grunn for deres fattigdom.

I årene mens behandlingen av endring av kunngjøringsreglene pågikk, var departementet mot å sette i gang prosessen med å kreve barnebidrag i Tyskland. I ettertid er det nærliggende å se at utsettelsen henger sammen med den prinsipielle avvisningen av kontakt med de tyske fedrene. Det var imidlertid arbeidet med nye kunngjøringsregler de hyppigst anførte som grunn til at de ikke ønsket å starte med innkreving, når bidragsfogdene med henvisning til barnelovene etterlyste framdriften. Utsettelsen varte til 1950. Da måtte departementet gi etter for presset og tillate at en viss innkreving av bidrag kom i gang. Hvor omfattende innkrevningen ble til slutt, skal vi se nærmere på senere i dette kapitlet.

Rundskriv om stopp for krav om barnebidrag

Departementet fulgte altså Krigsbarnutvalgets anbefaling om at man ikke skulle kreve barnebidrag. Dette synet var i strid med mødrenes objektive interesser og i strid med instruksen for bidragsfogdene, som skulle ivareta barnelovens bestemmelser om hvordan fars- og bidrags saker skulle reises. Bidragsfogdene hadde allerede under krigen forsøkt å reise sakene slik de var pålagt. Framgangsmåten skulle normalt være at bidragsfogden, etter å ha fått melding om fødselen av jordmor, tok kontakt med mor for å få vite hvem som var far. Så skulle han ta kontakt med antatt far. Hvis far ikke erkjente, skulle det reises farskaps sak for å pådømme farskap og barnebidrag. Denne prosedyren hadde tyskerne avvist under krigen, med henvisning til at alle farskaps saker mot tyske borgere skulle behandles etter tysk rett. Da krigen var slutt, satt bidragsfogdene derfor med en mengde saker som ikke var behandlet etter norsk lov, som de umiddelbart satte i gang på linje med vanlig praksis fra før krigen, slik loven påla dem.

En rekke slike saker var satt i gang i 1945, og noen var også tatt opp til behandling ved lokale domstoler. Men Sosialdepartementet ønsket det ikke, og vi har sett at Frydenberg stoppet behandlingen av slike saker på sommeren 1945. Departementet ba domstolene om å utsette sakene, med henvisning til at Krigsbarnutvalget skulle komme med egne regler for hvordan behandlingen av dem skulle skje. Men etter at utvalget avga sine forslag uten behandling av departementet, fortsatte departe-

mentet å be bidragsfogder og domstoler om å utsette sakene, men da med en henvisning til at spørsmålet var til videre vurdering i departementet.

Også kommunenes interesser kom i motstrid til Sosialdepartementets. De skrev inn og ba om statlig støtte til krigsbarn. Men departementet henviste konsekvent alle slike saker til fattigstyrene. Når departementet uttalte seg i spesielle bidragsaker, ba de om at sakene ble utsatt, og henviste mødrene til fattigstøtte i kommunene. Fattigstyrene, som henvendte seg med spørsmål om de var forpliktet til å betale ut støtte til krigsbarn, fikk samme beskjed. Dette førte i annen omgang til utbetalinger rundt i landet, som etter loven skulle kunne refunderes ved beslag i innbetalte barnebidrag fra fedrene. Derfor ble det viktig for kommunene at innkrevningen av bidrag kom i gang, slik at de kunne få erstattet sine utlegg. Kommunene gjorde sin innflytelse gjeldende hos fylkesmennene, som igjen stimulerte bidragsfogdene og sendte irriterte brev til departementet. Når det ikke var utsikt til barnebidrag, henvendte kommunene seg med krav om refusjon fra statskassen. Det ble uten unntak avslått. Men henvendelsene fortsatte å komme. Slik ble kommunenes og mødrenes interesser knyttet sammen mot departementet nedenfra.

For å dempe dette presset sendte departementet i slutten av 1946 ut et rundskriv til fylkesmennene, som ba om forsiktighet med å støtte mødrene i å reise krav.¹⁰²² Hvis de likevel gjorde det, informerte departementet om at bestemte regler måtte følges for å få farsskapet fastslått, nemlig ved såkalt administrativ behandling, og opplyste at en lovendring i kunngjøringsreglene var under forberedelse for slike saker. «Departementet vil derfor for sitt vedkommende ikke ha noe å merke til at hovedforhandlingen i slike saker blir utsatt i påvente av den nevnte lovendring,» skrev de. Det innebar en sterk anmodning om at alle slike saker måtte avbrytes og i stedet sendes inn til 3. sosialkontor. Saker som allerede var fremmet for domstolene, søkte de å avbryte på samme måte. Disse sakene skulle også sendes inn.¹⁰²³ Det skjedde i stor utstrekning. Resultatet ble praktisk talt full stopp tidlig i 1947 på behandlingen av fars- og bidragssaker for krigsbarn av bidragsfogdene og ved domstolene. Vi har tidligere sett på hvor mange saker dette gjaldt i noen bestemte fylker. I overkant av 6000 saker ble sendt inn til departementet, mange med merknader om at de skulle sendes i retur så snart departementet var ferdig med å bruke dem.¹⁰²⁴ Men departementet sendte ingen i retur. I stedet ble de lagt til side.

Hva den forespeilte, såkalte administrative behandlingen etter departementets mening skulle innebære, ble forsøkt utredet i et siste utkast til krigsbarnlov i 1947. Det gikk ut på at departementet på bakgrunn av innsamlet informasjon skulle fastsette hvem som var faren, eller fastsette at faren var ukjent. Denne fastsettelsen skulle ha samme rettsvirkning som domstolsbehandling etter barnelovene av 1915. Domstolsbehandling skulle bare være nødvendig hvis mor eller verge krevde det. Bare da skulle fylkesmannen sende saken til domstolen. Til grunn lå at det etter departementets syn bare var påkrevet med farskapsfastsettelse av hensyn til barnets rettsstilling i Norge og for at det skulle vite hvem far var. Å

kreve inn bidrag i Tyskland for å bedre de økonomiske oppvekstvilkårene var det ikke snakk om.

To eksempler på henleggelse

Vi skal se på et par eksempler på hvordan saksgangen artet seg. En sorenskriver i en sørlandsby skrev til Sosialdepartementet i 1945 og ba om å få tilsendt dokumentasjon fra Lebensborn-arkivet i en bestemt sak. Det dreide seg om en tysk far som hadde erkjent farskap skriftlig for Lebensborn.¹⁰²⁵ Departementet ba om at saken ikke måtte bli fremmet, fordi spørsmålet lå til behandling av Krigsbarnutvalget. I januar 1946, to måneder etter at utvalget hadde levert sin innstilling, skrev sorenskriveren igjen og etterlyste «hvorvidt det nu er truffet noen sådan avgjørelse».¹⁰²⁶ Departementet svarte ikke. Seks måneder senere kom en påminnelse fra sorenskriveren, hvor han etterlyste svar med henvisning til bemerkningen om Krigsbarnutvalgets behandling.¹⁰²⁷ På en lapp skrev byråsjef Moen: «Venter til nærmere beskjed. 4.7.46.» Så kom departementets rundskriv om at dokumentene i slike saker skulle sendes inn. Sorenskriveren gjorde som han var pålagt, men i et følgebrev opplyste han at saken var ferdig til hovedforhandling og domsavsigelse i retten, og at han derfor ba om å få papirene i retur slik at saken kunne avsluttes.¹⁰²⁸ Departementet svarte ikke. To måneder senere skrev sorenskriveren igjen til departementet og viste til ubesvarte brev. Han minnet om at han «gjerne så snart som mulig» ville få avsagt dommen.¹⁰²⁹ Men departementet svarte fortsatt ikke. Sorenskriveren mistet tålmodigheten, klagde til fylkesmannen og brettet ut departementets håndtering av saken i detaljer. Etter å ha referert at saken lå ferdig til behandling i retten, «hørte en ikke mere fra departementet», skrev han og opplyste at verken svar eller dokumenter ble sendt tilbake. Nå ba han om at fylkesmannen

velvilligst søker å utvirke at departementet uten ytterligere opphold sender sakens dokumenter tilbake til retten eller idet minste angir en grunn for hvorfor departementet holder på dokumentene og derved hindrer retten i å pådømme saken.¹⁰³⁰

I departementet ble det satt opp to utkast til svar, som i tur og orden ble forkastet. I det første argumenterte man med at man hadde bedt sorenskriveren om ikke å fremme saken «før det er tatt avgjerd», og at «slik avgjerd ennå ikke er tatt og at en derfor helst ser at saka beror inntil videre». I det andre opplyste man at «deptet har liggende flere tusen saker som har ligget i påvente av at spm. om behandlingsmåten for farskapssaker om krigsbarn skal bli avgjort og en ser helst at (de) ... stilles i bero inntil videre». Av en usignert merknad på utkastene framgår at dette ikke var hele sannheten. Departementet hadde ikke bare latt

sakene ligge i påvente av avklaring. De var også forlenget fysisk ryddet bort og lagt i et eget arkivskap. Da henvendelsen fra fylkesmannen kom, fant man dem ikke igjen. «Jeg ... syntes ikke godt vi kunne skrive at vi ikke fant dem,» skrev vedkommende, trolig byråsjef Moen selv. I det endelig godkjente svaret forklarte man at «En har antatt at ingen berettigede interesser gjorde det nødvendig at denne saka ble tatt opp før andre krigsbarnsaker og en har derfor latt saka i bero i påvente av at spm. om behandlingsmåten ... skulle bli avgjort».¹⁰³¹ Realiteten synes altså å ha vært at departementet rett og slett hadde ryddet saken vekk etter innhenting, i den antakelsen at man dermed på en effektiv måte hadde satt en stopper for den videre innkrevingsprosessen. Det ble det faktiske innholdet i den administrative behandlingen, som man hadde argumentert for i rundskrivet. Det er vanskelig å forstå at man kan ha tenkt at denne praksis kunne vedvare, i lys av den mengde slike saker som kom også fra andre soreskrivere rundt i landet.

Dette var ikke noe enestående tilfelle på at krigsbarnsaker ble lagt vekk. Også krav fra kommunene om refusjon for barneforsorg for krigsbarn som var født etter krigen, ble behandlet på samme måte. Etter barnelovene hadde mødre krav på kommunal forsorgsstøtte i forbindelse med selve fødselen, som staten igjen hadde plikt til å refundere.¹⁰³² En rekke kommuner hadde sendt inn slike krav til Sosialdepartementet, men kravene var lagt til side uten besvarelse eller besvart ufullstendig. Grunnen var trolig at de omhandlet krigsbarnsaker. Ved en opprydding i arkivet i 1950 gjenfant Finn Høvik til sin overraskelse en rekke av disse sakene, som han forlangte at departementet omgående måtte behandle slik loven krevde.¹⁰³³ De måtte innvilges da «kravene er vel fundert og i alle tilfelle må dekkes av statskassen», skrev han. Kravene var da fire år gamle. De var bare lagt til side.

Det andre eksempelet på hvordan henleggelsen virket, dreier seg om en henvendelse fra Stavanger byrett til Sosialdepartementet i midten av desember 1946, tre uker etter at de hadde mottatt rundskrivet fra departementet.¹⁰³⁴ Med brevet fulgte dokumenter i to farskapsaker som verserte for retten, som man ba om å få i retur etter at departementet hadde benyttet dem. Den ene dreide seg om en amerikansk soldat og en norsk mor, den andre om en tysk soldat og en norsk mor. Departementet svarte ikke og sendte ikke sakene i retur. I slutten av juni 1947 purret byretten på dokumentene. De opplyste også at det var kommet om lag 50 nye saker i 1947, vesentlig vedrørende tyske fedre, men også noen som gjaldt engelske, amerikanske og «andre». Retten hadde innskrenket seg til å oppta forklaring fra mødrene og ellers utsatt behandlingen, slik departementet hadde bedt om. Nå spurte man om det forelå noe nytt om hvordan sakene skulle behandles videre. I en tilleggsopplysning gjorde de oppmerksom på at mange av barna var adoptert, og foreslo at man «i disse tilfelle» kunne la saken falle, hvis verken mødrene eller kommunene opprettholdt sine krav. Departementet svarte en måned senere, ikke helt sannferdig, at det var «sykdom og stort arbeidspress» som gjorde at saken ikke var ferdigbehandlet.¹⁰³⁵ De skrev at de ikke hadde noe imot at den videre

behandlingen ble utsatt for de sakene som angikk tyske fedre. Derimot opplyste man at sakene mot de fedrene som ikke var tyske, «kan fremmes og avgjøres ved dom på vanlig måte». Dokumentene ble så sendt i retur.

Her kom det altså klart til uttrykk at departementet særbehandlet de tysk-norske krigsbarna. I forbindelse med kravet om å få dokumentene i retur pågikk det en meningsutveksling i departementet, blant annet fordi man også i denne saken hadde ryddet vekk dokumentene.¹⁰³⁶ Saksbehandleren, i dette tilfellet sekretær Thordis Støren, følte seg beklemt og skrev at

hvis dommeren – av en uforklarlig grunn – vil fremme dem, kan vi da nekte å sende dok. tilbake? Jfr. byråsjefens muntlige utt. om at vi skal skrive og si at saken kan vente? Etter gjeldende lov kan saken pådømmes, så vidt meg bekjent.¹⁰³⁷

Noen dager senere ble dokumentene sendt i retur i denne spesielle saken. Det samme skjedde i andre tilfelle, der pågangen var sterk. For øvrig ble dokumentene liggende uten at departementet iverksatte den spesielle administrative behandling som de hadde forspeilet i rundskrivet fra 1946. Samtidig pågikk en sendrettig klargjøring av alternative kunngjøringsregler innad i departementet.

Annonser som bekymrer

Vi skal se nærmere på lovtekstene. Krigsbarnutvalget hadde i sitt lovforslag foreslått at barnebidrag «blir ikke å innkreve», for ikke å «skape noe bånd mellom den tyske far og barnet i Norge», og at staten i stedet innførte forskuttering av barnebidrag, «en ordning som forøvrig bør gjennomføres for alle barn med enslig mor».¹⁰³⁸ Dermed ville de prosedyrene som barneloven krevde for innkreving av bidrag, bli enklere. Det gjaldt spesielt forkynning av forelegg eller offentlig innkalling etter domstollovens § 181 som dermed «faller bort», «fordi en vil ha minst mulig offentlighet om disse sakene og en helst vil ha så lite samband med de tyske fedrene som mulig».¹⁰³⁹

Men det tok tid. Sosialdepartementet ba Justisdepartementet uttale seg om å endre kunngjøringsreglene i 1946. De svarte at de ikke hadde innvending mot at kunngjøringsbestemmelsen falt bort for disse spesielle barna. Men begrunnelsen, at forbindelsen til de tyske fedrene var uønsket, avholdt Justisdepartementet seg fra å mene noe om.¹⁰⁴⁰ Den direkte bakgrunnen for at kunngjøringsreglene fikk så stor oppmerksomhet i departementet, var bekymrede reaksjoner fra mødre, pårørende og andre etter at domstolene hadde begynt å rykke kunngjøringsannonser inn i avisene. Et eksempel er å finne i *Aftenposten* tidlig i februar 1947, hvor en sak fra en herredsrett ble kunngjort.¹⁰⁴¹ Publikum ble informert om at en navngitt hushjelp var saksøkt av en tysk Obergefreiter fra en navngitt tysk by, som var

oppgitt som barnefar for hennes barn. «Det har ikke vært mulig å få dette forkyndt for ham, da han ikke har kjent oppholdssted her i landet,» sto det, og han ble bedt om å møte i retten på en nærmere angitt dag. Annonsen ble umiddelbart påtalt av Sosialdepartementet i et skriv til sorenskriveren, som ble anmodet om «å vente med å foreta kunngjøringer i farskapssaker om krigsbarn til spørsmål om en lovendring som er nevnt i rundskrivet er avgjort».¹⁰⁴² Det framgår av en påskrift at brevet var godkjent av Justisdepartementet.

Bak reaksjonene mot annonsene lå en lang strid om enslige mødres stilling, tilbake til tida rett etter 1915, da barnelovene ble til. Som vi har vært inne på, påla barnelovene myndighetene ansvar for å sikre at farskap ble pådømt faren hvis han ikke erkjente det frivillig. Det var fylkesmannen som skulle utferdige forelegg mot en oppgitt barnefar. Forelegget skulle inneholde opplysninger om at han måtte reise sak mot mora, hvis han ville unngå å anses som far. For at dette skulle bli klarlagt, måtte han innstevnes til et rettsmøte. Hvis hans adresse var kjent, skulle stevningen forkynnes for ham direkte. Men hvis hans adresse ikke var kjent, fordi han for eksempel var i utlandet, skulle bidragsfogden gi melding om det til retten, som på sin side skulle følge en framgangsmåte som var bestemt i domstollovens § 181. Det var en generell bestemmelse for innstevning ved rettstviser. Den bestemte at stevning skulle kunngjøres i oppslag på rettsstedet, i annonser i *Norsk Lysningsblad* og «i et eller flere blad paa hans sidste kjendte bosted eller opholdssted her eller i utlandet», gjennom «anbefalt brev» eller «gjennem kundgjørelse i et blad, som er utbredt paa stedet». Framgangsmåten kunne ikke fravikes. Intensjonen var å sikre at det virkelig ble etablert kontakt med den som skulle innstevnes. Selv om ordningen var utformet først og fremst med tanke på hjemhørende i Norge, kan det ikke være tvil om at det også var hjemmel for innstevning i utlandet. Det var ikke noe nytt at nordmenn etterlot seg barn i utlandet, særlig i nabolandene, eller at utlendinger fra de samme landene etterlot seg barn i Norge. Når det gjaldt innstevningsmuligheter, hadde disse landene dessuten like moderne lovbestemmelser og var minst like godt organisert som Norge, med post, telefon, aviser og trykte media. På den andre siden, sjansene for at en barnefar i Tyskland leste *Aftenposten* eller *Norsk Lysningsblad*, var mikroskopiske.

At kunngjøringsreglene i praksis trakasserte enslige mødre, ble pekt på allerede i 1925, da departementet vurderte en revisjon av barnelovene. De som påpekte at annonseringen i 1946 og 1947 hadde et sjikanøst preg, hadde flere poenger. Den hengte ut kvinnen og belastet hennes barn i lokalmiljøet, uten å ha noen mulighet til å nå faren, som jo var intensjonen med bestemmelsen. I og for seg var kvinnens navn helt unødvendig. Henne hadde man jo kontakt med. Formålet var å nå mannen. For det ga bestemmelsene ikke bare mulighet for, men pålegg om å benytte aviser, blader og post på mannens hjemsted eller siste kjente oppholdssted i hjemlandet. Men ikke en eneste tysk barnefar ble forsøkt kontaktet gjennom slike metoder i Tyskland før 1950, på tross av at departementet hadde flere tusen

hjemadresser til fedre som faktisk hadde erkjent farskap. Dette var pålitelige adresser som Lebensborn e. V. selv hadde framskaffet gjennom det militære systemet eller fra fedrene selv.

Dette viser at annonseringen først og fremst var et resultat av byråkratisk formalisme; slik hadde man annonsert før krigen, og slik annonserte man nå, uansett hvor meningsløst det var å søke etter en hjemsendt tysk soldat i en norsk småby. Vi kan selvfølgelig ikke se bort fra at det var med en viss skadefryd slike annonser ble satt inn og ikke minst lest. Mange slike annonser i begynnelsen av 1947 førte til at bekymrede mødre henvendte seg til fylkesmennene og i redsel for konsekvensene fraskrev seg alle rettigheter. Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Johan Cappelen, hadde fått slike henvendelser etter annonser i lokalavisene der. Han skrev til Sosialdepartementet og spurte om «fylket skal stoppe utsendelsen av slike saker i påvente av lovendring om at offentlig kunngjøring etter § 181 i domstol-loven kan unnlates i farskapssaker mot krigsbarn».¹⁰⁴³ Noen få dager senere fant han det nødvendig å skjerpe tonen i et nytt brev. Han gjentok at han hadde fått en rekke henvendelser fra mødre, skrev han, som ba om å få slippe å få sakene for retten. «Disse barnemødre uttaler at de synes det er høyst ubehagelig å få sine navn offentliggjort i avisene. Det skaffer dem ofte betydelige økonomiske og andre vanskeligheter som også kan gå ut over barna.» Cappelen kjente tydeligvis ikke til rundskrivet som departementet hadde sendt ut tre måneder tidligere. Nå ba han om tillatelse til at man kunne unnlate å fremme forelegg når mødrene hadde frafalt bidrag «uten å ha falt det offentlige til byrde». Han hadde også et uslåelig argument, nemlig at å fortsette annonseringen ville bety betydelig arbeid og kostnader for det offentlige «uten at derved oppnåes annet enn å skade barnet».¹⁰⁴⁴

Behandlingen i Stortinget

Det gikk to år før departementet foretok seg noe videre med den lovendringen de hadde bebudet, og da det endelig skjedde, kom det først etter at kvinnebevegelsen hadde engasjert seg og politisert saken. Norsk Kvinnesaksforening vedtok på sitt landsmøte i midten av juni 1948 en henstilling til departementet om å sløyfe den offentlige kunngjøringen, ikke bare i krigsbarnsaker, men i alle farskapssaker.¹⁰⁴⁵ En slik kunngjøring var «en moderne gapestokk» med «dobbel sjanøs» virkning, fordi den kom lenge etter at barnet var født, hevdet foreningen. I særlig grad gjaldt dette krigsbarnssakene, «hvis disse nå skal tas opp på vanlig måte. Men det gjelder også andre saker hvor faren av en eller annen grunn er forsvunnet». Foreningen mente at en slik offentlig innkalling ikke hadde «noen som helst hensikt, idet en må forutsette at myndighetene, når saken kommer for retten, allerede har foretatt det som var mulig for å bringe farens oppholdssted på det rene». Fire måneder senere kom en uttalelse til departementet fra Norske Kvinneorganisasjoners Samarbeidsnemnd, som støttet Norsk Kvinnesaksforenings henvendelse.¹⁰⁴⁶

Det organisatoriske arbeidet med endringen startet først høsten 1948. Departementet sendte da saken til Barnevernkomiteen, som arbeidet med revisjon av barnelovene. Komiteen drøftet saken i begynnelsen av november og kom til enighet om at en slik lovendring burde gjøres ved en tilføyelse i den aktuelle barneloven. Justisdepartementet hadde fått saken etter at Frydenberg sommeren 1945 hadde stoppet Sosialdepartementets forberedelser på å reise farskapsaker for krigsbarn. I en uttalelse i november 1946 hadde Justisdepartementet sagt seg enig i at man kunne sløyfe kunngjøringen i krigsbarnssakene, men ikke i ordinære farskapsaker.¹⁰⁴⁷ Etter Barnevernkomiteens uttalelse ble saken tatt opp igjen med Justisdepartementet, som så endret sitt standpunkt i samme retning, også for ordinære saker.¹⁰⁴⁸ Sosialdepartementet utarbeidet deretter en lovproposisjon som presiserte at forutsetningen for å sløyfe kunngjøringen var at retten gjorde «alt hva den kan» for å finne barnefaren, slik at forkynningen kunne skje for ham personlig gjennom Utenriksdepartementet «hvis han har kjent oppholdssted i utlandet». Først når dette hadde skjedd, burde saken bli fremmet for retten. Proposisjonen med lovutkastet, som var godkjent av Justisdepartementet, ble vedtatt i statsråd 25. mars 1949.¹⁰⁴⁹

Det var nokså sjelden at departementet ikke støttet sine egne proposisjoner til behandling i Stortinget, men denne gang skjedde det. Lovframlegget ble oversendt Justiskomiteen, hvor formannen Lars Ramndal fra Venstre, som også var formann i Justisnemnda¹⁰⁵⁰, kontaktet departementet med et forslag i to deler, del A og del B.¹⁰⁵¹ Den første foreslo at loven burde åpne for at retten likevel kunne bestemme at kunngjøringen skulle skje på gammel måte. Del B var et utkast til en midlertidig lov om at ingen tyske farskapsaker skulle fremmes for domstolene, men i stedet bli behandlet administrativt av departementet etter nærmere regler. En slik behandling skulle ha samme vekt som en domstolsbehandling. Loven skulle gjelde fram til 30. juni 1950. Tankegangen må ha vært at innen da skulle den bli avløst av en mer permanent bestemmelse.

Et par dager senere hadde førstesekretær Einar Krefting ferdig en merknad til begge delene av Ramndals forslag.¹⁰⁵² Når det gjaldt del A, mente han at Ramndals forslag var «betryggende», fordi det overlot til domstolene å vurdere hva man ville velge. Men, som han pekte på, det sjikanøse preget forsvant ikke selv om barnemoras navn ble utelukket. På mange mindre steder ville det å oppgi barnets fødselsdata og tid og sted for rettsmøtet være jamngodt med å bruke navnet på mora. Det hadde han rett i. Indirekte kritiserte han med det departementets forslag like mye som Ramndals. Merknaden til del B var skarpere. Her mente han at hvis departementet skulle behandle denne svære mengden saker like grundig som domstolene, ville det være umulig å bli ferdig til 30. juni. Siden poenget med en slik behandling ville være å avgjøre om faren skulle betale bidrag, måtte han uansett kontaktes for å kunne forklare seg. Dermed var man like langt, og sakene kunne bedre håndteres av domstolene.

Merknaden ble kommentert av ekspedisjonssjef Agnar Kringlebotten. Ekspedisjonssjef Alf Frydenberg var blitt fylkesmann i Vest-Agder. Med ham forsvant store sakskunnskaper fra sosialkontorets arbeidsfelt. Han hadde dessuten utført departementets avvisende grunnholdning til å reise bidragssaker og personlig opprettholdt kontinuiteten i krigsbarnssakene. Nå ble denne kontinuiteten borte. Selv om Frydenberg og Kringlebotten hadde hatt nært beslektede oppfatninger, skinner det gjennom at Kringlebotten så annerledes på bidragssakene. Han var ikke så godt orientert på saksfeltet, skrev han, men han kunne ikke forstå poenget med å fremme 6000–8000 farskapssaker for barn som var blitt tre til åtte år gamle. Bidrag kan vel «neppe inndrives allikevel», mente han, og det vil bare føre til å rive opp etablerte forhold for barn som er «skikkelig anbrakte». Det som imidlertid ser ut til å ha vært avgjørende for Kringlebotten, var at det etter hans syn var uråd for departementet å behandle så mange saker. Dessuten mente han at en administrativ behandling ikke kunne få samme virkning som en rettslig dom. Han var derfor avvisende til at del B av Ramndals lovforslag kunne bli behandlet i den formen det hadde.

Denne autoritative kritikken førte til at Ramndal bare fremmet del A av sitt forslag som Justisnemndas innstilling.¹⁰⁵³ Det var ikke enighet under debatten i Odelstinget 19. juli 1949.¹⁰⁵⁴ Saksordføreren, Kittil Berg fra Kommunistpartiet, kritiserte at de mange tusen krigsbarnssakene hadde blitt liggende uten behandling. Tilføyelsen fra Justisnemnda, om at retten likevel kunne vurdere å bruke moras navn i kunngjøringen, ba han Odelstinget om å avvise, for helt å kunne avskjære «ondskapsfull og infam bygdesladder». Men Claudia Olsen fra Høyre forsvarte endringsforslaget. Det samme gjorde selvfølgelig Ramndal selv, som mente at lovtillegget innebar et så betydelig radikalt framskritt at man måtte ha en konservativ unntaksregel. Det var nødvendig å ha tillit til at dommerne ikke ville misbruke unntaket til å sjikanere barnemora, mente han. Både Jakob Friis og Sverre Løberg fra Arbeiderpartiet støttet mindretallet. Men i voteringen ble Arbeiderpartiet splittet. Flertallsforslaget ble vedtatt mot 69 stemmer. Det absolutte kravet til å offentliggjøre mors navn i kunngjøringsannonser om farskapssøksmål var dermed endret til at dommeren kunne vurdere om det skulle skje i hvert enkelt tilfelle.

Forslaget om administrativ behandling faller

Det er nødvendig å se nærmere på hva som skjedde med forslag B til Ramndal, om ved lov å suspendere alle fars- og bidragssakene og deretter – foreløpig fram til 30. juni 1950 – å innføre administrativ behandling av dem. Det var det departementet hadde ønsket siden 1946. Men kritikken fra Kringlebotten, om at dette var urealistisk, og hans avvisning av at en administrativ fastsettelse rent juridisk kunne ha samme rettsvirkning som en dom, var ikke til å komme forbi. Departementets

politiske motiverte motstand mot innkreving i Tyskland hadde aldri latt seg forsvare med juridiske argumenter. Det var klart i strid med barnelovens formål om at «hensynet til barnets tarv» skulle avgjøre et slikt spørsmål. Det var bare et spørsmål om tid før den måtte vike. Allerede i 1947, i forbindelse med det siste utkastet til lov om krigsbarn, hadde Sosialdepartementet notert at de måtte «resignere på dette punkt», og tillate at noen bidragssaker ble reist for domstolene. Det skyldtes hensynet til «barnets tarv – som departementet først og fremst har for øye», hadde man notert, da.¹⁰⁵⁵

Problematikken gjaldt ikke bare norsk-tyske barns barnebidrag. Under behandlingen i Odelstinget av Ramndals forslag hadde Justisnemnda bedt om «nærmere avklaring i administrasjonen» av enkelte spørsmål om «tyskerbarna» og andre grupper av barn født utenfor ekteskap.¹⁰⁵⁶ I et notat i Sosialdepartementet, trolig til statsråden, fra november 1949, ble behandlingen av farskapsspørsmålet i krigsbarnsaken tilbake til krigstida og Krigsbarnutvalgets forslag, vurdert i sammenheng med liknende saker om barn som norske fedre og mødre hadde med borgere av andre stater enn Tyskland.¹⁰⁵⁷ De fleste tysk-norske farskapssakene lå i departementet, men det var også noen som ikke var blitt sendt inn i 1947, og som fortsatt lå ved domstolene, i påvente av den varslede klargjøringen. Av dette notatet får vi for første gang inntrykk av at departementet var kommet på glid når det gjaldt barnebidrag i Tyskland: «I en del saker har det vært sterkt ønskelig at det ble krevet inn bidrag og en har da henstilt til barnefaren at han skulle betale bidrag frivillig,» ble det angitt. Videre ble det opplyst at «en del» penger var kommet inn, og at departementet var i gang med å vurdere framgangsmåten for tvangsinnføring i Tyskland etter at faren har erkjent ved tysk rett, men at det fortsatt ville ta noe tid før resultatet forelå.

Justisnemnda ønsket en nærmere klargjøring av de forhold som Kringlebotten hadde reist, nemlig om det overhodet var realistisk å tro at departementet rent praktisk ville være i stand til å behandle alle sakene «administrativt» og hvilken rettsvirkning en slik behandling kunne få. I midten av november 1949 utarbeidet sekretær Finn Høvik et utkast til et notat fra byråsjef Liv Kluge til Justisdepartementet, som skisserte opp ulike alternativ og ba om en juridisk klargjøring.¹⁰⁵⁸ Han ga en bred historisk bakgrunn og drøftet de ulike gruppene av krigsbarn som det kunne være aktuelt å henlegge sakene for.

Høvik delte sitt notat i en historisk del, en del om hva som til da hadde vært gjort, og en siste om forslagene som forelå.¹⁰⁵⁹ Ingen av Krigsbarnutvalgets ulike forslag til særregler om å endre barnas navn, å ta barna fra mødrene, ekstraordinære adopsjoner, overføring til andre land og bidragsforskuttering var lenger aktuelle, skrev han. Men forslaget om særregler for fastsetting av farskap var nå reist, og det var nødvendig å undersøke om det fortsatt var aktuelt.¹⁰⁶⁰ Hvis man fikk henlagt flest mulig saker, kunne det bli praktisk mulig å gjennomføre. For å belyse dette delte han opp sakene i grupper som kunne henlegges, eller som måtte

fremmes. Han anslo også hvor store disse gruppene var. Vi skal se litt nøyere på hva hans oppgaver forteller. Den første gruppen omfattet saker hvor farskapet enten var erkjent eller pådømt av tysk rett og hvor barnet var i Norge. Antallet var nøyaktig 2600. Den andre gruppen omfattet også erkjente saker, men hvor ekteskap var inngått og mor og barn var i Tyskland. Det var nøyaktig 333 saker. «Det kan ikke gjøres noe med disse sakene,» skrev han. Hvis mor og barn kom tilbake til Norge, ville de gå inn i den første gruppen. Den tredje gruppen omfattet dødfødte eller hvor barnet senere var død. Det var omtrent 400 saker. Heller ikke med denne gruppen var det aktuelt å foreta seg noe. Den fjerde gruppen omfattet krigsbarn som var adoptert. Det var minst 1000 saker. Departementet hadde ikke mottatt melding om alle sakene, så tallet var etter hans oppfatning ikke eksakt, men noen inngikk trolig i den første gruppen. For om lag halvparten av dem hadde tyske myndigheter ikke kunnet fastslå farskap, men rent generelt mente han, med støtte i en kommentar til barneloven, at de fleste tilfellene burde henlegges.¹⁰⁶¹ Han opplyste at dette var i tråd med praksis de første årene etter at barnelovene var vedtatt, da det var vanlig at fylkesmennene lot være å utferdige forelegg. På den andre siden var han klar over at fylkesmennene senere var mindre tilbøyelige til å unnlate det, og at Justisdepartementet mente at farskapet burde bli avgjort på vanlig måte. Deres argumentasjon var basert på at det kunne få økonomisk betydning for barnet, og at adopsjonen kunne bli hevet, dessuten at de la vekt på «barnets moralske rett til å kjenne sin avstamning». Likevel foreslo han at alle disse sakene burde henlegges.

Den femte gruppen omfattet saker der faren hadde falt i krigen. Mange av sakene fordelte seg i de foregående gruppene, men tilbake sto de tilfellene der faren døde uten erkjennelse av farskap og hvor barnet var hos mor i Norge. Det omfattet 300 saker. Her burde farskapet fastslås på vanlig måte ut fra moras forklaring, men selvfølgelig uten innfordring av bidrag. Den sjetten gruppen omfattet barn som var født etter krigen. Det var «anslagsvis» 1000 saker. De måtte behandles på vanlig måte i domstolene. Den sjuende gruppen omfattet saker som tyskerne ikke ville behandle, fordi mor hadde hatt flere forhold, og fordi de kunne involvere såkalt dårlig arv. Det omfattet vel 500 saker. Det hadde liten hensikt å forsøke å få dommer i Tyskland for at flere var bidragspliktige, så disse sakene burde heller ikke reises, mente Høvik. En åttende og siste gruppe omfattet 1800 saker som tyskerne ikke hadde ferdigbehandlet. I tillegg kom saker som aldri ble meldt til tyskerne, men det mente han ikke var så mange. For disse mente han at det var aktuelt med vanlig domstolsbehandling.

Høvik konkluderte at sakene burde behandles etter de vanlige reglene i barnelovene. Men når faren hadde erkjent for tysk rett, måtte departementet anse farskapet som fastslått «selv om erkjennelsen ikke er gitt på forelegg eller i nærvær av bidragsfogden». Rent praktisk betydde det «litt lettere adgang til henleggelse av saka når det ikke er påkrevd å reise sak av hensyn til mor, barn eller offentlige

interesser», skrev han. Kluge barberte Høviks utkast og formulerte den endelige henvendelsen til Justisdepartementet, som Øksnes undertegnet. Hun skrev at departementet var kommet til at det ikke var bruk for en særlov, men at man fikk bruke barnelovene. Det var det samme som Kringlebotten hevdet. Når det gjaldt omfanget av sakene, opplyste hun, hadde departementet foretatt en gjennomgang av sakene som var sendt inn fra Bergen/Hordaland og Østfold, henholdsvis 690 og 150 saker, hvor bare 21 % av dem strengt tatt trengte fastsetting av farskap.¹⁰⁶² Det måtte kunne skje ved «den gjeldende lovgivning ... innen rimelig tid ... uten at det blir for stor offentlighet om dem». Men forutsetningen var, ifølge henne, at man fikk henlagt så mange som mulig, der ikke hensynet til mor og barn krevde at det ble reist sak. Dette gjaldt særlig 2600 tilfeller der fedrene hadde erkjent farskapet for tysk rett, og 800 hvor mor og barn var i Tyskland, mor og far var gift, barnet var dødt eller faren ikke kunne identifiseres.

Når det gjaldt de fedrene som hadde erkjent for tysk rett, mente Kluge at det hadde lite for seg å trekke dem for norske domstoler, all den tid det var tysk rett som avgjorde om disse erkjennelsene var tilstrekkelige til innkreving av bidrag. Mens Høvik hadde kommet til at en norsk kjennelse uansett ville styrke behandlingen av bidragskrav i Tyskland, ville Kluge vite om man kunne unnlate å reise dem.¹⁰⁶³ Den andre gruppen mente hun burde henlegges. Rent generelt gikk Kluge mot å fremme saker for retten bare for å fastslå bidragsplikt, for hun hadde ingen tro på at det ville føre til noe, skrev hun. Når det gjaldt adopterte, mente hun at det ikke var ønskelig og dessuten opprivende, å reise farskapsak. Hennes konklusjon var at man burde henlegge flest mulig, gjennom en utvidet adgang til å henlegge hele grupper av saker. Men hvis kravene skulle fremmes, burde de bli behandlet etter barnelovene.

Notatet ble liggende til mars i Justisdepartementet, men da det endelig kom svar, var det behandlet på høyeste plan.¹⁰⁶⁴ Det ble slått fast at det ikke var adgang etter barnelovene å unnlate å fremme farskaps- eller bidragssak, selv om den tyske faren hadde erkjent farskapet for tysk rett. Justisdepartementet var enig med Sosialdepartementet om at «sterke hensyn» talte for å unnlate å fremme en rekke krigsbarnsaker, men det var ikke mulig å gi generelle retningslinjer for hvilke saker det kunne være. Norsk lov var basert på at «det er i samfunnets interesse» at alle barn har en familierettslig status i forhold til faren, også et barn som var adoptert.¹⁰⁶⁵ Sosialdepartementet hadde antydnet at 2600 saker kunne henlegges fordi farskapet enten var erkjent overfor tyske myndigheter eller var fastslått i tyske rettslige former under krigen. Men det gikk ikke, mente Justisdepartementet. Det var avhengig av om slike kjennelser ble akseptert i Tyskland, hvilket var opp til tyske domstoler å avgjøre. Bidragsplikten under krigen påhvilde den tyske stat og ikke den individuelle tyske faren. Justisdepartementet stilte seg imidlertid ikke helt avvisende til å framskaffe en formell hjemmel for å henlegge saker, men bemerket at en slik måtte utformes ut fra hensyn til «barnets tarv». I tråd med dette

hadde Justisdepartementet utformet et utkast til en midlertidig lov, med regler om at departementet kunne bestemme om forelegg ikke skulle utferdiges «når hensyn til barnets tarv tilsier det», og først etter at mor eller en annen ansvarlig hadde fått anledning til å uttale seg.

Sosialdepartementet måtte nå justere kursen. I merknader til Justisdepartementets skriv noterte Høvik at det ikke var så stor forskjell på hvordan man så på sakene i de to departementene.¹⁰⁶⁶ Den tilleggsloven som Justisdepartementet hadde foreslått, ville dekke formålet. Men to spørsmål var fortsatt uavklarte. Det ene var om departementet skulle avgjøre og ikke fylkesmannen, som var slik man praktiserte barneloven i vanlige farskapsaker. Det burde gjelde her også, mente han. Man skulle nok likevel overkomme alle sakene, under forutsetning av at tidsfristen ble endret eller helst fjernet helt. Det andre var behovet for et eget punkt om at barnefaren ikke kunne få arv fra barnet.

Et viktig spørsmål for framgangsmåten var om man skulle kontakte fedrene i forbindelse med at sakene ble reist. Høvik advarte mot det, fordi det ville kreve mye arbeid å få dem avhørt og innkalt til saksforberedelse og hovedforhandlinger, selv om departementet kjente adressene for 95 % av dem som hadde erkjent. Han viste til at Ramndal hadde foreslått det samme. For så vidt kunne han ha rett i det, selv om Ramndal hadde foreslått dette som ledd i en administrativ, ikke en rettslig, behandling. Når alt kom til alt, måtte Høvik innse at forkynnelse direkte for faren måtte foreligge når det dreide seg om å kreve inn bidrag. Han noterte at det var behov for opprydding lokalt, hvor flere domstoler hadde brukt offentlig kunngjøring selv om farens adresse var kjent. Behovet var stort. Han antydte at halvparten av kommunene ønsket å reise sak mot fedrene for å få sine utlegg dekket. I lovframlegget fra Justisdepartementet foreslo han bare én forandring, nemlig at det var fylkesmannen og ikke departementet som skulle avgjøre om saken skulle henlegges eller reises. Hvis en slik tilleggslov ble vedtatt, kunne sakene gjøres ferdige til utsendelse til fylkene umiddelbart, foreslo han. Når de så var undersøkt, fikk «rette vedkommende», det ville si enten departement eller fylkesmannen, avgjøre.

Innkrevingen i Tyskland

Slik endte den lenge bebudede lovendringen, som lå til grunn for at Sosialdepartementet hadde utsatt behandlingen av bidragskravene i over fire år. I løpet av januar 1950 var det klart at det ikke ble noen ny tilleggslov, slik Sosialdepartementet hadde foreslått og Ramndal hadde støttet.¹⁰⁶⁷ Dermed var man tilbake til utgangspunktet, nemlig den framgangsmåten i farskaps- og bidragsaker som var nedfelt i barneloven. Men lovens intensjon om at sakene måtte reises umiddelbart etter fødselen, var umulig å etterleve, fordi det var gått over fire år. Det ble et nytt argument for henleggelse.

Spørsmålet om utstrakt henleggelse løste seg opp under den konkrete behandlingen av enkeltsaker, ved at Justisdepartementets lovavdeling ble brakt inn i bildet. En måte det skjedde på, var ved å skille farskaps spørsmålet fra bidragskravet. Det gjaldt for eksempel i en sak fra februar og mars 1950, om en mor som hadde født et krigsbarn etter krigsslutt.¹⁰⁶⁸ Barnet var adoptert bort. Hun var senere blitt gift med en nordmann og ville at saken skulle falle bort. Noe bidrag var ikke aktuelt, mente hun, og hun så heller ikke noe behov for rettslig fastsettelse av farskap. Sekretær Høvik i Sosialdepartementet hentet inn uttalelser fra Justisdepartementet, som «hittil har vært lite villig til å la farskaps saker henlegges når barnet er adoptert», men som nå «underhånden antydte en lettere adgang» til henleggelse for «svært mange» krigsbarn. En påtegning fra lovavdelingen påpekte at saken måtte gå sin gang, fordi avklaring av farskap kunne bli viktig for barnet hvis adopsjonen senere ble opphevet. Høvik noterte at man ikke kom utenom å innhente farens forklaring. Henleggelsen omfattet bare bidrags saken.

For å følge den formelle framgangsmåten i barnelovene måtte Sosialdepartementet ekspedere de mange tusen innsamlede sakene ut igjen til bidragsfogdene. Selve utsendelsen startet med at Sosialdepartementet sendte ut et rundskriv til fylkesmennene 15. august 1950, hvor de gjorde rede for at selv om sakene prinsipielt skulle behandles etter barnelovene, var det ikke behov for forelegg i alle tilfelle.¹⁰⁶⁹ Rundskrivet ga retningslinjer for behandlingen. Behovet for forelegg måtte avgjøres sak for sak, i samarbeid med mora og under «stor konduite» for at ikke forholdet for barn og mora ble vanskeliggjort, sto det. Departementet ønsket fortsatt at flest mulige saker skulle henlegges, og framhevet slike tilfelle. Det gjaldt for eksempel når faren hadde erkjent for tysk domstol eller andre tyske myndigheter. Da var det strengt tatt ikke nødvendig med sak, hvis ikke mora spesielt krevde det, skrev de. De gjorde spesielt oppmerksom på Justisdepartementets vektlegging av ikke å henlegge farskaps saker ved adopsjon. Riktignok var norsk dom om bidragsplikt ikke nødvendig i slike saker heller, føyde de til. Det måtte klargjøres om mor eller verge krevde bidrag, før det ble utferdiget forelegg, fortsatte rundskrivet, «idet det på grunn av sakenes spesielle karakter kan være særdeles lite ønskelig å ta opp forbindelse med barnefaren». Rundskrivet leverte også andre argumenter som kunne brukes mot ønske om å kreve bidrag, enten fra mora, lensmenn eller bidragsfogder, som at barnebidrag bare kunne betales frivillig, og at det dessuten var vansker med valutaoverføringer. Hvis det var tvil i en enkelt sak, kunne den sendes til departementet til avgjørelse. Argumentene kom til å bli hyppig brukt i de henlagte sakene.

Den praktiske utsendelsen av dokumentene var en omstendelig affære. Med de sakene som man hadde samlet inn i 1947, og som man nå returnerte, sendte man også ut de tilsvarende mappene i Lebensborn-arkivet. De fleste ekspedisjonene gikk ut mellom september 1950 og mai 1951, men det kom også noen sendinger før og etter disse datoene.

Dermed kunne den egentlige saksforberedelsen for innkreving av barnebidrag i Tyskland begynne. Men ledelsen i Sosialdepartementet hadde ikke stor tro på det. Da Øksnes i oktober 1950 informerte UD om resultatet av den langvarige avklaringsprosessen som hadde pågått, var han mest opptatt av å legge listen lavt.¹⁰⁷⁰ Inntil da ble det betalt bidrag bare «i et fåtall saker (ikke over 10)», opplyste han.¹⁰⁷¹ Han antok at det nok ville bli noen flere saker, selv om han var usikker på hvor mange det var snakk om. Han la ved en oversikt, som viste at i 49,3 % av sakene forelå det en eller annen form for erkjennelse eller tysk dom om farskap. Bare i 0,3 % av sakene forelå det norsk dom for farskap. I 21,1 % av sakene var farskap ikke erkjent eller pådømt. I 7,6 % var barnet dødt, mens i 8,7 % av tilfellene var barnet adoptert. I 13 % var mor i Tyskland med barnet, enten gift med far eller en annen tysker. Hovedpoenget var at antatte bidragssaker, som etter hans syn ville kreve medvirking av UD, bare utgjorde 21 %. Det Øksnes ikke opplyste, var at tallene stammet fra en undersøkelse fra Østfold og Bergen/Hordaland som vi tidligere har sett på, og som ikke hadde noen begrunnet relevans for resten av landet. Han var klar over at de til nød kunne kalles en prognose, men holdt tilbake at de ikke var framkommet gjennom faktiske beregninger. Han hadde ikke tro på at det kom til å ende med så mange innkrevingsaker: «For at det skal være aktuelt med bidragsoverføring i en sak, må det være ønskelig med bidrag til barnet, og dessuten må barnefaren være villig og i stand til å betale, idet en ikke har høve til tvangsinndrivning i Tyskland,» opplyste han, hvilket bare ville være tilfelle i «liten utstrekning». Han antok at antallet ikke ville overstige 500, og at for 100 saker med 40 eller 50 kroner pr. måned ville innbetalingen gi om lag 50 000 kroner pr. år. Han avsluttet brevet med å gjøre det «ærede departement merksam på muligheten for krav på bidrag til barn i Tyskland med norske fedre».

Sosialdepartementet var altså ikke innstilt på å legge stor kraft bak innkrevingen. Det var et problem i seg selv, som ikke bedret utsiktene, fordi innkrevingen også ble møtt av vanskeligheter av juridisk, valutateknisk og politisk art.¹⁰⁷² Anledningen til å reise saken var at flere norsk-tyske avtaler skulle inngås i forbindelse med avviklingen av krigstilstanden med Tyskland, da de vestlige okkupasjonssonene ble omdannet til Den tyske forbundsrepublikken (Vest-Tyskland) og den østlige til Den Tyske demokratiske republikk (Øst-Tyskland). Sosialdepartementet foreslo at UD skulle etablere en avtale om underholdsbidrag på statsplan.¹⁰⁷³ I praksis var det bare aktuelt med Vest-Tyskland. En betalingsavtale som også omfattet de tre vestsektorene i Berlin, fastla felles betalingsrutiner og gjorde det mulig med fri overføring av underholdelsesbidrag opp til 100 DM pr. måned fra 1. oktober 1950.¹⁰⁷⁴ Departementet ba fylkesmennene sikre at forelegg om frivillige bidrag ble utformet slik at fedrene ikke ble forelagt hele bidragsgjelden på en gang, men at de betalte et beløp på 50 kroner pr. måned.¹⁰⁷⁵ Et rundskriv orienterte fylkesmennene i slutten av 1950 om at overføring kunne finne sted, med henvisning til Norges Bank.¹⁰⁷⁶ Forutsetningen var at det enten forelå en tysk erkjennelse eller

en rettskraftig norsk dom om farsskap, samt opplysninger om på hvilken måte den var forkynt for faren. Sakene skulle sendes inn gjennom departementet. I 1952 ble mulighetene for innstevning med krav om bidragsplikt gitt av sentralmyndighetene i Bonn. Dermed var mødrenes formelle utgangspunkt styrket, og norske myndigheters rolle ble først og fremst å sette sakene i gang. Et rundskriv om disse nye mulighetene ble sendt til fylkesmennene i midten av mai 1952, med opplysninger om hvilken dokumentasjon som var nødvendig for å få fri saksførsel i Tyskland.¹⁰⁷⁷

Gjennom generalkonsulatet i Hamburg ble det inngått avtale med et tysk institutt som fikk fullmakt til å slutte avtale med fedrene om en engangsbetaling for den tida som var gått, i samsvar med deres økonomiske muligheter, og deretter betaling av faste beløp pr. måned.¹⁰⁷⁸ Gjelden gjaldt bidrag tilbake til mai 1945, men overføring av beløp for tida før 1. juni 1950 måtte kreves innen 31. desember 1951. Fram til 1964 skulle bidraget betales til og med barnets 16. leveår, men da ble grensen flyttet til og med 18. leveår. En foreldelsesfrist på krav var satt til utløp av det 4. kalenderår som etterfulgte det siste år for bidrag. For et barn som var født i 1944, ville siste år for bidrag være 1960 og siste dato for å fremme krav være 31. desember 1964. En del mødre fremmet krav så sent at de falt utenfor fristen, selv om farskapet var erkjent.

I Øst-Tyskland var det færre saker, og i motsetning til i vest ble det politisk betonte vanskeligheter med å overføre bidrag. Norge hadde anerkjent Vest-Tyskland, men ikke Øst-Tyskland, som ble utsatt for en økonomisk og politisk boikott. Derfor fantes ikke bank- eller utenriksforbindelser, og bidragskravene måtte behandles av militærmisjonen i Berlin. Selv om holdningen der som i Oslo var at man ikke ønsket kontakter mellom norske mødre og tyske fedre, følte misjonen seg forpliktet til å foreslå for UD at man av «prinsipielle grunner» ikke burde avslå å ta imot fra barnefedre som ville betale. Bakgrunnen var at en tysk barnefar hadde skrevet til Militærmisjonen i januar 1948 og spurt hvordan han skulle innbetale farsbidrag som han var pålagt av den tyske Amtsgericht.¹⁰⁷⁹ I juni 1948 hadde Militærmisjonen derfor opprettet en bankkonto for innbetalinger «på helt legal måte».¹⁰⁸⁰ Men så tidlig var det ikke mulig å overføre pengene til Norge. Derfor foreslo man å opprette en samlekonto for bidrag i den sovjetiske sektor i Berlin.¹⁰⁸¹ UD godtok ordningen. Meningen var at UD skulle betale barnemora direkte i Norge i norsk valuta. De beløpene som barnefedrene innbetalte til Militærmisjonen, skulle benyttes direkte i misjonens daglige drift.¹⁰⁸² Dette var en vel utprøvd modell, som diplomatiske stasjoner gjennom mange år hadde praktisert i land med liknende problemer. Men kontoen ble i april 1951 gjort lisenspliktig av østtyske myndigheter, hvilket medførte at uttak måtte skje gjennom statsbanken Deutsche Notenbank. Banken henviste misjonen til de østtyske myndighetene, som sto på at utbetalinger forutsatte et statlig mellomværende.¹⁰⁸³ Men norsk politikk var at Militærmisjonen ikke skulle ha kontakt på statsplan med østtyske

institusjoner. De rapporterte til UD at det var latterlig å gjennomføre en rettslig bindende innkreivingsprosess, men uten anledning til å overføre pengene eller å ta dem ut fra kontoen.

I stedet ba misjonen fedre som bodde i selve Berlin, om å komme til misjonens kontorer og betale personlig. Noen få fulgte oppfordringen. Men det var vanskeligere å pålegge barnefedre utenfor Berlin den lange reisen til misjonens lokaler en dag hver måned. De ble derfor henvist til å fortsette å betale inn på kontoen. De personlige innbetalingene gikk inn i den daglige driften, og «motverdien» skulle utbetales mødrene i Norge. Verken når det gjaldt regnskap, eller når det gjaldt å beregne renter, voldt ordningen problemer. Men forskjellen på vest- og østtysk valutapolitikk ble et problem. I forhold til Øst-Tysklands fastrente- og fastprispolitikk førte Vest-Tysklands inflatoriske økonomi til at østmark ble stadig mindre verdt. Fedrene maktet ikke å betale inn et beløp som svarte til den synkende verdien. Problemene med den synkende realverdien av østmark betydde lite så lenge beløpene var små og innkjøpene til kontordriften skjedde i øst-sektoren.¹⁰⁸⁴ Men da antallet fedre utover i 1952 økte, meldte UD til Sosialdepartementet at man ikke hadde midler til å fortsette en slik forskuttering til mødrene.¹⁰⁸⁵ Trolig var det tidligere bare seks fedre som betalte direkte til misjonen.¹⁰⁸⁶ Oversikter over bidrag som ble overført UD fra 1962–67, forteller at innbetalingene steg fra omtrent 2700 DM i 4. kvartal 1962 til 3600 DM i 2. kvartal 1963 og sank til 870 DM 3. kvartal 1966.¹⁰⁸⁷ Oversikten omfatter trolig også innbetalinger fra fedre i vestsektorene i Berlin og andre typer innbetalinger, som vi vet forekom.¹⁰⁸⁸ I 1953 ble det forsøkt å arrangere overføringene til Norge via en tredjepart, et kommersielt selskap.¹⁰⁸⁹ Men forsøket strandet.¹⁰⁹⁰ I 1954 mente også Sosialdepartementet at det ikke lenger var regningssvarende å fortsette innkreivningen.¹⁰⁹¹ I motsetning til i vest, der UD gjorde en avtale med et institutt som fikk betalt i stykkpris pr. bidragssak, tok man i øst det standpunkt at «bidragssakene ... begrenses til de tiltak som kan settes i verk uten at det vil medføre utgifter».¹⁰⁹² Konsekvensen ble at Sosialdepartementet henla alle nye saker mot fedre fra øst, og avslå å hjelpe mødre som henvendte seg til departementet. Fylkesmennesenes arbeid med å fremme bidragssakene der stoppet opp. Men saker som allerede var satt i gang, ble et års tid ivaretatt av en østtysk advokat, som ble betalt stykkpris.¹⁰⁹³ I 1955 ble også dette stoppet av UD.

Særlige vanskeligheter i Øst-Tyskland

På grunn av den oppmerksomhet som innkreivningen i øst har fått, skal vi se mer inngående på hva som skjedde med bidragene derfra inntil 1973, da Norge, som et av de siste landene i Vest-Europa, anerkjente Øst-Tyskland og dermed fikk overført pengene.

Norge avsluttet altså arbeidet med bidragene i 1955. I Sosialdepartementet var imidlertid ikke alle enige i det. Et argument for å fortsette var at en

forskutteringslov for barnebidrag, som skulle legges fram i 1956, kunne løse overføringsproblematikken. Innbetalinger i Tyskland kunne da bare betraktes som refusjon for staten. Dette kommer fram i en sak fra 1956, i forbindelse med at en mor etterlyste barnebidraget fra en far i Leipzig. En saksbehandler i Sosialdepartementet foreslo da at man burde gjenoppta forskuddsbetalingen, selv om forholdene med sperrekontoen ikke endret seg. Han pekte på at kvinnen ville tape på at utbetalingene ble utsatt til forskutteringsloven kom, på grunn av de tidsbergrensningene som var foreslått i loven. Han mente at de østtyske bidrags-sakene sto i en særstilling, fordi beløpene jo allerede var innbetalt på en konto som hørte til den norske staten, og følgelig var bokført i statsregnskapet. Det kunne ikke kalles forskuddsbetaling, men utbetaling av allerede innbetalt bidrag, slik han så det.¹⁰⁹⁴ Selv om hans argumenter ikke ble tillagt vekt, ble de også brukt av Militærmisjonen noe senere. Det skjedde etter at østtyske myndigheter hadde bestemt at innbetalingen av bidragene ikke skulle skje til misjonen, men til egne konti for hver enkelt bidrags sak, slik at de bidragsberettigede kunne komme og hente pengene ved å bruke beløp inntil 15 DM pr. dag ved besøk i øst. Omleggingen kom fordi misjonen hadde forsøkt å veksle inn innskuddene under den østtyske valutareformen i 1957. Man fikk da beskjed om at det ikke var lov å ta imot direkte innbetalinger.¹⁰⁹⁵ Militærmisjonen protesterte og hevdet overfor UD at norske myndigheter hadde krav på pengene i de tilfelle hvor det var utbetalt forskudd i henhold til den nye loven hjemme.¹⁰⁹⁶ Resonnementet var klart nok og hadde vært gyldig, hvis intensjonen med forskutteringsloven hadde vært at den også skulle omfatte krigsbarn, slik mange antok. Slik var det imidlertid ikke. Vi skal komme nærmere tilbake til det.

Omleggingen fra en samlekonto til individuelle konti reiste nye vanskeligheter, men misjonen anbefalte likevel å godta ordningen, og i juli 1961 ble den akseptert av Sosialdepartementet.¹⁰⁹⁷ Kontiene omfattet da 60 saker på til sammen 108 769 DM, hvorav et beløp på 3 049 DM var resten av de pengene som var betalt direkte til misjonen. I 1963 ga Norges Bank tillatelse til overføring av enkeltbidrag fra Norge til Øst-Tyskland. I håp om en oppmykning av det østtyske standpunkt ga man i 1965 en tillatelse på generelt grunnlag. Norges Bank forsøkte ordninger gjennom tredjeparter, men slike strandet. Etter 1964 overførte banken enkelte ikke-kommersielle beløp til Øst-Tyskland som ble tatt imot uten videre. Banken sa seg enig i å underrette UD dersom det bød seg en anledning til å få frigitt midler motsatt vei.¹⁰⁹⁸

UDs ledelse og Militærmisjonen var imidlertid stadig på vakt mot løsninger som kunne utnyttes av østtyske myndigheter. Da Bærum Overformynderi i 1964 ba UD om bistand for å overføre et arvebeløp, anbefalte Militærmisjonen å ikke rette noen henvendelse. I forbindelse med en bidrags sak i 1966 anbefalte saksbehandleren å prøve via Norges Bank i stedet for Militærmisjonen.¹⁰⁹⁹ På dette tidspunkt var overføringene til personer i Øst-Tyskland ikke lenger ubetydelige,

de ble anslått til om lag 50 000 kroner over en 1,5 – 2 års periode. Også innad i UD var det nå kritiske syn på den steile norske holdningen. Handelspolitisk avdeling foreslo at man burde få ordnet opp i de «relativt sett bagatellmessige mellomværende som har så stor betydning for enkeltpersoner på begge sider».¹¹⁰⁰ Forslaget ble forelagt Militærmisjonen og utenriksråden, men byråsjefen i rettskontoret bemerket at han var «forbauset» over at et slikt forslag kunne fremmes «uten betenkeligheter».¹¹⁰¹ Man var bekymret for reaksjonen fra NATO-hold.¹¹⁰² Men flere stater hadde da innledet teknisk samarbeide med Øst-Tyskland om bidragssaker, blant annet Belgia. Danmark og Nederland hadde samme syn som Norge. Som et slags kompromiss ba UD igjen et privatselskap om å medvirke til en uformell løsning. En østtysk kontakt antydte oppmykning og lovet å ta saken opp i Berlin, men en annen var avvisende. Det beste var at man nå la bort «barnebidragssaken», var hans råd.¹¹⁰³ «Ja, det er jo det jeg har hevdet hele tiden!» noterte byråsjefen i 3. Rettskontor i UD, som hele tida hadde motarbeidet initiativene for å finne en løsning.

Rundt 1970 kom det en tilstrømming i forholdet til Øst-Tyskland. En norsk mor etterlot seg ved sin død det året et krigsbarn i Øst-Tyskland, som hadde rett på arv. 3. Rettskontor satte seg på et prinsipielt grunnlag mot at arven kunne overføres, på tross av at Norges Bank hadde funnet en praktisk måte å gjøre det på.¹¹⁰⁴ Man så bort fra at gutten etter alt å dømme var norsk statsborger og hadde krav på å bli behandlet som en hvilken som helst norsk statsborger bosatt i utlandet. En annen sak fra slutten av året viste imidlertid at Norges Bank fortsatt ignorerte UDs forsøk på å holde en prinsipiell avvisende holdning. Det dreide seg om utbetaling av pensjonen for enken etter den norske honorærkonsul i Dresden, som Norges Bank ordnet via Notenbank uten UDs vitende. Da UD ble kjent med saken, som altså ikke dreide seg om et krigsbarn, valgte de å anse den som en honorær sak, som «ikke tas opp på prinsipiell basis».¹¹⁰⁵ Men de advarte mot liknende arrangementer i fremtiden.¹¹⁰⁶ «De utestående tilgodehavender av barnebidrag» ble tatt opp av UD med den østtyske handelsrepresentasjon i Norge i 1970. De utgjorde da 135 949 DM.¹¹⁰⁷

Løsningen kom først i 1973, med normaliseringen mellom Norge og Øst-Tyskland. Da endelig ga østtyske myndigheter tilsagn om overføring av de sperrede beløpene i den tyske statsbanken til norske barnemødre.¹¹⁰⁸ Men nå kom den gamle motviljen i UD mot krigsbarnmødrene igjen til syne. I begynnelsen av januar 1973 gjorde departementet kjent gjennom avisannonser at de som hadde «norske aktiva, tilgodehavener og andre økonomiske rettigheter» som eksisterte pr. 8. mai 1945 eller senere, skulle henvende seg til myndighetene.¹¹⁰⁹ Mødre som hadde krav på barnebidrag, ble ikke nevnt, på tross av at de utgjorde den største gruppen som dette hadde interesse for. Det gjaldt ikke bare de som forgjeves hadde forsøkt å reise nye saker etter 1953, men også mødre som ennå ikke hadde reist krav. På grunn av den refusjonsordning som var innbakt i de fleste velferdsordningene

som var kommet etter krigen, skulle man tro at også det offentlige hadde økonomiske interesser av at flest mulig fremmet krav. Men verken fylkesmenn, kommunale etater eller bidragsfogder ble anmodet om å orientere mødrene. UD's utspill motarbeidet på denne måten ikke bare private økonomiske interesser, men også offentlige og lar seg bare forstå i lys av motstanden mot kontakt med fedrene tilbake til 1945 som vi har vært inne på tidligere.

Likevel kom det en rekke henvendelser om barnebidrag etter annonsen. Det kom uventet på UD. En mor til et krigsbarn henvendte seg til bidragsfogden i Narvik etter at hun hadde lest annonsen, og lurte på om hun nå kunne få de barnebidragene som den tyske faren hadde innbetalt. Bidragsfogden tok saken opp med fylkesmannen i Nordland, og slik kom den til Sosialdepartementet og UD, som svarte at de var oppmerksomme på også slike saker, og at de var nevnt i forhandlingene.¹¹¹⁰ UD utarbeidet et standardsvar, som de fleste som henvendte seg, fikk i posten, hvor man ba om opplysninger om farens navn og om tvangsgrunnlag forelå. De færreste av dem skjedde det mer med. Noen få ble tatt opp, men enda færre med resultat.¹¹¹¹ UD var ikke innstilt på å reise nye saker, på tross av at man var innforstått med at Øst-Tyskland ikke praktiserte de samme foreldelsesfristene for slike krav som Vest-Tyskland. Mødrene måtte vente ennå mange måneder på utbetalingene.¹¹¹² Først etter flere initiativ kunne ambassaden i Berlin melde til UD at statsbanken ville ta direkte kontakt med Norges Bank om overføringen. «Det ble uttalt at man tok sikte på å få overføringen effektivt i løpet av noen uker,» skrev ambassaden.¹¹¹³ Etter kontakt mellom statsbankene ble det i mars 1974 opprettet en samlekonto i Norges Bank for de 60 bidrags sakene som hadde stått på de sperrede kontiene.¹¹¹⁴ UD fremmet i tillegg 12 nye bidrags saker. Statsbanken stilte seg positivt til å ta opp disse på samme måte, men ba om fullmakter og flere opplysninger.¹¹¹⁵ I juni 1975 ble vel 35 000 kroner overført til tre mødre i Norge.¹¹¹⁶ 30. juni ble den ene utbetalt med sjekk direkte i posten. I oktober 1974 var beløpene i de opprinnelige 60 bidrags sakene overført til Norges Bank.¹¹¹⁷ I oktober 1974 ble Sosialdepartementet bedt om opplysninger om hvem pengene skulle overføres til.¹¹¹⁸ Først da startet Sosialdepartementet å undersøke saken gjennom fylkesmennene og bidragsfogdene.¹¹¹⁹ I januar 1975 fant UD det nødvendig å purre.¹¹²⁰ Etter hvert som navn og adresser ble klare og meldt til UD, anviste departementet utbetalingene og sendte sjekkene til bidragsfogdene som disse kvitterte for.¹¹²¹ I flertallet av de 60 sakene fikk mødrene beløpet av bidragsfogdene eller lensmennene. Men noen ble også overført direkte fra UD til mora eller barnet. UD sendte for eksempel i en sak i august 1975 en sjekk på kr 4895 til et krigsbarn i Trondheim. Mora døde før pengene rakk fram.¹¹²²

Grunnen til at det hadde tatt så lang tid, var trolig at bidragsfogden etter nøye gransking av om det forelå noe refusjonskrav mot mora, hadde vært usikker på konklusjonen.¹¹²³ Krav om refusjon var i alle disse sakene avgjørende for hvordan de ble behandlet. Staten sikret sine krav først. Det gjaldt ikke bare om det forelå

refusjonskrav ut fra utbetaling av sosialstønad eller andre ytelser i Norge, men om det kunne ha vært foretatt utbetalinger av bidrag fra Tyskland før 1955. Det gjaldt de seks tilfellene der barnefaren hadde betalt inn kontantbeløp direkte til Militærmisjonen i Berlin. En «måtte gå ut fra» at beløpene var blitt overført, konkluderte en gransking i 1975.¹¹²⁴ Manglende underlag etter misjonen gjorde at det var basert på ren «gjetning».¹¹²⁵ I minst tre tilfeller førte slike mangler til at tre mottakere i 1974 og 1975 fikk utbetalt beløp tilsvarende kontantsummene. Det later ikke til at det senere ble gjort noe forsøk på å kreve disse pengene tilbakebetalt. Etter all sannsynlighet ble også disse beløpene ført til utgift i UD's regnskap.¹¹²⁶ Trolig fikk alle de seks sine penger, og tre av dem dobbelt så mye som de skulle hatt.

Refusjonsreglene som førte til fradrag i barnebidrag før utbetaling, har ellers gitt opphav til mange misforståelser og påstander om uregelmessigheter. Det gjelder bidragsinnbetalinger fra både Vest- og Øst-Tyskland. De sakene som er undersøkt, bekrefter ikke at det skjedde noe galt. Derimot finnes eksempler på rigid saksbehandling og tilfeller av mangel på rimelig bruk av skjønn, særlig i forbindelse med engangsbeløp og gaver. Påstander om at bidragspenger forsvant, skyldtes gjerne at klageren ikke forsto refusjonsreglene, som ble praktisert med stor grundighet.

Hvor mange betalte, og hvor mye betalte de

Hvor mange vesttyske fedre betalte? Av en rapport i 1954 fra det tyske instituttet framgår at de hadde 130 saker under behandling i rettsapparatet. Av 600 barnefedre som var innkrevd, betalte 300.¹¹²⁷ I tillegg kom om lag 60 saker under arbeid. Pr. april 1955 var til sammen 612 saker oversendt til instituttet.¹¹²⁸ Noen få kom til senere, men trolig ble det endelige tallet ikke så mye større, så 360, kanskje nærmere 400, er et nøkternt anslag på antall fedre i Vest-Tyskland som betalte bidrag. Departementet var fornøyd med resultatet.¹¹²⁹ I Øst-Tyskland og Berlin ble det adskillig færre. I 1956, god tid etter at arbeidet med nye saker var innstilt, hadde Militærmisjonen 305 farskapssaker under utredning. I 156 tilfelle var faren ukjent. Av de øvrige var 120 fedre bosatt i Øst-Tyskland og Øst-Berlin. Bare 42 betalte «noenlunde regelmessig».¹¹³⁰ I alt kjenner vi til 66 saker før 1970, mens noen få saker kom til etter 1973, så summen ligger under 100. Ut fra folketallet i de to statene var Øst-Tyskland underrepresentert. Alt i alt kan summen for hele Tyskland ligge rundt 500 saker.

Overføringen av pengene og utbetalingene fra fedrene i Vest-Tyskland gikk uten særlige vanskeligheter. Fra 1952 var beløpene om lag 60 000, i 1953 110 000 og i 1954 150 000 kroner. Høyere ble de ikke. Som vi har sett, ble det mer komplisert fra øst. Et beløp som svarte til 108 769 DM fra om lag 60 fedre fram til 1961, da Militærmisjonens samlekonto ble sperret, var trolig tatt inn i statsregnskapet og utbetalt i Norge.¹¹³¹ En undersøkelse av UD i 1975, som inkluderte en

gjennomgang av materialet ved Militærmisjonen, konkluderte i denne retningen.¹¹³² Noen enkeltsaker viser det samme. En mor i Trøndelag som i 1973 skrev til UD i forbindelse med gjenopptakelsen av sin sak, oppga at hun hadde fått utbetalinger i fire år, før bidragene ble sperret.¹¹³³

Hvordan skal resultatet vurderes? For å kunne svare på det må vi først se på hvor mange krigsbarn i Norge som etter intensjonen i de norske barnelovene hadde krav på barnebidrag. Antallet registrerte i Lebensborn-arkivene utgjorde omtrent 8000. For å finne et makstall må vi først trekke fra dødfødte barn eller barn som døde som spedbarn, omtrent 400 barn. Vi må også trekke fra de som reiste til Tyskland, og som helt sikkert ble der, av Sosialdepartementet anslått til 333. Så må vi trekke fra de fedrene som døde i krigen, i alt 400. Mer enn 1000 ble adoptert, og etter norsk lov hadde de ikke krav på barnebidrag. Sluttallet blir da om lag 5900. Så må vi legge til et ukjent antall på 1000–1500 barn som ble født etter krigen, og ytterligere et antall på 1000–1500 som mødrene av forskjellige grunner aldri oppga, men som likevel var krigsbarn. Det endelige tallet ligger da rundt 8000, hvilket gir en andel bidrag på bare vel 6 %. Hvis vi sammenlikner med de 2600 erkjente og pådømte sakene, hvor Sosialdepartementet hadde hjemadressene til fedrene, blir andelen vel 19 %. Uansett hvilke vi velger av disse størrelsene, må resultatet av innkrevningen sies å være svært magert. Det var svært få krigsbarn som fikk det loven skulle sikre dem. Sett i forhold til hva resultatet hadde vært hvis det hadde blitt innført en statlig forskutteringsordning, som Krigsbarnutvalget foreslo, var svikten formidabel, nærmest en misére.

Vi har sett på flere årsaker til dette misforholdet. En årsak som vi har vært lite inne på, var at det fantes mødre som ikke ønsket å fremme krav, fordi de visste at faren var krigsinvalid og hadde dårlig økonomi, eller fordi de av ulike grunner ikke ønsket mer oppstuss om saken og ville klare seg selv. Men viktigst var utvilsomt de erfaringene som mange mødre hadde gjort etter krigsslutt, med hatske angrep og trakasserier. Hvis de insisterte på å reise sak mot fedrene, fikk de sine navn offentliggjort sammen med farens i offentlige kunngjøringsannonser både lokalt og i det sentrale kunngjøringsbladet. Dette bidro sterkt til at mange trakk sine krav, ofte på tross av oppfordringer fra bidragsfogder og lensmenn.

I ettertid kan det se ut som at mødrene selv valgte fattigdom framfor bidrag. Så enkel er forklaringen ikke. Departementet bestemte, som vi har sett, først etter mer enn fire års nøling, at mødrenes navn kunne sløyfes i annonsene. Etter så lang tid var skaden allerede skjedd. Et brudd på barneloven av 1915 var markedsført som et beskyttelsestiltak for mødre og barn. I ly av det hadde myndighetene fraveket intensjonen med loven ved å utsette og motarbeide innkreving. Resultatet ble at få mødre fikk inn barnebidrag. Departementets forsøk på å forklare at barneloven ikke kunne følges av hensyn til kunngjøringsreglene, faller også på sin egen urimelighet. Etter at reglene var endret, i 1950, kunne departementet satt full fart på innkrevningen i Tyskland, hvor situasjonen på 1950-tallet dessuten var

helt annerledes enn rett etter 1945. Ennå var barna små og hadde stort behov for bidrag. Men det gjorde departementet ikke. Det var tvert imot da de aller fleste sakene ble henlagt, etter anmodning fra Sosialdepartementet og med ryggdekning fra Justisdepartementet.

Virkningene av myndighetenes generelt negative holdning til å kreve inn bidrag ble forsterket gjennom vanskelighetene i Tyskland. Særlig gjaldt det i Øst-Tyskland, etter at inndrivningen der i praksis stoppet i 1951, med henvisning til problemer med overføringen av pengene til Norge. Selv om problemene var reelle nok, var det en tvilsom og unødvendig beslutning, som var politisk motivert og omstridt i UD. Derfor kom det forholdsmessig langt færre bidrag derfra enn fra Vest-Tyskland. Svært få av de norske krigsbarna med en far i Øst-Tyskland fikk bidrag. Denne gruppen blant krigsbarna ble ofre i den kalde krigen. Det er ingen tvil om at Norge kunne ha reist nye saker etter 1951, slik det ble gjort overfor vest-tyske fedre. Ennå så sent som i 1973, da østtyske myndigheter i forbindelse med normaliseringen av forholdet mellom statene ga signaler om at det igjen var mulig å reise krav mot fedre i Øst-Tyskland, ga UD villedende informasjon om dette til offentligheten.

Motviljen mot å kreve inn bidrag i Tyskland var ikke bare i strid med mødrenes interesser, men også med det offentlige krav på å få refundert sosiale ytelser som var gitt med hjemmel i ulike lover. Særlig sentralt sto refusjonskravet i lov om forskuttering av barnebidrag, en lenge bebudet lov som mange hadde store forhåpninger til på 1950-tallet.

Utkast til forskutteringslov

Sosialdepartementets arbeid med forskutteringsloven for barnebidrag hadde liten framdrift i årene 1950–54. Det var forventninger til at en slik lov, som forlengst var vedtatt i en rekke andre land, skulle bli en milepæl for barn født utenfor ekteskap. Som vi har vært inne på tidligere, var en forskutteringsordning blitt foreslått av Krigsbarnutvalget i 1945. Etter så mange år var reformen blitt overmoden. Forhåpningene var store i forsorgsstyret over hele landet. Endelig skulle krigsbarnas økonomiske situasjon bli sikret, trodde man. Skuffelsen var derfor stor da det viste seg at departementet planla en lov som var nærmest spesialsydd for å holde krigsbarna utenfor. Protestene førte til at lovframlegget fikk en uventet behandling, som endte med to lover tre år senere, lov om forskuttering av oppfostringsbidrag og lov om forsørgertrygd for barn.¹¹³⁴ Begge ble lagt fram til vedtak i Stortinget på samme dato, 26. april 1957, og ga samme ytelse, 600 kroner pr. år. Men da hadde Stortinget i mellomtida allerede stoppet lovene en gang og sendt dem tilbake til departementet. Ytterligere et år senere kom de to lovene til å bli presentert som et sammenhengende, supplerende lovverk på humanistisk grunnlag i den kommentarutgaven av lovene som ekspedisjonssjef Øksnes og byråsjef Langholm

ga ut.¹¹³⁵ Prosessen fram dit er vel verd et studium i departemental tilpassning til en endret politisk virkelighet når det gjaldt krigsbarna.

Arbeidet med en forskutteringsordning for barnebidrag hadde pågått siden 1934. Men kravet var reist allerede ved begynnelsen av århundret og var tatt opp en rekke ganger av kvinnebevegelsen og arbeiderbevegelsen.¹¹³⁶ Krigsbarnutvalgets lovforslag ble aldri behandlet. I 1947 ble det nedsatt en barnevernkomité som skulle utarbeide forslag til modernisering av lovverket for barn. Komiteen arbeidet med seks innstillinger i tida fram til 1955, innstilling nr. 1: lov om barnevern, nr. 2: lov om barn utenfor ekteskap, nr. 3: lov om foreldre og barn i ekteskap, nr. 4: lov om innkreving av underholdsbidrag, nr. 5: lov om forskuttering av oppfostringsbidrag og nr. 6: lov om mødrehjelp. Med delinnstillinger var dette et stort arbeid for fornying av sosiallovgivingen, og en rekke sosialpolitiske problemstillinger fant en løsning. De fem første innstillingene ble lagt fram for Stortinget i form av proposisjoner og dannet grunnlaget for nye lover. I denne store prosessen var krigsbarna bare en gruppe barn blant mange andre grupper. Vi skal her se på den delen av dette arbeidet som vedrørte innstilling nr. 5, forskutteringsloven og innstilling nr. 6, mødrehjelploven.¹¹³⁷

Et utkast til forskutteringslov ble formulert av Barnevernkomiteen i mars 1950 i nært samarbeid med departementet. Det var Øksnes som hadde ført det i pennen.¹¹³⁸ I § 1 hadde han tatt inn et krav om at farskap og bidragsplikt måtte være rettslig pådømt for at staten skulle kunne utbetale bidragsforskudd. Det var en nødvendig premis for hele loven og fulgte logikken i barneloven fra 1915 og den framgangsmåten som Barnevernkomiteen tenkte seg for en modernisering av denne barneloven i innstilling nr. 4.¹¹³⁹ Men hva da med alle de barna som ikke hadde noen far som staten kunne kreve barnebidrag fra? Det var jo nettopp tilfelle med mange krigsbarn. En så snever lov utelukket størstedelen av krigsbarna. Som vi har sett, forelå det 2600 rettslige fastlagte farskapsaker etter tyskerne. Men det var etter tysk rett, som ikke var rettskraftig for Norge. Samtidig som arbeidet i Barnevernkomiteen om forskutteringsloven pågikk, arbeidet Sosialdepartementet med å henlegge flest mulig av de farskapsakene som bidragsfogder og mødre ønsket å reise mot de tyske fedrene. Som vi skal se, var dette ingen utilsiktet, uheldig virkning av to parallelle prosesser i departementet, men et resultat av bevisste valg. I Barnevernkomiteen satt foruten de samme sentrale departementsfolkene som arbeidet med krigsbarnssakene, som Øksnes og Langholm, også personer fra Krigsbarnutvalget, som Carlsen og Thingstad, som hadde førstehåndskjennskap til virkningen av § 1 overfor krigsbarna.¹¹⁴⁰

I utkastets § 3 tok Øksnes inn en bestemmelse om at en av barnets foreldre måtte være norsk statsborger. Det utelukket barn av de mødrene som var blitt fratatt sitt norske statsborgerskap og retten til å gjenerverve det ved provisorisk anordning 17. august 1945. At det nå var under arbeid en ny statsborgerlov som ble vedtatt senere i 1950, bidro riktignok til å svekke effekten av dette unntaket. I

henhold til den nye statsborgerloven kunne mødrene, som vi har sett, gjenerverve sitt norske statsborgerskap. Paragrafen inneholdt også et krav om at den bidragspliktige måtte være bosatt i Norge eller i en annen stat «hvor bidraget i henhold til traktatsmessig overenskomst kan innkreves». Øksnes baserte dette unntaket på et resonnement om at hele poenget med en forskutteringslov var at den bare skulle yte forskudd som man senere kunne inndrive med rettslige midler. Loven skulle ikke i seg selv gi realytelser. Øksnes la ikke skjul på at hensikten med denne betingelsen var å utelukke krigsbarna. «Den bestemmelsen vil bl. a. få betydning for krigsbarn,» skrev han i en egen merknad, som han utdypet slik:

Vi regner med at det finnes om lag 8000 barn med tyske fedre. Skulle forskott ytes til alle disse barn vil dette i sin helhet falle på statskassen. Selv med et forskott som ikke er større enn kr. 15,- pr. måned vil denne utgift alene utgjøre ca. 1,5 mill. kroner. Dette vil gjøre vedtagelsen av en slik lov vanskelig. Det er heller ikke meningen med loven at kommune eller stat skal betale der hvor det ikke er muligheter for å søke bidragene innfordret. En slik subsidiær betalingsplikt vil i realiteten være en forsorg. Holder vi fast ved at loven er en forskotteringslov må det i hvert fall kreves at det er rettslige muligheter for å inndrive bidragene ... Selv om bidraget blir krevd inn i en stat som vi har traktatsmessig overenskomst med, må det vel sies at det er bidragsfogden som har saka til innkreving.¹¹⁴¹

Øksnes brukte altså manglende rettslige muligheter for inndriving som grunn til å utelukke krigsbarna, muligheter departementet selv hadde fjernet ved å henlegge sakene. Men Øksnes visste også at poenget med at loven ikke skulle gi realytelser, var nokså søkt. Departementet hadde nemlig samlet inn materiale som viste at betydelige deler av det samlede barnebidraget aldri kom til å bli betalt av fedrene.

Komiteen hadde i 1948 og 1949 sendt forespørsler rundt til bidragsfogdene om hvor store restanser som forelå på innbetaling av barnebidrag fra fedrene. Pr. 1. januar 1949 forelå det restanser på minst seks måneder i 63,1 % av sakene i hele landet.¹¹⁴² Mange ville aldri bli betalt. At det faktisk var slik, ble også lagt til grunn i de lovpremissene som departementet utarbeidet. I proposisjonsutkastet til forsørgertrygdloven fra 1955 opplyses det at 25 % av barnebidragene aldri ble betalt.¹¹⁴³ I en beregning fra 1950 av tapet ved en forskutteringslov, basert på en forskuttering på 15 kroner pr. måned, utgjorde beløpet 1,65 millioner kroner, og hvis det ble satt til 30 kroner pr. måned, utgjorde det 2,4 mill. kroner.¹¹⁴⁴ Liknende restanser hadde man registrert før krigen. Det var nettopp erkjennelsen av at en stor del av disse restansene aldri ville bli innfridd, som utgjorde grunnideen bak forskutteringsloven og gjorde den til en sosialpolitisk milepæl. Uten en realytelse som svarte til restansene, avsatt som kostnad over statsbudsjettet, ville loven ikke gjelde alle.

I prinsippet var det formelle refusjonskravet bak loven ikke noe nytt i forhold til andre sosiallover. Det innebar at den myndighet som ga en økonomisk ytelse, hadde rettslig krav på å få ytelsen refundert, når det dukket opp midler i form av inntekt eller andre tilgjengelige midler. Det spesielle ved denne loven var at de kalkulerte tapskostnadene utgjorde en mindre del av totalkostnadene.

Manglene ved forslaget til forskutteringslov, som altså utelukket hele grupper av barn som ikke hadde noen forsørger fordi forsørgeren var død, eller fordi det ikke forelå noe rettslig bidragskrav mot ham, ble klare allerede tidlig under forarbeidene i Barnevernkomiteen. Spørsmålet om en egen forsørgertrygd var opprinnelig tatt opp i stortingsmeldingen om folketrygden i 1948, men med et litt annet innhold.¹¹⁴⁵ Da var tanken at den skulle gi stønad til enslige mødre og til andre som tok seg av foreldreløse barn. En slik modell ble diskutert i forbindelse med folketrygdmeldingen i Stortingets sosialkomité i 1952. Etter at Barnevernkomiteen hadde startet sitt arbeid med innstilling nr. 6 om mødrehjelp, som tok sikte på å yte støtte under svangerskap og i barnets første leveår, ble det lansert et forslag om å innarbeide en slik ordning i en forsørgertrygd. En innvending mot dette kom opp i 1952.¹¹⁴⁶ Foranledningen var at komiteen hadde tatt inn et endringsforslag til barneloven i innstilling nr. 2, om lov om barn utenfor ekteskap, som pågikk parallelt, som ville føre til at antallet barn uten rettslig fastslått farskap økte med 200–300.¹¹⁴⁷ Det ville igjen øke behovet for en generell forsørgertrygd til erstatning for barnebidrag, for hele perioden fram til barnet var 18 år. Mødrehjelpen derimot, var bare tenkt som en kortvarig hjelp. Ut fra dette ba komiteen departementet i slutten av 1952 om å overføre spørsmålet om forsørgertrygd til en framtidig folketrygd. Saken ble imidlertid liggende inntil et nytt innspill fra Rikstrygdeverket ga støtet til et vedtak i komiteen om at en kopling med mødrehjelpen ikke var hensiktsmessig.¹¹⁴⁸

I løpet av arbeidet med forskutteringsloven, og særlig høringsuttalelsene i den forbindelse, kom behovet for forsørgertrygd i et nytt lys. Den ble løftet ut av barnevernet, og komiteen måtte la saken ligge. Forsørgertrygd ble nå sett på som del av de videre velferdstiltak i landet, som måtte ses i en større sammenheng, ikke minst finansielt. Det var i tråd med Øksnes' argumentasjon for at barnevernsarbeide dreide seg om forsorg mot nød, mens trygdordninger i prinsippet måtte ses som tiltak for å bedre befolkningens velferd. Tiltak for enslige barn uten fedre som man kunne innkreve, falt i denne store og uklart definerte sekkebetegnelse. Det var et omstridt skille. Også i komiteen var det medlemmer som argumenterte for at barn utenfor ekteskap, som ikke hadde noen far, var verst stilt av alle.

Det lå derfor betydelig uenighet bak avklaringen av disse hovedspørsmålene, med en rekke tilhørende problemer. Stortingsbehandlingen ble også temmelig uvanlig. 23. mars 1956 la Sosialdepartementet fram to proposisjoner for sosialkomiteen i Stortinget, ot.prp. 47 og 50, utkast til henholdsvis forskutteringslov og forsørgertrygdlov. Mens den første var utformet allerede i 1950 og hadde vært

omskrevet en rekke ganger, sist etter en høringsrunde i 1954, var alt det vesentlige arbeidet med den andre utført det siste året ut fra reaksjonene under høringen på den første.

Utestengt fra forskutteringsloven

Forsørgertrygd ble altså sett på som en trygdesak og ledd i utbyggingen av velferds-samfunnet, som hadde sin plass innen rammen av arbeidet med folketrygden. Etter departementets syn måtte folketrygden sikres økonomisk gjennom egne finansielle tiltak, og det samme burde gjelde en forsørgertrygd. Men arbeidet med en helhetlig folketrygdordning trakk ut. Behovet for en separat lov om forsørgertrygd presset seg fram, fordi det gjennom Barnevernkomiteens arbeid med forskutteringsloven sto klart at det ville bli politisk vanskelig å legge fram en forskutteringslov som utelukket en betydelig andel av de barna som loven tok sikte på å sikre.

Øksnes' argument for å utelukke krigsbarna fra loven var økonomisk motivert. Av de 20 000–25 000 barna som årlig ville komme under en slik ordning, utgjorde krigsbarna en stor andel. Departementet opererte stadig med tallet 8000, vel en tredjedel. Det å ta problemene knyttet til denne gruppen ut av Barnevernkomiteens mandat og overføre dem til Folketrygdkomiteens, innebar at utlegg på mange millioner kroner kom til å bli overført fra sosialbudsjettet til den selvfinansieringsordningen som var tenkt for folketrygden. Selve lovteksten måtte dermed også drøftes i denne komiteen og ble skissert i Stortingsmeldingen om folketrygden.

Ser vi på realitetene for de krigsbarna det faktisk dreide seg om her, så kunne det argumenteres for at det var kunstig å trekke et avgjørende skille mellom de fedrene som kunne eller ikke kunne idømmes og innkrevs. Mange mødre hadde valgt å ikke fremme sine krav fordi de fryktet konsekvensene av selve prosessen. Men ansvaret lå først og fremst hos Sosialdepartementet, som med vitende og vilje i fire år fram til 1950 hadde søkt å hindre at slike krav ble behandlet av domstolene. Etter 1950 hadde domstolene henlagt de fleste etter anmodning fra departementet. Hvis departementet hadde insistert på at barneloven av 1915 skulle følges i hele denne prosessen, og tatt de nødvendige tiltak for å beskytte mødrene og barna, slik at de hadde fremmet sine krav, ville situasjonen blitt at norske domstoler hadde pådømt kravene, og dermed ville de kommet under forskutteringsloven. Realitetene var altså at departementet var ansvarlig for den situasjonen som var oppstått, og som på midten av 1950-tallet måtte finne en løsning. Moralsk erkjente departementet dette ved å innrømme at de to lovforslagene måtte ses under ett.

Slik situasjonen var blitt, trengte departementet en argumentasjon for valget om å skyve krigsbarna over til folketrygden, og å gi de to lovframleggene forskjellige administrative historier. Argumentasjonen kretset særlig om formuleringer om å bedre levestandarden for disse mødrene og barna, snarere enn å avhjelpe nød. I

stedet for klare formuleringer om tiltak *mot* fattigdom i en av samfunnets svakeste grupper, kom det formuleringer om at det var viktig å vurdere *om* det «er nødvendig å yte hjelp fra samfunnets side» til de barna som falt utenfor forskutteringsloven.¹¹⁴⁹ Det er ikke til å komme forbi at det var en kvalitativ annen vurdering. Men forskjellen i virkelighetens verden var ikke større enn at da proposisjonen til forsørgertrygdloven ble sydd sammen i 1955, klippet man inn et lengre avsnitt fra forskutteringslovens forarbeider som innledning. Rent arbeidsmessig var det helt naturlig, for forsørgertrygdloven hadde ingen annen forhistorie. Hvordan Sosialdepartementet så på behovet for forsørgertrygdloven kan illustreres med en henvendelse fra forsorgsvesenet i Buksnes i Gravdal, sommeren 1956. Forsorgsjefen der ville vite om det i den nærmeste tida ville bli gjort noe for å understøtte krigsbarna, og fortsatte:

I de fleste tilfeller har forsorgsvesenet måttet tatt seg av tyskerbarna. Barnemødrene har ofte ført en fortvilet kamp for disse barna. Nu er det gått ca. 11 år siden krigens slutt og endnu er det ikke gjort noe for disse barn.¹¹⁵⁰

Departementets svar var temmelig irritert. Typisk for den uklare arbeidssituasjonen i forbindelse med forberedelsene av de to lovene, var det ikke klart for saksbehandleren i 1. sosialkontor hvilket kontor man hadde satt vekk lovarbeidet med forsørgertrygdloven til. Etter en rundreise mellom kontorene kom henvendelsen fram til rette vedkommende.¹¹⁵¹ En saksbehandler så på brevet og sendte lovutkastet i ot.prp. 47 til 1. sosialkontor vedlagt en bemerkning om at «som det går fram av lovteksten, er det ikke gjort noe unntak for «tyskerbarn» når det gjelder ytelser».¹¹⁵² I slutten av september 1956 konsiperte så en sekretær i 1. sosialkontor et utkast til svar for byråsjef Langholm. Han viste først til proposisjonen og skrev at lovforslaget «vil bli behandlet i Stortinget i nær framtid». Men etter å ha tenkt seg om, strøk han det og skrev i stedet at det «er ennå ikke blitt behandlet i Stortinget», men forsikret om at «det er ikke meningen å gjøre noe unntak for barn av tyske eller andre utenlandske fedre». Som for å vise at departementet virkelig gjorde en innsats for krigsbarna, minnet han om at de bisto med å kreve inn bidrag i Vest-Tyskland og Østerrike. Da Langholm leste utkastet, strøk han ut hele første del og begrenset seg til å vise til de to lovproposisjonene nr. 47 og 50: «Proposisjonene er ennå ikke behandlet av Stortinget. Etter de forslag som er framlagt vil et barn med tysk far komme inn under den ene eller den andre av disse lover.» Det var kort og konsist og for så vidt sant. Bemerkningen svarer helt til de offisielle beskrivelsene av de to lovene som kom inn i Stortingsdokumenter og i hans og Øksnes' lovkommentar fra 1958. Men det var ingen god beskrivelse av den historiske konteksten de hadde oppstått i, rekkefølgen mellom dem eller årsaken til rekkefølgen. Sekretæren skrev en merknad på konseptet til Langholm, hvor han klaget over at henvendelsen fra forsorgsjefen i Buksnes var

formet på en så krass måte at man nesten må forutsette at forsorgsvesenet ikke kjenner til dette arbeid, og det er jo tross alt et ledd i det som gjøres for disse barna. Forsåvidt kan det være grunn til å nevne det. Det kan da ihvertfall ikke være forsorgsvesenets mening at man skal ha en spesiell forsørgertrygd for disse barna, men slik ser det faktisk ut.

En slik merknad var ikke ment for offentligheten. Den var bare for Langholms øyne og ga uttrykk for noe av holdningen i departementet på en ekte måte. Det stadige maset om tiltak fra forsorgsstyrer og andre ute i distriktene, som så hvilke forhold mange krigsbarn levde under, ble oppfattet som urimelig når det ikke ble avveid mot de store kostnadene som forskutteringsloven ville føre med seg. Vi skal se litt på dette «maset» i den utstrekning det har betydning for hvilken plass krigsbarna fikk i utformingen av forskutteringsloven og dens avlegger, forsørgertrygdloven.

Høringsuttalelsene

Barnevernkomiteens forslag til forskutteringslov ble sendt ut til høring i 1954, og en lang rekke offentlige instanser og ulike organisasjoner uttalte seg. Så mange som 208 kom med merknader.¹¹⁵³ Loven var et stort framskritt som de fleste hadde etterlyst i lang tid. Det framgår likevel av utdragene at mange var kritiske, og at kritikken spilte en avgjørende rolle for den videre behandlingen av loven.

Når det gjaldt krigsbarnas situasjon, var det særlig forslagene om at forskudd ikke skulle gis hvis den bidragspliktige var død, hvis bidragsplikt ikke kunne rettslig fastslås, eller hvis han bodde i land uten konvensjon om innkreving, som vakte reaksjoner. Fylkesmannen i Nord-Trøndelag skrev at den lange tida som kunne gå mens et bidragskrav ble prøvd i rettsapparatet, var svært vanskelig for både mor og barn og karakteriserte forslagene i loven som «overordentlig formalistisk». Han var irritert over den snevre utformingen av loven, som han karakteriserte som en «utilfredsstillende begrunnelse for å unnlate å løse vanskene», og ikke mindre irritert over at han ikke hadde fått oversendt utkast til lov om mødrehjelp, som kanskje kunne inneholde «supplerende bestemmelser». Flere store kommuner uttalte seg i liknende retning.

Eidanger formannskap ville ha sløyfet bestemmelsen om unntak for bidragspliktige i annet land og viste til de mange norske sjøfolk som benyttet seg av dette ved å ta hyre på skip fra land som Norge ikke hadde traktat med. Ordføreren i Sørfold tok opp at det antakelig kunne bli om lag en tredjedel av samtlige bidrags-trengende barn som ikke ble forskuddsberettiget. I tillegg til de 8000 krigsbarna, skrev han, kom alle de andre hvis fedre er bosatt i land som Norge ikke hadde sluttet avtale med, og samtlige som hadde døde fedre. Han skrev videre:

Her er en fristet til å bruke komiteens egne ord i innledningen, i forkortet form. «Følgene er meget ofte at mor og barn lider nød eller må gå til forsorgsvesenet idet de ikke har rett til annen stønad av det offentlige». Det anføres videre i komiteens merknad til § 3: «Komiteen har ikke funnet det tilrådelig å la forsotteringen omfatte de nemte barn (tyskerbarna) med de økonomiske følger det ville føre med seg.» Komiteens standpunkt synes her noe uklart. Nasjonal-økonomisk kommer det vel ut på det samme om disse barn får sitt underhold som lovfestet bidrag, eller av forsorgsvesenet.

Er det derimot tilsiktet at det til disse barns underhold skal oppnåes besparelser, utover det minimum som bidragsforskottet utgjør, da synes det som om Barnevernkomiteen stilltiende har samtykket i at en av de mest vanskeligstilte samfunnsgrupper, framleis skal være prisgitt den rene vilkårlighet.

Da det ikke av foreliggende dokument kan sees noe om hvordan dette problem tenkes løst, må det henstilles til Barnevernkomiteen å ta saka opp til fornyet overveielse.

De fleste tyskerbarn er nå mellom 7 og 10 år, og behovet til deres underhold vil øke de nærmeste år framover. Det haster derfor å komme mange av disse individer til hjelp, og gi dem den start i livet som også de har krav på for å bli nyttige samfunnsborgere.¹¹⁵⁴

Glemmen forsorgsstyre kritiserte at innstillingen ikke lovet noe hjelp til barn av døde fedre eller fedre som er bosatt i land som Norge ikke har overenskomst med. Forsorgsstyret «går ut fra at det rettes på dette forhold». Det samme krevde en rekke andre forsorgsstyrer.

På bakgrunn av kritikken fant departementet det riktig å trekke hele den opprinnelige bestemmelsen vedrørende bidragspliktige i andre land. I den endelige proposisjonen skrev de også rett ut at problemet knyttet til krigsbarnas behov kunne løses bedre gjennom å sette i gang arbeidet med en forsørgertrygdlov:

En har funnet at spørsmålet stiller seg noe annerledes etter at departementet har besluttet å legge fram forslag om forsørgertrygd for barn hvis forsørger er død eller hvor bidragsplikt ikke er fastslått.¹¹⁵⁵

Departementet var kommet til at det ikke ville være riktig at disse barna kunne «falle mellom to stoler», fortsatte de, slik at grensen mellom de to lovene skulle trekkes ved at forsørgertrygd ytes når forsørgeren helt mangler (er død eller bidragsplikt ikke er fastslått), mens forskudd ytes hvis fastslått bidrag uteblir. Dermed ble spørsmålet om land uten betydning. For krigsbarn «vil det etter dette bero på omstendighetene i det enkelte tilfelle» om den ene eller andre loven kom inn i bildet. Her unnlot departementet å komme inn på at det var dets egne beslutninger om å unnlate å reise slike saker samt å henlegge de som likevel ble reist, som var en vesentlig grunn til det uføret man var kommet i. I stedet skrev de at

forskjellige forhold har gjort at et stort antall av disse saker ... etter frigjøringen er blitt avgjort etter norsk lov. I disse tilfelle vil det derfor ikke kunne ytes bidragsforskott, men barna vil komme under forsørgertrygden. I de tilfelle hvor bidragsplikt er fastslått etter norsk lov, vil det derimot kunne ytes forskott.¹¹⁵⁶

I ettertid kan man trekke den slutning at departementet her innrømmet hva som hadde skjedd, selv om de ikke tok noe ansvar for det.

Utkastet til forsørgertrygdlov tok en rekke eksplisitte forbehold for å hindre at det kunne bli utbetalt stønad også etter andre lover og regler. Først og fremst dreide det seg om den nye loven om alderstrygd, som hadde en egen bestemmelse om barnetillegg. Den var svært aktuell for mange krigsbarn, som var tatt i pleie av sine besteforeldre. Dernest dreide det seg om mulighet til å få barnepensjon etter loven om Statens Pensjonskasse samt andre spesielle ordninger som var ramset opp.¹¹⁵⁷ Departementet hadde også tatt med en bestemmelse om at «det samme skal gjelde for andre grupper barn som er sikret pensjon som minst svarer til forsørgertrygden». Etter at proposisjonen var fremlagt, ble departementet oppmerksom på at disse spesifikke henvisningene ikke dekket alle eksisterende eventualiteter, og at teksten ikke var formulert med tanke på alle framtidige endringer i lovverket. Dette ble årsak til en siste seks måneders utsettelse av lovene.

Utsettelsen skjedde på den usedvanlige måten at departementet 9. november 1956 skrev til sosialkomiteen i Stortinget og «anbefalte» at man ikke avga innstilling.¹¹⁵⁸ Iverksettelsen av reglene i den nye alderstrygden og andre ytelser fra sosialtrygdene «får innvirkning» på forsørgertrygdloven, skrev de, og på grunn av «samordningen» mellom de to lovene ba de om at komiteen «foreløpig» ikke avga innstilling i noen av dem. I og for seg var det helt unødvendig å utsette forskutteringsloven, for de samordningsreglene de viste til, gjaldt ikke forskutteringsloven. Men logikken illustrerer et sentralt punkt i behandlingene av disse lovene, nemlig at forsørgertrygdloven var politisk nødvendig på grunn av unntakene i forskutteringsloven. Å fremme den siste uten den første ville henlede politisk fokus på denne urettferdigheten, noe departementet utvilsomt var oppmerksom på og var opptatt av å unngå. Sosialkomiteen fulgte henstillingen og avga 20. februar 1957 innstilling om at man ikke hadde noen bemerkninger til at proposisjonen for forsørgertrygden ble trukket tilbake for å bli erstattet av en ny.¹¹⁵⁹

I det endelige lovframlegget, som ble vedtatt sammen med forskutteringsloven 26. april 1957, var formuleringene om samordning utvidet og mer generelt formulert i en ny paragraf, hvor det sto at forsørgertrygden skulle gå til fradrag «fra annen pensjonsordning eller trygd som er fastsatt ved lov eller vedtak av Stortinget, eller som er fastsatt av kommuner for kommunale tjenestemenn eller arbeidere og i barnetillegg etter loven om alderstrygd».¹¹⁶⁰ For helt å være på den sikre siden kom det i tillegg inn et ledd om at Kongen kunne bestemme at reglene skulle «helt eller delvis også gjelde andre enn de der nevnte pensjonsordninger». I departementets

regler som Øksnes tok inn i sin lovkommentar, ble en rekke unntak nevnt, samt andre antydning. Men to ytelser skulle ikke samordnes. Det gjaldt først og fremst barnetrygden, som det hadde vært lang strid om skulle kunne komme i tillegg. Men etter at det ble bestemt i forskutteringsloven at barnetrygden skulle komme i tillegg, måtte man også ta det med her. Et annet unntak gjaldt forsørgingstillegg til selvstendig pensjon, som uførepensjon, som den gjenlevende av barnets foreldre hadde rett til. Praktisk talt alle andre ytelser skulle gå til fradrag.

Det håp som hadde blitt uttrykt av Krigsbarnutvalget om raske økonomiske tiltak for krigsbarna gjennom en forskutteringsordning, var dermed blitt utsatt i 12 år. Den nytte de fikk av de to lovene, og særlig forsørgertrygdloven, ble av denne grunn svært begrenset. Dette dreide seg ikke bare om når lovene ble vedtatt, men like mye om hvor lenge forsørgertrygden skulle virke og når det ble gjort gjeldende fra. Både i folketrygdmeldingen og i Folketrygdkomiteen ble det foreslått at trygden skulle løpe til barnet fylte 16 år, med mulighet for forlengelse i forbindelse med utdanning. I så fall foreslo folketrygdmeldingen 18 år og komiteen 21 år. Sosialdepartementet sto opprinnelig på forslaget om 16 år, men ettersom 18 år ble fastsatt som grense i forskutteringsloven, måtte den også tas inn i forsørgertrygden. Men utbetalingene i henhold til begge to lover ble først gjort gjeldende fra 1. april 1958, hele to år etter at proposisjonene opprinnelig var lagt fram. Da var allerede det første årskullet krigsbarn fra 1941 17 år gamle og kunne bare nyte godt av trygden i ett år. 1946-kullet var 12 år og hadde seks års rettigheter igjen. De store 1943- og 1944-kullene ville bare få tre og fire års rettigheter.

Størrelsen skulle være lik det faste forskutteringsbeløpet på 600 kroner pr. år. Hovedregelen om at barnet måtte være norsk statsborger og bosatt i Norge, som gikk igjen i praktisk talt alle sosiallover, var beholdt. Her hadde man opprinnelig ønsket en karantenetid, men etter det presset som hadde kommet, ble det modifisert til å gjelde på samme måte som i lov om syketrygd. På dette punktet var det altså kommet inn en oppmykning av bestemmelsen i barnetrygden, om at barnet måtte ha bodd minst seks måneder i landet.

I et eget punkt var det tatt med en bestemmelse om at trygden kunne avslås hvis mora nektet å oppgi farens navn. Det var en ren moralsk straffebestemmelse som ikke fant noen logisk forklaring ut fra lovens premisser, som ellers var basert på to enkle fakta; tilstedeværelsen av et svangerskap og fraværet av forsørger. Om denne bestemmelsen kommenterte departementet at man var klar over at den kunne gå ut over barnet.¹¹⁶¹ Man tok den likevel med «for å hindre at mora skal kunne påføre trygden utgifter som ikke vedkommer denne og for ikke å frata mora det økonomiske motiv hun ellers kunne ha for å oppgi navnet på barnets far». Man sukret riktignok pillen med at bestemmelsen måtte avgjøres «etter omstendighetene» for å unngå «urimelige resultater».

Finansieringen skulle skje gjennom premie i syketrygden og samme tilskudd fra arbeidsgivere, stat og kommuner som syketrygden. I motsetning til de udekkede

tilskuddene til forskutteringsloven, som i helhet belastet staten, ville altså en støtte i henhold til loven bare belaste staten med en andel av kostnadene. Uttrykt på en annen måte: Det ble billigere å ha krigsbarna på forsørgertrygden, som var en delvis selvfinansierende ordning.

KAPITTEL 16

Myndighetsovergrep

Hva er det som særlig karakteriserer oppvekstforholdene for krigsbarna i forhold til andre barn? Mange av dem har levd vanlige liv og har hatt samme oppvekstforhold som flertallet av andre barn. Men et betydelig antall av dem har levd med problemer som kan føres tilbake til deres krigsbarnidentitet. Svært mange av dem har blitt utsatt for problemer som må ses i lys av den særutvikling av deres rettslige og økonomiske oppvekstbetingelser i forhold til andre barn som har vært beskrevet i tidligere kapitler. Vi skal her se nærmere på hvordan denne prosessen kan beskrives rent begrepsmessig.

Først må vi utdype perspektivet med noen betraktninger om overgrep. Overgrep brukes ofte om en bestemt hending som et enkeltindivid utsettes for, gjerne i lokalmiljø, i nabolag eller i familien. Slike overgrep har vi vært lite inne på i denne boka. Men det betyr ikke at slike ikke har funnet sted. Det finnes en mengde beretninger om det. Vi har her sett at det var en del av hverdagen for utsatte grupper av krigsbarn, som for eksempel de som kom til Emma Hjorths Hjem. Oppslag i media og i litteratur siden midten av 1980-tallet tyder på at overgrep har skjedd i familie, i nærmiljø, i skole og institusjoner og i andre sammenhenger. En rekke livshistorier bekrefter også dette.¹¹⁶²

Undersøkelsen viser at det er nødvendig å introdusere en mer utvidet forståelse av overgrep. Isolert sett kan overgrep studeres ut fra ulike perspektiver, som for eksempel psykologiske hvor vekten ofte ligger på å forstå de individuelle, psykologiske forhold som har formet overgriperen, hans barndom og oppvekst.

Handlingene blir gjerne analysert som følge av trauma og uforløste, personlige konflikter. Konsekvensene av overgrepet blir også et individuelt anliggende, selv om samfunnet senere godt kan diktere en form for straff eller oppretting. Men psykologiske analyser av overgrep kan også anlegge mer kollektive perspektiver, hvor individenes tilpasning til de rollene som forventes av dem fra omgivelsenes side, kan gi nøkkelen til å forstå overgrepet. Videre kan overgrepet analyseres i lys av religiøse forestillinger om synd og brudd på Guds orden, eller som brudd på et moralsk holdningssett, hvor overgriperen framstår som ondskapsfull eller slem. Svært relevant er å se overgriperen som utøver av makt, hvor overgrepet framstår som et middel til undertvinging. Slike tilnæringsmåter, enten de nå er av psykologisk, filosofisk eller religiøs karakter, kan gi verdifulle kunnskaper om overgriperen, men er ikke tilstrekkelige for å forstå overgrepet som samfunnsmessig fenomen.

Denne studien viser at det er nær sammenheng mellom omsorgssvikt og politiske og sosiale forhold i etterkrigssamfunnet, som la grunnlag for mobbing og trakassering i lokalmiljøet og på det private plan. Den viser også at den samfunnsmessige forståelsen av krigsbarnspørsmålet i departementene, stilte seg i veien for å forstå at godt begrunnede embetshandlinger kunne forstås som overgrep. At navnelovens bestemmelser ble brukt for å endre krigsbarns navn, blir forstått av krigsbarna selv som overgrep. Det samme gjelder bruken av adopsjonsloven. Og ettertida har på et vis gitt krigsbarna rett ved at lovene senere er blitt forandret. Det som har skjedd, er altså en utvikling i rettsoppfatningen hos dem som har makt til å bestemme over lovene. Her må historikeren operere i spenningsforholdet mellom normene i sin egen samtid og normene den gang overgrepet fant sted. Historikeren må også ta hensyn til forskjellen mellom makthaveres og vanlige menneskers rettsoppfatning. Vi ser at oppfatningene påvirkes og formes av utviklingen av samfunnet og med de sosiale forholdene. Overgriperen og offeret vil analysere overgrepet forskjellig. Noen felles oppfatning av hva som er grensene for overgrep, er vanskelig å finne, på samme måte som det er vanskelig å operere med en tidløs definisjon av hva overgrep er.

Overgrep rammet ikke bare enkeltindivider i form av for eksempel mobbing, mishandling eller voldtekt, og det forekom ikke bare i familie og i lokalmiljø, men også på barnehjem, i åndssvakeinstitusjon, på spesialskole og i andre sammenhenger. Det er nødvendig å anlegge et samfunnsmessig blikk for å forstå sammenhengen mellom omsorgssvikt og overgrep, i vår sammenheng også et kollektivt blikk. Vi ser det klart på Emma Hjorths Hjem, hvor ressursknappheten var så formidabel at individuelle overgrep ikke var til å unngå, uansett etiske retningslinjer ved institusjonen. Vi ser det etter hjemhenting fra Tyskland, der det enkelte barns videre skjebne i Norge ble stemoderlig ivaretatt på grunn av de knappe ressursene som Sosialdepartementet stilte til rådighet, på tross av Murphys protester og iherdige innsats. Vi ser det samme i en lang rekke andre tilfeller.

Også når det gjelder eventuell intensjon eller bakgrunn for overgrep, er det behov for en utvidet definisjon. Et personlig overgrep kan ha vært utslag av ubetenksomhet, eller det kan ha blitt utført med hensikt. Å anlegge en slik nyansering er ikke interessant i samme grad når det gjelder overgrep og omsorgssvikt som fulgte av beslutninger på departements- eller regjeringsplan, hvor man brukte mye tid på virkningsstudier av regel- og lovendringer. Det forhindrer ikke at slike studier kan ha oversett sammenhenger, og at virkningene ble motsatte av intensjonene. Det framherskende bildet når det gjelder krigsbarna, er likevel at virkningen var tilsiktet gjennom spesialkonstruksjon av slike regelendringer, som vi har sett eksempler på. Retningen på endringene var tydelige, og effekten rammet mange krigsbarn over en lang periode. Det er ikke uten interesse hva aktørene i departementene mente, men langt viktigere var de politiske føringene og logikken i saksbehandlingen. At en forklaring kan virke naturlig på utenforstående, forhindrer ikke at den kan virke konspirativ på aktørene selv. Alle faktorer når det gjelder intensjoner, er det i praksis umulig å kartlegge med skriftlige kilder så lang tid etter.

Et utvidet syn på overgrep retter oppmerksomhet på samfunnsforhold som gjorde dem mulige og la forholdene til rette. Vi har sett på de rettslige forholdene som statsborgerloven regulerte og de økonomiske oppvekstforholdene som lovene om barn og barnevern regulerte. Dette var overgrep som ble nedfelt i lovverket. Vi har sett at det ikke var det eksisterende lovverket fra før krigen som skapte forskjellsbehandling i forhold til andre barn, men endringene av det etter krigen. Dokumentene etter Krigsbarnutvalget og forarbeidene til lov om krigsbarn viser at utvalget og departementet var innstilt på å fravike eksisterende lover. Endringene i statsborgerloven, som inkluderte fravikelse av grunnlovens bestemmelser om at ingen lov kunne gis tilbakevirkende kraft, viser at man var villig til å gå langt. Den videre endringsprosessen som fulgte i tida fram til 1957, belyser at denne rettslige unntakstilstanden varte lenge.

Begrepet *legaliseringens overgrep* kan beskrive disse endringene og tilpasningen av lover og regler som rammet krigsbarna, og praktiseringen og lovtolkningen av disse bestemmelsene fra den første tida i 1945. Begrunnelsen var at man ikke hadde et passende lovverk for hvordan man skulle gripe situasjonen an. De gamle barnelovene fra 1915 og den gamle statsborgerloven fra 1924 ble ikke etterlevd i påvente av en ny lov om krigsbarn. Det samme så vi senere da bestemmelsene om innkreving av barnebidrag ble ansett for uegnet for krigsbarn. I prinsippet inntrådte det en rettsløs tilstand, en tilstand da man i departementene gjentatte ganger diskuterte om lovene skulle følges. Unntaket var bestemmelsene i fattigloven av 1900 om rett til fattighjelp, som man stadig viste til ved henvendelser fra krigsbarnmødre og fattigstyreter.

I denne perioden med tilstand av rettsløshet oppsto det også tilfeller der lovtolkningen og rettspraksis ikke kom til å bli stående. I slike tilfelle kunne myndighetsutøvelsen ha skinn av en legalitet som kunne blitt lovfestet hvis den politiske

utviklingen hadde tatt en annen retning. Deportasjonsprosjektet er et godt eksempel på et slik framstøt. Som pådrivere var aktørene offentlige, og de hadde ingen snever personlig vinning tilknyttet forslaget. Det følger av sakens natur at slike prosjekter som kom til å bli forkastet, ofte er vanskelige å få et klart bilde av i ettertid. Det sentrale i vår sammenheng er at slike forslag ble lansert i lovens navn.

Her skal vi ta for oss et eksempel på et slikt tilfelle, der lovtolkningen ble forkastet av domstolene, men likevel rammet noen barn. Det hadde ikke kunnet forekomme hvis ikke krigsbarna hadde vært assosiert med krigens tapere og deres rettstilling ikke hadde vært håndtert i et rettsvakuum, preget av unntaksregler. Aktørene var overivrige myndighetspersoner i det nye statsapparatet, med viktige, utøvende posisjoner i krigs- og landssvikoppgjør, og med utsikter til lysende karrierer. Det handlet ikke om prinsipper, men om penger.

Tre krigsbarns bankkonti

Da Sosialdepartementet i begynnelsen av juni 1945 begynte å undersøke arkivene etter Lebensborn i Arbinsgate 7 i Oslo, fant en sekretær tre bankbøker i en skuff. I bankbøkene var det tre konti i Oslo Sparebank, pålydende navnene til tre krigsbarn, med en påtegning om at de ble disponert av SS Sturmbannführer Ernst Ragaller, leder av Lebensborn i Norge. På to av bankbøkene var det satt inn 306 kroner, men på den tredje var det hele 3045 kroner. Det svarte til henholdsvis to månedslønninger og to årslønninger for en ufaglært kvinne i 1945, så det var mange penger. Sekretæren som fant denne lille formuen, satte opp et notat om funnet og la det i arkivet sammen med bankbøkene. Der ble de liggende ganske nøyaktig i et halvt år, før byråsjef Øksnes hentet dem fram igjen og gjorde en påskrift til 3. sosialkontor om å undersøke hvor barna befant seg.¹¹⁶³

Så lot byråsjefen saken ligge i ytterligere ni måneder, før han endelig fikk satt opp et utkast til brev til Direktoratet for fiendtlig eiendom.¹¹⁶⁴ Av det framgår at han to dager tidligere hadde hatt en telefonsamtale med direktoratet om saken. Videre opplyste han at bankbøkene var funnet «etter formuesregistreringen og er derfor ikke registrert», og at pengene var innsatt av fedrenes kompanikamerater etter at fedrene var døde under krigen. Hvor barna var å finne kunne han ikke gjøre rede for, men han skrev at han gikk ut fra at det kunne bringes på det rene. «En tør be om uttalelse,» avsluttet han, «om bankbøkene må ansees å være fiendtlig eiendom, eller om de kan disponeres av dette dept. til fordel for barna.» Etter at brevet var behørig attestert av ekspedisjonssjef Agnar Kringlebotten, gikk det ut to dager senere med signaturen til den andre ekspedisjonssjefen, Alf Frydenberg.

Opplysningen om at bankbøkene var funnet «etter formuesregistreringen», var ikke helt i overensstemmelse med sannheten, men det spilte ingen rolle for direktoratet. Det var ingen grunn til å henge seg opp idet siden datoen for funnet ikke var oppgitt i brevet. Saken ble raskt ekspedert videre av direktoratet, så raskt

at man i farten glemte at det var fra Sosialdepartementet man hadde fått brevet og ikke fra Finansdepartementet, som man tilskrev med informasjon om at kontiene kunne frigis.¹¹⁶⁵ Men direktoratet presiserte at det måtte gjøres en påtegning i bankbøkene for å sikre at beløpene gikk til «barna selv, f.eks. til utdanning». Dessuten hadde man i overskriften endret begrepet «krigsbarn» til «frontkjemperes barn». Ved første øyekast synes det hele å være en prosaisk sak, en opprydding i tyske etterlatenskaper, til fordel for tre barn som kanskje ikke hadde fått den heldigste starten på livet. Ved neste øyekast viser det seg at saken ikke var så enkel.

Den såkalte «formuesregistreringen» eller «fiendegodsregistreringen», som den også ble kalt, kom i gang umiddelbart etter frigjøringen. Dette skjedde på bakgrunn av at Londonregjeringen ved provisorisk anordning 9. mars 1945, hadde opprettet Direktoratet for fiendtlig eiendom, som skulle forvalte all fiendtlig eiendom, løsøre, aksjer, fordringer, ulike økonomiske rettigheter samt verdipapirer og betalingsmidler i Norge.¹¹⁶⁶ Denne registreringen kom i tillegg til, og må ikke forveksles med, den registreringen som fant sted i tilknytning til landssvikoppjøret, og som ble administrert av Erstatningsdirektoratet. Tyskernes øverste administrative okkupasjonsapparat i Norge, Reichskommissariat, hadde finansiert sin virksomhet med midler fra Norges Bank, etter prinsippet om at den okkuperte skulle finansiere okkupasjonen. De hadde opprettet et eget kontosystem i Norges Bank for dette formålet. Det var også herfra Lebensborn fikk sine penger, som foruten å lønne den store staben og betjene andre utgifter knyttet til den omfattende bygningsmassen de tok i bruk, gikk til fødselspenger til mødrene og månedlige bidrag til barna. Direktoratet for fiendtlig eiendom skulle administrere tilbakeføringen av midler som stammet fra kontoen i Norges Bank. Direktoratet hevdet at dette omfattet midler som Lebensborn hadde disponert. Men i praksis var det umulig å beslaglegge slike midler, for pengene var jo brukt eller utbetalt kontant til mødrene. Noen mødre hadde imidlertid først nektet å ta imot penger fra Reichskommissar, og for dem hadde tyske myndigheter innført plikt til å ta imot beløpene og opprettet bankkonti pålydende barnas navn. Da freden kom, sto slike konti der fortsatt. I Oslo hadde Reichskommissariat brukt Oslo Sparebank til dette formålet. Det gjaldt ikke bare krigsbarn. Banken hadde også mange konti som var opprettet for barn etter falne frontkjemper. På disse hadde Reichskommissariat satt inn et engangsbeløp som kompensasjon for barna, samtlige var sperret for uttak før fylte 21 år. Midlene kom fra Norges Bank.

Grunnen til at direktoratet forvekslet Sosialdepartementet med Finansdepartementet i det brevet vi har referert over, var trolig at direktoratet lå i korrespondanse med nettopp Finansdepartementet om disse bankbøkene til barn etter falne frontkjemper. Under avviklingen av Frontkjemperkontoret i Oslo hadde Erstatningsdirektoratet høsten 1946 gjort Finansdepartementet oppmerksom på en mengde slike konti. Oslo Sparebank ble bedt om å rapportere og meldte inn til departementet hvilke konti det dreide seg om. Men før det, allerede i mai 1945,

hadde Erstatningsdirektoratet fått opplyst av sparebanken at det også var så mange som 1719 konti pålydende frontkjemperes egne navn, med om lag 916 000 kroner i denne ene banken, så det var ikke små beløp det dreide seg om.¹¹⁶⁷ De fleste ble inndratt av Erstatningsdirektoratet. Så sent som 1955 sto det igjen 193 konti med småbeløp, som av prosessøkonomiske grunner ikke var inndratt. Hver enkelt inndragningssak kostet nemlig penger å gjennomføre, og for disse ville kostnadene til sammen langt overskride de innestående beløpene. Men i tida 1945–55 er det altså klart at konti for både frontkjempere, falne frontkjemperes barn og noen krigsbarn var blitt inndratt. Kontiene for disse to gruppene barn var behandlet under samme sak av Direktoratet for fiendtlig eiendom, under betegnelsen «Falne frontkjemperes barn. Innskudd i Oslo Sparebank».¹¹⁶⁸ Direktoratet beordret Oslo Sparebank å overføre de innestående beløpene til Norges Bank med den begrunnelse at de «skriver seg fra forskuddskontoen i Norges Bank».¹¹⁶⁹

I ettertid kan vi undres over hvorfor våre tre krigsbarns bankbøker var kommet inn i en slik sammenheng, annet enn som følge av slurv eller misforståelse? I henvendelsen fra Sosialdepartementet var det uttrykkelig gjort rede for at innskuddene var foretatt av kompanikameratene til de falne fedrene. Nøyaktig hvor misforståelsen oppsto er heller ikke lett å forstå. Forholdet ble imidlertid, som vi har sett, oppklart etter hvert. Men da det hadde skjedd, sendte direktoratet saken til Finansdepartementet med den nye, misvisende overskriften «Frontkjemperbarn», med beskjed om at de kunne frigis med den merkelige begrunnelse at «de barn som eier bankbøkene, er norske statsborgere».¹¹⁷⁰ Man ba også departementet om påtegning i bankbøkene om at beløpene skulle sikres barna selv, «f.eks. til utdanning».

Strengt tatt var disse merknadene irrelevante. Når først direktoratet hadde erkjent at kontiene var barnas eiendom, hadde de ingen rett til å lage innskrenkninger i barnas disposisjonsrett over dem, ut fra eget forgodtbefinnende. Finansdepartementet returnerte også bøkene uforstående og ba om at direktoratet selv tok ansvar for påtegningene. Det gjorde direktoratet, bankbøkene ble returnert Oslo Sparebank 24. januar 1947 med påskrift om at de var frigitt til utbetaling når kontiinnhaverne fylte 21 år, altså på deres myndighetsdag.¹¹⁷¹ Dette var også direktoratet uvedkommende. I realiteten betydde det at beslaget fortsatte i nesten to tiår.

Men overførte ikke her direktoratet bare Ragallers bestemmelse om at de innestående beløpene skulle utbetales da barna fylte 21 år? Kan man ikke da hevde at direktoratet bare slavisk videreførte en tidligere avgjørelse? Så enkelt kan vi ikke se det. For det første var direktoratet ansvarlig for sine egne beslutninger og kunne ikke videreføre en beslutning av okkupasjonsmyndighetene uansett om den var rettferdig eller urettferdig. I prinsippet skulle alle juridiske beslutninger fra okkupantmakten overprøves etter at krigen var slutt, hvilket også skjedde i svært mange tilfelle. De kunne videreføres, men da bare med grunnlag i norsk

rett. Men for det andre, og det er i denne sammenhengen viktigst, var Ragallers beslutning fattet i lys av Lebensborns eget forsørgelsesprogram, som ville sikre barnas oppvektsbetingelser. Dermed ville pengene komme som en ekstragave når de ble 21 år. I 1947 fantes selvfølgelig ikke noe av dette, og dermed ble virkningen av direktoratets beslutning for krigsbarna helt annerledes enn Ragallers hadde blitt. Trolig ble denne betingelsen om 21 år ført inn i bankbøkene for å hindre at mødre skulle få nytte av pengene.

Hva skjedde med pengene? Under undersøkelsen av dette er det rettet henvendelser til banken om pengene senere ble utbetalt til de tre barna i første halvdel av 1960-tallet slik de skulle. Men Oslo Sparebank, som senere har blitt fusjonert inn i Gjensidige NOR Bank ASA, har ikke sett seg i stand til å bringe klarhet i hva som kan ha skjedd med kontiene.¹¹⁷²

»Det hele er ikke så svært viktig ...»

Var det også andre bankkonti etter disse «frontkjemperbarna» som egentlig var krigsbarn, og som var urettmessig inndratt? Nærmere undersøkelser viser at det faktisk var tilfelle. Idet minste fem slike saker til ble senere påvist.¹¹⁷³ Trolig var det flere.

Årsaken til at vi har kunnskap om dette er at en mor stevnet banken. Hennes sønn var født i 1941, og etter «Führungsverordnung» av 28. juli 1942 hadde Lebensborn åpnet en konto i Oslo Sparebank på sønnens navn med henne som disposisjonsberettiget. Mora avsto først å ta imot pengene, men Reichskommissar fastslo at hun hadde rettslig plikt til å ta imot dem. På kontoen ble innsatt fødselsbidrag og underholdningsbidrag fram til frigjøringen, som til sammen utgjorde 2864 kroner da den og fem andre konti av samme type ble beslaglagt av direktoratet. Mora ble ikke underrettet om beslaget. Hun oppdaget det først da hun i 1948 skulle ta ut et beløp fra kontoen. Hun engasjerte en sakfører som på hennes vegne reiste krav om at pengene tilhørte sønnen og måtte betales tilbake.¹¹⁷⁴ Etter mislykket forliksmekling tok sakføreren 2. juni 1949 ut stevning mot banken. Saken ble ført ved Oslo Byrett, som 2. juni 1952 frifant banken. Saken ble deretter anket direkte til Høyesterett, som 14. januar 1956 ga mora og sønnen fullstendig medhold.¹¹⁷⁵

Etter dommen i byretten forsøkte sakføreren å bringe på det rene om myndighetene også beslagla underholdningsbidrag som Lebensborn hadde utbetalt til norske mødre under okkupasjonen. Hvis det var tilfelle, ville saken ha krav på interesse fra langt flere. Han skrev til Sosialdepartementet og ba om opplysninger om det fantes flere tilfeller. Thordis Støren, som fikk saken til undersøkelse, opplyste i et notat til byråsjef Langholm at ingen «her» kunne huske slike saker.¹¹⁷⁶ Hun føyde til at sakføreren hadde sendt henne kopi av et brev fra departementet. Brevet hadde hun funnet gjenpart av, men konseptet hadde hun ikke funnet. Dette brevet dreide seg om den samme saken som sakføreren presederte for retten.

Den hørte under Troms fylke. Støren henvendte seg dit og fikk opplysninger om barnemora og barnefaren. Men hun fant ikke saken blant de verserende eller henlagte farskapssakene. Etter at hun hadde bekreftet dette for sakføreren, skrev hun til byråsjefen

at det hans spørsmål egentlig gjaldt, nemlig hvor mange slike saker Sos.deptet har eller har hatt til behandling, måtte jeg da besvare med at da disse sakene ikke var arkivert i et systematisk arkiv i sin tid – hvilket det vel heller ikke den gang var noen særskilt oppfordring til – ville det nå være et uoverkommelig arbeid å gå gjennom alle mulige saker fra den tid for å finne ut av dette.

»Det hele er ikke så svært viktig,» skrev hun videre, fordi sakføreren hadde opplyst at forespørselen bare var et ledd i å forberede svar på et mulig spørsmål fra retten om hvor mange slike saker som forelå. Hun avsluttet: «Da skulle det absolutt ikke være grunn til å anstille flere undersøkelser,» ettersom han hadde slått seg «tilfreds» med hennes svar. Størens notat bekreftet altså at det var blitt fremmet krav om beslag av underholdsbidrag fra Lebensborn, og at beslag var blitt foretatt med dette som grunnlag. Dokumentene i saken forelå. Saken hadde vært behandlet av byretten. Hun antydte at det fantes flere saker, men ikke hvor mange. Langholm kvitterte på notatet, hvilket betydde at han sa seg enig i at undersøkelsen skulle stoppes. Det er nærliggende at Støren hadde funnet ut at beslagsprosessen var blitt stanset, trolig på grunn av juridiske betenkeligheter, etter at et mindre antall var kjørt igjennom. Grunnen til at sakene ikke ble slått opp i media, kan ha vært kvinnes manglende evne til å forsvare seg. Men at jussen var klar, ble slått fast med dom i Høyesterett etter anke i denne aktuelle saken. Vi skal her se hvordan den rettslige behandlingen endte.

Høyesterettsdommen hevdet med henvisning til en betenkning av professor dr. juris Frede Castberg at de beløpene som var utbetalt til mødre og barn fra Lebensborn under okkupasjonen, var deres eiendom, uansett om pengene var trukket fra Norges Bank av tyskerne eller ikke.¹¹⁷⁷ I byretten hadde Oslo Sparebank hevdet at den tyske kontoen i Norges Bank ikke hadde folkerettslig hjemmel. Her trakk Høyesterettsdommen, med henvisning til landkriksreglementet, et skille mellom utgifter til «okkupasjonshærens behov» og «okkupasjonsmaktens administrasjon av det besatte området». Man måtte med andre ord vurdere formålet med hver enkelt utgift. Når det gjaldt utgifter til underhold og forsorg for barn, kunne det ikke være tvil, mente Høyesterett. Tyske myndigheter hadde for krigens varighet erklært at de hadde plikt til å sørge for underhold av barn etter tyske militære. Da faren falt, hadde de overtatt hans rettslige underholdningsplikt. Om pengene var hevet før eller etter kapitulasjonen, hadde ingen betydning, heller ikke om det lå «et usmakelig biformål» for å fremme såkalt «rasemessig sett verdifullt germansk arvegods» til grunn for den tyske forordningen, som Castberg skrev. Han utdypet

dette videre slik: En «rimelig sosialforsorg for en norsk barnemor kan ikke bli rettsstridig bare av den grunn at en annen norsk barnemor ikke ville ha oppnådd den samme forsorg, dersom hun hadde vært av jødisk rase». Hennes og barnets rett til pengene var derfor i henhold til dommen uangripelig og endelig.

Dommen fikk betydning for mange. Direktoratet for fiendtlig eiendom var blitt avviklet i 1953, men arkivet etter sakene var overført til Industridepartementet. Etter dommen ble beløpene på kontiene til de seks krigsbarna utbetalt til de berettigede.¹¹⁷⁸ I en konferanse i departementet i begynnelsen av september 1956 ble de videre konsekvensene drøftet og en advokat ble engasjert.¹¹⁷⁹ Han henvendte seg i første omgang til Oslo Sparebank med spørsmål om 123 konti som banken tidligere hadde opplyst om vedrørende barn etter falne frontsoldater.¹¹⁸⁰ Banken svarte at det dreide seg om 129 konti, av disse var 122 helt tilbakeført Norges Bank.¹¹⁸¹ Etter ytterligere beregninger informerte advokaten Industridepartementet noen dager senere at det dreide seg om 127 konti, pålydende til sammen om lag 31 000 kroner, som han ba om å få overført for utbetaling.¹¹⁸² Tre dager senere ble beløpet overført, og utbetalingene kunne starte. Innen utgangen av april 1957 ser det ut til at de fleste barna hadde fått sine penger. Langt de fleste, kanskje alle disse sakene, angikk barn etter frontkjemper. Gitt den dokumenterte sammenblandingen med krigsbarn, kan vi imidlertid ikke være helt sikre på det.¹¹⁸³

«vi ble enige ...»

Ser vi sakene under ett kan det ikke være tvil om at minimum ni krigsbarn hadde fått sine penger ulovlig beslaglagt av staten, tre av dem for nærmere 20 år, de øvrige seks for 12 år. Selv om dommen for disse seks inkluderte vanlig sparebankrente, er det et spørsmål om de etter vanlig rettsoppfatning også hadde hatt krav på erstatning for ulovlig beslag. Det hadde de imidlertid ikke krevd i saken. Pengene var beslaglagt i den vanskeligste tida rett etter krigen, da mødrenes forsørgelses-situasjon trolig var tyngst. Beslagene, som altså rammet langt flere barn enn disse ni krigsbarna, hadde vært bestridt flere ganger i årene etter krigen og flere hadde forgjeves forsøkt å reise saker. En av de som engasjerte seg for et slikt barn, var tidligere NS-fylkesmann i Østfold, Hans S. Jacobsen. Hans krav ble blankt avvist i 1950 av Erik T. Poulsson, direktør for Direktoratet for fiendtlig eiendom. I et brev til Jacobsen skrev Poulsson at fordi pengene kom fra Norges Bank, «hersker (det) ingen tvil om at vi var berettiget til å tilbakeføre det bankinnskudd denne sak gjelder, til forskuddskontoen i Norges Bank.»¹¹⁸⁴ Hans henvisning til dette grunnlaget viser at argumentasjonen rammet krigsbarnas konti like mye som frontkjemperbarnas.

Realiteten var imidlertid at dette aldri hadde vært juridisk vurdert. Senere, etter at Direktoratet for fiendtlig eiendom var gått inn i Industridepartementet, bekreftet den samme saksbehandleren som senere skulle stå for utbetalingene etter

Høyesterettsdommen, at dette bare var noe man hadde avtalt. Han skrev da i en forklaring til statsadvokaten i Oslo at

På et tidlig tidspunkt etter frigjøringen ble vi enige med Norges Bank om at et beløp på bankkonti som var undergitt tyske myndigheters disposisjonsrett under krigen, uten videre skulle tilbakeføres til Norges Bank såfremt man kunne påvise at beløpene skrev seg fra okkupasjonskontoen i Norges bank.¹¹⁸⁵

Dette som man altså bare hadde «blitt enige om», betydde at disse barna fikk dårligere økonomi og dermed etter alt å dømme dårligere oppvekstforhold enn de ellers behøvde å ha fått. De menn som hadde blitt «enige» om dette, hørte til den indre elite i det nye statsapparatet. Trolig så de på saken og sin bedømming av den med så stor selvfølge at de ikke så noe behov for juridisk betenkning.

Vi spurte hva som skjedde med de tre bankbøkene med penger innsatt av soldatkamerater til falne fedre. Spørsmålet er om de ble utbetalt da barna fylte 21 år. Vi skal se kort på hva undersøkelsene av det har ført til. Da midlene ble beslaglagt i 1946, befant to av barna seg på Nord-Vestlandet, det ene var på et av Frelsesarmeens barnehjem, og det andre var adoptert et annet sted i samme fylke. Det tredje hadde Sosialdepartementet ikke funnet, bare at det hadde en bestemor i Bergen.

Kommunalsjefen i den aktuelle byen dit det første barnet kom, har velvillig framskaffet dokumentasjon, som viser hva som skjedde med kontoen så lenge barnet var bosatt i kommunen.¹¹⁸⁶ I 1947 informerte Oslo Sparebank barnehjemmet om at kontoen eksisterte og hvor stort beløpet var. Året etter kom en ny kontooversikt, som barnehjemmet ble bedt om å bekrefte. Trolig kom slike hvert år. I 1953 var barnehjemmet blitt kommunalt, og disposisjonsretten for kontoen var overført til sosialsjefen i kommunen, som bekreftet disposisjonen til kontoen overfor banken. I 1963 kom en utskrift som viste at det opprinnelige beløpet med renter var blitt nesten fordoblet siden 1947. Da skrev sosialsjefen til banken og informerte om at krigsbarnet, som gikk i sitt 21. år, hadde flyttet til et område i nærheten av Bergen og oppga arbeids- og bosted.¹¹⁸⁷ Senere samme måned kom en bekreftelse fra banken til sosialkontoret i byen om at kontoen fortsatt var til disposisjon for sosialsjefen fram til en bestemt dato, da det da voksne barnet ville fylle 21 år. Fra det tidspunktet ville den stå til 21-åringens disposisjon, opplyste de.¹¹⁸⁸ Det foreligger ingen spor av korrespondanse mellom kommunen og Bergen kommune om saken. Dermed sluttet det sporet, og det var vanskelig å komme videre uten å kontakte 21-åringen personlig.

Det andre barnet var etter alt å dømme vanskelig å oppspore gjennom det kommunale arkivsystemet, uten å ta kontakt med barnet direkte. Det tredje barnet var derimot adoptert allerede rett etter krigen, og det burde derfor kunne la seg etterspore om kontoen hadde blitt overført til disposisjon av lovlig verge, i dette tilfellet

formynder som fylkets overformynderi normalt ville ha sørget for, og senere adoptivforeldrene. Men en henvendelse til det aktuelle fylket hvor adopsjonen fant sted fikk kun til svar at fylket ikke hadde vært i stand til «å oppspore vedkommende i folkeregisteret» fordi «barnets navn er ikke kjent».¹¹⁸⁹ Det var et ytterst merkelig svar, tatt i betraktning at fylket hadde fått opplysninger om både barnets og adoptivforeldrenes navn. Det var beklagelig også av en annen grunn. Kontoen til dette barnet var nemlig om lag ti ganger så stor som for de to andre. I første halvdel av 1960-tallet, ved 21 år, ville det utgjøre over to normalårslønner. Undersøkelsen var dermed stoppet opp. Tilbake sto muligheten for på en eller annen måte å få utfallet bekreftet av de tre selv. For at dette skulle bli mulig, ville det være nødvendig å få kontakt med de tre på en eller annen måte, direkte eller indirekte. Dette kan kanskje høres trivielt ut og ville neppe være særlig vanskelig rent praktisk. Men her støter vi på forskningsetiske problemer av prinsipiell karakter, som viser seg å være uløselige ut fra praktiseringen av personvernslovgivningen.

Her trengs en nærmere forklaring. Opplysningene om bankbøkene var framkommet i arkivmateriale som Riksarkivaren har gitt adgang til i henhold til forvaltningsloven. En av betingelsene for slik adgang er at opplysningene ikke skal brukes til å kontakte personer som opplysningene gjelder.¹¹⁹⁰ Fordi det i dette tilfelle var viktig å bringe klarhet i en overgrepssproblematikk av prinsipiell betydning, ble en søknad om unntak fra bestemmelsen sendt Riksarkivaren. I søknaden ble det gjort rede for måter dette kunne skje på, som ivaretok personvernshensyn, for eksempel først å ta direkte kontakt hvis det viser seg at vedkommende har aktivisert seg i krigsbarnorganisasjonene, eller hvis det ikke viste seg å være tilfelle, å avklare framgangsmåten nærmere med Riksarkivaren og andre kompetente organer.¹¹⁹¹ Riksarkivaren sendte saken over til Rådet for taushetsplikt og forskning, som uttaler seg i slike saker.¹¹⁹² Rådet avslo søknaden. I begrunnelsen gjorde de først rede for at praksis har vært å avslå søknad om direkte kontakt ut fra innsamlet materiale, og hvis det skulle gis unntak, måtte det i tilfelle skje gjennom den instans som hadde kontakten med vedkommende.¹¹⁹³ I dette tilfelle måtte dette altså være gjennom en bank som allerede skriftlig har bekreftet at alle opplysninger og dokumenter om saken er slettet. «Videre,» fortsatte rådet, «har det vært en betingelse for samtykke til opphevelse av taushetsplikt fra rådets side, at (henvendelsen) skjer på bakgrunn av objektive kriterier, og ikke ut fra et materiale som er innsamlet etter dispensasjon fra taushetsplikt.» Dette må bety at hvis man får lov å ta kontakt, så får man ikke lov å spørre om de fikk pengene. I avslutningen av avslaget skrev rådet:

Rådet kan ikke se at det foreligger særlige omstendigheter ved dette prosjektet som skulle begrunne et avvik fra denne praksis. Det er snarere grunn til å være særlig varsom i dette tilfellet, ettersom en slik kontakt vil kunne avdekke et så grunnleggende forhold ved informantens identitet som biologisk opphav. De

etiske og moralske betenkelighetene ved en slik framgangsmåte er store, og det foreligger etter Rådets oppfatning ikke tungtveiende argumenter i retning av å gjøre unntak fra Rådets praksis. Rådet finner derfor ikke å kunne samtykke i at det tas direkte kontakt med informantene.

Det er lett å være enig i at det er viktig å være særlig varsom i forhold som vedrører biologisk opphav og identitet. Men at det ikke foreligger «tungtveiende grunner», er vanskelig å forstå. Det dreier seg om å bringe på det rene om store beløp kom til rette, eller om de kom på avveie. Rådsmedlemmene kan ikke å ha tenkt igjenom at hvis pengene kom fram, så må mottakeren ha blitt klar over sin identitet. Logikken var derfor bare gyldig hvis pengene ikke kom fram. Men i så fall har det foregått et nytt overgrep i form av et lovbrudd. Bare Kongen i statsråd kan overprøve rådets beslutning, så dermed var alle muligheter for å komme til bunns i affæren utprøvd.

Utgangspunktet for historien om bankbøkene i dette kapittelet har vært å belyse den prosessen som innledningsvis ble beskrevet som legaliseringens overgrep, at den pågående utviklingen av lover og lovtolkning fikk en viktig betydning under utøvelsen av det som kan oppfattes som et overgrep. At det som skjedde med bankbøkene påvirket de aktuelle krigsbarnas økonomiske oppvekstbetingelser, er trolig, i det minste for ett av barna. Dette eksempelet befant seg i grenselandet mellom ulike oppfatninger av det lovlige og utøverne forsøkte å legalisere overgrepet. I dette tilfellet tapte de kampen i rettsapparatet, takket være en pågående mor og en dyktig jurist. Men likevel ble konsekvensene tap for noen av landets mest vanskeligstilte barn. De fikk aldri pengene til nytte i den vanskelige oppvekstperioden. Om de noen gang fikk dem, kan vi ikke vite, for utøvelsen av av personvernbestemmelsene hindrer oppklaring.

Kanskje fikk de tre pengene sine til slutt. Det er ingen indikasjoner på underlag eller andre uregelmessigheter. Men materialet i tidligere kapitler viser at regler om refusjon for offentlige ytelser var bakt inn i de fleste lovene som ga slike ytelser. Vi vet at minst et av barna fikk slike ytelser. Det fantes imidlertid også, som vi har vært inne på, regler som begrenset retten til refusjon, blant annet skulle det ikke omfatte gaver, som dette dreide seg om. Men vi vet også at det forekom dårlig skjønn i forbindelse med iverksettelse av slik refusjon. Om tapet for de tre som vi her har sett nærmere på, til slutt ble gjenopprettet, har myndighetene altså forbudt oss å bringe på det rene. En myndighetsutøvelse i form av en lovtolkning fra vår tid hindrer oppklaringen av et mulig rettsovergrep i en annen. Det er et eksempel på hvor vanskelig det kan være for ofrene å få overgrep gjenopprettet, når samfunnet i et ønske om å beskytte ofrene, i stedet tillater historiens tåkeslør å senke seg. Det kan også være et eksempel på at overgrep og omsorgssvikt i vår nære forhistorie ikke bare behøver å handle om tilfeldige, tragiske eller enkeltstående hendinger den gang, men også om forhold i samfunnet i dag.

KAPITTEL 17

Sammendrag

Sosial- og helsedepartementets mandat for krigsbarnprosjektet la vekt på at forskingen måtte framskaffe kunnskap som skulle komme både krigsbarna og det norske samfunnet til gode. Det var viktig å kartlegge hva som preget barndommen til krigsbarn som opplevde store vansker og lidelser, og hvilke politiske, samfunnsmessige og andre forhold som gjorde dette mulig. Departementet ønsket å avdekke forskjellsbehandling og trakassering, men også overgrep og omsorgssvikt i tilknytning til en rekke problemstillinger og fokus.¹¹⁹⁴ I denne boka er de fleste av disse temaene belyst, selv om ikke alle er fullstendig besvart. Framstillingen har ikke vært detaljstyrt av mandatet.

Det har vært viktig å være oppmerksom på de farene som en granskingskommisjons tilnærming kan innebære, i en for snever søken etter svar på bestemte spørsmål. En slik framgangsmåte innebærer en risiko for ikke å være åpen for viktig ny kunnskap som en mer helhetlig og åpen forskingsprosess kan framskaffe.

Et eksempel på denne faren fikk vi da Granskingskommisjonen for undersøkelse av uetisk medisinsk forskning ble nedsatt høsten 2001.¹¹⁹⁵ En stor del av kommisjonens tid og ressurser ble satt inn for å finne kilden til en påstand om at det skulle ha foregått LSD-eksperimenter eller «bruk av elektroder» på krigsbarn. Til slutt fant man hvem som hadde framsatt påstanden, og konklusjonen var at det ikke finnes belegg for dette. Men kommisjonen hadde et spinkelt underlag, fordi de bare fant kilder om et mindre antall av de aktuelle barna på Emma Hjorth. Dessuten oppdaget de ikke den utstrakte bruken av elektroshokk ved Emma

Hjorths Hjem og Gaustad. Grunnen var enten at de ikke søkte bredt nok i kildene, eller at de definerte problematikken for å være utenfor sitt interessefelt. En tredje grunn kan være at de innførte et skarpt skille mellom terapeutisk (behandlende) og eksperimentell bruk, som neppe fantes i virkeligheten. Kommisjonen drøftet ikke om det var aktuelt for legene å spørre om samtykke fra barn i en desperat situasjon, endatil åndssvake og mindreårige barn, og hvorvidt de hadde evne til å skille mellom behandling og eksperiment. Skilte legene mellom det? Vi vet ikke. Vi vet heller ingenting om bruken av elektroshokk generelt på Emma Hjorth, som framstår som hverdagslig og rutinemessig, kan ha vært begrunnet eksperimentelt i tillegg til terapeutisk i de konkrete tilfellene. Uansett må elektroshokk på barn og ungdom sies å være så spesielt at det grenser til den eksperimentelle lobotomivirkomheten som vi vet fant sted i samme tidsrom, og i alle fall så beslektet med det at det hadde vært naturlig for kommisjonen å undersøke nærmere.

Man kan spekulere i hvorfor departementet prioriterte en snever gransking av dette spørsmålet snarere enn en bredere historisk tilnærming, som naturlig måtte tatt opp disse viktige spørsmålene. Var det viktig å få dette spesielle spørsmålet om LSD-eksperimenter lagt dødt, før arbeidet med en erstatningsordning for krigsbarna ble startet? Det er bemerkelsesverdig at det eneste sitatet fra kommisjonens rapport som departementet tok med i stortingsmeldingen om erstatningsordningen, omhandler dementiet av påstanden om LSD-eksperimenter.¹¹⁹⁶ Den beslektede bruken av psykofarmaka og elektroshokk står ukommentert.

Det er altså ikke nødvendigvis slik at en gransking med strengt avgrensede perspektiv kaster fruktbart lys over det som har foregått. I denne boka er tilnærmingen en annen. Hele krigsbarnsaken og all tidligere kunnskap om hvordan myndighetene behandlet krigsbarna, ligger til grunn. Alle tilgjengelige kilder i sentralmyndighetenes arkiver er analysert, noen av dem i flere omganger. Gradvis har bildet av hva myndighetene gjorde, blitt klarere, inntil det her kan framstå i lyset av de mest relevante detaljene.

Planene om deportasjon

Statsmyndighetenes tiltak overfor krigsbarna i de første ti årene etter krigen må forstås på bakgrunn av disposisjonene sommeren og høsten 1945, særlig knyttet til planer om å deportere dem til Tyskland. Grunnlaget lå i de indre politiske hendin-gene i Norge ved fredsslutningen. Disse var igjen påvirket av erfaringer fra krigen og mange år tidligere, da det hadde pågått en utvisnings- og deportasjonskarusell for fattige og mindreverdige. Forutsetningene må også forstås i lys av utviklingen innen barnevern, fattig- og sosialomsorg og åndssvakeomsorg. Forestillingene om sosialt, nasjonalt og arvemessig mindreverdige var en arv fra mellomkrigstidas eugeniske tanker. Felles var at barna i en eller annen forstand ikke var ordentlig norske og egentlig ikke hørte til her.

Det ble tidlig klart at hvis det ikke lot seg gjennomføre å sende dem til Tyskland, burde de sendes til et annet land. Forslag om det fikk noe varierende begrunnelse. Noen tok utgangspunkt i barnas beste, andre i tolkninger og spådommer om nasjonens beste, atter andre i betraktninger om hva som var mest hensiktsmessig for landet og ut fra hensyn til befolkningens arvehygieniske framtid. Det fantes ingen hjemmel for å deportere i norsk lov. Det var nødvendig, særlig med tanke på de usikre politiske forholdene på sommeren og høsten 1945, å være forsiktig og å planlegge med tanke på diskresjon. Lovhjemmel måtte tilpasses prosjektet i takt med utviklingen av opinionen. Prosjektet hadde ingen egenverdi for makt-haverne, men framsto som politisk nødvendig for ikke å komme i konflikt med den nasjonale enighet som omga samlingsregjeringen i 1945, foran det viktige, første stortingsvalget på høsten 1945. I forhold til de allierte var imidlertid prosjektet en belastning.

Trolig ble det aldri utarbeidet en skriftelig strategisk plan for deportasjonsprosjektet. Noen slik er iallfall ikke gjenfunnet. Men det ble diskutert i konferanser og beskrevet i en mengde dokumenter. De som drev det fram, var en indre krets av sentrale departementsfolk. Alle var ikke enige. Det fantes motargumenter og andre forslag både innenfor og utenfor departementene. Noen var etisk eller politisk motiverte, eller motivert i yrkesprofesjonenes framtidsutsikter; alt i alt var det en mosaikk av forslag og ideer, som imidlertid ikke kan overskygge helhetsbildet av dette dramatiske prosjektet og de ideene og forestillingene som drev det fram.

Selve ideen om deportasjon ble første gang seriøst utformet i Stockholm høsten 1943. Det ble gjort av en krets sosialpolitikere fra Arbeiderpartiet for å få saken tatt opp av den lovlige regjeringen som satt i London. Denne kretsen fryktet en eksplosjon av barnefødsler i Norge, med tyske soldater som fedre. SS hadde nettopp utgitt boka *Schwert und Wiege* om fødehemorganisasjonen Lebensborn, hvor slike fødsler i Norge fikk en sentral plass i nazi-Tysklands bestrebelser på å endre den genetiske sammensetningen av Tysklands befolkning. Boka sjokkerte og satte spørsmålet på dagsorden i motstands- og eksilmiljøer. Dette skjedde i en situasjon da det var kommet meldinger om store forandringer i folkeopinionen hjemme. Under inntrykk av nyhetene om tyske tilbakeslag på østfronten, hadde motstandskampen blusset opp, og det var kommet til syne motstandsorganisasjoner som utemyndighetene ikke kontrollerte. Politiske aktører i eksilmiljøene så at det var behov for en sterkere markedsføring av klare nasjonale linjer, hvis man skulle være i stand til å rekonstruere den politiske makten i Norge etter krigen. Krigsbarna ble en symbolsak i kampen om opinionen.

I APs eksilorganisasjon i Stockholm var man særlig opptatt av slike spørsmål. Under formelt dekke av å være en LO-studiesirkel, nedsatte AP-strateger der en komité i sin midte, som foreslo for justisminister Terje Wold i London at flest mulig «tyskerjenter» med barn burde deporteres til Tyskland. Det kunne skje ved en kombinasjon av virkemidler. Det første var å sette statsborgerloven ut av kraft

for kvinner som hadde giftet seg med tyskere, og deretter deportere dem og barna deres som tyske statsborgere. Et mindretall mente man burde ta statsborgerretten også fra ugifte mødre og deres barn. Flertallet mente i stedet at man gjennom endring av vergerådsloven av 1898 kunne opprette et eget barnetilsyn, som kunne ta barna fra mødrene ut fra det man beskrev som nasjonal omsorgssvikt. Barnet kunne så adopteres bort, enten i Norge eller utlandet.

Innspillet fra Stockholmskomiteen ble omstridt i embetsverket i London, kanskje særlig fordi forslagene kom via Arbeiderpartiets partikanaler og ikke myndighetenes, og fordi man henvendte seg til justisminister Terje Wold, istedenfor til Sosialdepartementet. Medisinaldirektør Karl Evang forsøkte å følge opp, men møtte motstand. Det var særlig forslaget om å opprette et eget barnetilsyn for såkalt nasjonal omsorgssvikt, som brøt all logikk i norsk sosiallovgivning. Et nytt innspill fra partihold i Stockholm i 1944 forsøkte å få fart i prosessen, som til slutt endte med at et utkast til en provisorisk anordning ble utarbeidet, men aldri vedtatt. En drivkraft mot Stockholms-forslagene var statsminister Nygaardsvolds privatsekretær, journalisten Ragna Hagen. Hun hadde lang praksis i arbeidet med fattige og vergeløse før krigen og hadde trolig statsministerens øre.

Liknende forslag ble reist blant internerte prester, i prestekolonien på Lillehammer, hvor man også var blitt oppmerksom på *Schwert und Wiege*. En aktivist i miljøet der fikk nedsatt en komité og forsøkte å få med seg de øvrige i et forslag om å deportere mødrene og barna, fordi de utgjorde en nasjonal fare. Men flertallet i utvalget støttet henne ikke. Derimot gikk flertallet inn for å ta barna fra mødrene med en begrunnelse om at mødrene var uverdige. Prestekomiteens forslag ble imidlertid ikke kjent eller fremmet videre så lenge krigen varte.

Umiddelbart etter krigsslutt sto kravet om at «tyskerjenter» og deres barn måtte sendes til Tyskland, sterkt både i opinionen og blant hjemvendte myndigheter. Krigsbarnutvalget ble oppnevnt for å utrede om og hvordan dette kunne skje, eller hva som skulle gjøres med barna hvis de ble i landet. Ut fra en vurdering av levetilstandene i Tyskland og andre betraktninger gikk utvalget mot deportasjon til Tyskland, men ikke til Sverige eller andre land. Allerede før utvalget begynte å arbeide var det opprettet kontakt med svenske myndigheter, via Arbeiderpartiets kontakter i Stockholm. Umiddelbart etterpå ble spørsmålet om å sende krigsbarna til Sverige diskutert mellom statsrådene Sven Oftedal og Kirsten Hansteen på norsk side, og svenske toppolitikere, embetsmenn og statsråder. Trolig så man på norsk side for seg at deportasjonene kunne foregå gruppevis.

De første det omfattet, var en gruppe på 30 barn, som tyskerne opprinnelig hadde fraktet til Tyskland for adopsjon. De ble funnet i et barnehjem ved Bremen og sendt til Sverige. Der ble de fordelt til svenske pleieførelde under dekke av å være foreldreløse barn, funnet i tyske konsentrasjonsleire. Senere ble disse barna adoptert i strid med norsk og svensk adopsjonslov og den nordiske familierettskonvensjonen fra 1931. På dette rettsstridige grunnlaget ble de så fratatt sine norske

statsborgerskap ved at den svenske regjering innvilget dem svensk statsborgerskap. Flere av barna fikk senere kunnskaper om sitt opphav og tok som ungdommer eller voksne kontakt med norske myndigheter for å finne sine mødre og andre slektninger. Sosialdepartementet medvirket i noen tilfeller til at slik kontakt ble gjenopprettet, i andre tilfeller gjorde de det ikke. Det finnes også tilfeller der myndighetene hindret kunnskap om barna å komme til deres norske mødre.

Britene forsøkte å binde opp myndighetene til ikke å sende verken barn eller mødre til Tyskland, og Krigsbarnutvalget måtte derfor manøvrere mellom deres ønsker og inntrykket av opinion og politikere, uten at det var klart hva regjeringen ville gå inn for. Men 17. august 1945 ble det vedtatt en provisorisk anordning som tok statsborgerskapet fra de mødrene som hadde giftet seg med tyskere etter 9. april 1940, og fratok dem retten til å gjenerverve norsk statsborgerskap for alltid. Deretter ble de fleste av dem sendt avgårde. Dette var den andre gruppen som ble deportert.

Deretter stoppet den videre prosessen opp. Et problem var at myndighetene ikke visste hvor i landet krigsbarna oppholdt seg. Et registreringsforsøk i august 1945 lyktes bare med å framskaffe adresser på om lag 20 % av barna. Den lave tilbakemeldingen skjedde på tross av at fattigstyrene rapporterte at stemningen mot krigsbarna i distriktene fortsatt var sterkt negativ. At Krigsbarnutvalgets innstilling senere ga motsatt inntrykk, må forstås som et velmenende forsøk på å påvirke stemningen. Den avgjørende grunnen til at deportasjonsprosjektet stoppet opp, skyldtes imidlertid utenrikspolitiske forhold. For det første at den svenske regjeringen 12. september 1945 svarte at den ikke ønsket å ta imot flere norske krigsbarn. For det andre at det norske repatrieringskorpset i Tyskland, som under sin leder Johan Christie sto under britisk militær kommando, la press på regjeringen til å stoppe videre utsendelse dit og å tillate enkelte grupper av kvinner og barn å vende hjem. Aksjonen veide tungt, fordi det var forstått at det var ønskene til de britiske okkupasjonsmyndighetene i Tyskland som kom til uttrykk. På dette grunnlaget vedtok regjeringen 12. oktober 1945 å avblåse videre utsendelse. Avblåsningen må forstås som en motstrebende tilpasning til alliert politikk, ikke som noen grunnleggende endring av det standpunktet at krigsbarna burde sendes ut av landet. Dette ble bekreftet da en australsk innvandringskommisjon kom til Oslo 22. november 1945, og ekspedisjonssjef i Sosialdepartementet, Alf Frydenberg, og leder av Krigsbarnutvalget, Inge Debes, tilbød dem 9000 krigsbarn. Statsrådene Sven Oftedal og Aaslaug Aasland stilte seg bak forslagene. Men australske myndigheter ønsket ikke immigrasjon av krigsbarn, som de oppfattet som tyske og derfor var uønsket av det britiske imperiet. Forslaget ble derfor aldri fulgt opp seriøst fra australsk side.

Krigsbarnutvalgets innstilling ble skrevet ferdig etter at regjeringens standpunkt var avklart, men før den australske delegasjonen dukket opp. Innstillingen inkluderte forslag til en krigsbarnlov samt politiske råd til regjeringen på det

grunnlag at krigsbarna skulle bli i landet, men utelukket ikke senere utsendelsesprosjekter. Derfor forsøkte man å forene tiltak for begge eventualiteter. Til grunn for forslagene lå at man ikke ønsket samband mellom de tyske fedrene og mor og barn i Norge i framtida, og at det verken var ønskelig eller mulig å finne fedrene. Utvalget gikk derfor imot å kreve inn barnebidrag i Tyskland. I stedet foreslo man at regjeringen måtte kreve en engangssum fra den tyske stat som svarte til samlede barnebidrag og at staten i mellomtida måtte forskuttere bidragene. Utvalget kom også med forslag om endringer i vergerådsloven av 1898, slik at barna kunne tas fra mødrene hvis det oppsto omsorgssvikt som følge av konflikt med omgivelser, eller hvis folkestemningen i nabolaget gjorde det nødvendig, og enten adoptere barna i Norge eller sende dem til annet land. Det ble videre foreslått at barna skulle mentalgranskes. Et annet forslag gikk på nye regler for å endre tyske navn. Et viktig forslag gikk ut på at det måtte ytes økonomisk støtte til yrkesopplæring for mødrene, og at det måtte gjennomføres en holdningskampanje mot diskriminering og mobbing av krigsbarn. For å motvirke negativ omtale foreslo man at kun begrepet krigsbarn skulle brukes.

Innstillingen ble stoppet i trykken, og lovforslaget ble utsatt og endret flere ganger, av en kombinasjon av grunner. Lederen av utvalget, dommer Inge Debes, døde uventet, og med han forsvant en viktig pådriver. Australia-initiativet skapte ny usikkerhet om utsiktene for massedeportasjon. Hvis man valgte å ta mange barn fra mødrene, eller hvis man skulle gjennomføre en mentalundersøkelse av et stort antall, ville det kreve en dramatisk øking av barnehjemkapasiteten, som ikke var for hånden, og medføre store ekstrautlegg. Forslaget om å innføre forskuttering av barnebidrag var av flere grunner ikke aktuelt. Også yrkesopplæringsordning for mødrene ville koste penger. Alt i alt ville de økonomiske utleggene bli store, hvis forslagene skulle følges. En holdningskampanje ville dessuten bli en politisk belastning. Et siste lovforslag i 1947 begrenset seg til å foreslå regler for å håndtere framgangsmåten for fastsettelse av farskap, uten å følge barnelovenes regler om innkreving av barnebidrag. Men heller ikke her viste det seg noe behov for en egen lov, fordi praksis ble innarbeidet gjennom rundskriv. Et annet rundskriv bestemte regler for navneendring. Forslaget om bare å bruke begrepet krigsbarn, ble iverksatt gjennom rundskriv.

Hjemhenting fra Tyskland

En rekke mødre henvendte seg til myndighetene etter freden og ba om hjelp til å finne igjen sine barn som tyskerne under uklare omstendigheter hadde fraktet til Tyskland, for adopsjon der. Slike henvendelser henviste departementet til private organisasjoner for assistanse. Også repatrieringskorpset presset på for å tillate hjemsendelse. Dette ønsket imidlertid ikke myndighetene. Men i begynnelsen av 1947 kom det en henstilling fra de allierte om å hente hjem barn som deres hjelpe-

organisasjoner hadde funnet i Tyskland. Den 22. april 1947 omgjorde regjeringen sin politikk. En hjemsendelsesaksjon for anslagsvis 245 barn ble satt i gang. Sosialdepartementet engasjerte Røde Kors til å stå for innsamlingen av barna i Tyskland. Stortinget vedtok 13. oktober 1947 at alle slike barn skulle sendes hjem på statens regning, slik det hadde vært for andre som ufrivillig hadde blitt sendt til Tyskland under krigen. Finansdepartementet tok likevel pengene fra fattigvesenets budsjett. For å redusere effekten av dette og for å disiplinere mødrene la Sosialdepartementet på sin side til grunn at mødrene eller andre foresatte skulle betale hjemreisen, en ordning som Stortinget så gjennom fingrene med.

Hjemsendelsesaksjonen ble lansert av Røde Kors i tråd med Stortingets beslutning. Dette førte til at departementet av frykt for kostnadene satte igjennom at vedtaket bare skulle omfatte barn i nød. Omlag 10 % av barna var da døde, noen allerede før krigen var slutt, men mange trolig på grunn av levetilstandene i Tyskland etter krigsslutt. 73 barn ble til slutt besluttet hjemsendt, men av disse kom bare 34 hjem innen utløpet av 1948. Noen av disse barna ble hentet til Norge uten forvarsel og med unødvendig bruk av makt. Det gjaldt særlig tidlig under aksjonen, da myndighetene ønsket å demonstrere handlekraft overfor de allierte. Men det var trolig et langt større problem at så få faktisk ble hentet, og at et så stort antall vokste opp under vanskelige forhold i Tyskland. Ut fra målsettingen og på grunn av begrensningene departementet la med «barn i nød» og mødrebetaling, ble aksjonen en fiasko.

I Norge ble det organisert et gjennomgangshjem under Røde Kors, som skulle ta imot barna, forberede dem på norske forhold og videreformidle dem til mødrene eller besørge adopsjoner. Hjemmet ble først plassert på Nærnes ved Oslo, og de erfarne pedagogene Cecilie og John Murphy ble satt til å lede det. På grunn av uklare administrative linjer fra departementets side, underfinansiering og uenigheter om behandlingen av barna, ble det etter hvert skarpe konflikter med departementet. I de nesten to årene hjemmet eksisterte, måtte det flytte fem ganger. Bestyrerne fikk i liten grad realisert sine målsettinger om å hjelpe barna til å finne seg til rette og få de som ikke ble hentet av mødrene, forsvarlig adoptert. Departementet var, særlig i det siste året, mest opptatt av å begrense kostnader og finne raske og enkle løsninger, hvilket gjerne betydde institusjonsplassering. På grunn av disse forholdene oppfattet bestyrerne selv gjennomgangshjemmet som faglig mislykket. Men ut fra en økonomisk betraktning var både hjemhentingsaksjonen og gjennomgangshjemmet vellykket i den forstand at de kostet langt mindre enn budsjettet.

Godthåp og Emma Hjorths Hjem

Det var en utstrakt oppfatning blant psykiaterne at mange krigsbarn var åndssvake. En faglig utredning for Krigsbarnutvalget av overlege Ørnulf Ødegård ved Gaustad Sykehus argumenterte for dette. Krigsbarnutvalget stilte seg tvilende til

denne oppfatningen, men la likevel til grunn at det var behov for en omfattende mentalundersøkelse av dem. Særlig viktig ble dette hvis barna skulle deporteres, fordi det da ville bli nødvendig å skille ut åndssvake. Forberedende tiltak for en slik masseundersøkelse ble iverksatt sommeren 1945, da departementet bestemte at de barna som fortsatt oppholdt seg på Lebensborn-hjem rundt i landet, særlig åndssvake, i størst mulig utstrekning skulle samles på Lebensborn-hjemmet Godthåp i Bærum, hvor de praktiske forholdene lå til rette. En slik undersøkelse av tusenvis av barn på Godthåp ville bli et enestående faglig prestisjeprosjekt for de psykiatere som ble involvert. De øvrige Lebensborn-hjemmene skulle tømmes og avvikles. De barna som allerede var hentet av mødre eller plassert på andre måter, ble nøye registrert, slik at de lett kunne hentes, når myndighetene fattet endelig beslutning om hva som skulle skje med dem. På grunn av de diskresjonshensyn som omga forberedelsene til selve utsendelsesprosjektet, ble også planene for Godthåp omgitt med diskresjon. Røde Kors, som ble engasjert til å drive hjemmet, ble ikke informert. Etter regjeringsbeslutningen 12. oktober 1945 om å skrinlegge deportasjon, forsvant også behovet for å opprettholde Godthåp. Avviklingen tok lang tid. Så sent som 1. august 1946 var det 16 barn igjen, som man antok var åndssvake og overførte til åndssvakeomsorgen, på tross av at det faglige underlaget for dette var basert på summariske opplysninger fra tyske Lebensborn-leger.

Av de gjenværende krigsbarna på Godthåp ble 14 plassert på Emma Hjorths Hjem 3. august 1946 og to til en måned senere. Etter hvert kom det også noen fra andre steder, slik at det totale antallet ved inngangen til 1948 var 23 krigsbarn. Trolig ble ytterligere noen enkeltbarn overført senere, men det er uklart hvor mange. Det var også krigsbarn ved andre åndssvakeinstitusjoner. Det ble klart for ledelsen ved Emma Hjorth gjennom psykologiske tester at flere av barna ikke svarte til definisjonen av åndssvake, men de tok likevel ansvar for dem. De kom etter hvert over i spesialskoler og deretter ut i samfunnet. Noen befant seg i en mellomgruppe av tvilstilfeller, foruten en liten gruppe som etter hvert så ut til å tilfredsstillende kriterier som klart åndssvake. Men kildene gir ikke noe sikkert bilde av om hva man mente om alle i gruppen da de ble innskrevet.

Livet på Emma Hjorth satte de samme snevre grenser for livsutfoldelse, utdannelse og utvikling som for øvrige pasienter. Fattigdom, streng forvaring og foreldede prinsipper gjorde at ingen av dem senere kan ha levd normale liv. Overgrep av ulik art langs skalaen fra vold til tung medisinerer kan dokumenteres. Det forekom enkelttilfeller av voldtekter og andre seksualovergrep utenfor og innenfor institusjonen, og to ble i denne sammenheng innlagt til langvarig psykiatrisk behandling. Trolig var også enkelte andre i kortvarige behandlingsopplegg ved psykiatriske institusjoner. Kildene viser eksempler på økonomiske overgrep, maktbruk og vilkårlighet også under oppholdene ved spesialskolene. De tungt åndssvake levde uten elementære rettigheter, og deres hverdag var preget av vold og overgrep, både pasienter imellom og som ledd i disiplinering og avverging av

destruktiv atferd. Journalene viser tilfeller av sammenhengende, tung medisiner-
ring, inklusive bruk av elektroshokk, så langt ned som i 10–12 års alder. Men det
finnes ingen spor av lobotomering, sterilisering eller kastraksjon i journalene. Helt
sikre på dette kan vi likevel ikke være, fordi journalene ikke er komplette, og fordi
arkivene etter den avdelingen som foretok lobotomering ved Gaustad Sykehus,
ikke er tilgjengelige.

Det er påfallende at i overkant av 10 % av belegget ved Emma Hjorths Hjem i
årene 1946–56 var krigsbarn, mens deres andel av totalbefolkningen i landet neppe
utgjorde mer enn 0,3 %. Denne overrepresentasjonen var åpenbar for de som
arbeidet i omsorgen. Det var heller ikke individuelle faglige vurderinger fra norsk
kompetent hold som lå bak overføringen, men et allment inntrykk fra de tyske
legene ved Godthåp, samt en antakelse om at mange krigsbarn var åndssvake.
Mangelen på alternativer ved tømningen av Godthåp var den nære grunnen til
at disse krigsbarna endte på Emma Hjorth. Krigsbarnidentiteten fulgte dem på
institusjonen, i spesialskoler, andre institusjoner og samfunnet utenfor fordi det
ble spredd gjennom korrespondanse og offentlige dokumenter fra ledelsen. Men
den ble ikke brukt i journaler og rapporter som forklaring eller årsak for inngripen
gjennom daglige tiltak eller terapi. Innførsler om slikt ville være i strid med in-
struks for journalføring og gir ingen holdepunkter for hva som ble snakket om
blant betjeningen. Hvem som var krigsbarn, var likevel kjent og ble snakket om.

Legaliseringens overgrep

Iverksettelsen av deportasjonsprosjektet forutsatte en rekke lovendringer, hvorav
den viktigste var krigsbarnloven, som aldri ble vedtatt. Men også den provisoriske
anordningen av 17. august 1945 som fratok de gifte mødrene og deres barn stats-
borgerskap og gjenervervsrett må forstås i lys av deportasjonsprosjektet. På tross
av at regjeringsbeslutningen 12. oktober innebar stans av videre deportasjoner
til Tyskland, ble anordningen omgjort til permanent lov 13. desember 1946, som
bestemte at norske kvinner som giftet seg med tyskere, mistet statsborgerskapet
selv om de ikke forlot landet. En gjenervervsrett, som ble tatt inn i denne loven
1. januar 1949, fikk unntak for de av krigsbarnmødrene som hadde giftet seg med
sine tyske kjærestere. Etter kritikk ble det 8. desember 1950 vedtatt en ny statsbor-
gerlov, som opphevet disse diskriminerende bestemmelsene. I den ble også rett til
gjenerverv for mødrene tatt inn. Men deres barn kunne bare få tilbake sitt norske
borgerskap ved spesiell bevilling av regjeringen eller når de fylte 18 år.

Som følge av regjeringsbeslutningen 12. oktober 1945, ble utvisningen av de gifte
kvinnene og deres barn stoppet. I stedet ble de værende på sine hjemsteder i Norge
som tyske statsborgere, trolig i et antall av flere hundre. Som utlendinger ble de
fratatt en rekke rettigheter i henhold til andre norske lover, og de måtte søke om
oppholdstillatelse i Norge på sitt lokale lensmannskontor hvert år.

Også på sosiallovsområdet ble krigsbarna og deres mødre diskriminert. Sosialdepartementets utkast til lov om barnetrygd i 1946 gjaldt bare fra barn nummer to, enten det var i eller utenfor ekteskap. Selv om det ikke direkte var argumentert med, er det ikke tvil om at man var klar over at det innebar at de fleste krigsbarna ville falle utenfor. Stortinget endret utkastet ved å ta inn i loven en bestemmelse om at den skulle omfatte det første barnet utenfor ekteskap. Men den endelige loven, som ble vedtatt 24. oktober 1946, utelukket utlendinger, dermed de mødre og barn som fortsatt bodde i landet, men som hadde mistet statsborgerskapet etter provisorisk anordning av 17. august 1945. En annen bestemmelse krevde at minst en av foreldrene måtte forsørge barnet. Fordi nesten ingen fedre forsørget barnet, betydde det at nesten alle krigsbarn av mødre som var døde, av mødre som var i utlandet, barn som ble forsørget av slektninger eller pleie- og omsorgsforeldre ble unntatt. Til sammen betydde disse to bestemmelsene at et betydelig antall krigsbarn falt utenfor ordningen.

I tråd med forslag fra Krigsbarnutvalget ønsket ikke Sosialdepartementet at mødrene skulle kreve barnebidrag fra de tyske fedrene, slik de hadde rett til etter barnelovene av 1915. Grunnen var at man ikke ønsket kontakt mellom mødrene, barna og fedrene. Ved rundskriv II. november 1946 ba departementet fylkesmennene om å fravike loven ved i stedet å overlate sakene til departementet for såkalt administrativ behandling, det vil si at farskap kunne fastslås av departementet uten bidragsinnkreving. Dette var i strid med reglene for hvordan farskap og bidragskrav skulle behandles etter barnelovene av 1915. Det innebar at mer enn 6000 saker om farskap og bidragskrav som var under forberedelse av bidragsfogder og fylkesmenn ved domstoler, ble stoppet og dokumentene ble sendt inn til departementet. Fordi framgangsmåten ved farskapssaker krevde offentliggjøring av kvinnens identitet, ønsket mange krigsbarnmødre at kunngjøringsreglene skulle endres. Departementet brukte dette som grunn til stadig å utsette behandlingen. Kunngjøringsreglene ble først endret i 1949. Etter en påpekning av Justisdepartementet, måtte Sosialdepartementet i 1950–51 sende sakene i retur til fylkesmennene, for at lovens formelle framgangsmåte kunne bli fulgt. Men nå anmodet departementet om at sakene måtte henlegges, hvilket ble fulgt i de fleste tilfeller.

Etter den lange utsettelsen på nesten fem år var det bare få mødre som trosset departementets henstilling og fremmet krav på barnebidrag mot fedrene. Antallet som betalte, lå mellom 400 og 500. Det lave antallet skyldes framfor alt Sosialdepartementets utsettelse og at myndighetene også senere var negative til kontakt med fedrene. Men også andre forhold spilte inn, særlig at bidragskravene måtte rettsbehandles i Tyskland før de kunne inndrives. Overfor fedrene i Øst-Tyskland ble det i tillegg utenrikspolitiske problemer. Norge deltok aktivt i de vestalliertes boikott av landet og ønsket ikke å ha noe å gjøre med myndighetene der eller ha samband mellom innbyggere av de to statene. Øst-Tyskland svarte med å lage vanskeligheter med overføringen av bidrag, som den norske utenriks-

tjensten igjen la til grunn for å avslutte innkrevingen allerede i 1951. Da Norge i 1973 anerkjente Øst-Tyskland og forholdene mellom statene ble normalisert, rykket Utenriksdepartementet inn annonser hvor det ble kunngjort at norske borgere med økonomiske krav i Øst-Tyskland kunne fremme disse. Men bidragskravene ble ikke nevnt. Ingen andre tiltak ble gjort for å varsle mødrene om at krav kunne fremmes.

Tross de vanskeligheter som var naturlig å vente i forbindelse med innkreving av barnebidrag i utlandet, er det ikke til å komme fra at myndighetene gjennom å suspendere bestemmelsene i barneloven av 1915 for krigsbarna, aktivt medvirket til at så få barnebidrag kom inn. Det betydde langt dårligere økonomiske oppvekstvilkår enn det som kunne vært tilfelle hvis myndighetene hadde fulgt loven. Det rammet i praksis hele gruppen av krigsbarn.

Krigsbarnutvalget hadde foreslått en forskutteringslov for barnebidrag for krigsbarn. Noen slik lov ble aldri fremmet av departementet. Arbeidet med en forskutteringslov for alle barn utenfor ekteskap hadde pågått siden 1930-tallet, men ble stadig utsatt. Et utkast, som i 1950 ble lagt fram av Barnevernkomiteen, hvor departementsledelsen var representert, la til grunn at bidragsplikt måtte være idømt faren, slik at det forelå rettsgrunnlag for at faren kunne innkreves av det offentlige. Utkastet krevde også at minst en av foreldrene måtte være norsk, hvilket utelukket de mødrene som var fratatt statsborgerskapet i 1945. Men avgjørende var et krav om at den bidragspliktige måtte bo i Norge eller i en stat som Norge hadde traktat med om innkreving av bidrag, hvilket ikke gjaldt Tyskland. Tilsvarende var det unntak når bidragspliktig var død eller ikke kunne finnes. Det gjaldt mange fedre. Hensikten med disse kravene var å utelukke krigsbarna. Ekspedisjonssjef Øksnes i Sosialdepartementet begrunnet dette med de store kostnadene det ville medføre om loven også skulle omfatte denne store gruppen av barn.

Reaksjonene på profilen i forskutteringsloven ble sterke, og det ble i løpet av 1954-55 klart at loven ikke kunne fremmes uten en tilleggslov om forsørgertrygd, som ga samme ytelse for krigsbarna. Men for at staten ikke skulle belastes med udekkede tilskudd, slik tilfellet var med forskutteringsloven, skulle forsørgertrygdloven finansieres ved innskuddspremie som syketrygden. Det ble dermed en delvis selvfinansierende ordning, som ble langt billigere for staten. De to lovene ble fremmet samtidig for Stortinget våren 1956. Men behandlingen ble utsatt fordi departementet ba om å få forslagene i retur, for å innarbeide bestemmelser i forsørgertrygdloven som kunne hindre tilleggsytelser etter andre lover og bestemmelser. Det dreide seg særlig om barnetillegg i henhold til bestemmelsene i lov om alderstrygd og liknende tilleggsytelser innen kommunal eller statlig pensjonsordning. Etter et år forelå nytt utkast, hvor samordningsregler og refusjonsbestemmelser var tatt inn i forsørgertrygdloven, sammen med en bestemmelse om at trygden kunne nektes hvis mor nektet å oppgi barnefars navn. Departementet hadde opprinnelig foreslått 16 års aldersgrense i forsørgertrygdloven, men det var

endret til 18 år, slik at samme aldersgrense gjaldt i begge. De to lovene ble vedtatt samtidig 26. april 1957, men først gjort gjeldende 1. april 1958. Den lange tida som var gått, gjorde at loven ikke fikk så stor betydning for krigsbarna. De eldste var da allerede 17 år og de yngste 12.

Selv om boks-tittelen *Vi ville ikke ha dem* er hentet fra et avisinnlegg, er det dekkende for kjernen i den statlige politikken i krigsbarnspørsmålet i perioden 1945–56, som var konsekvent og sammenhengene. Utgangspunktet i 1945 var at barna ikke var ordentlig norske og derfor ikke hørte hjemme i Norge. Synspunktet sto sterkt i media og meningsdannende kretser. Derfor var spørsmålet om deportasjon av dem det avgjørende spørsmålet, som i tida fram til årsskiftet 1945–46 la premissene for andre tiltak, som å registrere hvor de befant seg i landet, hva man skulle gjøre med åndssvake krigsbarn og planene for masseundersøkelse av dem på Godthåp. Tiltakene var omstridte, og derfor ble forberedelsene gjennomført under stor diskresjon.

Da deportasjonsprosjektet ikke ble noe av, ønsket myndighetene at de barna som var brakt til Tyskland under krigen, skulle fortsette å være der. Derfor ble hjemhentingssaksjonen i 1947 først satt i gang etter alliert press. Flere av barna var da allerede døde. Men man ønsket ikke å bruke penger på en slik aksjon. På tross av at Stortinget fastslo at barna skulle hentes hjem på statens regning, innførte departementet mødrebetaling og innskrenket aksjonen til å omfatte barn i nød. Det var grunnen til at få ble hentet hjem. I Norge ble et gjennomgangshjem opprettet som en synlig gest til de alliertes ønsker, men senere, da interessen for barna svant hen, ble hjemmet nedprioritert.

Sett i relasjon til lovgivningen ble krigsbarna utsatt for en negativ særbehandling. Kildegjennomgangen viser at dette forekom som indirekte virkning av ulike tiltak, men også var målrettet og villet. Det dreide seg om endringer i statsborgerloven, som først ble midlertidig endret sommeren 1945 for å frata tyskgitte mødre og deres barn norsk borgerskap og et år senere permanent endret, slik at også den lovbestemte retten til gjenerverv av statsborgerskapet for mødre og barna ble fjernet for denne gruppen. Først i 1950 ble denne lovbestemte særbehandlingen gjenopprettet ved innføringen av en ny statsborgerlov.

Det dreide seg om lov om barnetrygd i 1946, som utelukket vesentlige grupper krigsbarn, og det dreide seg om forskutteringsloven som ble utsatt til 1957, da den ikke lenger fikk særlig stor betydning og dessuten utelukket krigsbarn på generell basis. Under forarbeidene til denne loven tvang protestene fram endringer som førte til at det ble nødvendig med en forsørgertrygdlov, som omfattet også krigsbarna. Innføringen av denne loven er det første klare uttrykket for at holdningene til krigsbarna hadde endret seg i det norske samfunnet.

Det kan neppe herske tvil om at myndighetenes langsiktige hovedlinje i behandlingen av krigsbarna og deres mødre i tida 1945–57 var innføring av en negativ særbehandling i form av spesialtilpassede regler og lover, som var av

betydning for at mange av dem fram til 13–16 årsalderen fikk en vanskeligere økonomisk oppvekstramme enn de ellers kunne ha fått. Dette må ha fått virkning for kosthold, helse, skole, utdanning og generell levestandard. Begrunnelsen for dette var særlig økonomisk. Men indirekte hadde også ideologiske forestillinger basert på tidas tanker om nasjonal tilhørighet og forestillinger innen sosialmedisin, åndssvakeomsorg og velferdstenkning, betydning. Noen tiltak ble dessuten iverksatt ut fra hensynet til våre allierte.

Den særbehandlingen som er beskrevet, rammet ikke likt. Det finnes trolig krigsbarn som ikke ble rammet av negative virkninger. Krigsbarn av mødre som ikke hadde vært gift med barnefaren, og som tidlig giftet seg med en nordmann i Norge, gikk stort sett klar av de økonomiske virkningene av særbehandlingen, under forutsetning at de var adoptert av ektemannen. Hvor mange dette gjaldt, vet vi ikke. Barne- ungdoms- og familieforvaltningen (BUFA) har ikke utarbeidet statistikk over adopterte krigsbarn.¹¹⁹⁷ Men ellers må alene kombinasjonen av endringene i statsborgerloven, unntakene i barnetryktdloven og suspensjonen av iverksettelsen av barnelovens bestemmelser om bidragsinnkreving, ha fått virkning for så mange krigsbarn at vi trygt kan si at det rammet hele gruppen. Dette er avgjørende for å forstå krigsbarnas reelle rettsstilling i disse første etterkrigsårene og for å kunne se tilfeldige, individuelle overgrepsspørsmål i perspektiv.

Krigsbarn ble utsatt for mobbing og trakassier i sine lokalmiljøer og på nabo-plan, som mange andre barn ble på denne tida. Slike individuelle overgrep kan imidlertid ikke ses løst fra myndighetenes særbehandling, iverksatt gjennom myndighetsorganer helt ned på lokalt nivå. Selv om lokale myndighetspersoner også forsvarte utsatte barn, må det idet store og hele antas at det var samstemmighet mellom den behandling krigsbarna ble utsatt for fra sentralmyndighetenes side, den de ble utsatt for av vergeråd og fattigstyre (senere sosialstyre) i kommunen og den de ble utsatt for i lokalmiljø og naboskap.

Et talende eksempel på denne sammenhengen var behandlingen av Krigsbarnutvalgets forslag om å gjennomføre en holdningskampanje mot mobbing i skoler, offentlige og kommunale etater og lokalmiljø. Hvis myndighetene hadde vært opptatt av å iverksette tiltak mot mobbing i lokal- og nærmiljø, kunne de med letthet ha gjennomført en slik kampanje, som vel neppe heller kunne bli møtt av motstand fra Finansdepartementet fordi den ville koste svært mye. Dette var en tid hvor store kampanjer knyttet til skole, helse og kosthold hørte til hverdagen. Men myndighetene synes aldri å ha reflektert over en slik kampanje. Fordi forslaget faktisk ble lagt fram, må det bedømmes på samme måte som andre av utvalgets forkastede forslag – som et utslag av bevisste politiske valg. Det faktum at det ble reist og avvist, gjør individuell mobbing til myndighetenes ansvarsområde.

Helt til slutt må det knyttes noen kommentarer til enkelte områder som ble spesielt pekt på i departementets forskningsmandat, som ikke er besvart. Det dreier seg særlig om oppvektsforholdene i barnehjem, på spesialskoler og i åndssvake-

omsorgen utenom Emma Hjorth Hjem. Imidlertid kan det se ut som at myndighetene ønsker å begrense videre forskning på dette feltet til den kartlegging av tematikken innen barnevernet som ble foretatt i 2004.¹¹⁹⁸ Det er også stort behov for kunnskap om hva som skjedde med de krigsbarna som ble adoptert.¹¹⁹⁹ Heller ikke innad i forvaltningen finnes det i dag gode historiske kunnskaper om utviklingen av adopsjonspraksisen i disse årene.

Spørsmålet om krigsbarn ble utsatt for rettsstridige navneforandringer, ble så vidt berørt i *Fiendens barn?*¹²⁰⁰ Intensjonen var at dette skulle undersøkes, men det har ikke blitt mulig. Bare spredt materiale om navnespørsmålet er dukket opp i løpet av prosjektet. Noe av det indikerer tilfeller av at navn på rettsstridig vis ble endret, uten at dette har latt seg bekrefte. I *Fiendens barn?* var den foreløpige konklusjonen at slike endringer ikke kunne påvises. Men fortsatt må hovedkonklusjonen være at spørsmålet er for dårlig undersøkt til at noe sikkert kan sies.

Vi ville ikke ha dem. Under krigen hadde norske myndigheter vært tvunget i landflyktighet av Nazi-Tyskland og vært vitne til uhorvelige overgrep mot såkalte mindrevverdige. Det er derfor et paradoks at de etter krigen selv var villige til å sende tusenvis av barn i landflyktighet, fordi de ikke passet inn i det norske samfunnet. Det gir selvfølgelig ingen mening i å sette likhetstegn mellom nazistatens masseutryddelser og det som skjedde med krigsbarna. Det er det heller ingen som har gjort. Men det å sammenlikne tankegangen som lå bak, er noe annet enn å sette likhetstegn. Sammenlikning er nødvendig i all historieforskning. Det er ikke til å komme fra at det var utenrikspolitiske forhold som gjorde at deportasjonsprosjektet stoppet opp, ikke norske myndigheters humanistiske eller demokratiske sinnelag. Prosjektet ble ikke stoppet av den norske kulturarven, som det i våre dager så ofte vises til. Snarere fant det begrunnelse i den delen av denne arven fra førkrigstida, som kriminologen Per Ole Johansen har gitt et glimt av med tittelen på boka *Oss selv nærmest*, og filosofen Harald Ofstad så treffende uttrykte med tittelen på sin studie av nazismen, *Vår forakt for svakhet*.¹²⁰¹

Krigen knuste nazistatene, men fjernet ikke grunnlaget for tankestrømmingene bak. Politikere, byråkrater og folk flest skilte fortsatt etter krigen mellom folkegrupper som «gode» og «dårlige». Var det slik at krigen hadde skapt mer brutale holdninger hos alle, uansett hvor man sto politisk? Dette var ei tid da myndighetene så gjennom fingrene med at barn vokste opp under horrible forhold på barnehjem og institusjoner, at taterbarn ble tatt fra foreldrene, at fattige kvinner ble sterilisert ut fra eugeniske motiv, og at barn jevnlig ble jult opp som ledd i en normal oppdragelse.

Krigsbarna ble også offer for noe annet. De ble kasteballer i det politiske spillet og i kjeklingen i departementene om økonomiske prioriteringer. De var rett og slett for mange. Det ble for kostbart å ta hensyn til dem. Det kan stå som et siste

paradoks at nettopp dette argumentet i 2004 ble anført av Justisdepartementet mot å innfri deres erstatningskrav, det samme argumentet som Sosialdepartementet i 1950 brukte for at krigsbarna måtte utelukkes fra den foreslåtte forskutteringsloven for barnebidrag.¹²⁰²

Noter

- ¹ Inger-Kathrine Jensen i *Morgenbladet* 31.7.45.
- ² Møtet med Dørum fant sted 7.7.03 og er referert i *Røtter* 3/2003, s. 4.
- ³ *Røtter* 4/2003, s. 26.
- ⁴ Dr. Luise Frankenstein ga et sammendrag av problemer knyttet til «Soldatenkinder» i ni land i Europa i *Soldatenkinde. Die unehelichen Kinder ausländischer Soldaten mit besonderer Berücksichtigung der Mischlinge*, utgitt av Internationalen Vereinigung für Jugendhilfe, Genf, München/Düsseldorf 1954.
- ⁵ Et unntak er Ebba Drolshagens *Wehrmachtskinder. Auf der Suche nach dem nie gekannten Vater*, Droemer 2005.
- ⁶ *Lebensborn e. V. «Im Nahmen der Rasse»*, Paul Zsolnay Verlag, Wien-Hamburg 1976.
- ⁷ *Dagbladet* 24.4.76.
- ⁸ *Dagbladet* 4.5.76.
- ⁹ *Dagbladet* 21.5.76.
- ¹⁰ I virkeligheten hadde Hillel/Henry ikke fått tilgang til Sosialdepartementets arkiver, noe underdirektør Kaare Salvesen bekreftet i et intervju i *Dagbladet* 30.4.76 (usikker datering).
- ¹¹ *LIFE* 13.8.45.
- ¹² Kersten, 1947, s. 147.
- ¹³ Senere har Lilienthal forsterket denne konklusjonen, senest i en anmeldelse av Kåre Olsens tyskspråkelige utgave av *Krigens barn*, med tittel *Vater: Deutscher*, F.a.M, 2002, hvor han omtaler myten som «ein ausrottbarer Mythos», Lilienthal 2004.
- ¹⁴ *Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene fra delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet*, NFR 2001.
- ¹⁵ Interpellasjon av stortingsrepresentant Bjørn Hernæs (H) i Stortinget 3.6.98.
- ¹⁶ Baard Borge/Lars Borgersrud, NFR 1999.
- ¹⁷ SHD til NFR 31.3.00.
- ¹⁸ Hans Wilhelm Steinfeld hevdet i kronikker i *Aftenposten* 18.5.02 og *Bergens Tidende* 21.5.02 at krigsbarnproblematikken slik den ble behandlet i undertegnedes bok *Overlatt til svenske myndigheter*, var revet ut av sin samtid.
- ¹⁹ Dag Ellingsen har drøftet ulike mytebilder knyttet til «tyskertøsene» i «De norske «tyskertøsene»: Der mytene rår», i Ellingsen/Bjørnsdóttir/Warring, Oslo 1995.
- ²⁰ Eriksen/Halvorsen 1987, s. 251.
- ²¹ Warring 1994, s. 24–26.
- ²² Ellingsen i Ellingsen/Bjørnsdóttir/Warring, 1995, s. 18.
- ²³ Olsen 1999, s. 278.
- ²⁴ Warring 1994, s. 42–44.
- ²⁵ Til «Statsråd, fru Kirsten Hansteen, 8.7.45, 3. sktr. B, 243, Forskj. korr, SD/RA.
- ²⁶ Hansteen til Debes 13.7.45, 3. sktr B, 243, Henvendelser, RA.
- ²⁷ Simonsen/Ericsson 2004, s. 27–42.
- ²⁸ Simonsen/Ericsson 2004, s. 43–70
- ²⁹ Begrepet «arier» og «ikke-arier» som var hentet fra rasehygienisk teori var for eksempel helt uproblematisk i bruk i Justisdepartementets saksbehandling så sent som 1949. Se f. eks. i jnr. 598–49, der det hevdes at østerrikeren NN var «ikke-arier», JDP/E, Dc 80, Statsborgersaker 1949.
- ³⁰ Kong Jakob I. klaget i et brev i 1619 på gatebarn som «pisset under trappene» i Hampton Court og ville ha dem kureret for latskap på de nye

- tabakkplantasjene i Virginia. Da var allerede 100 barn sendt av gårde et år tidligere. Gill 1998, s. 40.
- ³¹ Som ved slaveopprøret på St. John i de karibiske øyer i 1733.
- ³² Reinton 1938, s. 497–507.
- ³³ Medgard 2000.
- ³⁴ Usignert art. i *Store norske leksikon*, bd. 4, s. 25.
- ³⁵ Johan Friedrich Struensee reformperiode 1770–72.
- ³⁶ NOU 2000: 32, s. 15.
- ³⁷ § 51, Andenæs, Tønnes 1966, s. 65.
- ³⁸ § 93, Andenæs, Tønnes 1966, s. 70.
- ³⁹ NOU 2000: 32, s. 15.
- ⁴⁰ Unntakene ble overtatt fra Christian 5.'s norske lov fra 1687. Jødeparagrafen ble opphevet i 1851 mens jesuitter og andre munkeordener måtte vente helt til 1956.
- ⁴¹ NOU 2000:32, s. 15.
- ⁴² Stortinget fratok samme år kvenene den stemmeretten de hadde oppnådd fire år tidligere.
- ⁴³ Sakene er fortløpende arkivert i arkivet etter legasjonen i Washington, UD, 440-471, RA. En liste foreligger i katalog 1262.1/10, RA.
- ⁴⁴ NOU 2000: 32, s. 16-19.
- ⁴⁵ Problemet med fattigunderstøttelse ble løst gjennom en nordisk refusjonsordning.
- ⁴⁶ Andenæs, 1998/I, s. 84–94.
- ⁴⁷ Norske Kvinners Nasjonalråd til regjeringen 12.12.45, Div. 1923–46, Dc 78, JPD/E.
- ⁴⁸ Ot.prp. nr. 65 (1936) om forandring i statsborgerloven.
- ⁴⁹ Gxaden 11.9.32, kfr. Jnr. 1103–32 Es, Statsborgerl. 1930-34, Dc 79, JPD/E.
- ⁵⁰ Jnr. 815–35 E, Statsborgerl. 1935, Dc 79, JPD/E.
- ⁵¹ Jnr. 9077–38 G, Statsborgerl. 1936-39, Dc 79, JPD/E.
- ⁵² Arnfin Vik til Trygve Lie 12.11.37, Jnr. 1242–39 E, Statsborgerl. 1936-39, Dc 79, JPD/E.
- ⁵³ Notat av 25.8.39.
- ⁵⁴ Notat Jnr. 409 G-38 av sekretær Juel H. Røstad.
- ⁵⁵ Jnr. 294–E-38, Statsborgerl. 1936-39, Dc 79, JDP/E.
- ⁵⁶ Borgersrud 2004, s. 23–27.
- ⁵⁷ Jnr. 294–E-38, Statsborgerl. 1936-39, Dc 79, JDP/E.
- ⁵⁸ Jnr. 2266/1940 G.
- ⁵⁹ Jnr. 1668/1940 P.
- ⁶⁰ Jnr. 5811/1938 G.
- ⁶¹ Will Taylor i H.R. 29.5.40, UD/Wash., G 17 c4/II, 417, RA.
- ⁶² Galbe til UD 9.3.36, Jnr. 1122/1936 P, Deportasjoner 6.
- ⁶³ Kerr Bill, H.R. 8163. *New York Times* 29.3.36.
- ⁶⁴ Morgensstjerne til UD 6.10.36, Deportasjoner 6.
- ⁶⁵ Dies Bill, H.R. 6391, Morgensstjerne til UD 11.5.37, samme.
- ⁶⁶ *New York Times* 11.6.37.
- ⁶⁷ Hobbs Bill, H.R. 4768, vedtatt som H.R. 5643 5.3.39, Galbe til UD 20.5.39, UD/Wash., G 17 c4/II, 417, RA.
- ⁶⁸ Både Galbe og Morgensstjerne bruker ordet «konsentrasjonsleire», mens den amerikanske teksten bruker ordene «detain» og «detention».
- ⁶⁹ «Lettre de cachet»
- ⁷⁰ «Minority views of Hon. Emanuel Celler, of New York», Report No. 397, 11.4.39, to accompany H.R. 5643, UD/Wash., G 17 c4/II, 417, RA.
- ⁷¹ I hht. *House Calendar og Congressional Rec. Index*, Law Lib. Congress til LB 12.9.02.
- ⁷² Ørnulf Ødegård, f. 1901, dr. med 1933, direktør og overlege på Gaustad fra 1938, en av etterkrigstidens mest sentrale norske psykiatere. Hans anbefalinger er særlig interessante i forhold til ønskene om å bygge ut åndssvakeomsorgen i Norge, som ville kreve økende tilsig av pasienter. Ødegård 1932, s. 191–202.
- ⁷³ Andenæs 1998/I, s. 88.
- ⁷⁴ Legg «Registre over utviste personer fra Norge», UD/Wash, 440. Tallene er

- basert på et gjennomsnitt på 50 pr. side og er derfor ikke nøyaktige.
- ⁷⁵ Borgersrud 1997, s. 33.
- ⁷⁶ Som sosialarbeider i Nottingham fikk Humphreys kjennskap til deportasjonene gjennom sine klienter. Med støtte fra Nottinghamshire County Council opprettet hun Child Migrant's Trust i 1987, til hjelp for barn fra de oversjøiske områdene som søker sine ukjente foreldre i Storbritannia. I 1993 ble Humphreys hedret med Order of Australia Medal for sin innsats.
- ⁷⁷ Blant arbeider vedrørende migrasjon til Australia kan særlig nevnes historikeren Barry M. Coldreys hovedverk *Good British Stock: Child and youth migration to Australia 1901–83*, Sidney 1993 og journalist Alan Gills *Orphans of the Empire. The shocking story of child migration to Australia*, Sidney 1998. Barnemigrasjon til Canada er beskrevet av historiker Joy Parr: *Labouring Children: British Immigrant Apprentices to Canada 1869–1924*, London 1980. Dr. Philip Bean, styremedlem i Child Migrant's Trust og journalist Joy Melville, har skrevet mer generelt om barnemigrasjon fra Storbritannia i *Lost Children of the Empire*, London 1989.
- ⁷⁸ Gill, 1998, s. 5.
- ⁷⁹ *The Welfare of former British Child Migrants*, Health Committee, House of Commons, 1997–98, s. vii.
- ⁸⁰ Humphreys 1995: 154 ff og *The Welfare of former British Child Migrants*, Health Committee, House of Commons, 1997–98, p. vii.
- ⁸¹ Særlig Fairbridge Society, Humphreys 1995, s. 280.
- ⁸² I alt 35 slike organisasjoner, hvor av de viktigste var Dr. Barnardos, Australia, Fairbridge Society, Big Brother Movement, Northcote Childrens Emigration Fund, Catholic Child Welfare Council, Church of England, Church of Scotland, National Childrens Homes og Frelsesarmeen. Gill 1998, s. 3.
- ⁸³ Fra en meddelelse etter en konferanse i Canberra om barneinnvandring i januar 1945, som var innkalt av den sosialdemokratiske australske statsministeren. Konferansen advarte mot befolkningsstagnasjon. Humphreys 1995, s. 308.
- ⁸⁴ Det canadiske riksarkivet har opprettet et eget nettsted for «home children». Marjorie Kohli, Waterloo, Ontario, arbeider med en undersøkelse av de organisasjonen som brakte barn til Canada mellom 1833 og 1935. Hun har også eget nettsted. Hun opplyser at hun anslår antallet barnemigranter til Canada til i alt mellom 100 000–120 000.
- ⁸⁵ *The Welfare of former British Child Migrants*, Health Committee, House of Commons, 1997–98, s. xxviii.
- ⁸⁶ Gill 1998, s. 14.
- ⁸⁷ Dokumentasjon av, og ulike tolkingsaspekter i forbindelse med slike overgrep, er presentert av Gill 1998, s. 561–785.
- ⁸⁸ Coldrey, selv medlem av Christian Brothers, har bekreftet dette for helsekomiteen i det britiske parlamentet på grunnlag av sin forskning.
- ⁸⁹ Gill 1998, s. 31.
- ⁹⁰ Gill 1998, s. 9.
- ⁹¹ DS *City of Benares* ble torpedert 17.9.40, med tap av 77 barn. Starns/Parsons i Marten (red), 2002, s. 269.
- ⁹² Av hennes korrespondanse framgår at hun så tidlig som i 1941 besøkte 7 barnevernsinstitusjoner i London. Korrespondanse 1940–42, 1, Ragna Hagens privatarkiv, AAB.
- ⁹³ Studie- og planleggingstiltak for sosial rekonstruksjon ble forsøkt samordnet innen regjeringskontorene. Gjennom en Allied Advisory Committee ble en studie av Storbritannias offentlige helse- og sosialvirksomhet, inkludert

- besøk til ulike institusjoner, organisert. Ragna Hagens privatarkiv, AAB.
- ⁹⁴ For en innføring i tvangsutflyttingen og dens sosialhistoriske betydning, som har fått stor forskingsmessig interesse de senere år, se Starns/Parsons i Marten (red), 2002, s. 266-278.
- ⁹⁵ «Poplar Town House 24 august 1941», Ragna Hagens privatarkiv, 6, Diverse notater fra Londontiden, AAB.
- ⁹⁶ Dr. Barnardos Homes: National Incorporated Association. I et brev blir hun takket for donasjon i forbindelse med et besøk. Korrespondanse 1940-42, 1, Ragna Hagens privatarkiv, 6, Diverse notater fra Londontiden, AAB.
- ⁹⁷ Ragna Hagens arkiv, 6, Diverse notater fra Londontiden, AAB.
- ⁹⁸ Gogstad 1991, s. 176.
- ⁹⁹ Gogstad 1991, s. 18.
- ¹⁰⁰ For øvrig var Lebensborn e. V. organisatorisk underlagt SS og de tyske barnefedrene stort sett underlagt Wehrmacht.
- ¹⁰¹ Øyvor Styren Hansson, 1893, g.m. oberst, sen. generalmajor Halvor Hansson.
- ¹⁰² Hemmelig notat ad E-kontorets brev 12.4.44, legg okkupasjonstiden, landssvikere, SD, 2. sktr. D, 323, RA.
- ¹⁰³ Opplysningen om Frydenbergs avskjed finnes bare i brev fra (daværende fylkesmann i Vest-Agder) Frydenberg til SD 6.5.48, legg etterbetalinger, SD, 2. sktr. D, 323, RA.
- ¹⁰⁴ K.J. Øksnes 9.8.44, L-sak Hansson, RA.
- ¹⁰⁵ Hemmelig oversikt over SD fra E-kontoret pr. 1943, legg okkupasjonstiden, landssvikere, SD, 2. sktr. D, 323, RA.
- ¹⁰⁶ Gogstad 1991, s. 195.
- ¹⁰⁷ Gogstad 1991, s. 206.
- ¹⁰⁸ Olsen 1998, s. 235-237.
- ¹⁰⁹ Den ble ikke oversatt til norsk.
- ¹¹⁰ Under tittelen *SS für ein Grossgermanien*. Det ser ikke ut til at dette verket ble noe av etter bindet om Lebensborn.
- ¹¹¹ Helge Paulsen hevdet i *Dagbladet* 21.5.76 at forfatteren var Fritz Reipert. Formelt var boken utgitt av Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord, SS-Obergruppenführer und General der Polizei, Wilhelm Rediess, Oslo 1943, trykt ved Aas og Wahls trykkeri.
- ¹¹² En trykkeriarbeider ved Aas og Wahl trykkeri fortalte til Kåre Olsen at han ga motstandsbevegelsen et eksemplar av boken. Han opplyste at tyskerne passet godt på platene mens boken var under trykking. Olsen 28.8.02.
- ¹¹³ Til Medisinaldirektoratet 10.9.43, Jnr. 3474/43, SD (London), Helseledelse, 166.
- ¹¹⁴ Hans Jacob Ustvedt til Medisinaldirektør Karl Evang 21.10.43, Medisinaldirektoratet Jnr. 4543/43, SD (London), Helseledelse, 166, RA.
- ¹¹⁵ Pryser 1988, s. 477-479.
- ¹¹⁶ Haugen 1983, s. 66.
- ¹¹⁷ 1945-47 var han ordfører i Oslo.
- ¹¹⁸ Etter opprullingen av Ingeborg Refling Hagens avis *Jøssingposten*, Luhn, 2.10.02.
- ¹¹⁹ Under Asbjørn Bryhn, Andersen 1992, s. 79.
- ¹²⁰ Finn Solberg Larsen, f. 1909, tok navnet Lønnå i 1945, *Studentene* 1927-52.
- ¹²¹ Referat uten overskrift i legg «Krigsbarnutvalget. Dokumenter fra Stockholm- og Londonutvalget. 1943-44», SD (London), 3. Sktr. B, 243, RA.
- ¹²² Schefflo til Wold (m.fl.) 30.3.44, legg «Krigsbarnutvalget. Dokumenter fra Stockholm- og Londonutvalget. 1943-44». SD (London), 3. Sktr. B, 243, RA.
- ¹²³ Påskrift, antakelig av Inge Schefflo, på det oppr. referatet, LO, Stockholmsekretariatet, 48, AAB.
- ¹²⁴ Legg «N.S. barn og halvtyske barn»,

- SD (London), HD, Da-saksarkiv, 166, RA.
- ¹²⁵ «Notat. Behandlingen av halvtyske barn og quislingbarn etter krigen», 28.4.44 F.H., legg «Krigsbarnutvalget. Dokumenter fra Stockholm- og Londonutvalget. 1943–44». SD (London), 3. Sktr. B, 243, RA.
- ¹²⁶ Evang til SDs alminnelige avdeling 19.5.44, legg «N.S. barn og halvtyske barn», SD (London), HD, Da-saksarkiv, 166, RA.
- ¹²⁷ L.L. Linneberg, Medisinaldirektørens kontor i Stockholm, til Medisinaldirektoratet i London, 13.7.44, legg «N.S. barn og halvtyske barn», SD (London), HD, Da-saksarkiv, 166, RA.
- ¹²⁸ Støstad til JD 24.8.44, JD/London, Lovavd., 8, legg «Behandlingen av NS. og halvtyske barn etter krigen».
- ¹²⁹ Datert 1.9.44, JD/London, Lovavd., 8, legg «Behandlingen av NS. og halvtyske barn etter krigen».
- ¹³⁰ Notat av Havig (udatert), legg «N.S. barn og halvtyske barn», SD (London), HD, Da-saksarkiv, 166, RA.
- ¹³¹ Hagens referat 27.9.44, legg «N.S. barn og halvtyske barn», SD (London), HD, Da-saksarkiv, 166, RA.
- ¹³² Welhavens notat 9.10.44, legg «N.S. barn og halvtyske barn», SD (London), HD, Da-saksarkiv, 166, RA.
- ¹³³ Liv Kluge, f. 1908, c. jur. 1933, ble sekretær for Det konsultative kontor for særlige sosiale saker 1945–48, kst. byråsjef i Sosialdepartementet 1948–50, fra 1950 Norges kommunal- og sosialskole, lektor, *Studentene 1927–52*.
- ¹³⁴ «Sosialt barnevern i Sverige», Stockholm 13.9.44, mottatt av SD 10.10.44, legg «N.S. barn og halvtyske barn», SD (London), HD, Da-saksarkiv, 166, RA.
- ¹³⁵ Arne Ellingsen til Havig 17.11.44, legg «N.S. barn og halvtyske barn», SD (London), HD, Da-saksarkiv, 166, RA.
- ¹³⁶ Påskrift, eget ark, Ellingsen til Havig 17.11.44, legg «N.S. barn og halvtyske barn», SD (London), HD, Da-saksarkiv, 166, RA.
- ¹³⁷ Arne Sunde til SD/KUD 28.11.44, legg «Forberedelser til å overta administrasjonen av Norge», SD (London), 3. Sktr. B, 243, RA.
- ¹³⁸ Hagen til Skard 5.12.44, Ragna Hagens privatarkiv, 2, legg «Korr 1944», AAB.
- ¹³⁹ *Vårt Land* 29.1.46.
- ¹⁴⁰ *Sosialt Arbeid* 1945, s. 112–124.
- ¹⁴¹ Den midlertidige kirkeledelse ble dannet i 1942, etter at prestene hadde lagt ned sine embeter. Etter arrestasjoner i 1943 ble Den midlertidige kirkeledelse erstattet av Den hemmelige kirkeledelse for resten av krigen. Den midlertidige kirkeledelse fikk en rådgivende funksjon ved krigsslutt. Berg 1999: 156, 190, Christie 1945: 326.
- ¹⁴² Carlsen 1945, s. 201.
- ¹⁴³ Påskrift av Carlsen, C. H. Christie til Den midlertidige kirkeledelse 23.5.45, Chra. bispearkiv, Min. forr, 23 Div, SAO.
- ¹⁴⁴ Både konseptet og den endelige innstillingen i Chra. bispearkiv, Min. forr, 23, Diverse, SAO.
- ¹⁴⁵ Christies bok het *Den norske kirke i kamp*, Carlsens *Kirkefronten i Norge under okkupasjonen*, begge Oslo 1945. Selv om det er et sidespor her, er det underlig å iakttatt at disse to som begge må anses som sentrale i kirkens motstandskamp, ennå før kampen var slutt var opptatt med å skrive dens historie.
- ¹⁴⁶ «Møte 12/7 1945», SD, 3. sktr. B, 243, legg KB-møtereferater, RA.
- ¹⁴⁷ «År 1945 den 23. juli ...» osv., SD, 3. sktr. B, 243, legg KB-møtereferater, RA.
- ¹⁴⁸ Bispemøtet uttalte at «for de triste tilfeller med norske kvinner som nå søker om å få inngå ekteskap med tyskere, synes det fra et norsk og moralsk synspunkt rettest å la dem gå

- over til å bli regulære tyske undersåtter derved at deres ekteskap kommer i orden», Utskrift av vedtak på bispemøtet juni 1945, rundskriv nr. 7, i henhold til påskrift innkommet til SD 26.7. og til Krigsbarnutvalget 7.8.45, SD, 3. sktr. B, 243, Forskj. korr, RA.
- ¹⁴⁹ Residerende kapellan Olav Valen-Senstad, advokat Eilef Moe, Julie Krohn-Hansen, sogneprest Ole B. Meyer samt ham selv.
- ¹⁵⁰ «Barn som under Norges okkupasjon er født her i landet av norske mødre og tyske fedre», Chra. bispearkiv, Min. forr, 23, Diverse, SAO.
- ¹⁵¹ *En hvitbok* (NFR), s. 94. Kåre Olsen har på dette punkt feiltoket innstillingen i sin bok (1998, s. 241), men har rettet den opp i den tyske utgaven (2002, s. 228).
- ¹⁵² Haave 2000, s. 67–69.
- ¹⁵³ Lillian Hallén i *Morgenbladet* 22.8.45.
- ¹⁵⁴ Inger-Kathrine Jensen i *Morgenbladet* 31.7.45.
- ¹⁵⁵ Dan Lindholm i polemikk med Inger-Kathrine Jensen, *Morgenbladet* 15.8.45. Lindholm var forfatter, antroposof og pioner i Rudolf Steiner-bevegelsen i Norge, og var i en årrekke leder av Steiner-skolen på Hovseter i Oslo. Han har utgitt flere bøker med antroposofiske, historiske og pedagogiske emner.
- ¹⁵⁶ Klippeaksjoner i Frankrike er beskrevet av Virgili 2002 (2000) og i Danmark av Warring 1994.
- ¹⁵⁷ Olsen 1998, s. 262–268.
- ¹⁵⁸ *Aftenposten* 21.7.45. Pressekonferansen ble dekket av de andre store avisene samme dag.
- ¹⁵⁹ Eg. «BBC Norwegian Service», britisk radiokanal som under navnet «London radio» framsto som organ for Den norske regjering. Den sto under streng britisk militær kontroll og alle norske innslag inklusive meldinger fra regjeringen og taler av Kongen ble sensurert av britene.
- ¹⁶⁰ Olsen 1998, s. 246.
- ¹⁶¹ *Aftenposten* 21.7.45.
- ¹⁶² Jacob Sten Natvig, Den kgl. norske legasjons flyktningkontor, Prestekontoret, 29.8.44 til Rettskontoret. Natvig skrev at han «via L.L.» hadde mottatt melding om at Den midlertidige kirkeledelse hadde satt ned en komité for å behandle «tyskerbarn og tyskerpiker», med sete på Lillehammer. Et komitémedlem hadde pålagt ham om å be om å få tilsendt materiale om det man visste om saken, for at utredningen skulle bli juridisk holdbar og ikke bare et slag i luften. RPS, Svenskearkivet, 285, sak 1007, RA.
- ¹⁶³ Riste 1979 II, s. 404.
- ¹⁶⁴ Riste 1979 II, s. 272.
- ¹⁶⁵ Summen av repatrierte av alle slag var 347 000 ved utgangen av september 1945, mens 104 000 gjenstod. «Notater fra møte mellom general Thorne, Statsministeren og forsvarsminister Torp på Gimle 27. september 1945», SD/F- og f.dir./R.ktr, 12, RA.
- ¹⁶⁶ Opprinnelig var navnet «Godthaab», men «Godthaap» og «Godthåb» var også i bruk. Fra 1946 begynte departementet å bruke formen «Godthåp». I dag brukes den opprinnelige betegnelsen. I denne boka brukes «Godthåp», men skrivemåten i sitater er beholdt.
- ¹⁶⁷ (Geb.) AOK 20 (OK/WBN) O QU 1 til Allied Joint Force Commander 22.5.45, SD, 3. sktr. B, 242, Div., RA.
- ¹⁶⁸ Til Norges Røde Kors fra dr. Koch 22.5.45, SD, 3. sktr. B, 242, Div., RA.
- ¹⁶⁹ «To capt. Kristiansen DKØ» og «maj. Kollenborg», 25.5.45, SD, 3. sktr. B, 242, Div., RA.
- ¹⁷⁰ Fjogstad til SD 4.6.45, 25.5.45, SD, 3. sktr. B, 242, Div., RA.
- ¹⁷¹ «Notat. De halvtyske barn. Organisasjon Lebensborn», Øksnes til SD 2.6.45, SD, 3.sktr. B, 241, Hjemsendelse m.m., RA.

- ¹⁷² E. Schreiner til SD 13.6.45, SD, 3.sktr. B, 241, Hjemsendelse m.m., RA.
- ¹⁷³ SD, 3. sktr. B, 242, Dok., RA.
- ¹⁷⁴ Sorenskriver Aage F. Bothner til SD (udat), SD, 3. sktr. B, 242, Dok., RA.
- ¹⁷⁵ Lov om barn nr. 3 av 10. april 1915.
- ¹⁷⁶ «Ang. fastsettelse av farskapet ...», 22.5.45, SD, 3. sktr. B, 241, Hjemsendelse m.m., RA.
- ¹⁷⁷ Ekspedisjon 28.5, 1.6, 9.6, 19.6 og 22.6, SD, 3. sktr. B, 242, Dok., RA.
- ¹⁷⁸ Førstebetjent E. Dale til Berit Puntervold, 6.12.48, JPD/E, Dc, 80, Statsborgerloven 1948.
- ¹⁷⁹ De tre siterte brevene er fra SD, 3. sktr. B, 242, Dok., RA.
- ¹⁸⁰ CA/G-5 Div. til GS(Int)/G-2 Div. ALFNOR (m. fl.), 23.6.45, SD, 3. sktr. B, 242, Dok., RA.
- ¹⁸¹ ARFN til Norwegian Military Mission 3.6.45, SD, 3. sktr. B, 242, Dok., RA.
- ¹⁸² «Joint meeting on treatment of various civilians in Norway held on Wed 13 June 45, at 1430 hrs, at Fr. Nansens plass 8, Oslo», SD, 3. sktr. B, 242, Dok., RA.
- ¹⁸³ «18. Children born out of wedlock are NORWEGIAN citizens.»
- ¹⁸⁴ «19. There is presently no specific policy to such children but future negotiations may be undertaken between NORWAY and GERMANY or occupying powers in respect to them.»
- ¹⁸⁵ «... will be regarded as policy».
- ¹⁸⁶ «Notat. De halvtyske barn. Organisasjon Lebensborn», Øksnes til SD 2.6.45, SD, 3.sktr. B, 241, Hjemsendelse m.m., RA.
- ¹⁸⁷ Sven Oftedal, f. 1903, hadde vært i fengsel siden 1941, i 1943–45 i Sachsenhausen, i flg. *Nordmenn i fangenskap 1940-1945* 1995, s. 489.
- ¹⁸⁸ Den andre var Johan Strand Johansen, f. 1903, partisekretær i NKP, statsråd i Arbeidsdepartementet.
- ¹⁸⁹ Kirsten Hansteen, f. 1903, red. av *Kvinnefronten 1943–45*, g.m. LO-juristen Viggo Hansteen, som ble skutt etter Melkestreiken i 1941.
- ¹⁹⁰ «P. M. Tyske-barna», 26.6.45, SD, 3.sktr. B, 241, Hjemsendelse m.m., RA.
- ¹⁹¹ Eierne var NKL, Norges kooperative Landsforening.
- ¹⁹² Statsm. ktr., 4, regj.konf. 3.7.45, pkt. 17, RA.
- ¹⁹³ Jnr. 1579/45 B, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, anvisninger m.m., RA.
- ¹⁹⁴ Professor Gabriel Langfeldt, overlege ved Psykiatrisk klinikk, i *Morgenbladet* 4.8.45.
- ¹⁹⁵ «Hr. byrettsdommer Inge Debes» 9.7.45, SD, 3.sktr. B, 241, Hjemsendelse m.m., RA.
- ¹⁹⁶ Utgitt av Sosialdepartementet.
- ¹⁹⁷ Seip 1994, s. 149.
- ¹⁹⁸ Jens Fagereng, f. 1908, fra 1946 lagdommer. Arneberg hadde også vært i departementet hele krigen.
- ¹⁹⁹ Zachariassen 1967, s. 20.
- ²⁰⁰ Olsen 1998: 342.
- ²⁰¹ «Hr. byrettsdommer Inge Debes» 9.7.45, SD, 3.sktr. B, 241, legg Hjemsendelse m.m., RA.
- ²⁰² «Møte 9/7 1945», SD, 3. sktr. B, 243, legg KB-møtereferater, RA.
- ²⁰³ «Møte 12/7 1945», SD, 3. sktr. B, 243, legg KB-møtereferater, RA.
- ²⁰⁴ General Franz Friedrich Böhme, 1894–1947, Wehrmachtbefehlshaber Norge fra 18.1.45.
- ²⁰⁵ Han opplyste ikke i hvilken sammenheng Hambro hadde uttalt dette. Det har ikke latt seg avklare ut fra andre kilder.
- ²⁰⁶ «Disposisjon for utredning for krigsbarn (...)», SD, 3. sktr. B, 243, KB-møtereferater, RA.
- ²⁰⁷ De alliertes hjelpeorganisasjon United Nation Relief and Rehabilitation Administration.
- ²⁰⁸ «Møte 12/7 1945», SD, 3. sktr. B, 243, KB-møtereferater, RA.
- ²⁰⁹ «Ad behandlingen av «tyskerbarna,» SD, 3. sktr. B, 243, KB-møtereferater, RA.

- ²¹⁰ Det finnes et usignert gjennomslag på originalpapir fra «Oslo Komm. Sykehus» og en avskrift som er merket «Oslo komm. sykehus». Dette, tematikk og innhold, samt at ingen andre leder fra Ullevål var involvert tilsier at forfatteren var Thingstad. Signert original var trolig levert til Hansteen, men er ikke gjenfunnet.
- ²¹¹ *Dagens Nyheter* 24.7.45.
- ²¹² Historien om de såkalte «Fiskebodabarna» ble først publisert i anledning Telavåg-konferansen Born og krig i 2002, under tittelen *Overlatt til svenske myndigheter*, med undertittel «De norske krigsbarna som ble sendt til Sverige i 1945», se Borgerstrud 2002.
- ²¹³ *Dagens Nyheter* 4.9.45, overskriften «Fiskebodabarn får adopteras».
- ²¹⁴ Annonser i *Dagens Nyheter* 1.8.45 og 2.8.45.
- ²¹⁵ Peterssens bruk av begrepet «Fiskebodabarna» er ikke helt treffende, fordi det også fantes andre barn på barnehjemmet enn de 30 vi omtaler her.
- ²¹⁶ Tittelen er hentet fra teksten til Robert Capa: «Super babies», *LIFE* 13.8.45. Skrivefeilen i «Hohenhorst» er vanlig også i svenske dokumenter.
- ²¹⁷ Hjort (g. Heger) til LB 5.1.02.
- ²¹⁸ Sørensen kom i tysk fangenskap fra en av de såkalte «kvarstad-båtene», som i mars 1942 forsøkte å nå britisk havn fra Sverige. Samtale med Sørensen 8.1.02.
- ²¹⁹ Schmitz-Köster 1997, s. 56 ff.
- ²²⁰ Undersøkelser om dette i amerikanske militære arkiver har vært uten resultater.
- ²²¹ Schmitz-Köster 1997, s. 58.
- ²²² «Summary. Hohehorst 4. June 1945», Fange- og flyktingedirektoratet, R-kontoret, 49, legg «Capt E.H. Sørensen Norwegian LO Lübeck», SD, RA..
- ²²³ P.H.O, E2 C2 MIL GOV, 29 US ARMY DIV.
- ²²⁴ Opplysninger om at det var et UNRRA-team som først fant barna på Hohehorst, skriver seg fra 1947, jfr. Lilienthal 1993, s. 233.
- ²²⁵ *LIFE* 13.8.45, s. 37–40.
- ²²⁶ Legg «Telefonbeskjeder», Fange- og flyktingedirektoratet, R-kontoret, 59, SD, RA.
- ²²⁷ Sørensen til Juel 28.6.45, Fange- og flyktingedirektoratet, R-kontoret, 49, legg «Capt E.H. Sørensen Norwegian LO Lübeck», SD, RA.
- ²²⁸ Også dette skrivet journalføres i SD 17.7.45.
- ²²⁹ «R», Oslo til Hjort 2.7.45, Fange- og flyktingedirektoratet, R-kontoret, 49, legg «Capt E.H. Sørensen Norwegian LO Lübeck», SD, RA.
- ²³⁰ Telefonisk beskjed via Ditleff(København) og Bøstrup(Hamburg) 11.7.45, Fange- og flyktingedirektoratet, R-kontoret, 49, samme legg.
- ²³¹ *Morgenbladet* 10.8.45.
- ²³² Hjort (g. Heger) 1984, s. 212.
- ²³³ Wennesland til Stilloff 31.10.45, Fange- og flyktingedirektoratet, R-kontoret i København, 56, SD, RA.
- ²³⁴ Sørensen til 8 Corps MIL GOV 2.7.45, Fange- og flyktingedirektoratet, R-kontoret, 49, samme legg.
- ²³⁵ Col. R.A., 626 «R» Det Mil Gov 23.7.45, Fange- og flyktingedirektoratet, R-kontoret, 49, samme legg.
- ²³⁶ Sørensen til SD 5.8.45, Fange- og flyktingedirektoratet, R-kontoret, 49, samme legg.
- ²³⁷ Henholdsvis nr. 14, 53 og 32 på den opprinnelige listen.
- ²³⁸ Hun hevdet senere på 1990-tallet til Schmitz-Köster at det bare var to barn som ble igjen.
- ²³⁹ Av 145 sittende passasjerer og 56 liggende barn med fem pleiere som den 26.7.45 ble fraktet med «Kastelholm» fra Lübeck var 30 norske barn. 30 norske barn er også anmerket som ankommet Malmö. Transportplan for «Kastelholm», og

- «Sammanstilling...», Civilforsvarsstyrelsens arkiv, Kanslibyrån, Serie F VII Flyktningeärenden, 34 (Lübeckdetachmentet), KRA/S.
- ²⁴⁰ Oskar Magnus Torsten Arnéus, f. 1908, 1943 ved Beckomberga sjukhus, 1944 ved Sachska barnesjukhus, 1950 inspektör f. Sinneslövardén. Medicinalstyrelsen, *Läkarematrikel*.
- ²⁴¹ «PM», Arnéus til Statens Utlänningskommission 4.9.45, F3, 3, legg «Handlingar rör. norsk-tyska barn 1945–1946», SUK/SB, SRA.
- ²⁴² «P.M. angående norsk-tyska barn överförda till Sverige juli 1945 genom Kungl. Civilförsvarets Lübeckdetachment», Arnéus 6.9.45, samme legg.
- ²⁴³ Simonsen finner dette antallet bekreftet av Edvardsen, 1977, Lagnebro, 1994, og Janfelt, 1998. Notat 7.4.02.
- ²⁴⁴ Pertti Kavén «Om skilnader mellan krigsbarn som blev kvar och krigsbarn som återvände till Finland», *Medlemsnytt* 4/2001, Riksförbundet Finska Krigsbarn.
- ²⁴⁵ Janfelt 1998, s. 15.
- ²⁴⁶ Dr. R. L. Coigny, UNRRAs medisinske sjef for DPs i Europa, og J. C. L. Andreassen, sjef for UNRRAs DP-arbeid i Østerrike.
- ²⁴⁷ PM (udat), Serie F VII Flyktningeärenden, 37, CS/KB, KRA/S.
- ²⁴⁸ Hennes avhandling «Kris i befolkningsfrågan», som hun skrev sammen med mannen Gunnar i 1934, skapte sterk debatt.
- ²⁴⁹ Lindner 1988, s. 18.
- ²⁵⁰ Stiftet 1944, se Lindner 1988, s. 16, flg.
- ²⁵¹ PM til SDU 27.5.45. Begge dokumenter i Serie F VII Flyktningeärenden, 37, CS/KB, KRA/S.
- ²⁵² PM fra Civilforsvarsstyrelsen (3034 S.D.), F VII Flyktningeärenden, 37, CS/KB, kfr. Kungl. Maj:t beslut 1.6.45.
- ²⁵³ Av PM fra CS 16.6.45, F VII Flyktningeärenden, 37, CS/KB, KRA/S.
- ²⁵⁴ Aksjonen har vært framstilt som en ren Röda Korset-aksjon, men det er ikke korrekt, Lindner, 1988, s. 70.
- ²⁵⁵ «Referat» 18.6.45, F VII Flyktningeärenden, 37, CS/KB, KRA/S.
- ²⁵⁶ Samtale med Sørensen 7.2.02.
- ²⁵⁷ *Dagens Nyheter* 3.9.45.
- ²⁵⁸ Till Generaldirektör Natt och Dag, Lübeck 7.9.45, F VII Flyktningeärenden, 37, CS/KB, KRA/S.
- ²⁵⁹ Arnoldsson, 1945, s. 195.
- ²⁶⁰ *Dagens Nyheter* 24.7.45.
- ²⁶¹ *Morgenbladet* 25.7.45.
- ²⁶² Myrdal til Oftedal 24.7.45, 3.sktr, 242, legg «Diverse», SD, RA.
- ²⁶³ I *Dagens Nyheter* 31.7.45 presenteres hun som en av landets mektige «statsråddinner» med mer oppmerksomhet enn den nye handelsministeren Gunnar Myrdal.
- ²⁶⁴ «P.M. rörande emottagandet av barn i Sverige», 21.9.45, CS, F IX, 2, KRA/S.
- ²⁶⁵ *Dagens Nyheter* 4.9.45.
- ²⁶⁶ Lindner 1988, s. III.
- ²⁶⁷ Samme, s. 136.
- ²⁶⁸ Nicolaus (Nils) Paulus Hagelin, f. 1900, ledet i 1941–42 arbeidsformidlingen for norske flyktinger, fra 1942 var han tilknyttet Statens arbeidsmarknadskommissjons arbeidsformidlingsbyrå, fra 1944 som førsteinspektör. I august 1945 ble han leder av Statens flyktingsnämnd, fra oktober 1946 sjef for både SUK og flyktingsnämnden.
- ²⁶⁹ Debes til Hagelin 16.7.45, SD, 3. sktr. B, 243, Forskj. korr., RA.
- ²⁷⁰ De to journalinnførslene er nr. 88, dat. 19.7, og nr. 89, dat. 20.7, begge anført «til privatarkiv 4.8.45», HID, statsråden, 1, journal 1945, RA.
- ²⁷¹ Myrdal til Oftedal 24.7.45, SD, 3.sktr, 242, Div, RA.

- ²⁷² Tablå m.m. 26.7.45, F VII, 34, CS, KRA/S.
- ²⁷³ «Preliminär plan för fördelning av barn från «Kastelholm», 25.7.45, F VII, 34, CS, KRA/S.
- ²⁷⁴ Legg «Chefläkaren I», 1945-års flyktningsjukvård, Chefläkarens korrespondanse, E I a, I, MS, SRA.
- ²⁷⁵ Patientliggare, D III, 3, Nya Lungkliniken Malmö, MS, SRA.
- ²⁷⁶ «Till lägerläkaren», legg «Chefläkaren II», 1945-års flyktningsjukvård, Chefläkarens korrespondanse, E I a, I, MS, SRA.
- ²⁷⁷ Gunnel Kristiansen til Kåre Olsen 18.11.98.
- ²⁷⁸ «Till lägerläkaren», legg «Chefläkaren II, 1945-års flyktningsjukvård, Chefläkarens korrespondanse, E I a, I, MS, SRA.
- ²⁷⁹ Lars Hallberg 24.9.02, SRA.
- ²⁸⁰ Almquist til Medecinalstyrelsen 26.9.45, MS, BB, F XXX, I, Norske barn, SRA.
- ²⁸¹ Borgersrud 2002: s. 48 ff.
- ²⁸² Til Berggrav 29.8.45, NMH, Tyske barn, RA.
- ²⁸³ Fra Carlsen 5.9.45, NMH, Tyske barn, RA.
- ²⁸⁴ Til Carlsen 1.10.45, NMH, Tyske barn, RA.
- ²⁸⁵ Professor Torgny T. Segerstedt, f. 1908, sønn av redaktør Torgny K. Segerstedt, 1876-1945, senere professor i praktisk filosofi, Universitetet i Uppsala 1938, professor i sosiologi samme sted i 1947, endelig rektor samme sted 1955-78.
- ²⁸⁶ *Verdens Gang* 15.10.45.
- ²⁸⁷ «Ansvarsforbindelse» mellom SUK og fostermora, samt påskrift med referat av telefonsamtalen på oversendelsesbrev, SUK/SB, F 3, 3, SRA.
- ²⁸⁸ Petersson til Flyktningsnämnden 21.8.46, samme sted.
- ²⁸⁹ Rapport fra fjårdingsmannen til landsfiskalen (udat), SUK/KB, F 1B:2912.
- ²⁹⁰ Søknad om oppholdstillatelse 24.2.56, SUK/KB, F 1B, 2912.
- ²⁹¹ Søknad om fremmedpass 21.1.46, SUK/SB, F 3, 3, SRA.
- ²⁹² «Redogørelse angående foreslaget adoptivhem» 15.12.45, samme sted.
- ²⁹³ R. Haglund til Rinman 2.6.47, samme sted.
- ²⁹⁴ «Kontrollskrivelse», SUK til landsfiskalen 19.2.58, samme sted.
- ²⁹⁵ «Naturalisationsansøkan» 23.9.61, samme sted.
- ²⁹⁶ Til SUK 21.5.46, samme sted.
- ²⁹⁷ T. E. Rosqvist 17.5.46, samme sted.
- ²⁹⁸ R. Haglund 30.10.46, samme sted.
- ²⁹⁹ «Utdrag av dombok» 15.4.46, samme sted.
- ³⁰⁰ «Utdrag av dombok» 15.5.46, samme sted.
- ³⁰¹ Sandström til Petersson 23.5.46, samme sted.
- ³⁰² Förmyndarkammaren til Brunskog 15.8.46, samme sted.
- ³⁰³ SUK, Centraldossier, nr. er anonymisert, SUK/SB, SRA.
- ³⁰⁴ Det kan ha vært det allierte registreringskortet fra Hohehorst han hadde i tankene. «Intyg» 26.8.46, SUK/SB, F 3, 3, SRA.
- ³⁰⁵ Haglund 7.9.46, samme sted.
- ³⁰⁶ «Stockholm den 17 september 1946», samme sted.
- ³⁰⁷ Brunskog til Berge 7.10.46, samme sted.
- ³⁰⁸ JD, konseljakt, dato og nr. er anonymisert, SRA.
- ³⁰⁹ Beckman til Petersson 30.1.46, SUK/SB, F 3, 3, SRA.
- ³¹⁰ «Att. Sekreterare Erik Petersson eller Notarie Bror Rydén» 21.11.46, samme sted.
- ³¹¹ «Utdrag av dombok» 11.10.46, samme sted.
- ³¹² Understreket av fosterfaren selv.
- ³¹³ Anonymisert.
- ³¹⁴ «Att. Haglund» 9.12.46, SUK/SB, F 3, 3, SRA.
- ³¹⁵ Resolution 12.9.46, «utdrag av dombok»

- 11.10.46, R 34 S/Norge, Adoption, 2, UD/S.
- ³¹⁶ «Utdrag av dombok» 11.10.46, samme sted.
- ³¹⁷ CC til Boquist 28.10.46, samme sted.
- ³¹⁸ Boquist til Kungl. Utrikesdepartementets rättsavdelning 30.10.46, samme sted.
- ³¹⁹ Tor Hugo Wilhelm Wistrand, f. 1895, legasjonsråd, fra 1948 ass. avd.sj. i Rättsavdelningen, sen. utrikesråd, ambassadør, en rekke utmerkelse, *Svensk Juristmatrikel*, Sthlm. 1964.
- ³²⁰ UD (Wistrand) til Linköping domsaga Häradsrätt 4.11.46, R 34 S/Norge, Adoption, 2, UD/S.
- ³²¹ «Utdrag av dombok» 19.12.46», SUK/SB, F 3, 3, SRA.
- ³²² «Kungl. Maj:ts förordning om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap, adoption och förmynderskap, Stockholm 31 december 1931», *Svensk Författningssamling* 1931, Nr. 429.
- ³²³ «Lov til gjennomførelse av konvensjon av 6 februar 1931 mellom Norge, Danmark, Finland, Island og Sverige angående visse internationalprivatsrettslige forhold», *Norsk Lovtidende* (I) 1931, Nr. 22.
- ³²⁴ Konvensjonsteksten og statsråd Arne Sundes foredrag med bilag er tatt inn i ot.prp. nr. 34, 1931, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meddelelser.
- ³²⁵ «Förslag til konvention mellan Sverige, Danmark, Finland och Norge innehållande internationellt privaträttsliga bestämmelser om äktenskap, adoption och förmynderskap m.m.», SOU 1929: 12, s. 86.
- ³²⁶ Adopsjonsloven av 2.4.17, § 29, andre ledd.
- ³²⁷ Hognestad/Steenberg, 2000, s. 67 flg. og s. 304 flg.
- ³²⁸ SOU 1929: 12, s. 86.
- ³²⁹ Ot.prp. 34, 1931, s. 7.
- ³³⁰ Hognestad/Steenberg 2000, s. 307 flg, særlig 309.
- ³³¹ En annen mulighet er at han anerkjenner at Lebensborn hadde rett til å bestemme dette som lovlig okkupasjonsmyndighet.
- ³³² Visell til UD's rättsavdelning 27.11.46, R 34 S Norge, Adoption 2, UD/S.
- ³³³ Wistrand til domhavanden i Nyköping domsaga 7.12.46, R 34 S Norge, Adoption 2, UD/S.
- ³³⁴ Wistrand skriver «Se härom lagberedningen..I». Men kapittel I omhandler ekteskap, det er kapittel II som omhandler adopsjon, SOU 1929:12. Kapittel II inneholder ingen drøfting av bopel eller manntal.
- ³³⁵ «P.M. angående finska krigsbarns adoption i Sverige m.m.», legg «Handlingar ang. äktenskap, adoption och förmyndarskap», Birger Ekebergs papper vol 1, Justitiedepartementet, Huvedarkivet Ö 2, SRA.
- ³³⁶ Carl Albert Magnus Hallenborg, f. 1894, byråsjef for Rättsavdelningens 1. byrå 1937–43, *Svensk Juristmatrikel*, Sthlm. 1964.
- ³³⁷ Med «finske krigsbarn» forstås i Sverige finske barn som var sendt til landet for en periode under krigen. Barn utenfor ekteskap utgjorde bare en del av disse og trolig var få av dem egentlige soldatbarn.
- ³³⁸ Kungl. Maj:ts cirkulär 18.7.42 (nr. 664).
- ³³⁹ «Utdrag av dombok» 2.4.47, R 34 S Norge, Adoption 2, UD/S.
- ³⁴⁰ Granger til UD's rättsavdelning 17.4.47, R 34 S Norge, Adoption 2, UD/S.
- ³⁴¹ Engzell til Rådhusrätten i Norrköping 10.7.47, R 34 S Norge, Adoption 2, UD/S.
- ³⁴² Sakene 1–20 (1922–42) i «Adoption 1», sakene 21–51 (1942–51) i «Adoption 2», R 34 S Norge, UD/S.
- ³⁴³ Tietgen til JDs 3. Sivilkontor 10.2.44, R 34 S Norge, «Adoption 1», UD/S.
- ³⁴⁴ Påskrift «Jnr. 1063/44.C Sendes Det Svenske Generalkonsulatet»,

- Justisdepartementet. Avskrift, samme sted.
- ³⁴⁵ Sak 15, samme sted.
- ³⁴⁶ Regjeringen vedtok 17.8.45 en anordning om at administrative vedtak fra krigstiden kunne omgjøres innen et år (restitusjonsanordningen).
- ³⁴⁷ Harry Kummel til «Svenska Generalkonsulatet, Oslo» 10.4.46, R 34 An N, Beskickningen i Oslo, UD/S.
- ³⁴⁸ L. Hennings til H. Kummels Advokatbyrå, Stockholm, 23.5.46, samme sted.
- ³⁴⁹ Legekort, SUK/SB, Vol F 3, 3, SRA.
- ³⁵⁰ Haglund 28.4.48, samme sted.
- ³⁵¹ Kungl. Maj: t, Konseljakt 1/9–50, nr. 20, JD/S, SRA.
- ³⁵² De videre opplysningene om jentas oppvekst er basert på intervju 4.1.02, med kommentarer 14.1.02.
- ³⁵³ Röda Korset hadde sendt hennes brev til International Tracing Bureau, og svaret kom først i 2001.
- ³⁵⁴ Fylkesmannen til Frelsesarmeen 7.5.96, Sosial- og familieavdelingen Snr 96/04580 MJ.
- ³⁵⁵ *Røtter* nr. 2/1997, s. 15.
- ³⁵⁶ *Hemmets Veckotidning* 12.10.98, *Agderposten* 2.6.98, *Hemmets Journal* 10.7.97, *Aftenbladet* 25.5.97, *Østlendingen* 20.5.97, *Verdens Gang* 18.3.97, *Allingsås Tidning* 16.9.96.
- ³⁵⁷ Steenberg til LB 6.3.02, SUAK 02/00130. Direktoratet fører nå (2005) det sentrale adopsjonsregisteret, som tidligere (2002) ble ført av Statens ungdoms- og adopsjonskontor.
- ³⁵⁸ Myrdal til Oftedal 24.7.45, SD, 3. s.ktr., 242, legg «Diverse», RA.
- ³⁵⁹ Lorentz Angell Conradi, f. 1915, konsulent i Handelsdepartementet 1945–46.
- ³⁶⁰ Conradi til Oftedal 4.1.46, utlånt av M. Conradi.
- ³⁶¹ Nordisk møte for fagforeningsfolk og sosialøkonomer i Brunnsvik 27.-31.12.45.
- ³⁶² Oftedal til Myrdal 8.1.46, Statsrådets kopibok 1946 I, SD, RA. Også: Gunnar och Alva Myrdal, Enskilda arkiven, Brev, Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm.
- ³⁶³ Kirsten Hansteen, f. 1903, konsultativ statsråd (NKP) i Einar Gerhardsens samlingsregjering juni-nov. 1945.
- ³⁶⁴ *Dagens Nyheter* 12.8.45.
- ³⁶⁵ Oftedal til Lønø 14.9.45, Statsrådets kopibok II 1945, SD, RA.
- ³⁶⁶ Påfølgende dokumenter i legg «Barna som kom til Sverige», 3. s.ktr, 241, SD, RA.
- ³⁶⁷ Haglund til Soc. styr. 1.10.47, samme sted.
- ³⁶⁸ Borge/Borgersrud 1999, s. 75–80.
- ³⁶⁹ «Report of the Commonwealth Immigration Advisory Committee», series A 434/1, item 45/5/564, part 1, Australian Archives.
- ³⁷⁰ «Utvandring fra Norge» (prinsippsak), UD 79.5/8 og 79.10/15, UD, RA.
- ³⁷¹ Arnoldsson fikk Haakon VII's Frihetskors ved kgl. res. 16.11.45, og ble foreslått igjen av FD til UD 29.4.46 fordi han bl.a. «tok initiativet til at 32 norske «tyskerbarn» ble overført fra Bremen til Sverige». UD, 10380, 20.23 Krigsdekorasjoner.
- ³⁷² Adopsjonsloven av 1917 åpnet for såkalt «svak adopsjon», dvs. at det arverettslige forhold til de biologiske foreldrene ble opprettholdt. En ny lov i 1935 ga unntaksvis adgang til «sterk adopsjon», hvor forbindelsen ble brutt. Det viste seg gjennom praktiseringen av loven at unntaksregelen ble hovedregelen i «langt de fleste tilfellene». Etter at 98 % av alle adopsjonsbevillinger var gitt med denne virkning i flere år, ble dette tatt inn som hovedregel i den nye adopsjonsloven av 1956. Øksnes/Langholm, 1958, s. 124–125.
- ³⁷³ For en framstilling av adopsjonsloven 1917–1956, se Simonsen: *Mellom arv og miljø. Adopsjon og krigsbarn i norsk etterkrigstid*, i Benum, 2003

- ³⁷⁴ *Dagsavisen* skrev 1.4.00 at disse krigsbarna ville kunne få sine norske pass tilbake, men det er ikke klart hva dette innebærer.
- ³⁷⁵ Krigsbarnutvalget til SD 14.7.45, SD, 3. sktr. B, 243, Forskj.korr., RA.
- ³⁷⁶ Svarene fra dem er gjengitt i *Hvitbok*, s. 131 (21).
- ³⁷⁷ *Nya Pressen* 12.II.45.
- ³⁷⁸ Telegram fra Haag til UD 21.II.45, til SD 22.II.45, SD, 3. sktr. B, 242, Utlandet, RA.
- ³⁷⁹ Fransk UD til ambassaden i Paris 12.II.45, SD, 3. sktr. B, 242, Utlandet, RA.
- ³⁸⁰ «Oversigt over Behandlingen af Faderskabssager mod tyske Soldater», dat. august 1945, vedlegg til skriv fra Esmarch til UD 13.9.45, SD, 3. sktr. B, 243, Andre land, RA
- ³⁸¹ Historikeren Henning Poulsen bruker begrepet «fredelig besettelse», i Kirchhoff, Lauridsen og Trommer (red), 2002, s. 47–52.
- ³⁸² Etter at Augustopprøret i 1943 feide samarbeidspolitikken til side, gjennomførte tyskerne en fullstendig okkupasjon også av Danmark, med oppløsning av det danske militærapparatet og opprettelse av egne statsorganer. I tråd med dette arbeidet derfor Lebensborn mot slutten av krigen for å etablere virksomhet i landet.
- ³⁸³ Forsker og lærer Arne Øland har pekt på at også tyske interesser lå bak opprettelsen av forlikskommissjonen. Opprettelsen skjedde i hht. tysk notat av 1.5.41, gjengitt i Øland 2001, s. 251. Øland er mangeårig formann i Danske Krigsbørns forening.
- ³⁸⁴ Det tyske rundskrivet som opprettet kommisjonen, kom 8.8.43 og er gjengitt i Øland 2001, s. 253.
- ³⁸⁵ Antallet saker som i alt ble innmeldt til Justisministeriet var 579. Øland 3.7.05.
- ³⁸⁶ Ølands undersøkelser konkluderer med at det virkelige tallet kom til å bli vesentlig større, minst 8000. Det viste seg også, at selv om sakene ble innmeldt for domstolene, ble halvparten av dem henlagt, den andre halvparten stemoderlig behandlet og bare få av fedrene i Tyskland ble innstevnet. Øland 3.7.05.
- ³⁸⁷ Warring 1994, Øland 2001.
- ³⁸⁸ Avskrift av notat fra Ødegård til SD 10.8.45, SD, 3. sktr. B, 243, ot.prp., RA. Originalen er ikke funnet, men den er journalført som j.nr. 1685, SD, journaler 126, RA. Avskriften er derimot ikke påført journalnummer.
- ³⁸⁹ Debes til SD 3.9.45, SD, 3. sktr. B, 242, Div., RA.
- ³⁹⁰ Lund ble omtalt som representant for UNRRAs velferdsarbeid.
- ³⁹¹ Nils Johan Lavik: «Uskyldig på feil side. Psykiatrisk kommentar til *Krigens Barn*», *Linjer* 1/1999, s. 26.
- ³⁹² Lavik 1993.
- ³⁹³ Fattigstøtte ble betraktet som et lån som kunne drives inn med utpantning og beslag av inntekter og gaver. Den støttede måtte godta tilsyn, tilvist arbeid og eventuell hjemsendelse.
- ³⁹⁴ Tyskerne gjorde dette på en enkel måte. Reichskommissariats utgifter, inklusive Lebensborns, ble dekket over en konto i Norges Bank.
- ³⁹⁵ Forskutteringsloven ble først vedtatt i 1957.
- ³⁹⁶ «Norske barn med tyske fedre. Innhenting av opplysninger», Debes til 3. sktr, 17.7.45, SD, 3. sktr. B, 242, Dok., RA.
- ³⁹⁷ Dessuten hadde Ragaller tatt registrene med seg til Godthåp. Det er uklart om Debes og Fjogstad visste hvor de var på dette tidspunktet.
- ³⁹⁸ Landet var etter fattigloven inndelt i såkalte fattigkommuner, hvor et fattigstyre hadde ansvaret. Som regel utgjorde (by- eller herreds-) kommunen fattigkommunen, men det fantes noen i tillegg, som for eksempel i Ås, Vestby og Nes, som var inndelt i

- ytterligere ni fattigkommuner.
- ³⁹⁹ Rundskriv med oversendelsesskriv 19.7.45, SD, 3. sktr. B, 242, Dok., RA.
- ⁴⁰⁰ Borgersrud 2004, s. 144–167.
- ⁴⁰¹ Rapportene ligger samlet i SD, 3. sktr. B, 240, geografisk ordnet i tre hovedlegg, med underlegg for hvert fylke, RA.
- ⁴⁰² Fra Haus fattigstyre 5.3.47 og Kvænangen forsorgsstyre 10.3.47, SD, 241, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁴⁰³ I henhold til NOS X. 20/1941 var det 802 fattigkommuner i 1941, mens det i henhold til NOS XI. 49/1951 var 769 i 1951. Hvor mange det faktisk var pr. 19.7.45 er uklart, men Krigsbarnutvalget brukte tallet 747. Fordi dette tallet ligger nær opp til 744, antallet by- og herredskommuner i 1951, har jeg valgt å legge inndelingen for dette år til grunn.
- ⁴⁰⁴ Statistisk sentralbyrå oppga 8364 levendefødte norsk/tyske barn pr. utgangen av 1946, av disse 411 i 1946. Fra 1942 til 1946 finnes tall for hvert fylke. For 1940–41 finnes bare et samlet tall for hele landet, 728. De fylkestallene som jeg bruker, framkommer ved at dette tallet fordeles på fylkene etter samme forhold som tallene for 1942, som igjen summeres med fylkestallene for årene 1942–45, med fratrukk tallene for 1946. Tallene stammer fra folketellingen i 1946 og er gjengitt i kompendiet *Norge under okkupasjonen*, av Jan Eidi.
- ⁴⁰⁵ KBU, innstilling, s. 25, *En hvitbok*, s. 135. Differansen kan skyldes at rapporter er gått tapt i arkivet siden 1945.
- ⁴⁰⁶ Det eksisterte 802 såkalte fattigkommuner pr. 1.7.41, ifølge NOS X. 20/1941. I 1950 var antallet redusert til 769, ifølge NOS XI. 40/1951. Her er 1951 valgt som basisår for sammenlikningen.
- ⁴⁰⁷ I tillegg kom antallet barn på Stalheim, Moldegård, Godthåp og noen andre tidligere Lebensbornhjem, med til sammen 300–500 barn.
- ⁴⁰⁸ For å ivareta barnets vern etter vergerådsloven, i praksis stå for inngrepet når barn ble tatt fra sine foreldre og bortsatt på grunn av omsorgssvikt.
- ⁴⁰⁹ Hagen 2001, s. 68 ff.
- ⁴¹⁰ I 1935 var det 751 vergeråd, men bare 25–30 % av dem var i virksomhet. Hagen, 2001, s. 65.
- ⁴¹¹ KBU, innstilling, s. 24, *En hvitbok*, s. 134.
- ⁴¹² Følgende underalternativer: 1. Forsonlig, overbærende, sympati, ingen motvilje, ingen særlig misstemning, bra eller relativt bra stemning (svar: 37). 2. Mer forsonlig nå, forholdet nå godt, tiden læger alle sår (svar: 10). 3. Rolig og avventende, nøytral, ikke særlig aggressiv (svar: 15). 4. Ingen overlast eller sjikane overfor barna (svar: 4). 5. Barna uten skyld, synd på barna (svar: 17). 6. Som overfor andre barn (svar: 11). 7. Barna bør ikke fjernes fra den heim de er i (svar: 3). 8. Noenlunde bra nå, vil trolig bli verre når barna vokser til og begynner på skolen (svar: 7).
- ⁴¹³ Følgende underalternativer: 1. Barna bør sendes til Tyskland eller annet land (svar: 14). 2. Forakt, ringakt, fientlig og forbitret stemning (svar: 21). 3. Kjølig, ikke særlig velsett, ingen sympati (svar: 51). 4. Barna er blitt sjikanert (svar: 2). 5. Vanskelig eller umulig å få barna anbrakt i pleie (svar: 5). 6. Barna vil bli et irritasjonsmoment i fremtiden, vil bli sett ned på og komme til å lide (svar: 4). 7. Barna bør tas fra mora (svar: 1). 8. Barna bør ikke falle kommunen til byrde, men staten må i tilfelle overta utgiftene (svar: 1).
- ⁴¹⁴ Fjogstads notater som viser disse kunstgrepene, er gjenfunnet i et

- umerket legg i SD, 3. sktr. B, 243 b, legg Godthåp 1945–46.
- ⁴¹⁵ KBU, innstilling, s. 26, *En hvitbok*, s. 136.
- ⁴¹⁶ Økonomen E. Berntsen, assistentene Tordis Scheen, Aasborg Hodne og Margit Hodne, samt betjent Tom Christiansen., SD, 3. sktr. B, 241, legg Anvisninger, RA.
- ⁴¹⁷ Under adresser som:
«Sosialdepartementets tyskerbarnkartinotek, Arbiensgt. 7» etc.
- ⁴¹⁸ «Budsjettet 1945/46 ...», Debes til Frydenberg 31.7.45, SD, 3. sktr. B, 243, legg Ot. prp, RA.
- ⁴¹⁹ «Krigsbarnutvalgets foreløbige utkast til sluttilråding om åtgjerder for krigsbarn (norske barn med tyske fedre)», SD, 3. sktr. B, 242, legg Utlandet, div., RA.
- ⁴²⁰ En klossete gradering, all den tid «Fortrolig» ikke er særlig «strengt» og «strengt fortrolig» vel nærmest betyr «hemmelig».
- ⁴²¹ Andenæs 1998/II, s. 226.
- ⁴²² Sigrid Stray til regjeringen 12.12.45, JPD/E, 78, Dc, Div. 1923–46.
- ⁴²³ Johan Cappelen, 1889–1947, ordfører i Trondheim 1931–34, utnevnt til fylkesmann i Sør-Trøndelag september 1940, avsatt i oktober 1940, arrestert i 1943, justisminister i Gerhardsens samlingsregjering 1945 og deretter fylkesmann i Sør-Trøndelag til sin død. Moland 1995.
- ⁴²⁴ Håndskrevet forslag fra Finn Hjorthøy 1.8.45, JPD, E, Dc, 78, Div. 1923–46.
- ⁴²⁵ Statsmin. ktr., regj.konf., 4, 2.8.45, pkt. 9, RA.
- ⁴²⁶ *Morgenbladet* 10.8.45.
- ⁴²⁷ I en melding fra R-kontoret i København 3.8.45 til SD ble det opplyst at sjømannsprest N. Salvesen og konsul M. Fontein i Rotterdam hadde sendt 17–18 kvinner med barn med skipet til Oslo, SD, F-f.dir., R.ktr., 58, legg Telegrammer 1945, RA.
- ⁴²⁸ Carl Nicolai Stoud Platou, 1885–1956, ansatt i JD fra 1911. Han var ekspedisjonssjef da han ble avsatt av tyskerne i 1942. I 1945 ble han etter påtrykk fra Hjemmefrontsledelsen utpekt som «rådmann» i JD, en av åtte slike som skulle bistå statsrådene. Ordningen med «rådmenn» var ukonstitusjonell og har vakt sterk strid i diskusjonen om overgangsstyret etter krigen. Platou hadde stillingen inntil han ble utnevnt til fylkesmann i Oslo og Akershus på høsten 1945. Lundh, H i *Norsk Biografisk leksikon*, 1952, bind II. Om rådmannsinstitusjonen, se Grimnes 1977, s. 482–489, og Iversen, *Norsk Administrativ Tidsskrift*, 1951, s. 31–36.
- ⁴²⁹ Notat av E. R. 4.8.45, Div. 1923–46, JPD/E, Dc, 78, RA.
- ⁴³⁰ «Jfr. min påtegning i saken fra Sentralpasskontoret om innreisenektelse (eller tillatelse til norskfødte fra Tyskland.»
- ⁴³¹ «Tillegg til statsborgerlovgivningen», av G. E. (Gunder Martin Egge), 11.8.45, Div. 1923–46, JPD/E, Dc, 78, RA.
- ⁴³² Av R. L. 13.8.45, Div. 1923–46, JPD/E, Dc, 78, RA.
- ⁴³³ Understreket av Egge.
- ⁴³⁴ Understreket av Egge. Henvisningen til Castberg, Frede, var *Norges Statsforfatning*, II, s. 313.
- ⁴³⁵ Byråsjef Henrik Eiler Støren Bahr, f. 1902, kst. byråsjef i lovavdelingen fra 1936, høyesterettsdommer fra 1945.
- ⁴³⁶ Olsen 1998, s. 307.
- ⁴³⁷ Lov av 13.12.46 om tillegg til statsborgerloven, Div. 1923–46, JPD/E, Dc, 78, RA.
- ⁴³⁸ Rørholt til Fjogstad 20.8.45, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁴³⁹ Han viste til Fattigloven av 1900 og Lov om forsorg av barn av 1900, § 2. I note til § 2 er anført at «spørsmålet om kommunebidrag efter lovens § 2 kan tilstaaes en mor, som ikke er norsk statsborger, antages ... at maatte

- besvares benegtende». Færden, 1923, s. 169.
- ⁴⁴⁰ Fjogstad til Rørholt 23.8.45, SD, 3. sktr. B, 24I, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁴⁴¹ A. Schrupf til Fjogstad 6.10.45, SD, 3. sktr. B, 24I, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁴⁴² Moum 18.10.45, jnr. 2976/45 B, SD, 3. sktr. B, 24I, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁴⁴³ Jnr. 1161/45 F.I., SD, 4. sktr., 1, legg 71.1.2, RA.
- ⁴⁴⁴ Så sent som i 1953 kom det flere henvendelser. SD, 4. sktr., 27, legg 71.67.5.
- ⁴⁴⁵ Rundskriv av 23.11.46.
- ⁴⁴⁶ I SD, 4. sktr., 26, legg 71.67.2, RA.
- ⁴⁴⁷ Oftedal til «Koordinerende studie- og arbeidsutvalg for landsvikerproblemet» 27.11.45, ved rikspolitisjef Andreas Aulie, med spørsmål om det er behov for særlige regler for NS-familier som savner midler til underhold. SD, 4. sktr., 26, legg 71.67.3, RA.
- ⁴⁴⁸ Hauge til SD 2.6.45, SD, 4. sktr., 26, legg 71.67.2, RA.
- ⁴⁴⁹ I note til § 2 i kommentarutgaven fra 1923 er anført at «spørsmålet om kommunebidrag efter lovens § 2 kan tilstaaes en mor, som ikke er norsk statsborger, antages ... at maatte besvares benegtende». Færden, 1923, s. 169.
- ⁴⁵⁰ Hjemstavnsrett inntrådte når man tok fast opphold i en fattigkommune. Bare norske statsborgere og de som hadde innfødesrett kunne ha hjemstavn i Norge. Færden 1923, s. 14–16.
- ⁴⁵¹ Fattigloven, § 16, Færden 1923, s. 30.
- ⁴⁵² «Konvensjon mellom Norge, Danmark og Sverige om gjensidig understøttelse av trængende» av 26.5.14, som bestemte at man istedenfor å deportere fattigunderstøttede til hjemlandet, under bestemte vilkår kunne refundere fattigstøtte, Færden 1923, s. 159 ff.
- ⁴⁵³ «Avskrift 11.7.45 I.T», legg Sørensen NLO/L, SD, F-f.dir., 49, R.ktr., RA.
- ⁴⁵⁴ Borgersrud 2002, s. 13.
- ⁴⁵⁵ Knud Nicolai Schumann Stilloff, f. 1906.
- ⁴⁵⁶ «Innreisetillatelse til Norge», Stilloff til Christie tatt imot av Sørensen 2.8.45, legg Telefonbeskjeder, SD, F-f.dir., 59, R.ktr, RA.
- ⁴⁵⁷ Sørensen til Bjørn Bøstrup 3. 8.45, legg Telefonbeskjeder, SD, F-f.dir., 59, R.ktr, RA.
- ⁴⁵⁸ Legg telegrammer, SD, F-f.dir., 59, R.ktr, RA.
- ⁴⁵⁹ «Agenda for konferanse ... 24.8.45», legg Notater, SD, F-f.dir., 12, R.ktr, RA.
- ⁴⁶⁰ «Rapport vedrørende Tysklandskorpsen» 25.8.45 med «Rapport over konferanse» 24.8.45, legg Notater, SD, F-f.dir., 12, R.ktr, RA.
- ⁴⁶¹ Norsk oversettelse ved JD fra originalen «Categories Entitled to repatriation Visas to Norway», lt. col. Christie, Chief Norwegian Liaison Officer for Repatriation to The Prime Minister of Norway, 10.9.45, Statsm.ktr., 39, Notat JD, legg Sentralpasskontoret, RA.
- ⁴⁶² Christie til justisministeren 6.10.45, SD, F-f.dir., 59, legg Div. korresp, R.ktr., RA.
- ⁴⁶³ Usignert 16.10.45, SD, F-f.dir., 59, legg Div. korresp, R.ktr., RA.
- ⁴⁶⁴ Understreket i originalen.
- ⁴⁶⁵ Juel til Christie 25.10.45, Sosialdepartementet, 3. s.ktr. B, 243, legg Ot.prp, RA.
- ⁴⁶⁶ «Regler vedrørende hjemsendelse av nordmenn m.v. fra Tyskland til Norge», Hamburg 27.11.45, SD, F-f.dir., 59, legg Div. korresp, R.ktr., RA.
- ⁴⁶⁷ De signerte erklæringene fra Hamburg ligger samlet i legg Erklæringer, SD, F-f.dir, 12, R.ktr., RA.
- ⁴⁶⁸ De sentrale R-offiserene, etter at Christie og Sørensen hadde reist hjem, var major W.W. Bulukin, kaptein A.V.

- Volckmar og kaptein H. Bonnevie.
- ⁴⁶⁹ Erik Bache til R-kontoret 21.II.45, SD, F-f.dir., 59, legg Div. Hamburg, R.ktr., RA.
- ⁴⁷⁰ Bache til R-kontoret i Hamburg 7.6.46, SD, F-f.dir., legg Korr. mil.misj. 46, R.ktr., RA.
- ⁴⁷¹ I utvalget satt viserikspolisjef Olav Svendsen, professor Jens Arup Seip, byråsjef Berger Ulsaker, kontorsjef Dagfin Juel, o.r.f. Dagfin Beck, LO, kontorsjef Paasche, NAF, og arkitekt Odd Nansen. SD, F-f.dr., 28, legg Centralpasskontoret, R.ktr., RA.
- ⁴⁷² «Norskfødte, tyskgifte personer som i tiden 18.5.45–30.6.46 er kommet til Norge ved Repatrieringskontorets bistand i henhold til regjeringsvedtak 12.10.45», SD, F-f.dir., 26, legg Norskf./tyskg., R.ktr., RA.
- ⁴⁷³ Juel til NRK Bergen 5.7.46, SD, F-f.dir., 59, legg div. korr., R.ktr., RA.
- ⁴⁷⁴ «Retningslinjer for repatriering av norskfødte tyskgifte kvinner fra Tyskland» udat. 1946, SD, F-f.dir., 26, legg Norskf./tyskg., R.ktr., RA.
- ⁴⁷⁵ *Dagens Nyheter* 24.7.45 og *Morgenbladet* 25.7.45.
- ⁴⁷⁶ Myrdal til Oftedal 24.7.45, Borgersrud, 2002, s. 30.
- ⁴⁷⁷ Hans departement omfatter kirke-, utdannings- og kultursaker, *Sveriges Statskalender*, 1945, 121–128.
- ⁴⁷⁸ Oftedal til Hedtoft-Hansen 10.8.45, Statsrådets kopibok II 1945, 14.9.45, SD, RA.
- ⁴⁷⁹ Borgersrud 2002, s. 82.
- ⁴⁸⁰ Ingeniør og rådgiver Lorentz A. Conradi, f. 1915, konsulent i Handelsdepartementet 1945–46.
- ⁴⁸¹ Conradi til Oftedal 4.I.46, Borgersrud 2002, s. 81.
- ⁴⁸² Borgersrud 2002, s. 83.
- ⁴⁸³ Rørholt til Gerd Moum, 17.I.46, SD, 3. sktr. B, 243b
- ⁴⁸⁴ Konferansen «Semaines internationales d'études pur l'enfance victime de la guerre» (SEPEG), 10.-29.9.45 i Zürich, etter initiativ av prof. dr.phil. Heinrich Hanselmann, Zürich.
- ⁴⁸⁵ *Arbeiderbladet* 4.12.45. Thingstad skrev til Hagen privat om dette «produktet» til avisen, Pa Ragna Hagen, legg «Korr. 1945», AAB.
- ⁴⁸⁶ Jeg har ikke funnet noen pressemelding. Orienteringen kan ha vært gitt muntlig av Fjogstad til *Morgenbladet*.
- ⁴⁸⁷ «Hva med tyskerbarna? Sosialdepartementets utvalg har avgitt sin innstilling. Ikke tale om tvangssending til Tyskland», *Morgenbladet* 12.II.45.
- ⁴⁸⁸ «En problemløsning», *Morgenbladet* 13.II.45.
- ⁴⁸⁹ «The Little Children», Time (US edition), 24.12.45, p. 31. Monica Diedrichs har gjort meg oppmerksom på at oppslaget i Time ble sitert som realitet i en melding til en tjenestemann i det nederlandske Sosialdepartementet så sent som 8.4.46, da det forlenget var klart at den opprinnelige loven ikke lenger var aktuell. Internationaal Instituut en Informatie, Centrum voor de Vrouwenbeweging, Amsterdam, UVOM archief correspondentie. Divers.
- ⁴⁹⁰ Debes til SD 6.II.45, legg Ot.prp., SD, 3. sktr. B, 243, RA.
- ⁴⁹¹ Se påskrift på side avmerket «15», samt bakside, som vedr. innstillingen s. 70, legg Ot.prp., SD, 3. sktr. B, 243, RA.
- ⁴⁹² «P.M. Innstillingen fra krigsbarnutvalget», legg Ot.prp., SD, 3. sktr. B, 243, RA.
- ⁴⁹³ Innst. s. 109, *En hvitbok* s. 221.
- ⁴⁹⁴ Innst. s. III, *En hvitbok* s. 223.
- ⁴⁹⁵ Innst. s. 48, *En hvitbok* s. 158.
- ⁴⁹⁶ Innst. s. 89, *En hvitbok* s. 200.
- ⁴⁹⁷ «Innstilling fra Krigsbarnutvalget», påskrift «L. Fj. 16.II.45», SD, 3. sktr. B, 243.b, legg henv. om fødselskerl. osv., RA.
- ⁴⁹⁸ Som heller ikke ble trykt, SD, 3. sktr.

- B, 243.b, legg henv. om fødselserkl. osv., RA.
- ⁴⁹⁹ Jnr. 1579/45 B, påskrift 12.12.45, SD, 241, legg Hjemssending, anvisninger m.m., RA.
- ⁵⁰⁰ Jnr. 2302/46 B 7.5.46, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁵⁰¹ En framstilling av forslaget om å sende krigsbarn til Australia er gitt i Borge/Borgersrud 1999, s. 75–80.
- ⁵⁰² Borge/Borgersrud 1999, s. 76.
- ⁵⁰³ Haylen 1969, s. 98.
- ⁵⁰⁴ *Morgenposten* 22.10.45.
- ⁵⁰⁵ *Morgenbladet* 29.10.45.
- ⁵⁰⁶ *Aftenposten* 19.11.45.
- ⁵⁰⁷ «Notat» 19.11.45 (usign.) av Willett, UD 79. 10/15 I, RA.
- ⁵⁰⁸ Referatet ble ført av sekretær A.J. Jakobsen i UD, «Konferanse», 27/11–45 Ajj/Fl., UD 79. 10/15 I, RA.
- ⁵⁰⁹ Report 1946 s. 21, A 436/1, 45/5/563 I, AA.
- ⁵¹⁰ Kontorsjef Thor Skrindo, med ansvar for arbeidstiltak i direktoratet.
- ⁵¹¹ Annensekretær W. K. Liversidge.
- ⁵¹² Selv om de overdrev antallet krigsbarn på Godthåp til «several hundreds». Pr. 12.12.45 var antallet 95, om lag det samme som da australiere var der 20 dager tidligere.
- ⁵¹³ Et sammendrag er gitt i Borge/Borgersrud 1999, s. 78.
- ⁵¹⁴ Report 1946 s. 30, A 436/1, 45/5/563 I, AA.
- ⁵¹⁵ Pressemelding 28.11.45, UD 79 10/15, RA.
- ⁵¹⁶ Report 1946 s. 29, A 436/1, 45/5/563 I, AA.
- ⁵¹⁷ Report 1946 s. 35, A 436/1, 45/5/563 I, AA.
- ⁵¹⁸ Nekrolog i *Morgenbladet* 28.11.45.
- ⁵¹⁹ Hagen til Leif Bang 29.11.45, Pa Hagen, korr. 2, AAB.
- ⁵²⁰ Nekrolog i *Fjell-Ljom* 11.12.45.
- ⁵²¹ Bestyrer av Kristiansund forsorgsvesen, Leif Bang, henvendte seg til Hagen i et slikt ærend, men hun avslø å hjelpe ham. Derimot sørget hun for at Frydenberg satte han «på listen sin». Pa Hagen, korr. 2, AAB.
- ⁵²² *Sosialt Arbeid* 1945, s. 112–124.
- ⁵²³ *International Affairs* 1946, p. 533 (22.3.46), Parliamentary Debates, Commonwealth of Australia.
- ⁵²⁴ T. Dunbabin til Director-General, Dept. of Inf., Canberra, att. Mr. Aub. Williams, 13.11.46, A 436/1, 45/5/563 I.
- ⁵²⁵ *Budget 1946-47*, p. 387 (20.11.46), Parliamentary Debates, Commonwealth of Australia.
- ⁵²⁶ «... who are ostracized by their own country.»
- ⁵²⁷ Oversatt av LB.
- ⁵²⁸ Haylen ga immigrasjonsminister Arthur A. Calwell æren for å ha brutt ned Arbeiderpartiets tradisjonelle motstand mot innvandring og for å ha klekket ut planen om å la en innvandringsmotstander som han selv lede landets innvandringsdelegasjon til Europa. Haylen, 1969, s. 94–95.
- ⁵²⁹ *Supply Bill, 1949-50*, s. 997, Parliamentary Debates, Commonwealth of Australia.
- ⁵³⁰ Lack/Templeton 1995, s. 3.
- ⁵³¹ «Look out he doesn't bring back a boatload of Comms», uttalte en konservativ parlamentsrepresentant. Haylen, 1969, s. 94.
- ⁵³² Haylen 1969, s. 101.
- ⁵³³ Mendes 2002, s. 76.
- ⁵³⁴ «Royal Norwegian Consulate General», Platou 20.8.46 til UD, UD 79.10/15 II, RA.
- ⁵³⁵ Barnevernsloven kom i 1953 og forskutteringsloven kom i 1957.
- ⁵³⁶ Jnr. 2302/46 B, 7.5.46, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, anvisninger m.m., RA.
- ⁵³⁷ H. R. Scott 27.3.46 til Evang, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, anvisninger m.m., RA.
- ⁵³⁸ Jnr. 1685/46 B, 20.4.46, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, anvisninger m.m., RA.

- ⁵³⁹ Et 11 siders utkast til Ot.prp. er datert (framskrevet) til 1.3.46. Det inneholder en rekke tilføyelser og overstrykninger, som viser de endringer som her skal beskrives. SD, 3. sktr. B, 243, Ot. prp., RA.
- ⁵⁴⁰ «Notat» datert 25.2.47 av GM, frittliggende i SD, 3. sktr. B, 243, RA.
- ⁵⁴¹ I alt 9 fylker rapporterte at 2981 saker ble behandlet av fylkesmannen, mens bare 12 ble behandlet av domstolene. For de øvrige fylkene var det mangelfulle opplysninger.
- ⁵⁴² Metodistkirkens barne- og gamle hjem til SD 11.1.47, SD, 3. Sktr. B, 241, legg Hjemsending, anvisninger m.m., RA.
- ⁵⁴³ Samme til SD 1.6.46, samme.
- ⁵⁴⁴ Frydenberg til JPD 18.2.46, JDP/E, Dc, 80, Statsborgerl. 1946.
- ⁵⁴⁵ «Til sosialdepartementet», jnr. 1183/46 P3, 12/3 1946 RD. JDP/E, Dc, 80, Statsborgerl. 1946.
- ⁵⁴⁶ Trolig sekretær Ragnar Dietrichs, f. 1920.
- ⁵⁴⁷ Det var en bestemmelse som anerkjente kvinnene som tyske borgere, han etterlyste.
- ⁵⁴⁸ Byråsjef Torstein Eckhoff til SD 4.7.46, JDP/E, Dc, 80, Statsborgerl. 1946.
- ⁵⁴⁹ «Et nasjonalråd henstiller!», VG 25.1.46 av Vilhelm Hall.
- ⁵⁵⁰ «Centralpasskontoret» 4.12.46, JDP/E, Dc, 78, Statsborgerl. 1946.
- ⁵⁵¹ «Prov. anordning ...» osv, E.R. 28.9.46, JDP/E, 78, Statsborgerl. 1946.
- ⁵⁵² Ingeborg Boye, f. 1871, datter av skipsreder Ole Olsen, redaksjonssekretær, medlem av Oslo bystyre i flere perioder 1914–37, medlem av Oslo fattigstyre og boligråd, Statens boliglovkommissjon 1916–19, stifter og formann i Norges Venstrekvinnelag, styremedlem i Norske Kvinners Nasjonalråd. *Hvem er hvem?* 1948.
- ⁵⁵³ «Ot.prp. ... kvinnenenes protest», 4.12.46 S.R., JDP/E, 78, Statsborgerl. 1946.
- ⁵⁵⁴ «Innst. O. nr. 239 – 1946 (Ot.prp. nr. 136)». I tillegg kom 72 tysk- og østerrikske fødte som skulle hatt norske statsborgerskap fordi de hadde fylt 22 år, samt 28 tyskfødte kvinner som var gift med norske borgere etter 9.4.40.
- ⁵⁵⁵ Dale til Puntervold, Bredtvedt kvinnefengsel, 6.12.48, Jnr. 1433/48–E, JD/E, 80, Statsborgerl. 1948.
- ⁵⁵⁶ J.nr. 1119–1946 JDP/E, Dc 80, Statsborgerloven 1946.
- ⁵⁵⁷ J.nr. 1120–1946 JDP/E, Dc 80, Statsborgerloven 1946.
- ⁵⁵⁸ Rundskriv fra JDP jnr. 7971/48 P.3. 30.12.48, JDP/E, 80, Statsborgerl. 1948.
- ⁵⁵⁹ «Borger av fiendestat» ble samtidig fastsatt til tysk, østerriksk og japansk statsborger.
- ⁵⁶⁰ Kursiveringen er foretatt av departementet.
- ⁵⁶¹ «Presse-melding» fra JD Jnr. 1697/48–E, JD/E, 80, Statsborgerl. 1948.
- ⁵⁶² Informasjon til den sveitsiske legasjon etter forespørsel 26.7.45, JDP/E, 80, Statsborgerl. 1945.
- ⁵⁶³ Ved kgl. res. av 9.7.48. «Motiver til foreløpig utkast til ny lov om norsk statsborgerrett», JPD/E, 80, Statsborgerl. 1949.
- ⁵⁶⁴ Det samme resonnementet hadde man ikke når det gjaldt barn født i ekteskap, hvor man foreslo at deres statsborgerskap fortsatt skulle følge en av foreldrene og da farens, slik regelen hadde vært i 1888-loven fram til 1.1.25. Begrunnelsen var det overordnede prinsippet om å hindre doble statsborgerskap. Et slikt resonnement kunne imidlertid ikke forklare hvorfor denne ene måtte være faren og ikke mora.
- ⁵⁶⁵ «For øvrig er de endringer og tillegg man bringer i forslag vesentlig av detaljmessig karakter», «Motiver til foreløpig utkast til ny lov om norsk statsborgerrett», JPD/E, 80, Statsborgerl. 1949.
- ⁵⁶⁶ Dette prinsippet ble først opphevet ved

- lovedring i 1979. Andenæs, 1998/I, s. 86.
- ⁵⁶⁷ «Lov om forbod mot samkvem med personar som har tilhold på fiendeområde o. a.» av 8.12.50.
- ⁵⁶⁸ «Lov om fiendegods» av 15.12.50.
- ⁵⁶⁹ «Lov om særlige rådgjerder under krig, krigsfare og liknende forhold» av 15.12.50.
- ⁵⁷⁰ *En hvitbok*, s. 124 (14).
- ⁵⁷¹ Intervju med krigsbarn, anonymisert.
- ⁵⁷² Intervju med lærer, anonymisert.
- ⁵⁷³ Intervju med to krigsbarn, anonymisert.
- ⁵⁷⁴ Bevilget av JDP 17.6.50, JDP jnr. 3186/50 P 3.
- ⁵⁷⁵ Til fru Langhelle 16.8.47, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige», SD/Nytt 1. sktr. A, 127, RA.
- ⁵⁷⁶ Moen 10.9.47, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige», SD/Nytt 1. sktr. A, 127, RA.
- ⁵⁷⁷ C. Wedholm 28.6.47, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige», SD/Nytt 1. sktr. A, 127, RA.
- ⁵⁷⁸ TS/HJ 26.9.47, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige», SD/Nytt 1. sktr. A, 127, RA.
- ⁵⁷⁹ Byråinspektör Ragnhild Berglund 18.10.47 til 3. sktr, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige», SD/Nytt 1. sktr. A, 127, RA.
- ⁵⁸⁰ Sekretær (I)Thordis Støren 22.10.47.
- ⁵⁸¹ TS/HJ til fylkesmannen 27.10.47, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige», SD, Nytt 1. sktr. A, 127, RA.
- ⁵⁸² Til fylkesmannen 11.11.47, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige», SD, Nytt 1. sktr. A, 127, RA.
- ⁵⁸³ Fylkesmannen til SD 13.11.47, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige», SD, Nytt 1. sktr, 127, RA.
- ⁵⁸⁴ TS/HJ til Berglund 29.11.47, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige», SD, Nytt 1. sktr. A, 127, RA.
- ⁵⁸⁵ Alle dokumentene vedrørende denne gruppen ble gjennomgått i forbindelse med arbeidet med hjemsendingen fra Tyskland i 1947–48 og lagt i et eget bilag (Bilag 7) til Hjemsendelseskomiteen for barn fra Tyskland. Komiteen drøftet dokumentene 9.10.47 og refererte til Bilag 7 i referatet. Bilag 7 ligger i 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse m.m, mens referatet fra møtet 9.10.47 ligger begge i SD, 3. sktr. B, 118 b, legg Møtebok, RA.
- ⁵⁸⁶ VG 22.4.48.
- ⁵⁸⁷ *Alle Kvinner* nr. 8/22.2.67.
- ⁵⁸⁸ *Alle Kvinner* til SD 22. 2.67, Jnr. 1853/67, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–67/68, RA.
- ⁵⁸⁹ Lebensborn-arkivet ble på høsten 1945 supplert med nye opplysninger om hvor krigsbarna befant seg. Det er altså ikke det opprinnelige tyske materialet hun siktet til.
- ⁵⁹⁰ SD 2.3.67, Jnr. 1853/67, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–67/68, RA.
- ⁵⁹¹ SD 7.3.67, Jnr. 1853/67, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–67/68, RA.
- ⁵⁹² NRK til SD 7.1.67, Jnr.1594/67, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–67/68, RA.
- ⁵⁹³ Saken har Jnr. 4825/60 I og 6636/60 I, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1951–58/63 I, RA.
- ⁵⁹⁴ SD (for byråsjefen) Torbjørn Mengshoel, 20.10.50, Jnr. 4825/60 I, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1951–58/63 I, RA.
- ⁵⁹⁵ Førstesekretær Erling Kvanne til Kungl. Socialstyrelsen, Stockholm, 29.7.60, Jnr. 4825/60 I, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1951–58/63 I, RA.
- ⁵⁹⁶ Greta Wallin, Kungl. Socialstyrelsen til SD 6.9.60, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1951–58/63 I, RA.
- ⁵⁹⁷ Langholm til broren 14.9.60, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1951–58/63 I, RA.
- ⁵⁹⁸ Stockholm stad til Norges Ambassade,

- Stockholm, 23.9.59, Jnr. 4, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1951–58/63 I, RA.
- ⁵⁹⁹ UD til SD 6.9.59, Jnr. 8021/59 I, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–67/68, RA.
- ⁶⁰⁰ Notat 10.11.59 EK, Jnr. 4, Jnr. 8021/59 I, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–67/68, RA.
- ⁶⁰¹ Påskrift på samme notat, 11.11.59 ML/KØ, Jnr. 8021/59 I, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–67/68, RA.
- ⁶⁰² Jnr. 321/2184/59 I, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–67/68, RA.
- ⁶⁰³ Jnr. 2636/64 I, FH 9.10.50, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–64 II, RA.
- ⁶⁰⁴ Jnr. 3652/66, 925/65, 7883/65 og Jnr. 2954/66, 8146/65, 7247/65, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 110, legg Forespørsel 1948–64 II, og Jnr. 2636/64 I og Jnr. 958/64 I, 85/64 I, 4664/63 I, legg Forespørsel 1948–65/66 III, RA.
- ⁶⁰⁵ St. prp. nr. 165 (1947) *Om bevilgning for budsjetterminen 1. juli 1947 – 30. juni 1948 under kap. 427, heimsending av norske barn fra Tyskland*. Tilrådning fra Sosialdepartementet 7. november 1947 godkjent ved kongelig resolusjon samme dag (Torp).
- ⁶⁰⁶ Sak 5, 8.12.47 *Stortingsforhandlinger 1947, 7b Tidende S.*, s. 2078.
- ⁶⁰⁷ Pedagogen Cecilie Murphy, som bestyrte det såkalte gjennomgangshjemmet, hvor barna i første omgang kom etter hjemhenting. Hun blir nærmere presentert senere i boka.
- ⁶⁰⁸ Olsen 1998, s. 410.
- ⁶⁰⁹ *En hvitbok* s. 213 (101).
- ⁶¹⁰ *En hvitbok* s. 268 (156).
- ⁶¹¹ Kontorsjef Dagfin Juel i R-kontoret til Statens Flyktningkontor med følgebrev til Medisinaldirektøren og 3. sktr. B, 29.6.45, og oversendt 27.7.45 med følgebrev til Krigsbarnutvalget av Frydenberg, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶¹² SD Jnr. 2817/45 B og JPD Jnr. 1461/45 E, i legg med påskrift av Fjogstad 11.10.45, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA
- ⁶¹³ En rekke slike ligger i SD, 3. sktr. B, 241, RA.
- ⁶¹⁴ V. Samsonoff, CTB, UNRRA til maj. Vedeler 8.4.47, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶¹⁵ SD mottok informasjon om at franske okkupasjonsmyndigheter i Tyskland i en ordre nr. 71, gjeldende fra 3.12.46, fastsatte at franske adopsjonsmyndigheter kunne oppheve adopsjoner av franske barn i Tyskland. Det gjaldt ikke bare de som hadde til formål å tjene nasjonalsosialistiske formål eller hvis ikke begge foreldre samtykket, men også hvis en ikke-tysk verge ikke samtykket. Dessuten hadde den med en vid formulering om å oppheve adopsjonen hvis den «is not to the benefit of the child». Schnitzer til Cohen 16.6.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 109, legg Innkreving 48–62, RA.
- ⁶¹⁶ Willett til SD 21.6.47, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, korrespondanse, RA.
- ⁶¹⁷ Til major (Just) Borthen fra UNRRA, Wiesbaden 18.4.47, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶¹⁸ Major J. Borthen, Allied Control Section Norw Liaison Section, European Command Headquarters, til UD, 24.4.47, videre fra H. Willett, UD, til SD 28.5.47.
- ⁶¹⁹ John Troniak, UNRRA Aera Team 1048, Regensburg, 24.1.47, til Eileen Davidson, UNRRA District Child Search Officer, Regensburg.
- ⁶²⁰ «... not particularly interested in recovering.»
- ⁶²¹ DM/RB til UNRRA, Paris, 25.4.46, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, korrespondanse, RA.

- ⁶²² Begge brev i SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA. NRK fikk for øvrig svar tilbake fra DRK 14.6.47 om at man i dansk UD og JD kun kjente til tre slike barn i Tyskland.
- ⁶²³ Referat fra regjeringskonferanse 22.4.47, Statsm. ktr, regj.konf. 1947–48, RA.
- ⁶²⁴ Tysklandsbrigaden var underlagt British Army of the Rhine (BAOR) og sto dermed under den britiske overkommando i Tyskland.
- ⁶²⁵ Brigaden lå i Harz til 1948, da den fram til 1953 ble relokert i Schleswig-Holstein, som ledd i beredskapen mot sovjetiske styrker i østsonen.
- ⁶²⁶ Disse ulike gruppene av barn er ikke undersøkt eller beskrevet. Vi har derfor praktisk talt ikke noe kunnskap om hvor mange de er og hvilke oppvekstvilkår de fikk. Når det gjelder de såkalte «brigadebarnsakene», framgår det av en oversikt i Sosialdepartementet fra 1955 at man til da hadde registrert 115 slike barn. Bare i 45 tilfelle betalte faren barnebidrag, mens 26 saker var under behandling. 15 saker var trukket tilbake av mora. Trolig er det totale antallet noe større enn 115. «Oversikt pr. 29.3.55 over «brigadebarnsakene», SD, Nytt 1. sktr. A, legg Brig-saker, RA.
- ⁶²⁷ Det var mange norske og danske «krigsbarn» i Sverige etter okkupasjonen, men ettersøking og krav i slike saker var regulert gjennom den nordiske privatrettskonvensjonen fra 1931 og førte derfor ikke til politiske problemer.
- ⁶²⁸ «Krigsbarn div.», SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁶²⁹ «PM», 14.6.47, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁶³⁰ Martens til Aasland 16.4.47, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶³¹ Norges Røde Kors forsøkte i 1947 også å sluke Redd Barnas Norgesavdeling. Rørholt 10.6.47, PA 250, Fcd 195, legg 3–1, RA.
- ⁶³² St. prp. nr. 165 (1947), s. 1.
- ⁶³³ *Røtter* 4/1993.
- ⁶³⁴ «Heimsending av norske barn fra Tyskland» (håndskrevet) 25.7.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Heimføring, Notater, RA.
- ⁶³⁵ «PM» 10.6.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Heimføring, Notater, RA.
- ⁶³⁶ Påtegning 18.6.47 på samme.
- ⁶³⁷ Martens til Aasland 16.4.47, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶³⁸ Martens til Aasland 12.5.47, SD, 3. sktr. B., 241, legg Farskaps. 46-47, RA.
- ⁶³⁹ UNRRA Paris 3.5.47 til NRK, SD, 3. sktr. B., 241, legg Farskaps. 46-47, RA.
- ⁶⁴⁰ Ekholt til NRK 5.5.47, SD, 3. sktr. B., 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁴¹ Fortløpende opplysninger fra reisen er hentet fra to udaterte rapporter med vedlegg av Martens, den ene merket Nr. 14a/47.
- ⁶⁴² Suchdienst var dannet av hjelpeorganisasjonene Deutscher Caritas-Verband, Deutscher Rotes Kreuz, Hilfswerk der Evangelische Kirche og Arbeiterwohlfahrt.
- ⁶⁴³ PM 14.6.47, Jnr. 3767/47 B 17.6.47 samt brev fra SO (Sven Oftedal) til UD 16.6.47, alle SD, 3. sktr. B., 241, legg Farskaps. 46-47, RA.
- ⁶⁴⁴ Sivilmilitær major i Militærmisjonen i Berlin, Harald Jacobsen.
- ⁶⁴⁵ Sosialdepartementet ba om at en henvendelse fra krigsforbryterdomstolen om en slik erklæring måtte komme skriftlig, hvilket kom 13.8.47. Støren skrev utkast til svar med tittelen «PM. Tyskernes Lebensborn-politikk i Norge», som med følgebrev og i engelsk oversettelse ble sendt til Nürnberg 16.12.47, hvor hun gjorde

- rede for hvordan norske myndigheter så på Lebensborns virksomhet i Norge og bakgrunnen for at de norske barna var kommet til Tyskland. Hun kunne ikke helt utelukke «kidnapping», men kjente ikke til slike tilfelle. Mødrene hadde gjerne avgitt en erklæring om at barna kunne adopteres, i noen tilfelle også i Tyskland. De fleste var imidlertid forskrekket da de fikk vite at barna deres var ført til Tyskland. Verd å merke seg var at hun omtalte barna som «deporterte» og at 32 av dem var «brakt til Sverige» SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Heimføring, Bilag, RA.
- ⁶⁴⁶ United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR.
- ⁶⁴⁷ Cirk. nr. 14/47 19.7.47 til landsstyret og representantskapet, SD, 3. sktr. B., 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁴⁸ Jnr. 3698/47 B 28.7.47, SD, 3. sktr. B., 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁴⁹ Notatet «Merk.» er paginert 2 og 3, trolig ved en feil. Samme.
- ⁶⁵⁰ «Notat» 5.8.47, SD, Nytt 1. sktr. A, legg Heimføring, Notater, RA.
- ⁶⁵¹ Bjerke til Moum 11.7.47, SD, 3. sktr. B., 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁵² Påskrift 6.8.47 på «Notat» av Kaare Salvesen 5.8.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Heimføring, Notater, RA.
- ⁶⁵³ Martens til SD 5.8.57, SD, 3. sktr. B., 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁵⁴ Denne betegnelsen brukes av Støren i *Røtter* 4/1993.
- ⁶⁵⁵ Samtlige 20 referater i SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Møtebok, RA.
- ⁶⁵⁶ Referat 7.4.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Møtebok, RA.
- ⁶⁵⁷ «Hjemføring av norske barn fra Tyskland», 15.8.57, SD, 3. sktr. B., 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁵⁸ Jnr. 3698/47 B «Norske barn ført til Tyskland», til UD 28.7.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Heimføring, Notater, RA.
- ⁶⁵⁹ Jnr. «utg. 1947 B», kopibok 13.8.47, SD, 3. sktr. B, 93, RA.
- ⁶⁶⁰ Referat 20.9.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Møtebok, RA.
- ⁶⁶¹ Fd. jnr. 3312/1947 C, 21.8.47, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁶² Jnr. 5138/47 B, 3.9.47, SD, 3. sktr. B., 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁶³ Fra kap. 1009 «Tilfeldige utgifter i alminnelighet».
- ⁶⁶⁴ Reduksjonen skulle skje under kap. 426, post 1 «Tilskott til mødre, barne- og gamleheimer», og bevilgningen på nytt kap. 427, post 1 «Heimføring av norske barn fra Tyskland». Fd. jnr. 3508/1947 C, 13.9.57, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁶⁵ Moen til Norges Røde Kors, SD, 3. sktr. B, kopibok 20.9.47, 93, RA.
- ⁶⁶⁶ Notat anm. «Frydenberg», 28.9.47 signert S.O., SD, 3. sktr. B., 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁶⁷ Steen til SD 19.9.47, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁶⁸ Håndskrevet konsept 13.9.47 av TS, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁶⁶⁹ «Notat» 10.9.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Heimføring, Notater, RA.
- ⁶⁷⁰ Lapp «Eksp.sj. Frydenberg» 11.9.47, signert E.M., SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Heimføring, Notater, RA.
- ⁶⁷¹ «Notat Mysenleiren befaret 24-5-47», trolig feildatering for 24.9.47, SD, HD, H4, legg 61, RA.
- ⁶⁷² Håndskrevet konsept 13.9.47 av TS, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁶⁷³ Maskinskrevet udatert utkast med påskrifter, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m.,

- RA.
- ⁶⁷⁴ St. prp. nr. 165 (1947).
- ⁶⁷⁵ SD til Stortingets Presidentskap, 19.11.47, SD, 3. sktr. B, 24I, legg Hjemsendelse, anvisninger m.m., RA.
- ⁶⁷⁶ Innst. S. nr. 244 (1947). Saksordfører var Raket Seweriin (AP) og sekretær var tidligere statsråd Kirsten Hansteen (NKP).
- ⁶⁷⁷ Sak 5 8.12.47, *Stortingstidende* 1947, B, s. 2078.
- ⁶⁷⁸ «To whom it may concern», Moen 18.10.57, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Adopsjon A-E, RA.
- ⁶⁷⁹ Sitert fra brev fra Ekholt til borgermesteren i Betzdorf/Sieg, 4.9.57, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Adopsjon A-E, RA.
- ⁶⁸⁰ Datert 18.12.47. Brevet er ikke funnet, men er vist til i Jnr. 173/48 B, 22.1.48, hvor det framgår at det ble overlevert 29.1.48. SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Heimføringssaka, RA.
- ⁶⁸¹ Jnr. 173/48 B, IT/HJ, 28.1.48 til NRK, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Heimføringssaka, RA.
- ⁶⁸² *Morgenbladet* 28.10.47.
- ⁶⁸³ Referat 6.11.47. Merknaden ble påtegnet «sett» av Moen 9.11.47. SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Heimføring, Møtebok, RA.
- ⁶⁸⁴ *Aftenposten* 11.11.47.
- ⁶⁸⁵ *Morgenbladet* 28.10.47.
- ⁶⁸⁶ PM av A.R. (Astri Rynning) 5.9.47, påtegnet av byråsjef Erling Arneberg og ekspedisjonssjef Magnus Nygård, og forevist statsråd O.C. Gundersen. Det framgår dessuten at det var lest av Moen med beskjed om å forelegge det for ekspedisjonssjefen i SD, Berger Ulsaker.
- ⁶⁸⁷ Martens til Ekholt 11.2.48, SD, 3. sktr. B, 118 b, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁸⁸ Martens til SD 11.2.48, SD, 3. sktr. B, 118 b, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁸⁹ I en påskrift på Martens brev til SD skrev Moen at Martens 1.4.48 sa seg enig i «å henlegge saken».
- ⁶⁹⁰ Navneliste og korrespondanse i SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Statistikk, RA.
- ⁶⁹¹ Helgeby til Ekholt 17.1.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Statistikk, RA.
- ⁶⁹² Jnr. 110/48 B, 12.1.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Statistikk, RA.
- ⁶⁹³ Til Norges Røde Kors 17.2.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Statistikk, RA.
- ⁶⁹⁴ Til Røde Kors 26.2.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, kopibok 98, RA.
- ⁶⁹⁵ Støren til Røde Kors 15.10.47, SD, 3. sktr. B, 24I, legg Heimsending, korrespondanse, RA.
- ⁶⁹⁶ De følgende sakene er fra SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, og ligger i alfabetisk rekkefølge i legg Adopsjon, RA.
- ⁶⁹⁷ Saken ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Adopsjon A-E, RA.
- ⁶⁹⁸ Fra en lokal Røde Kors-krets til NRK, 20.11.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 126, legg Krigsbarn-div, RA.
- ⁶⁹⁹ Saken ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Adopsjon A-E, RA.
- ⁷⁰⁰ Saken ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Adopsjon H-J, RA.
- ⁷⁰¹ Jnr. 4556/53 A. Saken ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Adopsjon H-J, RA.
- ⁷⁰² Saken ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Adopsjon H-J, RA.
- ⁷⁰³ Saken ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Adopsjon H-J, RA.
- ⁷⁰⁴ Denne og følgende saker ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 119, legg Adopsjon, RA.
- ⁷⁰⁵ Saken ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 119, legg Adopsjon K-Q, RA.
- ⁷⁰⁶ Saken ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 119, legg Adopsjon S-Å, RA.
- ⁷⁰⁷ Det var trolig Støren som var saksbehandler i angjeldende sak. Brevet er datert 3.2.49, samme.
- ⁷⁰⁸ Første sak i SD, Nytt 1. sktr. A, 119, legg Adopsjon avsl. H-K, RA.
- ⁷⁰⁹ Jnr. 6567/48 B, notatet ble datert

- 10.11.48, samme.
- ⁷¹⁰ Jnr. 6564/48 B. Samme.
- ⁷¹¹ TS 8.3.49, merket «6.23.3», SD, Nytt 1. sktr. A, 119, legg Adopsjon avsl. A-G, RA.
- ⁷¹² Saken ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 119, legg Adopsjon avsl. L-P, RA.
- ⁷¹³ Navneliste «Kommet til Norge», SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Til Norge, RA.
- ⁷¹⁴ I «Oppgave over barn som er sendt heim fra Tyskland. pr. 16. januar 1949» er det oppført 37 barn, men av dem var ett sendt til Sverige allerede i 1945, ett sendt til USA og ett i retur til Tyskland. SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg Hjemsendelse 1948–49, RA.
- ⁷¹⁵ Stort sett samsvarer disse og følgende oppgaver med Kåre Olsens, som anslår det totale antallet som ble hentet til om lag 50. Det er imidlertid vanskelig å regne de som kom hjem etter 1948, som del av selve aksjonen.
- ⁷¹⁶ Det er et meget omfattende arbeid å bringe fullstendig klarhet og eksakte oppgaver over antallet, som bare kan utføres som ledd i en gransking av hvert enkelt barns skjebne. De mest komplette listene samt et forsøk på statistisk beregning av oppgavene ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Heimføring, RA.
- ⁷¹⁷ Olsen 1999, s. 392.
- ⁷¹⁸ Stikkprøver viser at kortene mangler for bokstavene A og C-K, mens B har kun to og U kun ett kort. Det betyr at ca. 1/3 mangler. Hvis navnene fordeler seg normalt, betyr det at kanskje 100 barn mangler. SD, Nytt 1. sktr. A, 132, RA.
- ⁷¹⁹ Påtegning 15. og 22.10.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 127, legg Sverige, RA.
- ⁷²⁰ Navneliste «Barn ført til Sverige juni 1945 gjennom Civilforsvarsstyrelsen», SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Sverige, RA.
- ⁷²¹ Borgersrud 2002, s. 41.
- ⁷²² Navneliste «Barn døde i Tyskland», SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Døde, RA.
- ⁷²³ Navneliste «Barn som ikke er funnet i Tyskland», SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Ikke funnet, RA.
- ⁷²⁴ Statistisk sentralbyrå har beregnet 110 kr som månedslønn for hushjelp med kost og losji, 20–24 år i 1947. *NOS IX. 146/48.*
- ⁷²⁵ Ekholm til NRK 26.11.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Ikke funnet, RA.
- ⁷²⁶ Jnr. 173/48 B, 22.1.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Heimføringssaka, RA.
- ⁷²⁷ Fra Eileen Davidson, Deputy-Chief, Child Search Section, Ludwigsburg, 21.1.48. SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Statistikk, RA.
- ⁷²⁸ Lilienthal, 2003, s. 208–225.
- ⁷²⁹ Pressemelding OMGUS-2, 21.2.49, Office of Military Government for Germany, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Statistikk, RA.
- ⁷³⁰ ITS (International Tracing Service), tidl. Central Tracing Bureau, underlagt UNRRA fram til 30.6.47 og deretter IRO, inntil april 1951. 1951–55 var ITS underlagt allierte militærmyndigheter i Tyskland og fra 1955, Internasjonale Røde Kors. Betegnelsen ITS ble tatt i bruk fra 1.1.48. For en kort historikk, se www.its-arolsen.org/
- ⁷³¹ Rapport fra IRO/ITS for 4. kvartal 1949, vedlegg til rapport fra Herbert H. Meyer januar 1950, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg Etersøking 1946–50, RA.
- ⁷³² Til sammenlikning hadde Danmark bare søkt etter sju barn, hvorav ett var gjenfunnet. Mest påfallende var tallene for Russland, som bare hadde søkt etter 221 barn, hvorav 20 var gjenfunnet, Ukraina, som hadde søkt etter 82 barn, hvorav 18 var gjenfunnet, og Frankrike, som hadde søkt etter 127 barn, hvorav 21 var gjenfunnet. De tilsvarende tallene for Nederland og Belgia var henholdsvis 93 og 38 ettersøkte, med gjenfinning av 16 og

- fem.
- ⁷³³ «PM» 2.3.50/ IS (Ingrid Solheim), SD, Nytt. 1. sktr. A, 118 a, legg Ettersøkning 1946-50, RA.
- ⁷³⁴ Hun hadde overtatt som sosialminister etter Oftedals død i 1948. Jnr. 550/50 A, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg Ettersøkning 1946-50, RA.
- ⁷³⁵ Sereny, 2002, s. 52.
- ⁷³⁶ Inge og Colin Murphy: *Røtter* 4/1996.
- ⁷³⁷ Eva Simonsen: «Moralsk defekt og åndssvak?» *Røtter* 1/1996.
- ⁷³⁸ Murphy til SD 20.5.48, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, korrespondanse, RA.
- ⁷³⁹ Murphy avleverte i 1986 sitt materiale til Riksarkivet, som nå ligger i SD, Nytt 1. sktr. A, 125. Departementets korrespondanse med henne og hennes rapportering til departementet ligger vesentlig i 118 a, 118 b, samt i 3. sktr. B, 241.
- ⁷⁴⁰ *Røtter*, nr. 4/1993.
- ⁷⁴¹ Nils Seim til NRK 19.9.47, Pa 250 NRK, legg 4-5, RA.
- ⁷⁴² E. Rønneberg, NRK, til Røyken Forsyningsnemnd 9.10.47, samme.
- ⁷⁴³ Murphy til SD 8.3.49, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Innberetning, RA.
- ⁷⁴⁴ Ekholm til NRK 26.11.47, samme.
- ⁷⁴⁵ Murphy skrev utførlige rapporter og en sterkt kritisk innberetning i 1949. Innberetningen ble kommentert av byråsjef Liv Kluge og statsråd Aaslaug Asland. «Innberetning om heimen for norske «krigsbarn» som er ført fra Tyskland til Norge», Modum 8.3.49 av Cecilie og John Murphy, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Innberetning, RA.
- ⁷⁴⁶ Påtegning av Liv Kluge 9.11.49, av Aasland udatert, men trolig få dager senere. SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Innberetning, RA.
- ⁷⁴⁷ «Notat til byråsjefen», 26.4.48, påtegnet «Haster», SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, korrespondanse, RA.
- ⁷⁴⁸ Påskrift 26.4.48, samme.
- ⁷⁴⁹ I motsetning til funksjonærene i departementet, skrev Murphy disse begrepene alltid i anførselstegn.
- ⁷⁵⁰ I konferanse med Støren 17.4.48, notat til byråsjefen 19.4.48, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, korrespondanse, RA.
- ⁷⁵¹ Murphy til SD 20.5.48, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, korrespondanse, RA.
- ⁷⁵² «Notat til byråsjefen» 19.4.48, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, korrespondanse, RA.
- ⁷⁵³ SD til Sosialrådmannen i Oslo 22.6.48, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, korrespondanse, RA.
- ⁷⁵⁴ Sosialrådmannen til SD 28.6.48, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemssending, korrespondanse, RA.
- ⁷⁵⁵ Statsråd Aaslands påtegning var datert 11.8.48, samme.
- ⁷⁵⁶ «P.M. om 'krigsbarn' som er repatriert fra Tyskland» og «Rapport», O.B. Munch til SD 17.8.48, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945-46, RA.
- ⁷⁵⁷ Murphy til SD 19.8.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 188 a, legg Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁵⁸ «Kjære Aslaug!», fra «Din Mathilde» (Oftedal), 6.10.48, SD, Nytt 1. sktr. B, 118 a, legg Anvisninger, korrespondanse, RA.
- ⁷⁵⁹ Mathilde Oftedal 6.10.48, SD, Nytt 1. sktr. B, 118 a, legg Anvisninger, korrespondanse, RA.
- ⁷⁶⁰ Utg./48 B 15.10.48, samme.
- ⁷⁶¹ Oppholdet på 7,5 døgn kostet departementet 347 kroner, inklusive erstatning for en lampeskjerm og rensing av fem divantrekk. «Vår neste» til SD 30.12.48, SD, 3. sktr. B, 241, legg Regnskap, anvisninger, RA.
- ⁷⁶² «Innberetning om heimen for norske 'krigsbarn' som er ført fra Tyskland til Norge», skrevet på Modum 8.3.49 av Cecilie og John Murphy, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Innberetning, RA.
- ⁷⁶³ «Heimen for krigsbarn. Ekteparet Murphy.» SD, 3. sktr. B, 241, legg

- Hjemsending, hus 1948, RA.
- ⁷⁶⁴ Øksnes påtegnet at brevet til Murphy med anvisningen skulle stilles i bero til over nyttår. Merknaden fra Langholm til Øksnes er påtegnet utkastet. Jnr. 8807/48 B 29.12.48 ML, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁶⁵ Murphy til SD 27.4.49, SD, 3. sktr. B, 118 a, legg Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁶⁶ «Bebben» til «Ella» (Ellen Gjertrude Esp) 2.1.49, SD, 3. sktr. B, 118 a, legg Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁶⁷ Brevet ble vist både Aasland og Øksnes. SD til Murphy 8.1.49 (jnr. 53/49 B), SD, 3. sktr. B, 118 a, legg Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁶⁸ Murphy til SD 2.1.49, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Avlevering Murphy, RA.
- ⁷⁶⁹ Påskrift, samme.
- ⁷⁷⁰ PM av Kluge (til Øksnes) 23.2.49, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Anvisningene, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁷¹ Kluge til Murphy 7.5.49, SD, Nytt 1. sktr. A, legg Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁷² «Inneberetning om heimen for norske 'krigsbarn' som er ført fra Tyskland til Norge», skrevet på Modum 8.3.49 av Cecilie og John Murphy, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Innberetning, RA.
- ⁷⁷³ Hun var sekretær med tjenestefri fra personaldirektoratet fra 1941, fra 1947 i Flyktnings- og fangedirektoratet under SD.
- ⁷⁷⁴ SD til Murphy 8.1.49, Murphy til SD 28.3.49 og SD til Murphy 24.3.49, SD, Nytt 1. sktr. A, legg Anvisning, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁷⁵ Kluge til Murphy 4.8.49, SD, Nytt 1. sktr. A, legg Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁷⁶ «Avskrift av rapport om undersøkelse av barna på Sosialdepartementets gjennomgangsheim for krigsbarn, foretatt den 12. august 1948», av overlege O.B. Munch 17.8.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg Hjemsendelse 1948–49, RA.
- ⁷⁷⁷ «Avskrift av rapport om ... f. 1941», Murphy 2.1.49, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg Hjemsendelse 1948–49, RA.
- ⁷⁷⁸ SD til Murphy 8.1.49, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁷⁹ « ..., f. 1942», Murphy 16.3.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Avlevering Murphy, RA.
- ⁷⁸⁰ Jnr. 289/49 B, 26.1.49, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Avlevering Murphy, RA.
- ⁷⁸¹ PM av Kluge (til Øksnes), 23.3.49, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁸² Støren til Finansdepartementet 8.8.47, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 b, legg Konsepter og gjenparter, RA.
- ⁷⁸³ Fst. II til SD 12.5.48, SD, 3. sktr. B, 244, legg Regnskap, anvisninger, RA.
- ⁷⁸⁴ Jnr. utg. 1948/B, 25.11.48, SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁷⁸⁵ Notat 26.4.48 av TS. SD, 3. sktr. B, 241, legg Hjemsending, korrespondanse, RA.
- ⁷⁸⁶ Kalmar J. Øksnes hadde vært byråsjef i 3. sosialkontor B inntil han i 1946 ble beskikket som sosialattaché i Paris. Da departementet ble omorganisert i begynnelsen av 1948 og barnevernsakene ble overført til Nytt 1. sosialkontor, ble Øksnes hentet hjem som statssekretær direkte under Oftedal.
- ⁷⁸⁷ Øksnes til Finansdepartementet 24.5.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg 421–6, RA.
- ⁷⁸⁸ Meisdalshagen til Sosialdepartementet 16.6.48, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, samme.
- ⁷⁸⁹ Fd. jnr. 3347/1948 C, 13.9.48 og Jnr. 5817/58 B, 18.10.48, samme.
- ⁷⁹⁰ Fd. jnr. 3999/1948 C, 22.11.48, samme.

- ⁷⁹¹ Jnr. 4373/49 A, 21.10.49, samme.
- ⁷⁹² «Notat til byråsjefen», 26.1.50, samme.
- ⁷⁹³ F.D. Jnr. 91/50-G, samme.
- ⁷⁹⁴ «Oppgave over barn som er sendt heim fra Tyskland pr. 11. januar 1949», SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg Hjemsendelse 1948–49, RA.
- ⁷⁹⁵ SD til Murphy 8.1.49, SD, Nytt 1. sktr. A, 118 a, legg Anvisninger, korrespondanse 1949, RA.
- ⁷⁹⁶ Støren til Murphy 26.1.49, SD, Nytt 1. sktr. A, 125, legg Avlevering Murphy, RA.
- ⁷⁹⁷ Simonsen 1998, s. 274–288, Seip 1994, s. 60–64.
- ⁷⁹⁸ Seip 1994, s. 73–74.
- ⁷⁹⁹ Simonsen/Ericsson 2004, s. 57.
- ⁸⁰⁰ Dr. med. L. Stoltenberg, som ble konsultert da forslaget kom, ga NRK råd ut fra denne vurdering. Landsstyreprotokoll 10.8.45, Pa 250, 86, legg 5–II, Ra.
- ⁸⁰¹ Frydenberg til Rørholt 1.12.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸⁰² Rørholt til SD 16.1.46, Pa 250, 103, legg 5–4, RA.
- ⁸⁰³ Det skjedde en sterk reduksjon i mai, men tallene er vanskelig å kontrollere. Departementet hevdet i en orientering til Stortingets sosialkomité i 1946 at det pr. 8.5.45 hadde vært 200. SD 27.9.46, 3. sktr. B, 243 b, legg Godthåp 1945–46, RA.
- ⁸⁰⁴ *En hvitbok* s. 158 (48) og s. 162 (52).
- ⁸⁰⁵ KBU til 3. sktr, SD 14.7.45, 3. sktr B, 243, legg Forsk. korr, RA.
- ⁸⁰⁶ Referat fra møte 12.7.45, SD, 3. sktr. B, 243, legg KB-møtereferater, RA.
- ⁸⁰⁷ Fjogstad til Ødegård 26.7.45, 3. sktr. B, 243 b, legg Godthåp 1945–46.
- ⁸⁰⁸ Den eneste som protesterte mot dette var pastor Ingvald Carlsen, ikke fordi han var mot undersøkelsene, men fordi han etter henvendelse fra de tidligere eierne, støttet at disse snarest måtte få eiendommen tilbake.
- ⁸⁰⁹ Rørholt 3.7.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸¹⁰ Hansteen til NRK 7.7.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸¹¹ «Meddelelse til landsstyrets medlemmer», 18.7.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸¹² Fjogstad til «Norske militærmisjon» 19.7.45, 3. sktr. B, 243 b, legg Godthåp 1945–46, RA.
- ⁸¹³ Samme, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸¹⁴ PM «Godthåb» med påskrift «Haster meget!», 3.8.45, 3. sktr. B, 243 b, legg Godthåp 1945–46, RA.
- ⁸¹⁵ «Godthåb barneheim» 3.8.45, utkast ved Fjogstad, 3. sktr. B, 243 b, legg Anbringelse 1945–46, RA.
- ⁸¹⁶ Øksnes til Rørholt, 7.8.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸¹⁷ Fjogstad til «Norske militærmisjon» 19.7.45, 3. sktr. B, 243 b, legg Godthåp 1945–46, RA.
- ⁸¹⁸ *Arbeiderbladet* 14.6.45.
- ⁸¹⁹ Røde Kors' oversøster bestilte 200 navnermerker. NRKs barnehjelpssentral 4.8.45, Pa 250, legg 5–II, RA.
- ⁸²⁰ Fylkesmannen i Oslo og Akershus til NRK 12.7.45, med påskrift. Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸²¹ Spedbarnhjemmet holdt til i Rolf Stenersens rekvirerte villa i Tuengen Allé 10 c. Samme.
- ⁸²² Rørholt til «Fjogstad» 28.7.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA. Skrivefeilen tyder på at Rørholt ikke kjente Fjogstad, som på dette tidspunktet arbeidet daglig med krigsbarna. Egentlig skrev han Heistadmoen, men det må være feil, det dreier seg trolig om de samme barna fra Helgelandsmoen.
- ⁸²³ Søster Marie Mathiesen til SD 15.8.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸²⁴ Øksnes til Rørholt 7.8.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸²⁵ «Notat for Meinich» 22.8.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸²⁶ Referat 30.9.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.
- ⁸²⁷ PM av Rørholt 8.11.45, Pa 250, 86, legg 5–II, RA.

- ⁸²⁸ Rørholt til Moum 9.11.45, Pa 250, 86, legg 5-II, RA.
- ⁸²⁹ Rapport 12.12.45 fra Gudrun Eggen, Pa 250, 86, legg 5-II, RA.
- ⁸³⁰ Frydenberg til Rørholt 1.12.45, Pa 250, 86, legg 5-II, RA.
- ⁸³¹ Rørholt til landsstyrets medlemmer 7.12.45, Pa 250, 86, legg 5-II, RA.
- ⁸³² Se også Simonsen/Ericsson 2004, s. 60-69.
- ⁸³³ Referatene i SD, 3. sktr. B, 243, legg KB-møtereferater, RA.
- ⁸³⁴ *St. prp. nr. 1 (1945-46)*, s. 14.
- ⁸³⁵ En konvolutt med en rekke slike henvendelser til Godthåp ligger i arkivet til Røde Kors. Pa 250, 86, legg 5-II, RA.
- ⁸³⁶ I kopibøkene skal det meste av utgående brev foreligge. De 15 sakene samt øvrige saker fra november finnes i kopibok 71, 1945, SD, 3. sktr. B, RA.
- ⁸³⁷ Jnr. 3702/45 B, 17.11.45, SD, 3. sktr. B, kopibok 71, RA.
- ⁸³⁸ Det dreide seg om 3 kvinner som hadde fått sine barn anbrakt på Oslo kommunale husmorskole. Jnr. 3651/45, jnr. utg., B, 16.11.45, SD, 3. sktr. B, kopibok 71, RA.
- ⁸³⁹ Jnr. 3800/45 B, 26.11.45, 3. sktr. B, kopibok 71, RA.
- ⁸⁴⁰ «Anbringelse av krigsbarn» GM (Gerd Moum) 21.11.45, SD, 3. sktr. B, kopibok 71, RA.
- ⁸⁴¹ Rørholt til Oslo Røde Kors 21.12.45, Pa 250, 86, legg 5-II, RA.
- ⁸⁴² F. eks. Statens overlege for sinnsykevesenet, Irmelin Christensen, til SD 23.7.46 og *Budsjett-innst. S. nr. 351*, 1.10.46, begge i SD, Nytt 1. sktr. A, 243, legg Åndssvake 1946-47, RA.
- ⁸⁴³ E. Rønneberg til SD, 24.6.46, Pa 250, 103, legg 5-4, RA.
- ⁸⁴⁴ A. Smith til SD, 20.12.45, 3. sktr. B, 243 b, legg Godthåp 1945-46, RA.
- ⁸⁴⁵ Den alminnelige avdeling til Sinnshygienekontoret 3.1.46, SD, 3. sktr B, 243, legg Åndssvake 1945-46, RA.
- ⁸⁴⁶ Irmelin Christensen til SD 8.2.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945-46, RA.
- ⁸⁴⁷ Notat av Moum 11.2.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945-46, RA.
- ⁸⁴⁸ Påskrift, samme.
- ⁸⁴⁹ «Anbringelse av åndssvake krigsbarn fra Godthaab og Moldegaard» av GM 8.3.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945-46, RA.
- ⁸⁵⁰ Påskrift på «PM. Heim for åndssvake krigsbarn» 18.3.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945-46, RA.
- ⁸⁵¹ Vedrørende de ulike alternativene, se Borgersrud 2004, s. 296.
- ⁸⁵² Oligofreni er en eldre betegnelse på psykisk utviklingshemming. Når det gjelder de psykiatriske klassifiseringsbegrepene, se Simonsen/Ericsson 2004, s. 40-43.
- ⁸⁵³ SD til Helsedir. 4.6.46, SD, 3. sktr. B, kopibok 78, RA.
- ⁸⁵⁴ PM «Tyskerbarna» av Irmelin Christensen 27.6.46, SD, HD, H4, legg 61, RA.
- ⁸⁵⁵ Jnr. 3662/46 B 5.7.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945-46, RA.
- ⁸⁵⁶ «Registrering av krigsbarn», SD til KUD 8.7.46, SD, 3. sktr. B, kopibok 79, RA.
- ⁸⁵⁷ SD informerte Avviklingsstyret for AT om beslutningen muntlig 17.7.46 og skriftlig dagen etter. SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945-46, RA.
- ⁸⁵⁸ Christensen til alm. avd. 30.7.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945-46, RA.
- ⁸⁵⁹ Om det s.k. Magdalenaasylet, se Ericsson/Simonsen 2004, s. 59.
- ⁸⁶⁰ *St. prp. nr. 68 (1947)*.
- ⁸⁶¹ Med 375 kroner pr. barn, som skulle dekke utgifter til drift uten leie. Månedsbetalingen etter overføringen 1.8.46 ble fastlagt til 75 kroner pr. mnd, inklusive alle utgifter.
- ⁸⁶² Christensen til Gløersen 13.7.46, SD, HD, H 4, kopibok 27, RA.
- ⁸⁶³ Provisorisk anordning av 18.5.40 og kgl.

- res. av 28.4.44.
- ⁸⁶⁴ St. prp. nr. 68 (1947).
- ⁸⁶⁵ Det var avsatt kr 75 000 på kap. 427. SD til Helsedirektoratet 4.6.46, SD, 3. sktr. B, 243, kopibok 78, RA.
- ⁸⁶⁶ Christensen til SD 30.7.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945–46, RA.
- ⁸⁶⁷ Den alm. avd. til Helsedirektoratet 3.9.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945–46.
- ⁸⁶⁸ SD til Munch 24.7, Munch til SD 5.8, Notat «S.O» 9.9.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945–46, RA.
- ⁸⁶⁹ SD til EHH 19.9.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945–46, RA.
- ⁸⁷⁰ «Merkn.» på notat 16.8.46 med påskrift «Haster», SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945–46, RA.
- ⁸⁷¹ «Åndssvake krigsbarn» til SD 13.8. med ret. til Helsedirektoratet 19.8.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945–46, RA:
- ⁸⁷² I hht. Notat av psykolog Nils Haus ved Avdeling for voksenhabilitering ved Akershus universitetssykehus (udat.), kan det dreie seg om 13 krigsbarn i perioden 1949–81.
- ⁸⁷³ Fjermeros 4.2.05.
- ⁸⁷⁴ Fjermeros 1998, s. 15–18, 48–49.
- ⁸⁷⁵ Fjermeros 4.2.05.
- ⁸⁷⁶ Rapporter fra siste del av 1930-tallet, SD, HD, H 4, legg Oppg. over å. 46, RA.
- ⁸⁷⁷ Fjermeros 1998, s. 27.
- ⁸⁷⁸ Simonsen/Éricsson 2004, s. 45–46.
- ⁸⁷⁹ *Aftenposten* 6.7.46.
- ⁸⁸⁰ «Inspeksjon av fru Hjorths pleiehjem sammen med helsekomiteen den 28. juni 1946» av I. Chr., SD, HD, H 4, legg Oppg. over å. 46, RA.
- ⁸⁸¹ Simonsen 1998, s. 310.
- ⁸⁸² Ording, II, 2003, s. 120.
- ⁸⁸³ Fjermeros 1998, s. 39.
- ⁸⁸⁴ St.prp. vedr. leie og sen. kjøp, vedtatt i statsråd 28. mars 1947, som opprettet et eget kapittel i statsbudsjettet for den nye institusjonen.
- ⁸⁸⁵ 7.3.46 hadde Emma Hjorths Hjem 338 pasienter, i hht. en rapport, SD, HD, H 4, legg Oppg. over å. 46, RA. En ny anstalt antok man skulle ha 11–1200. Arbeidet med åndssvake, se SD, HD, H 4, legg 6000–6003, sentralanstalt, div. legg, amme.
- ⁸⁸⁶ Simonsen/Éricsson 2004, s. 68.
- ⁸⁸⁷ Simonsen 1998, s. 357–380.
- ⁸⁸⁸ Overlege Hans Otto Wildenskov i *Aftenposten* i 1946. Simonsen/Éricsson 2004, s. 56.
- ⁸⁸⁹ Birgit Kirkebæk har gitt en gjennomgang av danske åndssvake som trusselbilde i *Da de åndssvage blev farlige*, 1993, hvor hun særlig konsentrer seg om den danske sentralinstitusjonen De Kellerske Anstalter. I 1997 kom hun med *Defekt og deporteret. Livø-anstalten 1911–1961*, som beskriver interneringsanstalten for menn, og i 2004 *Letfærdig og løsaktig – kvindeanstalten Sprogø 1923 – 1961*.
- ⁸⁹⁰ Simonsen 1998, s. 357–396.
- ⁸⁹¹ Simonsen 1998, s. 384.
- ⁸⁹² Simonsen 1998, s. 373.
- ⁸⁹³ Simonsen 1998, s. 362–364 og 363.
- ⁸⁹⁴ Simonsen 1998, s. 388 og 389.
- ⁸⁹⁵ Begrepet «åndssvakhet» var med sitt lave presisjonsnivå omstridt også før krigen. Senere ble «evnevikhet» tatt i bruk om lettere åndssvakhet. En senere fellesbetegnelse var «psykisk utviklingshemming».
- ⁸⁹⁶ Simonsen 1998, s. 382 og 392.
- ⁸⁹⁷ Simonsen 1998, s. 359.
- ⁸⁹⁸ Overlege Einar Haugen ved Lier Asyl mente å dokumentere at 63 % av skolehjemsbarna var åndssvake. Simonsen 1998, s. 363.
- ⁸⁹⁹ Formelt og administrativt ble det avgjort, etter at lov om spesialskoler trådte i kraft i 1952, at barn og unge med IQ mellom 50 og 75 skulle høre til skolene for evneveike, mens de med IQ under 50 hørte til i åndssvakeomsorgen. Simonsen 25.8.04.
- ⁹⁰⁰ Forholdene ved tyske medisinske institusjoner i Norge er ikke

- vitenskapelig undersøkt.
- ⁹⁰¹ Dr. Annelise Brantner og ektemannen, Franz Brantner, var begge Wehrmachtansatte på Godthåp. Opplysninger om deres forhold til SS er ikke framkommet. DOBN, 80, legg liste over ektepar, RA.
- ⁹⁰² Brantner utarbeidet også vaksinasjonsattester, som er datert i juli 1945. SD, 3. sktr. B, 243 b, legg Godthåp 1945–46, RA.
- ⁹⁰³ For flere detaljer, se Borgersrud 2004, s. 310.
- ⁹⁰⁴ Til fattigstyret 11.2.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945–46, RA.
- ⁹⁰⁵ Til SD 13.2.46, samme.
- ⁹⁰⁶ Øksnes til fattigstyret 25.4.46, samme.
- ⁹⁰⁷ Til helserådet 2.5.46, samme.
- ⁹⁰⁸ Helserådet 24.5.46, samme.
- ⁹⁰⁹ Statens Vanføreomsorg 4.6.46.
- ⁹¹⁰ Thingstad 11.6.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945–46, RA.
- ⁹¹¹ Øksnes 19.6.46 til fattigstyret, samme.
- ⁹¹² Påskrift «merkna» i omslagsdokument, merket 18.6.46 GM (trolig Gerd Moum), som henviser til brev fra Justisdepartementet av 4.7.46, samme.
- ⁹¹³ E. Listou til SD 10.7.46, samme.
- ⁹¹⁴ Krefting til fattigstyret 27.7.46, samme.
- ⁹¹⁵ Påskrift, samme sted.
- ⁹¹⁶ E. Listou til SD 19.8.46, SD, 3. sktr. B, 243, legg Åndssvake 1945–46, RA.
- ⁹¹⁷ Alf Faanes til Alm. avd. i SD, 8.9.46, samme.
- ⁹¹⁸ En gjennomgang av hvor de ulike dokumentene befinner seg i dag, er gitt i Borgersrud 2004, s. 312.
- ⁹¹⁹ Granskingskommissjonen av uetisk medisinsk forskning oppgir i 2003 at de kun fant materiale om sju barn. NOU 2003: 33, s. 52.
- ⁹²⁰ Kildeangivelsene i notene følger innregistreringsnumrene på EHH, som består av firesifrede tall. Disse er anonymisert ved at registreringsnumrene er erstattet med «reg.nr.». Navn på personer er erstattet med «navn», datoer på innførsler med «dato» og kildeidentifikatorer som serie, boks eller legg med «arkivbestand». Navn på institusjon, skole el. sykehus er endret til «institusjon», «skole» osv.
- ⁹²¹ Fastsettelsessøksmål mot staten ved Oslo Byrett med dom 16.11.01 for krenkelse av Den europeiske menneskerettskonvensjon av 1953. Staten ved SHD ble brifunnet, uten at noen realitetsprøving var foretatt.
- ⁹²² Inntaksnummer (reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹²³ Omstendighetene rundt svangerskapet og fødselen framgår av et registerkort fra barnets klientmappe, påført «Aktnr. (reg.nr.)», (reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹²⁴ Sykejournal 43, RH/B.avd, 46, RA.
- ⁹²⁵ Såkalt «medfødt svakhet» var den viktigste dødsårsaken blant barn i første leveår før andre verdenskrig. Det er imidlertid uklart hva sykehuslegene faktisk foretok seg med dem. Professor i hygiene, Carl Schiøtz illustrerte holdningen til disse barna i sin *Lærebok i hygiene*, hvor dødsfall blant nyfødte med «arveskader « ble kalt «ønskelige», i hht. Schiøtz 1937, s. 330. Simonsen 26.8.04.
- ⁹²⁶ Journalinnførsel (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹²⁷ Journalinnførsel (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹²⁸ Symptomer som likner på symptomene ved Parkinsons sykdom, men som i diagnostisk forstand ikke har noe med Parkinsons sykdom å gjøre.
- ⁹²⁹ Journalinnførsel (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹³⁰ Notat udat (navn, reg.nr.), notat (dato) av (navn), notat (dato) av (navn), notat (dato) av (navn), EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹³¹ Fra «Innkalling til behandlingsmøte, avd. Kastet, (dato, reg.nr.), EHH, AHUS/VHAB.

- ⁹³² Sosialdepartementet ga 25.4.67 egne «Forskrifter om begrenset adgang til bruk av tvangsmidler og om forbud mot korporlig refselse innen åndssvakeomsorgen og epilektikeromsorgen», hvor tvangsmidler ble definert (§1) som isolat, mekaniske midler og farmakologiske midler. Forbud mot tvangsmidler som straff ble gitt en egen paragraf (§4). Det ble også innført påbud om føring av tvangsmiddelprotokoll (§6). Forbudet mot all form for korporlig refselse ble innskjerpet (§7). Helt siden starten hadde det vært forbud mot bruk av korporlig straff ved Emma Hjorth. Munch innskjerpet forbudet i en egen instruks for institusjonen 2.5.67. Både SDs forskrifter og Munchs instruks ble fornyet og innskjerpet flere ganger inntil nedleggningen av institusjonen. Forskriftene og instruksene ble klebet inn i tvangsmiddelprotokollene. EHH, H-tvangsmiddelprotokoller (Juvet, Skaret, Kastet og Solbakken), SAO.
- ⁹³³ Journalinnførsel (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹³⁴ Rapport om (reg.nr., dato), EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹³⁵ Rapport (dato, reg.nr.), EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹³⁶ Journal (dato, reg.nr.), EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹³⁷ Informanten ønsker å være anonym.
- ⁹³⁸ Gunvald 1967.
- ⁹³⁹ «Sol-saken» ble tatt opp i pressen i flere omganger, sist i *Arbeiderbladet* som i perioden 7.4.90-22.6.92 brakte en rekke artikler. Oppslagene i avisen ble innklagd av en av de impliserte pleierne ved Emma Hjorth til Pressens Faglige Utvalg. PFU begrenset seg i vedtak 19.1.93 til å uttale at det var uheldig at avisens reporter hadde fortsatt å dekke saken etter at hun hadde etablert et privatforhold til en annen av sakens impliserte, en tidligere pleier ved Emma Hjorth.
- ⁹⁴⁰ «Sammendrag for (reg.nr.), trolig utfylt av Munch (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁴¹ Psykologiske prøver (dato), Bühlers test (navn, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁴² Journalinnførsler (dato, dato og dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁴³ Fødselsattest for (reg.nr.) til Sentralregisteret for åndssvake, OBM (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁴⁴ Oberschwester NS A. Falkenburg , Stalheim, 7.9.44 til Abt. Lebensborn, (reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁴⁵ Journalinnførsler (dato og dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁴⁶ Bühlers prøver, testet av (navn, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁴⁷ Pyknisk kroppstype, her i hht. Kretschmers typologi (1926), betydde en tett, fetladen kroppstype. Kretschmer mente at manisk-depressive ofte var pyknikere. Teorien ble ansett som uholdbar tidlig på 1970-tallet.
- ⁹⁴⁸ Journalinnførsel (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁴⁹ Alumn, av lat. Alumnus, fostersønn, tidl. brukt om barn i anstalter. I journalene på EHH brukes begrepet av og til i stedet for «pasient» og «klient». Bruken av begrepet belyser tvetydigheten i omsorgen. Utad ønsket man å gi inntrykk av omsorg, mens «klient» og «pasient» mer ga assosiasjoner i retning av umyndiggjøring og sykdom.
- ⁹⁵⁰ EHH til Direktoratet for spesialskolene (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁵¹ Dr. (navn, dato) til Direktoratet for spesialskolene, (reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁵² Journalinnførsel (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.

- ⁹⁵³ Psykologiske tester (år, år og år), alle med Terman-Merrill form L, (reg.nr.), anonymisert.
- ⁹⁵⁴ Marie Pedersen til skoledirektøren (navn, reg.nr.), anonymisert.
- ⁹⁵⁵ Rapport fra (navn, dato, reg.nr.), EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹⁵⁶ Journalinnførsel (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁵⁷ Journalinnførsel (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁵⁸ Til Følid (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁵⁹ Det framgår av regler som departementet fastsatte for Lov om barnetrygd av 24.10.46, § 1. Midlene skulle i hht. samme innsettes på kontoer pålydende hvert enkelt barns navn, som skulle gjøres regnskap for. Øksnes/Langholm 1958, s. 398–399.
- ⁹⁶⁰ Bestyreren til EHH (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁶¹ Spørsmålet om spesialskolene burde ha rett til å disponere slike private midler, hadde vært tatt opp flere ganger, men var avvist av departementet. Et alternativ var at den enkelte elev sammen med familie, pårørende eller verge disponerte dem.
- ⁹⁶² Til KUD, (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁶³ (Navn, dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁶⁴ Psykologiske prøver 26. og 27.4.60 etter Terman-Merrill, viste IQ 65, (reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁶⁵ (Navn) til Følid (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁶⁶ Journalinnførsel av OBM (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁶⁷ Anonymisert.
- ⁹⁶⁸ Anonymisert.
- ⁹⁶⁹ «Norske åndssvakehjem har alltid hatt et meget variert klientel, særlig blant barna. Det er kommet inn, ofte avvist fra spesialskolene, mange barn og unge med svære, følelsesmessige forstyrrelser, men med forholdsvis moderat intelligenssvikt, endog nærmest normalbegavete.» Munch i *Festskrift til helsedirektør Karl Evang på 60-årsdagen*, Oslo 1962, s. 52.
- ⁹⁷⁰ Rapport (dato-dato) av (navn, reg.nr.), EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹⁷¹ Egil Egeland til Helsedirektoratet (dato, reg.nr.), EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹⁷² Egil Egeland (dato, reg.nr.) EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹⁷³ Reidar Weihe til Fylkesmannen i Oslo og Akershus (dato, reg.nr.), EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹⁷⁴ Egeland til Helsedirektoratet (dato, reg.nr.), EHH, AHUS/VHAB.
- ⁹⁷⁵ Journalinnførsel (dato) av OBM, (reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁷⁶ Følid til skolestyret (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁷⁷ Munch til (navn, dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁷⁸ OBM til overlegen ved (institusjonen, dato, reg.nr., bestand), EHH, SAO.
- ⁹⁷⁹ OBM (dato, reg.nr., arkivbestand), EHH, SAO.
- ⁹⁸⁰ Anonymisert.
- ⁹⁸¹ (Dato) fra EHH v/ res.lege (navn) til kir. avd. ved (sykehus, reg.nr., arkivbestand.), EHH, SAO.
- ⁹⁸² To informanter som ønsker å være anonyme.
- ⁹⁸³ For et grovt anslag kan vi legge til grunn at minst 30 krigsbarn var i omsorgen på landsbasis. Dette tallet er trolig for lite. Vi må anta at det i årene etter 1947også var krigsbarn i andre institusjoner enn Emma Hjorth. I 1952 var det totalt ca.1200 i omsorgens 23 institusjoner. Det er imidlertid ikke helt korrekt å sammenlikne med normalbefolkningen, fordi alderssammensetningen på Emma Hjorth eller i omsorgen på landsbasis neppe svarte til normalbefolkningens, pga. høy og tidlig dødelighet. Et anslag av krigsbarn kan settes til 10 000 av en totalbefolkning på 3,6 mill (1960). Sammenlikningen viser da:

- Krigsbarns andel av totalbefolkningen: 10 000 / 3 600 000 = 0,3 % (ca)
 Krigsbarn i omsorgen i forhold til alle krigsbarn: 30 / 10 000 = 0,3 %
 Krigsbarns andel av omsorgen: 30/12 00 = 2,5 %
 Omsorgens andel av totalbefolkningen: 1 200 / 3 600 000 = 0,03 %
- ⁹⁸⁴ Lov om barn nr. 3 av 10. april 1915.
- ⁹⁸⁵ Pr. 1.1.54 hadde 127 kommuner innført mors- eller alderstrygd, av disse 35 bykommuner. Utkast til Ot.prp. om forsørgerstrygd av Leif Østen 19.2.55, SD, 2. tktr. S, D-229, legg Ot.prp. 1955, RA.
- ⁹⁸⁶ Under 100 av disse barna hadde amerikanske eller britiske fedre.
- ⁹⁸⁷ Antallet virkelig fødte 1940-46 minus antall forventet i samme periode på basis av gjennomsnittstall 1936-40 utgjør 5200.
- ⁹⁸⁸ «Study on illegitimate Children of Forces stationed outside their home countries, with special references to coloured children», SD 17.4.52 til generalsekretær Georges Thélin, International Union for Child Welfare, SD, Nytt I. sktr. A, 106, legg Diverse, RA.
- ⁹⁸⁹ Øksnes/Langholm 1958, s. 396.
- ⁹⁹⁰ *Ot.prp. 16 1945-46* 4.1.4 og *Utkast til lov om barnetrygd med motiver*, proposisjoner og meldinger, Stortingsforhandlinger 1946, s. 1-10 og s. 1-190.
- ⁹⁹¹ *Ot.prp. 127 1945-46*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meldinger, 1945-46.
- ⁹⁹² *Ot.prp. 127 1945-46*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meldinger, 1945-46, s. 5.
- ⁹⁹³ *Ot.prp. 127 1945-46*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meldinger, 1945-46, s. 7.
- ⁹⁹⁴ Sak nr. 7. *Innstilling fra sosialkomiteen om lov om barnetrygd* (innst. O. XII) 4.10.46, Forhandlinger i Odelstinget nr. 71, s. 561, Stortingsforhandlinger, 1945-46.
- ⁹⁹⁵ Trondheim kommune, Sosialtrygden 17.3.50 til trygdestyret, SD, 1, 1. tktr T, legg §2 1950-54, RA.
- ⁹⁹⁶ SD til Trondheim trygdenemnd 21.3.50, samme.
- ⁹⁹⁷ Jnr. 1329/50 T Bf 1.6.50, samme.
- ⁹⁹⁸ Trygdekontoret til SD 16.10.50, samme.
- ⁹⁹⁹ SD til UD 24. og 26.10.50, samme.
- ¹⁰⁰⁰ RKs Suchdienst Hamburg til det norske konsulat i Frankfurt a. M. 9.1.51, samme.
- ¹⁰⁰¹ SD til Trondheim sosialtrygd 7.2.51, SD, 1, 1. tktr T, legg §2 1950-54, RA.
- ¹⁰⁰² Haakon Nord til UD 1.3.51, samme.
- ¹⁰⁰³ Militærmisjonen til UD 25.5.51, samme.
- ¹⁰⁰⁴ Påskrift på samme datert 15.6.51, signert OC, samme.
- ¹⁰⁰⁵ Einar Sletvold til SD 31.1.51, samme.
- ¹⁰⁰⁶ SD til trygdekontoret 7.2.51, samme.
- ¹⁰⁰⁷ Jnr. 1642/51 T, SD, 1, 1. tktr T, legg §2 1950-54, RA.
- ¹⁰⁰⁸ Jnr. 2307/51 Bt, SD, 1, 1. tktr. T, legg § 1 1951-54, RA.
- ¹⁰⁰⁹ Jnr. 1976/51 Bt, SD, 1, samme.
- ¹⁰¹⁰ Jnr. 2107/51 Bt, samme.
- ¹⁰¹¹ Jnr. 4234/51 Bt, samme.
- ¹⁰¹² Her tok departementet feil. Det var ikke noe krav om å søke fra utlandet i bestemmelsene om gjenerverv som kom i 1950. Instruksjonen kunne bare ha som formål å skape ekstra vanskeligheter for en vanskeligstilt kvinne.
- ¹⁰¹³ Jnr. 4695/51 Bt, samme.
- ¹⁰¹⁴ Jnr. 3856/51 Bt, samme.
- ¹⁰¹⁵ Trygdenemnda til SD 3.9.51, 1, SD, 1. tktr. T, 2, legg § 1 1951-54, RA.
- ¹⁰¹⁶ SD til trygdenemnda 27.9.51, samme.
- ¹⁰¹⁷ Jnr. 5297/51 Bt, samme.
- ¹⁰¹⁸ Lov av 29.6.51 om endringer i barnetrygdloven, med virkning fra 1.4.51. Se jnr. 1962/51 Bt.
- ¹⁰¹⁹ *Hvitbok* s. 261 (149).
- ¹⁰²⁰ «Lov om krigsbarn», Ot.prp. 46/47,

- SD, Nytt i. sktr. A, Da-109, legg Lovendring 48–49, RA.
- ¹⁰²¹ Frydenberg 6.5.47, SD, 3. sktr. B, 243, legg Ot.prp., RA.
- ¹⁰²² Rundskriv A nr. 14 av 23.11.46, SD, Nytt i. sktr. A, Da-109, legg Innkreving 48–62, RA.
- ¹⁰²³ Kåre Olsen skriver at det bare dreide seg om å sende inn oversikter over sakene, men det er ikke riktig. Sakenes dokumenter ble rent fysisk sendt inn til departementet. Olsen 1998, s. 418.
- ¹⁰²⁴ Antallet på 6000 er oppgitt i «Merknader til to nye forslag ...» 22.6.49, SD, Nytt i. sktr. A, Da-106, legg Diverse, RA. Av en udatert fylkesoversikt framgår at det først kom inn 5763 saker og deretter noen til, slik at summen ble 6131, «Krigsbarn. Antall saker sendt inn fra fylkene», SD, Nytt i. sktr. A, Da-106, legg Ekspedert fylkene, RA.
- ¹⁰²⁵ Til SD 31.8.45, SD, 3. sktr. B, 242, legg «Jnr. 7585/48 B», RA.
- ¹⁰²⁶ Til SD 30.1.46, samme.
- ¹⁰²⁷ Til SD 29.6.46, samme.
- ¹⁰²⁸ Til SD 20.11.47, samme.
- ¹⁰²⁹ Til SD 4.2.48, samme.
- ¹⁰³⁰ Til fylkesmannen 15.3.48, samme.
- ¹⁰³¹ Til herredsretten 11.5.48, samme.
- ¹⁰³² «Lov om forsorg for barn av 10.4.1915», § 8. Øksnes/Langholm, 1958, s. 361.
- ¹⁰³³ «Notat. Statskassens refusjon etter § 8 ... med henblikk på krigsbarnsakene» 16.1.50, SD, Nytt i. sktr. A, 112, legg Hjelpesaker, RA.
- ¹⁰³⁴ Stavanger byrett til SD 12.12.46, SD, 3. sktr. B, 242, legg Jnr. 5267/47 B, RA.
- ¹⁰³⁵ SD til Stavanger byrett 31.7.47, samme
- ¹⁰³⁶ «Hvor er dokumentene? Finn hjelpesaken her,» skrev Moen 29.9.47 på utkastet til følgeskriv, samme.
- ¹⁰³⁷ Understreket i originalen.
- ¹⁰³⁸ *En hvitbok* s. 257 (145) og 266 (154).
- ¹⁰³⁹ *En hvitbok* s. 255 (143) og 261 (149).
- ¹⁰⁴⁰ O. C. Gundersen til SD 20.11.46, SD, 3. sktr. B, 221, legg Barnelovene 38–47, RA.
- ¹⁰⁴¹ *Aftenposten* 28.2.47.
- ¹⁰⁴² SD til sorenskriveren 11.3.47, SD, 3. sktr. B, 242, legg Jnr. 1868/47 B, RA.
- ¹⁰⁴³ Asgeir Jørum til SD 3.2.47, SD, Nytt i. sktr. A, 109, legg Innkreavn. 48–62, RA.
- ¹⁰⁴⁴ Cappelen til SD 19.2.47, SD, Nytt i. sktr. A, 109, legg Innkreavn. 48–62, RA.
- ¹⁰⁴⁵ Landsmøtet var 14.-15.6.48. Norsk Kvinnesaksforening til SD 17.6.48, *Ot.prp. nr. 37 1949*, s. 3, Stortingsforhandlinger 1949.
- ¹⁰⁴⁶ Brev til SD 18.10.48, samme. s. 3.
- ¹⁰⁴⁷ *Ot.prp. nr. 37 1949*, s. 4, Stortingsforhandlinger 1949.
- ¹⁰⁴⁸ JD til SD 5.2.49, samme.
- ¹⁰⁴⁹ *Ot.prp. nr. 37 1949*, Stortingsforhandlinger 1949.
- ¹⁰⁵⁰ Justisnemnda var betegnelse på Justiskomiteens sekretariat, bestående av formann, saksordfører og sekretær.
- ¹⁰⁵¹ «Ramndals forslag» er udatert, men ble trolig levert 19./20. 6.49, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Diverse, RA.
- ¹⁰⁵² «Merknader til de to nye forslag til endring i reglene om offentlig kungjoring i farskapsaker» 22.6.49, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Diverse, RA.
- ¹⁰⁵³ Justisnemnda 7.7.49, *Innst. O. nr. 184*, Innstillinger m.v., Stortingsforhandlinger 1949.
- ¹⁰⁵⁴ *Sak nr. 5 19.7.49*, tidende O. & L., s. 533, Stortingsforhandlinger 1949.
- ¹⁰⁵⁵ «Lov om krigsbarn», *Ot.prp. 46/47*, SD, Nytt i. sktr. A, legg Lovendring 48–49, RA.
- ¹⁰⁵⁶ *Innst. O. nr. 184*, Stortingsforhandlinger 1949, Innstillinger, s. 230.
- ¹⁰⁵⁷ «Krigsbarnsakene», udatert, trolig november 1949, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Diverse, RA.
- ¹⁰⁵⁸ «Behandlingen av farskapsaker om krigsbarn», 2.12.49, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Diverse, RA.
- ¹⁰⁵⁹ Forslag til brev til UD 11.11.49 av FH,

- SD, Nytt i. sktr. A, legg Ekspedert fylkene, RA.
- ¹⁰⁶⁰ Høvik inkluderte også uriktig forslaget om at faren ikke skulle ha arverett etter barnet, blant de uaktuelle forslagene. Dette forslaget ble imidlertid vedtatt.
- ¹⁰⁶¹ §8 i lov nr. 3 av 10.4. 1915, note 10 i Wieseners kommentarutgave. Wiesener 1934.
- ¹⁰⁶² Gjennomgangen for Bergen/ Hordaland ligger i SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Diverse, RA. Østfold-studien er ikke funnet.
- ¹⁰⁶³ «Krigsbarnsakene», 15.10.49 av FH, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Ekspedert fylkene, RA.
- ¹⁰⁶⁴ Justisminister O. C. Gundersen til SD 15.3.50, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Diverse, RA.
- ¹⁰⁶⁵ Det var den gamle ordningen med såkalt «svak adopsjon».
- ¹⁰⁶⁶ «Merknader til ...», 17.3.50, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Diverse, RA.
- ¹⁰⁶⁷ Øksnes til sorenskriveren i Gjerpen 1.2.50, SD, Nytt i. sktr. A, 115, legg Hjelpesaker, RA.
- ¹⁰⁶⁸ Jnr. 14/50 A, notat av FH 5.1.50, SD, Nytt i. sktr. A, 118 a, legg Farskapssaker 1949–50, RA.
- ¹⁰⁶⁹ «Rundskriv A nr. 39» 15.8.50 undertegnet Øksnes, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Ekspedert fylkene, RA.
- ¹⁰⁷⁰ Øksnes til UD 12.10.50, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Ekspedert fylkene, RA.
- ¹⁰⁷¹ Senere noterte han i margin på SDs kopi at det var kommet inn ca. 60 000 kroner i 1952, og at man ventet ca. 50 000 kroner for 1953.
- ¹⁰⁷² Prosessen er mer inngående beskrevet i Borge/Borgersrud 1999, s. 43–71.
- ¹⁰⁷³ Administrasjonskontoret 2.12.50, 8.25.1, Nytt i. Sosialkontor A, 109, SD, RA.
- ¹⁰⁷⁴ Bekanntmachung nr. 9 zum ND-Rundschreiben Nr.13/50, Bundesminister für Wirtschaft 13.6.51, samme.
- ¹⁰⁷⁵ SD til Vest-Agder fylke 25.7.50, samme.
- ¹⁰⁷⁶ «Rundskriv A nr. 42» 18.12.50, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Diverse, RA.
- ¹⁰⁷⁷ «Rundskriv A nr. 45» 13.5.52, SD, Nytt i. sktr. A, 106, legg Diverse, RA.
- ¹⁰⁷⁸ Deutsches Institut für Jugendhilfe fram til 1953, senere Deutsches Institut für Vormundchaftswesen.
- ¹⁰⁷⁹ J nr. 5190/47 4.1.48 til Militærmisjonen i Berlin, samme.
- ¹⁰⁸⁰ Militærmisjonen til UD 25.5.51, 8.25.3, samme.
- ¹⁰⁸¹ Militærmisjonen til UD 14.1.48, samme.
- ¹⁰⁸² UD til Militærmisjonen udatert, samme.
- ¹⁰⁸³ Berliner Stadtkontor til Militærmisjonen 28.4.61, samme.
- ¹⁰⁸⁴ Kursen på en østmark var fastatt til en vestmark (DM), svarende til kr 0,50. Svartebørskursen var betydelig svakere.
- ¹⁰⁸⁵ UD til Sosialdepartementet 6.6.52, 8.25.1, Nytt i. Sosialkontor A, 109, SD, RA.
- ¹⁰⁸⁶ Det finnes ikke innbetalingsbilag eller kvitteringer fra denne tiden i Militærmisjonen.
- ¹⁰⁸⁷ Militærmisjonens regnskaper Bd. VI 1963–1967, 2.7, Den norske militærmisjonen i Berlin, 1, RA.
- ¹⁰⁸⁸ Opplyst av tidl. ambassadør i DDR, Egil Amlie 3.5.99.
- ¹⁰⁸⁹ UD til Sosialdepartementet 20.5.53, 8.25.3, Nytt i. Sosialkontor A, 109, SD, RA.
- ¹⁰⁹⁰ Norges Bank til Sosialdepartementet 4.6.53, samme.
- ¹⁰⁹¹ Militærmisjonen til UD 29.4.54, samme.
- ¹⁰⁹² Notat 13.2.53, samme.
- ¹⁰⁹³ Dr. jur. Wilhelm Stark, Berlin O 112, Wühlischstrasse 58, II.
- ¹⁰⁹⁴ U. Heiberg til M. Langholm 6.1.56, 8.25.3, Nytt i. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

- ¹⁰⁹⁵ Militærmisjonen til UD 21.2.62, samme.
- ¹⁰⁹⁶ Lov av 2. april 1957 om forskottering av oppfostringsbidrag.
- ¹⁰⁹⁷ Sosialdepartementet til UD 3.7.61, 80.5/7 A IV UDs arkiv.
- ¹⁰⁹⁸ «Overføring av øst-tyske barnebidrag» av Gerd Aaslund i 3. Rettskontor 14.10.70, samme.
- ¹⁰⁹⁹ Notat 3. Handelspolitiske kontor 20.12.66, 80.15.451/51, UDs arkiv.
- ¹¹⁰⁰ Notat fra UD Handelspolitisk avdeling til politisk avdeling 10.1.67, 80.5/7 A IV, UDs arkiv.
- ¹¹⁰¹ Påskrift 8.3.67 på Notat fra Aaslund 3.3.67, samme.
- ¹¹⁰² Notat til Ansteensen fra Riise 15.3.67, samme.
- ¹¹⁰³ Notat til UD 8.12.67, samme.
- ¹¹⁰⁴ Notat 20.11.70, samme.
- ¹¹⁰⁵ Notat 7.10.70, 80.5/7 A V, UDs arkiv.
- ¹¹⁰⁶ Notat 14.10.70, samme.
- ¹¹⁰⁷ UD til ambassaden i Berlin 30.5.73, samme.
- ¹¹⁰⁸ Møte i UD 25.1.73, UD til Dragsnes 5.2.73, 80.15/1 C, UDs arkiv .
- ¹¹⁰⁹ Annonser ligger i 80.15/1 C Bidrags saker der mannen er borger av DDR, UDs arkiv.
- ¹¹¹⁰ Fylkesmannen i Nordland til Sosialdepartementet 21.2.73, 8.25.3, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.
- ¹¹¹¹ Ligger i 80.15/1 C I, UDs arkiv.
- ¹¹¹² UD til ambassaden i Berlin 30.5.73, samme.
- ¹¹¹³ Ambassaden i Berlin til UD 22.11.73, samme.
- ¹¹¹⁴ Ambassaden i Berlin til UD 22.3.74, 80.15/1 C, UDs arkiv.
- ¹¹¹⁵ UD til advokat Hans Nygård 22.10.74, samme.
- ¹¹¹⁶ UD til Norges Bank 12.6.75, samme.
- ¹¹¹⁷ Staatsbank der DDR til F.K. Fostervoll 11.10.74, samme.
- ¹¹¹⁸ UD til SD 9.10.74, 80.15-681/51 og 80.15-863/52, UDs arkiv. Brevet er lagt ved i mange av bidrags sakene fra DDR.
- ¹¹¹⁹ I noen få bidrags saker vedrørende DDR i UDs arkiv lå det også vedlagt et brev fra UD til den bidragsberettigede. I et slikt brev datert 10.10.74 opplyses det at DDR har frigjort de beløpene som innestø på Militærmisjonens sperrede konto for innbetalte barnebidrag; «Beløpet i ovennevnte sak utgjorde pr 17.mars 1961 DM 1928,88. Det gjenstår imidlertid en del formaliteter før beløpet kan oversendes rette vedkommende. I mellomtiden bes det opplyst til hvem beløpet skal overføres.» Det er uklart om dette var et standardbrev UD sendte til alle de 60 bidragsberettigede i oktober 1974, eller om bare noen av dem ble tilskrevet på dette tidspunktet. Sak merket DDR (23), samme.
- ¹¹²⁰ UD til SD 9.1.75, samme.
- ¹¹²¹ Sak merket DDR (2), samme.
- ¹¹²² Sak merket DDR (3), samme.
- ¹¹²³ Bidragsfogden i Kristiansund til UD 24.10.74. Sak merket DDR (39), samme.
- ¹¹²⁴ Notat fra Militærmisjonen i Berlin til ambassaden i Berlin 3.11.75, samme.
- ¹¹²⁵ «Jeg foreslår at man godtar denne gjetning og sparer arbeidet med å undersøke saken», heter det i et notat av G. Heiberg 1.6.79, samme.
- ¹¹²⁶ Notat av G. Heiberg 1.6.79, samme.
- ¹¹²⁷ Legasjonen i Bonn til UD 29.9.54, 8.25.1, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.
- ¹¹²⁸ SD til UD 22.4.55, SD, Nytt 1. sktr. A, 109, legg Innkreving 48-62, RA.
- ¹¹²⁹ I 1953 ble det overført kr 110 000 som underholdningsbidrag, i 1954 150 000, Notat SD 22.4.55, samme.
- ¹¹³⁰ Militærmisjonen til UD 21.2.56, samme.
- ¹¹³¹ Opplyst av Norges Banks sentralarkiv ved Elisabeth Eriksen 23.4.99. Riksrevisjonen oppbevarer ikke regnskapsbilag fra Militærmisjonen i Berlin, ifølge seksjonsleder Harald

- Haugen 3.5.99.
- ¹¹³² Militærmisjonen i Berlin til ambassaden i Berlin, 3.11.75. 80.5/7 V, UDs arkiv.
- ¹¹³³ Sak merket DDR (28), 80.15–681/51 og 80.15–863/52, UDs arkiv.
- ¹¹³⁴ *Ot.prp. nr. 47* og *Ot.prp. nr. 50, 1956*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meldinger, Oslo 1957
- ¹¹³⁵ Øksnes/Langholm 1958.
- ¹¹³⁶ Øksnes/Langholm 1958, s. 370.
- ¹¹³⁷ Innstilling nr. 6, lov om mødrehjelp, var ferdig i 1954. Den var ment å avløse lov om forsorg for barn av 1915, men ble ikke vedtatt i den form som var planlagt. Intensjonen i forslaget kom inn i den generelle folketrygdlovgivningen.
- ¹¹³⁸ Utkast fra Dahl, Øksnes og Endresen 17.3.50, SD, Nytt 1. sktr. A, 8 Ya, legg Forarbeide V 48–51, RA.
- ¹¹³⁹ Vedtatt i lov om born utanom ekteskap av 21.12.56.
- ¹¹⁴⁰ Foruten ekspedisjonssjef Øksnes, var andre medlemmer av komiteen bidragsfogd Jørgen Dahl, overlærer Ruth Frøyland Nielsen, stortingsrepresentant (AP) Rakel Seweriin, byråsjef i KUD Dagfinn R.O. Værn og sorenskriver Georg Wiesener. Byråsjef Langholm var samtidig sekretær for komiteen. Under arbeidet med innstilling nr. 6, lov om mødrehjelp, gikk Frøyland og Værn ut av komiteen og ble erstattet av direktør i Rikstrygdeverket Finn Alexander og overlege i Helsedirektoratet Fredrik Mellbye.
- ¹¹⁴¹ «Merknader til lovutkastet om forskottering», KJØ 18.4.50, SD, Nytt 1. sktr. A, 8 Ya, legg Forarbeide V 48–51, RA.
- ¹¹⁴² «Oppgave over innkrevings saker ...», SD, Nytt 1. sktr. A, 8 Ya, legg Forarbeide V 48–51, RA.
- ¹¹⁴³ Datert Leif Østern 19.2.55, SD, 2. tktr. S, D-229, legg *Ot.prp. 1955*, RA.
- ¹¹⁴⁴ «Forskotteringsordning for barnebidrag – tilleggsberegning» 21.10.50 PR, SD, Nytt 1. sktr. A, 8 Ya, legg Forarbeide V 48–51, RA.
- ¹¹⁴⁵ Stortingsmelding nr. 58, 1948.
- ¹¹⁴⁶ Udatert «Utkast til SD» samt «Utkast til brev til Sosialdepartementet, jfr. beslutning på komiteemøte 8.12.52», SD, Nytt 1. sktr. A, legg Lovforslag 52–45, RA.
- ¹¹⁴⁷ Forslaget gikk ut på å fjerne bestemmelsen om at bidragsplikt kunne idømmes uten at farskap var fastslått, i hht. lov om barn av 10.4.15 § 13. Det kunne være aktuelt når flere menn kunne være fedre.
- ¹¹⁴⁸ «Mødrehjelp og forsørgertrygd» 11.4.54 av Finn Alexander, SD, Nytt 1. sktr. A, 9 Ya, legg Lovforslag 52–54, RA.
- ¹¹⁴⁹ Utkast ved Leif Østern 19.2.55, SD, 2. tktr. S, D-229, legg *Ot.prp. 1955*, RA.
- ¹¹⁵⁰ Alfred Haug til SD 29.6.56, SD, Nytt 1. sktr. A, Da-109, legg Innkreving 48–62, RA.
- ¹¹⁵¹ Fra 1. sktr. A til 1. trktr. A 18.7.56 og derfra til 2. trktr. B 3.8.56, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 109, legg Innkreving 48–62, RA.
- ¹¹⁵² «Stønad til barn av tyske fedre», Terje Thorstad 27.9.56, SD, Nytt 1. sktr. A, Da 109, legg Innkreving 48–62, RA.
- ¹¹⁵³ Uttalelsene er ikke gjenfunnet, men utdrag ble sitert i *ot.prp. nr. 50 (1956)*, Stortingsforhandlinger 1956, proposisjoner og meldinger. De sitatene som er gjort i denne framstillingen er hentet fra proposisjonsteksten.
- ¹¹⁵⁴ *Ot.prp. 50, 1956, s.7.*
- ¹¹⁵⁵ *Ot.prp. 50, 1956, s. 8.*
- ¹¹⁵⁶ Samme sted.
- ¹¹⁵⁷ Lovene om Statsbanenes Pensjonskasse, pensjonstrygd for sjømenn, statsarbeidere, skogsarbeidere og apoteketaten. *Ot.prp. 47, 1956, s. 14.*
- ¹¹⁵⁸ *Innst. O. nr. 201, 1956*, Stortingsforhandlinger, innstillinger og beslutninger, s. 297.
- ¹¹⁵⁹ Henholdsvis *innst. O. nr. 29* og *O.meld . nr. 3, 1957*, Stortingsforhandlinger,

- innstillinger og beslutninger, s. 33.
- ¹¹⁶⁰ *Innst. O. nr. 75, 1957*, § 23, Stortingsforhandlinger, innstillinger og meldinger, s. 100.
- ¹¹⁶¹ Øksnes/Langholm, 1958, s. 388.
- ¹¹⁶² Flere krigsbarn har fortalt sine livshistorier til mediene, noen har også publisert dem, som Per Arne Löhr Meek (Löhr Meek 2001).
- ¹¹⁶³ E.K. (Einar Krefting) 12.6.45, med påskrift av K.Ø (Kalmar Øksnes) til Moum 10.1.46, SD, 3. sktr. B, 243b, legg Bankbøker, RA.
- ¹¹⁶⁴ «Bankbøker vedrørende krigsbarn» 26.10.46, samme.
- ¹¹⁶⁵ O. Elsrud til Finansdepartementet 12.11.46, DFFE, A, 218, Sak 6705, RA.
- ¹¹⁶⁶ Senere avløst av lov av 22.3.46.
- ¹¹⁶⁷ Statsadvokatene i Oslo til DFFE 18.2.55, DFFE, A, 218, Sak 6705, RA.
- ¹¹⁶⁸ DFFE, A, 218, Sak 6705.
- ¹¹⁶⁹ O. Elsrud til Oslo Sparebank 11.12.46, samme.
- ¹¹⁷⁰ Rekommandert til Finansdepartementet fra O. Elsrud 12.11.46, samme.
- ¹¹⁷¹ O. Elsrud til Finansdepartementet 16.12.46, samme.
- ¹¹⁷² Gjensidige NOR Bank ASA ble tilskrevet 3.2.04 med Riksarkivarens tillatelse, og har i brev 18.2.04 ikke sett seg i stand til å bringe klarhet i saken.
- ¹¹⁷³ *Norsk Rettstidende*, 1956, s. 45.
- ¹¹⁷⁴ Overrettssaksfører Bjørn Ove Lund.
- ¹¹⁷⁵ Dommen og et resymé av byrettsdommen er gjengitt i *Norsk Rettstidende*, 1956, s. 45.
- ¹¹⁷⁶ «Notat. Ang. forespørsel fra o.r.saksfører Lund om saker beroende i Sos.deptet hvor bidrag som var innbetalt av Lebensborn under krigen var beslaglagt som fiendtlig eiendom», 23.12.55, SD, Nytt 1. sktr. A, 109, legg Innkreving 48–62, RA.
- ¹¹⁷⁷ De aktuelle avsnitt fra Castbergs betenkning er sitert i *Norsk Rettstidende*, 1956, s. 40.
- ¹¹⁷⁸ Anvisningene foreligger ikke, men opplysningen er gitt av advokat Gunnar Heiberg til Industridepartementet 18.9.56, DFFE, A, 218, Sak 6705, RA.
- ¹¹⁷⁹ Møtet var 7.9.56. Den oppnevnte advokat var overrettsaksfører Gunnar Heiberg. Heiberg hadde vært saksbehandler i Direktoratet for fiendtlig eiendom, og kjente derfor sakene i detalj. Samme.
- ¹¹⁸⁰ Heiberg til Oslo Sparebank 8.9.56, samme.
- ¹¹⁸¹ Svein Winsnes til Heiberg 14.9.56, samme.
- ¹¹⁸² Heiberg til Industridepartementet 18.9.56, samme.
- ¹¹⁸³ Anvisninger i hver enkelt sak er tilgjengelig, likeledes Heibergs korrespondanse i den forbindelse. Det vil være et betydelig arbeid å kontrollere identiteten til hvert enkelt barn.
- ¹¹⁸⁴ Poulsson til Jacobsen 13.7.50, DFFE, A, 218, Sak 6705, RA.
- ¹¹⁸⁵ Saksbehandleren var Gunnar Heiberg. Heiberg til statsadvokat Johs. Risting 19.2.55, samme.
- ¹¹⁸⁶ Oslo Sparebank til barnehjemmet 29.1.47. Kopier av denne samt påfølgende skriv er tilsendt av sosialkontoret, men oppgis ikke her av hensyn til personvernet.
- ¹¹⁸⁷ Sosialsjefen til Oslo Sparebank 11.1.63.
- ¹¹⁸⁸ Oslo Sparebank til sosialkontoret 12.2.63.
- ¹¹⁸⁹ Fra fylket til LB 7.6.04.
- ¹¹⁹⁰ Forvaltningslovens § 13 d annet ledd.
- ¹¹⁹¹ LB til Riksarkivaren 1.4.04.
- ¹¹⁹² Riksarkivaren til Rådet for taushetsplikt og forskning 2.4.04.
- ¹¹⁹³ Rådet for taushetsplikt og forskning ved formannen Eivind Smith til Riksarkivaren 12.5.04.
- ¹¹⁹⁴ Spesielt ble følgende forhold nevnt: Hjemhenting fra Tyskland, overføringen til Sverige, tømningen av Lebensbornhjemmene, adopsjon og omsorgsovertakelse, åndssvakeomsorg,

spesialskoler og barnehjem, livet i institusjoner og lokalmiljø, omgjøring av navn, arv etter far, innkreving av barnebidrag i DDR og annonseringen av tilgodehavende i DDR i 1973, oppvekst i komparativt perspektiv. Andre fokus var: myndighetenes syn og praksis, holdninger til krigsbarn i skole, helse- og sosialvesen, folkelige forestillinger om krigsbarn.

¹¹⁹⁵ Kommissjonen skulle undersøke om utsatte menneskegrupper hadde blitt utsatt for forskningseksperimenter med bruk av LSD, elektroder eller radioaktive stråler, uten samtykke. NOU 2003: 33: *Gransking av påstander om uetisk medisinsk forskning på mennesker. En gransking av påstander om uetisk medisinsk forskning med LSD, elektroder og radioaktiv stråling på mennesker i Norge i perioden 1945–1975.*

¹¹⁹⁶ St.meld. nr. 44 (2003/2004), s. 26.

¹¹⁹⁷ Steenberg, K. R, Barne- ungdoms- og familieforvaltningen, til LB 2.7.04.

¹¹⁹⁸ NOU 2004: 23. *Barnehjem og spesialskoler under lupen. Nasjonal kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner 1945–1980.*

Denne rapporten danner grunnlaget for erstatningsordningen for barnehjemsbarn, som ble lagt fram i St.meld. 24 (2004/2005) og vedtatt av Stortinget i 2005.

¹¹⁹⁹ Det gjelder ikke bare antallet, men praktiseringen av adopsjonsbestemmelsene i det hele tatt, og særlig virkningen av overgangen fra den «svake» adopsjonsordningen i loven fra 1935 til den «sterke» adopsjonsloven i 1956. Forsking om adopsjon i Norge er med få unntak et ubeskrevet felt. Simonsen 2003.

¹²⁰⁰ Borge/Borgersrud 1999, s. 81.

¹²⁰¹ Johansen 1994 og Ofstad 1981.

¹²⁰² St.meld. nr. 44 (2003/2004), s. 38.

Kilder

I noter hvor det er gjort kildehenvisninger til ulike legg i arkivbokser er leggene forkortet fordi originalbetegnelsene ofte er lange. I kildeoversiktene her vil de fleste forkortelsene være angitt i parentes (..) bak hvert legg. Noen overlapper finnes, som f.eks. Finansdepartementet og Forsvarsdepartementet, som begge skrives FD i noter. Men det vil da framgå av tekst og sammenheng hvilken institusjon det er snakk om. Hvis det kan være forvekslinger mellom svenske og norske departementer i avsnitt hvor begge er behandlet, skrives i alminnelighet svensk JD slik: JD/S, mens norsk skrives slik: JD. Standardbegrepene Ibid. og Op. cit. er erstattet av «samme sted» og «samme», fordi slike henvisninger bare sjelden er til et verk eller til et bestemt sted i et verk, men stort sett viser til et bestemt arkivlegg eller dokument i forutgående note. Den aktuelle arkivboks/eske vil da være den samme. De mest brukte forkortelsene er:

AAB	Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo
BB	Beredskapsbyrå
BFD	Barne- og familiedepartementet
CS	Civilforsvarsstyrelsen
DFFE	Direktoratet for fiendtlig eiendom
DOBN	Deutscher Oberbefehlhaber Norwegen
EHH	Emma Hjorths Hjem
FD	Forsvarsdepartementet
F-f.dir	Fange- og flyktningedirektoratet
HD	Helsedirektoratet
HID	Handels- og industridepartementet
JD	Justisdepartementet
JDP	Justis- og politidepartementet
KRA	Krigsarkivet (S)
KS	Kanslibyrå
MS	Medicinalstyrelsen
NHM	Norges hjemmefrontmuseum
NMH	Norsk misjon blant hjemløse
NRK	Norges røde kors
Pa	Privatarkiv
RA	Riksarkivet
RH	Rikshospitalet
RK	Røde Kors
RPS	Rikspolitisjefen
R.ktr.	Repatrieringskontoret
SD	Sosialdepartementet
1. sktr. A	1. sosialkontor A
1. tktr. T	1. trygdekontor T
2. tktr. S	2. trygdekontor S

2. sktr. D	2. sosialkontor D
3. sktr. B	3. sosialkontor B
SAO	Statsarkivet i Oslo
SB	Sociala byrån
SDU	Samarbeidskommittén för Demokratisk Uppbyggnadsarbete
SHD	Sosial- og helsedepartementet
SIH	Svenska Kommittén för Internationell Hjälpverksamhet
SS	Socialstyrelsen (S)
SUK	Statens utlänningskommission
Nytt I. sktr A	Nytt I. sosialkontor A
UD	Utenriksdepartementet

Norske arkiver

ARBEIDERBEVEGELSENS ARKIV OG BIBLIOTEK I OSLO (AAB)

LO-sekretariatet i Stockholm

Privatarkiv (Pa): Ragna Hagen, Tor Haugen, Nils Hjelmtveit, Sverre Støstad, Arnfin Vik

JUSTIS- OG POLITIDEPARTEMENTET (JPD)

Ikke avleverte saker 1923 (Avleverte saker, se under Riksarkivet)

Lovavdelingen (E), Dc – Statsrett og forvaltningsrett (Dc),

Boks 78 (tittel mangler)

legg «43–44. Ny statsborgerlov. Diverse 1923–1946» (Div. 1923–46)

Boks 79 (tittel mangler)

legg 45 (323.3) Statsborgerloven 1930–1934 (Statsborgerl. 1930–34)

legg 45 (323.3) Statsborgerloven 1935 (Statsborgerl. 1935)

legg 45 (323.3) Statsborgerloven 1936–1939 (Statsborgerl. 1936–39)

Boks 80 (tittel mangler)

legg 45 (323.3) Statsborgerloven 1946 (Statsborgerl. 1946)

RIKSARKIVET (RA)

Deutscher Oberbefehlshaber Norwegen (DOBN):

Boks 80, legg «I bis 15.10.45 (fra 9.5.45)» (liste over ektepar)

Handels- og industridepartementet 1945–1960 (HID):

Statsråden og statssekretæren 1945–1960 (statsråden)

Boks 1, Journaler 1945

Justisdepartementet (JD), Direktoratet for fiendtlig eiendom (DFFE):

Serie A

Boks 218, Sak 6705

Justisdepartementet 1940–45, London (JD/London):

Lovavdelingen (lovavd.)

Boks 8, legg «Behandlingen av NS. og halvtyske barn etter krigen»
 Journaler 8, 9, kopibøker 6, 7
Landssvikarkivet:
 Landssviksak 3623, Oslo politikammer, Øyvor Styren Hansson (L-sak Hansson)
Privatarkiver (Pa):
 Nr. 793: Norsk Misjon Blant Hjemløse (NMH)
 Boks 157, legg «Barn utenfor ekteskap med tyske fedre» (Tyske barn)
 Nr. 250: Norges Røde Kors (Pa 250 NRK)
 Boks 86, legg 5-II «Tyske barn på Godthaab og Moldegaard» (5-II)
 Boks 103, legg 5-4 «Barnehjemmet på Godthåb og Moldegaard for tyskerbarn» (5-4)
 Fcd 195
 legg 3-I «Den norske komité for internasjonal barnehjelp – Redd Barna» (3-I)
 legg 4-5 «Barn fra Tyskland til Norge» (4-5)
Rikshospitalet (RH):
 Barneavdelingen (B.avd)
 Boks 46, Sykejournal nr. 43 1945
Rikspolisjefen (RPS):
 Svenskearkivet
 Boks 285, Sak 1007 («Tyskertøser»)
Sosialdepartementet (SD):
 Statsrådens kopibok 1945: I og II, 1946: I
Sosialdepartementet, 1. trygdekontor T (SD, 1. tktr. T):
 Boks D-1
 legg «§ 1 1951-1954» (§ 1 1951-54)
 legg «§ 2 1950-1954 (§ 2 1950-54)
 legg «Barnetrygdsaker § 1 1947-1951 (§ 1 1947-51)
Sosialdepartementet, 2. trygdekontor S (SD, 2. tktr. S):
 Boks D-229
 legg «Forsørgertrygd for barn. Diverse St.prp, Ot.prp. 1955-1958» (Forsørgertrygd, div. prp. 55-58)
 legg «Ot.prp. (1955)» (Ot.prp.1955)
Sosialdepartementet, Fange- og flyktningsdirektoratet (SD/F-f.dir.):
 Repatrieringskontoret (R.ktr.)
 Boks 12, legg «Notater om repatriering 1944-46. Hemmelig» (notater)
 Boks 26
 legg «Korrespondanse vedr. norskf. og tyskg. i T.land» (norskf./tyskg.)
 legg «Erklæringer fra folk som har anmodet om midlertidig oppholdstillatelse i Norge 1945» (erklæringer)
 Boks 28, legg «Centralpasskontoret»
 Boks 49, legg « Capt E.H. Sørensen Norwegian LO Lübeck» (Sørensen NLO/L)
 Boks 56
 Boks 58, legg «Telegrammer fra R-kontoret i København 1945»
 (telegrammer 1945)
 Boks 59
 legg «Korrespondanse med ulike engelske kontorer» (eng. korresp.)
 legg «Telefonbeskjeder» (telefonbeskjeder)
 legg «Div. korrespondanse» (div. korresp.)
 legg «Div. til etterretning, Hamburg» (div. Hamburg)

legg «Korr. m.m. 1/3–46» (korr. mil.misj. 46)
Sosialdepartementet, 2. sosialkontor D (SD, 2. sktr. D):
 Boks 323
 legg «Okkupasjonstiden. Saker vedr. landssvikere 1940–47» (okkupasjonstiden, landssvikere)
 legg «Hemmelig mappe nr. 15»
 legg «Frigjøringen. Etterbetalinger. Personalsaker» (etterbetalinger)
Sosialdepartementet, 3. sosialkontor B (SD, 3. sktr. B):
 Kopibøker: 1947: 93, 94, 95, sakpakker
 Boks 222 Barnevern, legg «Revisjon av barnelovene 1938–47» (Barnelovene 38–47)
 Boks 240 Krigsbarn. Opplysninger om barn født utenfor ekteskap med norsk mor og tysk far, innhentet fra Krigsbarnkomiteen (Fylkesvis) 1945–1946.
 legg «Østfold – Vestfold» (Ø-V)
 legg «Telemark – Sogn og Fjordane» (T-S&F)
 legg «Møre – Finnmark» (M-F)
 Boks 241 Krigsbarn
 legg «Hjemsendelse fra Tyskland, anvisninger m.m. 1945–47» (Hjemsendelse, anvisninger m.m.)
 legg «Hjemsendelse av norske barn fra Tyskland, korrespondanse 1947–48» (Hjemsendelse, korrespondanse), underlegg «Barn som kom til Sverige» (samme)
 legg «Farskapssaker 1946–47» (Farskaps. 46–47)
 legg «Hjemsending fra Tyskland. Saker ang. leie av hus 1948» (Hjemsending, hus 1948)
 Boks 242 Krigsbarn
 legg «Behandl. av tyske farskapssaker 1945–48»
 legg «Jnr. 7585/48 B»
 legg «Jnr. 5267/47 B»
 legg «Jnr. 1868/47 B», underlegg «Tyske barn. Opplysninger fra utlandet» (Utlandet)
 legg «Dokumenter vedrørende tyskerbarn» (Dok.), underlegg «Diverse» (Div.)
 Boks 243 Krigsbarn
 legg «Ot.prp. til Lov om krigsbarn 1945» (Ot.prp),
 legg «Innstilling m.m. Diverse 1944–1945»,
 underlegg «Krigsbarnutvalgets møter 9/7–12/7–23/7–1945» (KB-møtereferater)
 underlegg «Forskjellig korrespondanse» (Forskj. korr.)
 underlegg «Henvendelser til utvalget fra interesserte 1945 (Henvendelser)
 underlegg «D. Andre land» (Andre land)
 legg «Krigsbarn, åndssvake, 1945–46» (Åndssvake 1945–46)
 legg «Krigsbarn, åndssvake, 1946–47» (Åndssvake 1946–47)
 legg «Åndssvake 1946–47»
 Boks 243 b Diverse krigsbarnsaker
 legg «Anbringelse av krigsbarn. Stalheim, Moldegaard, Godthåp, Hurdals Verk. 1945–1946» (Anbringelse 1945–46)
 legg «Barn på Godthaab 1945–1946» (Godthåp 1945–46)
 legg «Bankbøker vedr. krigsbarn 1946» (Bankbøker)
 legg «Krigsbarn – henvendelser bl.a. om fødselsklæringer, adopsjoner 1945–1946» (henv. om fødselskl. osv)
 underlegg «Regjeringens trykningskommissær»
 Boks 244 Krigsbarn, legg «Regnskap for barnehjem. Anvisninger 1948.» (Regnskap, anvisninger)

Sosialdepartementet, Nytt i. sosialkontor A (SD, Nytt i. sktr. A):
 Boks 8 Barnevernkomiteen av 1947 (8 Ya), legg «Forarbeide til innstilling nr. V 1948–51» (Forarbeide V 48–51)
 Boks 9 Barnevernkomiteen av 1947 (9 Ya), legg «Div. notater ang. lovforslag m.v. 1952–54» (Lovforslag 52–54)
 Boks Da-106 legg «Saker ekspedert til fylkene 1950–1952» (Ekspedert fylkene), legg «Diverse om krigsbarnsaker etter krigen» (Diverse)
 Boks Da-109
 legg «Spørsm. om endring i Lov av 10/4 1915 1948–49» (Lovendring 48–49)
 legg «1948–62 innkrevn. bidrag i Tyskland» (Innkrevning 48–62)
 Boks Da -110
 legg «Forespørsel i spesielle saker 1948–1967/68» (Forespørsel 1948–67/68)
 legg «Forespørsel i spesielle saker 1951–1958/63 mp I» (Forespørsel 1951–58/63 I)
 legg «Forespørsel i spesielle saker 1948–1964 mp. II» (Forespørsel 1948–64 II)
 legg «Forespørsel i spesielle saker 1963–1965/66 mp III» (Forespørsel 1948–65/66 III)
 Boks Da-112 Avsluttede og henlagte brigadesaker
 legg «Brig-saker»
 legg «Hjelpesaker»
 Boks 118 a Vedr. hjemsendelse av krigsbarn fra Tyskland
 legg «Anvisninger og korrespondanse gjelder hjemsendelse av krigsbarn og barnehjem for krigsbarn 1949» (Anvisninger, korrespondanse 1949)
 legg «Krigsbarn, korrespondanse, farskapssaker 1949–50» (Farskapssaker 1949–50)
 legg «Den internasjonale ettersøkningsstjeneste 1946–50» (Ettersøkning 1946–50)
 legg «Krigsbarn. Hjemsendelse av barn fra Tyskland 1948–49» (Hjemsendelse 1948–49)
 legg «Anvisninger og korrespondanse. Hjemsending av krigsbarn 1950»
 underlegg «Kap 421–6» (421–6)
 Boks 118 b Krigsbarn. Generelt, 1947–1952
 legg «9.1. Heimføring av norske barn fra Tyskland m.v. generelt» (Heimføring)
 underlegg «Møtebok» (Møtebok)
 underlegg «Notater» (Notater)
 underlegg «Bilag» (Bilag)
 underlegg «Konsepter og gjenparter» (samme)
 legg «9.2.1. Krigsbarn. Adopsjoner innvilget. A-E» (Adopsjon A-E)
 legg «9.2.1. Krigsbarn. Adopsjoner innvilget. F-G» (Adopsjon F-G)
 legg «9.2.1. Krigsbarn. Adopsjoner innvilget. H-J» (Adopsjon H-J)
 Boks 119 Krigsbarn
 legg «9.2.1. Krigsbarn. Adopsjoner innvilget K-Å» (Adopsjon K-Å)
 legg «9.2.2. Krigsbarn. Adopsjoner avslått A-Å» (Adopsjon avsl. A-Å)
 Boks 125 Krigsbarn, diverse 1945–51
 legg «Krigsbarnsak/Heimføringen»
 underlegg «Kommet til Norge» (Til Norge)
 underlegg «Døde» (Døde)
 underlegg «I Sverige» (Sverige)
 underlegg «Barn som ikke er funnet i Tyskland» (Ikke funnet)
 underlegg «Heimføringssaka» (Heimføringssaka)
 underlegg «Statistikk og oversikt over norske barn med tyske fedre» (Statistikk)
 underlegg «Inneberetning om heimen for norske 'krigsbarn' som er ført fra Tyskland til Norge» (Innberetning)

legg «Vedr. 'Sosialdepartementets gjennomgangsheim for krigsbarn' (Nærnes m.v.)
1947–48, 1949. Avlevert til Riksarkivet av fru Cecilie Murphy den 21. mai 1986»
(Avlevering Murphy)

Bok 126 Krigsbarn, legg «Krigsbarn/Barnet ikke funnet – Div» (Krigsbarn-div)

Boks 127 Krigsbarn, legg «Krigsbarn/barnet adoptert i Sverige» (Sverige)

Sosialdepartementet, 4. sosialkontor (SD, 4. sktr.):

Boks 1 «Forsorgslovens § 1, 1 ledd, 1933–65», legg «Forsorgsvesenets rett og plikt. 71.1.2.
1939–64» (71.1.2)

Boks 26 «Forsorgs- og legatkontoret, sakarkiv. Syke forsorgsunderstøttede – krigstiden.
71.66.1–71.67.4.», legg «71.67.2. NS-medlemmer og organisasjoner, tyske
tilgodehavener i Norge» (71.67.2)

Boks 27 «Saker fra krigen – forsorgsloven. 71.67.5 – 71.67.10», legg «71.67.5 Barn med
norsk mor og utenlandsk far» (71.67.5)

Sosialdepartementet (London), Helsedirektoratet (SD/L, HD):

Boks Da -0166 (Saksarkiv)

Sosialdepartementet, Helsedirektoratet (SD, HD):

Kontoret for psykiatri H. 4 (H 4)

Kopibøker 1946: 26, 27, 28

Boks 123 (Saksarkiv)

Boks 124 (Saksarkiv)

legg «61 Div åndssvakesaker 1946–47» (Div. å.saker 46–47)

legg «61 Oppgaver over åndssvake 1946» (Oppg. over å. 46)

Statsministerens kontor. Referater fra regjeringskonferanser 1944 og 1945 (Statsm. ktr.):

Nr. 4 «Referat fra regjeringskonferanser 1945–46» (regj.konf. 1945–46)

Nr. 5 «Referat fra regjeringskonferanser 1947–48» (regj.konf. 1947–48)

Nr. 39 «Notat til regjeringskonferanser fra Justisdepartementet» (notat JD)

legg Sentralpasskontoret

Utenriksdepartementet (UD):

Utenriksstasjoner, Washington (UD/Wash.)

Boks 417 (deportasjoner)

Boks 418 (deportasjoner)

Boks 440 (utvisninger)

(Fra gammelt system:)

Doss 79. 5/8 I Utvandring fra Norge, til 31.12.49 (79. 5/8 I)

Doss 79. 10/15 I, Australia Arbeidsmuligheter, til 30.11.45 (79. 10/15 I), II, til 31.12.49.

Krigsdekorasjoner UD 10380, 20.23.

STATSARKIVET I OSLO (SAO)

Christiania bispearkiv (Chra. bispearkiv):

Ministerielle forretninger (Min. forr.)

Boks 23 Diverse

HVPU, Emma Hjorths Hjem (EHH):

Boks Fb 3 (inntaksprotokoller med reg.nr.)

1. 1932–45, 2. 1945–65

Andre aktstykker (krigsbarnsaker), sortert etter inntaksnumre som er angitt i noter,
med anonymisert registreringsnummer (reg.nr.)

H – rapportbøker, Tvangsmiddelprotokoller

«Rapportbok vedr. tvangsåtgjerder avd. Juvet» 6.5.67 til 15.8.68 (Juvet)
«Emma Hjorths Hjem Skaret» (Skaret)
«Emma Hjorths Hjem Kastet» (Kastet)
«Protokoll over tvangsmidler ved avd. Solbakken» (Solbakken)

AKER HELSEFORETAK (AKER HF)

Klinikk for psykiatri (Gaustad):

Gaustad arkiv, pasientarkiv i Tårnbygget (pas.), med anonymisert registreringsnummer

AKERSHUS UNIVERSITETSSYKEHUS (AHUS)

Voksenhabiliteringstjenesten (VHAB):

Emma Hjorths Hjem (EHH), pasientsaker med anonymisert registreringsnummer

Australske arkiver

AUSTRALIAN ARCHIVES (AA)

Series A 436/1, item 45/5/563 Part 1 (A 436/1, 45/5/563 1)

«Report of the Commonwealth Immigration Advisory Committee, presented 27th
February 1946» (Report 1946)

Series A 436/1, item 49/5/1491 (A 436/1, 45/5/563 1)

Svenske arkiver

ARBETARRÖRELSENS ARKIV OCH BIBLIOTEK I STOCKHOLM (AAB/S)

Enskilda arkiv:

Gunnar og Alva Myrdal, brev

SVERIGES RIKSARKIV (SRA)

Socialstyrelsens arkiv (SS):

Statens Utlänningskommission (SUK)

Sociala byrån (SB)

F 3, 3, Centraldossier (div. anonymisert)

Medicinalstyrelsens arkiv (MS):

Beredskapsbyrån (BB)

F XXX: 1 «Flyktningbarnverksamheten av dr. Kjellberg», «Norska barn»

Chefläkarens korrespondanse

E I a, I, Pasientliggare D III

Justitiedepartementet (JD/S):

Konseljakter (div. anonymisert)

Huvedarkivet Ö 2, Birger Ekebergs papper

KRIGSARKIVET (BEL. GÄRDET) (KRA)

Civilforsvarsstyrelsens arkiv (CS):

Kanslibyrån (KB)

Serie F VII, 34, 37

UTRIKESDEPARTEMENTET (ROSENBAD) (UD/S)

R 34 S/Norge Adoption, 1 og 2

R 34 An N, Beskickningen i Oslo

Annet materiale

Morten Conradi (dokumenter fra Lorentz Conradi ang. deportasjon til Sverige)

Dokumenter i krigsbarns eie (barnebidrag, oppholdstillatelse o. a.)

Notat av psykolog Nils Haus (krigsbarn på EHH)

INTERVJUER, SAMTALER

Luihn, Hans, 2.10.02

Kristiansen, Gunnel (med Kåre Olsen), 18.11.98.

Sørensen, Einar H., 8.1.02,

krigsbarn (anonymisert)

BREV, EPOST

Borgersrud, Lars, til Gjensidige NOR Bank ASA 3.2.04

Borgersrud, Lars, til (et fylke) 8.3.04

Borgersrud, Lars, til Riksarkivaren 1.4.04

Bærum kommune ved Ulla Momme 11.8.04

Fjermeros, Halvor, 25.2.04, 11.3.04, 4.2.05

Fra (et fylke) til Lars Borgersrud 7.6.04

Hallberg, Lars, Riksarkivet (S) 24.9.02

Heger (Hjort), Wanda 5.1.02

Steenberg, Knut R, Statens ungdoms- og adopsjonskontor (SUAK), til Lars Borgersrud,

6.3.02, samt samme, Barne- ungdoms- og familieforvaltning (BUFA) til Lars

Borgersrud 2.7.04.

Gjensidige NOR Bank ASA til Lars Borgersrud 18.2.04

Riksarkivaren til Rådet for taushetsplikt og forskning 2.4.04

Rådet for taushetsplikt og forskning til Riksarkivaren 12.5.04

Øland, Arne til Lars Borgersrud 3.7.05

Litteratur

Trykte arbeider

Andenæs, Johs.:

- *Statsforfatningen i Norge*, (8. utg.) Oslo 1998 (Andenæs 1998/I)

- *Det vanskelige oppgjøret*, Oslo 1998 (Andenæs 1998/II)

Andenæs, Mads T. / Wilberg, Ingeborg: *Grunnloven. Kommentaarutgave*, Oslo 1983

Andenæs, Tønnes: *Grunnloven vår 1814–1975*, Oslo 1966

Andersen, Roy: *Sin egen fiende. Et portrett av Asbjørn Bryhn*, Oslo 1992

Arnoldsson, Hans: *Natt och dimma*, Stockholm 1945.

Bean, Philip/Melville, Joy: *Lost Children of the Empire*, London 1989

Benum, Edgeir m.fl.: *Den mangfoldige velferden. Festskrift til Anne-Lise Seip*, Oslo 2003

Berg, Pål A.: *Kirke i krig. Den norske kirke under 2. verdenskrig*, Oslo 1999

Borgersrud, Lars: *Overlatt til svenske myndigheter. De norske krigsbarna som ble sendt til Sverige i 1945*, Oslo 2002

Carlsen, Ingvald B: *Kirkefronten i Norge under okkupasjonen 1940–1945*, Oslo 1945

Christie, Hartvig C: *Den norske kirke i kamp*, Oslo 1945

Christie, Johan K. (i samarbeid med A. Møller): *Krigserindringer*, Oslo 1992

Coldrey, Barry: *Good British Stock: Child and youth migration to Australia 1901–83*, Sydney 1993

Dahl, Hans Fredrik / Hjeltnes, Guri osv. (red): *Norsk Krigsleksikon 1940–1945*, 1995.

Drolshagen, Ebba D: *Wehrmachtskinder. Auf der Suche nach dem nie gekannten Vater*, Droemer 2005

Edvardsen, Annu: *Det får inte hända igjen. Finska krigsbarn 1939–45*, Stockholm 1977

Ellingsen, Dag / Bjørnsdottir, Inga Dora / Warring, Anette: *Kvinner, krig og kjærlighet*, Oslo 1995

Ericsson, Kjersti / Simonsen, Eva: *Krigsbarn i fredstid*, Oslo 2005

Ericsson, Kjersti / Simonsen, Eva: *Children of World War II. The hidden legacy* (red), Oxford, New York 2005

Eriksen, Knut Einar / Halvorsen, Terje: *Frigjøring*, bd. 8 i Norge i krig, Oslo 1987

Evang, Karl: *Norsk medisinsk ordbok*, Oslo 1947.

Fjermeros, Halvor: *Om hundre år er allting glemt? Emma Hjorths historie 1898–1998*. Utg. av Bærum Kommune/Emma Hjorths Museum, 1998

Frykmann, Sven: *Röda Kors-Ekspeditionen till Tyskland*, Stockholm 1945

Færden, And.: *Den norske fattiglovgivning*, Kra 1923

Gill, Alan: *Orphans of the Empire. The shocking story of child migration to Australia*, Sidney 1998 (1. utg. 1997)

Gogstad, Anders Chr.: *Helse og hakekors. Helsetjeneste og helse under okkupasjonsstyret i Norge 1940–45*, Bergen 1991

Grimnes, Ole Kristian: *Hjemmefrontens ledelse. Norge og den 2. verdenskrig*, Oslo 1977

Gunvald, Gori: *Bjerketun*, Oslo 1967

Hagen, Gerd: *Barnevernets historie – om makt og avmakt i det 20. århundret*, Oslo 2001.

Hallberg, Lars: *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990*, Stockholm 2001

- Haslund, Fredrik Juel: *Fra fredsrus til kald krig*, i «Det Norske Studentersamfund gjennom 150 år. 1813 – 2. oktober – 1963», Oslo 1963
- Haugen, Vidar: *Det norske Arbeiderparti 1940–1945. Planlegging og gjenreise*, Oslo 1983
- Haylen, Leslie: *Twenty Years' Hard Labor*, Sydney 1969
- Heger, Wanda (Hjort): *Hver fredag foran porten*, Oslo 1984
- Hognestad, Marianne / Steenberg, Knut R: *Adopsjonsloven. Kommentaarutgave*, Oslo 2000
- Humphreys, Margaret: *Empty cradles*, London 1996
- Janfelt, Monica: *Stormakter i människokärlek. Svensk och dansk krigshjälp 1917–24*, Åbo 1998
- Johansen, Per Ole: *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943*, Oslo 1984
- Kersten, Felix: *Jeg var Himmlers lege*, Oslo 1947
- Kirchhoff, Hans / Lauridsen / John T., Trommer, Aage: *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940–45*, København 2002
- Kirkebæk, Kirsten:
- *Da de åndssvage blev farlige*, Holte 1993
 - *Defekt og deporteret. Livø-anstalten 1911–1961*, Holte 1997
 - *Letferdig og losaktig – kvindeanstalten Sprogø 1923 – 1961*, København 2004
- Kolsrud, Ole: *Maktens korridorer*, Oslo 2002
- Krohn-Hansen, Wollert: *Den brente jord*, Oslo 1945
- Lack, John and Tempelton, Jacqueline: *Bold Experiment. A Documentary History of Australian Immigration since 1945*, Melbourne 1995
- Langfeldt, Gabriel: *Gåten Vidkun Quisling*, Oslo 1969
- Lilienthal, Georg: *Der «Lebensborn e.V.»*, F.a.M., 1993, ny utg. 2003
- Löhr Meek, Per Arne: *Lebensborn 6210*, Kristiansund 2001
- Marten, James (red): *Children and War*, New York and London 2002
- Medgard, Sigvat: *Soga om Eivind fredløs*, Ål 2000
- Moland, Arnfinn: «Johan Cappelen», i Dahl, H. F., / Hjeltnes, Guri etc. (red) *Norsk krigsleksikon 1940–1945*, Oslo 1995
- Munch, Ole Bull: «Er mentale utviklingsforstyrrelser et helseproblem?» I *Festskrift til helsedirektør Karl Evang på 60-årsdagen*, Oslo 1962
- Ofstad, Harald: *Vår forakt for svakhet. En analyse av nazismens normer og vurderinger*, Oslo 1971
- Olsen, Kåre:
- *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*, Oslo 1998
 - «Da freden brøt løs. Norske myndigheters behandling av tyskerjenter», kap. 11 i Stein Ugelvik Larsen, Stein (red): *I krigens kjølvann*, Oslo 1999
 - *Vater: Deutscher*, Frankfurt am Main 2002
- Ording, Arne:
- *Dagbok 1942–45 (I)*, utg. ved Gerd Mordt, Oslo 2001
 - *Dagbok 1945–49 (II)*, utg. ved Gerd Mordt, Oslo 2003
- Parr, Joy: *Labouring Children: British Immigrant Apprentices to Canada 1869–1924*, London 1980
- Pryser, Tore: *Klassen og nasjonen (1935–1946)*, bd. 4 i «Arbeiderbevegelsens historie», Oslo 1988
- Rediess, Wilhelm (utg.): *SS für ein Grossgermanien. III. Folge. Schwert und Wiege*, Oslo 1943
- Reinton, Lars: *Frå eldste tida til 1815*, bd. 1 i «Folk og fortid i Hol», Oslo 1938

- Riste, Olav: *II. 1942–1945: Vegene heim*, bd. 2 i «London-regjeringa. Norge i krigsalliansen 1940–1945», Oslo 1979
- Schiøtz, Carl: *Lærebok i hygiene*, Oslo 1937
- Schmitz-Köster, Dorothee: «*Deutsche Mutter, bist du bereit...*» *Alltag im Lebensborn*, Berlin 1997
- Seip, Anne-Lise: *Veiene til velferdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920–75*, Oslo 1994
- Studentene 1927–52
- Sereny, Gitta: *The Healing Wound. Experiences and Reflections, Germany, 1938–2001*, New York/London 2002
- Simonsen, Eva: «Mellom arv og miljø. Adopsjon og krigsbarn i norsk etterkrigstid», i Benum, Edgeir m.fl. *Den mangfoldige velferden. Festskrift til Anne-Lise Seip*, Oslo 2003
- Simonsen, Eva / Ericsson, Kjersti: *Krigsbarn i fredstid – sosialpolitiske og profesjonelle føringer i synet på tysk-norske krigsbarn 1945–1947*, Institutt for kriminologi og retts sosiologi, Universitetet i Oslo, K-serien nr. 1/2004
- Starns, Penny Elaine og Parsons, Martin L.: «Against their will. The Use and Abuse of British Children during the Second World War», i Marten, James (red): *Children and War*, New York and London 2002
- Ustad, Willy:
- *Frihetens pris*, Oslo 1992
 - *Tyskerungen*, Oslo 1993
- Ugelvik Larsen, Stein (red): *I krigens kjølvann*, Oslo 1999
- Virgili, Fabrice: *La France «virile»: des femmes tondues à la Libération*, Paris 2000 (I eng. oversettelse *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*, London 2002)
- Vogt-Svendsen, Konrad: *Med Guds ord i fiendeland. Den norske sjømannskirke i Hamburg 1940–45*, Bergen 1948
- Wassmo, Herbjørg:
- *Huset med den blinde glassveranda*, Oslo 1981
 - *Det stumme rommet*, Oslo 1983
 - *Hudløs himmel*, Oslo 1986
- Warring, Anette: *Tyskerpiger under besettelse og retsoppgjør*, København 1994
- Wiesener, Georg: *Barnelovene av 10. april 1915 og Pleiebarnloven av 29. april 1905* (kommentarutgave), Oslo 1934
- Øksnes, K. J / Langholm, M: *Barna og samfunnet. Norsk lovgivning om barn og barnevern med kommentarer*, Oslo 1958
- Øland, Arne: *Horeunger og helligdage – tyskerbørns beretninger*, København 2001

Offentlige utredninger, rapporter, avhandlinger

Barne- og familiedepartementet:

- *Erstatningsordninger for barn i barneheimar og spesialskular med åtferdsvanskar* (St. meld. 24, 2004/2005)
 - NOU 2004: 23. *Barnehjem og spesialskoler under lupen. Nasjonal kartlegging av omsorgsvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner 1945–1980* (Kartleggingsutvalget)
- Borge, Baard/Borgersrud, Lars: *Fiendens barn? Undersøkelse av noen sider ved norske myndigheters behandling av tysk-norske krigsbarn etter andre verdenskrig*, Norges Forskningsråd (Kultur og samfunn), Oslo 1999

- Commonwealth of Australia: *Parliamentary Debates*, Senate and House of Representatives,
 - International Affairs, 1946
 - Budget, 1946–47
 - Supply Bill, 1945–49
 - Supply Bill, 1949–50
- Borgersrud, Lars: *Staten og krigsbarna. Statens behandling av krigsbarna i de første etterkrigsårene*. Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo, 2005
- Eidi, Jan: «Lebensborn i Norge. Velferdsinstitusjon for mor og barn, – eller redskap for raseideologi?», *Norge under okkupasjonen*, kompendium (Eidi, udatert)
- Frankenstein, Luise: *Soldatenkinde. Die unehelichen Kinder ausländischer Soldaten mit besonderer Berücksichtigung der Mischlinge*, Internationalen Vereinigung für Jugendhilfe, Genf, München/Düsseldorf 1954
- Haave, Per: *Sterilisering av taterne 1934–1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis*, Norges Forskningsråd (Kultur og samfunn), Oslo 2000
- Hvinden, Bjørn: *Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene fra delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet*, NFR 2001
- Helsedepartementet: *Gransking av påstander om uetisk medisinsk forskning på mennesker. En gransking av påstander om uetisk medisinsk forskning med LSD, elektroder og radioaktiv stråling på mennesker i Norge i perioden 1945–1975* (NOU 2003: 33)
- House of Commons, Health Committee, Third Report, 1997–98: *The welfare of former British child migrants*.
- Iversen, Sverre: «Rådmennene i de norske regjeringsdepartementer», *Nordisk Administrativt Tidsskrift*, Oslo 1951.
- Justis- og politidepartementet:
 - *Om landssvikoppjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget*, (Landssvikutvalget 1955), Oslo 1962
 - *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolk/taterne og eldre utdanningskadelidende samer og kvener* (St. meld. nr. 44, 2003–2004)
- Kungl. Justitiedepartementet: *Förslag til konvention mellan Sverige, Danmark, Finland och Norge innehållande internationellt privaträttsliga bestämmelser om äktenskap, adoption och förmynderskap m.m.*, (SOU 1929: 12), Stockholm 1929
- Kungl. Utrikesdepartementet: *1945 års Svenska Hjälpexpeditionen till Tyskland*, Stockholm 1956
- Lagnebro, Lillemor: *Finska krigsbarn*, doktoravh., Universitetet i Umeå 1995
- Lindner, Jörg: *Den svenska Tysklands-hjälpen 1945–1954*, Universitetet i Umeå 1988
- Medicinalstyrelsen: *Läkarematricel* (Arnoldsson, Arnéus m.fl.)
- Mendes, Philip: «Jews, Nazis and Communists Down Under. The Jewish Council's Controversial campaign Against German Immigration», *Australian Historical Studies*, 4/2002
- Norges Forskningsråd: *En hvitbok. Utvalgte offentlige dokumenter om krigsbarnsaken*, Oslo 1999
- Simonsen, Eva: *Vitenskap og profesjonskamp. Opplæring av dove og åndssvake i Norge 1881–1903*, avh. for dr. scientgraden, Institutt for spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo 1998
- Tofteund, Rikard Andre: *Da alt folket skulde tro løggen. Halldis Neegård Østbye – Antisemittisk ideolog i Nasjonal Samling*, hovedoppgave ved Historisk institutt, UiB 2001

Statistisk sentralbyrå:

- *Norges sivile, geistlige og rettslige inndeling 1. juli 1941*, NOS X. 20, Oslo 1941 (basert på folketellingen 1.12.30) (NOS X. 20/1941)
- *Norges sivile, geistlige, rettslige og militære inndeling 1. januar 1951*, NOS XI. 49, Oslo 1951 (basert på folketellingen 3.12.46) (NOS XI. 49/1951)
- *Arbeidsvilkårene for hushjelp i norske byer*, NOS IX. 146, Oslo 1948 (NOS IX 146/48)

Stortinget:

- *Ot.prp. nr. 34, 1931*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meddelelser, Oslo 1931
- *Ot.prp. nr. 37, 1949*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meldinger, Oslo 1949
- *Ot.prp. nr. 16, 1945–46*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meldinger, Oslo 1946
- *Sak nr. 7*. Innstilling fra sosialkomiteen om lov om barnetrygd (innst. O. XII) 4.10.46, Forhandlinger i Odelstinget nr. 71, s. 561, Stortingsforhandlinger 1945–46
- *Ot.prp. nr. 127, 1945–46*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meldinger, Oslo 1946
- *Innst. O. nr. 184*, Stortingsforhandlinger, innstillinger O. & L., 1949
- *Sak nr. 5 19.7.49*, Stortingsforhandlinger, tidende O. & L., 1949
- *Ot.prp. nr. 47, 1956*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meldinger, Oslo 1957
- *Ot.prp. nr. 50, 1956*, Stortingsforhandlinger, proposisjoner og meldinger, Oslo 1957
- *Innst. O. nr. 201, 1956*, Stortingsforhandlinger, innstillinger og beslutninger, Oslo 1957
- *Innst. O. nr. 75, 1957*, Stortingsforhandlinger, innstillinger og meldinger, Oslo 1958
- *Innst. O. nr. 29, 1957*, Stortingsforhandlinger, innstillinger og beslutninger, Oslo 1958
- *O.meld. nr. 3, 1957*, Stortingsforhandlinger, innstillinger og beslutninger, Oslo 1958
- *Norsk Lovtidende Nr. 22 1931*: Lov til gjennomførelse av konvensjon av 6 februar 1931 mellom Norge, Danmark, Finland, Island og Sverige angående visse international-privatretslige forhold, 19 juni 1931, Oslo 1931
- *Budsjett-innst. S. nr. 351*, Oslo 1947
- *St.prp. nr. 1 (1945–46)*, Oslo 1945
- *St.prp. nr. 68 (1947)*, Oslo 1947
- Stortingstidende 1947, 7b Forhandlinger S, Oslo 1948

Sveriges Riksdag:

Svensk Författningssamling, Nr. 429 1931: *Kungl. Maj:ts förordning om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap, adoption och förmynderskap*, 31 december 1931, Stockholm 1931

Statens forvaltningstjeneste: *Lov om erverv og tap av norsk statsborgerskap* (Statsborgerloven). Innstilling fra Statsborgerutvalget 2000 (NOU 2000: 32), Oslo 2000

Weissteiner, Evi: *Der «Lebensborn» in Norwegen*, hovedoppg. i historie, Universitetet i Innsbruck 2001

Ødegård, Ørnulf (eg. Ørnulf): *Emigration and insanity. A study of mental disease among the Norwegianborn population of Minnesota*, Copenhagen 1932

Tidsskriftsartikler

Fjogstad, Leif: «Innstillingen fra Krigsbarnutvalget om retningslinjer for behandlingen av krigsbarna i Norge» *Sosialt Arbeid*, desember 1945

Iversen, Sverre: «Rådmennene i de norske regjeringsdepartementer 1945», *Nordisk Administrativt Tidsskrift*, 1951.

Lavik, Nils Johan:

- «Uskyldig på feil side. Psykiatrisk kommentar til *Krigens Barn*», *Linjer. Psykososialt*

- senter for flyktninger*, 1/1999.
- «Psykisk helse blant norske Amerika-emigranter. Ørnulf Ødegårds migrasjonsforskning i historisk perspektiv», *Tidsskrift for Den norske Lægeförening*, 1993
 - Lilienthal, Georg: «Kriegskinder», *Neue Politische Literatur*, 2003
 - Rasmussen, Augusta: «Det intellektuelle nivå hos 310 tyskertøser», *Nordisk Psykiatrisk medlemsblad*, bd. 1, 1947
 - Simonsen, Eva: «Moralsk defekt og åndssvak», *Spesialpedagogikk* 6/95
 - Zachariassen, Aksel: «Ragna Hagen», *Arbeiderkvinnen* 1967/4

Aviser, blader

- Aftenposten* 21.7.45, 1.11.45, 19.11.45 (Australiaklubben), 6.7.46 (Emma Hjorths hjem), 28.2.47 (kunngjøring av farskapssak), 11.11.47 (Moen)
- Aftonbladet* 25.5.97
- Agderposten* 2.6.98
- Allingsås Tidning* 16.9.96
- Arbeiderbladet* 14.6.45 (Godthåp), 4.12.45 (Thingstad)
- Dagbladet* 22.10.45 (Australiaklubben), 24.4.76 (Hillel/Henry), 54.5.76 (innlegg), 21.5.76 (Helge Paulsen)
- Dagens Nyheter* 24.7.45 (Oftedal), 31.7.45, 1.8.45, 2.8.45, 12.8.45, 3.9.45, 4.9.45
- Dagsavisen* 27.3.00, 30.3.00, 1.4.00
- Expressen* 26.7.45, 5.8.45, 9.8.45
- Fjell-Ljom* 11.12.45 (Debes, nekrolog)
- Hemmets Journal* 10.7.97
- Hemmets Veckotiding* 12.10.98
- LIFE* 13.8.45
- Morgenbladet* 25.7.45 (Oftedal), 31.7.45 (Inger-Kathrine Jensen), 4.8.45 (Langfeldt), 10.8.45 (Rönneskär), 15.8.45 (Lindholm), 22.8.45 (Lilly Hallén), 29.10.45 (forholdene i Australia), 12.11.45 (innstillingen ferdig), 13.11.45 (lederkommentar til innstillingen), 28.10.47 (Ekholt)
- Morgenposten* 22.10.45 (Haylen-kommisjonen)
- Medlemsnytt* (Riksförbundet Finska Krigsbarn), 4, 2001
- Nya Pressen* 12.11.45 (Finland)
- Røtter* (Norges Krigsbarnforbund) 3/1994 (Th. Støren), 1/1996 (Murphy), 4/1996 (Murphy), 2/1997, 3/2003, 1/2004 Södermanlands Nyheter 4.9.45
- Verdens Gang* 15.10.45, 25.1.46 (Vilh. Hall), 22.4.48 (Moen om svenskebarne), 18.3.97
- Østlendingen* 20.5.97
- Vårt Land*: 29.1.46 (Wiesener)

Register

Registeret omfatter de aller fleste personer fra tekst og noter. I tillegg er tatt med et utvalg av institusjoner, steder, publikasjoner, lover og andre begrep. Henvisninger til Sosialdepartementet og Krigsbarnutvalget er utelatt fordi de forekommer gjennom hele boka.

- Adopsjonsloven* (1986) 11, 378, 406
Aftenposten 171, 222, 313, 369, 374, 386, 392, 398, 403
Alle Kvinner 198, 388
Aker Sykehus, tysk krigslasarett 266
Almquist, Sture, sv. kontorist 97, 378
Andenæs, Johannes Bratt, jurist 30, 142
Andreassen, J C L, UNRRA-leder 377
Arbeiderbladet 67, 167, 385, 400
Arbetsmarknadsstyrelsen 90, 161
Arneberg, Erling, byråsjef 67, 68, 375, 392
Arnéus, Oskar Magnus Torsten, sv. lege 81-85, 96, 104-105, 110 ff, 121, 377
Arnheim, Franz, sv. journalist 120
Arnoldsson, Hans Fritjof, sv. lege, major 81, 85 f, 94, 122, 380
Aschehoug, Thorkel Halvorsen, jurist 25
«Astridbarn» 88
Astrup, Hedvig, Norges Røde Kors 267
Aulie, Andreas, rikspolitisjef 43, 54 f, 384
Auschwitz, ty. fangeleir i Polen 115, 217
Australia 32, 118 ff, 170-179, 181, 357 ff, 371, 386
«Australiaklubben» 169-172, 176-178
Avdeling for psykisk helsevern i Oslo og Akershus 294
Bache, Erik, byråsjef 385
Bahr, Henrik Eiler Støren, byråsjef 146, 383
Bang, Leif, barnehjemsbestyrer 386
Bang-Hansen, Liss, lege 40
barnebidrag 308, 310, 323-334, 359, 390, 408
Barnelovene (1915) 301, 310 f, 316-320, 322, 363
Barne- ungdoms- og familiedirektoratet 117
Barne- ungdoms- og familieforvaltningen 366
Barnevernkomiteen 316 f, 332-338, 364
Bean, Philip, eng. lege 371
Beck, Dagfin, jurist 385
Belgia (henv. til) 124, 393
Berg, Kittil, stortingsrepresentant, NKP-politiker 317
Berge, Arne, sjømannsprest 78, 82, 93, 104
Bergen kommunale spedbarnshjem 61
Bergen-Belsen, ty. fangeleir 86
Berggrav, Eivind, biskop 98
Berglund, Ragnhild, sv. byråinspektør 196, 388
Bernadotte af Wisborg, Folke, sv. major, greve 84
Björk, Karl Gottfrid, sv. oberst 84
Boquist, Sven-Otto, sv. tingsrettssekretær 107
Borgersrud, Lars, historiker 7
Borthen, Just, major 389
Bothner, Aage F, sorenskriver 375
Boye, Ingeborg, styremedlem 187, 387
Brantner, Anneliese, tysk militærlege på Godthåp 285, 291, 399
Brantner, Franz, tysk militærlege på Godthåp 399

- British Army of the Rhine (BAOR) 75, 390
- Broch, Else, jurist 190
- Brunnsvik, kurssted for svensk LO 119, 122, 380
- Brunskog, Birgitta, sv. formynder (SUK) 104, 378
- Bryde, Signe, hjelpekorpsmedarbeider NRK 214
- Bryhn, Asbjørn, politimann 372
- Bryn, Aage, ekspedisjonssjef 171-173
- Bråbygden och Finspånga läns Häradsrätt 112
- Bulukin, Wsewolod Walentinowitch, major i R-korpset 384
- Böhme, Franz Friedrich, Wehrmacht-befehlhaber Norwegen 68, 375
- Böhme, Vesla, hjelpekorpsmedarbeider NRK 214
- Bøstrup, Bjørn, journalist, løytnant R-korpset i Lübeck 376, 384
- Capa, Robert, am. fotograf 76, 376
- Cappelen, Johan, fylkesmann, statsråd 143, 146, 153, 203, 315, 383, 403
- Carlsen, Ingvald Bernhard, prest 47-52, 67, 70, 98, 99, 263 f, 332, 373, 396
- Castberg, Frede, dr. juris 146, 349, 383
- Centralpasskontoret 27, 79, 150, 153, 154, 158, 186 f, 203, 213
- Central Tracing Bureau (UNRRA/IRO) 158
- Christensen, Irmelin, overlege, kontorsjef 272-278, 397, 398
- Christian Brothers, br. katolsk orden 34
- Christiansen, Tom, betjent 383
- Christie, Hartvig Caspar, prest, forfatter 48, 50, 51, 52, 373
- Christie, Johan Koren, oberstløytnant, leder av R-korpset i Tyskland 75, 78, 81, 150-156, 166, 358, 384
- Christophersen, Inger Maria, sekretær 211
- Civilforsvarsstyrelsen 81, 83-89, 93, 377, 393
- Coigny, R L, fr. Lege 377
- Coldrey, Barry M, aust. historiker 371
- Conradi, Lorentz Angell, ingeniør, konsulent 118, 119, 380, 385
- Dagbladet* 12, 171, 369, 372
- Dagens Nyheter (DN)* 73, 88-91, 95, 97, 115, 117, 120, 376
- Dale, Erling, førstebetjent 187 f, 375, 387
- Danmark (henv. til) 124 f, 372, 377, 379, 391
- Danmarks Røde Kors 236
- Davidson, Eileen, hjelpekorpsleder 389, 393
- De Kellerske Anstalter, åndssvakeanstalter i Danmark 398
- Debes, Inge, byrettsdommer 66-70, 91, 121, 126-133, 140 f, 166-168, 171-175, 178 f, 263, 265, 268, 358 f, 381
- Den danske legion 163
- Den midlertidige kirkeledelse 48, 373 f
- Den norske legasjonen i Stockholm 52
- Den Norske Nasjonalforening mot tuberkulosen 271
- Den norske sjømannsmissjonen, Bergen 105
- Den svenske legasjonen i Oslo 115
- Det Norske Arbeiderparti (Ap) 40-47, 90
- Deutsche Notenbank 324
- Devik, Olav Martin, ekspedisjonssjef 44
- Diedrichs, Monica, nl. forsker 385
- Dietrichs, Ragnar, sekretær 387
- Direktoratet for fiendtlig eiendom 345-347, 350
- Direktoratet for spesialskolene 291
- Djupvik, Anton, stortingsrepresentant, V-politiker 216
- Domstollovens* § 181 313-314
- Dr. Barnardos, br. orden og barnehjemsorganisasjon 34, 371 f
- Dr. Holms, Geilo, Lebensbornhjem 275
- Dunbabine, T, austr. diplomat 386
- Dørum, Odd Einar, statsråd 9, 10, 11, 369
- Eckhoff, Torstein, byråsjef 387
- Edwardsen, Annu, fi. forfatter 377
- Edwardsen, Einar Angus, politibetjent, løytnant i R-korpset i Lübeck 75, 80, 82, 97
- Egeland, Egil, direktør 401
- Egge, Gunder Martin, byråsjef 144, 146

- Ekholt, Roal, kaptein, NRK i Hamburg
206, 209-212, 221-223, 226-236, 245
- Ellingsen, Arne, direktør 373
- Ellingsen, Dag, sosiolog 7, 369
- Elsrud, O, avdelingssjef 407
- Elverhøi, Erling, lærer 40
- Emma Hjorths Hjem, Tokerud, Bærum
14, 216, 260 f, 273-299, 342 f, 354, 360 ff,
367, 398, 400 f
- Engzell, Gösta, sv. utenriksråd 112, 114, 379
- epilepsi 35, 288, 293
- Ericsson, Kjersti, psykolog 7, 21, 397
- Eriksen, Elisabeth, arkivleder 405
- Erlander, Tage, statsråd 161, 162
- Erstatningsdirektoratet 168, 346 f
- Esp, Ellen («Ella») Gjertrude, sekretær,
barnevernsinspektør 252, 265
- Europahjelpen 249, 250
- Evang, Karl, helsedirektør, AP-politiker
41 ff, 46, 183, 263, 271-275, 279, 282 f,
357, 372 f, 386
- Evensen, Lars, statsråd, AP-politiker 39,
90 ff
- Expressen* 95, 99, 100, 118, 120,
- Fagereng, Jens, sekretær 67, 68, 70, 375
- Falkberget, Johan, forfatter 175
- Falkenburg, A, oversøster på Stalheim 400
- Familierettskonvensjonen (den nordiske)
av 1931 108
- Fellesprogrammet* 129
- Fevig badehotell, Fevik 207
- Finansdepartementet 140, 215, 218, 236,
257, 274, 277, 304, 346 f, 395, 407
- Finland (henv. til) 124, 377, 379
- Finska församlingen, Stockholm 111
- Fiskebodabarna 73 f, 82, 91, 97, 100, 103,
110-123, 161, 182, 195, 198 ff, 376
- Fiskeboda utlänningssläger och barnhem,
Gim göl 94, 96, 97, 100 f, 106, 112, 115
- Fiskeby vård- og rekonvalescenthem,
Norrköping 100, 103, 105, 106
- Fjell-Ljom* 175, 386
- Fjellhøy Gård 249, 250, 257
- Fjermeros, Halvor, journalist, forfatter 278
- Fjogstad, Leif, sekretær 46, 48, 65-67, 70,
128, 131-133, 135-139, 148, 150, 163, 164,
168-170, 175, 183, 262-265, 381-385, 389,
396
- Flyktningekontoret ved den norske
legasjonen, Stockholm 44, 56, 90
- Folketrygden 334-335, 338 f
- Forsorgs- og legatkontoret 256
- Forsvarsdepartementet 122
- Frankenstein, Luise, ty. Lege 369
- Frankrike (henv. til) 124, 125, 374, 393
- Frelsesarmeen 116 f, 207, 271, 351, 371, 380
- Frelsesarmeens Barneherberge, Halden 60
- Friheten* 20
- Friis, Jakob Johan Sigfrid, stortings-
representant, AP-politiker 317
- Frontkjemperkontoret i Oslo 346
- Frydenberg, Alf Birger, ekspedisjonssjef,
fylkesmann 36, 60, 64-67, 70, 121, 126,
133, 135, 140, 161, 171, 172-175, 178, 183 ff,
215-217, 264-268, 273, 283, 308, 309, 316 f,
345, 358, 372, 383, 386 f, 389, 391, 396 f
- Fylkesmannen i Oslo og Akershus 116, 296
- Fylkesmannen i Nordland 329
- Følid, Johan, kurator 290, 292 f, 401
- Föreningen Hem åt hemlösa barn,
Helsinki 111
- Faanes, Alf, byråsjef 399
- Galbe, Jørgen, generalkonsul 370
- Gaustad sykehus 37, 128, 263, 355, 362, 370
- Generalkonsulatet i Hamburg 81, 94, 201,
322
- Gerhardsen, Einar, statsminister,
AP-politiker 39, 64
- Gerhardsen, Rolf, redaktør, AP-politiker
39
- Gill, Alan, austr. journalist og forfatter
370, 371
- Gjennomgangshjemmet 244 f, 257, 262,
360, 389
- Godthåp, Bærum, Lebensbornhjem 57,
65, 68, 70, 92, 129, 140, 158, 173, 230, 233,
255, 261-278, 284-290, 360, 361, 362, 365,
374, 381, 382, 386, 396, 399

- Gogstad, Anders Christian, lege, forfatter 35
- Granly barnehjem, Gjettem i Bærum 65
- Granger, Thord Arnold Adrian, sv. Tingsrettssekretær 379
- Granskingskommisjonen for undersøkelse av uetisk medisinsk forskning 354, 399
- Gundersen, Oscar Christian, statsråd 392
- Göteborg Handelstidning* 99
- Hagelin, Nicolaus (Nils) Paulus, sv. byråsjef 89 f, 98, 120, 161, 377
- Hagen, Ragna, journalist 32-35, 43 f, 67, 166, 174, 357, 373, 385
- Haglund, Ragnhild, sv. Sekretær 378, 380
- Hall, Vilhelm, forfatter av leserinnlegg 387
- Hallberg, Lars, sv. arkivar 378
- Hallén, Lillian, forfatter av leserinnlegg 374
- Hallenborg, Carl Albert Magnus, sv. byråsjef III, 114, 379
- Hambro, Carl Joachim, stortingspresident, H-politiker 69, 91, 375
- Handelsdepartementet 162
- Hanselmann, Heinrich, professor 385
- Hansson, Per Albin, sv. statsminister 88, 90
- Hansson, Øyvor Styren, NS-byråsjef 36, 372
- Hansteen, Kirsten, journalist, statsråd 20, 62, 65 f, 70, 91, 120, 153, 161, 264, 357, 369, 375, 376, 380, 392, 396
- Haug, Alfred, forsorgssjef 406
- Hauge, Jens Christian, direktør, sen. statsråd 64, 150
- Haugen, Einar, overlege 68, 398
- Haugen, Harald, seksjonsleder 406
- Haugen, Tor, overbetjent 39
- Haus, Nils, psykolog 382, 398
- Havig, Jørgen Johannes, jurist 43, 373
- Haylen, Leslie, austr. politiker 170-173, 175-179, 386
- Haylen-kommisjonen 170-173, 175-178
- Hedtoft-Hansen, Hans, da. statsråd 161
- Heftyes barnehjem, Oslo 274, 277, 280
- Heiberg, Gunnar, saksbehandler, overrettsakfører 405, 407
- Heise, Cornelia D, hjelpekorpsleder, UNRRA 203 f, 225
- Helgeby, Militærmisj. i Berlin 392
- Helgelandsmoen, interneringsleir 266, 270, 396
- Helsedirektoratet 168, 217, 271-279, 285, 294-296, 406
- Henry, Clarissa, fr. journalist 12
- Hernæs, Bjørn, stortingsrepresentant 369
- Hillel, Marc, fr. journalist 369
- Himmler, Heinrich, leder av SS 77, 84
- Hjelmtveit, Nils, statsråd, AP-politiker 40
- Hjemmefrontens Ledelse (HL) 39, 58, 383
- Hjemsendelseskomiteen 215 f, 222, 225, 229, 235, 245, 388
- Hjort (sen. Heger), Wanda, løytnant i R-korpset i Hamburg 75, 79, 80, 376
- Hjorthøy, Finn, byråsjef 42, 143, 145, 190
- Hodne, Margit, assistent 383
- Hoffmann, dr. (Röda Korset i Stockholm) 162, 163
- Hoffmann, Wilhelm Frimann Koren Christie, overlege 217
- Hohehorst, Lebensbornhjem i Tyskland 73-82, 96, 229, 258, 376, 378
- Hovedkvarteret for de allierte landsstridskreftene i Norge 62
- Hovedøya, Oslo, interneringsleir 272, 274
- Humphreys, Margaret, kurator, forfatter 32, 33, 371
- Hurdal Verk, Lebensbornhjem 57, 58, 65, 266, 275
- HVPU-reformen 281-283, 295
- Høsbjør, Hamar, Lebensbornhjem 58
- Høvik, Finn, sekretær 312, 318-322, 404
- Høyesterett 348, 349
- Høyre (H) 317
- Haakon VII's Frihetskors 380
- Haave, Per, historiker 14
- Industridepartementet 350
- Innenriksdepartementet 36

- International Refugee Organization (IRO) 212-214, 223
- IRO Child Search 198, 237-241, 393
- Iversen, Sverre Johan, direktør 383, 420, 421
- IQ-målinger 281-292, 295, 396, 399
- Jacobsen, Hans Solgaard, økonom, NS-fylkesmann 350
- Jacobsen, Harald, major 210
- Jakobsen, Arnt Jakob, sekretær 386
- Jensen, Inger-Kathrine, forfatter av leserinnlegg 369, 374
- Johansen, Johan Strand 375
- Johansen, Per Ole, kriminolog 367
- Johnsen, Herleif 40
- Juel, Dagfin, byråsjef 36, 57, 78-80, 94, 121, 151, 155 f, 385, 389
- Juell, Harald, oberstløytnant 204
- Justisdepartementet 26 f, 113, 142 f, 183 ff, 197, 214, 221, 228, 231 ff, 258, 307, 313, 316-322, 331, 399
- Justisnemnda 317, 318
- Justitiedepartementet 115
- Karlskogas tingslag 103
- «Kastelholm», sv. Skip 376, 378
- Kersten, Felix, ty. lege 13
- Kirkebæk, Birgit, da. Historiker 398
- Kjendslie, Veslemøy, journalist 13
- Kluge, Liv, sekretær, byråsjef 44, 246, 253, 318 f, 373, 394, 394
- Knudsen, Rolf, byråsjef 148
- Kohli, Marjorie, kan. skribent 371
- Koht, Halvdan, historiker, statsråd 45
- kommunal forsorgsstøtte 312
- Krefting, Einar, sekretær 60, 316, 399, 407
- Krigsbarnforbundet Lebensborn 8
- Kringlebotten, Agnar, ekspedisjonssjef 208, 316-320, 345
- Kristent samråd 47
- Kristian 5.s lov* (1687) 24
- Krohn-Hansen, Julie 48, 49, 50, 51, 374
- Krohn-Hansen, Wollert, biskop 48, 49
- Kvande, Erling, førstesekretær 388
- Kvinnefronten*, illegal avis 65, 375
- Kvinnehjemmet Grini, Bærum 275-279
- Landsforeningen Rettferd for taperne 8
- Langfeldt, Gabriel, overlege 37, 66, 375
- Langhelle, Esther, fru 388
- Langholm, Magne, sekretær, sen. byråsjef 198, 199, 200, 252, 331, 336, 348, 349, 388, 395, 404, 406
- Larsen, Finn Solberg (sen. Lønnå), jurist 40, 372
- Lavik, Nils Johan, lege 128
- Lebensborn e. V. II ff 17, 45, 56 ff, 76, 78, 210, 256, 301, 343, 345, 346, 370, 377, 379, 380, 386, 405
- Lebensborn i Danmark 125
- Leivestad, Trygve, ekspedisjonssjef 214
- Levinson (Rädda Barnen) 162
- Lie, Trygve, statsråd 27, 370
- LIFE* 76, 77, 78, 376
- Lilienthal, Georg, t. historiker 13
- Lindholm, Dan, pedagog 374
- Lingjærde, Ottar, lege 37
- Linköping domsaga Håradsrätt 106, 108, III, 379
- Listou, Eline Marie, sekretær 399
- Lov om barnetrygd* (1944) 36, 302
- Lov om barnetrygd* (1946) 194, 292, 363-365, 402
- Lov om forskottering av barnebidrag* (1957) 333-338, 405 ff
- Lov om forsørgertrygd* (1957) 331, 335, 364
- Luihn, Marie, AP-politiker 40
- Lund, Harald, hjelpekorpsmedarbeider UNRRA 126, 127, 381
- Lundh, Henrik, byråsjef 42, 43
- Lübeck-detachementet 81, 85
- Løberg, Sverre, stortingsrepresentant, AP-politiker 278, 317
- Löhr Meek, Per Arne, krigsbarn, forfatter 407
- Lønnå, Finn (se Larsen, Finn Solberg), jurist 372
- Marlag und Milag Nord, ty. fangeleir 75
- Martens, Dagny, informasjonsmedarbeider i NRK 200, 207-215, 223,

- 228, 390-392
- Mathiesen, Marie, sykesøster på Godthåp 396
- Matthias, Lisa, sv. skribent 120
- Medicinalstyrelsen 82, 83, 90, 93, 97
- Meisdalshagen, Olav, statsråd, Ap-politiker 395
- Mengshoel, Torbjørn, byråsjef 388
- Metodistkirken 184, 387
- Meyer, Herbert H, IROs internasjonale søketjeneste (ITS) 393
- Meyer, Ole Bergesen, prest 374
- Militærmisjonen i Berlin 158, 203, 209 f, 224, 324, 326-330, 390, 404 ff
- Misjon blant hjemløse 47
- Moe, Eilef, jurist 374
- Moen, Einar Gabriel, sekretær, ekspedisjonssjef 196, 198, 208, 214-217, 221-224, 228, 232, 247, 251, 256, 311, 312, 388, 391, 392, 403
- Moldegård, Bergen, Lebensbornhjem 58, 262, 266, 382
- Morgenbladet* 143, 168, 171, 222, 385
- Morgenposten* 170
- Moum, Gerd Dorthea, sekretær 168, 169, 207, 213, 214, 216, 267, 275, 385, 391, 397, 399
- Munch, Ole Bull, overlege 216, 248, 249, 254, 273-279, 283, 284, 290, 293-297, 395, 398, 400, 401
- Murphy, Cecilie, pedagog 242-261, 278, 341, 358, 387, 392 ff
- Murphy, John, pedagog 242, 243, 360, 394f
- Myrdal, Alva Reimer, sv. pedagog, politiker 84-91, 92, 118, 119, 120, 122, 161-163
- Myrdal, Gunnar, sv. statsåd 119, 120, 162, 377, 380
- Mysenleiren på Momarken, interneringsleir, tidl. SS-Lager Mysen 217, 218
- mødrebetaling 235, 258
- Möller, Gustav, sv. statsråd 39, 88-98, 161
- Nansen, Odd, arkitekt 385
- Nasjonal Samling (NS) 21, 35, 39, 41, 43, 226, 234
- Natvig, Jacob Sten 374
- Nederland (henv. til) 124, 125, 393
- Nord, Haakon 402
- Norges Bank 323, 326-328, 346, 349, 350, 381, 404f
- Norgeshjelpen 87, 91
- Norges Kommunistiske Parti (NKP) 64, 90
- Norges Krigsbarnforbund 8, 13, 116, 208
- Norges Kristelige Ungdomsforbund 244
- Norges Røde Kors (NRK) 58, 168, 196, 205-207, 215-217, 221-236, 241-244, 246, 247, 250-254, 261-271, 276, 304, 359, 390 ff
- Norges Telegram Byrå (NTB) 208
- Norrtulls sykehus, Stockholm 100
- Norsk Barnevernråd 47, 64, 67
- Norske Kvinneorganisasjoner Samarbeidsnemnd 315
- Norske Kvinners Nasjonalråd 147, 187 f, 370, 387
- Norske Kvinners Sanitetsforening 168, 271
- Norsk Folkehjelp 250
- Norsk forening for sosialt arbeid 67
- Norsk Kvinnesaksforening 315, 403
- Norsk Lysningsblad* 314
- Nya Borgarskolan, Malmö, undersøkelsesanstalt 94
- Nygård, Magnus, ekspedisjonssjef 392
- Nygaardsvold, Johan, statsminister, AP-politiker 26, 27, 40, 45
- Offentlighetsloven* (1971) 11
- Ofstad, Harald, filosof 367
- Oftedal, Mathilde, konsulent i Europahjelpen 394
- Oftedal, Sven, lege, statsråd 64, 72, 87-91, 96, 99, 117-122, 131, 161-162, 174, 205, 208, 213, 215 f, 220-224, 255, 357, 375, 377, 380, 384 f
- Ohnheim Barnehjem 248, 255
- Olsen, Claudia, stortingsrepresentant, H-politiker 278, 317

- Olsen, Kåre, historiker, arkivar 13, 128, 202, 235, 257, 369, 372, 374, 378
- Olsen, Ole, skipsreder 387
- Ording, Arne, rådgiver i UD 279
- Oslo Byrett 348, 399
- Oslo Helseråds Adopsjonskontor 208
- Oslo Føde- og Mødre hjem 43
- Oslo Røde Kors 210
- Oslo Sparebank 345-351, 407
- ostrakisme 22
- Parr, Joy, can. Historiker 371
- Paulsen, Helge, arkivar 372
- Pedersen, Marie, direktør 401
- Pedersen, Steffi 40
- Petersson, Erik, byråsekretær 73 f, 78, 83, 95, 96, 99, 100, 103, 116, 376, 378
- Pikepensjonatet «Vår Neste» 251
- Platou, Carl, ekspedisjonssjef, «rådmann» 144, 146, 383, 386
- Politiske fangers forening 116
- Porsgrunn Røde Kors 148
- Poulsen, Erik Tutein, direktør 350, 407
- Preece, br. major, Salvation Army 211
- Prestekomiteen på Lillehammer 47-53
- Prestekomiteens innstilling* 51
- Provisorisk anordning av 9. mars 1945* 346
- Provisorisk anordning av 17. august 1945* 142 f, 185 ff, 191 f, 302
- Puntervold, Berit, sekretær 375, 387
- Paasche, Bjørn Ringholm, kontorsjef i NAF 385
- Ragaller, Ernst, leder av Lebensborn i Norge 58, 65, 68, 266 f, 345-348, 381
- Ramndal, Lars, stortingsrepresentant, V-politiker 316 ff, 321, 403
- Rasmussen, Augusta, lege 263, 272
- Redd Barna, norsk barnehjelpsorganisasjon 162, 207, 390
- Rediess, Wilhelm, ty. SS og politisjef 39, 372
- Reichskommissariat 35, 346 ff, 381
- Reipert, Fritz 372
- Repatrieringskontoret (R-kontoret) i Sosialdepartementet 57, 156, 207, 383
- R-kontoret i København 80, 144, 151, 152, 383, 385, 389
- Repatrieringskorpset i Tyskland (R-korpset) 94, 150 f, 158 f, 203 ff, 358 f
- Rettskontorets overvåkingsavdeling, legasjonen i Stockolm 39, 374
- Rian, Erling, overlege 37
- Riise, Børre Merlees 405
- Riksarkivaren 352, 407, 416
- Rikshospitalet 287
- Riksrevisjonen 277, 405
- Rinman, sekretær 378
- Ritter, Roberst, ty. psykiater 51
- Rognlien, Eivind, ekspedisjonssjef 143 f, 187, 190
- Rognlien, Stein, sekretær, sen. byråsjef 187
- Royal Medical Corps 85
- Rydén, Bror Lennart, sv. byråinspektør 378
- Rynning, Astri Sverdrup, sekretær 392
- Rädda Barnen 83 ff, 162, 163
- Röda Korset 80 ff, 94, 101, 116, 210, 380
- Røde Kors i Bergen 59
- «Rönneskär», sv. skip 143 f, 151
- Rørholt, Arnold, generalsekretær 148, 162 f, 209-213, 264-268, 383 ff, 396 f
- Røtter*, medlemsblad for Norges krigsbarnforbund 9, 208, 243
- Rådet for taushetsplikt og forskning 352, 353 ff, 407
- Sachsenhausen, ty. fangeleir 64, 375, 377
- Sachska Sjukhuset, Stockholm 83
- Salvesen, Kaare, underdirektør 208, 213-215, 369, 391
- Salvesen, Norman, sjømannsprest 383
- Samarbetskommittén för Demokratisk Uppbyggnadsarbete 84
- Samsonoff, Vera, hjelpekorpsarbeider UNRRA 210, 389
- Sandström, Bengt Gustaf Theodor, sv. Fiskal 378
- Scharffenberg, Johan, lege 120
- Scheen, Tordis, assistent 383
- Scheflo, Inge, AP-politiker 39, 40
- Schiøtz, Carl, professor, lege 399

- Schmitz-Köster, Dorothee 376
 Schreiner, Erling, lege 58 f, 60, 65
Schwert und Wiege 12, 39, 42, 49, 356, 357
 Seeberg, Randi, hjelpekorpsarbeider
 UNRRA 210
 Segerstedt, Torgny Karl, sv. redaktør 99,
 378
 Segerstedt, Torgny Torgnyson, sv.
 professor 98 f, 378
 Seip, Jens Arup, professor, rektor 385
 Seweriin, Alf, lege 42
 Seweriin, Rakel, AP-politiker 392, 406
 Simonsen, Eva, pedagog 7, 13, 21, 279, 282,
 377, 380, 398
 Skard, Åsa Gruda, psykolog 45
 Skrindo, Thor, kontorsjef 386
 Sletvold, Einar, trygdesjef 402
 Smith, A, rep. for eierne av Godthåp 397
 Smith, Eivind, jurist, professor 407
 Sosialstyrelsen 90, 121, 196, 197 ff
 Sol-saken 290, 400
 Solheim, Ingrid Elisabeth, sekretær 198,
 199, 394
 Sonnenwiese, Lebensbornhjem i Tyskland
 199, 204, 225, 228, 262
 Sosialdepartementets flyktningekontor
 75, 79
 Sosiallovkomiteen 67, 68, 283
Sosialt Arbeid 46, 67, 175, 183
 Sprogø-anstalten, åndssvakehjem i
 Danmark 398
 Stalheim, Voss, Lebensbornhjem 58, 65,
 262, 267, 382, 400
 Statens Flyktningnämnd 89 f, 100 f
 Statens Pensjonskasse 339
 Statens Utlänningskommission (SUK)
 73 f, 82-95, 97-108, 115-117, 121-123, 195 f
 Statens Vanføreomsorg 285
Statsborgerloven (1888, 1924, 1936, 1950)
 26 f, 144-150, 185 ff, 194 ff, 365
 Steen, Erling, president i NRK 216
 Steenberg, Knut R, rådgiver 379
 Steinfeld, Hans Wilhelm, journalist 369
 Stenersen, Rolf, mekler, eier av villa 396
 Stilloff, Knud Nicolai Schumann, jurist,
 kontorsjef 151, 376, 384
 Stockholms Rådhusrätt 104, 105, 111
 Stockholmskomiteen 39, 41, 45, 55 f, 357
 Stora Hammar Barnhem, Vellinge 93
 Stortinget 26, 256 ff, 316, 331 ff, 360, 369,
 408
 Stray, Sigrid, advokat 142, 146, 186, 190, 383
 Støren, Thordis, sekretær 197, 208, 213-218,
 221 ff, 228-234, 243, 248, 253, 256, 313,
 348 f, 390 ff
 Støstad, Anne, sekretær 58
 Støstad, Sverre, statsråd, AP-politiker 40,
 43, 46, 57, 64
 Svendsen, Olav, jurist, viserikspolisjef
 79, 143
 Svenska Kommittén för Internationell
 Hjälpverksamhet 84, 88
 Säkerhetspolisen 90
Södermanlands Nyheter 95, 97, 99
 Södra Roslags Häradsrätt 115
 Sørensen, Einar Haakon, kaptein i R-
 korpset 75 f, 78 f, 82, 86, 94 ff, 104, 110,
 120, 150 f, 376 f, 384
 Søster Julies Spedbarnshjem 242
 Terningmoen, interneringsleir 21
 Thélin, Georges, generalsekretær 402
 Thingstad, Else Vogt, psykiater, overlege
 67 f, 70 ff, 92, 96 f, 126, 140, 166 f, 247,
 262, 265, 267-269, 273-274, 285 f, 332,
 376, 385, 399
 Thorne, sir Francis Augustus, br. general
 374
 Tietgen, Wilhelm, leder av Lebensborn i
 Norge 379
Tilråding om åtgjerder for krigsbarn (1945)
 166
Time 168
 Tranmæl, Martin, AP-partisekretær 39
 Trondheim Røde Kors 221
 Trondheim trygdekontor 304
 Troniak, John, hjelpekorpsarbeider 389
 Tsjekkoslovakia 124, 125
 Tuengen Allé spedbarnshjem 266, 396

- Tysklandsbrigaden 206, 308, 390
 Ullevål kommunale sykehus 67, 376
 Ulsaker, Berger, byråsjef 161, 385, 392
 UNRRA, United Nation Relief and Rehabilitation Administration 69, 84 ff, 126 ff, 158, 183, 204, 207-214, 218, 225, 235, 239-241, 258, 376 f, 381, 389 f, 393
 UNRRA Child Search 205
 UNRRA Tracing Branch 210 f, 220
 UNRRA Tracing Bureau 210
 Ustad, Willy, forfatter 13
Utkast til lov om krigsbarn (1945) 164 ff
Utkast til lov om krigsbarn (1947) 307, 318
Utkast til sermotiver til Lov om krigsbarn (1945) 164 ff
 Utrikesdepartementet 108, 110-113, 123
 Utrikesdepartementets rettsavdeling 107, 111 f, 117
 Valen-Senstad, Olav, prest 49
 Vallemyrene leir, interneringsleir 149
Verdens Gang 99, 186, 199
Vergerådsloven (1896) 165, 357, 383
 Vestfold Fylkessykehus, Tønsberg 263, 272
 Vik, Arnfin, AP-politiker 39, 370
 «Villa Martha» barnehjem 251
 Volckmar, A V, kaptein i R-korpset 385
Vårt Land 46, 52, 175
 Warring, Anette, da. historiker 19
 Wassmo, Herbjørg, forfatter 13
 Wehrmacht 19, 372, 375, 399
 Weihe, Reidar, avdelingsleder 401
 Welhaven, Johan Andreas, ekspedisjons-sjef 44
 Wennesland, Odd, R-korpset i København 376
 Wiesener, Georg, sorenskriver 46, 51 f, 175, 406
 Wildenskov, Hans Otto, da. psykiater 398
 Willett, Gudmund Hjalmar Olaf Ohlsen, byråsjef 171-173, 386, 389
 Williams, Aub., austr. embetsmann 386
 Winsnes, Svein, bankmann 407
 Wistrand, Tor Hugo Wilhelm, sv. utrikesråd 107 f, 110 f, 114, 379
 Wold, Terje, statsråd, AP-politiker 39-43, 46, 356 f
 Worm-Müller, Jacob, professor 55
 Waal, Caroline (Nic), psykiater 68, 265
 Ødegård, Ørnulf, overlege, direktør 30, 37, 68, 126-129, 166, 169, 262-264, 269 f, 272, 360
 Øksnes, Kalmar Johannes, byråsjef 36, 58, 60, 64, 167, 182, 199, 247, 250-255, 264-266, 271-274, 284 f, 318, 322, 330-335, 338, 343, 362, 368, 379, 394
 Øksnevad, Toralv, journalist 55
 Øland, Arne, da. lærer, forfatter 381
 Østre Bærum Sanitetsforening 65
 Åndssvakeregisteret 283
 Aasland, Aaslaug statsråd, AP-politiker 174, 205-209, 212, 216, 246, 248, 250, 251, 254, 277, 358, 394 f

